

X 1981 25

TIMOTHY SNYDER

VÉRES ÖVEZET

EURÓPA HITLER ÉS SZTÁLIN SZORÍTÁSÁBAN

Park Könyvkiadó

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001013627

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:

Timothy Snyder: *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. Basic Books, New York, 2010

Fordította Szántó Judit

A könyv mottóit Faludy György (Celan), Szántó Judit (Grosszman), Lázár Júlia (ukrán népdal) és Baka István (Venclova) fordításában idézzük.

Copyright © 2010 by Timothy Snyder

First published in the United States by Basic Books

A Subsidiary of Perseus Books L.L.C.

All rights reserved.

Hungarian translation © 2012 Szántó Judit

Magyar kiadás © 2012 Park Könyvkiadó, Budapest

Borítófotók © Europress/Getty Images

A fordítást szakmai szempontból ellenőrizte dr. Pók Attila

Szerkesztette Szalay Marianne

A szöveget gondozta Lovass Gyöngyvér

Műszaki szerkesztő Kuha Zulejka

A borítót tervezte és a térképeket az eredetiek alapján készítette Váraljai Nóra

Tördelte a Malum Stúdió

X 169285

aranyhajú Margit

hamuszínhajú Szulamit

Paul Celan: *Halálfuga*

Minden cseppfolyós, minden változik

Egyazon börtönvonatra sem szállhatsz kétszer

Vaszilij Grosszman: *Panta rhei*

Még búcsúimáját sem hallják, idegen

Mélység nyeli el a Fekete-tengeren.

Vihar a Fekete-tengeren, ukrán népdal

Városok tűnnek. Természet helyén

Hószínű pajzs – a nemlét ellensúlya.

Tomas Venclova: *Achilles pajzsa*

EURÓPA

„Most már lesz mit ennünk!” – hajtogatta az éhes kisfiú, miközben néptelen utakon vagy kopár földeken át baktatott. Ennivalót azonban csak a képzeletében látott. A búzáat mind elvitték abban a könyörtelen rekvirálási kampányban, amely az európai tömeggyilkosságok korának nyitánya volt. 1933-at írtak, és Joszif Visszarionovics Sztálin szándékosan éhezette ki Ukrajnát. A kisfiú meghalt, hárommillió társával egyetemben. „Majd találkozunk a föld alatt” – mondta feleségéről egy szovjet fiatalember. Igaza lett: az asszony után őt is agyonlőtték, és Sztálin 1937-es és 1938-as nagy terrorjának hétszáz ezer áldozatával együtt őket is eltemették. „A jegygyűrűmet követelték, amit...” Itt szakította meg naplóját a lengyel katonatiszt, mielőtt a szovjet titkosrendőrség 1940-ben kivégezte. Egyike volt annak a mintegy kétszáz ezer lengyelnek, akit a szovjetek vagy a németek a második világháború kezdetén, a náci Németország és a Szovjetunió általi kettős megszállás után agyonlőttek. 1941 vége felé egy 11 éves leningrádi orosz kislány így fejezte be a naplóját: „Csak Tánya maradt életben.” Adolf Hitler elárulta Sztálint, a kislány szülővárosát a németek ostromolták, és családja ahhoz a négy millió szovjet polgárhoz tartozott, akit a németek éhhalálra ítélték. A következő év nyarán egy 12 éves belorusz zsidó kislány így írt utolsó levelében az édesapjának: „Búcsúzom tőled, mielőtt meghalok. Nagyon félek a haláltól, mert a kisgyerekeket élve dobják a tömegsírokba.” A kislány egyike volt annak a több mint ötmillió zsidónak, akit a németek elgázostottak vagy agyonlőttek.

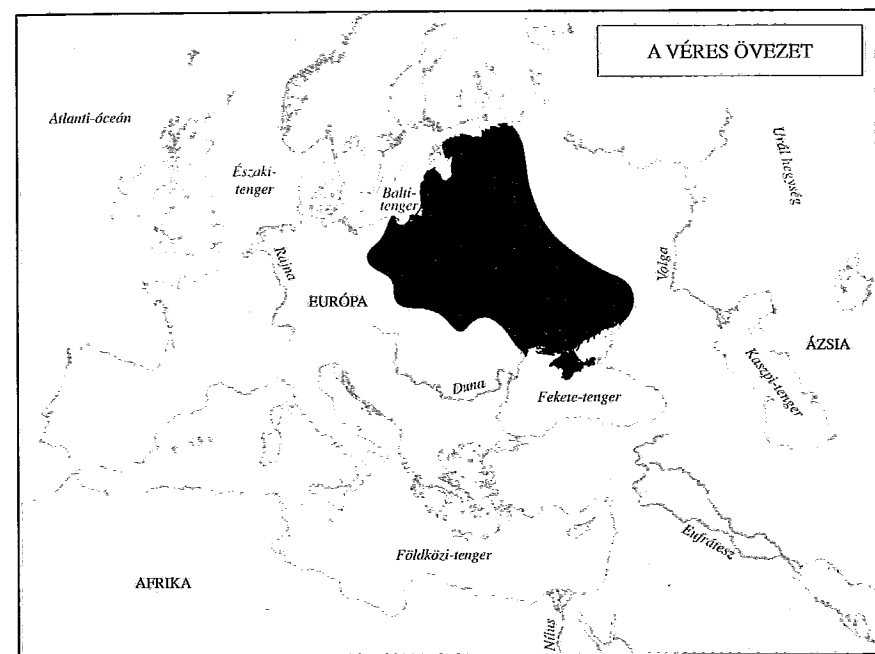

Európa szívében, a 20. század közepén a náci és a szovjet rendszer mintegy tizennégy millió embert gyilkolt meg. Az áldozatok abban a véres övezetben éltek, amely Közép-Lengyelországtól Ukrajnán, Belorusszián és a balti államo-

kon át Nyugat-Oroszorszáig terjedt. A nemzetiszocializmus és a sztálinizmus konszolidációja idején (1933–1938), majd Lengyelország közös német–szovjet megszállása alatt (1939–1941), s végül a német–szovjet háború éveiben (1941–1945) ezt a régiót a történelemben soha nem látott mértékű tömeges erőszak sújtotta. Az áldozatok főként zsidók, beloruszok, ukránok, lengyelek, oroszok és baltiak, azaz a szóban forgó országok népei voltak. A tizennégymillió embert 1933 és 1945 között, vagyis mindössze tizenkét év alatt ölték meg, amikor Hitler is, Sztálin is hatalmon volt. Bár hazájukból az időszak közepe táján csatatér lett, ezek a milliók nem a háborúnak, hanem egy gyilkossági politikának estek áldozatul. A második világháború a történelem legpusztítóbb konfliktusa volt, a világ csatatarein elesett katonák mintegy fele ebben a régióban, a véres övezetben halt meg. Ám a tizennégymillió meggyilkolt ember közül egyetlenegy sem volt aktív katona. Többségük nő, gyermek és idős ember volt, egyikük sem viselt fegyvert, és sokukat minden tulajdonától, így a ruháitól is megfosztották.

A véres övezet gyilkosságainak legismertebb helyszíne Auschwitz. Napjainkban Auschwitz a holokausztot, a holokauszt pedig egy egész század gonoszságát jelképezi. Mindazonáltal az Auschwitzban munkára fogott embereknek volt némi esélyük az életben maradásra: a tábor neve a túlélők emlékiratai és regényei révén vált ismertté. Sokkal több, zömében lengyel zsidót gázosítottak el más német halálgyárakban: Treblinkában, Chełmóban, Sobibórban és Belzecben. További lengyel, szovjet vagy balti zsidókat gödrökbe és vermekbe lőttek. Közülük a legtöbbben lakóhelyük közelében haltak meg a megszállt Lengyelországban, Litvániában, Lettországon, Ukrajnában és Belorussziában. A németek máshonnan is hoztak zsidókat a véres övezetbe, hogy ott végezzenek velük. Zsidók érkeztek vonaton Auschwitzba Magyarországról, Csehszlovákiából, Franciaországból, Hollandiából, Görögországból, Belgiumból, Jugoszláviából, Olaszországból és Norvégiából. Német zsidókat deportáltak a véres övezet városaiba – Łódźba, Kaunasba, Minszkbe vagy Varsóba –, ahol aztán agyonlőtték vagy elgázosították őket. Azokat, akik Bécs IX. kerületében éltek, abban a háztömbben, ahol ezeket a sorokat írom, Auschwitzba, Sobibórba, Treblinkába és Rigába, tehát a véres övezetbe hurcolták.

A zsidók ellen elkövetett német tömeggyilkosságok színhelye nem Németország volt, hanem a megszállt Lengyelország, Litvánia, Lettorság és a Szovjetunió. Hitler egy olyan állam antiszemita politikusa volt, ahol viszonylag kisszámú zsidó közösség élt. 1933-ban, amikor kancellár lett, a zsidók a német

lakosság *nem egészen 1 százalékát* tették ki, és a második világháború elejére a számuk *mintegy negyed százalékra* csökkent. Hitler uralmának első hat évében a zsidóknak engedélyezték, hogy (megalázó körülmények közt és kifosztva) emigráljanak. A legtöbb német zsidó, aki megélte Hitler 1933-as választási győzelmét, természetes halállal halt meg. Százhatvanötezer német zsidó megölése önmagában is vérfagyasztó bűn, ám csupán elenyésző része az európai zsidók tragédiájának: a holokauszt valamennyi áldozatának kevesebb mint 3 százaléka. Hitler látomásai az európai zsidóság kiirtásáról csak akkor vetültek rá Európa két legnagyobb zsidó közösségére, amikor 1939-ben a náci Németország megtámadta Lengyelországot, 1941-ben pedig a Szovjetuniót.

A holokauszt elhomályosítja azokat a német tervek, amelyek még nagyobb szabású emberirtást tűztek ki célul. Hitler nemcsak a zsidók megsemmisítésére törekedett; el akarta törölni Lengyelország és a Szovjetunió állami létét, ki akarta irtani vezető osztályait, és több tízmillió szlávot (oroszokat, ukránokat, beloruszokat, lengyeleket) akart megölni. Ha a Szovjetunió elleni német háború a tervek szerint alakul, az első télen harmincmillió polgári személy halt volna éhen, és több tízmillióra várt volna a továbbiakban kiűzetés, kivégzés, asszi-

miláció vagy rabszolgasors. Bár e tervek nem valósultak meg, Németország keleti megszálló politikája ezekre az erkölcsi premisszákra épült. A németek a háború folyamán körülbelül annyi nem zsidót gyilkoltak meg, ahány zsidót, elsősorban több mint hárommillió szovjet hadifogoly, valamint az ostromlott városok lakóinak (több mint egymillió ember) halálra éheztetésével, avagy közel egymillió, főleg belorusz és lengyel polgári személynek a „megtorló akciók” keretében történt agyonlövésével.

A Szovjetunió a keleti fronton végül legyőzte a náci Németországot, és ezzel elérte, hogy milliók legyenek hálások Sztálinnak, ő maga pedig meghatározó szerephez jusson a háború utáni európai rend kialakításában. Holott ami a tömeggyilkosságot illeti, Sztálin teljesítménye majdnem olyan impozáns, mint Hitleré, sőt a békeidőket tekintve sokkal borzalmasabb. A Szovjetunió védelmének és modernizálásának nevében Sztálin milliók éhhalálát, az 1930-as években pedig háromnegyed millió ember agyonlövését hagyta jóvá. Éppoly hatékonyan irtotta a saját állampolgárait, mint Hitler a más országokéit. Az 1933 és 1945 között a véres övezetben céltudatosan megölt tizennégymillió ember egyharmada a szovjetek számláját terheli.

Ez a könyv a politikai tömeggyilkosságok történetéről szól. Az említett tizennégymillió ember mind a szovjet vagy náci gyilkossági politikának, gyakran a Szovjetunió és a náci Németország összejátszásának volt az áldozata, de egyetlen esetben sem a két hatalom közti háborúban vesztették életüket, sőt egynegyedüket akkor ölték meg, amikor a második világháború még el sem kezdődött. További kétszázezer halt meg 1939 és 1941 között, amikor a náci Németország és a Szovjetunió *mint szövetségesek* szabták át Európát. A tizennégymillió halálát néha gazdasági tervek írták elő vagy gazdasági megfontolások siettettk, de a szó szoros értelmében nem gazdasági kényszer hatására végeztek velük. Amikor Sztálin 1933-ban lefoglalta az éhező ukrainai parasztok élelmét, tudta, mi lesz ennek a következménye, ugyanúgy, ahogy Hitler is tudta, mi várható, ha a szovjet hadifoglyokat megfosztja élelmüktől. Mindkét esetben hárommilliónál többen pusztultak el. Az 1937-es és 1938-as nagy terror idején agyonlőtt több százezer szovjet paraszt és munkás Sztálin egyértelmű direktíváinak volt az áldozata, éppúgy, ahogy az 1941 és 1945 között agyonlőtt és elgázósított több millió zsidó is Hitler egyértelmű politikájának esett áldozatul.

Annyi bizonyos, hogy a háború megváltoztatta a gyilkolás mérlegét. Az 1930-as években a Szovjetunió volt az egyetlen állam Európában, amelynek politikájához hozzátartoztak a tömeggyilkosságok. A második világháború előtt, tehát a Hitler hatalomra jutását követő hat és fél évben a náci rendszer legfőbb mintegy tízezer embert tett el láb alól. A sztálinista rendszer ekkorra már milliókat ítelt éhhalálra, és majdnem egymillió embert lövett agyon. A német tömeggyilkossági politika 1939 és 1941 között vált a hasonló szovjet politika vetélytársává, akkor, amikor Sztálin lehetővé tette, hogy Hitler háborút indítson. A Wehrmacht és a Vörös Hadsereg egyaránt 1939-ben támadta meg Lengyelországot. A német és a szovjet diplomaták határügyi és barátsági szerződést írtak alá, és a két ország katonai erői majdnem két éven át tartották az országot közös megszállás alatt. Miután a németek 1940-ben Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium és Franciaország elfoglalásával Nyugat felé terjeszkedtek, a szovjetek Litvániát, Lettországot, Észtországot és Északkelet-Romániát szállták meg és kebelezték be. Mindkét rendszer tízezerrel lött agyon képzett lengyel polgárokat és százezerrel deportálta őket. Ez a tömeges represszió Sztálin esetében csupán a régi politika folytatása volt új terepen; Hitler viszont ezzel új fejezetet nyitott.

A gyilkolás legsötétebb korszaka akkor vette kezdetét, amikor Hitler elárulta Sztálint, és 1941 júniusában a német erők behatoltak a nem sokkal korábban új területekkel gyarapodott Szovjetunióba. Noha a második világháború 1939-ben, Lengyelország közös német–szovjet lerohanásával kezdődött, a rettenetes gyilkosságok legnagyobb része e második keleti betörés után következett be. Ukrajnában, Belorussziában és a leningrádi körzetben, ahol a sztálini rendszer a megelőző nyolc év folyamán mintegy négy millió embert ítelt éhhalálra és lövett agyon, a német erők feleannyi idő alatt még több áldozatot éhezettek ki és lövtek főbe. A Wehrmacht már közvetlenül a támadást követően hozzálátott a szovjet foglyok éheztetéséhez, és *Einsatzgruppék*nak (akciócsoportok, mozgó megsemmisítőosztagok) nevezett különleges egységek kaptak megbízást a politikai ellenség és a zsidók kivégzésére. Az Einsatzgruppék a rendfenntartó rendőrség (Ordnungspolizei), a Waffen-SS és a Wehrmacht közreműködésével meg a helyi kisegítő rendőri erők, valamint a milíciák részvételével már ezen a nyáron hozzáfogtak a zsidó közösségek felszámolásához.

rendszer áldozatainak túlnyomó többsége soha nem látott koncentrációs tábor. Auschwitznak kettős funkciója volt: egyszerre volt munkatábor és halálgyár, és a munkára kiválasztott nem zsidó és zsidó foglyok sorsa élesen különbözött a gázkamrákba szelektált zsidókéktól. Auschwitznak tehát kétféle, egymáshoz kapcsolódó, mégis megkülönböztethető története van. Mint munkatábor főként azon tömegek sorsát reprezentálja, amelyek a német (vagy szovjet) koncentrációs politika szenvedő alanyai voltak, míg Auschwitz mint halálgyár a tudatosan legyilkoltak sorsát tipizálja. Az Auschwitzba érkező legtöbb zsidót egyszerűen elgázostották; ők, akárcsak a véres övezetben meggyilkolt tízennégymillió ember elsőprő többsége, soha nem kerültek koncentrációs táborba.

A német és a szovjet koncentrációs övezetek kelet és nyugat felől veszik körül a véres övezetet, szürkés árnyalataikkal megtörve az általános feketeséget. A második világháború végén egyes német koncentrációs táborokat (így Bergen-Belsent és Dachaut) amerikai és brit erők szabadítottak fel, de *egyetlen jelentős halálgyár felszabadítása sem* fűződik hozzájuk. A németek minden nagyobb szabású megsemmisítő akciójukat olyan területeken hajtották végre, amelyeket később a szovjetek foglaltak el. A Vörös Hadsereg szabadította fel Auschwitzot csakúgy, mint Treblinka, Sobibór, Belzec, Chełmno és Majdanek területét. Az amerikai és brit erők *nem* jutottak el a véres övezetbe, *nem* látták a nagyobb tömeggyilkosságok helyét. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az amerikai és a brit erők egyetlen olyan helyszínt sem láttak, ahol a szovjetek gyilkoltak, vagyis a sztálinizmus bűneit csak a hidegháború végeztével és a levéltárak megnyitása után lehetett dokumentálni. Legalább ilyen fontos, hogy soha nem láttak olyan helyszíneket, ahol a *németek* gyilkoltak, vagyis a hitleri bűnök felismerése is ugyanennyi ideig tartott. A nyugati országok legtöbb lakosa legfeljebb a német koncentrációs táborok fényképei, illetve a róluk szóló filmek alapján alkotott képet a tömeggyilkosságokról. Ez a képanyag rettenetes volt ugyan, ám meg sem közelítette a véres övezet borzalmait. Nem a teljes történet volt ez, s bármily szomorú, még csak bevezetőnek is alig volt mondható.

Az európai tömeges népirtást általában a holokauszttal, a holokausztot pedig a gyors, nagyipari öldökléssel szokás társítani. Ez a kép túl egyszerű, túl világos.

A német és szovjet kivégzőhelyeken a gyilkolási módszerek meglehetősen primitívek voltak. A tízennégymillió polgári személyből és hadifogolyból, akit 1933 és 1945 között megöltek, több mint hétmillióan a tudatos éheztetésnek estek áldozatul. A 20. század közepén európaiak éheztettek szándékosan halálra európaiakat, iszonyatos tömegben. A megsemmisítésnek ezt a módszerét alkalmazta a sorban a holokauszt után következő két legnagyobb tömeggyilkosság: Sztálin célzott éhínségei az 1930-as évek elején és a szovjet hadifoglyoknak Hitler által elrendelt kiéheztetése az 1940-es évek elején. A halálra éheztetés nemcsak a valóságban foglalt el előkelő helyet, hanem a tervekben is. Egy, a náci rendszer által megfogalmazott éhségtervben több tízmillió szláv és zsidó 1941–42 telére időzített éhhalálát vetítették előre.

A halálra éheztetés után a módszerek sorában az agyonlövés következett, majd az elgázosítás. Az 1937–38-as sztálini nagy terror idején majdnem hét-százezer szovjet állampolgárt lőttek agyon. Ugyanígy pusztult el az a mintegy kétszázezer lengyel is, akiket a németek és a szovjetek Lengyelország közös megszállása idején ölték meg. Agyonlőtték azt a több mint háromezreszáz ezer beloruszt és körülbelül ugyanennyi lengyelt is, akik ellen a német megtorló akciók irányultak. A holokauszt keretében meggyilkolt zsidókra nagyjából egyenlő arányban terjedt ki az agyonlövés és az elgázosítás.

Ha már itt tartunk: az elgázosítás aligha nevezhető modern módszernek. Az Auschwitzban fulladásos halálra ítélt zsidókat hidrogén-cianiddal ölték meg: ezt a vegyületet a 18. században izolálták. A Treblinkában, Chełmnóban, Belzecben és Sobibórban megfojtott mintegy 1,6 millió zsidót szén-monoxiddal ölték meg, aminek halálos voltát már a régi görögök is ismerték. A hidrogén-cianidot az 1940-es években rovarirtónak használták; a szén-monoxidot belső égésű motorokkal állították elő. A szovjetek és a németek olyan technikákat alkalmaztak, amelyek már az 1930-as és 40-es években sem mentek újdonságszámba: belső égésű motorok égéstermékét, vasúti szállítást, lőfegyvereket, rovarirtókat, szögesdrótot.

Bármilyen technikát alkalmaztak is, a gyilkosság személyre szólt. Az éhezők – gyakran őrtornyokból – figyelték azokat, akik megtagadták tőlük az ételt. Az agyonlövendőket egészen közelről látták gyilkosaik a fegyver nézőkéjén át; az is előfordult, hogy az áldozatot ketten tartották, míg egy harmadik tarkón lőtte. A gázhalálra szántakat összeszedték, vonatra rakták, majd gázkamrákba

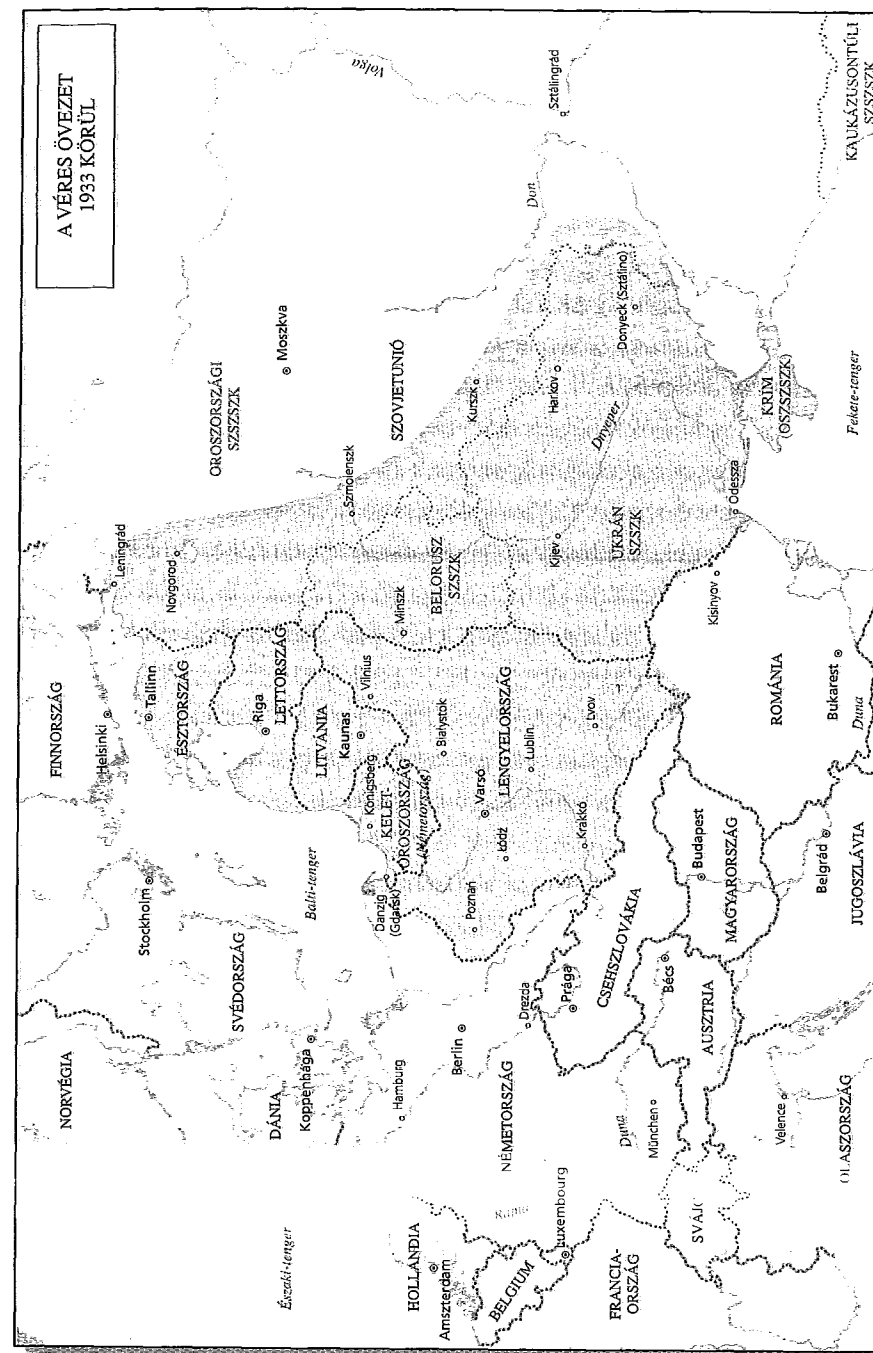
hajtották. Az áldozatokat megfosztották javaiktól, később ruháiktól, majd – nők esetében – a hajuktól is. Más és más halállal pusztultak el mind, mivelhogy mindegyiküknek más és más volt az élete.

Az áldozatok óriási száma eltompíthatja azt a képességünket, hogy érzékeljük egyediségüket. „Jó lenne mindüket nevén neveznem. / De lista nincs. Nyomukat hol keressem?”* – írta *Rekviemjében* Anna Ahmatova orosz költőnő. Hála a történészek kemény munkájának, egyes listák előkerültek; a kelet-európai levéltárak megnyitásának köszönhetően van hol utánanéznünk a szörnyűségeknek. Meglepően sok áldozattól áll rendelkezésre hangfelvétel. Meghallgathatjuk például egy fiatal zsidó nő visszaemlékezését, aki a Kijev melletti Babij Jar náci halálverméből ásta ki magát; vagy egy másikét, aki ugyanezt vitte végbe a Vilnius melletti Ponaryban. Rendelkezésre áll Treblinka több tucat túlélője közül néhánynak a visszaemlékezése is. Majdnem teljes egészében előkerült a varsói gettó fáradtságosan összegyűjtött és elásott archívuma. A szovjet NKVD által 1940-ben Katynban agyonlőtt lengyel tisztek naplóját holttestükkel együtt ásták ki. Ugyanebből az évből maradtak fenn cédulák, melyeket a lengyel foglyokat a halálvermekhez szállító német autóbuszokból dobta ki. Megtekinthetjük, mit karcoltak a fogvatartottak a koveli zsinagóga falára; és a Gestapo varsói börtönének falain is maradtak fenn feliratok. Rendelkezésre állnak az 1933-as szovjet éhínséget túlélő ukránok, az 1941-es német kiéheztetési kampányt átélő szovjet hadifoglyok, az 1941 és 1944 közötti ostrom idején dúló éhínség után életben maradt leningrádiak visszaemlékezései.

Birtokunkban vannak elkövetőktől származó beszámolók is: ezek vagy a háborút elvesztett németektől erednek, vagy orosz, ukrán, belorusz, lengyel, illetve baltikumi levéltárakból kerültek elő a Szovjetunió 1991-es összeomlása után. Jelentések és levelek állnak rendelkezésre zsidókat kivégző német rendőröktől, katonáktól és az olyan német partizánvadász különítmények tagjaitól, akik belorusz és lengyel polgári személyeket lőttek agyon. Fennmaradtak egyes

* Rab Zsuzsa fordítása

kommunista pártaktivisták petíciói is, amelyeket az 1932–33-as ukrainai éhínség megszervezése előtt írtak. Ismerjük a parasztokra és nemzeti kisebbségekre kirótt halálkvótákat, amelyeket 1937-ben és 1938-ban küldtek meg Moszkvából a helyi NKVD-szerveknek, és megvannak a válaszok is, amelyek e kvóták fel-emelését követelik. Ránk maradtak továbbá a később halálra ítélt és kivégzett szovjet állampolgárok kihallgatási jegyzőkönyvei. Vannak német összeállítások a gödrökbe lőtt vagy a halálgyárakban elgázosított zsidók számáról, mint ahogy szovjet részről is fennmaradt a nagy terror és Katyn áldozatainak számszerű kimutatása. Megbízható átfogó becslések születtek a jelentősebb kivégzőhelyeken megölt zsidók számáról; ezek táblázatokba foglalt német feljegyzésekre és közleményekre, túlélők tanúvallomásaira és szovjet dokumentumokra épülnek. Megalapozott becslésekre vállalkozhatunk az éhezés következtében a Szovjetunióban elhunytak számát illetően (bár nem minden halálesetet jegyeztek fel). Tanulmányozhatjuk Sztálinnak a legbizalmasabb elvtársaihoz intézett leveleit, Hitler asztali beszélgetéseit, Himmler előjegyzési naptárát és még sok egyebet. Az, hogy könyvem egyáltalán megszületett, csak más történészek teljesítményének, az említett és számtalan további, általuk feltárt forrásnak az elmélyült tanulmányozásával vált lehetségessé. Jóllehet bizonyos részletei saját levéltári munkámon alapulnak, lapjairól és a jegyzetekből világosan kitűnik majd, milyen hatalmas mértékben tartozom hálával kollégáknak és korábbi történésznemzedékeknek.

Munkám elejétől a végéig az áldozatok, barátai és családtagjaik tanúságtételére támaszkodik. Idéz az elkövetőktől is, a gyilkosságok végrehajtóitól és elrendelőitől egyaránt. Tanúul hívja az európai írók egy kis csoportját: Anna Ahmatovát, Hannah Arendtet, Józef Czapskit, Günter Grass, Vaszilij Grosszmant, Gareth Jonest, Arthur Koestlert, George Orwellt és Alexander Weissberget. (Végigkíséri két diplomata pályáját is: George Kennan amerikai Oroszország-szakértőét, aki döntő pillanatokban tartózkodott Moszkvában, és Csiune Szugihara japán kémét, akinek része volt a tömeges terror igazolását célzó sztálini politikai mesterkedésekben, hogy aztán a hitleri holokauszt által fenyegetett zsidókat mentse.) A felsorolt szerzők közül néhányan a tömeges megsemmisítésnek csak egyetlen aspektusát dolgozták fel; mások kettőt vagy többet. Egyesek kristálytisztá elemzésekkel tűnnek ki, mások döbbenetes hatású összehasonlításokkal, ismét mások feledhetetlen leírásaikkal. Közös vonásuk

a kitartó próbálkozás, hogy Európának Hitler és Sztálin közé eső részét koruk tabuin túllépve ábrázolják.

A szovjet és a náci rendszert összehasonlítva Hannah Arendt politikaelméleti író 1951-ben így írt: az, hogy „a ténszerűség folyamatosan érvényesül-e, a nem totalitárius világ folyamatos létén múlik”. 1944-ben, Moszkvában George Kennan egyszerűbb szavakkal fejezte ki ugyanezt a gondolatot: „Itt emberek határozzák meg, mi az igaz és mi a hamis.”

Vajon azt, hogy mi igaz, pusztán a hatalom határozza meg, vagy az igazsághoz hű történeti beszámoló ellenállhat a politikai nyomásnak? Mind a náci Németország, mind a Szovjetunió arra törekedett, hogy maga diktáljon a történetírásnak. A Szovjetunió marxista állam volt, vezetői a történelem tudós szakértőivé nyilvánították magukat. A nemzetiszocializmus apokaliptikus látomás volt egy totális átalakításról, melynek megvalósítására olyan emberek hivatottak, akik hisznek benne, hogy az akarat és a faji hovatartozás képes felszámolni a múlt terhét. A náci rendszer tizenkét és a szovjet hatalom hetvennégy esztendeje súlyos tehertétel: komoly próbára teszik képességünket a világ értékelésére. Sokak szerint a náci rendszer bűnei olyan nagyok, hogy már nem is tartoznak a történelemhez. Zavaró visszhangja ez Hitler meggyőződésének, miszerint az akarat diadalmaskodik a tényeken. Mások azt állítják, hogy bármilyen szörnyűek is Sztálin bűnei, igazolja őket a modern állam létrehozásának vagy védelmének parancsoló szükséglete. Ez Sztálin felfogására emlékeztet, miszerint a történelemnek csak egyfajta menete lehet, az, amelyet ő ismert fel, és amely visszamenőleg legitimálja politikáját.

Ha lemondunk egy egészen másfajta alapra épült és azt alátámasztó történelemfelfogásról, azt tapasztaljuk, hogy Hitler és Sztálin továbbra is maguk határozzák meg számunkra tulajdon műüket. Mi ez a másfajta alap? Noha e könyv hadtörténeti, politikatörténeti, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, kultúrtörténeti és eszmetörténeti vonatkozásokra is kitér, három egyszerű módszertani elvet érvényesít: kitart amellett, hogy semmilyen múltbéli esemény sem esik kívül a történeti megértésen, a történelmi kutatás horizontján; minden helyzetben mérlegeli az ember döntési lehetőségeit, és csorbítatlan realitásként

fogadja el, hogy ilyen lehetőség igenis létezik; és végül kronológiai rendbe kívánja állítani a sztálini és náci politika elveit és tetteit, amelyek nagyszámú polgári személy és hadifogoly megsemmisítését célozták. A könyv szerkezetét nem a birodalmak politikai földrajza, hanem az áldozatok emberi földrajza határozza meg. A véres övezet nem valóságos vagy képzelt politikai területet jelent: egyszerűen arra utal, hogy Európa leggyilkosabb rezsimjei itt hajtották végre legtöbb gyilkosságukat.

A nemzeti történetírások – a zsidó, a lengyel, az ukrán, a belorusz, az orosz, a litván, az észt és a lett – évtizedeken át szembeszegültek az atrocitások náci és szovjet értelmezéseivel. A véres övezet ránk maradt, gyakran éles szemű és bátor történelme azonban ránk hagyományozott formájában nemzeti részekre szabta az európai múltat, és vigyázott rá, nehogy az egyes részek érintkezzenek egymással. Ám akármilyen alaposan dolgozták is fel egy-egy üldözött csoport történetét, az nem adhat képet arról, mi történt Európában 1933 és 1945 között. Az ukrán múlt beható ismerete nem fog fényt deríteni az éhínségek okaira. Lengyelország történelmének nyomon követése nem a legjobb módja annak, hogy megértsük, miért öltek meg a nagy terror során olyan sok lengyelt. A belorusz történelem legalaposabb ismerete sem ad magyarázatot a hadifogolytáborokra vagy a beloruszok tömegeinek életét kioltó partizánvadász akciókra. A zsidó élet leírása kitérhet a holokausztra, de magyarázatot nem adhat rá. Az, ami egy adott csoporttal történt, gyakran csak egy másik csoport sorsának fényében válik érthetővé. Ez azonban az összefüggések felderítésének még csupán az első fázisa. A náci és a szovjet rendszert ugyanis szintén annak fényében kell megértenünk, hogyan törtek vezetőik a szóban forgó területek meghódítására, és miképpen vélekedtek ezekről az embercsoportokról és az e csoportok közötti viszonyokról.

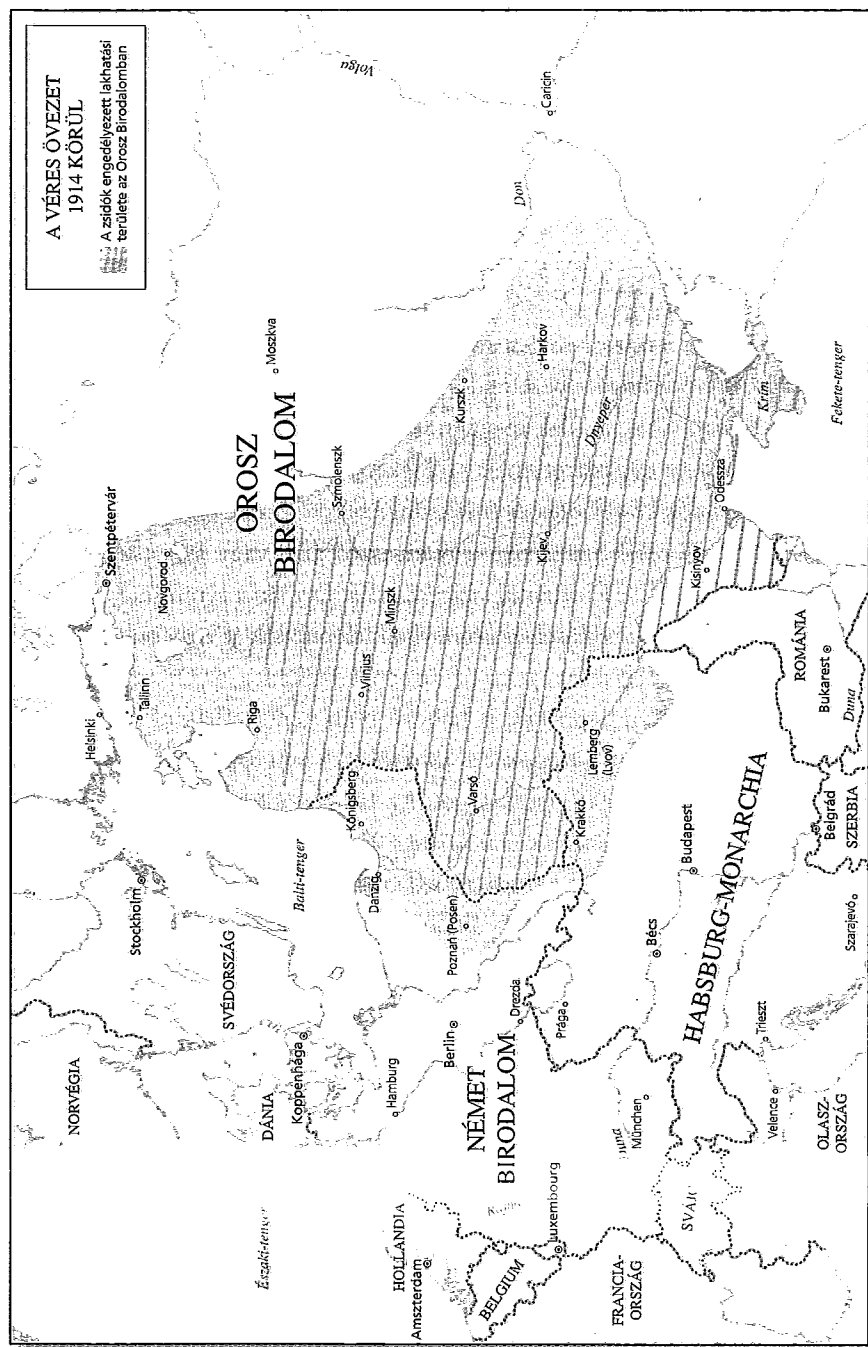
Mára széles körben elterjedt az a nézet, miszerint a 20. század tömeggyilkosságai a 21. század szempontjából kiemelt erkölcsi jelentőséggel bírnak. Így még feltűnőbb, hogy a véres övezet története mind ez ideig feldolgozatlan maradt. A tömeges megsemmisítés a zsidó történelmet elválasztotta az európaiától, Kelet-Európa történelmét Nyugat-Európától. A nemzetek nem gyilkosságok útján jöttek létre, mégis szellemi elkülönülésükben – évtizedekkel a nemzeti-szocializmus és a sztálinizmus kimúlása után – még mindig ez a meghatározó.

Ez a könyv együttesen tárgyalja a náci és a szovjet rendszer, a zsidóság és Európa történelmét, valamint az egyes nemzetek történetét. Egyszerre ad képet áldozatokról és elkövetőkről. Foglalkozik az ideológiákkal és a tervekkel, a rendszerekkel és a társadalmakkal. Olyan emberek történetét dolgozza fel, akiket távoli vezérek politikája ítelt halálra. Az áldozatok hazája Berlin és Moszkva között található – Hitler és Sztálin felemelkedésével vált ez a terület véres övezetté.

HITLER ÉS SZTÁLIN

A náci és a szovjet rendszer eredete és találkozásuk a véres övezetben 1914–18-ra, az első világháború idejére vezetendő vissza. A háború elsöpörte a régi kontinentális birodalmakat, és újak megálmodására ösztönzött. A császári uralom dinasztikus elvét a népszuverenitás sérülékeny eszméje váltotta fel. Kiderült, hogy embermilliók készek engedelmeskedni a harcra és halálra hívó parancsoknak elvont, távoli célok érdekében, egy kiveszőfélben vagy még csak születőben lévő haza nevében. Új államok keletkeztek jóformán a semmiből, egyszerű technikákkal polgárok tekintélyes csoportjait telepítették át vagy számolták fel. A török hatóságok több mint egymillió örményt öltek meg, az Orosz Birodalom németeket és zsidókat deportált. A háború után nemzetállamok cseréltek ki egymás közt bolgárokat, görögöket és törököket. S ami éppily fontos: a háború feldúlta az integrált globális gazdaságot. Az 1914-es évet megélt felnőtt európaiak soha nem érthették meg az általuk ismerthez hasonlító szabadkereskedelem helyreállítását; azok a felnőtt európaiak, akik megérték 1914-et, életük egész hátralévő részében nem élvezhettek az általuk ismerttel egybevezethető prosperitást.

Az első világháború lényege fegyveres összecsapás volt egyfelől a Német Birodalom, a Habsburg-monarchia, az Oszmán Birodalom és Bulgária (a központi hatalmak), másfelől Franciaország, az Orosz Birodalom, Nagy-Britannia, Olaszország, Szerbia és az Egyesült Államok (az antanthatalmak) között. Az antanthatalmak 1918-ban bekövetkezett győzelme három európai birodalmat törölt el: a Habsburgokét, a németekét és az Oszmán-t. A háborút követő versailles-i, saint-germaini, sèvres-i és trianoni egyezmények révén a soknemzetiségű országok helyét nemzetállamok, a monarchiáikét demokratikus köztársaságok foglalták el. Azok az európai nagyhatalmak, amelyeket a háború nem számolt fel – vagyis Anglia és különösen Franciaország –, lényegesen meggyengültek. 1918 után a győztesek körében meghonosodott az az illúzió, miszerint az élet

valamiképpen talán visszatérhet háború előtti medrébe. A vesztesek vezetésére aspiráló forradalmárok körében egy másik álom hódított: hátha a véröntás legitimálhat olyan radikális változásokat, amelyek értelemmel ruháznák fel a háborút, és kárpótolnának az elszenvedett veszteségekért.

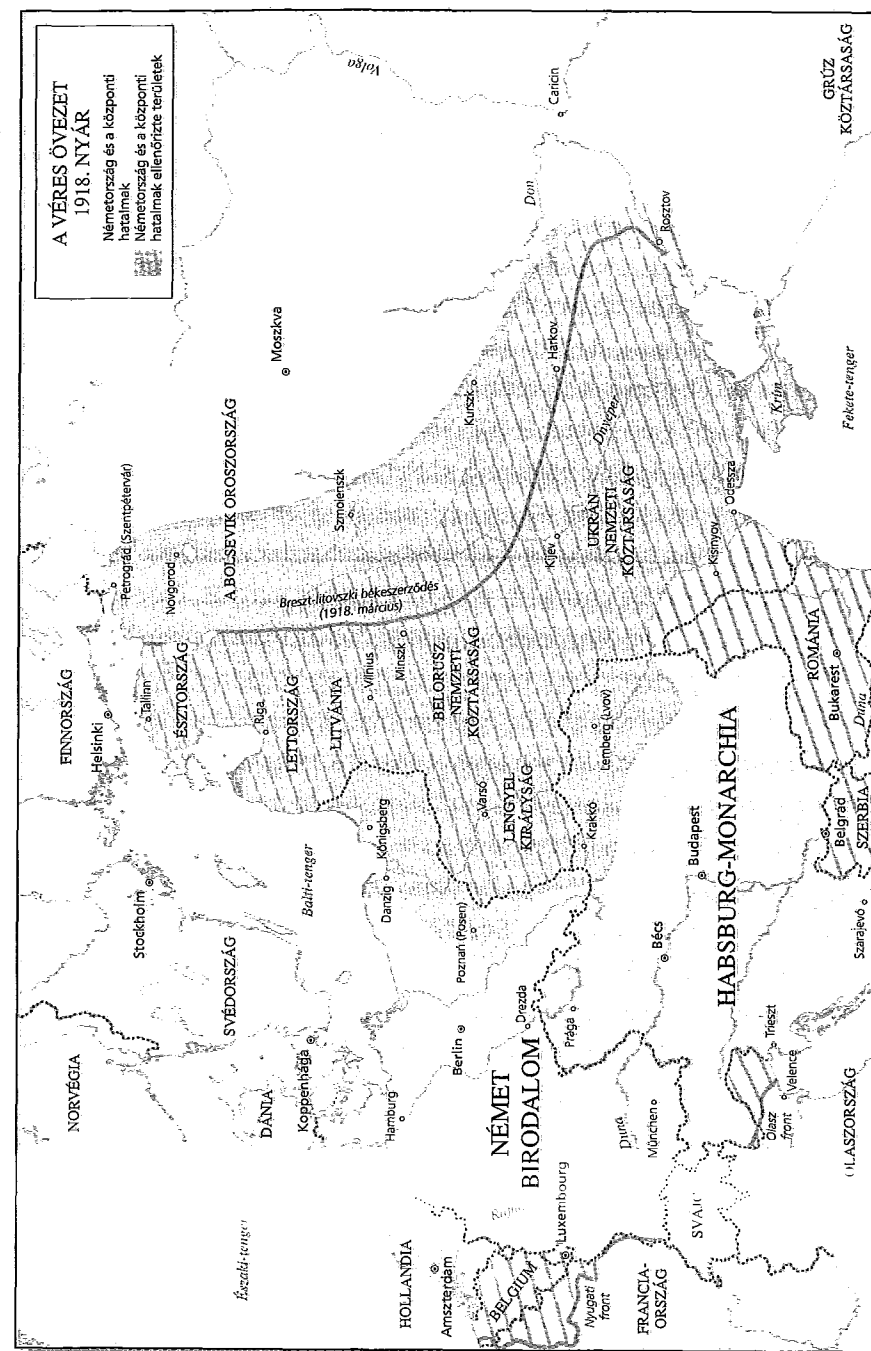
A politikai víziók közül a legjelentősebb a kommunista utópia volt. A háború végén már hetven év telt el azóta, hogy Karl Marx és Friedrich Engels papírra vetette legnevezetesebb mondatát: „Világ proletárjai, egyesüljetek!” A marxizmus forradalmárok nemzedékeit lelkesítette politikai és erkölcsi átalakulást sürgető felhívásával: vessenek véget a kapitalizmusnak és a magántulajdonból eredő, szükségszerűnek vélt konfliktusnak, és állítsanak a helyébe olyan szocializmust, amely felszabadítja a dolgozó tömegeket, és visszaadja az egész emberiségnek a maga romlatlan lelkét. A marxisták szemében a történelmi haladás a felemelkedő és hanyatló osztályok harcából születik, és ezeket a csoportokat a termelési viszonyokban lejátszódó változások hozzák létre. Minden uralkodó politikai rendhez az új gazdasági technikák által kialakított, új társadalmi csoportok intéznek kihívást. A modern osztályharc a gyárak tulajdonosai és munkásai között folyik. Ennek megfelelően Marx és Engels azt jóslta, hogy a forradalmak először a népes munkásosztállyal rendelkező fejlettebb ipari országokban, így Németországban és Nagy-Britanniában törnek majd ki.

Az első világháború, amely felbomlasztotta a kapitalizmus rendjét, és meggyengítette a nagy birodalmakat, nyilvánvalóan komoly lehetőséget kínált a forradalmároknak. A legtöbb marxista azonban ekkorra már hozzászokott a nemzeti politikai rendszereken belüli tevékenységhez, és a háborús időkben saját kormányának támogatása mellett döntött. Nem így Vlagyimir Iljics Lenin, az Orosz Birodalom polgára, a bolsevikok vezére. Ő a maga voluntarista marxizmusértelmezésében és abban a hitben, hogy a történelmet jó vágányra lehet kényszeríteni, a háborúban látta a maga nagy lehetőségét. Egy Lenin-szerű voluntarista szemében a történelem ítéletének elfogadása felhatalmazza a marxistákat, hogy ezt az ítéletet maguk fogalmazzák meg. Marx nem hitt abban, hogy a történelem a maga előre meghatározott útján halad; szerinte a történelmet az alapelveinek ismeretével felvértezett személyek formálják. Lenin egy nagyrészt paraszti jellegű országból származott, ahol marxista perspektívából nézve nem voltak meg a forradalom feltételei. Ám neki ez esetben is megvolt a maga for-

radalmi elmélete, amely igazolni tudta forradalmi szándékát. Meggyőződése szerint a gyarmattartó birodalmak ugyan meghosszabbították a kapitalizmus élettartamát, ám a köztük dúló háború meghozza majd az általános forradalmat. Elsőnek az Orosz Birodalom omlott össze, mire Lenin haladéktalanul lépett.

1917 elején fellázadtak az Orosz Birodalom szenvedő katonái és elszegényedett parasztjai. Februárban a népfelkelés megdöntötte az orosz monarchiát. Az új liberális rendszer arra törekedett, hogy újabb katonai offenzívával nyerje meg a háborút a Német Birodalom és a Habsburg-monarchia ellen. Ez volt az a pillanat, amikor Lenin Németország titkos fegyverévé vált. Áprilisban a németek svájci száműzetéséből Szentpétervárra, az orosz fővárosba szállították, hogy kirobbantsa azt a forradalmat, amelynek következtében Oroszország majd kiválik a háborúból. Novemberben Lenin, karizmatikus szövetségese, Lev Trockij és a maga fegyelmezett bolsevikjai segítségével, valamint bizonyos mértékű népi támogatással államcsínyt hajtott végre. 1918 elején Lenin új kormánya aláírta Németországgal a békeszerződést, amely Belorussziát, Ukrajnát, a Baltikumot és Lengyelországot német ellenőrzés alatt hagyta. Németország, részben Lenin jóvoltából, a keleti fronton megnyerte a háborút, és rövid időre örvendezhetett a maga keleti birodalmának.

Lenin békéjének az volt az ára, hogy az Orosz Birodalom addigi nyugati része német gyarmati uralom alá került. A bolsevikok azonban úgy okoskodtak, hogy az elnyomó kapitalista rendszerrel együtt a Német Birodalom is hamarosan összeomlik, és az orosz meg egyéb nemzetiségű forradalmárok a maguk új rendjét az elvesztett területekre, sőt azokon túlra is kiterjeszthetik. A háború, érvelt Lenin és Trockij, a nyugati fronton elkerülhetetlenül a németek vereségével fog végződni, amit a munkások forradalma követ majd Németországon belül. Ők ketten a maguk oroszországi forradalmát önmaguk és más marxisták előtt azzal igazolták, hogy Közép- és Nyugat-Európa iparilag fejlettebb országai-ban is küszöbönáll a proletariátus felkelése. 1918 végén és 1919-ben úgy tűnt, mintha Leninnek éppenséggel igaza is lehetne. 1918 őszén a franciák, a britek és az amerikaiak a nyugati fronton valóban megverték a németeket, akiknek így – noha veretlenül – a maguk új keleti birodalmából is ki kellett vonulniuk. A német forradalmárok elszórt kísérleteket tettek arra, hogy átvegyék a hatalmat; Ukrajnában és Belorussziában pedig a bolsevikok felcsipegették a zsákmányt.

Kelet-Európában a régi Orosz Birodalom összeomlása, valamint a régi Német Birodalom veresége olyan hatalmi vákuumot hozott létre, amelyet a bolsevikok minden igyekezetük ellenére sem tölthettek be. Miközben Lenin és Trockij a maguk újonnan alapított Vörös Hadseregét oroszországi és ukrainai polgárháborúkból vetették be, őt, a Balti-tenger körül elhelyezkedő ország – Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia és Lengyelország – független köztársasággá alakult. E területi veszteségek következtében a bolsevikok Oroszországának nyugati határa hátrébb szorult, mint ahol a cárok Oroszországában egykor meghúzták. Az új független államok közül Lengyelországnak több lakosa volt, mint a másik négynek együttvéve, s ez az ország stratégiai szempontból is sokkal jelentősebb volt a többinél. A háború után létrejött új államok közül leginkább Lengyelország változtatta meg a kelet-európai hatalmi egyensúlyt. Ahhoz ugyan nem volt elég nagy, hogy nagyhatalom legyen, annyira azonban nagy volt, hogy minden, terjeszkedésre törekvő nagyhatalom számára problémát jelentsen. Lengyelország pusztán léte is ütközőpontot jelentett az orosz és a német hatalom számára; mind Moszkvában, mind Berlinben rossz szemmel néztek rá.

Lengyelország ideológiája a függetlenség volt. A 18. század vége óta – amikor is a lengyel-litván államközösséget a szomszédos birodalmak a felosztással megsemmisítették – nem létezett lengyel állam. A 19. századi lengyel politikai élet birodalmak uralma alatt zajlott, és a lengyel nemzeti eszme egyre erősödött. 1918 novemberében a lengyelek csak azért bocsáthatták ki a maguk függetlenségi nyilatkozatát, mert mindhárom hatalom – a Német, a Habsburg és az Orosz Birodalom –, amely felosztásában részt vett, a háború és a forradalom következtében megsemmisült. Ezt a nagyszabású történelmi konjunktúrát használta ki egy lengyel forradalmár, Józef Piłsudski. Az ifjúkorában szocialista eszméket valló politikus később pragmatikus lett, és képes volt arra, hogy az egyik birodalommal együttműködjön a többiek ellen. Amikor valamennyi összeomlott, ő és követői, a már a háború alatt felállított katonai légiókra támaszkodva, voltak a legjobb helyzetben ahhoz, hogy kikiáltsák és megvédjék a lengyel államot. Piłsudski nagy politikai vetélytársa, a nacionalista Roman Dmowski képviselte Lengyelország érdekeit Párizsban, a győztes hatalmak előtt. Az új Lengyelország demokratikus köztársaságként alakult meg. A győztes antanthatalmak támogatásával Varsó számíthatott rá, hogy nyugat felé Németországtól többé-kevésbé kedvező határ választja el. Keleti határa azonban nyitott kérdés maradt. Mivel az

antant a keleti fronton nem nyert háborút, Kelet-Európának nem is szabhatott feltételeket.

1919-ben és 1920-ban a lengyelek és a bolsevikok összezsúrtak a Lengyelország és Oroszország közti határterületekért, és ez a háború az európai rend szempontjából döntő jelentőségű volt. Mihelyt a németek eltávoztak, a Vörös Hadsereg bevonult Ukrajnába és Belorussziába, ám ezt a területi gyarapodást a lengyel vezetés nem ismerte el. Piłsudski a nevezett országokat független politikai entitásoknak tartotta, amelyeknek a történelme szorosan összefonódott Lengyelországgal, és vezetőiktől elvárta, hogy Belorusszia és Litvánia között nagyjából helyreállítsanak valamiféle államközösséget. Azt remélte továbbá, hogy a lengyel seregek, ukrán szövetségeik támogatásával, hozzájárulhatnak egy független ukrán állam megalapításához. A bolsevikok, mihelyt Ukrajnában megvetették a lábukat, 1920 tavaszán megállították a lengyel offenzívát, Lenin és Trockij pedig abban bízott, hogy ha a lengyel munkásokat szuronnyal bírják rá történelmi szerepük vállalására, úgy a forradalmat Lengyelországba is exportálhatják. Lengyelország bukása után pedig a német elvtársak, az új Vörös Hadsereg segítségével, mozgósítják majd Németország hatalmas erőforrásait az orosz forradalom megmentésére. Csakhogy a Berlin felé igyekvő szovjet erőket 1920 augusztusában a lengyel hadsereg Varsónál feltartóztatta.

A Piłsudski vezette ellentámadás visszakergette a Vörös Hadsereget Belorussziába és Ukrajnába. A legyőzöttek között volt Sztálin is, aki a Vörös Hadsereg politikai tisztjeként Ukrajnában szolgált. Téves helyzetértékeléseivel megakadályozta a bolsevik erők megfelelő összehangolását; emiatt vált a Vörös Hadsereg sebezhetővé Piłsudski manővereivel szemben. A lengyel katonai győzelem azonban nem járt a bolsevik hatalom összeroppanásával. A kimerült lengyel csapatok nem vonulhattak tovább Moszkva ellen, a lengyel társadalom pedig túlságosan megosztott volt egy ilyen kaland támogatásához. Végül a beloruszok és ukránok lakta területeket megosztották a bolsevik Oroszország és Lengyelország között. Lengyelország ekként soknemzetiségű állam lett, amelynek lakossága nyelvi szempontból kétharmad részben lengyel volt, de hozzátartozott mintegy ötmillió ukrán, hárommillió zsidó, egymillió belorusz és ötszázezettől egymillióig becsülhető számú német. Az országot az alkotmány „lengyel nemzetállammá” nyilvánította ugyan, de itt élt Európa legnagyobb zsidó populációja, az ukránok és beloruszok aránya pedig (a bolsevik Oroszország után) a máso-

dik legnagyobb volt. Mindhárom nagy nemzeti kisebbsége – zsidók, ukránok, beloruszok – megoszlott közte és nagy keleti szomszédja között.

A kelet-európai határok kérdése Ukrajna, Belorusszia és Lengyelország csatateréin dőlt el, Közép- és Nyugat-Európában azonban a feltételeket az első világháború győztesei diktálták. Mialatt Lengyelország és a bolsevikok az első világháború korábbi keleti frontján mérkőztek meg egymással, a vesztes Németország azon igyekezett, hogy békés képet mutasson magáról a győzteseknek. Köztársasággá nyilvánította magát, hogy a franciáktól, britektől és amerikaiaktól kedvezőbb feltételeket kapjon. Legfontosabb marxista pártja, a szociáldemokraták elvetették a bolsevik példát, és nem csináltak forradalmat Németországban. A legtöbb német szociáldemokrata a háború alatt lojális volt a Német Birodalomhoz, és most komoly előrelépésnek ítélte a köztársaság kikiáltását. Ám ezek a mérsékelt döntések nem sokat segítettek az országon. A háború utáni megállapodások nem vitákban, hanem diktátumként jöttek létre; az ősi európai hagyományokat súlyosan megsértve a párizsi béketárgyalások asztalánál a veszteseknek nem adtak helyet. A német kormánynak nem volt más választása, mint hogy 1919 júniusában aláírja a versailles-i békeszerződést – ám kevés német politikus érezte kötelességének, hogy feltételeit tiszteletben tartsa.

Mivel a szerződést moralizáló hajlamú győztesek fogalmazták meg, könnyen süthették rá a képmutatás vádját. Az antanthatalmak a kontinens birodalmi ellen viseltek hadat, és magukat a közép-európai nemzetek felszabadítóinak nyilvánították. Az amerikaiak háborús részvételüket egyenesen a nemzeti önrendelkezésért folytatott keresztes hadjáratként jellemezték. De a franciák, akiknek a hatalmak közül a legtöbb szenvedés jutott, ragaszkodtak a németek megbüntetéséhez és saját szövetségeseik megjutalmazásához. Való igaz: a versailles-i szerződés ellentmondott az antanthatalmak állítólagos háborús célkitűzésének, a nemzeti önrendelkezés megteremtésének. Versailles-ban, csakúgy, mint Trianonban (1920. június) és Sèvres-ben (1920. augusztus), azok a népek, amelyeket az antant szövetségesnek tekintett (lengyelek, csehek, románok), nagyobb területet kaptak, és ennek megfelelően határaikon belül népesebb etnikai kisebbségekre tettek szert. Az ellenségesnek minősülő nemzetek viszont (németek, magyarok, bolgárok) kisebb területhez jutottak, és lakosságukból nagyobb csoportok diaszpórák formájában más, szomszédos államokhoz kerültek.

A lengyel–bolsevik háború a versailles-i konferencia megnyitása és a sèvres-i egyezmény aláírása közti időben zajlott. Mivel a szóban forgó egyezmények nyugaton történő megvitatása és aláírása idején keleten Európa még hadban állt, a háború utáni új rend némiképp légvárra emlékeztetett. Balról a bolsevikok által szított vagy épp meg is valósított forradalom fenyegette. Ameddig a lengyel–bolsevik háború tartott, a németországi forradalmárok még reménykedhettek, hogy a Vörös Hadsereg majd megsegíti őket. Ám az új német köztársaságot jobbról is forradalom veszélyeztette. A keleti frontról győzedelmesen hazatérő német katonák semmi okot nem láttak arra, hogy elfogadják azt a „megaláztatást”, amely hazájukat az új köztársaság kikiáltásával és a versailles-i szerződés aláírásával érte. Számos veterán csatlakozott a baloldali forradalmárok ellen küzdő jobboldali milíciákhoz; a német szociáldemokrata kormány pedig, abban a meggyőződésben, hogy fennállásával szemben nincs alternatíva, a jobboldali milíciákat vetette be a kommunisták forradalmi kísérleteinek elfojtására.

Amikor 1920 augusztusában a lengyelek győzelmet arattak a Vörös Hadsereg fölött, szétfoszlottak az európai szocialista forradalomba vetett remények. Lengyelország és a bolsevik Oroszország 1921 márciusában Rigában békeszerződést kötött, és tulajdonképpen ezzel a békével fejeződött be a háború utáni átrendeződés. Meghatározták Lengyelország keleti határát, gondoskodtak róla, hogy a megosztott ukrán és belorusz területek az eljövendő években Erisz almájának szerepét játsszák, a bolsevizmust pedig fegyveres forradalomból állami ideológiává változtatták. Amikor a rá következő évben megalakult a Szovjetunió, az új államnak rögzített határai voltak – ennyiben legalábbis éppolyan politikai entitás volt, mint a többi. A nagyobb szabású konfliktusok befejeződése ugyanakkor véget vetett a jobboldal reményeinek: kiderült, hogy a forradalom nem vezet ellenforradalomhoz. Azok, akik meg akarták dönteni az új német köztársaságot, akár a szélsőjobbhoz, akár a szélsőbalhoz tartoztak, ezentúl csak saját erőikre számíthattak. A német szociáldemokraták továbbra is a köztársaságot támogatták, míg a német kommunisták a szovjet modellt dicsőítették, és a szovjet vonalat követték. Az utóbbiak a maguk utasításait a Lenin által 1919-ben alapított Kommunista Internacionálétól kapták. A német szélsőjobbnak abból kellett kiindulnia, hogy a háború utáni rend megdöntését Németországnak egyedül kell vállalnia, majd valamikor az ország újjáépítése és újjászervezése után.

Németország újjáépítése nehezebbnek látszott, mint amilyen valójában volt. Az ország, amelyet a háborúért felelőssé tettek, nemcsak területet és lakosságot veszített, fegyveres erőit is fájdalmasan korlátozták. Az 1920-as évek elején hiperinfláció és politikai káosz béklyózta. Igaz, még így is, legalábbis potenciálisan, Európa legnagyobb hatalmú országa maradt. Népességszámban csak a Szovjetunió múlta felül, ipari potenciál dolgában senki, területét nem sújtotta háborús megszállás, és a békeszerződések logikája közvetve terjeszkedési lehetőségeit is körvonalazta. Mihelyt Európában véget értek a harcok, a német kormány egykettőre közös nyelvet talált a Szovjetunióval. Elvégre mind Berlin, mind Moszkva Lengyelország rovására akarta megváltoztatni az európai hatalmi rendet. Mindkettő arra törekedett, hogy a nemzetközi politikai szintéren csökkentse elszigeteltségét. Így esett, hogy 1922-ben egy demokratikus német kormány kötötte meg a Szovjetunióval a rapallói szerződést, amely helyreállította a diplomáciai kapcsolatokat, megkönnyítette az egymás közti kereskedelmet, és titkos katonai együttműködést hozott létre.

Sok németnek az önrendelkezés egyszerre jelentett üldöztetést és ígéretet. Tízmillió német anyanyelvű személy – korábban a Habsburg-monarchia állampolgárai – a német határokon kívül rekedt. Közülük mintegy hárommillióan Csehszlovákia északnyugati határterületén éltek, a csehszlovák–német határ közvetlen közelében. Csehszlovákiában több volt a német, mint a szlovák. A Csehszlovákia és Németország között elterülő Ausztria csaknem teljes lakossága német anyanyelvű volt, ám a saint-germaini szerződés értelmében önálló államot kellett alkotnia, jöllehet a lakosság jelentős része jobban szeretett volna Németországhoz tartozni. Adolf Hitler, az 1920-ban alapított Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezére osztrák volt, és az Anschluss, vagyis Ausztria és Németország egyesülésének híve. A nemzeti egység célkitűzése drámaian hangzott ugyan, ám valójában arra is szolgált, hogy leplezze Hitler becsvágyó terveinek széles skáláját.

Később majd Hitler lesz az a német kancellár, aki aláírja a Szovjetunióval a Lengyelország felosztására is vonatkozó szerződést. Ezzel a lépéssel sok német meggyőződését viszi el a végletekig: azt tudniillik, hogy a lengyel határok illegitímek, a lengyel nép pedig nem méltó az államiságra. Hitlert más német nacionalistáktól az különböztette meg, hogy szerinte a németek Németországon belüli egyesítését és a Lengyelország fölötti uralmat további lépéseknek kell

követniük: az európai zsidóság megsemmisítésének és a Szovjetunió elpusztításának. Hitler eleinte mind Lengyelországnak, mind a Szovjetunióknak barátságot ajánlott, radikálisabb szándékait még a németek előtt is titkolta, míg csak túl késő nem lett. A katasztrofális látomások azonban a nemzetiszocializmusban a kezdet kezdetétől jelen voltak.

Midőn 1921-ben végül Kelet-Európában is lezárult a háború kataklizmája, Leninnek és forradalmártársainak el kellett gondolkodniuk a folytatáson. Mivel a lengyelek megfosztották őket az európai diadaltól, a bolsevikoknak nem volt más választásuk: el kellett oltaniuk a forradalom lángját, és hozzá kellett látniuk valamiféle szocialista állam felépítéséhez. Lenin és követői természetesnek találták, hogy a hatalom az övék maradjon; sőt éppenséggel az európai forradalom kudarcával igazolták a politikai uralomhoz való rendkívüli ragaszkodásukat. Ahhoz, hogy a forradalmat végigvigyék, és megvédhessék a kapitalista ellenségtől, a hatalmat központosítaniuk kellett. Sietve betiltottak minden más politikai pártot, politikai vetélytársaikat pedig azzal terrorizálták, hogy reakciónak kiáltották ki őket. A nevükhöz fűződő egyetlen többpárti választást elvesztették; újabakra aztán nem is került sor. A Vörös Hadsereg Lengyelországban ugyan vereséget szenvedett, de ereje bőven elég volt ahhoz, hogy a régi birodalom területén minden fegyveres vetélytársat legyőzzön. A bolsevikok Cseka néven ismert titkosszolgálatuk ezeket ölt meg az új szovjet állam konszolidálása érdekében.

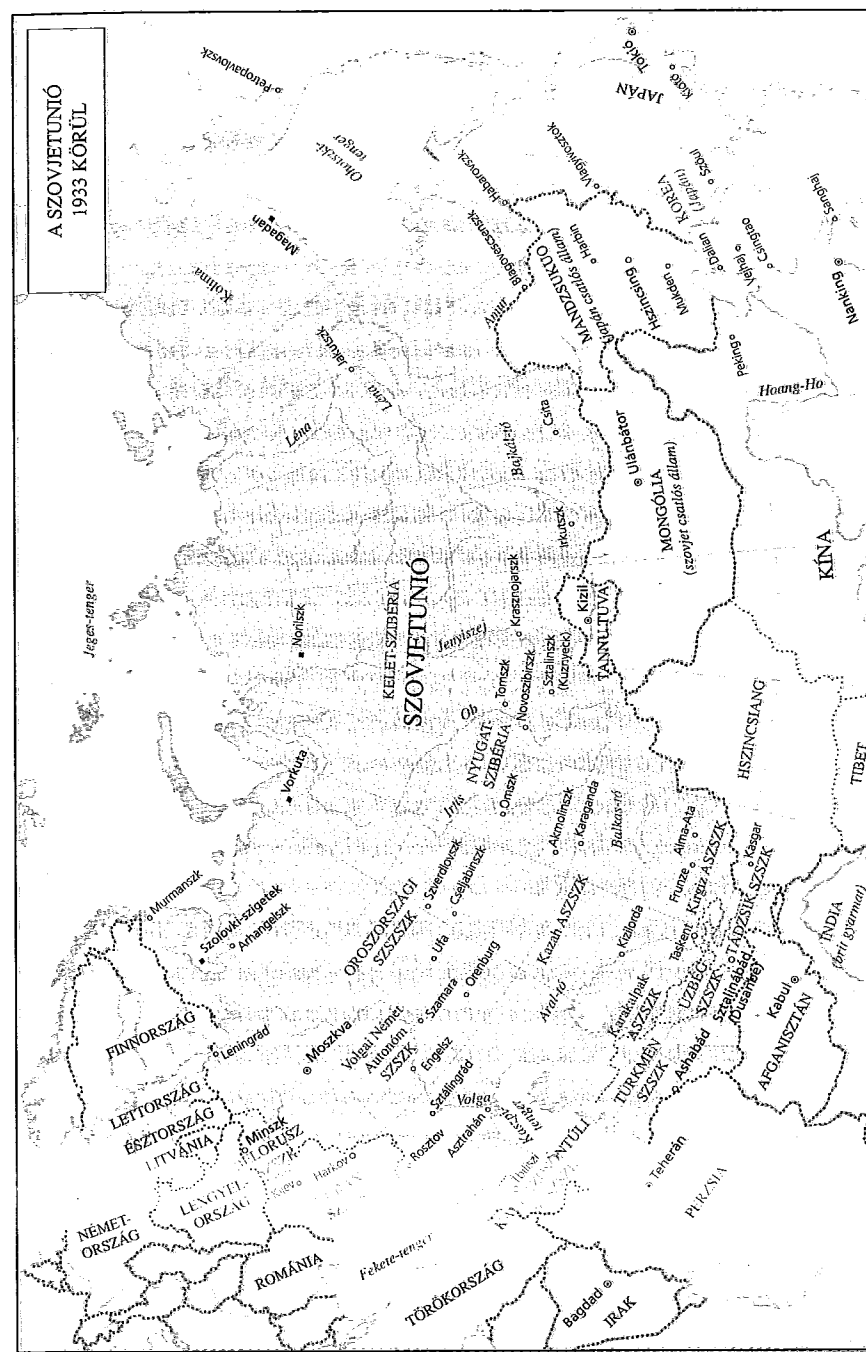
Erőszakkal győzni azonban könnyebb volt, mint új rendet építeni. A parasztok és nomádok lakta multikulturális országban a marxizmus mint program csak korlátozottan segített. Marx azt feltételezte, hogy a forradalom először az iparosodott országokban fog győzni, és csak elszórtan foglalkozott a nemzeti és a parasztkérdéssel. Most az volt a feladat, hogy az orosz, ukrán, belorusz parasztságot, valamint a közép-ázsiai nomád népeket valamiképpen rávegyék: építsenek szocializmust az oroszul beszélő városokban koncentrálódó munkásosztály számára. A bolsevikok preindusztriális társadalmat örökölték; ezt kellett átalakítaniuk annak érdekében, hogy ipari társadalmat építhessenek, amelynek idejét a történelem még nem hozta el, mert csak ezután formálhatták át ezt az új ipari társadalmat a munkások javára.

Mielőtt hozzáláthattak volna a szocialista átalakításhoz, a bolsevikoknak először a kapitalizmus építőmunkáját kellett elvégezniük. És mivel az ipart az

állam hozta létre, a bolsevikok biztosra vették, hogy a folyamat a Szovjetunió számtalan kultúrájának hordozóit szélesebb, a nemzeti különbségeket meghaladó politikai lojalitásra készíti. A parasztság és a nemzetek egyidejű alávetése valóban nagyszabású elképzelés volt, és a bolsevikok eltitkolták legfőbb velejáróját: azt, hogy valójában ellenségei voltak saját népeiknek, akár osztály-, akár nemzeti alapon határozták meg azokat. Meggyőződésük volt, hogy az általuk uralt társadalom történelmileg túlhaladott: afféle könyvjelző, amit lapozás előtt el kell távolítani.

Ahhoz, hogy a háború után konszolidálják hatalmukat, és lojális kádereket toborozzanak az eljövendő gazdasági forradalomhoz, a bolsevikok bizonyos kompromisszumokra kényszerültek. Az alájuk rendelt nemzetek természetesen nem alkothattak önálló államot, de feledésre sem ítélték őket. Bár a marxisták általában úgy gondolták, hogy a modernizálással párhuzamosan a nacionalizmus vonzereje alábbhagy majd, a bolsevikok elhatározták, hogy a nemzeteket, vagy legalább a nemzeti eliteket, megnyerik a Szovjetunió iparosítását célzó kampányuknak. Lenin támogatta a nem orosz népek nemzeti identitását. A Szovjetunió látszatra Oroszország és a szomszédos nemzetek föderációja volt. A kedvezményes oktatás és munkaerő-foglalkoztatás politikája a nem oroszok lojalitásának és bizalmának megnyerését szolgálta. A bolsevikok, akik egyszerre voltak egy soknemzetiségű állam alattvalói és urai, a nemzeti kérdés területén képesek voltak árnyalt gondolkodásra és tapintatra. Amellett a forradalom vezérkarának orosz származása sem volt egyértelmű. Lenin, akit oroszoknak tartottak, és oroszként is gondoltak vissza rá, svéd, német, zsidó és kalmük őseket is számon tarthatott családfáján; Trockij zsidó volt, Sztálin pedig grúz.

A nemzeteket új, kommunista elképzelés alapján hozták létre; a parasztoknak, amíg fölébük nem kerekednek, a kedvét kellett keresni. A bolsevikok kompromisszumot kötöttek a vidéki lakossággal, ezt a kompromisszumot azonban csak ideiglenesnek szánták, és ettől tartottak maguk a parasztok is. Az új szovjet rendszer megengedte, hogy a korábbi földesuraktól elvett földjeiket megtartsák, és termékeiket a piacon értékesítsék. A háború és a forradalom hanyatttá-sai kétségbeejtő élelmiszerhiányhoz vezettek; a bolsevikok önmaguk és híveik számára lefoglalták a gabonát. 1921-ben és 1922-ben több millió ember halt éhen, illetve pusztult bele az éhezéssel járó betegségekbe. A bolsevikok ebből

a tapasztalatból értették meg, milyen hatalmas fegyver az élelem. Ám amikor a konfliktus, még hozzá a bolsevikok győzelmével, véget ért, szükségük volt megbízható és kiszámítható élelmiszer-ellátásra. Annak idején békét és kenyeret ígértek a népnek, ezt tehát – legalábbis átmenetileg –, ha minimális szinten is, nyújtaniuk kellett.

Lenin állama politikailag biztosította a talajt az eljövendő gazdasági forradalom számára. Noha a marxizmus nemzetek nélküli világot ígért, Lenin politikailag elismerte a nemzeteket, gazdaságilag pedig teret nyitott a piacnak, holott a kommunizmus kollektív tulajdont ígért. Amikor Lenin 1924 januárjában meghalt, már kibontakoztak a viták arról, hogy ezek az átmeneti kompromisszumok mikor és miképpen adják át helyüket egy második forradalomnak. És az új szovjet renden belül éppen ezek a viták határozták meg a szovjet lakosság sorsát. A bolsevikok Lenintől örökölték a „demokratikus centralizmus” alapelvét, amely a marxista történelemfilozófiát bürokratikus valósággá alakította. A munkások képviselték a történelmi haladást; a fegyelmezett kommunista párt képviselte a munkásokat; a központi bizottság képviselte a pártot; s a politbűró, vagyis a maroknyi tagból álló politikai bizottság képviselte a központi bizottságot. A társadalom alá volt rendelve az államnak, az államot pedig egy olyan párt ellenőrizte, amelyet a gyakorlatban néhány ember irányított. A kis csoporton belüli vitákat úgy tekintették, mintha nem a politikát, hanem inkább magát a történelmet reprezentálnák, és a viták eredményeit úgy tálták, mintha azok a történelem ítéletét fejeznék ki.

Ebben a folyamatban döntőnek bizonyult a lenini örökség sztálini értelmezése. Amikor Sztálin 1924-ben „a szocializmus egy országon belüli győzelméről” beszélt, ezt úgy értette, hogy a Szovjetunió a munkások paradicsomának felépítése során nem sok segítségre számíthat a világ proletárjaitól, akik elmulasztottak egyesülni. A mezőgazdasági politika prioritásairól ugyan a kommunistáknak nem sikerült megegyezniük, de azt mindnyájan természetesnek tartották, hogy hamarosan a szovjet vidéknek kell majd finanszíroznia saját pusztulását. De hol keressék azt a kezdeti tőkét, amely az agrárgazdaságból az ipari gazdaságba való, traumával felérő átmenet költségeit fedezi? Olyan módszert kell találni, amely a parasztból többlet termelését csikarja ki, hogy azt külföldi valutákért értékesítve behozhassák a szükséges gépeket, egyszersmind a szaporodó munkásos-

tályt is jóllakassák. 1927-ben, mire az állami befektetések már egyértelműen az iparnak kedveztek, az említett vita kritikus szakaszába ért.

A modernizáció körüli vita mindenekelőtt Trockij és Sztálin párbaja volt. Trockij volt Lenin harcostársai közül a legkiemelkedőbb – ám a pártbürokrácia élére mint a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának főtitkára Sztálin került. A személyzeti ügyekben kivívott döntő szava és a bizottsági üléseken tanúsított gyakorlati zsenialitása emelte csúcspozícióba. Az elméleti vitákban nem tündökölt, de értett hozzá, hogyan szervezzen koalíciót. A politikai bizottságon belül először azokkal lépett szövetségre, akik lassítani akarták a gazdasági átalakulást, és eltávolította a radikálisabbakat; majd radikalizálta a saját álláspontját, és tisztogatást rendezett korábbi szövetségesei között. 1927 végéig egykori balos vetélytársait – Trockijt, Grigorij Zinovjevét és Lev Kamenyevet – kizárták a pártból. 1929 végére aztán Sztálin a tisztogatás áldozatainak politikáját tette a magáévá, és megszabadult legfőbb jobboldali szövetségésétől, Nyikolaj Buharintól. Zinovjevhez és Kamenyevhez hasonlóan a korábbi tekintélytől és befolyásától megfosztott Buharin is a Szovjetunióban maradt. Sztálin a politbűrön belül új lojális támogatókra talált, elsősorban Lazar Kaganovics és Vjacseszlav Molotov személyében. Trockij elhagyta az országot.

Bármily ügyesen határozta is meg a szovjet politikát, Sztálinnak most arról kellett gondoskodnia, hogy az bevaltsa ígéreteit. 1928-ban az első ötéves terv keretein belül hozzálátott a mezőgazdasági földterületek kisajátításához, rákényszerítette a parasztokat, hogy állami ellenőrzés alatt, váltott műszakban dolgozzanak, és a termést az állam tulajdonának minősítette – vagyis megkezdődött a kollektivizálás politikája. A föld, a felszerelés és az emberek ugyanahhoz a kollektív gazdasághoz tartoztak, mivel – a feltételezés szerint – a nagy egységek hatékonyabban termelnek. A kollektív gazdaságok országszerte gépállomások köré szerveződtek, amelyek modern felszereléseket osztottak ki, és otthont adtak a politikai agitátoroknak. A kollektivizálás révén az állam ellenőrzése alatt tarthatta a mezőgazdasági termelést, gondoskodhatott a munkások élelmezéséről és támogatásuk megőrzéséről, emellett külföldre is exportálhatott, és kemény valutát is szerezhetett ipari beruházásaihoz.

Hogy a kollektivizálás elkerülhetetlennek tűnjön, Sztálinnak meg kellett gyengítenie a szabad piacot, amelyet állami tervezéssel helyettesített. Szövetség-

gese, Lazar Kaganovics 1928 júliusában kijelentette, hogy a parasztok „gabona-sztrájkot” folytatnak, és az egyetlen megoldás, ha az állam lefoglalja a termést. Amikor a parasztok felismerték, hogy termésüktől meg is lehet fosztani őket, inkább elrejtették azt, semhogy eladják. Így a piac még megbízhatatlanabbnak látszott, holott valójában az állam volt a bűnös. Sztálin arra hivatkozhatott – és meg is tette –, hogy az alapvető probléma a piac spontaneitásában rejlik, tehát az élelmiszer-ellátást az államnak kell ellenőriznie.

A bekövetkező nagy világgazdasági válság mintha Sztálint igazolta volna: a piac valóban megbízhatatlan! 1929. október 29-én, a „fekete kedden” összeomlott az amerikai tőzsde. 1929. november 7-én, a bolsevik forradalom tizenkettedik évfordulóján Sztálin meghatározta a piac szocialista alternatíváját, amely az ő politikája révén egykettőre meg fog valósulni a Szovjetunióban. Megígérte, hogy 1930 lesz „a nagy átalakulás éve”, amikor is a kollektivizálás biztonságot és jólétet teremt. A vidék régi értelme megszűnik, és ezzel a városokban végig lehet vinni a forradalmat, mivel a proletariátus a pacifikált parasztság által megtermelt élelemnek köszönhetően megerősödik. Ezek a munkások teremtik majd meg a történelem első szocialista társadalmát, és létrehozzák azt a nagy hatalmú államot, amely képes megvédeni magát külföldi ellenségeitől. Sztálin kinyilvánította a maga modernizációs programját, és ezzel a teljhatalomra való igényét is bejelentette.

Míg Sztálin dolgozott, Hitler az ösztönökre hatott. Sztálin intézményesítette a forradalmat, és ezzel biztosította a maga helyét az egypárti állam csúcsán – Hitler az őt körülvevő intézmények elutasításával alapozta meg politikai karrierjét. A bolsevikok az Orosz Birodalomban végzett, sokéves illegális munkájukból merítették azt a hagyományt, hogy a pártfegyelmet vitáknak kell megelőzniük. A nemzetiszocialistáknak nem voltak a fegyelmet vagy az összeesküvést illetően hagyományaik. Akár a bolsevikok, ők is elvetették a demokráciát, de nem egy párt kedvéért, amely tudja, mit diktál a történelem, hanem egy olyan vezér nevében, aki a legmagasabb fokon fejezi ki a faj akaratát. Míg a bolsevikok szerint a világrendet az imperialista kapitalizmus szabja meg, a náciuk ugyanezt a szerepet a zsidó összeesküvésnek tulajdonították. Szerintük a modern társadalommal nem az a baj, hogy a tulajdon felhalmozása egyetlen osztály uralmához vezet: a probléma az, hogy mind a finánckapitalizmust, mind a kommunizmust, ennél-

fogva Amerikát, Nagy-Britanniát és a Szovjetuniót egyaránt a zsidók ellenőrzik. A kommunizmus nem más, mint zsidó gyerekmese az amúgy megvalósíthatatlan egyenlőségről, amely arra szolgál, hogy a naiv európaiakat zsidó iga alá kényszerítse. A szívtelen zsidó kapitalizmusra és a kommunizmusra nem létezik más válasz, mint a nemzetiszocializmus, amely mások rovására a németeknek szolgáltat majd igazságot.

A demokrácia jegyében zajló 1920-as években a náciak előszeretettel azt hangsúlyozták, ami a többi némettel összefűzi őket. A versailles-i békeszerződés felháborodott elutasításában Hitler nemzetiszocialistái egyetértettek a legtöbb német párttal. A nácioknak rögeszméjük volt, hogy Keleten egyfajta küldetésük van: ott, ahol az első világháború csatatarein a német katonák győztek, és ahol 1918-ban kiterjedt megszállási övezetet tartottak fenn Lengyelországban, Belorussziában, Ukrajnában és a Baltikumban. Európai vetélytársaival, így Franciaországgal és Nagy-Britanniával ellentétben Németországnak nem volt jelentős gyarmatbirodalma, és az elvesztett háború után még szerény tengerentúli területeiről is le kellett mondania; így aztán a kelet-európai határ egyre csábítóbbnak tűnt. A Szovjetuniónak, amelyet illegitim és elnyomó zsidó rezsimnek tartottak, el kell buknia, és a németeknek egyúttal felül kell kerekedniük Lengyelországon, amely Németország és a keleti német küldetés között áll. Lengyelország nem lehet a német hatalom ütközőállama: a Keletért vívott eljövendő háborúban csak a gyenge szövetséges vagy a legyőzött ellenség szerepét játszhatja.

1923 novemberében Hitler Münchenben német nemzeti forradalmat próbált kirobbantani, melynek kudarca rövid fogsághoz vezetett. Bár a nemzetszocializmus lényegét ő maga alkotta meg, államcsínyét az általa mélységesen csodált olasz fasiszták ihlették. Benito Mussolini előző évben vette át a hatalmat Olaszországban a *Marcia su Romával*; ezt próbálta Hitler sikertelenül utánózni Münchenben. Az olasz fasiszták, Hitlerhez és az ő nácijaihoz hasonlóan, az unalmas politikai kompromisszumok helyett a nemzeti akaratot dicsőítették. Mussolini – és nyomában Hitler – belpolitikájában felhasználta a Szovjetunió létezését. Míg egyfelől csodálták a Lenin által meghonosított fegyelmet és a pártállamot, másfelől mindketten saját uralmuk melletti érvként hivatkoztak a kommunista forradalom fenyegetésére. Bár a két férfi sok tekintetben különbözött, mindketten egy újfajta európai jobboldalt testesítettek meg, amely a legfőbb ellenségnek a kommunizmust nyilvánította, miközben a kommunista politika

bizonyos aspektusait átvették. Mussolinihez hasonlóan Hitler is kiváló szónok és mozgalmának uralkodó személyisége volt; és miután 1924 decemberében kiengedték a börtönből, komolyabb nehézség nélkül ragadta ismét magához a nemzetiszocialista párt vezetését.

Az 1920-as években Sztálin elsősorban azért szerzett teljhatalmat, mert bízott a maga választotta káderek támogatásában. Hitler személyes karizmájával tett szert támogatásra, társaitól és támogatóitól pedig elvárta, hogy politikai törekvéseikben és nyelvezetükben az ő retorikáját és fantáziáját alkalmazzák. Sztálin úgy értelmezte a marxista gondolatot, ahogy azt felemelkedése meggyorsításához és politikája alátámasztásához szükségesnek látta, de legalábbis 1933-ig nem állt módjában, hogy a marxizmust teljes mértékben a maga szája íze szerint értelmezze. Hitler ezzel szemben másokat ösztönzött arra, hogy a politikában helyette gondolkodjanak. A börtönben megírta életrajzi jellegű kiáltványának, a *Mein Kampf*nak (Harcom) az első kötetét, amely egyéb írásaival (különösen a *Második könyv*vel) egyetemben világosan fejezte ki terveit, ám ezek mégsem alkották egy kánon részeit. Sztálint először korlátozta szabadságában, hogy mit művelhetnek az elvtársai, később az aggasztotta, hogy mit mondhatnak. Hitler soha nem szorult rá, hogy a dialógusnak vagy a következetességnek akár a látszatát is fenntartsa.

Hitler a börtönből való szabadulása után egyfajta kompromisszumot kötött a német köztársasággal. Mint a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetője, részt vett a parlamenti politizálásban, bár az csupán eszközül szolgált arra, hogy propagandát fejtessen ki, rámutasson ellenségeire, és minél közelebb kerüljön a parlamenti intézményekhez. Noha a náci paramilitáris alakulatok rendszeresen összeverekedtek baloldali ellenségeikkel, ő maga igyekezett elkerülni a börtönt. 1928-ban, miután a német gazdaság több, egymást követő éven át növekedésben volt, a náci a szavazatok 2,6 százalékának megfelelően csak tizenkét parlamenti helyet kaptak. Ekkor ütött be a nagy gazdasági válság, amely Hitlernek még Sztálinnál is inkább kapóra jött. A német gazdaság összeomlása a kommunista forradalom kísértetét idézte fel: mindkettő Hitler hatalomra jutását segítette elő. A nemzetközi gazdasági válság igazolásul szolgált a radikális változásokhoz. Az igen jelentős erőt képviselő Német Kommunista Párt vezetésével megvalósuló forradalom lehetősége olyan félelmeket gerjesztett, melyeket Hitler a nacionalizmus medrébe terelhetett. 1930 szeptemberében a náci a szavazatok

18 százalékára és 107 mandátumra tettek szert, hogy aztán az 1932. júliusi választásokat a szavazatok nem kevesebb mint 37 százalékával meg is nyerjék.

1932-re a német parlamenti választások már inkább a lakossági támogatás mércéjéről szolgáltak, és nem jelentettek közvetlen utat a hatalomhoz, mivel Németországban a demokrácia csak formailag létezett. Az előző két év során a kormányfők (kancellárok) rávették az elnököt, hogy törvényerejű rendeleteket bocsásson ki. A Reichstag, azaz a parlament 1932-ben mindössze tizenháromszor ülésezett, 1933 januárjában pedig Hitlert a konzervatívok és a nacionalisták segítségével kinevezték kancellárnak. Támogatói abban bíztak, hogy felhasználhatják őt az erős német baloldalnak a hatalomtól való távol tartására. Hitler váratlanul újabb választásokat rendezett, és új pozícióját arra használta, hogy kieszközölje pártja hegemoniáját a német társadalom fölött. Az 1933. március 5-én közzétett eredmények azt mutatták, hogy a nemzetiszocialisták drámai győzelmet arattak a szociáldemokraták és a kommunisták ellenében: a szavazatok 43,9 százalékát szerezték meg, és a Reichstag 647 képviselői helyéből 288 lett az övék.

1933 tavaszán Hitler újjáalkotta a német politikai rendszert – ugyanekkor a Szovjetunióban Sztálin a maga személyi hatalmát építette ki.

1933-ban úgy tűnt: mind a szovjet, mind a nemzetiszocialista kormánynak megvan a válasza a világgazdaság összeomlására. Mindkettőből dinamizmus sugárzott, miközben a liberális demokrácia a jelek szerint nem volt képes arra, hogy megvédje az embereket a szegénységtől. A legtöbb európai kormány, beleértve az 1933 előtti német kormányt is, abban a meggyőződésben élt, hogy a gazdasági összeomlás kezelésére igen kevés eszköz áll a rendelkezésére. Uralkodóvá vált a nézet, miszerint egyensúlyban kell tartani a költségvetést, és pénzügyi megszorításokat kell bevezetni. Ma már tudjuk, hogy ez csak rontott a helyzeten. Úgy tetszett, mintha a nagy gazdasági válság érvénytelenítene az első világháborúra adott politikai választ, a szabad piacok, a parlamentek, a nemzetállamok programját. A piacot elsodorta a katasztrófa, a parlamentek semmire nem tudtak választ adni, a nemzetállamoknak pedig a jelek szerint nem voltak rá eszközeik, hogy polgáraikat megvédjék az elnyomorodástól.

Mind a náciknak, mind a szovjeteknek megvolt a maguk hatásos magyarázata arról, hogy ki tehet a nagy gazdasági válságról (a zsidó kapitalisták vagy csak egyszerűen a kapitalisták), és mindkét rendszer radikálisan újraértelmezte a politikai gazdaságtant. Egyikük sem szorítkozott a háború utáni rend jogi és politikai formájának tagadására, hanem annak gazdasági és társadalmi alapjait is vitatták. A háború utáni Európa gazdasági és társadalmi gyökereihez nyúltak vissza, felülvizsgálták a mezőgazdaságban dolgozó férfiak és nők életét és szerepeit. Az 1930-as évek Európájának legtöbb országában még a parasztság alkotta a többséget, és a művelésre alkalmas földterület értékes természeti erőforrásnak számított, amely energiával tölti fel a továbbra is állatok és emberek működtette gazdasági rendszereket. A kalóriaszámításokat más okból végezték, mint napjainkban: a gazdasági tervek alkotóinak meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy az egyes országok lakossága megfelelően táplálkozhat, életképes és termelékeny maradhat.

A legtöbb európai állam nem készült társadalmi átalakításokra, és így nemigen volt rá alkalmas, hogy versengjen vagy szembehelyezkedjen a nemzetiszocialistákkal meg a szovjetekkel. Lengyelország és az új kelet-európai államok az 1920-as években próbálkoztak ugyan földreformmal, de igyekezetük elégtelennek bizonyult. A földesurak lobbiztak birtokaik megtartásáért, az állam pedig fősvényen mérte a parasztnak a hitelt. A régióban (Csehszlovákia kivételével) elsorvadó demokrácia a gazdaság területén kezdetben nemigen jeleskedett új gondolatokkal. A lengyel, magyar és román tekintélyuralmi rendszerek habozás nélkül vetették börtönbe ellenfeleiket, és ügyesen pufogtatták a nemzettel kapcsolatos hangzatos frázisokat – de a nagy gazdasági válság leküzdésére alkalmas új gazdaságpolitikáról nemigen volt mondanivalójuk.

1933-ban azok az alternatívák, amelyeket a szovjetek és a nemzetiszocialisták a demokráciával szemben felmutattak, egyaránt elvetették az egyszerű földreformot, amely ekkorra a megbukott demokráciák hitelét veszített pótcselekvésévé vált. Bármilyen sokban különbözött is egymástól Hitler és Sztálin, abban megegyeztek, hogy a probléma egyik gyökerét a mezőgazdasági szektorban, a megoldást pedig a drasztikus állami beavatkozásban látták. Ha az állam képes a gazdaság radikális átalakítására, úgy megvetheti egy új politikai rendszer alapjait. A sztálini javaslat, amely 1928-ban, az ötéves terv meghirdetésével publikussá vált, a kollektivizálás volt. Az 1920-as években a szovjet vezetők

még megengedték, hogy a parasztok prosperáljanak, ám az 1930-as évek elején megfosztották őket a földtől, hogy a kollektív gazdaságok keretében ezentúl az államnak dolgozzanak.

Hitlernek a parasztkérdésre adott válasza éppily képzeletgazdag és jól álcázott volt. 1933-as hatalomra jutása előtt és néhány éven át még utána is úgy tűnt, hogy számára mindenekelőtt a német munkásosztály a fontos, és azt a tényt, miszerint Németország az élelmezés terén nem önellátó, importtal akarja orvosolni. A gyors (és illegális) újrafelfegyverzés politikája kaszányákba vagy fegyvergyárakba küldte a német férfiakat, megmentve őket a munkanélküliségtől. A hatalom megragadása után néhány hónappal már kibontakozott a közmunkaprogram. Egyenesen úgy tűnt, mintha a nemzetiszocialisták nem teljesítenék a német gazdálkodóknak tett korábbi ígéreteiket. Bár a pártprogram kilátásba helyezte, hogy a földet újraosztják a szegényebb gazdálkodók javára, ezt a hagyományos földreformot Hitler kancellárrá választása után csendesen elejtették: Hitler inkább nemzetközi egyezményekkel foglalkozott, semmint holmi redisztribúciós agrárpolitikával. Különleges kereskedelmi szerződéseket kötött kelet-európai szomszédaival, melyek keretében a német ipar termékeit élelmiszerre cserélhették. Az 1930-as években Hitler agrárpolitikája némileg emlékeztetett arra, amelyet Lenin folytatott a húszas években: egy szinte elképzelhetetlenül radikális gazdasági átalakítás tervét készítette elő a politika szintjén. A nemzetiszocializmus és a szovjet szocializmus egyaránt a földreform illúziójával csalta törbe a parasztnak, holott ami a parasztnak jövőjét illeti, mindkettőnek ennél sokkalta radikálisabb tervei voltak.

A nácik agrárpolitikája valójában egy, a keleti határokon létrehozandó birodalmat célzott meg. A német mezőgazdaság kérdését e szerint nem Németországon belül, hanem külföldön kell megoldani, a lengyel és szovjet parasztnak termékeny földjeinek eltulajdonításával; a korábbi gazdákat pedig majd kiéheztetik, asszimilálják, deportálják vagy rabszolgává teszik. Ahelyett, hogy keletről importálna gabonát, Németország a maga parasztagzáit exportálja keletre; Lengyelország és a Szovjetunió nyugati részének földjeit gyarmatosítani fogják. Noha Hitler általában a nagyobb élettér szükségességéről szónokolt, a német gazdák előtt soha nem fejtette ki egyértelműen, hogy azt várja tőlük: települjenek minél nagyobb számban keletre – mint ahogy a bolsevikoktól sem tudhatták meg a szovjet parasztnak, hogy át kell majd adniuk birtokukat az államnak.

A harmincas évek elején végrehajtott kollektivizálás során Sztálin úgy állította be a saját parasztjai elleni hadjáratot, mintha a gabonájukért küzdene; Hitler pedig úgy számított, hogy majdani győztes háborújával oldja meg Németország élelmezését. A szovjet program egyetemes elvek égisze alatt íródott; a náci terv a felsőbbrendű faj számára akarta meghódítani Kelet-Európát.

Berlinben és Moszkvában Hitler és Sztálin ragadta magához a hatalmat, de az átalakulásról táplált vízióik elsősorban a kettőjük között elterülő országokat érintették, Ukrajnában pedig uralmi utópiáik részben fedték egymást. Hitler még emlékezett az 1918-as, tiszavirág-életű keleti kolóniára, amelynek köszönhetően a németek kedvükre turkálhattak az ukrán éleltárban. Sztálin, aki röviddel ez után forradalmasította Ukrajnát, nagyjából ugyanígy tekintett erre a területre, és úgy döntött: a művelhető ukrán földeket parasztságukkal egyetemben ki kell zsákmányolni egy modern ipari állam létrehozása érdekében. Hitler katasztrofális kudarcnak tekintette a kollektivizálást, és úgy állította be, mint az egész szovjet kommunizmus csődjének bizonyítékát. Afelől azonban nem volt semmi kétsége, hogy a németek Ukrajnát tejjel-mézzel folyó Kánaánná változtathatják.

Ukrajna mind Hitler, mind Sztálin szemében több volt pusztá táplálékforrásnál. Ukrajnában látták azt a földet, amelynek révén áttörhetik a hagyományos gazdaság szabályait, megmenthetik országukat a szegénységtől és az elszigeteltségtől, és az egész kontinenst a maguk képére formálhatják. Programjuk és hatalmuk azon múlt, képesek-e uralni Ukrajna termékeny földjét és sok millió mezőgazdasági munkását. 1933-ban, a világtörténelem legnagyobb, mesterségesen szított éhínségében, az ukránoknak milliószámra kellett elpusztulniuk. Ez volt a kezdete, de korántsem a vége Ukrajna sajátos történelmének. 1941-ben Hitler elragadta Ukrajnát Sztálintól, és azon volt, hogy megvalósítsa a maga gyarmati látomását, első lépésként a zsidók agyonlövésével és a szovjet hadifoglyok halálra éheztetésével. A sztálinisták a saját országukat gyarmatosították, a náci a megszállt Ukrajnát: az ukrán lakosság pedig csak szenvedett és szenvedett. Azokban az években, amikor Sztálin is, Hitler is hatalmon volt, Ukrajnában többen haltak meg erőszakos halállal, mint bárhol másutt a véres övezetben, Európában vagy a világon.

Első fejezet

ÉHÍNSÉGEK A SZOVJETUNIÓBAN

1933 az éhség éve volt a nyugati világban. Az amerikai és európai nagyvárosok utcái hemzsegtak az állásukat veszített férfiaktól és nőktől, akik hozzászoktak, hogy sorban álljanak élelemért. Egy Gareth Jones nevű, vállalkozó szellemű walesi újságíró látta, ahogy Berlinben munkanélküliek sereglenek össze, hogy Adolf Hitler hangját hallják; New Yorkban pedig felfigyelt rá, milyen tehetetlen az amerikai munkás a nagy gazdasági válság harmadik évében: „Százával láttam az egyesével sorban álló szerencsétlen fickókat, néhányukat valamikor még rendesnek mondható ruhában, amint várják, hogy fejenként két szendvicset, egy darab fánkot, egy csésze kávé és egy szál cigarettát osszanak ki köztük.” Moszkvában, ahová Jones az év márciusában érkezett, ujjongva fogadták a kapitalista országokban dúló éhínség hírére. Úgy tűnt: a nagy gazdasági válság az eljövendő szocialista világforradalom hírnöke. Sztálin és klikkje kérkedett a Szovjetunióban általuk felépített rendszer elkerülhetetlen diadalával.¹

Pedig hát 1933 a szovjet városokban is és különösen Ukrajnában az éhség éve volt. Ukrajna városaiban – Harkovban, Kijevben, Sztálinóban, Dnyepropetrovskban – százezrek vártak nap mint nap egyetlen cipőre. Harkovban, a köztársaság fővárosában Jones a nyomor új válfajával találkozott. Az emberek hajnali 2-től álltak sort a csak 7 órakor nyitó üzletek előtt. Egy átlagos napon negyvenezen vártak kenyérre. A sorban állók olyan elkeseredetten ragaszkodtak a helyükhöz, hogy az előttük állók övébe kapaszkodtak. Némelyeket úgy legyengített az éhezés, hogy idegenekhez kellett támaszkodniuk. Egész nap, sőt néha két napon át váraakoztak. A másállapotban lévő nők és a nyomorék háborús veteránok elvesztették a soron kívüli vásárlás jogát, és ha enni akartak, nekik is a többiekkel együtt kellett sorban állniuk. Előfordult, hogy valahol a sorban feljajdult egy asszony; ilyenkor a jajongás végigfutott a soron, és a többeszes tömeg egyetlen állatként hallatott valamilyen elemi félelmet kifejező jajsztót.²

Ukrajna nagyvárosainak lakói féltették helyüket a sorban, és féltek az éhhaláltól. Tudták, hogy csak a nagyvárosban remélhetnek valamicske ennivalót. Ukrajnában az elmúlt öt év során gyorsan nőttek a városok; felszívták a parasztokat, akikből munkások és alkalmazottak lettek. Az ukrán parasztság fiai és lányai a városok náluknál sokkal régebbi zsidó, lengyel és orosz lakosaival egyetemben ki voltak szolgáltatva a boltokban éppen kapható élelemnek. Vidéken maradt családjuknak semmi sem jutott, és ez szokatlan jelenség volt. Éhínség idején a városlakók szoktak vidékre utazni. Németországban vagy az Egyesült Államokban a parasztagazdák még a nagy gazdasági világválság idején sem éheztek. A városokban a munkások és értelmiségiek arra kényszerültek, hogy almát áruljanak vagy lopjanak, de valahol – az Altes Landban vagy Iowában – mindig akadt egy gyümölcsös, egy siló, egy éléskamra. Ukrajna városlakóinak nem volt hová menniük, és a parasztagazdaságoktól nem várhattak segítséget. A legtöbben élelmiszerjegyet mutattak fel, hogy kenyérhez jussanak. Papírcetlik adtak némi esélyt az életben maradásra, és ezzel ők is tisztában voltak.³

Bizonyítékban nem volt hiány: csak körül kellett nézni. A sorok mentén éhező parasztok koldultak és könyörögtek morzsáért. Az egyik városban egy tizenöt éves lányt, aki a sor elejére kéredzkedett, agyonvert a boltos. A sorban álló háziasszonyoknak végig kellett nézniük, ahogy a járdán kiéhezett parasztagazdák haldokolnak. Egy lány reggel, iskolába menet haldoklókat, délután, iskolából jövet halottakat látott. Egy ifjúkommunista „élő csontvázaknak” nevezte az utcán látott parasztyerekeket. Sztálinó iparvárosban (Donyeck) egy párttag megrettent a háza hátsó bejárata előtt heverő holttestek látványától. A parkokban sétáló párok a sírásást tiltó hirdetményeket olvashattak. Az orvosoknak és ápolónőknek megtiltották a kórházukban jelentkező éhezők kezelését (vagy étellel való ellátását). A városi rendőrség összeszedte az utcákról a kiéhezett utcagyerekeket, hogy ne legyenek szem előtt. Ukrajna nagyobb városaiban a rendőrök naponta több száz gyereket kaptak el; 1933 elején a harkovi rendőrségnek egy ízben kétezres kvótát kellett teljesítenie. Harkov kaszárnyaiban bármely időpontban mintegy húszezer gyerek várta, hogy éhen haljon. A gyerekek rimáinkodtak a rendőröknek, hadd haljanak meg legalább a szabadban: „Hadd haljak meg békében, nem akarok a halálbarakkban meghalni!”⁴

Ukrajna nagyvárosaiban az éhezés sokkal súlyosabb volt, mint a nyugati világ bármelyik városában. 1933-ban Ukrajnában néhány tízezer városlakó a szó

szoros értelmében éhen halt. A halottak és haldoklók túlnyomó többsége paraszt volt – csupa olyan ember, aki a városokban kapható kevéske kenyeret előállította. Az ukrán városok épphogy átvészelték ezt az időszakot, ám az ukrán vidék haldoklott. A városlakók óhatatlanul érzékelték, micsoda végszükségben vannak a parasztok, akik minden látszólagos logikát megcáfolva elhagyták a földeket, hogy ennivalóhoz jussanak. A dnyepetrovicszki vasútállomást előzőnlőtték a kiéhezett, még koldulni is gyenge parasztok. Gareth Jones a vonaton találkozott egyikükkel, aki szerzett egy kis kenyeret, de a rendőrség elkobozta tőle. „Elvették a kenyeremet” – hajtogatta, tudván tudva, milyen csalódott lesz az éhező család. A sztálinói állomáson egy kiéhezett paraszt a vonat elé ugrott. Ezt a várost, Délkelet-Ukrajna ipari központját még a cári időkben alapította John Hughes walesi nagyiparos, akinél egykor Gareth Jones anyja dolgozott. A várost annak idején Hughesról nevezték el; most Sztálin nevét viselte (ma Donyeck néven ismert).⁵

Sztálin 1932-ben lezáruló öt éves terve a nép nyomora árán valószínűsítette meg az ipar fejlesztését. A parasztok vasúti öngyilkosságai félelmetesen tanúskodtak ezekről az új ellentétekről. Szerte Ukrajnában a vasúton utazók akaratlanul is rettenetes baleseteket nézhetek végig. Harcizszkban az állomásról elkergetett parasztok a közeli fákra akasztották fel magukat. Vaszilij Grosszman szovjet író bergyicsevi hazalátogatásáról visszatérőben egy asszonyt látott, aki fülkéje ablakánál könyörgött kenyérért. Arthur Koestler, aki politikai emigránsként kereste fel a Szovjetuniót, hogy részt vegyen a szocializmus építésében, hasonló élményekre tett szert. Mint sokkal később felidézte, a harkovi állomás közelében parasztagazdák emeltek „a kocsik ablakaihoz iszonyatos csecsemőket, akiknek hatalmas, billegő fejük, botszerű karjuk-lábuk és felduzzadt, hegyes hasuk volt”. Megállapította, hogy az ukrán gyerekek „alkoholos tartályból kivett embriókra” hasonlítottak. Ám sok évbe telt, amíg ez a két ember, akiket ma a 20. század erkölcsi tanúinak tekintenek, megírta, amit látott.⁶

A városban élők olyan parasztokhoz szoktak, akik a piacon terítik szét és adják el bőséges árujukat. 1933-ban a parasztok azért keresték fel a jól ismert piactereket, hogy kolduljanak. Az árujukat és vásárlóikat vesztett térségek a halál diszharmóniáját sugallták. Reggelente nem hallatszott más, csak az elrongyolódott ruhák alatt megbúvó haldoklók hörgése. Egy tavaszi reggelen, a harkovi piac halmokban heverő tetemei között egy csecsemő szopott halottszürke arcú

anyja emlőjéből. Az arra járóknak nemcsak a rendetlenül szétszórt holttestek, nemcsak a halott anya és az élő csecsemő látványa volt ismerős, hanem maga ez a jelenet is: az apró száj, a tej utolsó cseppjei, a kihűlt csecsbimbó. Az ukránok nevet is találtak a jelenségre. A holttestek mellett elhaladva csendesen mormolták magukban: „Íme a szocialista tavasz bimbói...”⁷

A tömeges éhínség Sztálin első, 1928 és 1932 között végrehajtott ötéves tervének volt a gyümölcse. Ezekben az években Sztálin a kommunista párt hatalmi csúcsára került, áterőltette az iparosítás és a kollektivizálás politikáját, és ön magát egy eltiport nép félelmetes atyjának láttatta. A piacból tervet csinált, a parasztgazdákból rabszolgákat, Szibéria és Kazahsztán pusztáiból koncentrációs táborok láncolatát. Politikája keretében tízezreket végeztetett ki, százezreket hajszolt agyon, milliókat sodort az éhhalál küszöbére. Továbbra is joggal ag-

gasztotta a kommunista párton belüli ellenzék, de páratlan politikai tehetséggel volt felvértezve, készséges csinovnyikok támogatták, és olyan bürokrata rétegnek parancsolt, amely azzal kérkedett, hogy a jövőbe lát, és ezt a jövőt meg is tudja teremteni. Ez a jövő a kommunizmus volt, amelyhez nehéziparra volt szükség; a nehéziparhoz kollektivizált mezőgazdaság kellett, ahhoz pedig közben kellett tartani a Szovjetunió legnagyobb társadalmi csoportját, a parasztságot.⁸

A paraszt, különösen az ukrán paraszt, aligha tekintette magát eszköznek a történelem e grandiózus átformálásában. Még ha netán meg is értette a szovjet politika végső céljait – ami igencsak valószínűtlen –, aligha tette volna őket a magáévá. Szükségszerűen állt ellen annak a politikának, amely meg akarta fosztani földjétől és szabadságától. A kollektivizálás törvényszerűen vált a szovjet társadalom legnépesebb csoportja, a parasztság, illetve a szovjet állam és az akkor OGPU néven ismert rendőrsége közötti nagyszabású konfrontációvá. Sztálin, aki számított erre a küzdelemre, 1929-ben bevezette az államhatalomnak a szovjet történelem során példátlan erejű érvényesítését. A szocializmus építése, mondotta, olyan, mintha „az óceánt kavarnánk fel” – és 1929 decemberében bejelentette, hogy „a kulákságot mint osztályt likvidálni fogják”.⁹

A bolsevikok a történelmet osztályok harcaként fogták fel: a történelem azáltal halad előre, hogy a szegényebbek forradalmakat robbantanak ki a gazdagabbak ellen. Ezért a kulákok megsemmisítésének terve a hivatalos értelmezés szerint nem egyszerűen egy feltörekvő zsarnoknak és lojális udvarának a döntése volt, hanem történelmi szükségszerűség, a szigorú, de jóindulatú Klié ajándéka. Az államhatalmi szervek leplezetlen támadását egy semmilyen bűnt el nem követett társadalmi kategória ellen durva propagandával támasztották alá. Az egyik plakát – címe szerint „Elpusztítjuk a kulákokat mint osztályt” – három kulákot ábrázolt: az egyik egy traktor kerekei alatt búj meg, a második egy majom képében gabonát halmozott fel, a harmadik pedig egyenesen a tehén tőgyéből szívta a tejet. Az üzenet nyilvánvaló volt: ezek az emberek nem emberek, rosszabbak a vadállatnál.¹⁰

Azt, hogy ki a kulák és ki nem az, a gyakorlatban az állam döntötte el. A rendőrségnek az volt a dolga, hogy deportálja a módos gazdákat, akiknek a kollektivizálás miatt a legtöbb volt a veszítenivalójuk. 1930 januárjában az SZKP Politikai Bizottsága felhatalmazta az államrendőrséget, hogy az egész Szovjetunió területén szűrje meg a parasztságot. Az OGPU február 2-án kelt

megfelelő utasítása meghatározta „a kulákság mint osztály likvidálásához” szükséges intézkedéseket. E szerint minden egyes helységben háromtagú csoport, az úgynevezett trojka dönt a parasztok sorsáról. A trojkának, amely az államrendőrség egy képviselőjéből, a helyi pártvezetőből és egy államügyészből állt, joga volt gyors és szigorú ítéletek (halál, száműzetés) kiszabására, amelyek ellen nem volt fellebbezés. A helyi párttagok gyakran álltak elő javaslatokkal: „A falusi szovjet ülésein belátásunk szerint gyártunk kulákokat” – jelentette ki egy helyi pártvezető. Bár a Szovjetunióban léteztek törvények és bíróságok, ezeket most három személy egyszerű döntésével helyettesítették. Az adatok szerint a trojkák ítéletei alapján mintegy harmincezer szovjet polgárt végeztek ki.¹¹

1930 első négy hónapjában 113 637 kuláknak nyilvánított személyt költöztettek át erőszakkal Ukrajnából. Ez az akció azzal járt, hogy sorban egymás után mintegy harmincezer parasztkunyhót ürítettek ki, és meglepett lakóik alig vagy egyáltalán nem kaptak időt arra, hogy felkészüljenek az ismeretlenre. Továbbá azzal járt, hogy sok ezer dermesztően hideg tehervagont zsúfoltak tele rémült és beteg emberi rakománnyal, hogy elinduljanak Oroszország európai részének északi vidékeire, az Urálba, Szibériába vagy Kazahsztánba. Végezetül azzal járt, hogy az utolsó, otthon töltött hajnalon puska lövések és rettegett kiáltások hallatszottak; a vonatokon a parasztok egyaránt szenvedtek a fagyásoktól és a megaláztatástól, és szorongva vagy belefásulva szálltak ki a tajgán vagy a sztyeppén mint rabszolgamunkások.¹²

Az ukrán parasztság tudott a börtöntáborokba való deportálásokról, hiszen ezek a húszas évek közepétől érintették őket. Ekkorra egy már hagyományossá vált panaszdal énekeltek:

*Hej, Szolovki, Szolovki!
Hosszú az út, pajtás...
A rémülettől eláll szavam,
Szívemben szorongás.**

Szolovki börtönkomplexum volt az Északi-Jeges-tenger egyik szigetén. Az ukrán parasztok tudatában ez a hely sűrítette magába mindazt, ami a szám-

* Körner Gábor fordítása

kivetettségben idegen, embertelen és fájdalmas volt. A Szovjetunió kommunista vezetői szemében viszont Szolovki volt az első helyszín, ahol a deportáltak kényszmunkáját állami profitá alakították. 1929-ben Sztálin elhatározta, hogy ezt a modellt az egész Szovjetunióban meghonosítja, és „speciális telepek”, valamint koncentrációs táborok felépítéséről rendelkezett. Az utóbbiakat munkaövezetként határozták meg; általában kerítés vette körül, és őrzárok pásztázták őket. A speciális telepeken maguk a foglyok építettek maguknak új falvakat, miután kitették őket az üres sztyeppére vagy tajgára. A Szibériába, Oroszország európai részébe és Kazahsztánba deportált 1,7 millió kulák között mintegy 300 000 volt az ukrán.¹³

A parasztság büntető célzatú tömeges deportálása egybeesett a kényszmunka tömeges alkalmazásával. 1931-ben a speciális telepek és a koncentrációs táborok egyetlen, Gulagnak nevezett rendszerbe olvadtak. A Gulag, amelyet maguk a szovjetek határoztak meg „koncentrációs táborok rendszereként”, a mezőgazdaság kollektivizálásával párhuzamosan és annak függvényében jött létre. A későbbiekben 476 tábor komplexum tartozott hozzá, amelyekbe mintegy 18 millió személyt hurcoltak; közülük másfél és három millió között volt a fogságuk idején elhunytak száma. A szabad parasztból rabszolgamunkás lett, aki az óriási csatornák, bányák és gyárak építésén dolgozott – azokon az építkezéseken, amelyek Sztálin meggyőződése szerint modernizálni fogják a Szovjetuniót.¹⁴

Az ukrán paraszt a munkatáborok közül többnyire a Fehér-tengert és a Balti-tengert összekötő Fehér-tengeri-csatornához (Bjelomorkanal) került, amely Sztálin egyik legkedvesebb rögeszméje volt. Huszonegy hónapon át mintegy 170 000 ember ásta fel csákánnyal és lapáttal, sőt néha agyagcserepekkel vagy pusztá kézzel a fagyott földet. Ezrével hullottak el, kimerültségtől vagy betegségben, s végezték egy száraz csatorna fenekén, amelyről 1933-ban, miután elkészült, derült ki, hogy a vízi szállításban vajmi kevés a gyakorlati haszna. Magas volt a halálozási arány a különleges telepeken is. A szovjet hatóságok úgy számítottak, hogy itt a foglyok 5 százaléka fog elpusztulni, valójában ez 10–15 százalékra rúgott. Arhangelszkben, a Fehér-tenger partjának legnagyobb városában az egyik lakos így jellemezte a vállalkozás értelmetlenségét: „Egy dolog a kulákokat gazdasági tekintetben megsemmisíteni; de hogy gyermekeiket fizikai értelemben pusztítsák el, az egyszerűen barbárság.” Odafele, a messzi északon olyan nagy számban haltak meg a gyerekek, hogy „a holttesteket ko-

porsó nélkül, hármásával-négyesével viszik a temetőbe”. Vologdában egy csoport munkás tette fel a kérdést: Vajon „a világforradalom útjának e gyermekek holttestén keresztül kell-e vezetnie?”¹⁵

A Gulagon magas volt a halálozási ráta, de nem magasabb, mint az, amely hamarosan az ukrán vidéket jellemezte. A Fehér-tengeri-csatorna munkásai nagyon alacsony fejadagot kaptak: napi 600 gramm kenyeret (azaz mintegy 1300 kalóriát); és ez még mindig több volt annál, mint amennyi nagyjából ugyanekkor Ukrajna lakosságának jutott. A csatornánál dolgozó kényszermunkások kétszer, háromszor vagy éppen hatszor annyit kaptak, mint az Ukrajnában maradt parasztok 1932-ben és 1933-ban a kollektív gazdaságokban – ha ugyan ez utóbbiak bármit is kaptak.¹⁶

1930 első heteiben Ukrajnában csakúgy, mint az egész Szovjetunióban, szemkápráztató ütemben zajlott a kollektivizálás. Moszkva megküldte a kollektivizálendő körzetek kvótáit a szovjet köztársaságok fővárosainak, ahol a pártvezetők megfogadták, hogy túlteljesítik őket. Az ukrán vezetés azt ígérte, hogy egy éven belül az egész köztársaságot kollektivizálja. A helyi pártaktivisták pedig, hogy jó pontot szerezzenek fölötteseiknél, még gyorsabb tempót diktáltak:ők 9–12 héten belül akartak kollektivizálni. Deportálással fenyegetőzve kényszerítették a parasztokat, hogy lemondjanak a földjükre támasztott igényükről, és csatlakozzanak a kollektív gazdasághoz. Szükség esetén megfelelő, gyakorta gyilkos erőszakkal az államrendőrség is közbelépett. Huszonötezer munkást szállítottak vidékre, hogy gyarapítsák a rendőrség létszámát és leigázzák a parasztságot; a munkások pedig, akiknek bemagyarázták, hogy a városok élelmiszerhiányáról a parasztság tehet, megfogadták, hogy „szappant főznek a kulákokból”.¹⁷

1930 márciusának közepére a Szovjetunió megművelhető földterületének 71 százalékát sikerült, legalábbis elvben, a kollektív gazdaságokhoz csatolni. Ez azt jelentette, hogy a legtöbb paraszt lemondott a földjéről, és belépett egy-egy ilyen társulásba. Már nem volt rá joguk, hogy a földet a maguk céljaira aknázzák ki. Egy közösség tagjaiként alkalmazásuk, fizetésük, ellátásuk a vezetőktől függött. Elvesztették állatállományukat, és a felszerelés tekintetében rá voltak utalva a gépállomások többnyire nem létező gépeire. A párthivatalnokokkal vagy az államrendőrség tagjaival azonban ezek a raktárak – a vidék politikai ellenőrzésének központjai – soha nem bántak fukarul.¹⁸

Ukrajnában a parasztokat talán még inkább megrémítette földjük elvesztése, mint Oroszországban, ahol a közösségi gazdálkodásnak hagyománya volt. Egész történelmük a földesurakkal folytatott küzdelemről szólt, és úgy tűnt, ebben a harcban a bolsevik forradalom révén végül ők győztek. Ám a forradalmat közvetlenül követő, 1918 és 1921 közötti években a bolsevikok a maguk polgárháborúi során a parasztok termését rekvirálták el, vagyis az utóbbiak jó okkal táplálták bizalmatlanságot a szovjet állammal szemben. Leninnek a húszas években folytatott kompromisszumos politikáját lelkesen fogadták, még ha – ismét csak jó okkal – gyanították is, hogy ez egy szép napon a visszájára fordulhat. 1930-ban a kollektivizálást „második jobbágyságként” éltek meg: ismét ki voltak szolgáltatva, immár nem a közelmúlt gazdag földesurainak, hanem a kommunista pártnak. Ukrajna parasztsága féltette nehezen kivívott függetlenségét, de ugyanígy féltek az éhezéstől, sőt a maguk halhatatlan lelkét is féltették.¹⁹

Ukrajna falusi társadalma nagyrészt még mindig vallásos volt. Sok becsvágyó fiatal, akit magával ragadott a kommunisták hivatalos ateizmusa, már áttelepült az ukrán nagyvárosokba, esetleg Moszkvába vagy Leningrádba költözött. Noha az ateista kommunista rendszer eltiporta az ortodox egyházat, a parasztok továbbra is hívő keresztények maradtak, és a kollektív gazdasággal kötött szerződést az ördöggel kötött paktumként értelmezték. Némelyek azt hitték, a sátán emberi alakban, mint pártaktivista jelent meg a Földön, a kollektív gazdaság leltárkönyve pedig a pokol nevében ígér kínszenvedést és kárhozatot. Ugyanígy az új gépállomásokat a gyehenna őrhelyeinek tartották. Az Ukrajnában élő, vallásukra nézve római katolikus lengyel parasztok is az apokalipszis fogalmai szerint értelmezték a kollektivizálást. Egy lengyel paraszt így magyarázta meg fiának, miért nem lépnek be a kollektív gazdaságba: „Nem akarom eladni a lelkem az ördögnek.” A pártaktivisták e vallásos meggyőződés ismeretében népszerűsítették Sztálin úgynevezett első parancsolatát: a kollektív gazdaság először az államot látja el, és csak utána a népet. A parasztok persze ismerték az első parancsolatot a maga bibliai formájában: „Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem.”²⁰

Azzal, hogy a kulákokat a Gulagra deportálták, megfosztották az ukrán falvakat természetes vezetőiktől; a parasztok azonban nélkülük is megkísérelték, hogy mentseik magukat és közösségeiket. Megpróbálták megőrizni kis telkeiket,

autonómiájuk színhelyeit. Arra törekedtek, hogy távol tartsák családjukat az államtól, amely a kollektív gazdaságokban és a gépállomásokon immár fizikailag is jelen volt. A jószágot inkább eladták vagy levágták, mint hogy a kollektívának szolgáltatassák be. Az apák és férfiak lányaikat és feleségüket küldték harcba a pártaktivisták és a rendőrség ellen, abban a hitben, hogy a nőket kevésbé fenyegeti a deportálás. Előfordult, hogy férfiak nőknek öltöztek, hátha akkor könnyebben vághatnak kapát vagy lapátot valamelyik helyi kommunistába.²¹

Döntő tényező volt azonban, hogy a parasztok szervezettsége alacsony volt, és kevés fegyverrel rendelkeztek. Tüzerőben és logisztikában az állam volt monopolhelyzetben. A parasztok akcióit nagy hatalmú államrendőrségi apparátus tartotta nyilván, amely indítékaikat talán nem értette, de irányultságukkal nagyon is tisztában volt. 1930-ban az OGPU Ukrajnában csaknem egymillió egyéni ellenálló akciót rögzített. 1930 márciusában a Szovjetunióban kitört tömeges parasztlázadásoknak csaknem a fele Ukrajnában zajlott. Nem egy ukrán paraszt a lábával szavazott: átszöktek a nyugati határon a szomszédos Lengyelországba. Egész falvak követték példájukat: magukhoz vették a templomi zászlókat, feszületet vagy csupán bothoz kötött fekete zászlót ragadtak, és elindultak nyugatra, a határ felé. Ezrével jutottak át Lengyelországba, ahol egyre szélesebb körök szereztek tudomást a Szovjetunióban dúló éhínségről.²²

A parasztok Lengyelországba menekülése nemzetközi szempontból igen kínos volt, és talán Sztálint és a Politikai Bizottságot is komolyan aggasztotta. A jelenség azzal járt, hogy a lengyel hatóságok, amelyek ekkoriban politikai közeledésre készültek saját tekintélyes ukrán nemzeti kisebbségükkel, értesültek a kollektivizálás menetéről és következményeiről. A lengyel határőrök türelmesen kifaggatták a menekülteket, így ők is tudomást szereztek a kollektivizálás menetéről és csődjéről. A parasztok egy része fegyveres lengyel beavatkozást sürgetett, hogy nyomorúságuknak vége szakadjon. A menekültválság jelentős propagandafegyvert is adott a lengyelek kezébe a Szovjetunió ellen. József Piłsudski alatt Lengyelország soha nem tervezett támadó háborút a Szovjetunió ellen, de nemzeti alapú szükséghelyzeti terveket dolgozott ki a Szovjetunió felbomlásának esetére, és tett is néhány lépést e folyamat siettetése céljából. Miközben az ukránok elmenekültek Ukrajnából, Lengyelország kémeket küldött az ellenkező irányba, hogy lázadásra buzdítsák az ukránokat. Propagandisztikus plakátjaik „éhségcárnak” nevezték Sztálint, aki gabonát exportál, miközben saját

népét éhezteni. 1930 márciusában a Politikai Bizottság tagjai attól tartottak, hogy „a lengyel kormány intervencióra készül”.²³

A kollektivizálás része volt az általános politikának; a Szovjetunió hatalmas állam volt, és ha valamelyik határvidéken bizonytalan helyzet állt elő, azt a háborús forgatókönyvek fényében kellett értékelni.

Sztálin és a szovjet vezetők nemzetközi kapitalista bekerítettségük nyugati bástyájának Lengyelországot, a keletinek pedig Japánt tekintették. A lengyel–japán viszony meglehetősen jó volt, és 1930 tavaszán Sztálint leginkább egy közös lengyel–japán betörés réme aggasztotta. A Szovjetunió, mint a világ messze legnagyobb országa, Európától a Csendes-óceánig terjedt, és Sztálinnak nemcsak az európai hatalmakra kellett figyelnie, hanem Japán ázsiai ambícióira is.

Tokió a maga katonai hírnevét az oroszok rovására teremtette meg: Japán azzal vált világhatalommá, hogy az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban legyőzte az Orosz Birodalmat, és elragadta a csendes-óceáni kikötőig vezető, oroszok építette vasútvonalakat. Sztálin jól tudta, hogy mind Lengyelország, mind Japán különös érdeklődéssel fordul Ukrajna és a Szovjetunióban továbbra is virulens nemzeti kérdés felé; és úgy tűnt, mélyen érinti az oroszok ázsiai megaláztatásának története. Szerette a *Mandzsúria hegyei között* című dalt, amely véres bosszút ígért a japánok ellen.²⁴

Miközben a kollektivizálás keltette káosz a Szovjetunió nyugati részén a lengyel intervenció veszélyével fenyegetett, a keleti vidékeken tapasztalható zűrzavar mintha Japánnak kedvezett volna. Szovjet Közép-Ázsiában, de különösen a többségében muszlim Kazahsztánban a kollektivizálás nyomában még nagyobb káosz támadt, mint Ukrajnában. A folyamat itt még drasztikusabb társadalmi átalakulást követelt. Kazahsztán népei nem parasztok voltak, hanem nomádok, márpedig a szovjet modernizáció első lépése az ő tartós letelepítésük volt. A röghöz kötés politikája megfosztotta a pásztorokat állataiktól, vagyis létfenntartásuk eszközétől. Az emberek teve- vagy lóháton átkeltek a határon Kína muszlim Hszincsiang tartományába, ami Sztálinban gyanút keltett, hogy esetleg japán ügynökök lehetnek, lévén hogy Kína belviszályaiban Japán szerepelt mint domináns külső hatalom.²⁵

A dolgok nem a tervek szerint alakultak. A kollektivizálás, amelynek a szovjet rend biztosítását kellett volna szolgálnia, inkább destabilizálta a határvidéket. A Szovjetunió ázsiai és európai részén egyaránt az ötéves tervnek kellett volna megteremtienie a szocializmust; ehelyett a terv határtalan szenvedéseket okozott, és az igazság képviselőire hivatott állam nagyon is hagyományos biztonsági rendszabályokkal reagált. A nyugati szovjet határövezetből deportálták az ott élő lengyeleket, a határőrséget mindenütt megerősítették. Eldöntetett, hogy a világforradalomnak zárt határok mögött kell végbemennie, Sztálin pedig lépéseket tett az „egy országban győztes szocializmus” megvédésére.²⁶

A külországi ellenfelek ügyét el kellett napolni; Sztálin most a belföldi terveket gondolta újra át. Megbízta a szovjet diplomatákat, hogy kezdeményezzenek Lengyelországgal és Japánnal megnemtámadási szerződéseket. Gondja volt rá, hogy a Szovjetunió nyugati részén a Vörös Hadsereg teljes harckészültségben legyen. És ami a legárulkodóbb: felfüggesztette a kollektivizálást. 1930. március 2-án megjelent cikkében, amely az „Akiknek a siker a fejébe száll” hangzatos címet viselte, azt állította: a kollektivizálással az volt a baj, hogy némileg túlzott lelkesedéssel hajtották végre. Kijelentette: helytelen volt, hogy a parasztokat erőszakkal léptették be a kollektív gazdaságokba, amelyek most éppoly gyorsan tűntek el, mint ahogy létrejöttek. 1930-ban az ukrán parasztok úgy aratták le a téli gabonát és úgy vetették el az őszt, mintha a föld az övék volna. Nem vehető tőlük rossz néven, ha azt hitték: ők győztek.²⁷

Sztálin visszavonulása merőben taktikai jellegű volt.

Amikor ő és a Politikai Bizottság gondolkodási időhöz jutott, hathatósabb eszközöket találtak arra, hogy a parasztságot az állam alá rendeljék. A következő évben vidékpolitikájuk sokkal ügyesebb lett. 1931-ben a kollektivizálás azért diadalmaskodott, mert a parasztok belátták, hogy nincs más választásuk. A szovjet kommunista párt ukrán tagozatának alsóbb káderei között tisztozást rendeztek azzal a céllal, hogy a falvakban dolgozók hűek maradjanak az ügryhöz, és megértsék, mi vár rájuk, ha meginganak. A független gazdát addig adóztatták, amíg egyetlen menedéke a kollektív gazdaság lett. S ahogy az lassan újjáalakult, a parasztok közvetve erőszakos hatalomra tettek szert a szomszédos független gazdák fölött; például megszavazhatták, hogy elvegyék az utóbbiaktól a vetőmagot. A vetőmag, amelyet a termésből tesznek félre a következő termés elültetéséhez, minden működő gazdaság számára nélkülözhetetlen; kiválasztása és megőrzése a mezőgazdaság alapja. Az emberiség története során a vetőmag elfogyasztása mindig egyet jelentett a teljes kétségbeeséssel – és az a paraszt, akitől a közösség elvette a vetőmag fölötti rendelkezés jogát, többé nem élhetett meg a maga munkájából.²⁸

Újraindultak a deportálások, haladt előre a kollektivizálás. 1930 végén és 1931 elején 32 127 további háztartást deportáltak Ukrajnából, nagyjából ugyanannyi embert, mint a deportálások egy évvel korábbi, első hullámában. A parasztok úgy gondolták, vagy a Gulagon hálnak bele a kimerültségbe, vagy otthonuk közelében vesznek éhen, és inkább az utóbbit választották. Megesett, hogy a száműzött barátoktól vagy rokonoktól származó levelek elkerülték a cenzúra figyelmét; az egyik ilyen a következő tanácsot tartalmazta: „Történjék bármi, nehogy idejőjeteek. Mi itt meghalunk. Jobb, ha elbújtok, jobb, ha otthon haltok meg, de ide semmiképpen se jőjjetek.” Azok az ukrán parasztok, akik engedtek a kollektivizálás parancsának, egy pártmunkás véleménye szerint azt választották, hogy „inkább odahaza haljanak éhen, mintsem az ismeretlenbe száműzzék őket”. Mivel 1931-ben lassúbb ütemben folyt a kollektivizálás, inkább családonként, mint falvanként, az ellenállás megnehezült. Elmaradtak a kétségbeesett védekezésre késztető hirtelen lerohanások. Az év végére az újfajta hozzáállás sikeresnek bizonyult. Ukrajna megművelhető földjének immár kb. a 70 százaléka volt kollektív tulajdonban. Ismét elérték az 1930. márciusi szintet, és ezúttal véglegesen.²⁹

Az 1930-as sikertelen kezdet után 1931-ben Sztáliné lett a politikai győzelem; ez azonban nem terjedt ki a gazdaság területére. A gabonáhozammal valami nem volt rendben. Az 1930-as termés bámulatosan bőséges volt. Az év elején deportált gazdák már elvetették a téli búzát, melynek termését másvalaki learathatta. Papíron 1930-ban az ország nagy részét kollektivizálták, január és február pedig nyugalmi időszak a parasztság életében. 1930 márciusa után, amikor a kollektív gazdaságokat feloszlatták, a parasztoknak mint szabad férfiaknak és nőknek volt idejük a tavaszi vetésre. Azon a nyáron szokatlanul jó volt az idő. Az 1930-as ukrainai termésátlagot 1931-ben még akkor sem sikerült volna utolérni, ha a kollektív mezőgazdaság éppoly hatékony, mint az egyéni gazdálkodás (amiről szó sem lehetett). Az 1930-as rekordtermés volt az az alapszint, amelyhez a párt az 1931-es rekvirálások tervét igazította. Moszkva sokkal többet várt Ukrajnától, mint amennyit Ukrajna adhatott.³⁰

1931 őszére az első kollektivizált betakarítás kudarca nyilvánvaló lett. Az okok sokrétűek voltak. Mostoha volt az időjárás, gondot okoztak a kártevők, mivel a parasztok eladták vagy levágták a jószágot, korlátozott volt az állati erő; a vártnál jóval kevesebb traktort sikerült gyártani; a legjobb gazdákat deportálták; a vetést és az aratást szétzilálta a kollektivizálás; és a földjüket veszített parasztoknak nem volt miért megerőltetniük magukat. Sztanyiszlav Koszior ukrán pártvezető 1931 augusztusában azt jelentette, hogy az alacsony hozamok miatt a rekvirálási tervek irreálisak. Lazar Kaganovics ekkor közölte vele, hogy az igazi probléma a lopásban és rejtegetésben keresendő, Koszior pedig, holott tudta, mi az igazság, ezt a vonalat kényszerítette alárendeltjeire.³¹

A (használható) gabona több mint a felét 1931-ben elszállították Ukrajnából. Számos kollektív gazdaság csak úgy tudta teljesíteni a rekvirálási kvótát, ha a vetőmagját is beszolgáltatta. December 5-én Sztálin elrendelte, hogy azok a gazdaságok, amelyek még nem teljesítették az éves kötelezettséget, adják le a vetőmagjukat. Talán azt hitte, hogy a parasztok dugdossák az élelmet, és a vetőmag eltulajdonításának veszélye majd jobb belátásra bírja őket. Csakhogy ekkorra sokuknak valóban nem volt semmijük. 1931 végén sok paraszt éhezett. Mivel saját földjük nem volt, és a rekvirálással sem igen szegülhettek szembe, egyszerűen nem biztosíthatták háztartásuk számára a szükséges kalóriát. 1932 elejére pedig már nem volt vetőmagjuk az őszi termés megalapozásához. Az ukrán pártvezetés 1932 márciusában vetőmagot kért, de addigra a vetés késésben volt, vagyis az őszi termés szegényesnek ígérkezett.³²

1932 elején az emberek segítségért folyamodtak. Az ukrán kommunisták arra kérték az ukrán pártvezetést, hogy forduljon Sztálinhoz: hívja segítségül a Vörös keresztet. A kollektív gazdaságok tagjai megpróbálták leveleket írni az állami és párthatóságoknak. Az egyik ilyen levél, több bekezdés hivatalos adminisztratív frázist követően, befejezésül hirtelen panaszba ment át: „Adjanak kenyeret! Adjanak kenyeret! Adjanak kenyeret!” Ukrán pártvezetők Koszior megkerülésével közvetlenül Sztálinnak írtak, mégpedig indulatos hangnemben: „Hogyan építhetünk szocialista gazdaságot, ha valamennyien éhhalálra vagyunk ítélve?”³³

Az ukrainai hatóságok tisztában voltak a tömeges éhhalál veszélyével, és megismerkedett vele Sztálin is. Pártmunkások és titkosrendőrségi tisztek számtalan jelentést küldtek az éhhalál egyes eseteiről. 1932 júniusában a harkovi régió egyik pártvezetője azt írta Kosziornak, hogy körzete valamennyi kerületéből éhhalálról érkeznek jelentések. Levelet kapott Koszior a Komszomol egyik tagjától is, aki 1932. június 18-i keltezéssel szemléletes leírást küldött, amely ekkorra valószínűleg senkinek sem mondott újat: „A kollektív gazdaság tagjai kimennek a földekre, és eltűnnek. Néhány nap múlva megtalálják a holttestüket, és minden érzelem nélkül, mintha ez így volna normális, eltemetik őket. Másnap pedig az ember olyasvalakinek a tetemére bukkanhat, aki a minap még másoknak ásott sírt.” Ugyanezen a napon, 1932. június 18-án bizalmas körben maga Sztálin is elismerte, hogy Ukrajnában „éhínség” van. Előző nap az ukrán pártvezetés élelmiszersegélyt kért – Sztálin azonban megtagadta. Azt felelte, hogy Ukrajnában minden gabonát be kell gyűjteni úgy, ahogy a terv előírta. Kaganovics meg ő egyetértett abban, hogy „azonnal és hiánytalanul exportálni kell”.³⁴

Sztálin nagyon jól és személyes megfigyelés alapján tudta, mi következik. Tisztában volt vele, hogy az éhínség szovjet uralom alatt is lehetséges. A polgárháborúk alatt és után Oroszországban és Ukrajnában is éhínség tombolt. A gyenge termések és a rekvirálások együttes hatására ukrán parasztok százazrei éheztek, különösen 1921-ben. Alapvetően az élelmiszerhiány vitte rá Lenint, hogy a parasztokkal kompromisszumot kössön. Sztálin jól ismerte ezt a históriát, hiszen maga is részt vett benne. Világos volt számára, hogy saját kollektivizálási politikája is tömeges éhezéssel jár majd. Pontosan tudta, hogy 1932 nyarára Kazahsztánban több mint egymillió ember halt éhen. Ő ugyan Filip Goloscsekit, a helyi pártvezetőt hibáztatta, de minden bizonnyal a strukturális problémákat is nagyjából átlátta.³⁵

Sztálin, a személyi politizálás nagymestere, az ukránai éhínséget is személyi alapon közelítette meg. Első, ösztönös érve az volt, hogy az ukrán parasztok éhezését az ukrán kommunista párt tagjainak árulásaként tüntesse fel. Nem hagyhatta, hogy felmerüljön a lehetőség, miszerint az ő kollektivizálási politikája a felelős; a hiba csakis a megvalósításban vagy a helyi vezetők hozzáállásában lehet – bármiben, csak nem az elképzelésben magában. Amikor 1932 első felében tovább erőltette az átalakítást, a problémát nem népe szenvedésében látta: csupán attól tartott, hogy saját kollektivizálási politikája tűnhet föl rossz fényben. Felrótta, hogy az éhező ukrán parasztok elhagyják szülőföldjüket, és „siránkozásukkal” demoralizálnak más szovjet állampolgárokat.³⁶

1932 tavaszán és nyarán Sztálin kissé gyermekesen úgy vélekedett, hogy ha az éhínséget egyszerűen letagadják, az magától elmúlik. Meglehet, úgy okoskodott, hogy Ukrajna amúgy is túlnépesedett, és néhány százezer ember halála hosszú távon nem oszt és nem szoroz. Azt akarta, hogy a helyi ukrán tisztviselők a várható gyengébb termés ellenére is teljesítsék a gabonabeszerezés célkitűzéseit. A helyi pártvezetők Sztálin vörös kalapácsa és a komor parasztok sarlója között vergődtek. Látták az objektív problémákat, amelyeket ideológiával vagy szónoklatokkal nem lehetett megoldani: hiány volt vetőmagban, elkéstek a vetéssel, kedvezőtlen volt az időjárás, nem volt elegendő gép, hogy pótolja az állati erőt, az 1931 végi erőszakolt kollektivizálási hullám nyomában káosz keletkezett, és az éhező parasztok munkaképtelennek bizonyultak.³⁷

A helyi pártmunkások megállapításai mindenesetre az elvárásokhoz igazodtak. A Moszkvából érkező rideg parancsoknál és propagandaszólamoknál sokkal hívebben ábrázolta az ukrán vidéket ez az ukrán gyermekdal:

*Sztálin apánk, tekints erre,
Hová jutunk szégyenszemre:
Roskad a ház, pajtánk oda,
Csont és bőr a kolhoz lova,
Házon sarló, kalapács,
Házban Kaszás, koplalás.
Üres az ól, az alom –
Sztálin lóg csak a falon.
Apa, anya kényszermunkán,*

*A gyerek meg sírva bujkál.
Se kenyérünk, se szalonnánk:
A begyűjtők mind elhordták,
Sírt nem találsz itt semerre –
Apa a fiát megette.
Korbács csap le a kulákra –
Már hajtják is a Gulágra.*³⁸*

A helyi pártmunkások körül a halál settenkedett, és a tagadás parancsa nehezedett rájuk. Az éhezés brutális tényéről leperegtek a szavak és a frázisok, a deportálások és a kivégzések. Bizonyos határon túl az éhező paraszt már nem tudott eredményesen dolgozni, és ezen bármekkora ideológiai vagy személyes elkötelezettség sem változtathatott. Ahogy azonban ez az üzenet az intézményes csatornákon át felfelé haladt, úgy veszítette el erejét. 1932. július 6-a és 9-e között az ukrán párt központi bizottságának harkovi plénümán az alulról jövő igaz jelentések az éhínségről a legfelső szint politikai nyomásába ütköztek. Az ukrán felszólalók arról panaszkodtak, hogy a gabonabeszolgáltatás éves kvótáit lehetetlen teljesíteni, ám Lazar Kaganovics és Vjacseszlav Molotov, a Politikai Bizottság tagjai és Sztálin moszkvai küldöttei beléjük fojtották a szót. Sztálin utasította őket, hogy hallgattassák el a „destabilizálásra törekvő ukránokat”.³⁹

Molotov és Kaganovics Sztálin hűséges és megbízható szövetségesei voltak; ők hárman tartották kézben a Politikai Bizottságot, és ekként a Szovjetuniót ők kormányozták. Sztálin még nem volt egyeduralkodó diktátor, és a Politikai Bizottság elvben egyfajta kollektív diktatúrát jelentett. Ám ez a két férfiú, ellentétben Sztálin néhány korábbi, politbürobeli szövetségeseivel, feltétel nélkül hűséges volt hozzá. Sztálin állandóan manipulálta őket, holott erre nem volt igazán szükség. Ők Sztálint szolgálva szolgálták a forradalmat, és a kettő között nem tettek különbséget. Kaganovics már ekkor „apánknak” nevezte a vezért. 1932 júliusában Harkovban értésére adták az ukrán elvtársaknak, hogy az éhínség emlegetése csak mentség a dolgozni nem akaró parasztok és a fegyelmezésüktől meg a rekvirálástól vonakodó pártmunkások lustaságára.⁴⁰

* Körner Gábor fordítása

Ekkoriban Sztálin éppen nyaralt. Mindenféle finom falattal megrakott vonaton utazott Moszkvából dél felé, az éhező Ukrajnán át Szocsiig, a szép fekete-tengeri üdülőhelyig. Kaganoviccsal váltott levelekben mindketten úgy értékelték az éhínséget, mint személyesen ellenük irányuló összeesküvést. Sztálin ügyesen megfordította a szerepeket, mintha nem ő, hanem a parasztok használnák fegyverként az éhezést. Kaganovics megnyugtatta, hogy az ukránoknak „ártatlan áldozatokként” való beállítása csupán „rothadt leplezési kísérlet” az ukrán párt részéről. Sztálin hangot adott aggályának, miszerint „elveszíthetjük Ukrajnát”. Ukrajnát, írta, „erőddé” kell változtatni. Mindketten megegyeztek abban, hogy az egyetlen ésszerű megoldás a rekvirálás politikájához való merev ragaszkodás, valamint a gabona lehető leggyorsabb kivitele. Ekkorra Sztálin, hogy legalább önmagát megnyugtassa, már kidolgozta a kapcsolatot az éhezés és az ukrán kommunisták illojális viselkedése közt: az éhínség a szabotázs eredménye, a szabotőrök a helyi pártmunkások, a vezető párttisztviselők betöltői pedig árulók, akik védik alárendeltjeiket – és egytől egyig a lengyel kémhálózat szolgálatában állnak.⁴¹

1931-ben Sztálin valóban úgy értelmezhetette a lengyel és a japán politikát, mint a Szovjetunió bekerítésének beharangozását. 1930-ban tetőzött a Szovjetunió elleni lengyel kémtevékenység. Lengyelország odahaza titkon ukrán hadsereget szervezett, és tucatjával képezett ki ukránokat meg lengyeleket a Szovjetunió belüli különleges megbízatásokra. Japán még fenyegetőbben lépett fel. 1931-ben a szovjetek elfogták a moszkvai japán nagykövet egy feljegyzését, amelyben egy Szibéria meghódítására irányuló támadó háború előkészítését sürgette. Ebben az évben Japán betört Mandzsúriába, Kína egyik északkeleti tartományába, amelynek hosszú közös határa volt Szibériával.⁴²

Szovjet hírszerzési jelentés szerint Lengyelország és Japán 1931 őszén titkos egyezséget írt alá a Szovjetunió elleni közös támadásról. Erre azonban nem került sor; és ha létezett is egy bontakozó lengyel-japán szövetség, azt a rátermett szovjet külpolitika megghiúsította. Bár Japán nem volt hajlandó megnevezni a támadási szerződést kötni Moszkvával, Lengyelország ráállt. A Szovjetuniónak azért volt fontos ez az egyezés, hogy békés körülmények között folytathassa a gazdasági átalakítást. Lengyelországnak soha nem állt szándékában, hogy háborút kezdeményezzen, és ebben az időben gazdasági depresszióval küsz-

ködött. Reformoktól tartózkodó agrárgazdasági rendszere a gazdasági összeomlás időszakában végképp nem bírta volna el a fokozott katonai költségeket; a szovjet katonai költségvetések pedig, amelyek hosszú éveken át egy szinten álltak a lengyel kiadásokkal, most jócskán felülmúlták azokat. A szovjet-lengyel egyezményt 1932 januárjában írták alá.⁴³

1932-ben és 1933-ban Lengyelország mint veszélyforrás nem jöhetett komolyan számításba. A lengyel hadsereg költségvetését alaposan megkurtították. A szovjet rendőrség és határőrség számos lengyel kém fogott el, ám a lengyel ügynökök az 1930-as év káoszában sem tudták hátráltatni a kollektivizálást, és 1932-ben sem boldogultak az éhező lakosság fellázításával: megpróbálták, de kudarcot vallottak. 1932 nyarán az agresszív politika leglelkesebb lengyel hívei is úgy látták, hogy jelenleg a nyugalom a legajánlatosabb. Ha a szovjetek békét ígérnek, a legokosabb, ha ők is tartózkodnak mindennemű provokatív lépéstől. A lengyel diplomaták és kémek természetesen tanúi voltak az éhínségnek. Tudták, hogy „a kannibalizmus már-már megszokott jelenség lett”, és „egész falvak haltak ki az utolsó emberig”. De az éhínség kialakulásához nem volt semmi közük, és az sem állt módjukban, hogy segítsenek az áldozatokon. Amit diplomatái az éhínségről tudtak, azt Lengyelország nem tárta a világ elé. 1932 februárjában például a harkovi lengyel konzulátus névtelen levelet kapott, amely könyörögve kérte a lengyeleket: tájékoztassák a világot az ukrainai éhínségről. Ekkorra azonban a Szovjetunióval kötött megnevezési egyezményt már aláírták, és Varsó elzárkózott egy ilyen lépéstől.⁴⁴

1930-hoz képest Sztálin a nyugati határvidéken most sokkal nagyobb manőverezési lehetőségre tett szert. Lengyelország a megnevezési szerződés 1932. júliusi aláírásával elfogadta a status quót, így Sztálin az ukrán parasztsággal kénye-kedve szerint bánhatott el. Augusztusban (nyaralás közben) pedáns lelkesedéssel újságolta legbizalmasabb munkatársainak legújabb elméletét, miszerint a kollektivizálás már csak a megfelelő jogi alapot nélkülözi. A szocializmusnak, akár a kapitalizmusnak, törvényekkel kell védenie a tulajdont. Ha a teljes mezőgazdasági termést állami tulajdonnak nyilvánítják, ha az élelmiszerek engedély nélküli beszerzését lopásnak minősítik, amely azonnali kivégzéssel büntetendő, erősebb lesz az állam. Ekként az éhező parasztot, ha krumplihéjat emel fel arról a földről, amely nemrég még az övé volt, haladéktalanul agyonlőhetik. Sztálin talán valóban hitt az ilyen eljárásban, amely nyilvánvalóan arra

vezetett, hogy a parasztokat immár semmilyen törvény nem védte meg a diadalmas állam korlátlan erőszakától. Bármilyen élelmiszer pusztá birtoklása büntett vélelmezett bizonyítékának számított. A törvény 1932. augusztus 7-én lépett hatályba.⁴⁵

A szovjet bírák általában nem értelmezték szó szerint a törvényt, de a párt- és állami apparátus többi része nagyon is megértette szellemét. A törvény leglelkesebb alkalmazói gyakran az új szovjet iskolákban nevelkedett fiatalok voltak, akik hittek az új rendszer ígéretében. A hivatalos ifjúsági szervezet tagjaival közölték, hogy „legfőbb feladatuk a harc a lopás és a gabonarejtegetés, valamint a kulákok szabotázsza ellen”. A nagyvárosokban élő ifjú nemzedéknek a kommunizmus társadalmi előrelépést kínált, és az agitáció által demonizált világot maguk mögött hagyták. Az Ukrajnai Kommunista Pártban, bár tagsága aránytalanul bővelkedett oroszokban és zsidókban, immár sok volt az ukrán fiatal, aki elhitte, hogy a vidék reakciós, és buzgón csatlakozott a parasztok elleni kampányokhoz.⁴⁶

A földeken őrtornyok épültek, nehogy a parasztok bármit eltulajdonítsanak. Csak az odesszai régióban hétszáz őrtorony épült. Brigádok jártak viskóról viskóra, tagjaik között az ifjúsági szervezet ötezer aktivistájával, hogy lefoglaljanak mindent, amit csak találnak. Ezek az aktivisták, idézte fel egy paraszt, „hosszú fémrudakkal kutatták át az istállókat, a disznóólakat, a kályhákat. Mindenhová benéztek, és mindent elvittek, az utolsó szem gabonáig.” Úgy rontottak végig a falun, „mint a fekete halál”, és azt kiabálták: „Valld be, paraszt, hol a gabonád?” A brigádok elvittek mindent, ami ételhez hasonlított, beleértve a kályhán rotyogó vacsorát, amit maguk fogyasztottak el.⁴⁷

Akár egy támadó hadsereg, úgy rabolták ki a földet a pártmunkások, viték, amit tudtak, és dugig ették magukat, miközben munkájuk és lelkesedésük nyomán legföljebb nyomor és halál termett. Talán a büntudat, talán a diadalérzet tette, de ahová csak mentek, megalázták a parasztokat. Belevizeltek a savanyúságoshordókba, vagy megparancsolták a parasztoknak, hogy az ő multságukra verekedjenek, netán küsszanak a földön, és ugassanak, mint a kutyák, vagy a sárban térdelve imádkozzanak. Néhány asszonyt, akit az egyik kollektív gazdaságban lopáson értek, levetkőztettek, megvertek, és meztelenül hurcoltak végig a falun. Egy másik faluban a brigád egy paraszt kunyhójában itta le magát, és egymás után megerőszakolták a gazda lányát. Az egyedül élő nőket rutinsze-

rűen erőszakolták meg gabonaelkobzás örve alatt, és utána valóban elvették az ennivalójukat. Így festett Sztálin törvényének és Sztálin államának a diadala.⁴⁸

Rajtaütések és rendeletek nem teremthettek elő élelmet a semmiből. Csak természetes, hogy a parasztok eldugják az ennivalót, és az éhes emberek lopják is. De az ukrán vidéken a probléma nem a lopásban vagy a csalásban rejlett: ezt erőszak alkalmazásával valóban meg lehetett volna oldani. A probléma lényege az éhezés és a halál volt. A beszolgáltatási kvótákat azért nem lehetett teljesíteni, mert a kollektivizálás kudarcot vallott, az 1932-es őszi termés gyenge volt, és a rekvirálási kvótákat túl magasra szabták. Sztálin Molotovot küldte Ukrajnába, hogy buzdítsa az elvtársakat a „gabonáért vívott harcra”. Ám Sztálin lakájainak lelkesedése nem másíhatta meg a történeteket. Október 30-án Molotov arra kényszerült, hogy az ukrain kvóták valamelyes csökkentését javasolja. Sztálin elfogadta a javaslatot, de utasításai hamarosan még kategorikusabbak lettek. 1932 novemberéig az évi kvótának csak mintegy a harmada teljesült.⁴⁹

Miközben a Kremlbe befutottak a sikertelen rekvirálásokról szóló jelentések, Sztálin felesége öngyilkos lett. Szíven lőtte magát, mégpedig éppen 1932. november 8-án, egy nappal az októberi forradalom 15. évfordulójának ünnepe után. Hogy ez mit jelentett Sztálinnak, a maga teljességében soha nem fog kiderülni, de a jelek szerint mélyen megrázta, sőt maga is öngyilkossággal fenyegetőzött. A gyászbeszédet Kaganovicsnak kellett megtartania, aki úgy látta, Sztálin más ember lett.⁵⁰

Ettől kezdve még sötétebb rosszindulattal nyúlt az éhínség kérdéséhez. Az ukrainai problémákért az ukrán elvtársakat és parasztokat tette felelőssé. Hangulatát jól tükrözte a Politikai Bizottság két, 1932. november 8-án küldött sürgönye: e szerint azok az ukrán egyéni és kollektív gazdálkodók, akik nem teljesítették a beszolgáltatási kvótákat, nem juthatnak hozzá a gazdaság egyéb szektorainak termékeihez. Ukrajnában különleges trojkát hoztak létre, hogy gyorsítsák azon pártmunkások és parasztok elítélését és kivégzését, akiket állítólag szabotázson értek. Ebben a hónapban 1623 kolhoztsziszviselőt tartóztattak le, és újraindultak a deportálások: az év végéig további 30 400 ember tűnt el. A pártmunkások azt mondták a parasztoknak: „Nyiss ajtót, mert ha nem, betörjük. Elvisszük, amid van, és te egy táborban végzed be életed.”⁵¹

Azzal, ahogyan Sztálin 1932 utolsó heteiben a kollektivizálás kudarcát értelmezte, az ideológiai merészség újabb csúcsait hódította meg. Az ukrainai éhínségből, amelynek létezését korábban, annak enyhébb állapotában még elismerte, most „dajkamese” lett, az ellenség által terjesztett rágalom. Sztálin érdekes új elméletet dolgozott ki: e szerint ahogy a szocializmus sikerei növekednek, úgy nő a vele szembeni ellenállás is, mivel ellenségei, végső vereségük közeledte láttán, még kétségbeesettebben állnak ellen. Ennek megfelelően bármely, a Szovjetunióban mutatkozó problémát az ellenséges tevékenység példajaként értelmezhettek, az ellenséges tevékenység pedig a haladás bizonyítékává vált.⁵²

Sztálin kifejtette: a politikájával szembeni ukrainai ellenállás sajátos jelenség, amely a felületes szemlélő számára talán nem nyilvánvaló. Az ellenszegülés immár nem nyílt, mert a szocializmus ellenségei most „csendesek”, sőt „szentek”. „A mai kulákok – jelentette ki – kedves, barátságos emberek, valóságos szentek.” Az ártatlannak látszó emberek ezentúl bűnösnek tekintendők. A lassú éhhalállal elpusztuló paraszt minden látszat ellenére szabotőr, aki a kapitalista hatalmaknak a Szovjetunió diszkreditálása érdekében folytatott kampányát segíti. Az éhezés valójában ellenállás, az ellenállás pedig azt bizonyítja, hogy a szocializmus győzelme már csak karnyújtásnyira van. És mindez nemcsak Sztálin moszkvai töprengéseit tükrözte: ezt az ideológiai vonalat súlykolta Molotov és Kaganovics is, miközben 1932 végén a tömeges éhhalál régióiban utazgattak.⁵³

Sztálin maga soha nem találkozott személyesen a fentiek szerint értelmezett éhezéssel, de az ukrán elvtársak annál inkább, és nekik valamiképpen össze kellett egyeztetniük a sztálini ideológiai vonalat saját tapasztalataikkal. Mivel arra kényszerültek, hogy a sok felpuffadt hasban politikai ellenállást lássanak, előálltak azzal a kínkeservesen kiagyalt konklúzióval, miszerint a szabotőrök olyannyira gyűlölik a szocializmust, hogy szándékosan éheztetik halálra a családjukat. Ekként az apák és anyák, fiúk és lányok ronccsá lett teste pusztá homlokzat lett, amely mögött az ellenség a szocializmus vesztére tör. Néha még magukat az éhezőket is ellenséges propagandistáknak állították be, akik tudatosan dolgoznak a szocializmus aláaknázásán. A nagyobb városokban élő ukrán ifjúkommunistákat arra oktatták, hogy az éhezők a nép ellenségei, „akik az életüket kockáztatják azért, hogy tönkretegyék a mi optimizmusunkat”.⁵⁴

A Lengyelországban élő ukránok pénzt gyűjtöttek élelmiszer-adományokra, ám kiderült, hogy a szovjet kormány a leghatározottabban visszautasít minden-

nemű segítséget. Azokat az ukrán kommunistákat, akik külföldről kértek élelmiszersegélyt – amit egyébként a szovjet hatóságok a húszas évek elején dúló éhínség idején még elfogadtak –, meg sem hallgatták. Sztálint politikai okok készítették rá, hogy ne fogadjon el segítséget a külvilágtól. Talán azt hitte, hogy ha a párt élén akar maradni, nem ismerheti be, hogy első nagyszabású politikai programja éhínségre vezetett. Pedig milliók életét menthette volna meg anélkül, hogy a külvilág figyelmét a Szovjetunióra irányítaná. Néhány hónapra felfüggeszthette volna az élelmiszer-kivitel, felszabadíthatta volna a hárommillió tonnára rúgó gabona-tartalékot, vagy csupán megengedhette volna, hogy a parasztok hozzáférjenek a helyi gabonaraktárakhoz. Ha az effajta egyszerű rendszabályok akár csak 1932 novemberében is életbe lépnek, az éhhalál áldozatait milliók helyett „csak” százazrekben lehetett volna számolni. Sztálin azonban nem foglalkozott ilyen tervekkel.⁵⁵

1932 utolsó heteiben Sztálin nem nézett szembe sem külső biztonsági veszéllyel, sem belső kihívásokkal, mégis úgy döntött, hogy – saját hatalma megkerülhetetlenségének bizonyításán kívül semmilyen más elképzelhető okból – Ukrajnában embermilliókat tesz el láb alól. Egyszer csak merő rosszindulatra és gyűlölködésre váltott át: olyan helyzetet agyalt ki, amelyben az ukrán paraszt volt az agresszor, és ő, Sztálin az áldozat. Az éhség maga volt az agresszió, amelyben Kaganovics az osztályharc, Sztálin az ukrán nemzeti küzdelem kifejezését látta, s amely ellen nincs más védekezés, mint a kiéheztetés. Sztálin minden jel szerint eltökélte, hogy kimutatja hatalmát az ukrán parasztság fölött, és úgy tűnt, még élvezi is az ezzel járó mérhetetlen szenvedést. Amartya Sen azt állította: az éhezés „nem attól függ, mennyi élelem áll rendelkezésre, hanem kizárólag elosztási kérdés”. Ukrajnában nem az élelmiszerhiány, hanem az élelmiszer-elosztás módja ölt meg milliókat, és hogy ki mire jogosult, azt Sztálin döntötte el.⁵⁶

Bár a kollektivizálás a Szovjetunióban mindenütt katasztrófának bizonyult, az előre megfontolt szándékkal elkövetett, többmillió arányú tömeggyilkosság sehol nem olyan nyilvánvaló, mint Ukrajnában. A kollektivizálás mindenütt kivégzések és deportálások tömeges alkalmazásával járt, és a Gulag kényszer-munkásainak zömét alkotó parasztok és nomádok között minden szovjet köztársaság képviselve volt. 1932-ben az éhínség nemcsak Ukrajna jelentős részét, hanem Oroszország egyes vidékeit is érintette. Ám az ukrán kérdésre a politika különleges és gyilkos módon válaszolt. 1932 végén vagy 1933 elején hét alapvető

politikai intézkedést egyedül vagy elsősorban Ukrajnában vezettek be. Mind-egyikük tűnhet akár jellegtelen adminisztratív rendszabálynak is, és a maguk idején így is tálták őket; mégis gyilkos hatású volt valamennyi.

1. 1932. november 18-án az ukrán parasztokat kötelezték, hogy szolgáltatassák vissza azt a megelőlegezett gabonamennyiséget, amelyet a rekvirálási kvóták teljesítésével érdemeltek ki. Ez annyit jelentett, hogy abban a néhány helységben, ahol jó volt a termés, a parasztokat megfosztották az általuk megtermelt kevéske fölöslegtől. A pártmunkásbrigádokat és az államrendőrséget rászabadították ezekre a vidékekre, és lázas hajtvadászat indult minden fellelhető élelem után. Mivel a parasztok a beszolgáltatott gabonáról nem kaptak nyugtát, véget nem érő házkutatásoknak és bántalmazásnak voltak kitéve. Az ukrán pártvezetés legalább a vetőmagot próbálta védeni, de mindhiába.⁵⁷

2. Két nappal később, 1932. november 20-án húsbírságot vezettek be. Azoknak a parasztoknak, akik nem teljesítették a gabonakvótát, mostantól húsból kellett különadót leróniuk. Akiknek még volt jószáguk, most be kellett szolgáltatniuk az államnak. A marha és a sertés volt az utolsó tartalék az éhezés ellen. Ahogy egy parasztlány felidézte: „Akinek volt egy tehene, nem éhezett.” A tehén tejet ad, és végszükségben le lehet vágni. Egy másik parasztlány elmondta, hogy először a család egyetlen disznáját, aztán az egyetlen tehenét foglalták le. Amikor az utóbbit elvezették, a lány a szarvába kapaszkodott. Meglehet, ez abból a vonzalomból is fakadt, amelyet a tizenéves falusi lányok éreznek háziállataik iránt. De közrejátszott a kétségbeesés is. A parasztoknak akkor is teljesíteniük kellett az eredeti gabonakvótát, ha a húsadót már lerótták. Ha erre nem voltak képesek akkor, amikor jószáguk elvesztésével fenyegették őket, hogyan tehették volna, amikor már jószáguk sem volt? Éheztek.⁵⁸

3. Nyolc nappal később, 1932. november 28-án a szovjet hatóságok bevezették a „feketelistát”. Az új rendelkezés szerint a gabonakvótát nem teljesítő kollektív gazdaságoknak haladéktalanul tizenötször annyi gabonát kell szolgáltatniuk, mint rendes körülmények között egy egész hónap alatt. A gyakorlatban ez szintén a pártmunkásokból és rendőrökből álló hordák kirendelésével járt, amelyeknek küldetésük és törvényes joguk volt, hogy mindent elvigyenek. Mivel a felemelt kvótát egyetlen falu sem tudta teljesíteni, egész közösségek vészítették el minden ennivalójukat. A feketelistára került közösségeket a kereskedéstől is eltiltották, és az ország többi részéből sem kaphattak semmilyen külde-

ményt – minden élelmiszerforrástól és egyéb ellátástól elzárták őket. A feketelistán szereplő ukrán közösségek, amelyeket néha a távoli Moszkvából választottak ki, halálövezetté váltak.⁵⁹

4. 1932. december 5-én a Sztálin által nagy gonddal kiválasztott ukrainai biztonsági főnök megtalálta az indokot az ukrán párt tisztségviselőinek terrorizálásához. Vszevolod Balickij november 15-én és 24-én Moszkvában járva személyesen Sztálinnal beszélt. Az ukrainai éhínséget Balickij szerint úgy kell értelmezni, mint az ukrán nacionalisták – kivált a lengyel összeköttetésekkel bíró emigránsok – összeesküvésének termékét. Ennek értelmében a rekvirálástól vonakodók egyszerűen hazaárulók.⁶⁰

Mindazonáltal e politikai vonalnak mélyebb velejárói is voltak. Az ukrán nacionalizmusnak az ukrainai éhínséggel való összekapcsolása feljogosított azok megbüntetésére, akik a korábbi szovjet politika szellemében támogatták az ukrán nemzet fejlődését. Sztálin lényegében egyenlőségjelet tett a nemzeti kérdés és a parasztkérdés közé, és amikor felmondta Leninnek a parasztokkal kötött alkuját, a nemzetekkel kötött lenini kompromisszumot is felborította. December 14-én Moszkva hozzájárult az ukrán kommunisták koncentrációs táborokba deportálásához, azon az alapon, hogy az érintettek az ukrán nacionalizmus terjesztésével elfordultak a szovjet politikától, és így lehetővé tették, hogy a nacionalisták szabotálják a gabonabegyűjtést. Balickij ezután azt állította, hogy leleplezett egy „ukrán katonai szervezet”, valamint több lengyel lázadó csoportot. 1933 januárjában ezernél több illegális szervezetről küldött jelentést, februárban pedig feltárta egyes lengyel és ukrán nacionalistáknak az ukrainai szovjet hatalom megdöntésére irányuló terveit.⁶¹

Mindezek az ürügyek koholtak voltak, ennek a politikának azonban megvoltak a maga következményei. Lengyelország már kivonta ügynökeit Ukrajnából, és letett a reményről, hogy a kollektivizálás katasztrófáját a maga javára fordítsa. A lengyel kormány megpróbálta tartani magát az 1932 júliusában aláírt szovjet–lengyel megneemtámadási szerződéshez, és még arra sem volt hajlandó, hogy a nemzetközi figyelmet az egyre súlyosbodó szovjet éhínségre terelje. Balickij politikája azonban, bár fantomokat lovagolt meg, helyi szinten elérte, hogy az emberek engedelmeskedjenek a moszkvai politikának. Az általa elrendelt tömeges letartóztatások és deportálások üzenete egyértelmű volt: azt, aki a parasztokat védi, ellenségként fogják elmarasztalni. Ezekben a sorsdöntő

december végi hetekben, amikor Ukrajnában a halálozási ráta már több száz-ezres nagyságrendű volt, az ukrán pártmunkásoknak és köztisztviselőknek volt annyi eszük, hogy ne álljanak ellen a pártvonalnak. Ha nem teljesítették megfelelően a rekvirálást, egykettőre a Gulagon ébrednek fel (és nem is ez volt a legrosszabb, ami érhetette őket).⁶²

5. 1932. december 21-én Sztálin (Kaganovics közvetítésével) meghatározta Ukrajna évi gabonakvótáját, amelyet 1933 januárjáig kell teljesíteni. November 27-én a Politikai Bizottság már Ukrajnára rótta ki az egész Szovjetunióra érvényes beszolgáltatási kötelezettség egyharmadát. Most, több százezer éhhaláleset bekövetkezte után, Sztálin Kaganovicsot küldte Harkovba, hogy suhogtassa meg az ostort az ukrán pártvezetés fölött. Alighogy Kaganovics december 20-án este megérkezett, az ukrán Politikai Bizottságnak azonnal össze kellett ülnie. Hajnali négyig tárgyaltak, és arra az elhatározásra jutottak, hogy a beszolgáltatási kvótát teljesíteni kell. Ezzel mintegy hárommillió ember halálos ítéletét írták alá. E hajnali órán minden jelenlévő tisztában volt vele, hogy a már amúgy is éhező lakosságon csak a legborzalmasabb következmények árán hajthatnak be gabonát. Egy csekély háromhavi haladék mit sem ártott volna a szovjet gazdaságnak, és e hárommillió emberélet legtöbbjét megmentette volna. Sztálin és Kaganovics azonban az ellenkezőjéhez ragaszkodott. Az állam, ahogy Kaganovics fogalmazott, „foggal-körömmel” fog harcolni a terv teljesítéséért.⁶³

Harkovi küldetését teljesítve Kaganovics ezután beutazta Ukrajnát; útközben mindenütt a terv „százszázalékos” teljesítését követelte, helyi tisztségviselők fölött mondott ítéletet, és családok deportálását rendelte el. 1932. december 29-én tért vissza Harkovba, hogy emlékeztesse az ukrán pártvezetőket: a vetőmag begyűjtéséről se feledkezzenek meg.⁶⁴

6. Miközben 1933 első heteiben Ukrajna-szerte tombolt az éhínség, Sztálin légmentesen lezárta a köztársaság határait, hogy a parasztok ne menekülhessenek el, és lezárta a városokat, hogy ne is koldulhassanak. 1933. január 14-től fogva a szovjet állampolgárok csak belső útlevél birtokában tartózkodhattak törvényesen a városokban. 1933. január 22-én Balickij figyelmeztette Moszkvát, hogy az ukrán parasztok menekülnek, mire Sztálin és Molotov utasította az államrendőrséget, hogy akadályozzák meg a szökéseket. Másnap megtiltották, hogy a parasztok távolsági vonatokra jegyet válthassanak. Sztálin azzal igazolta a lépést, hogy a szökevény parasztok nem kenyeret akarnak, hanem „ellenforra-

dalmi összeesküvésben” vesznek részt, és élő propagandaanyagként szolgálnak a kollektív gazdaság lejáratására törő Lengyelország és más kapitalista államok számára. 1933. február végére mintegy 190 000 parasztot fogtak el és küldtek vissza szülőfalujukba, az éhhalálba.⁶⁵

Sztálinnak sikerült Ukrajnát „erőddé” változtatnia, de ez az erődtítmény hatalmas éhezettötáborra emlékeztetett őrtornyokkal, szigorúan lezárt határokkal, értelmetlen és kínos robottal és az előre kiszámítható pusztulással.

7. Hiába teljesítették 1933. január végére az 1932-es rekvirálási kvótát, a gabona begyűjtése folytatódott. Februárban és márciusban a párttagok vetőmag után kutattak a tavaszi vetéshez. 1932. december végén Sztálin jóváhagyta Kaganovics javaslatát, miszerint az évi kvóta eléréséhez a tavaszra őrzött vetőmagot is le kell foglalni. Ekként a kollektív gazdaságoknak nem volt mit elvetniük ősze. A tavaszi vetőmag beszerezhető lett volna az éppen ekkor exportra összeállított vasúti rakományokból vagy a hárommillió tonnás tartalékállományból. Ehelyett azt a keveset foglalták le, amit az ukrán parasztok még tartogattak, holott gyakorta ez volt az utolsó készlet, amely a tavaszi aratásig biztosította volna az életben maradásukat. Ukrajna falvaiban ebben a hónapban 37 392 embert tartóztattak le; nagy részük feltehetően a családját próbálta megóvni az éhezéstől.⁶⁶

Ez a végső begyűjtés öldökléssel ért fel, még ha végrehajtói gyakran el is hitték, hogy helyesen cselekednek. Egy pártmunkás visszaemlékezése szerint azon a tavaszon „láttam, ahogy az emberek éhen halnak. Láttam felpuffadt hasú, elkékülő nőket és gyerekeket: még lélegeztek, de a szemük üres, élettelen volt. Mindezt láttam, de nem borult el az agyam, és öngyilkos sem lettem.” Mert még mindig hitt. „Hittem, úgy, mint addig, mert hinni akartam.” Minden bizonnal voltak olyanok is, akik kételkedtek ugyan, de féltek. Az előző évben az ukrán párt minden szintjén zajlottak a tisztogatások. Azok a kommunisták, akik már nem hirdették fenn a hitüket, „a hallgatás fala” mögé rejtőztek. Ők már tudták, hogy az ellenállásnak tisztogatás a következménye, akkor pedig osztoznak azok sorsában, akiket most ők küldenek a halálba.⁶⁷

1933 elején a begyűjtést végző kommunista pártmunkások halálos csendet hagytak maguk után. A vidéknek megvan a maga hangzásvilága, amely halkabb és lassúbb ütemű, mint a városoké, de azok számára, akik ebbe a környezetbe születtek, nem kevésbé ismerős és megnyugtató. Ukrajna most elnémult.

A parasztok levágták a jószágot (vagy az állam kobozta el tőlük), levágták a baromfit, levágták macskáikat és kutyáikat. Addig vadásztak a madarakra, míg elriasztották őket. Elmenekültek, ha szerencsájük volt, az emberek is, de valószínűbb, hogy már meghaltak, vagy úgy legyengültek, hogy többé zajt sem tudtak csapni. Elzárta őket a világ figyelmétől egy állam, amely ellenőrizte a sajtót és a külföldi újságírók mozgását; megfosztotta őket minden hivatalos segítségtől vagy rokonszenvtől a pártvonal, amely egyenlőségjelet tett éhezés és szabotázs közé; mélyszegénységük és a minden méltányosságot nélkülöző tervezés elszigetelte őket a gazdaságtól, rendszabályok és rendőri kordonok választották el őket az ország többi részétől, ennél fogva egyedül, magukra hagyva haltak meg mind: az egyes emberek, a családok, olykor egész falvak lakói. Két évtizeddel később Hannah Arendt filozófus és politológus az ukrajnai éhínséget nyilvánította a modern, „atomizált” társadalom, az általános és totális elidegenedés kialakulásának döntő mozzanatává.⁶⁸

Az éhezés lázadás helyett az erkölcsi gátlások feloldódásához, bűnözéshez, közönyhöz, tébolyhoz, bénultsághoz és végül halálhoz vezetett. A parasztokra hónapokon át leírhatatlan szenvedés nehezedett: leírhatatlan a tartama és a vele járó fájdalmak miatt, de azért is, mert az emberek túl gyengék, túl szegények, túl műveletlenek voltak ahhoz, hogy rögzítsék, mi történik velük. A túlélők azonban emlékeztek. Ahogy egyikük felidézte: akármit csináltak a parasztok, „csak pusztultak, pusztultak és pusztultak”. Haláluk lassú, megalázó, mindenütt jelen lévő és törvényszerű volt. Jóformán senki sem engedhette meg magának, hogy méltóságban haljon meg. Petro Velgyij ritka erőről tett bizonyosságot, amikor várható halálának napján végigvonszolta magát a faluján. Amikor a helybeliek megkérdezték, hová megy, azt felelte: a temetőbe, lefeküdni. Nem akarta, hogy idegenek hurcolják a tetemét egy gödörig. Ezért már korábban megásta a maga sírját, de mire a temetőbe ért, abban már feküdt egy halott. Így hát ásott magának egy újat, belefeküdt, és várt.⁶⁹

Csak maroknyi kívülálló láthatta és örökíthette meg e legborzalmasabb hónapok történéseit. Gareth Jones újságíró a saját költségén utazott Moszkvába, és megszegve az ukrajnai látogatást tiltó rendeletet, 1933. március 7-én felült egy Harkovba tartó vonatra. Találomra szállt le egy kis állomáson, és ennivalóval tömött hátizsákkal útnak indult. „Kolosszális arányú éhínséget” talált. Bárhová ért, ugyanazt a két mondatot hallotta: „Mindenki felpuffadt az éhezéstől.” „Várjuk,

hogyan meghaljunk.” Földes padlón hált éhező gyerekek közt, és megtudta, mi az igazság. Egy ízben, miután megosztotta vele ennivalóját, egy kislány felkiáltott: „Most, hogy ilyen finomakat ettem, már boldogan halhatok meg.”⁷⁰

Ugyanezen a tavaszon a lengyel Maria Łowińska is bejárta Ukrajnát: a férjét kísérte, aki kézművesmunkáit akarta eladni. A korábbi útjaikról ismert falvak most néptelenek voltak. Ha egy kakas kukorékolt, már úgy örültek, hogy maguk is megijedtek a saját reakciójuktól. Joszip Panaszenko ukrán muzsikust a központi hatóságok bízták meg, hogy gitárosaival kultúrát vigyen az éhező parasztok közé. Az állam, miközben az utolsó falatot is elvette a parasztoktól, groteszk módon azon igyekezett, hogy emelkedettséggel és jókedvvel ajándékozza meg a haldoklókat. A zenészek egyik elhagyatott faluból a másikba vándoroltak. Végül sikerült embereket látniuk: egy ágyban két halott lány feküdt, a kályhából két férfiláb meredt ki, és egy öregasszony őrjögve kaparta körmeivel a padlót. Viktor Kravcsenko párttisztviselő egy este felkeresett egy falut, hogy segítsen az aratásban. Másnap 17 holttestet talált a piactéren. Ilyen jelenetekkel egész Ukrajna falvaiban találkozhatott az ember, hiszen ezen az 1933-as tavaszon naponta több mint tízezren haltak meg.⁷¹

Azok az ukránok, akik nem álltak ellen a kollektivizálásnak, azt hitték, legalább a deportálástól megmenekültek. Most azonban azért deportálhatták őket, mert a kollektív gazdálkodás nem működött. 1933 februárja és áprilisa között Ukrajnából mintegy 15 000 parasztot deportáltak. Ukrajnától keletre és délre, a Szovjetunió orosz köztársaságának egyes, ukránok lakta részeiből körülbelül hatvanezer embert deportáltak, amiért nem teljesítették a gabonakvótát. 1933-ban mintegy 142 000 szovjet állampolgárt szállítottak a Gulagra, többnyire éhező vagy tifuszban megbetegedett embereket, akik közül sokan Ukrajnából származtak.⁷²

A táborokban megpróbálták ennivalót találni, ez azonban kétségbeejtően nehéz feladatnak bizonyult, minthogy a Gulag politikája az volt, hogy az erőseket táplálja, a gyengéket pedig nélkülözésre ítéli. Amikor az éhes foglyok a szemét és a vadon termett növények fogyasztásától mérgezést kaptak, a tábor alkalmazottai megbüntették őket munkakerülés miatt. A táborokban 1933 folyamán legalább 67 297 ember halt éhen vagy pusztult el az éhséggel összefüggő betegségekben, és 241 355 halottja volt a különleges telepeknek, ahová sok ukránt is szállítottak. Számlálatlan ezrek haltak meg továbbá az Ukrajnából

Kazahsztánba vagy a messzi északra vezető hosszú úton. A holttesteket eltávolították a vonatról, és a helyszínen eltemették – nevüket és számukat nem őrzi semmilyen feljegyzés.⁷³

Azoknak, akik már otthonuk elhagyása előtt is éheztek, az idegen környezetben nem sok esélyük volt az életben maradásra. Ahogy egy állami tisztviselő 1933 májusában feljegyezte: „Utazás közben gyakran láttam, amint a száműzésre ítélték árnyékként bolyonganak a falvakban, hogy egy darab kenyérhez vagy hulladékhoz jussanak. Dögöt esznek, kutyákat és macskákat vágnak le. A falusiak zárva tartják a házukat. Akik mégis bejuthatnak egy-egy házba, leborulnak a gazda elé, és sírva könyörögnek egy darab kenyérért. A falvak közti utakon, a fürdőkben és a pajtákban több halálesetnek voltam tanúja. Saját szemmel láttam, amint éhes, agyongyötört emberek másznak a járdán. Őket a rendőrség szedte össze, és órákon belül meghaltak. Április végén egy nyomozóval együtt holttestet találtunk egy csűrben. Amikor rendőrt és felcsert hívtunk hozzá, hogy elvigyék, azok ugyanitt még egy hullát fedeztek fel. Egyik esetben sem történt erőszak: éhen haltak.” Az ukrán vidék már ellátta élelemmel a Szovjetunió többi részét: most az ebből adódó éhínséget is exportálta – a Gulagra.⁷⁴

Azok a gyerekek, akik a húszas évek végén és a harmincas évek elején születtek Ukrajnában, a halál földjén találták magukat, tehetetlen szülők és ellenséges hatóságok között. Egy 1933-ban született fiúgyermek hétévnnyi élettartamra számíthatott. A kisebb gyerekeknek azonban még ilyen körülmények között is futotta olykor egy kis jókedvre. Hanna Sobolewska, akinek apja és öt testvére halt éhen, felidézte kisebbik öccse, Józef fájdalmas reménykedését. Noha már ő is felpuffadt az éhezéstől, mindegyre az élet jeleire hívta fel a figyelmet. Az egyik napon a földből kibúvó vetést vélte látni, máskor azt hitte, gombát talált. „Most már nem halunk meg!” – kiáltotta ilyenkor, és este, lefekvés előtt is ezt hajtogatta. Aztán egy reggel felébredt, és azt mondta: „Minden meghal...” Az iskolások eleinte leveleket írtak az illetékes hatóságoknak abban a reményben, hogy az éhezés csak valamilyen félreértésből ered. Egy elemi iskolai osztály például a pártszerveknek írt, és tőlük kért segítséget, „mert összeesünk az éhségtől. Tanulnunk kellene, de járni sincs erőnk.”⁷⁵

Hamarosan ezt már megírni sem volt érdemes. A harkovi körzetben, a nyolcesztendő Juri Liszenko iskolájában egy kislány óra közben úgy esett

össze, mintha elaludna. A felnőttek körülfogták, de Jurij tudta, hogy menthetetlen: „Meghalt, és majd a temetőbe viszik, és eltemetik, ahogy temettek tegnap és tegnapelőtt és mindennap.” Egy másik iskolában a fiúk horgászás közben egy osztálytársuk levált fejét húzták ki a tóból. Az egész családja halott volt. Vajon megették, mielőtt meghaltak? Vagy csak azért élte túl a családtagjait, hogy egy kannibál végezzen vele? Senki sem tudta – de 1933-ban, az ukrán gyerekek körében napirenden voltak az ilyen kérdések.⁷⁶

A szülők nem teljesíthették kötelességüket. Házasságok romlottak meg, mert az asszony, olykor a rettegő férj beleegyezésével, odaadta magát valamelyik helyi pártvezetőnek egy kis lisztért. A szülők akkor sem törődhetek gyerekeikkel, ha éltek, együtt voltak, és a legjobb szándék vezérelte őket. A vinnyicai körzetben egy kétgyermekes apa éppen eltemette egyik gyermekét, de mire hazaért, meghalt a másik is. Voltak szülők, akik úgy védték gyermekeiket, hogy bezárták őket a viskóba, nehogy kóbor kannibálbandák kezére jussanak. Mások elküldték a háztól a gyerekeket, hátha másutt megmenekülhetnek. A szülők távoli rokonokhoz, idegenekhez adták vagy a vasútállomáson hagyták gyermekeiket. A kétségbeesett parasztok és parasztasszonyok, akik csecsemőjüket a vonatablakokhoz emelték, nem mindig ennivalóért koldultak: gyakran valamelyik utasra akarták bízni az apróságot, feltételezve, hogy az illető város lakó, és nincs éhhalálra ítélve. Apák és anyák a városokba küldték gyerekeiket koldulni, de az eredmény igencsak vegyes volt. Némely gyermek már útközben vagy a városba érve éhen halt; másokat a városi rendőrség vitt el, hogy az idegen település valamelyik sötét zugában végezzék, és más gyerekhullákkal együtt tömegsírba hányják őket. De ha haza is értek, többnyire rossz hírekkel szembesültek. Petro Szavhira az egyik fivérével Kijevbe ment koldulni, és amikor visszatért, két másik fivérét már holtan találta.⁷⁷

Egyes, az éhhalállal szembenező családokban szakadás ment végbe: a szülők a gyerekek, a gyerekek egymás ellen fordultak. Az államrendőrség, az OGPU is kénytelen volt megállapítani, hogy Ukrajnában „némely család megöli leggyengébb tagját, általában valamelyik gyereket, és elfogyasztja a húsát”. Számítalan szülő ölte és ette meg a gyermekeit, hogy aztán végül mégiscsak éhen haljon. Egy anya a maga és lánya részére főzte meg a fiát. Egy hatéves kislányt a rokonai mentettek meg; utolsó otthoni élménye az volt, hogy apja a kését feni, mielőtt nekirontana. Egyéb változatok is előfordultak. Az egyik családban a fiú feleségét ölték meg: fejét a disznóknak adták, a testét megsütötték.⁷⁸

Szélesebb értelemben azonban nemcsak az éhínség bomlasztotta fel a családokat és fordította a fiatalabb nemzedéket az idősebb ellen, hanem a politika is. Az ennivalót rekviráló brigádokban az ifjúkommunisták is részt vettek. Ám a kisebbektől, az „úttörőktől” is elvárták, hogy „a családon belül a párt szeme és füle” legyenek. Az egészségesebbjét a földekre küldték, hogy figyeljék, nem lopnak-e. 1933 nyarán Ukrajnában félmillió kiskamasz és tizenéves fiú és lány állt az őrtonyokban, hogy figyeljék a felnőtteket, és minden gyerektől elvárták, hogy adott esetben feljelentsen a szüleit.⁷⁹

Az életben maradásért nemcsak fizikailag, de erkölcsileg is meg kellett küzdeni. 1933 júniusában egy orvosnő azt írta barátnőjének, hogy még nem lett belőle kannibál, de „nem biztos, hogy mire levelemet megkapod, nem leszek azzá”. Elsőnek a tisztességes emberek haltak meg. Meghaltak, akik nem voltak hajlandók lopni vagy prostituálni magukat. Meghaltak, akik másoknak adtak enni. Meghaltak, akik nem voltak hajlandók másokat felfalni. A szülők, akik ellenálltak a kannibalizmusnak, előbb haltak meg, mint a gyermekeik. 1933 Ukrajnája tele volt árvákkal, akiket néha mások befogadtak; de ennivaló híján a legjóságosabb idegen sem tehetett értük sokat. A fiúk és lányok lepedőkön és pokrócokon heverték mindenfelé, a saját ürüléküket ették, és várták a halált.⁸⁰

A harkovi körzet egyik falujában több asszony minden tőle telhetőt megtett a gyerekekért. Mint egyikük felidézi, „egyfajta árvaházat” hoztak létre. Gyámoltottaik százalmas állapotban voltak. „A hasuk felpuffadt, testüket ótvár és sebek borították, valósággal szétesőben voltak. Kivittük őket a szabadba, lepedőkre fektettük őket, azokon nyöszörögtek. Egy napon hirtelen elnémultak. Odasiettünk, hogy mi történik – a legkisebb gyerek, a kis Petrus húsát ették. Cafatokat téptek ki belőle, azokat tömték magukba. És ugyanezt tette maga Petrus is: cafatokat tépett ki magából, és evett, amennyi csak belefért. A többi gyerek a sebeihez hajolt, és a vérét itta. Kimentettük a gyereket az éhes szájak elől, és sírtunk.”⁸¹

A kannibalizmus mind az életben, mind az irodalomban tabu: az érintett közösségek úgy próbálják megőrizni méltóságukat, hogy a túlélés e kétségbeesett módozatáról tanúszkodó bizonyítékokat megsemmisítik. Az Ukrajnán kívül élő ukránok akkoriban is, azóta is súlyos szégyenként tekintettek a kannibalizmusra. Ám míg az 1933-as Ukrajnában fellépő kannibalizmus a szovjet rendszerről sok mindent elárul, az ukrán népről semmit sem mond. Az éhínség nyomában

előbb-utóbb felüti fejét a kannibalizmus. Ukrajnában is eljött a pillanat, amikor alig vagy egyáltalán nem volt gabona, és az egyetlen hús az emberhús maradt. Az emberhússal már a feketepiacon kereskedtek; lehet, hogy még a hivatalos gazdaságban is szerephez jutott. A rendőrség mindenki után nyomozott, aki húst árult, az állami hatóságok szigorúan szemmel tartották a vágóhidakat és a mészárszékeket. Egy, a harkovi körzetből való ifjúkommunista azt jelentette fölötteseinek, hogy teljesíteni tudja a húskvótát, de csak ha embereket használ fel. A falvakban már a kéményből felszálló füst is gyanús volt, mivel gyakran azt jelentette, hogy kannibálok fogyasztják el áldozatukat vagy családok sütik egyik tagjukat. A rendőrség a füstöt követve fogta el az érintetteket. 1932-ben és 1933-ban Ukrajnában legalább 2505 embert ítéltek el kannibalizmusért, bár az esetek száma ennél minden bizonnyal jóval magasabb volt.⁸²

Az ukránok soha nem tartották elfogadhatónak a kannibalizmust. A falusiak még az éhínség tetőzésekor is felháborodtak, ha soraikban kannibálokra akadtak, olyannyira, hogy az ilyeneket spontán módon megverték vagy akár fel is gyújtották. A nagy többség nem hódolt be a kannibalizmusnak. Az árva olyan gyerek volt, akit a szülei nem faltak fel. És még az emberhús fogyasztóinál is különféle indítékokkal lehetett találkozni. Némelyek egyértelműen a legsötétebb bűnözők közül kerültek ki. Vaszilij Granyevics öccsével, Koljával például egy kannibál végzett. Amikor az illetőt a milícia letartóztatta, a házában Kolja feje tíz másik fejjel együtt került elő. Ám előfordult, hogy a kannibalizmusnak nem volt áldozata. Némely apa és anya megölte és elfogyasztotta gyermekét. Más szülők viszont arra kérték gyerekeiket, hogy haláluk után használják fel a testüket. Nem egy ukrán gyerek kényszerült rá, hogy így szóljon testvéreire: „Anyá azt mondja, együk meg, ha meghalt.” Az ilyen eset az előrelátást és a szülői szeretetet példázta.⁸³

Az egyik legutolsó funkció, amelyet az állam elvállalt, a holttestekről való gondoskodás volt. Egy ukrán diák 1933 januárjában leírta, milyen nehéz feladat volt ez. „A halottakat nem mindig lehet eltemetni, mert az éhezők, amint faluról falura vándorolnak, a földeken halnak meg.” A városokban kora reggel szekerek jártak körbe, hogy elszállítsák az éjszaka folyamán kiszorított parasztokat. Vidéken a jobb állapotban lévő parasztok brigádokba tömörültek, hogy összeszedjék és eltemessék a holttesteket, de nemigen volt kedvük vagy erejük, hogy mélyebb sírt ássanak, így aztán mindenfelé kezek és lábak meredtek ki

a földből. A sírásókat az összegyűjtött tetemek száma szerint fizették, ami nem kevés visszaélés forrása lett. A brigádok a legyengült embereket is elszállították, és élve temették el őket. Útközben el is beszélgettek velük, s megmagyarázták az éhezőknek, hogy rövidesen úgyis meghalának, mit számít az a néhány nap? Megesett, hogy az ilyen áldozatok kiásták magukat a sekély tömegsírokból. Aztán eljött a nap, midőn a sírásók is legyengültek és meghaltak, de a tetemüket ott hagyták, ahol összeestek. Egy agronómus idézte fel, hogy a holttesteket „felfalták a kutyák, amelyeket történetesen nem ettek meg, és elvadultak”.⁸⁴

1933 őszén Ukrajna falvaiban a termést a Vörös Hadsereg katonái, kommunista pártmunkások, munkások és diákok takarították be. Amit az éhező parasztok, akiket még haldoklásuk közben is munkára kényszerítettek, tavasszal elvetettek, azt már nem ők aratták le. Oroszországból áttelepülők érkeztek, beköltöztek a házakba, birtokba vették a falvakat, és azt tapasztalták, hogy mindenekelőtt a korábbi lakók holttestét kell eltávolítaniuk. A rothadó tetemek gyakran szétestek a kezükben. A jövevények néha visszamentek korábbi lakhelyükre, mert rájöttek, hogy akárhogy sikálnak és mázolnak, a bűztől nem lehet szabadulni. Előfordult azonban, hogy kitartottak. Ahogy egy szovjet funkcionárius egy olasz diplomatának megjegyezte: Ukrajna „etnográfiai anyaga” átalakult. Mint korábban Kazahsztánban, ahol a változás még drámaibb volt, a demográfiai arányok Ukrajnában is az oroszok javára tolódtak el.⁸⁵

Hány emberrel végzett a harmincas évek elején az éhínség a Szovjetunióban és azon belül az Ukrán Köztársaságban? Ez pontosan soha nem fog kiderülni. Megbízható feljegyzések nem készültek. A fennmaradtak megerősítik az esemény tömeges jellegét. A kijevi *oblaszty* (terület) közegészségügyi hatóságai például feljegyezték, hogy 1933 áprilisában csak abban a körzetben 493 644 ember éhezik. A helyi hatóságok nem merték feljegyezni az éhhalál eseteit, és egy idő múlva már nem is voltak olyan helyzetben, hogy bármit feljegyezzenek. Igen gyakran az egyetlen államhatalmi szerv, amelynek a halottakhoz köze volt, a sírásó brigádok voltak, ők pedig végképp nem vezettek rendszeres leltárt.⁸⁶

Az 1937-es szovjet népszámlálás a vártnál nyolcmillióval kevesebb embert talált. Az eltűntek legnagyobb részét a harmincas évek eleji ukrainai, kazahsztáni és oroszországi éhínségek áldozatai és az ő meg nem született gyermekeik tették ki. Sztálin elsüllyesztette ezeket az adatokat, és az értük felelős demográfusok

kat kivégeztette. 1933-ban szovjet funkcionáriusok magánbeszélgetések során legtöbbször 5,5 millióra becsülték az éhen haltak számát. Ez a szám nagyjából pontosnak látszik, ha talán valamelyest alacsonynak is.⁸⁷

Az egyik demográfiai visszavetítés Ukrajna vonatkozásában mintegy 2,5 millió éhen halt embert feltételez, ez azonban túl közel áll a többletként jelentkező halálesetek feljegyzett számához, amely mintegy 2,4 milliót tesz ki. Az utóbbi számadat szükségképpen nagyon alacsony, hiszen számos halálesetet fel sem jegyeztek. Egy másik demográfiai számítás, amelyet már a független Ukrajna hatóságai rendeltek el, 3,9 millió halottat mutat ki. A valódi adat valószínűleg a fenti számok mint végpontok között helyezkedhet el, és elismert tudósok becslései is erre utalnak. Ésszerűnek tűnik, hogy az 1932-es és 1933-as évekre vetítve az ukrainai éhezés és az éhséggel összefüggő betegségek halálos áldozatainak számát megközelítőleg 3,3 millióra becsüljük. Közülük mintegy hárommillió lehetett az ukrán, a többiek oroszok, lengyelek, németek, zsidók és mások voltak. A Szovjetunió mintegy 1,5 milliónyi halottja közül valószínűleg legalább kétszázezer lehetett az ukrán, mivel az ukránok lakta régiókat különösen súlyos éhínség sújtotta. Talán százezer további ukrán lehetett az 1,3 millió halott között is, akik a korábbi kazahsztáni éhínségben veszték oda. Mindösszesen nem kevesebb mint 3,3 millió szovjet polgár halt bele Ukrajnában az éhezésbe és az éhséggel összefüggő betegségekbe, és körülbelül ugyanennyi ukrán nemzetiségű személy pusztult el az egész Szovjetunió területén.⁸⁸

Rafal Lemkin nemzetközi jogász, aki később a *genocídium* (népirtás) kifejezést megalkotta, az ukrainai eseményeket „a szovjet népirtás klasszikus példájaként” értékelte. Az ukrán falu társadalmának szövedékét próbára tették, és addig nyújtották, amíg szétszakadt. Az ukrán parasztokat megölték, megalázták vagy a Szovjetunió szélτέben-hosszában táborokba szórták szét. A túlélők a bűntudat és a tehetetlenség érzését, olykor pedig a kollaborálás és a kannibalizmus emlékét cipelték magukkal. Több százezer árva cseperedett szovjet polgárrá, de ukrán nem lett belőlük, legalábbis nem olyan ukrán, amilyenné egy ép ukrán család és az ukrán vidék formálta volna. A katasztrófát túlélő ukrán értelmiségiek elvesztették önbizalmukat. Ukrajna egyik legjelentősebb írója meg egy neves ukrán politikus egyaránt öngyilkosságot követett el, egyikük 1933 májusában, a másikuk 1933 júliusában. A szovjet állam felülkerekedett azokon, akik

szerették volna, ha az Ukrán Köztársaság némi autonómiát élvezne, és azokon is, akik önmaguknak és családjuknak szerettek volna némi autonómiát.⁸⁹

A Szovjetuniót felkereső külföldi kommunistáknak, akik tanúi voltak az éhínségnek, valamiképpen sikerült elfogadniuk azt, hogy az éhínséget nem nemzeti tragédiaként, hanem az emberiség egy jövőbe vezető lépéseként értelmezzék. Arthur Koestler író akkoriban elhitte, hogy az éhezők „a nép ellenségei, akik jobban szeretnek koldulni, mint dolgozni”. Harkovi lakótársa, Alexander Weissberg fizikus tudta, hogy parasztok milliói haltak meg, mégsem vesztette el hitét. Koestler naivul elpanaszolta neki: a szovjet sajtó nem írt arról, hogy az ukránoknak „nincs mit enniük, és ezért úgy hullanak, mint a legyek”. Mindketten tudták, éppúgy, mint mindenki, aki az országgal kapcsolatban állt, hogy ez az igazság – ám ha írják az éhínségről, nem ragaszkodhattak volna a hitükhöz. Azt gondolták, a vidék pusztulása összeegyeztethető az emberi haladás általános menetével, s az ukrán parasztok halála az ár, amelyet a civilizáció magasabb fokáért fizetni kell. Koestler 1933-ban hagyta el a Szovjetuniót. Amikor Weissberg kikísérte a pályaudvarra, Koestler így búcsúzott tőle: „Bármilyen történések, emeld magasra a Szovjetunió zászlaját!”⁹⁰

Az éhínség azonban legfőljebb Sztálin értelmezésében vezetett el a szocializmus felé. Egy ukrán faluban az ötéves terv teljesítésének tiszteletére emelt diadalívet parasztok holttesteivel rakták körül. A kulákokat üldöző szovjet funkcionáriusoknak több pénzük volt, mint áldozataiknak, és a városi párttagok életkilátásai sokkal jobbak voltak. A parasztoknak nem járt élelmiszerjegy, miközben a pártelitteket a speciális üzletekben széles élelmiszer-választék várta. Igaz, ha túlságosan elhíztak, óvakodniuk kellett a kóborló „kolbásztöltőtől”, különösen éjszakánként. Az ukrán városokban a jómódú asszonyok, többnyire a magas rangú funkcionáriusok feleségei, élelmiszer-fejadagjukat paraszti hímezésekre és a falusi templomokból lopott díszekre cserélték. A kollektivizálás, amely erkölcsileg, majd fizikailag is a parasztokra támadt, ily módon is megfosztotta az ukrán falut önazonosságától. Az éhség másokkal együtt az ukránokat is arra készítette, hogy mielőtt a halálba kergeti őket, előbb önmagukat és kegyhelyeiket is lecsupaszítsák.⁹¹

Jóllehet Sztálin, Kaganovics és Balickij az ukrainai megtorló intézkedéseket az ukrán nacionalizmusra adott válaszként állították be, Ukrajna soknemzetiségű köztársaság volt. Az éhezés egyaránt érintett oroszokat, lengyeleket, németeket és sok más nemzetiséget is. A zsidók többnyire a kis- és nagyvárosokban éltek,

de közülük a vidékiek éppoly sebezhetőek voltak, mint bárki más. 1933-ban egy napon a *Pravda* című, az éhínséget tagadó pártlap egy belső munkatársa a következő levelet kapta zsidó apjától: „Tudatom veled, hogy anyád meghalt. Hónapokig tartó szenvedés után az éhség vitte el.” Az anya utolsó kívánsága az volt, hogy a fiuk mondjon érte kaddist. A levélváltás feltárja a generációs különbséget is a forradalom előtt nevelkedett szülők és a forradalom után felnövő gyermekek között. Az 1920-as években felnőtt nemzedék nemcsak a zsidók, de az ukránok és más nemzetiségűek körében is könnyebben fogadta el a szovjet rendszert, mint a cári birodalomban nevelkedett nemzedékek.⁹²

Egyes német és lengyel diplomaták tájékoztatták fölötteseiket az ukrainai német és lengyel kisebbségek szenvedéseiről és pusztulásáról. Ahogy a harkovi német konzul írta, „szinte minden alkalommal, ha az utcára merészkedem, látom, amint emberek esnek össze az éhségtől”. A lengyel diplomaták tanúi voltak, amint az éhezők hosszú sorokban várnak kétségbeesetten a vízumra. Egyikük a következőket jelentette: „Ügyfeleink – felnőtt férfiak – sírva beszélnek halálra éhező vagy az éhségtől felpuffadt feleségükről és gyerekeikről.” Ezek a diplomaták tudták, hogy számos ukrán paraszt, és nemcsak a lengyelek vagy a németek, külföldi invázióban reménykedik, amely megváltaná őket gyötrelmeiktől. 1932 közepéig elsősorban Lengyelországban reménykedtek. A sztálini propaganda öt év óta sugallta, hogy Lengyelország támadni készül, mert magához akarja csatolni Ukrajnát. Amikor kitört az éhínség, sok ukrán paraszt reménykedett, hogy a propaganda igazat mond. Ahogy egy lengyel kém jelentette, abba a reménybe kapaszkodtak, hogy „Lengyelország vagy akár bármely más állam megindul, és felszabadítja őket a nyomor meg az elnyomás alól”⁹³

Amikor Lengyelország és a Szovjetunió 1932 júliusában aláírta a meg nem támadási szerződést, ezek a remények összeomlottak. Ettől kezdve a parasztság már csak a német támadásban bízhatott. Nyolc évvel később a túlélők olyan helyzetbe kerültek, hogy lehetőségük nyílt összehasonlítani a szovjet és a német uralmat.

Az európai és amerikai sajtó néha ugyan tudósított a tömeges éhínség és éhhalál alapvető tényeiről, de soha nem tette világossá, hogy kétségbevonhatatlan történelemszerűen van szó. Jóformán senki sem mondta ki, hogy Sztálin halálra akarja éheztetni az ukránokat; még Hitler is inkább a marxista rendszert hibáztatta.

Vitákat váltott ki már az is, ha valaki éhezéstről beszélt. Gareth Jones ezt több újságcikkben megtette, de úgy tűnik, ő volt az egyetlen, aki angol nyelvterületen a nevét is adta hozzá. Amikor Theodor Innitzer bécsi bíboros 1933 nyarán és őszén élelmiszersegély céljából próbált akciót szervezni, a szovjet hatóságok sértő módon utasították vissza, mondván, a Szovjetunióban nincsenek se kardinalisok, se kannibálok – amely kijelentés csak félig volt igaz.⁹⁴

Bár az újságírók kevesebbet tudtak, mint a diplomáták, a legtöbben felfogták, hogy itt milliók éhhaláláról van szó. Walter Duranty, a *The New York Times* befolyásos moszkvai tudósítója azonban, aki 1932-ben Pulitzer-díjat kapott, Jonesnak az éhínségről szóló beszámolóját „nagyszabású rémmesének” nevezte. Duranty állítása, miszerint „nincs szó tényleges éhezéstről”, csupán „az alutápláltságból eredő betegségek miatti magasabb halálozási arányról”, a szovjet nyelvhasználatot visszhangozta, és a szépelgést a nyílt hazugságig fokozta. Az általa alkalmazott megkülönböztetés valósággal orwelli volt, miközben maga George Orwell az 1933-as ukrainai éhínséget olyan fekete igazsággént jellemezte, amelyet a nyelv-művészek élénk színekkel borítanak be. Duranty tudta, hogy milliók haltak éhen, cikkeiben mégis azt állította, hogy az éhség magasabb célokat szolgál. Mint mondta: „Nem süthetünk rántottát, ha nem törjük fel a tojást.” Joneson kívül az egyetlen komoly jelentéseket küldő angol nyelvű újságíró Malcolm Muggeridge volt, aki névtelenül tudósította a *Manchester Guardian*-t. Azt írta, hogy az éhínség „egyike a történelem legszörnyűbb bűneinek, annyira borzalmas, hogy a jövőben az emberek el sem akarják majd hinni, hogy megtörtént.”⁹⁵

A méltányosság kedvéért jegyezzük meg: még az ukrainai események iránt szükségképp leginkább érdeklődő személyeknél, vagyis a szovjet határokon kívül élő ukránoknál is hónapokba telt, mire az éhínség méreteit felfogták. A szomszédos Lengyelországban mintegy ötmillió ukrán élt, és politikai vezetőik mindent elkövettek, hogy a nemzetközi figyelmet a Szovjetunióban dúló tömeges éhezésre irányítsák. És még ők is csak 1933 májusában fogták fel a tragédia méreteit – akkor, amikor az áldozatok többsége már nem élt. A következő nyár és ősz folyamán a lengyelországi ukrán lapok tudósítottak az éhínségről, és a lengyelországi ukrán politikusok tüntetéseket és tiltakozó meneteket szerveztek. Az ukrán feminista szervezet vezetője a világ asszonyaihoz fordult, hogy bojkottálják a szovjet árukat. Többen azt is megkísérelték, hogy eljussanak Franklin D. Roosevelthez, az Egyesült Államok elnökéhez.⁹⁶

Mindez mit sem nyomott a latban. A nemzetközi piac törvényei biztosították, hogy az Ukrajnától elvett gabona másokat tápláljon. Roosevel, akit mindekelőtt az amerikai munkásoknak a nagy gazdasági világválság alatti helyzete foglalkoztatott, diplomáciai kapcsolatot akart létesíteni a Szovjetunióval. Az ukrán aktivisták sürgőnyeit 1933 őszén kapta meg, éppen akkor, amikor az amerikai-szovjet kapcsolatok érdekében kifejtett személyes kezdeményezése meghozta első eredményeit. Az Egyesült Államok 1933 novemberében ismerte el diplomáciailag a Szovjetuniót.

A lengyelországi ukránok nyári kampányának legfőbb eredménye az ügyes szovjet ellenpropaganda volt. 1933. augusztus 27-én Édouard Herriot francia politikus Kijevbe érkezett hivatalos látogatásra. Mint a Radikális Párt vezetője, Herriot három ízben volt Franciaország miniszterelnöke, utoljára 1932-ben. Teszt, közismerten minden tekintetben nagy étvágyú férfiú volt, aki saját termetét egy ikrekkel viselős asszonyéhoz hasonlította. A szovjetunióbeli fogadásokon Herriot-t távol tartották a német és lengyel diplomátáktól, akik az éhínségről elejtett alkalmatlan megjegyzéseikkel ünneprontóvá válhattak volna.⁹⁷

Az Herriot látogatását megelőző napon Kijevet lezárták, a lakosságot nagy-takarításra és a város feldíszítésére utasították. Az egész évben üresen tátongó kirakatokat most egyszeribe megrakták ennivalóval; az ennivaló azonban csak egyetlen külföldi nézőnek szóló kiállítási tárgy volt, megvenni nem lehetett. A vadonatúj egyenruhába öltöztetett rendőröknek kellett szétosztatniuk a sáváran bámészkodó tömeget. Mindazoknak, akik Herriot tervezett útvonala mentén laktak vagy dolgoztak, jelmezes főpróbán kellett részt venniük, hogy mindenki tudja, hol álljon és mit vegyen fel. Herriot autója Kijev páratlan, széles sugárútján, a Krescsatikon hajtott végig, amelyen most nyüzsgött az autóforgalom: az autókat több városból gyűjtötték össze, és pártmunkások ültek a kormánynál, hogy a lüktető élet és a jómód benyomását keltsék. Egy asszony az utcán azt motyogta, hogy „ez a burzsuj talán majd elmondja a világnak, mi történik itt”. Az asszony azonban tévedett. Herriot ehelyett csodálkozásának adott hangot, amiért a Szovjetunió ilyen szépen egyeztetni össze a „szocialista szellemiség” és az „ukrán nemzeti érzés” tiszteletét.⁹⁸

1933. augusztus 30-án Herriot felkereste a harkovi Feliks Dzerzsinszkij Gyermekközösség elnevezésű iskolát, amelyet a szovjet titkosrendőrség meg-

alapítójáról neveztek el. Ekkoriban a harkovi körzetben még mindig sok gyerek halt éhen, de akiket Herriot látott, épek és makkegészségesek voltak, bár a ruháikat alighanem csak erre az egy napra kölcsönözték. A látvány természetesen nem volt mindenestől hamis: a szovjetek valóban építettek iskolákat a gyerekeknek, és azon voltak, hogy megszüntessék az írástudatlanságot. Az 1933 végén életben lévő gyermekekből minden bizonnyal írástudó felnőttek lettek – és Herriot-t erről akarták meggyőzni. És mit kaptak ebédre a tanulók? – kérdezte a francia minden ironia nélkül. Ettől az ötletszerűen feltett kérdéstől függött a Szovjetunió imázsa. Vaszilij Grosszman mindkét nagy regényében megöröklítette a jelenetet. Emlékezete szerint a gyerekeket felkészítették a kérdésre, és úgy válaszoltak, ahogy elvárták tőlük. Herriot mindent elhitt, amit látott és hallott. Továbbutazott Moszkvába, ahol egy palotában kaviárral vendégelték meg.⁹⁹

Hazatérve azt mondta a franciáknak: Ukrajna kollektív gazdaságai szépen rendezett kertekre hasonlítanak. A hivatalos szovjet pártlap, a *Pravda* pedig elégedetten közölte megjegyzéseit. Az esemény véget ért. Vagy talán másutt zajlott.

Második fejezet

OSZTÁLYTERROR

Sztálin második szovjetunióbeli forradalmára, a kollektivizálásra és a nyomában fellépő éhínségre árnyékot borított Hitler németországi hatalomátvétele. Sok európai, akit elkésérített Németország nácivá válása, reményteljesen nézett Moszkva felé, szövetségest keresve. Gareth Jones azon kevesekhez tartozott, akik 1933 elején, amikor mind Hitler, mind Sztálin hatalma konszolidálásával volt elfoglalva, mindkét rendszert megfigyelték. 1933. február 25-én Hitlerrel repült Berlinből Frankfurtba: ő volt az első újságíró, aki együtt repült az új német kancellárral. „Ha ez a gép lezuhanna – írta –, az egész európai történelem megváltozna.” Jones olvasta a *Mein Kampf*-ot, és felfogta Hitler céljait: a németországi teljhatalmat, Kelet-Európa gyarmatosítását és a zsidók kiiktatását. Hitler mint kancellár elégedetten figyelte, amint a Reichstag feloszlik, és kellős közepén volt annak a választási kampánynak, amely azt célozta, hogy ő maga szélesebb felhatalmazást kapjon, pártja pedig erősebb képviselőhez jusson a német parlamentben. Jones először Berlinben, majd egy frankfurti tömeggyűlésen láthatta, hogyan fogadják a németek az új kancellárt, és ráértett a „pőre, primitív imádatra”.¹

Amikor Jones Moszkvába indult, saját megfogalmazása szerint „egy olyan országból, ahol a diktatúra éppen létrejött, a munkásosztály diktatúrájába” utazott. Ő megértette a két rendszer közti jelentős különbséget. Hitler felemelkedése annyit jelentett, hogy Németországban új rendszer kezdődik; Sztálin ekkor erősítette meg teljhatalmát az egypártrendszeren nyugvó állam fölött, egy tömeges és összehangolt erőszak alkalmazására képes, nagy hatalmú rendőri apparátus segítségével. Kollektivizálási politikája polgárok tízezreinek agyonlövésével, százazrek deportálásával járt, és milliókat sodort az éhhalál peremére – Jones pedig látta és jelentette mindezt. Később, a harmincas évek második felében Sztálin újabb százazrek kivégzését rendelte el, az osztályhelyzetten és a nem-

zetiségi származáson alapuló kampányok során. Mindez jócskán meghaladta Hitler harmincas évekbeli lehetőségeit, és valószínűleg nem is állt szándékában.²

Egyes németek és más európaiak, akik rokonszenvvel szemlélték Hitlert és vállalkozását, a szovjet politika kegyetlenségével érveltek a nemzetiszocializmus mellett. Nagy hatású kampánybeszédeiben Hitler a kommunistákat és a szovjet államot Németország és Európa ádáz ellenségeiként állította be. Kancellársága legelső válságában a kommunizmustól való félelmet aknáztá ki, hogy magának és hivatalának nagyobb hatalmat szerezzen. 1933. február 27-én, két nappal az után, hogy Jones társaságában földet ért Frankfurtban, egy magányos holland felgyújtotta a német parlament épületét. Habár a gyújtogatót tetten érték és vallomásra bírták, Hitler azonnal megragadta az alkalmat, hogy új kormánya ellenzékét démonizálja. Teátrális dührohamba hergelve magát azt ordította: „Levágunk mindenkit, aki utunkba áll!” A Reichstag felgyújtását a német kommunistákra fogta, akik „további terrorista merényleteket” terveznek.³

Hitler szempontjából a Reichstag felgyújtásának időzítése nem is lehetett volna szerencsésebb. Mint kormányfő, lépéseket tehetett politikai ellenfelei ellen; mint választási jelölt, a maga hasznára fordíthatta a félelmet. 1933. február 28-án rendeletben függesztette fel a német állampolgárok jogait, lehetővé téve „megelőzési célú letartóztatásukat”. A bizonytalanság légkörében a nácik döntő győzelmet arattak a március 5-i választásokon: megszerezték a szavazatok 43,9 százalékát, és a Reichstagban 288 képviselői hely illette meg őket. Az elkövetkező hetekben és hónapokban Hitler a német rendőrség és a náci félkatonai szervezetek közreműködésével összezúzta az általa egyöntetűen „marxistáknak” címzett két pártot: a kommunistákat és a szociáldemokratákat. Szoros szövetségese, Heinrich Himmler március 20-án Dachauban felavatta az első náci koncentrációs tábor; ennek személyzete Himmler SS (Schutzstaffel) nevű, eredetileg Hitler testőrségeként megalakult félkatonai szervezetének a tagjaiból került ki. Bár a koncentrációs tábor nem volt vadonatúj intézmény, Himmler SS-e a megfélemlítés és a terror helyszínének szánta. Ahogy egy SS-tiszt a dachaui őrszemélyzetnek kijelentette: „Ha van olyan bajtársunk, aki nem bír vért látni, vonuljon vissza. Minél több ilyen gazember döglik meg, annál kevesebbet kell etetnünk.”⁴

Választási győzelme után Hitlerből, a kancellárból egykettőre Hitler, a diktátor lett. 1933. március 23-án, amikor az első foglyokat már Dachauba hurcolták,

az új parlament meghozta a felhatalmazási törvényt, amely lehetővé tette, hogy Hitler rendeletekkel kormányozza Németországot, anélkül hogy az elnökre vagy a parlamentre kelljen hivatkoznia. Ezt a törvényt később megújították, és amíg Hitler élt, hatályban is maradt. Gareth Jones 1933. március 29-én, egy hónappal az után, hogy a Szovjetunióba indult, visszatért Berlinbe, és sajtókonferenciát tartott az ukrajnai éhínségről. Ám a történelem legborzalmasabb politikai éhínsége jelentéktelen újsághírré törpült az új németországi diktatúra megszületéséhez képest; mondhatni, Jones távolléte alatt a szovjet nép szenvedései betagozódtak a hitleri hatalomátvitel történetébe.⁵

Választási kampányában Hitler felhasználta az ukrajnai éhínséget: mielőtt még az esemény bizonyított történelmi tényné lépett volna elő, ő már heves ideológiai politizálás tárgyává tette. Miközben a „marxisták” ellen tombolt, az ukrajnai éhínséget a marxizmus gyakorlata elleni vádként gyümölcsoztette. 1933. március 2-án, a berlini Sportpalastban rendezett nagygyűlésen kijelentette: „Embermilliók éheznek egy olyan országban, amely az egész világ éléskamrája lehetne.” Hitler egyetlen szóval – *marxisták* – összekapcsolta a szovjetunióbeli tömeges pusztulást a német szociáldemokratákkal, akiknek pártja a weimari köztársaság oszlopa volt. Értelmezését könnyebb volt elutasítani (vagy elfogadni), semmint különválasztani benne a hamisat az igaztól. Azok, akik nem ismerték közléről a szovjet politikai helyzetet (vagyis gyakorlatilag majdnem mindenki), az éhínség hitleri értelmezését elfogadva egy lépéssel közelebb jutottak a baloldali politika Hitler általi elítéléséhez is – és Hitler retorikájában ez az elmarasztalás a demokrácia mint olyan elutasításával keveredett.⁶

Sztálin politikája megkönnyítette Hitler dolgát, mivel a szovjet diktátor is hasonlóan kettős szemlélettel közeledett a politika világához. Amikor figyelme a kollektivizálásra és az éhínségre összpontosult, akaratlanul is elvégezte a Hitlert hatalomra segítő ideológiai munka legjavát. Midőn a szovjet mezőgazdaság kollektivizálásához hozzálátott, a Kommunista Internacionálé arra utasította a testvéri kommunista pártokat, hogy kövessék az „osztály osztály ellen” vonalát. A kommunistáknak meg kellett őrizniük a maguk ideológiai tisztaságát, és nem köthettek szövetséget a szociáldemokratákkal. Az emberi haladás terén csak a kommunisták játszhattak szerepet; mások, akik, úgy mond, az elnyomottak nevében lépnek fel, csalók és „szociálfasiszták”, akiket együvé

kell sorolni minden, tőlük jobbra álló párttal, a náciakat is beleértve. Németországban a kommunistáknak legfőbb ellenségüket nem a náciakban, hanem a szociáldemokratákban kell látniuk.

1932 második felében és 1933 első hónapjaiban, abban a hosszan elnyúló pillanatban, amikor Sztálin a katasztrófát előidézte, nehezen kerülhetett volna meg az „osztály osztály ellen” elnevezésű vonalat; végtére is a Szovjetunióban végbemenő iszonyatos szenvedéseket, melyek következtében tömegek veszttek oda, hivatalosan a kulákok ellen vívott osztályharccal magyarázták. A német belpolitikában ez a vonal hiúsította meg, hogy a német baloldal összefogjon Hitler ellen. Az éhínség sorsdöntő hónapjai azonban Németország jövője szempontjából is döntőek voltak. A német kommunisták a közvetlen osztályharcos forradalomhoz való makacs ragaszkodásukkal a középosztályokból is számos szavazatot szereztek a náciaknak, sőt a tisztviselők és az önálló vállalkozók is inkább rájuk szavaztak, semmint a szociáldemokratákra. A kommunisták és a szociáldemokraták együtt mindazonáltal még így is nagyobb népi támogatást élveztek, mint a náciak; a sztálini vonal azonban megakadályozta, hogy együttműködjenek. A felsorolt okokból Sztálinnak a kollektivizálás és az éhínség alatt tanúsított hajthatatlan külpolitikai álláspontja mind az 1932. júliusi, mind az 1933. márciusi választásokon elősegítette Hitler győzelmét.⁷

Míg Sztálin gazdaságpolitikájának következményeit eltitkolták a külföldi tudósítók előtt, Hitler tudatosan hívta fel a figyelmet arra az újraelosztási politikára, amely diktátori működésének egyik legelső lépése volt. Amikor a Szovjetunióban tetőzött az éhínség, a német állam nekilátott, hogy kifossa zsidó polgárait. Az 1933. március 5-i választási győzelmet követően egész Németországban gazdasági bojkottot hirdettek a zsidó üzletek ellen. A kollektivizáláshoz hasonlóan a bojkott is jelezte, mely társadalmi szektor lesz a legfőbb vesztese az eljövendő társadalmi és gazdasági változásoknak: nem a parasztság, mint a Szovjetunióban, hanem a zsidók. Noha a bojkottot a náci vezetők és a félkatonai szervezetek gondosan megszervezték, úgy tűntették fel, mintha a népnek a zsidó kizsákmányolás elleni „spontán haragja” váltotta volna ki.⁸

E tekintetben Hitler politikája Sztálinéra emlékeztetett. A szovjet vezető a szovjet vidéken tapasztalható zűrzavart, majd a kuláktalanítást úgy mutatta be, mint egy hiteles osztályháború eredményét. A politikai következtetés Berlinben ugyanaz volt, mint Moszkvában: ahhoz, hogy a szükséges újraelosztás viszonylag békésen menjen végbe, az államnak be kell avatkoznia. Ám míg Sztálin 1933-ra már szert tett arra a tekintélyre és kényszerítő erőre, amely a tömeges kollektivizálás végrehajtásához szükséges volt, Hitlernek sokkal lassabban kellett eljárnia. A bojkott hatása korlátozott volt; elsősorban azt eredményezte, hogy 1933-ban mintegy 37 000 német zsidó emigrált. Még öt évbe telt, amíg a zsidók tulajdonának a nem zsidó németekre való tömeges átruházása – náci szóhasználattal az árjásítás – végbement.⁹

A Szovjetunió a nemzetközi elszigetelődés pozíciójából indult, és nagyszámú külföldi szimpatizánsa segítségével képes volt arra, hogy valamelyes sikerrel formálja a maga imázsát. Jóllehet a sztálini politika a kivégzésektől a deportáláson át a kiéheztetésig haladt, sokan legalábbis lebegtették a szovjet vezető megítélését. Hitlernek viszont számolnia kellett a nemzetközi közvéleménnyel, amelyben bíráló és felháborodott álláspontok is hangot kaptak. 1933-ban Németország tele volt külföldi újságírókkal és egyéb utazókkal, Hitlernek pedig az elkövetkező néhány évben békére és kereskedelemre volt szüksége. A bojkottnak ugyan véget vetett, de a külföldi sajtó kritikus figyelmét arra használta, hogy eljövendő radikálisabb politikáját ésszerűnek látszó indokokkal előkészítse. A nemzetiszocialisták azt hirdették, hogy az európai és amerikai újságokat a zsidók tartják a befolyásuk alatt, és a külföldről jövő bírálatokat úgy állították be, mint a német nép ellen irányuló nemzetközi zsidó összeesküvés részét.¹⁰

Az 1933. tavaszi bojkottok egyik legjelentősebb öröksége tehát a retorika terén jelentkezett. Hitler olyan érvvel hozakodott elő, amelyet a továbbiakban is mindvégig használt, még sokkal később is, amikor seregei Európa nagy részét elfoglalták, és létesítményeiben zsidók milliói lelték halálukat. Bármit művelt is Németország vagy a németek, csak a nemzetközi zsidóság ellen védekeztek. Mindig a zsidó volt az agresszor, s mindig a németek az áldozatok.

Kezdetben Hitler belpolitikáját inkább az antikommunizmus, semmint az antiszemitizmus jellemezte. Ahhoz, hogy a német államot a kezében tartsa, meg kellett törnie a kommunistákat és a szociáldemokratákat. 1933 folyamán mintegy 200 000 németet tartóztattak le, többnyire olyanokat, akiket a rendszer baloldali ellenfeleinek tartottak. Az a terror, amelyet Hitler 1933-ban gyakorolt, inkább megfélemlítésre, mint megsemmisítésre irányult: a legtöbb foglyot rövid idő múltán kiengedték a nácik által eufemisztikusan „védőőrizetnek” hívott fogságból. A kommunista párt nem foglalhatta el a választásokon elnyert 81 képviselői helyét, és az állam csakhamar minden tulajdonát elkobozta. 1933 júliusától Németországban törvény tiltotta, hogy német polgár valamelyik politikai párt tagja legyen – természetesen a náci párttól eltekintve. Novemberben a nemzetiszocialisták parlamenti választásokat rendeztek, amelyeken csak az ő jelöltjeik indulhattak és nyerhettek. Hitler villámgyorsan változtatta Németországot egypárti állammá – ha nem is olyanná, mint Sztálin odahaza szeretne volna. A Német Kommunista Párt, amely éveken át a szovjet után a legerősebb kommunista párt volt, röpke néhány hónapon belül összeomlott, és vereségével súlyos csapás érte a nemzetközi kommunista mozgalom tekintélyét.¹¹

Úgy látszott, Sztálin kezdetben azt remélte, hogy a különleges szovjet–német viszony Hitler hatalomátvétele ellenére megőrizhető. 1922 óta a két állam katonai és gazdasági együttműködést alakított ki, azzal a hallgatóságos meg egyezéssel, hogy mindkettőjük közös érdeke Kelet-Európának Lengyelország kárára történő újjrarendezése. Az 1922-es rapallói egyezményt megerősítette az 1926-ban Berlinben aláírt semlegességi szerződés, és érvényét további öt évre meghosszabbították. A jó viszony és a közös célkitűzések legvilágosabb jeleként a németek hadgyakorlatokat rendeztek szovjet területen, amelyek 1933 szeptemberében fejeződtek be. 1934 januárjában a náci Németország meg nem támadási nyilatkozatot írt alá Lengyelországgal. Ez a meglepetésszerű lépés mintha alapvető irányváltást jelentett volna a német külpolitikában. Úgy tűnt, Moszkva helyébe Varsó lépett mint Berlin kedvezményezett keleti partnere. Lehetséges, hogy a németek meg a lengyelek immár együtt fognak harcolni a Szovjetunió ellen?¹²

Az új német–lengyel viszony Sztálint valószínűleg jobban foglalkoztatta, mint a német kommunisták eltiprása. Ő maga mindig két szinten: a diplomácia és az ideológia síkján intézte a külpolitikát; az első az országoknak szólt,

a második a társadalmaknak, a sajátját is beleértve. Az első rábízhatta külügyi népbiztosára, Makszim Litvinovra; a másodikhoz ott volt kéznél a Kommunista Internacionálé. Valószínűleg azt feltételezte, hogy Hitler is hasonlóképpen gondolkodik, vagyis a nyílt antikommunizmus nem áll szükségképpen Berlin és Moszkva jó viszonyának útjába. Ám a Lengyelországhoz való közeledés az antikommunista ideológiát a jelek szerint szovjetellenes diplomáciával egészítette ki. Amint azt Sztálin helyesen gyanította: Hitler azon mesterkedett, hogy Lengyelországot afféle szerényebb szövetségesként kapcsolja be a szovjetellenes keresztes háborúba. 1933 végén, miközben a német–lengyel tárgyalások javában zajlottak, a szovjet vezetőket joggal aggasztotta, hogy a németek nyugat-lengyelországi területeket próbálnak megszerezni azzal az ígérettel, hogy Lengyelország később ukrain területeket csatolhat magához. Lengyelország azonban soha nem mutatott érdeklődést a szerződés ilyen kiterjesztésére irányuló német javaslatok iránt. Akármit állított a szovjet hírszerzés és propaganda, a német–lengyel nyilatkozat nem tartalmazott semmilyen titkos záradékot, amely a Szovjetunió elleni katonai együttműködésre vonatkozott volna. Hitler mindazonáltal mégis azt szeretne volna, ha a német–lengyel nyilatkozatot a Varsóhoz való közeledés nyitányaként értelmezheti, amely egy, a Szovjetunió elleni katonai szövetségben csúcsosodna ki. 1934 tavaszán hangosan mérlegelte a lengyelek meggyőzéséhez szükséges teendőket.¹³

1934 januárjában úgy látszott, a Szovjetunió szörnyű helyzetben van. Belpolitikájának következtében polgárainak milliói pusztultak éhen; külpolitikája pedig hozzájárult egy veszélyes antikommunista diktátor felemelkedéséhez, aki békét kötött a korábbi közös ellenséggel, Lengyelországgal.

Sztálin azonban megtalálta a retorikai és ideológiai menekülési útvonalat. A kommunista párt 1934 januárjában és februárjában rendezett kongresszusán, amely a „győztesek kongresszusaként” ismert, Sztálin kijelentette, hogy a Szovjetunióban második forradalom ment végbe. Az éhínségekről – a szovjet népek e legfeledhetetlenebb élményéről – nem esett szó. Belemosódtak annak elbeszélésébe, hogy Sztálin és hűséges környezete az ötéves terv végrehajtása során miként győzte le az ellenség ellenállását. Lazar Kaganovics úgy dicsér-

te gazdáját, mint aki „az emberiség történelmének legnagyobb forradalmát” hozta létre. Hitler felemelkedése a látszat ellenére a szovjet rendszer eljövendő világméretű győelmét vetíti előre; a náci brutalitása pedig azt bizonyítja, hogy a kapitalizmus csakhamar összeroskad saját ellentmondásainak súlya alatt, és küszöbönáll az európai forradalom.¹⁴

Ez az értelmezés csak a meggyőződéses forradalmárokat elégíthette ki – az olyan kommunistákat, akiket a hűség és a félelem már a vezérhez kötött. Sajátos észjárás kellett hozzá, hogy valaki elhiggye: a helyzet annál jobb, minél rosszabbnak látszik. Az ilyen okoskodást nevezték *dialektikának*, s bár e kifejezés tekintélyes múltja Hegelen és Marxon át a régi görögökig vezethető vissza, ez idő tájt nagyjából már csak annyit jelentett, hogy valaki lelkiileg képes saját felismeréseit a sztálini akarat változó megnyilvánulásaihoz igazítani.¹⁵

Ami Sztálint illeti, ő tudta, hogy a retorika nem elég. Még javában hirdette, hogy Hitler forradalma a szocializmus eljövendő győelmét jelzi, de már azon volt, hogy minél gyorsabban megváltoztassa a belpolitikáját. Az elkövetkező években már nem állt bosszút az ukrán parasztokon: éljenek csak, rémületben és megfélemlítve, és állítsák elő a szovjet állam számára szükséges élelmi cikkeket. A szovjet politika immáron megengedte, hogy saját használatukra egy kis földet, afféle kiskertet műveljenek. A rekvirálási kvóták és a kiviteli tervszámok nem kúsztak többé szeszélyesen a csillagos égig. 1934-ben a Szovjetunióban megszűnt az éhezés.¹⁶

Hitler felemelkedése voltaképpen alkalmat kínált arra, hogy a Szovjetunió az európai civilizáció védőbástyájaként jelenjen meg. Sztálin bő egy évig várt, míg 1934 júniusában élt ezzel az alkalommal. A Kommunista Internacionálé ekkortól propagált új vonala értelmében a politika már nem az „osztály ellen” jegyében zajlik; ehelyett a Szovjetunió és a világ kommunista pártjai mostantól az „antifaszizmus” táborában egyesítik a baloldalt. A kommunisták letesznek a megalkuvást nem ismerő osztályharcról, hogy ehelyett a civilizációt mentsék meg a fasizmus emelkedő árhullámától. A fasizmust – ezt a műszozt Mussolini tette ismertté Olaszországban – a szovjetek a kései kapitalizmus általános elfajulásaként festették le. Noha elterjedése éppenséggel a régi kapitalista rend végét jelentette, a Szovjetunió iránti ádáz gyűlölete a szovjet érvelés szerint feljogosítja a szovjeteket és a kommunistákat, hogy (a Szovjetunió védelme érdekében) kompromisszumokat kössenek más kapitalista erővel. Az európai

kommunistáknak tehát „antifasisztákká” kellett átvedleniük, és együtt kellett működniük a szociáldemokratákkal és más baloldali pártokkal. Elvárták tőlük, hogy csatlakozzanak a „népfrontokhoz” és a különböző választási szövetségekhez, és közös győzelmeket arassanak a szociáldemokratákkal és a többi baloldali párttal. A kommunistáknak egyelőre a demokratikus rendszereken belül kellett dolgozniuk, ahelyett hogy azok vesztére törjenek.¹⁷

A német kommunisták és szociáldemokraták szempontjából természetesen már későn következett be ez a fejlemény, de Nyugat- és Dél-Európában mindazok, akik fel szerették volna tartóztatni Hitlert és a fasizmust, lelkesen ünnepelték az új szovjet álláspontot. Sztálin, amikor a Szovjetuniót az antifaszizmus szülőföldjeként tüntette fel, monopolizálni akarta a jó oldal képviselését. Elvégre minden józan ember inkább az antifasiszták táborába kívánczik, semmint a fasisztákéba – nem igaz? E változat értelmében mindazok, akik a Szovjetunió

ellen vannak, alighanem fasiszták, vagy legalábbis szimpatizánsok. A népfront időszakában, vagyis 1934 júniusa és 1939 augusztusa között mintegy háromnegyed millió szovjet polgárt lőttek agyon Sztálin parancsára, és a Gulagra deportáltak száma még ennél is magasabb volt. Az üldözöttek legtöbbször munkás és paraszt volt – csupa olyan ember, akinek szolgálatára a szovjet rendszer állítólag létrejött. A többiek általában a nemzeti kisebbségekből kerültek ki. Ahogy Hitler felemelkedése elhomályosította az 1933-as szovjet éhínséget, úgy kellett Sztálin reagálásának elterelnie a figyelmet a nagy terrorról.¹⁸

A népfront a legnagyobb sikerekre a Szovjetuniótól legtávolabbra eső nyugat-európai demokráciákban, tehát Francia- és Spanyolországban számíthatott. Legfőbb diadalát Párizsban aratta, ahol 1936 májusában a népfront alakított kormányt. A választásokon a baloldali pártok (köztük Herriot radikálisai) győztek, és a szocialista Léon Blum lett a miniszterelnök. A francia kommunisták, bár tagjai voltak a győztes választási koalíciónak, hivatalosan nem léptek be a kormányba, de belőlük került ki a parlamenti többség, és nagy befolyással voltak a politikára. Párizsban a népfront győzelmét a helyi baloldali hagyományok diadalának tartották, de sokan, nem utolsósorban a náci Németországból érkezett politikai menekültek, szovjet sikert láttak benne, sőt ez számukra azt bizonyította, hogy a szovjetek valóban a demokráciát és a szabadságot támogatják. A franciaországi népfront alaposan megnehezítette azon kiemelkedő európai értelmiségiek dolgát, akik kritikusan viszonyultak a Szovjetunióhoz.¹⁹

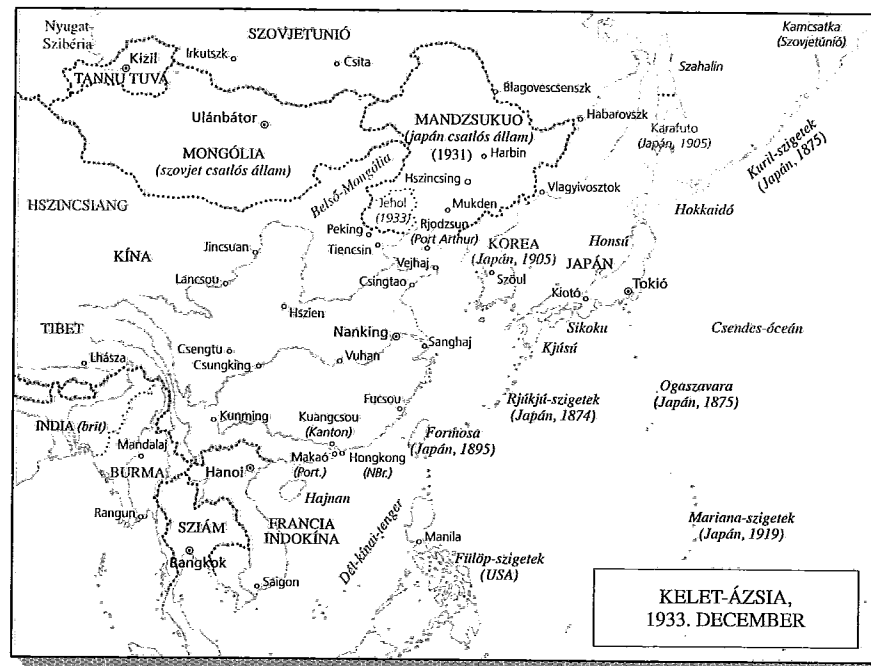
Spanyolországban ugyancsak egy pártkoalíció alkotta a népfrontot, és nyerte meg az 1936. februári választásokat. Itt azonban az események másként alakultak. Júliusban egy katonatisztekkel álló csoport, szélsőjobboldali erők támogatásával, államcsínnnyel akarta megbuktatni a megválasztott kormányt. A kormány ellenállt, és megkezdődött a spanyol polgárháború. Bár a spanyolok szemében alapvetően spanyol ügyről volt szó, a népfrontkorszak szemben álló ideológiai táborai is állást foglaltak. A Szovjetunió 1936 októberétől szállított fegyvert a harcban álló Spanyol Köztársaságnak, míg a náci Németország és a fasiszta Olaszország a Francisco Franco tábornok vezette jobboldali erőket támogatta. A spanyol polgárháború közelebb hozta egymáshoz Berlint és Rómát, és a szovjet Európa-politika fókuszába került. Spanyolország hónapokon keresztül nap mint nap a jelentősebb szovjet újságok címoldalán szerepelt.²⁰

Spanyolország neve az európai szocialisták toborzójává vált, akik odasereglettek, hogy harcoljanak a veszélyeztetett köztársaságért, és sokan közülük természetesnek tartották, hogy a Szovjetunió a demokrácia pártján áll. Az egyik élesebb szemű európai szocialista, George Orwell angol író csüggedten észlelte, miként küzdenek a Spanyolországban tartózkodó sztálinisták a spanyol baloldal fölötti teljhatalomért. Úgy látta, a szovjetek fegyvereikkel együtt a politikai praktikáikat is exportálják. Sztálin árat szabott a spanyol köztársaság megsegítéséért: ragaszkodott ahhoz a joghoz, hogy frakciós csatározásait spanyol területen vívja meg. Legnagyobb vetélytársa, Trockij még élt (ha száműzöttként is, a távoli Mexikóban), és sok, a köztársaságot védelmező spanyolnak fontosabb volt Trockij személye, mint a sztálini Szovjetunió. A kommunista propaganda csakhamar fasisztákként festette le a spanyol trockistákat, és megérkeztek Spanyolországba a szovjet NKVD tisztjei is, hogy „árulás” címén végezzenek velük.²¹

A népfront ellenségei úgy tálták a spanyol ügyet, mint a Kommunista Internacionálé világuralmi összeesküvését, a népfront pedig alkalmas ürügyül szolgált Németország és Japán számára, hogy szorosabbra fonják kapcsolatukat. 1936. november 25-én Németország és Japán aláírta az antikomintern paktumot, amely leszögezte, hogy bármelyikük megtámadtatása esetén konzultálniuk kell egymással. Hírszerző szerveik 1937. május 11-én kötött egyezménye magában foglalta a Szovjetunióval kapcsolatos hírszerzési adatok cseréjét, valamint egy közös tervet arra vonatkozóan, hogy a szovjet határvidékek nemzetiségi mozgólódásait miként használják fel a Szovjetunió ellen.²²

Szovjet szemszögből a japán veszély nagyobb volt, mint a német. 1937 első felében inkább Németország tűnt a japán fenyegetés toldalékának, semmint megfordítva. A japán politika domináns eleme a kétféle – déli, illetve északi – birodalmi koncepció szembenállása volt. Egy, a japán hadvezetésen belüli jelentős klikk úgy gondolta, az ország eljövendő gazdasági fejlődésének kulcsa a szibériai természeti erőforrásokban rejlik. Japán mandzsúriai csatlósának, Mandzsukuónak hosszú közös határa volt Szipériával, és ez a régió mindinkább egy invázió kilövőpályájának ígérkezett. A japánok eljátszottak azzal az

ötlettel, hogy Kelet-Szibériában, vagyis szovjet területen, az oda deportált vagy telepített milliónyi ukránra alapozva, ukrán bábállamot hoznak létre. Tokió elképzelése szerint a Gulagra deportált ukránok külföldi támogatás ígéretének fejében bizonyára hajlandók lesznek szembeszállni a szovjet hatalommal. Az ötletet ismerő lengyel kémek „kettes számú Mandzsukuo” néven emlegették a tervezett államot.²³

Annyi bizonyos, hogy a japánokat hosszú távon erősen foglalkoztatta Szibéria. A mandzsukuoí Harbin különleges japán akadémiaja már kinevelte a fiatal, oroszul beszélő imperialisták első nemzedékét, amelyhez Csiune Szugihara is tartozott. Ő tagja volt annak a tárgyalóküldöttségnek, amely 1935-ben kieszközölte, hogy a szovjetek eladják a japánoknak a mandzsúriai vasúttal kapcsolatos jogaikat, és ő vezette a mandzsukuoí külügyi hivatalt is. Miután áttért az orosz ortodox vallásra, és orosz nőt vett feleségül, Szugihara felvette a Szergej nevet, és idejét főleg a harmini orosz negyedben töltötte, ahol orosz emigránsokkal barátkozott össze, és a Szovjetunió belüli kémfeladatokra szervezte be őket. A Kelet-Ázsiában vívott drámai szovjet–japán párviadal felkeltette Gareth Jones figyelmét, és az újságíró még ebben az évben Mandzsukuoiba utazott. A walesi

publicista, aki félelmetes ösztönrel érzett rá minden új híryanagra, teljes joggal ismerte fel a régióban a „fasizmus” és „antifaszizmus” közti globális konfliktus döntő színterét. Ezután meglehetősen titokzatos körülmények közt banditák rabolták el, akik megölték.²⁴

Sztálinnak nemcsak a Szibéria elleni közvetlen japán támadás veszélye okozott fejfájást, hanem a japán birodalom kelet-ázsiai megerősödése is. Már Mandzsukuoí is történelmileg Kínához tartozó területből hasították ki és tették japán gyarmattá; elképzelhető volt, hogy ezt további hasonló vállalkozások követik. Kínának volt a leghosszabb közös határa a Szovjetunióval, és az ország politikailag ingatag volt. Nacionalista kormánya fölényre tett szert a Kínai Kommunista Párttal vívott folyamatos polgárháborúban. A „hosszú menetelés” során a Mao Ce-tung vezette kommunista erők visszaszorultak az ország északi és nyugati vidékeire. Ám túlsúlyt, úgy látszott, egyik fél sem képes szerezni. A nacionalisták még az általuk ellenőrzött területeken is rászorultak a helyi hadurakra. És ami Sztálint talán a legjobban érdekelte: a japán előrenyomulás ellen a nacionalisták és a kommunisták nem tudtak összefogni.

A szovjet külpolitikának egyensúlyoznia kellett a testvéri kommunista pártok támogatása és a szovjet állam biztonsági érdekei között (természetesen az utóbbi volt a fontosabb). Míg a Kommunista Internacionálé elvben a kínai kommunistákat támogatta, Sztálin a nacionalista kormányt látta el fegyverrel és pénzzel abban a reményben, hogy így pacifikálhatja a határvidéket. Hszincsiangot, ezt a nagyrészt muszlim kínai tartományt, amelynek hosszú közös határa volt Kazahsztánnal, Sztálin ugyancsak ideológiamentesen kezelte. Itt Seng Si-caj helyi hadurat támogatta, a tartomány természeti kincseinek kiaknázására mérnököket és bányászokat, a biztonság megszilárdítására pedig NKVD-ügynököket küldött.²⁵

Globálisan a német–japán közeledést úgy is lehetett magyarázni, hogy ezzel teljessé vált a Szovjetunió területének Japán, Németország és Lengyelország általi bekerítése. Ez a három állam volt a Szovjetunió három legfontosabb szomszédja, továbbá a Sztálin életében lezajlott eddigi háborúk során mindhárman megverték a Szovjetuniót (vagy az Orosz Birodalmat). Igaz, Németország elvesztette az első világháborút, de csapatai 1917-ben a keleti fronton legyőzték az orosz hadsereget. Japán az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban alázta meg az orosz hadsereget és tengerészetet. Lengyelország pedig a közelmúltban,

1920-ban aratott győzelmet a Vörös Hadsereg fölött. Most, a német–lengyel és a német–japán egyezmények után e három hatalom minden jel szerint csatasorba állt a Szovjetunió ellen. Amennyiben az antikomintern paktum és a német–lengyel megnemtámadási nyilatkozat valóban tartalmazott titkos záradékot egy, a Szovjetunió elleni támadó háborúra vonatkozóan, úgy Sztálin jogosan beszélhetett volna bekerítésről. Ilyen záradék azonban egyik egyezményben sem létezett, és egy Tokió, Varsó és Berlin közti támadó célzatú szövetség rendkívül valószínűtlen, ha ugyan nem elképzelhetetlen volt. Bár Lengyelország jó viszonyt ápolt Japánnal, Varsó óvakodott minden olyan lépéstől, amely a Szovjetunióval szemben ellenségesnek tűnhetne, és Németország felszólítására sem volt hajlandó csatlakozni az antikomintern paktumhoz.²⁶

Sztálin politikai tehetsége részben abban állt, hogy egyenlőségelet tudott tenni a külföldi fenyegetések és a belpolitikai kudarcok közé, mintha a kettő azonos volna, ő pedig egyikért sem tartozna felelősséggel. Ez a képessége felmentette az alól, hogy a politikai baklövésekért őt hibáztassák, és lehetővé tette, hogy kiszemelt belső ellenségeit külföldi hatalmak ügynökeiként tüntesse fel. Már 1930-ban, amikor a kollektivizálás problémái nyilvánvalóvá lettek, nemzetközi összeesküvésről beszélt, amelyet Trockij hívei szöttek különböző külföldi hatalmakkal. Kijelentette: nyilvánvaló, hogy „amíg a kapitalista bekerítés létezik, továbbra is jelen lesznek köztünk kártevők, kémek, szabotőrök és gyilkosok”. Ha a szovjet politikában bármilyen probléma adódik, erről azok a reakciós államok tehetnek, amelyek lassítani akarják a történelem helyes menetét. A felelős mindig Varsó, Tokió, Berlin, London vagy Párizs volt. Az ötéves terv látszólagos hibái is a külföldi beavatkozásból erednek: ezért az árulókat a legsúlyosabb büntetés illeti meg.²⁷

Ezekben az években a sztálinizmus tehát kettős blöffel élt. A népfront sikerét a szocialista fejlődés menetével, vagyis nagyrészt propagandisztikus eszközökkel indokolták, miközben az otthoni éhínséget és nyomort a többnyire mondva-csinált külföldi beavatkozás számlájára írták. Sztálin, aki mind a szovjet párt-apparátusnak, mind a Kommunista Internacionálénak az élén állt, egyidejűleg élt mindkét blöffel, és tudta, mi leplezhetné le: ha valóban katonai interven-

cióra szánná el magát egy olyan állam, amely nagy ravaszul a sztálini politikát megszenvedő szovjet polgárokat mozgósítaná. A külfölddel viselt háború és az otthoni ellenzéki tevékenység összekapcsolódásának ereje elvégre a szovjet történelem legelső tanulsága volt. Az első világháborúban Lenin maga is Németország titkos fegyvere volt, a bolsevik forradalom pedig az 1917-es német külpolitika mellékhatása. Húsz évvel később Sztálinnak attól kellett tartania, hogy a Szovjetunió belüli ellenfelei egy eljövendő háborút a sztálini rendszer megdöntésére használnának ki. Trockij emigrációban élt – éppúgy, mint 1917-ben Lenin. Egy ilyen háború folyamán Trockij visszatérhetne, és harcba szólíthatná híveit, szakasztott úgy, ahogy húsz évvel korábban Lenin tette.²⁸

1937-re Sztálinnak a szovjet kommunista párton belül nem volt említésre érdemes politikai ellenzéke, de úgy tűnik, ez csupán arról győzte meg, hogy ellenfelei elsajátították a politikai láthatatlanság művészetét. Akárcsak az éhínség tetőzésekor, ebben az évben is azt fejtegette, hogy az állam legveszedelmesebb ellenfelei ártalmatlannak és lojálisnak mutatkoznak – az ellenséget azonban, ha láthatatlan is, le kell leplezni és ki kell irtani. 1937. november 7-én, a bolsevik forradalom 20. évfordulóján (és egy nappal felesége öngyilkosságának 5. évfordulója előtt) Sztálin pohárköszöntőt mondott: „Könyörtelenül elpusztítunk mindenkit, aki tevőlegesen vagy gondolatban – igen, gondolatban is! – veszélyezteti a szocialista állam egységét. Ürítem poharam minden ellenség és egész pereputtyuk kiirtására!”²⁹

Hitlerrel ellentétben Sztálinnak rendelkezésére állt az e politika végrehajtásához szükséges eszköz: az államrendőrség, amelyet korábban Csekaként és OGPU-ként, ez időben pedig NKVD néven ismertek. A szovjet államrendőrség, az akkori Cseka, a bolsevik forradalom alatt jött létre. Küldetése eleinte inkább politikai volt: a forradalom ellenfeleit kellett kiiktatnia. Miután a Szovjetunió megszületett, a Cseka (OGPU, NKVD) olyan nagy létszámú államrendőrségi szervezetté alakult, amelynek megbízata a szovjet törvények erőszakkal való érvényesítésére szolt. A kivételesnek számító helyzetekben, például az 1930-as kollektivizálás folyamán a normális jogi procedúrákat felfüggesztették, és a trojkákat vezető OGPU-tisztek gyakorlatilag egyszerre működtek mint bírák, esküdtsékek és ítélet-végrehajtók; vagyis feléledt a Cseka forradalmi hagyománya, amit a forradalmi helyzettel indokoltak: a szocializmus vagy továbbfejlődik,

vagy halálos veszélybe kerül. A harmincas évek második felében Sztálin olyan helyzetet akart teremteni, amelyben összezúzhatja a maga kiszemelte ellenfeleket, ehhez pedig az NKVD-nek el kellett ismernie, hogy olyan válság van kialakulóban, amely effajta különleges rendszabályokat követel.³⁰

Egy drámai gyilkosság teremtett rá alkalmat, hogy Sztálin a maga ellenőrzése alá vonja az NKVD-t. 1934 decemberében Leningrádban meggyilkolták egyik legbizalmasabb emberét, Kirovot. Sztálin nagyjából úgy aknáztá ki a Kirov-gyilkosságot, mint előző évben Hitler a Reichstag felgyújtását. A gyilkosságért belső politikai ellenfeleit tette felelőssé, és azt állította, hogy a nevezettek további terrortámadásokat terveznek más szovjet vezetők ellen. Bár a Leonyid Nyikolajev nevű gyilkost még a merénylet napján elfogták, Sztálin nem érte be az ilyen szimpla rendőrségi akcióval. Keresztülhajszolt egy különleges törvényt, amely lehetővé tette a „terroristák” gyors kivégzését, és a terrorizmus veszélyét hangsúlyozva kijelentette: az ő korábbi, Politikai Bizottságon belüli balos ellenfelei a szovjet vezetők megölésére és a szovjet hatalom megdöntésére készülnek.³¹

Azzal, ahogy Sztálin a leningrádi gyilkosságot értelmezte, közvetlen kihívást intézett a szovjet államrendőrséghez. Elméletét az NKVD nem szívesen tette a magáévá, nem utolsósorban azért, mert nem támasztotta alá semmilyen bizonyíték. Amikor Genrih Jagoda, az NKVD főnöke kérdezősködni mert Sztálinnál, tudtára adták, hogy vigyázzon magára, különben „lecsapnak rá”. Sztálin ekkor szövetségest talált Nyikolaj Jezsov személyében, aki kész volt a történetek sztálini változatának terjesztésére. Jezsov, ez a lengyel–litván határővezetből származó, aprócska ember már közismert volt abbeli nézetéről, miszerint ellenzéki és terrorizmus egy és ugyanaz. 1935 februárjában ő hívott életre egy ellenőrző bizottságot, amely a Politikai Bizottság részére gyűjtött kompromittáló adatokat a központi bizottság egyes tagjairól. Sztálin és Jezsov mintha csak erősítették volna egymás hitét a mindenütt jelen lévő összeesküvésekben. Sztálin olyannyira támaszkodott Jezsavra, hogy a bizalmas viszony ritka jeleként még az egészségi állapota miatt is aggódott. Jezsov először Jagoda helyettese, majd az utóda lett, 1936 szeptemberében pedig belügyi népbiztossá és az NKVD főnökévé lépett elő. Jagodát először más állásba helyezték, majd két évvel később kivégezték.³²

1936 augusztusától kezdve Jezsov nyilvános kirakatperekben vádolta meg Sztálin korábbi politikai ellenfeleit a legfantasztikusabb bűnökkel. E hírneves férfiak vallomásaira az egész világ felfigyelt. Lev Kamenyevnek és Grigorij

Zinovjevnek, Trockij egykori szövetségeseinek és Sztálin ellenfeleinek perét augusztus 19-e és 24-e között tárgyalták. Mindketten beismerték, hogy egy Sztálin meggyilkolását forraló terrorista összeesküvésben vettek részt, és tizennégy társukkal együtt halálra ítélték, majd kivégezték őket. Ezeket a régi bolsevikokat megfélemlítették, és addig verték, mígnem hajlandók voltak elismételni a forgatókönyv előre megírt szövegéből rájuk kiosztott sorokat. Vallomásaikat azonban széles körben elhitték, és azokból egy alternatív szovjet történelem bontakozott ki: egy olyan történelem, amelyben mindig Sztálinnak volt igaza. Az elkövetkező kirakatperekben Sztálin még a húszas évek végének ritmusát is átvette: mielőtt leszámolt egykori baloldali ellenfeivel, Kamenyevvel és Zinovjevvel, máris egykori jobboldali ellenfele, Nyikolaj Buharin ellen fordult. 1928-ban, amikor még mód volt vitára, Buharin azzal fenyegetőzött, hogy leleplezi Sztálint mint az éhínség szervezőjét. Noha fenyegetését soha nem váltotta be, meg kellett halnia. A külföldön tartózkodó Trockijt, akit nem tehettek kirakatper vádlottjává, a bűnbanda főkomposának kiáltották ki. A *Pravda* 1936. augusztus 22-i főcímében nyilvánvalóvá tette az összefüggést: „Trockij – Zinovjev – Kamenyev – Gestapo”. Lehetséges volt-e, hogy az említett három bolsevik, három olyan férfi, aki meghatározó szerepet játszott a Szovjetunió felépítésében, kapitalista hatalmak fizetett ügynökének csapott fel? Valószínű-e, hogy a náci Németország titkos államrendőrsége éppen ezt a három zsidó származású kommunistát szervezte be ügynöknek? Mindez természetesen hazugság volt, a vádat azonban még a Szovjetunió határain túl is komolyan vették.³³

Sok európai és amerikai szemében a kirakatperek egyszerűen perek voltak, a vallomások pedig az elkövetett bűnök hiteles bizonyítékai. Egyes, a Szovjetunióval rokonszenvező megfigyelők pozitív fejleményként értékelték a pereket: Beatrice Webb angol szocialista például örömet fejezte ki, amiért Sztálin „kivágta az elkorhadtt fát”. Más szimpatizánsok minden bizonnyal elfojtották gyanakvásukat, azzal a logikai indokkal, hogy a Szovjetunió ellensége a náci Németországnak, tehát a civilizáció fő reménysége. Az európai közvélemény 1936-ra olyannyira polarizálódott, hogy aki a szovjet rendszert bírálta, óhatatlanul a hitleri fasizmus pártolójának tűnt, ami természetesen megegyezett a nemzetiszocializmus és a népfront közös kettős logikájával: míg Hitler „marxistáknak”, Sztálin „fasisztáknak” nevezte ellenségeit. Egyetértettek abban, hogy középút nem létezik.³⁴

Sztálin éppen akkor nevezte ki Jezsovot, amikor elhatározta, hogy beavatkozik Spanyolországban; a kirakatperek és a népfront az ő szemszögéből ugyanazt a politikát testesítették meg. A népfront révén meg lehetett határozni, ki a barát és ki az ellenség, természetesen a változó moszkvai vonal függvényében. Mint mindig, ha nem kommunista politikai erők felé nyitottak, rendkívüli éberségre volt szükség, mind odahaza, mind külföldön. Sztálin szemében a spanyol polgárháború kettős küzdelem volt: egyszerre kellett harcolni a fegyveres spanyol fasiszták és külföldi támogatóik, valamint a balos belső ellenség ellen. Gyengének tartotta a spanyol kormányt, amiért nem talált és nem ölt meg elegendő kémet és árulót. A Szovjetunió egyszerre volt állam és látomás, hazai politikai rendszer és nemzetközi ideológia. Külpolitikája egyszersmind mindig belpolitika, belpolitikája mindig külpolitika is volt. Ebben rejlett ereje és gyengesége.³⁵

Ahogy azt Orwell is felismerte, az európai fasizmussal való összecsapás nyilvános szovjet narratívája egybeesett az otthoni potenciális ellenfelek közti véres tisztogatással. Amikor a kirakatperek megkezdődtek, Barcelonában és Madridban szovjet missziókat létesítettek. A fasizmussal való spanyolországi összeütközés igazolta a Szovjetunió belüli éberséget, míg a Szovjetunió belüli tisztogatások a spanyol földön elvárt éberséget igazolták. A spanyol polgárháború feltárta, hogy Sztálin a pluralizmus népfrontos retorikája ellenére eltöklélte magát az ő szocializmusfelfogásával szembeni ellenzék megsemmisítésére. Orwell megfigyelte, hogyan provokálnak 1937 májusában Barcelonában összeütközéseket a kommunisták, majd azt is látta, hogyan tiltja be a Moszkvának elkötelezett spanyol kormány a Trockista pártot. Ahogy a barcelonai összecsapásokról írta: „Ez a mocskos verekedés ebben a távoli városban fontosabb, mint első látásra hinnők.” Tökéletesen igaza volt. Sztálin úgy vélte: Barcelonában lelepleződött a fasizmus ötödik hadoszlopa. Valójában az eseményben az az egyeduralomra törő, kemény sztálini logika mutatkozott meg, amely egyaránt dacolt a földrajzzal és a helyi politikai realitásokkal. Ezt dolgozta fel Orwell a *Hódolat Katalóniának* egyik megrázó fejezetében; ez a háborús emlékirat rádobbantett legalább néhány nyugati baloldalt és demokratát arra, hogy nem a fasizmus az egyetlen ellenség.³⁶

A Szovjetunióban ezalatt a kirakatperekben elhangzott vallomások látszólag bebizonyították: a külföldi hírszerző szervek támogatásával összeesküvések szerveződtek (Jezsov „központoknak” nevezte őket). 1937 június végén Jezsov

Moszkvában tájékoztatta a párt központi bizottságát az általa levont következtetésekről. Mint azt a pártelitnek kifejtette, létezett egy csúcsösszeesküvés – a „Központok Központja” –, amelyben részt vett valamennyi ellenzéki, a fegyveres erők, sőt még az NKVD is, és amely nem kevesebbre törekedett, mint hogy eltörölje a Szovjetuniót, és területén visszaállítsa a kapitalizmust. A „Központok Központjának” ügynökei mindenre képesek, még a díjnyertes juhok kiherélésére is – ezt a szabotázscelekményt Jezsov külön kiemelte. Mindez elegendő indok volt a párton, a hadseregen és az NKVD-n belüli tisztogatásokra. Ugyanebben a hónapban a fegyveres erők nyolc főparancsnoka ellen rendeztek kirakatpert, s az elkövetkező hónapokban a Vörös Hadsereg tábornoki karának mintegy felét kivégezték. A központi bizottság 139 tagjából, akik részt vettek az 1934-es pártkongresszuson (a győztesek kongresszusán), 98-at lőttek agyon. Mindent összevetve a fegyveres erők, az állami intézmények és a kommunista párt sorai-ban végrehajtott tisztogatás mintegy 50 000 kivégzéshez vezetett.³⁷

Ugyanezen években, 1934 és 1937 között, Hitler is erőszakkal érvényesítette ellenőrzését a hatalmi intézmények: a párt, a rendőrség és a hadsereg fölött. Sztálinhoz hasonlóan ő is átértékelte a hatalomhoz vezető útját, és leszámolt jó néhány akkori támogatójával. Bár az öldöklés aránya jóval csekélyebb volt, Hitler tisztogatásai egyértelművé tették, hogy a törvények érvényesülése Németországban a Führer szeszélyeinek van alárendelve. Ellentétben Sztálinnal, aki az NKVD-t is a maga hatalmának rendelte alá, Hitler a terrort arra is használta, hogy továbbfejlessze kitüntetett félkatonai szervezetét, az SS-t, és érvényre juttassa annak fölényét a többi német rendőri erővel szemben. Míg Sztálin a maga tisztogatásaival a szovjet fegyveres erőket akarta megfélemlíteni, Hitler egy, a hadsereg-parancsnokság szemében veszélyesnek tűnő náci kivégzésével éppenséggel szorosabban kapcsolta személyéhez a német tábornokokat.

A hitleri tisztogatás legnevezetesebb célpontja Ernst Röhm, az egyik náci félkatonai szervezet, a barnainges rohamosztágosok (Sturmabteilung, SA) vezére volt. Az SA sokat segített Hitlernek személyi presztízse érvényesítésében, az ellenszegülők (és a szavazók) megfélemlítésében és a hatalom megragadásában, ám utcai csatározásaik már nem használtak annyit Hitlernek, a kancellárnak,

mint korábban Hitlernek, a politikusnak. Röhm 1933-ban és 1934-ben egy második forradalom szükségességéről szónokolt, Hitler azonban elutasította ezt a gondolatot. Röhm emellett személyes ambíciókat is dédelgetett, amelyek nem voltak összhangban Hitlernek a német hadsereg átalakítását célzó terveivel. Röhm úgy vélte, az ő Rohamosztaga hívebben tükrözi a náci szellemet, mint a fegyveres erők, amelyeknek a vezetését ő akarta megkaparintani. Hárommillió barnaingese sokkal nagyobb erőt képviselt, mint az a százezer katona, akit a németek a versailles-i szerződés értelmében fegyverben tarthattak. Hitler ugyan nem kívánta betartani a szerződéssel járó kötelezettségeit, de terveit az általa újjászervezendő német hadseregére építette, és esze ágában sem volt a hadsereget egy paramilitáris szervezettel felváltani vagy összeolvasztani.³⁸

1934. június végén Hitler utasította az SS-t, hogy ölje meg Röhmöt és több tucat társát, valamint néhány más, a náci mozgalmon belüli riválisát és egy-némely politikust. Az SS-t Heinrich Himmler vezette, aki a faji tisztaságot, az ideológiai képzettséget és a Hitlerhez való személyes lojalitást állította előtérbe. A később „hosszú kések éjszakájaként” ismertté vált leszámolás keretében Hitler az egyik náci félkatonai szervezetet, az SS-t használta fel a másik, az SA legyűrésére. Azonosította magát Himmler művével, és megölette Röhmöt több tucat más áldozattal egyetemben. 1934. július 14-én azt közölte a parlamenttel, hogy 74 ember halt meg; a valódi adat azonban legalább 85-re rúgott, és az áldozatok között volt több náci parlamenti képviselő is. Hitler természetesen azt állította, hogy Röhm és társai államcsínyt terveztek az ő törvényes kormánya ellen, és ezt a mozgalmat csírájában kellett elfojtani. Az SA vezetőin kívül a véres tisztogatás konzervatívokra és korábbi miniszterelnökökre is kiterjedt. A Hitlert megelőző három kancellár közül az egyiket megölték, a másikat letartóztatták, a harmadik elmenekült az országból.³⁹

Mivel a gyilkossági kampány foganatosítását az SS-re bízta, Himmler közelebb került a hatalom központjához. Az SS, amelyet intézményesen is különválasztottak az SA-tól, a nemzetiszocialista párt legnagyobb hatalmú intézménye lett. A hosszú kések éjszakája után az lett a feladata, hogy a nagyszámú német rendőri intézményt a náci ideológiának vesse alá. Himmler a személyzet rotációjával és az általa vezényelt intézményi központosítással arra törekedett, hogy az SS eggyé olvadjon a már meglévő rendőri erőkkel. 1936-ban Hitler kinevezte a német rendőrség főnökévé. Alá tartoztak a rendfenntartó rend-

őrség (Ordnungspolizei) egyenruhásai csakúgy, mint a bűnügyi rendőrség (Kriminalpolizei) nyomozói és a titkos államrendőrség (Gestapo) operatív emberei. A rendőrség állami intézmény (vagy inkább különböző állami intézmények együttese) volt, míg az SS pártintézmény: Himmler megkísérelte egyesíteni a kettőt. 1937-ben, hogy egységesítse a parancsnoki hierarchiát, létrehozta a felsőbb SS- és rendőri vezető (höherer SS- und Polizeiführer) posztját: elméletben ezeknek a körzeti vezetőknek az irányítása alá tartoztak mind az SS, mind a rendőri erők.⁴⁰

A Hitler és a tábornokok közti viszony javulása éppoly jelentős fejlemény volt, mint az SS-nek az SA fölé rendelete. Röhm kivégzésével Hitler hálára kötelezte a hadsereg főparancsnokságát. 1934-ig a hadsereg volt az egyetlen fontos állami intézmény, amelynek Hitler nem volt teljes mértékben az ura. Mihelyt azonban kiderült, hogy nem kívánja a hadsereget az SA alá rendelni, sőt inkább a Wehrmacht újjászervezésére törekszik, ez a helyzet gyorsan megváltozott. Amikor néhány héttel később elhunyt a német államelnök, Paul von Hindenburg, a hadsereg támogatta, hogy Hitler legyen az államfő. Hitler különben soha nem tartott igényt az „elnök” címre; neki jobban tetszett a Führer (vezér) elnevezés. 1934 augusztusától a német katonák feltétel nélküli személyes hűséget esküdtek neki, és ettől kezdve Führeremnek szólították. Még augusztus folyamán országos népszavazás erősítette meg Hitlert kettős minőségében mint „Vezért és birodalmi kancellárt”. 1935 márciusában Hitler nyilvánosan felmondta Németországnak a versailles-i szerződésben foglalt kötelezettségeit, ismét bevezette a sorozást, és hozzájárult a német fegyveres erők újjászervezéséhez.⁴¹

Sztálinhoz hasonlóan Hitler is megmutatta, hogy mesterien kezeli a hatalmi szerveket. Ő is összeesküvések célpontjának tüntette fel magát, hogy aztán mind valódi, mind képzelt vetélytársaitól megszabaduljon. Míg azonban az erőszak-szervezeteket Sztálin megörökölte Lenintől és a bolsevik forradalomtól, Hitler ezeket maga hozta létre. Az SS és a rendőrség soha nem volt képes az országon belül olyan méretű szervezett terrorra, mint amelyet az NKVD a Szovjetunióban meghonosított. A hosszú kések éjszakája a maga néhány tucat áldozatával eltörpült a szovjet pártban, a fegyveres erőknél és az NKVD-ben végrehajtott tisztogatások mellett, amelyek során tízezreket végeztek ki – sokkal több embert, mint ahányat a náci rendszer a második világháborúig eltett láb alól. Himmler a maga embereit „ideológiai katonáknak” látta, de ezek a későbbiekben csak az

igazi katonák háta mögött tettek eleget a faji hódítás és leigázás rájuk ruházott küldetésének: 1939 után Lengyelországban vagy 1941 után a Szovjetunióban egyaránt a front mögött működtek.⁴²

Hitler belföldi terrorjának logikája az eljövendő támadó háborúhoz igazodott: a kibővített és Hitlerhez feltétlenül lojális Wehrmacht vívta, és az SS meg a rendőrség alakította át megsemmisítő háborúvá. Ebben, de csakis ebben az értelemben Sztálin teljes joggal tartott a háborútól. Ám az eljövendő háborúban a németek nem számítottak a szovjet lakosság támogatására. Ebben a tekintetben Sztálin vészforgatókönyve, miszerint a külső ellenség majd összefog a belső ellenzékkel, teljes tévedésen alapult. Ekként az a még pusztítóbb terror, amelyet Sztálin 1937-ben és 1938-ban a saját népére szabadított, merőben értelmetlen, sőt hatásában céljával ellentétes volt.

A hadseregen, a párton és az NKVD-n belüli tisztogatások csak előjátékkul szolgálták a nagy terrorhoz, amely 1937-ben és 1938-ban, osztály- és nemzetiségi alapon százezrek életét követelte. A tisztogatások folyamán kihallgatott emberek vallomásaiból megannyi „szervezetet”, „összeesküvést” és „csoportot” gyártottak, és ezekbe a kategóriákba egyre több és több szovjet polgárt soroltak. A kommunista párttagok kivégzése nyilvánvalóan félelmet keltett a párton belül, a párt azonban nagy általánosságban kíméltre számíthatott, amennyiben tagjai 1937 nyaratól, Sztálin utasításához híven, készek voltak a szovjet társadalomban megbúvó igazi ellenség üldözésére. A tisztogatások az NKVD lojalitását is próbára tették: vezetőségét Sztálin szeszélyétől függően lecserélték, és tisztjeinek végig kellett nézniük kollégáik likvidálását. Ám 1937 nyarán az ostromlott NKVD-t olyan társadalmi csoportokra uszították, amelyeket számos tisztségviselője is kész volt ellenségnek nyilvánítani. A szovjet vezetés már hónapok óta tervezte, hogy lesújt arra a csoportra, amelytől talán tartott is: a kulákokra.⁴³

A kulákok olyan parasztok voltak, akik makacsul túléltek a sztálini forradalmat: a kollektivizálást, az éhínséget és igen gyakran a Gulagot is. Mint társadalmi osztály a kulákság (a jómódú parasztok) igazából soha nem is létezett; a kifejezés inkább szovjet találmány volt, amely azonban önálló politikai életre kelt. A kulákok „likvidálására” irányuló próbálkozás, amely az első ötéves tervet

kísérte, félelmetesen sok emberrel végzett, de ahelyett, hogy egy osztályt pusztított volna el, inkább teremtett egyet: azokból, akiket stigmatizáltak és üldöztek, de mégis életben maradtak. Azokat a milliákat, akiket a kollektivizálás alatt deportáltak vagy menekülésre készítettek, a továbbiakban egyszer s mindenkorra kuláknak tartották, és ők néha el is fogadták ezt a besorolást. A szovjet vezetőknek számolniuk kellett azzal a lehetőséggel, hogy a forradalom maga hozza létre saját ellenségeit. 1937 februárjában és márciusában a kommunista párt központi bizottságának plenumán több felszólaló is levonta a logikus következtetést. A nagyvárosok romlatlan proletariátusát „idegen elemek” rontják meg: nevezetesen a kulákok, akik a szovjet rendszer „megátalkodott ellenségei”.⁴⁴

Aki kulák volt, annak nemcsak szenvednie kellett: túl kellett élnie, hogy hatalmas távolságokon át mozgatják. A kollektivizálás kulákok millióit űzte a Gulagra vagy a városokba, azaz sok száz vagy akár sok ezer kilométert kellett megtenniük. Az első ötéves terv folyamán legalább hárommillió parasztból lett bér munkás. Elvégre ez volt a terv lényege: a Szovjetuniót agrárországból ipari országgá kellett változtatni. Mintegy kétszázezer ember, akit máskülönben kuláknak bélyegeztek volna, a városokba menekült, mielőtt agyonlőhették vagy deportálhatták volna. Hozzávetőleg négyszázezer kuláknak sikerült megszöknie a különleges telepekről: ők a városokba, de még inkább a falvakba húzódtak. További kétszázezret büntetésük letöltése után kiengedtek a koncentrációs táborokból és a különleges telepekről. Az 1930-ban, 1931-ben és 1932-ben hozott, ötévi Gulagra szóló ítéletek azt eredményezték, hogy 1935-ben, 1936-ban és 1937-ben túlélők tömegei kerültek szabadlára.⁴⁵

Az optimista feltételezés szerint az ide-oda hurcolás és a büntetés megfosztja a kulákot a maga káros társadalmi gyökereitől, és szovjet emberré változtatja. A harmincas évek második felére a sztálinizmus feladta ezt az elképzelést. Az iparosítással szükségképp együtt járó társadalmi mobilitás egyre nyugtalanítóbbá vált. Sok kulák visszatért a kollektív gazdaságokba: mi lesz, ha lázadásokat szítanak, ahogy ezt más parasztok 1930-ban is tettek? A kulákok egy sok szempontból hagyományos társadalmi rendbe tértek vissza. Sztálin az 1937-es, általa elhallgatott népszámlálás adataiból is tudta, hogy a felnőttek többsége még mindig istenhívő, és dacol a szovjet állam ateizmusával. A bolsevik forradalom után húsz évvel is eleven vallásos hit megdöbbenő és aggasztó jelenség volt. Nem lehetséges-e, hogy a kulákok újjáépítik az egykori társadalmat?⁴⁶

A később vagy hosszabb gulagbeli tartózkodásra elítélt kulákok továbbra is Szibériában, Kazahsztánban vagy Szovjet Kelet- és Közép-Ázsiában sínylődtek: nem lehetséges-e, hogy ezek a személyek támogatnának egy japán támadást? 1937 júniusában az NKVD azt jelentette, hogy a Szibériába száműzött kulákok „széles bázist” alkotnak, amelyre „felkelést lehetne alapozni”. Napnál világosabb, hogy egy külföldi hatalom támogatásával és a háború fedezéke alatt a kulákok fegyvert fognának a szovjet hatalom ellen; de addig is ők a rendszer belső ellenségei. Az egyik elnyomó politikai vonal megalapozta a másikat: a száműzött kulákok nem kedvelik a szovjet rendszert, száműzetésük helyszíne pedig, amely oly messze van otthonuktól, veszedelmesen közel esik egy külső fenyegetés forrásához, a terjeszkedő japán impériumhoz.⁴⁷

A belső ellenség és egy adott külföldi hatalom közti szövetség forgatókönyve az NKVD távol-keleti jelentéseire épült. 1937 áprilisában a kínai Hszincsiang tartományban zendülés tört ki az ottani szovjet jelenlét ellen. A japán bábállamban, Mandzsukuóban a japánok orosz emigránsokat szerveztek be, akik kapcsolatot teremtettek a Szibéria-szerte senyvedő, száműzött kulákokkal. Az NKVD szerint egy bizonyos, Japán által támogatott Orosz Általános Katonai Szövetség azt tervezi, hogy japán támadás esetén lázadásra bújítja fel a száműzött kulákokat. 1937 júniusában a körzeti NKVD engedélyt kapott tömeges letartóztatásokra és kivégzésekre olyan személyek esetében, akik az Orosz Általános Katonai Szövetséggel való együttműködéssel gyanúsíthatók. A művelet részben a száműzött kulákok ellen irányult, részben állítólagos parancsnokaik, egykori cári tisztek ellen. Az előbbiekből természetesen sokkal több volt, mint az utóbbiakból. És így megkezdődött a Szibériába száműzött kulákok lemészárlása.⁴⁸

A szovjet vezetők a japán fenyegetésre mindig úgy tekintettek, mint a Lengyelország és náci Németország alkotta globális kapitalista gyűrű keleti felére, s a Japán elleni ázsiai háborúra készülve egyidejűleg az európai háborúra is felkészültek. És mivel éppen ekkoriban tért haza számos kulák a Szovjetunió ázsiai részéből az európai területre, el lehetett képzelni olyan ellenséges hálózatként, amelyek a Szovjetuniót egyik végétől a másikig betérítik. Bár a parasztokat először Szibériában végezték ki, Sztálin minden jel szerint eltökélte, hogy a kulákokat nemcsak keleti száműzetésük színhelyén, hanem országosan is megbünteti.

„A szovjetellenes elemekről” című táviratában Sztálin és a Politikai Bizottság 1937. július 2-án általános utasítást bocsátott ki a Szovjetunió valamennyi körzetében megindítandó tömeges üldözésre. A szovjet vezetés a kulákokat tartotta felelősnek a bűnözés és a szabotázsselekmények legújabb hullámáért, más szóval a Szovjetunió valamennyi addigi kudarcáért. A Politikai Bizottság utasította az NKVD vidéki hivatalait, hogy vegyék lajstromba a körzetükben lakó kulákokat, és tegyenek javaslatot megfelelő kivégzési és deportálási kvótákra. A legtöbb körzeti NKVD-tiszt azt kérlemzte, hogy a listákra különféle „szovjetellenes elemeket” is felvehessenek. Július 11-én a Politikai Bizottságnak már rendelkezésére állt az üldözendő személyek első névsora. Sztálin kezdeményezésére ezeket a kezdeti számokat egy „plusz ezressel” még fel is kerekítették. Ezzel magasabbra került a lécz, az államrendőrség pedig felfogta, hogy megbízatása nem ér véget a már dossziéval rendelkező személyek elítélésével. Ha a fenyegetések és tisztogatások légkörében bizonyosságot akarnak tenni buzgalmukról, még több áldozatot kell találniuk.⁴⁹

Sztálin és Jezsov közös célja „az egész ellenforradalom közvetlen fizikai likvidálása” volt, ami azt jelentette, hogy az ellenséget „egyszer s mindenkorra” ki kell iktatni. Az 1937. július 30-án kelt 00447-es parancs részeként Moszkva leküldte a körzeteknek a felülvizsgált kvótákat a következő címmel: „A korábbi kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek visszaszorításának műveletéről”. A szövegben Sztálin és Jezsov 79 950 szovjet polgár főbelövés általi kivégzését vetítette előre, megtoldva 193 000 főnek a Gulagra való, nyolc-tíz évre szóló deportálásával. Természetesen nem arról volt szó, mintha a Politikai Bizottság vagy az NKVD moszkvai központja meg tudta volna nevezni ezt a 272 950 elmarasztalendő személyt. Hogy mely szovjet polgárokkal kell a kvótát teljesíteni, az még megfontolásra várt; a helyi NKVD-kirendeltségek majd gondoskodnak róla.⁵⁰

A halálra és bebörtönzésre vonatkozó kvótákat hivatalosan „határoknak” nevezték, noha minden érintett tudta: ezek a határok arra valók, hogy túllépjék őket. Ha a helyi NKVD-vezetők nem tudtak eljutni a „határig”, ezt meg kellett indokolniuk, és ilyenkor arra buzdították őket, hogy ne érék be ennyivel. Márpedig egyetlen NKVD-tiszt sem akart renyhének mutatkozni az „ellenforradalommal” szemben, különös tekintettel Jezsov jelszávára: „Inkább túl messzire, mint nem elég messzire.” A kulákakció keretében nem 79 950, hanem ötször

ennyi embert lőttek főbe. 1938 végére az NKVD a 00447-es parancs értelmében összesen 386 798 személyt likvidált.⁵¹

A 00447-es parancsot ugyanannak az intézménynek kellett fogatosítania, amelyik a harmincas évek elején a szovjet vidéken a terrort meghonosította: a háromtagú bizottságnak, azaz a trojkának. A körzeti NKVD egyik főemberéből, valamelyik helyi pártvezetőből és egy körzeti ügyészből álló trojkák dolga volt, hogy a kvótákat kivégzésekké, a számokat holttestekké változtassák. Az egész Szovjetunióra érvényes kvótát hatvannégy körzetre bontották, s mindegyikben összeállt a megfelelő trojka. Ezekben a bizottságokban gyakorlatilag az NKVD képviselője volt a hangadó, az üléseken is többnyire ő elnökölt. Az ügyészeket utasították a törvényes eljárás mellőzésére. A pártvezetők más feladatkört kaptak; ők állambiztonsági ügyekben nem voltak szakértők, és féltek, hogy ők is sorra kerülnek. Az NKVD főemberei azonban elemükben voltak.⁵²

A 00447-es parancs végrehajtása az iratszekrények kiürítésével kezdődött. Mivel a kulák kategóriáját az állam teremtette meg, az NKVD-nek már volt a kulákságról valamelyes anyaga. A bűnözők, azaz a parancsban másodikként említett csoport tagjai *per definitionem* olyan személyek voltak, akiknek a múltban már meggyűlt a bajuk az igazságszolgáltatással. Végül a parancsban megnevezett egyéb „szovjetellenes elemek” közé azok tartoztak, akikről a helyi NKVD már korábban dossziét nyitott. A helyi NKVD tisztjei a rendőrség támogatásával mind a hatvannégy zónában operatív nyomozásba kezdtek. Az „operatív csoportok” listát készítették a kihallgatandó személyekről. A kizsákmányoltakat letartóztatták, vallomásra kényszerítették, és arra biztatták, keverjenek bele másokat is az ügybe.⁵³

A vallomásokot kínzással csikarták ki. Az NKVD és a többi rendőri szerv a „futószalagmódszert” alkalmazta, vagyis éjjel-nappal, megszakítás nélkül vallattak. Ezt egészítette ki a helyben állás módszere: a gyanúsítottaknak sorban kellett állniuk egy fal mentén, és ha a falhoz értek vagy elaludtak, megverték őket. Mivel a kvótát időre kellett teljesíteni, a tisztek gyakran egyszerű módszerrel éltek: addig verték a foglyokat, amíg nem tettek beismerő vallomást; erre az eljárásra Sztálin 1937. július 21-én felhatalmazást adott. Belorussziában a vallatók a latrinába nyomták a foglyok fejét, és aki szabadulni próbált, verést kapott. Voltak nyomozók, akik magukkal hozták a vallomásként szolgáló úrlapot, és

egyszerűen ennek rovataiba írták a fogoly személyi adatait, itt-ott egy-egy tételt kézzel átírva. Mások az üres nyomtatvány aláírására kényszerítették a foglyokat, és utána tetszésük szerint töltötték ki a rubrikákat. Így „leplezték le” a szovjet szervek az „ellenséget”, így csatolták szándékait a dossziékhoz.⁵⁴

A számok a központból érkeztek, a holttesteket azonban helyben „gyártották”. Amikor a 00447-es parancs végrehajtásával megbízott trojkák meghozták ítéleteiket, fellebbezésnek nem volt helye, és Moszkva jóváhagyására sem volt szükség. A trojka három tagja éjjelente ült össze a nyomozó tisztekkel. Meghallgattak egy igen rövid összefoglalást az adott ügyről, amelyhez javaslat is tartozott: halál vagy Gulag legyen-e az ítélet? (A letartóztatottak elenyésző hányadát hagyták futni.) A trojkák csaknem minden esetben elfogadták ezeket a javaslatokat. Egy ülés alatt több száz ügyet intéztek el, óránként mintegy hatvanat; egy emberi lény élete vagy halála egyetlen perc alatt dőlt el. A leningrádi trojka például egyetlen éjszakán a Szolovki koncentrációs tábor 658 foglyát ítélte halálra.⁵⁵

A Gulagon csakúgy, mint mindenütt másutt, tombolt a terror. Talán nehéz belátni, hogyan fenyegethették a szovjet államot koncentrációs táborba zárt foglyok; de akárcsak a Szovjetunió körzetei, a Gulag-rendszer is megkapta a maga kivégzési kvótáját, amelyet csak teljesíteni vagy túlszárnyalni lehetett. Ahogyan a kuláknak nyilvánított személyek veszélyt jelenthetnek, ugyanúgy veszélyesek a bebörtönzött kulákok is – ez volt az elgondolás logikája. A Gulag táboraira tízezer kivégzést rótt ki a kvóta, habár végül 30 178 foglyukat lőtték agyon. A délnyugat-szibériai Omszkban, amelynek környéke tele volt a kollektivizálás alatt deportáltak különleges telepeivel, különös hevességgel tombolt a kampány. Az itteni NKVD-főnök már a 00447-es parancs hatályba lépése előtt, 1937. augusztus 1-jén kérelmezte, hogy a kvótát toldják meg további 8000 kivégzendővel. Emberei egy ízben 1301 személyt ítéltek el egyetlen éjszakán.⁵⁶

A kulákhadműveletet titokban hajtották végre. Az ítéleteket senkivel, magukkal az elítéltekkel sem közölték. Őket először valamiféle börtönbe vitték, majd a kivégzőhelyre vagy egy tehervonathoz szállították. A kivégzőhelyeket a diszkréciónak elöl tartásával választották ki vagy építették fel. A gyilkosságokat mindig éjszaka, elszigetelt helyen hajtották végre, hangszigetelt, föld alatti helyiségekben, például nagy épületek garázsában, ahol a lárma túlharsogta a lövéseket,

vagy az emberi településektől távol eső erdőkben. Az ítéletet mindig NKVD-tisztek hajtották végre, többnyire Nagan pisztollyal. Míg két ember lefogta az elítélt karját, a kivégzés végrehajtója egyetlen lövést eresztett a tarkójába, amelyet gyakran a halántékra leadott „ellenőrző lövéssel” egészített ki. „A kivégzések után – hangzott az egyik utasítás – a holttesteket előre megásott gödörbe kell helyezni, majd a gödör gondosan betemetendő és álcázandó.” Amikor 1937-ben beállt a tél, és a talaj megfagyott, a gödrök ásásához robbanószert használtak. Mindebben közvetlenül csak nagyon kevesen vettek részt. A Moszkva környéki Butovóban 1937-ben és 1938-ban egy mindössze 12 moszkvai NKVD-sből álló csapat lőtt agyon 20 761 embert.⁵⁷

A kulákhadművelet kezdetétől a végéig kivégzésekkel járt: Jezsov nem titkolt büszkeséggel jelentette Sztálinnak, hogy 1937. szeptember 7-ig 35 454 embert lőttek főbe. 1937 folyamán azonban a Gulagra szóló ítéletek száma felülmúlta a halálos ítéletekét. Ám ahogy múlt az idő, az új kimutatásokban a száműzés rovására egyre több kivégzés szerepelt. A kampány végén a kulákakcióban kivégzettek száma nagyjából azonos volt a Gulagra ítéltékével (378 326, illetve 389 070). A száműzésről a kivégzésre való áttérés hátterében gyakorlati okok álltak: ölni egyszerűbb volt, mint deportálni, és a táborok gyorsan teltek meg befogadóképességük határáig; sok deportáltat nem is tudtak mire használni. Leningrádban egy ízben a vizsgálat 35 süketnéma agyonlövésével (nem pedig deportálásával) zárult. Ukrajnában pedig Izrail Leplevszkij NKVD-főnök arra utasította beosztottjait, hogy az időseket ne száműzzék, inkább lőjék agyon. Az ilyen esetekben a szovjet polgárokat személyazonossági adataik okán ölték meg.⁵⁸

Ukrajna, ahol a kollektivizálás alatt széles körben elterjedt a „kulákok ellenállása”, az öldöklés egyik legfőbb központja volt. Leplevszkij úgy bővítette a 00447-es parancs érintettjeinek körét, hogy bevonta az állítólagos ukrán nacionalistákat is, akiket az éhínség óta úgy kezeltek, mint a Szovjetunió területi épségére veszélyes elemeket. Nacionalizmus vádjával Ukrajnában mintegy 40 530 embert tartóztattak le; az egyik változatban a vád úgy szólt, hogy az érintettek 1933-ban állítólag élelmiszersegélyt kértek Németországtól. Amikor 1937 decemberében teljesült az Ukrajnára kiszabott – és már kétszer megemelt – kvóta, Leplevszkij nem érte be ennyivel. Kérésére 1938 februárjában Jezsov 23 650-nel megtoldotta

a köztársaságra eső kivégzési kvótát. 1937-ben és 1938-ban az NKVD emberei mindösszesen 70 868 ukrán polgárt lőttek agyon a kulákhadművelet keretében. A kivégzések aránya az egyéb ítéletekhez képest 1938-ban tetőzött. Január és augusztus között 35 563 személyt végeztek ki, míg a táborokba csupán 830-at küldtek. A sztálinói kerület trojkája például július és szeptember között hétszer ülésezett, és az 1102 vádlottat egytől egyig halálra ítélte. A vorosilovgrádi trojka ugyanígy halálra ítélte mind az 1226 személyt, akinek ügyét 1938 szeptemberében tárgyalta.⁵⁹

Ezek az elképesztő számok rendszeres és tömeges kivégzésekre utaltak tömegtelen, hatalmas gödör fölött. Ukrajna iparvárosaiban valódi vagy képzelt kulákszármazással megvert munkásokat ítélték halálra ilyen-olyan szabotázs-cselekményekért, és általában még aznap meg is ölték őket. Vinnyicában a halálraítélteket megkötözték, betömtek a szájukat, és egy kocsimosóba vitték. Ott egy teherautó várakozott, és a motor berregése fojtotta el a lövések hangját. A holttesteket ezután felrakták a teherautóra, amely a város egyik kijelölt helyszínére szállította őket: gyümölcsösbe, parkba, esetleg temetőbe. Mielőtt az akció lezárult, az NKVD emberei Vinnyicában és környékén nem kevesebb mint 87 tömegsírt ástak.⁶⁰

Akár a kirakatperek közben, Sztálin a kulákhadművelet folyamán is fölleleveníthette magában a húszas évek végét és a harmincas évek elejét – azt az időszakot, amikor még politikailag sebezhető volt. Most azonban előre láthatta a dolgok kimenetelét. Korábbi politikai ellenzékét, amely még politikai vita tárgyává tehetette a kollektivizálást, fizikailag megsemmisítette. Ugyanígy irtotta ki a kulákokat is, akik a kollektivizálással szembeni tömeges ellenállást jelképezték. S ahogy a pártelitek kiirtása megerősítette Sztálint Lenin utódának pozíciójában, úgy a kulákok lemészárlása a lenini politika sztálini értelmezését szentesítette. Ha a kollektivizálás tömeges éhezéshoz vezetett, úgy erről részben maguk az éhezők tehettek, részben a külföldi hírszerző szervek, amelyek valamilyen úton-módon az egész folyamatot megrendezték. Ha a kollektivizálást a lakosság sérelmesnek érezte, ez is a szenvedők és állítólagos külföldi felbujtók bűne volt. Éppen mert Sztálin politikája eleve katasztrofális volt, igazolása szükségképp követelt ilyen torz logikát, és emiatt járt tömeges öldökléssel. És ha egyszer ezek a rendszabályok életbe léptek, már nevezhették őket a történelem ítéletének.⁶¹

Ám miközben Sztálin elkerülhetetlennek tüntette fel a maga politikáját, egyszersmind (anélkül, hogy ezt a legcsekélyebb mértékben is elismerte volna) sutba vágta a marxizmust, amely lehetővé tette, hogy a vezetők megvitassák és ismertnek tételezzék a jövőt. A marxizmus a történelem tudománya volt, természeti világa a gazdaság, kutatásai pedig a társadalmi osztályokra irányultak. Az emberek még a legnyersebb lenini marxizmusértelmezésekben is osztály-eredetüknél fogva ellenezték a forradalmat. A sztálinizmussal azonban valami megváltozott: a marxi nyelvezetet állambiztonsági szempontok járták át, és gyökeresen megváltoztatták. A kirakatperek vádlottjai állítólag külföldi hatalmak javára árulták el a Szovjetuniót. A vád szerint részükről ez is osztályharc volt, bár ezt a hatóság csak a legközvetettebb és leginkább felhígított értelemben állíthatta, amennyiben az illetők, úgymond, olyan államokat szolgálták ki, amelyek a szocializmus szülőföldjét bekerítő imperialista hatalmakat képviselték.

Bár a kulákok elleni akció első látásra osztályterror volt, az öldöklés néha, mint Ukrajnában, a „nacionalistákat” vette célba. Sztálin e téren is újdonsággal szolgált. Lenin marxizmusadaptációja szerint a nemzetiségek a magukéva fogják tenni a szovjet rendszert, minthogy társadalmi felemelkedésük egybeesik a szovjet állam építésével. Ekként a parasztkérdés kezdetben pozitívan kapcsolódott össze a nemzetiségi kérdéssel: a parasztságból a munkásosztályba, a tisztviselői vagy értelmiségi kategóriákba való emelkedés olyan nemzeti öntudathoz vezet majd, amely összhangban van a szovjet polgár lojalitásával. Most, Sztálin alatt, a parasztkérdés negatív értelemben kapcsolódott össze a nemzetiségi kérdéssel. Az, hogy az ukrán parasztok ukrán nemzeti öntudatot sajátítsanak el, veszélyesnek látszott. Más, kisebb nemzeti kisebbségek még fenyegetőbbnek tűntek. A 00447-es parancs legtöbb ukránai áldozata ukrán volt; egy aránytalanul kisebb hányaduk azonban a lengyelek közül került ki. Az osztály és nemzetiség közti kapcsolat talán itt vált a legnyilvánvalóbbá. Az NKVD-s tisztek afféle operatív tolvajnyelvvélélve azt mondogatták: „Aki egyszer lengyel, az mindig kulák.”⁶²

Az 1936 és 1938 közötti náci terror valamelyest hasonló nyomtávon haladt: nem annyira egyes embereket büntetett azért, amit esetleg elkövettek, hanem politikailag meghatározott társadalmi csoportok tagjaira sújtott le csupán azért,

mert azok voltak, amik. A náci a legfontosabbnak az „aszociálisok” kategóriáját tartották: azokat a csoportokat, amelyek véleményük szerint (és néha a valóságban is) ellenálltak a nemzetiszocialista ideológiának. Voltak köztük homoszexuálisok, csavargók és olyan emberek, akik alkoholistának, kábítószerfüggőnek vagy munkakerülőnek számítottak, de idetartoztak a Jehova tanúi is, akik a legtöbb német kereszténynél sokkal egyértelműbben utasították el a náci világnézet alapelveit. A náci vezetés az ilyen személyeket faji szempontból németnek, de romlottnak tartotta, és az elzárástól meg a büntetéstől várta, hogy jó útra térjenek. Akár a szovjet NKVD, 1937-ben és 1938-ban a német rendőrség is szervezett razziákat hajtott végre az egyes kerületekben, és azon volt, hogy a lakosság meghatározott szektoraiban teljesítsen bizonyos számszerű kvótákat. Buzgalmukban, hogy bebizonyítsák hűségüket, és jó benyomást tegyenek fölötteseikre, ők is gyakran túlteljesítették a megadott kvótákat. A letartóztatásnak azonban más volt a kimenetele: majdnem mindig elzáráshoz vezetett, de kivégzéshez csak a legritkább esetekben.⁶³

E nemkívánatos társadalmi csoportok visszaszorításához ki kellett építeni a német koncentrációs táborok hálózatát. Az 1933-ban létesített dachauai és lichtenbergi táborokhoz csatlakozott Sachsenhausen (1936), Buchenwald (1937) és Flossenbürg (1938). A Gulaghoz képest ez az öt intézmény meglehetősen szerény volt. Míg a szovjet koncentrációs táborokban és különleges telepeken több mint egymillió szovjet polgár robotolt, a németországi koncentrációs táborokban mintegy húszezer német polgárt őriztek. Ha a lakosságszámban mutatkozó különbséget is tekintetbe vesszük, a szovjet koncentrációs táborok rendszere mintegy huszonötször volt nagyobb, mint ebben a korszakban a németeké.⁶⁴

Ebben a stádiumban a szovjet terror nemcsak jóval nagyobb méretű, de összehasonlíthatatlanul véresebb is volt. Hitler Németországában ekkor még távolról sem fogható semmi a 00447-es parancs végrehajtásához, amely másfél év alatt majdnem 400 000 halálos áldozatot szedett. 1937-ben és 1938-ban a náci Németországban 267 embert ítélték halálra – vessük ezt össze azzal a 378 326 halálos ítélettel, amelyet csak a kulákok elleni szovjet hadműveletben mondtak ki. Ha most is figyelembe vesszük a lakosságszámban mutatkozó különbséget, egy szovjet állampolgár esélyei, hogy a kulákkakcióban kivégzik, mintegy hétésszázszor nagyobbak voltak, mint a német állampolgáréi, hogy a náci Németországban bármilyen büntetért halálra ítéljék.⁶⁵

A vezetők között végzett tisztogatás és a kulcsfontosságú intézmények fölötti teljhatalom megszerzése után 1937-ben és 1938-ban mind Sztálin, mind Hitler társadalmi tisztogató akciókat hajtott végre. A nagy terror azonban nem merült ki a kulákkakcióban, amely osztályharcos műveletként is felfogható volt, vagy legalábbis ekként lehetett feltüntetni. Ám miközben a Szovjetunió megsemmisítette az osztályellenséget, az etnikai ellenséget is irtotta.

Az 1930-as évek végére Hitler nemzetiszocialista rendszere közismert volt rasszizmusáról és antiszemitizmusáról. A belső nemzetiségi ellenség megsemmisítésére irányuló első kampányokat azonban a sztálini Szovjetunió vállalta magára.

Harmadik fejezet

NEMZETISÉGI TERROR

A nemzeti kisebbségekhez tartozókat „térdre kellene kényszeríteni, és lelőni, mint a veszett kutyákat”. Ezt nem egy SS-tiszt mondta, hanem egy kommunista párti vezető, Sztálin nagy terrorja nemzetiségi hadműveleteinek szellemében. 1937-ben és 1938-ban negyedmillió szovjet polgárt lőttek agyon lényegében etnikai okokból. Az ötéves tervek állítólag arra voltak hivatva, hogy a Szovjetunióban a szocializmus keretein belül felvirágoztassák a nemzetiségi kultúrákat. Valójában a Szovjetunió a harmincas évek végén a páratlan nemzetiségi üldözés terepe volt. Miközben a népfront a Szovjetuniót a tolerancia hazájának tüntette fel, Sztálin több szovjet nemzetiség tömeges kiirtására adott parancsot. A harmincas évek második felében a legsúlyosabb üldöztetésnek kitett nemzeti kisebbség nem a mintegy 400 000-es német zsidóság volt (létszáma az emigrálás miatt egyre csökkent), hanem a 600 000 körüli szovjetunióbeli lengyel (az ő létszámuk a kivégzések miatt fogyatkozott).¹

Sztálin úttörő volt a nemzetiségi tömeggyilkosság terén, és a szovjet nemzetiségek között a lengyelek voltak a kiemelt áldozatok. A kollektivizálás kudarcaiért a kulákok mellett a lengyel nemzeti kisebbséget tették felelőssé. Az indoklást 1933-ban, az éhínség idején találták ki, majd 1937-ben és 1938-ban, a nagy terror idején ültették át a gyakorlatba. 1933-ban Vszevolod Balickij, az ukrainai NKVD-főnök a tömeges éhezést egy kémkedési célú összeesküvés provokációjára fogta, és a bűnös társulást Lengyel Katonai Szervezetnek nevezte el. Balickij szerint ez a Lengyel Katonai Szervezet beférkőzött a kommunista párt ukrainai tagozatába, és segítségével az ukrán és a lengyel nacionalisták elszabotálták a betakarítást, hogy aztán az éhező ukrán parasztokat használják szovjetellenes propagandára. A példa nyomán, úgymond, létrejött egy Ukrán Katonai Szervezet is, amely lengyel megfelelőjéhez hasonló aljas tevékenységet folytatott, tehát az éhínségért is éppúgy felel.²

Mindez történelmi előzmények ihlette kitaláció volt. Az 1930-as években nem létezett semmiféle Lengyel Katonai Szervezet, sem Ukrajnában, sem mássutt. Létezett viszont jóval korábban, az 1919–20-as lengyel–bolsevik háború idején, mint a lengyel hadsereg egyik felderítő csoportja. A Cseka azonban megghiúsította a Lengyel Katonai Szervezet tevékenységét, és az 1921-ben fel is oszlott. Balickij ismerte ezt az ügyet, hiszen annak idején részt vett a Lengyel Katonai Szervezetet felbomlasztó dekonspirációban. Az 1930-as években pedig lengyel kémek már nem játszottak politikai szerepet Ukrajnában. Erre még 1930-ban és 1931-ben sem voltak képesek, holott akkoriban a Szovjetunió különösen sebezhető volt, és a lengyelek még átdobhattak kémeket a határon. Még kevésbé állt szándékukban a beavatkozás 1932 januárja, vagyis a szovjet–lengyel megnemtámadási szerződés aláírása után; az éhínséget követően pedig elvesztették maradék önbizalmukat is: úgy érezték, végképp nem tudják megérteni s még kevésbé megváltoztatni a szovjet rendszert. A lengyel kémeket úgy megdöbbenette a tömeges éhezés, hogy reagálni sem tudtak rá. Balickij épp azért volt képes kedve szerint manipulálni a lengyel kémkedés jelképeit, mert 1933-ban semmilyen érdemi lengyel veszély nem fenyegetett. Ez volt a tipikus sztálinizmus: egy nem létező szervezet állítólagos akcióira mindig könnyebb hivatkozni.³

A Lengyel Katonai Szervezet, bizonygatta Balickij még 1933 nyarán, számotalan ügynököt csempészett a Szovjetunióba, akik azt állították, hogy ők kommunisták, és a hazájukban dúló üldözés elől menekülnek el. Valójában Lengyelországban a kommunizmus marginális jelentőségű és illegális volt, és a lengyel kommunisták a Szovjetunióban látták természetes menedéküket. A lengyel katonai hírszerzés ugyan kétségkívül próbálkozott némely lengyel kommunista beszerzésével, ám a Szovjetunióba érkező lengyel baloldaliak legtöbbször egyértelműen politikai menekült volt. A lengyel politikai emigránsok szovjetunióbeli letartóztatása 1933 júliusában kezdődött. Witold Wandurski lengyel kommunista drámaíró 1933 augusztusában csukták le, és arra kényszerítették: vallja be, hogy tagja volt a Lengyel Katonai Szervezetnek. Ekként a kihallgatási jegyzőkönyvekben dokumentálva volt a lengyel kommunizmus és a lengyel kémkedés közti kapcsolat, és ennek nyomán további lengyel kommunistákat vettek őrizetbe. Jerzy Sochacki lengyel kommunista saját vérével írta le utolsó

üzenetét, mielőtt 1933-ban kiugrott egy moszkvai börtön ablakán: „A végsőkhig hűségese vagyok a párthoz.”⁴

A Lengyel Katonai Szervezet szolgált ürügyül a szovjet politikának arra, hogy kudarcaiért a lengyeleket tegye meg bűnbaknak. Miután 1934 januárjában aláírták a német–lengyel megnemtámadási nyilatkozatot, a lengyeleket már nemcsak az éhínségért, hanem a Szovjetunió nemzetközi pozíciójának romlásáért is felelőssé tették. Ebben a hónapban Balickij az ukrán nacionalizmus továbbéléséért is a Lengyel Katonai Szervezetet hibáztatta. 1934 márciusában Ukrajnában mintegy 10 800 lengyel vagy német nemzetiségű szovjet állampolgárt tartóztattak le. 1935-ben, amikor az egész Szovjetunióban alábbhagyott az NKVD tevékenysége, Ukrajnában tovább fokozódott, különös tekintettel a lengyel nemzetiségű szovjet polgárokra. 1935 februárjában és márciusában mintegy 41 650 lengyelt, németet és kulákot telepítettek át Nyugat-Ukrajnából Kelet-Ukrajnába. 1936 júniusa és szeptembere között 69 283 főt, főleg lengyeleket deportáltak Ukrajnából Kazahsztánba. A lengyel diplomaták értetlenül álltak e fejlemények előtt. A lengyel politika a maga köztes helyzetében egyenlő távolságot tartott a Szovjetuniótól és a náci Németországtól: megnemtámadási szerződést mindkettővel kötött, szövetséget egyikkel sem.⁵

A Lengyel Katonai Szervezet, amelynek rémét az 1933-as éhínség alatt varázsták elő, merő bürokratikus fantazmagóriaként élt tovább Ukrajnában, hogy csakhamar a lengyelek ellen irányuló nemzetiségi terrort igazolják vele immár az egész Szovjetunióban. Sztálin 1934 decemberében utalt erre először, amikor utasította az NKVD-t a lengyel Jerzy Sosnowski eltávolítására. Sosnowskit, aki annak idején tagja volt a Lengyel Katonai Szervezetnek, a Cseka „megfordította”, és több mint egy évtizeden át eredményesen dolgozott a szovjeteknek. Részen mert a szovjet államrendőrséget Feliks Dzerzsinszkij személyében egy lengyel kommunista alapította, a testület számos jelentős pozíciójába lengyel tisztek kerültek, akiket sok esetben e kezdeti időszakban toboroztak. A jelek szerint Jezsovot, az NKVD főnökét ezek a veterán lengyel tisztek többször megfenyegették; annyi bizonyos, hogy rögeszmésen gyűlölte a lengyeleket. Amúgy is hajlamos volt hinni a külföldi hírszerző ügynökségek által szervezett nyakatekert összeesküvésekben; ezen belül első helyre állította Lengyelországot, mert szerinte a lengyelek „mindent tudnak”. Lehetséges, hogy az 1936 decemberében

letartóztatott Sosnowski elleni nyomozás juttatta Jezsov eszébe az egykori Lengyel Katonai Szervezetet.⁶

Jezsov figyelemmel kísérte Balickij lengyelelles ukrainai kampányát, majd saját használatára átfogalmazta, és amikor 1936-ban Moszkvában megkezdődtek a kirakatperek, törbe csalta a beosztottját. Mialatt Moszkvában vezető kommunisták sorra tettek beismerő vallomásokat, Balickij Kijevből azt jelentette, hogy Ukrajnában újjáalakult a Lengyel Katonai Szervezet. A célja minden bizonnyal az volt, hogy a fennálló biztonsági pánikot kihasználva figyelmet és anyagi forrásokat harcoljon ki önmaga és helyi apparátusa számára. Most bizonyára meglepte az új fordulat: Jezsov kijelentette, hogy a Lengyel Katonai Szervezet még nagyobb veszélyt jelent, mint ahogy azt Balickij beállítja – az ügyel nem a kijevi körzeti NKVD-nek, hanem a moszkvai NKVD-központnak kell foglalkoznia. Balickijnak, aki az egész szervezkedést kiötlötte, most kisiklott a kezéből az ügy. Hamarosan vallomást csikartak ki Tomasz Dąbal lengyel kommunistából, aki beismerte, hogy a Lengyel Katonai Szervezetet az egész Szovjetunió területén ő vezette.⁷

Jezsov kezdeményezésének köszönhetően a Lengyel Katonai Szervezet végképp elveszítette a maga történelmi és regionális gyökereit, és átalakult egy, az egész Szovjetuniót fenyegető veszéllyé. 1937. január 16-án Jezsov bemutatta Sztálinnak a nagyszabású lengyel összeesküvésről szóló elméletét, majd Sztálin jóváhagyásával ugyanezt a központi bizottság plénuma előtt is előadta. Márciusban Jezsov megtisztította az NKVD-t a lengyel tisztektől. Balickij, bár ő nem lengyel, hanem ukrán nemzetiségű volt, most igen kényes helyzetbe került. Jezsov feltette neki a kérdést: Ha egyszer a Lengyel Katonai Szervezet ekkora szerepet játszott, miért nem volt éberebb? Ekként Balickij, aki a Lengyel Katonai Szervezet rémét felidézte, most saját elmeszüleményének vált áldozatává. Májusban átadta posztját korábbi helyettesének, Izrail Leplevszkijnek – annak az NKVD-tisztnek, aki oly lendületesen hajtotta végre az ukrainai kulákhadműveletet. Július 7-én Balickijt Lengyelország számára végzett kémkedés vádjával letartóztatták; egy héttel később eltávolították nevét a Dinamo Kijev footballstadionjáról, és Jezsov neve került a helyére. Balickijt ugyanezen év novemberében kivégezték.⁸

1937 júniusában, amikor Jezsov a kulákakció és a folytatódó kirakatperek magyarázatául „leleplezte” a nem létező „Központok Központját”, egyszersmind

rámutatott a hasonlóképpen kitalált Lengyel Katonai Szervezet részéről fenyegető veszélyre is, hozzátéve, hogy a kettő szorosan összefügg egymással. Akárcsak a kulákakció igazolása, a lengyel akcióé is lehetővé tette, hogy az egész szovjet történelmet átírják, és így minden politikai problémáért az ellenséget, mégpedig az ellenség világosan meghatározott csoportjait tegyék felelőssé. Jezsov beszámolója szerint a Lengyel Katonai Szervezet már a kezdetek kezdetétől tevékenykedett a Szovjetunióban, és nemcsak a kommunista pártba, hanem a Vörös Hadseregbe és az NKVD-be is beszivárgott. Éppen kivételes jelentősége miatt maradt láthatatlan, fejtegette Jezsov: a legmagasabb posztokon is voltak ügynökei, akiknek módjukban állt, hogy álcázzák önmagukat és tevékenységüket.⁹

1937. augusztus 11-én Jezsov kibocsátotta a 00485-ös parancsot, amely megbízta az NKVD-t „a Lengyel Katonai Szervezet kémhálózatainak totális likvidálásával”. A 00485-ös parancsot ugyan röviddel a kulákhadművelet megkezdése után adták ki, mégis nagymértékben radikalizálta a terrort. Ellentétben a 00447-es parancssal, amely ismerős és legalább elméletileg osztályeredetükkel meghatározható ellenséges kategóriákat vett célba, a 00485-ös egy nemzetiségi csoportot jelölt ki az állam ellenségének. Igaz, hogy a kulákparancs a bűnözőkre is kiterjedt, és nacionalistákra, valamint különféle politikai ellenfelekre is alkalmazták, de azért még ott lebegett körülötte az osztályok szerinti elemzés halványuló dicsfénye: a kulákokat mint társadalmi csoportot legalább még a marxizmus fogalmaival lehetett körülírni. A szovjet nemzetiségeknek a szovjet rendszerrel szembeni ellenségessége azonban újdonságszámba ment. Nagyon úgy festett, mintha hirdetői megtagadnák a népek testvériségének alapvető szocialista tézisé.¹⁰

Ekkoriban, vagyis a népfront éveiben a Szovjetunió nemzetközi befolyása a rendszer toleranciájának mértékétől függött. Abban az Európában, ahol a fasizmus és a nemzetiszocializmus felszálló ágban volt, valamint a déli államokból érkező amerikai utazók számára, akik a faji diszkrimináció és a meglincselt feketék mindennapos élményéhez szoktak, a Szovjetunió multikulturális, pozitív példát nyújtó állam volt, amely jogosan hangoztatja a maga erkölcsi felsőbbrendűségét. Az 1936-ban bemutatott, *Cirkusz* című népszerű szovjet film hősnője egy amerikai cirkuszművésznő volt, aki fekete gyermeknek adott életet, és a rasszizmus elől a Szovjetunióban talált menedéket.¹¹

Az internacionalizmus nem volt képmutatás, és az etnikai alapú öldöklés sokszerűen hatott a szovjet rendszerre. Az NKVD, amelyben számos nemzeti-ség képviselője megtalálható volt, maga is egyfajta internacionalizmust testesített meg. Amikor a kirakatpercek 1936-ban megkezdődtek, az NKVD csúcsain olyan személyek, elsősorban zsidók álltak, akik maguk is valamelyik szovjet nemzeti kisebbségből származtak. A magas rangú NKVD-tisztek személyazonossági iratainak nemzetiségi rubrikájában a „zsidó” megjelölés állt, és ugyanez az NKVD tábornokainak felére is igaz volt. Az akkori légkörben a zsidóknak másoknál talán több okuk volt arra, hogy az etnikai üldözés politikájával szemben ellenállást fejtsenek ki. Jezsov talán tisztjeinek internacionalista (vagy önvédelmi) ösztönét akarta ellensúlyozni, amikor egy soron kívüli körlevélben biztosította őket, hogy nekik nem annyira az etnikai származást, hanem elsősorban a kémkedést kell üldözniük. „A Lengyel Hírszerző Szolgálat szovjetunióbeli fasiszta, lázító, szabotőr, defetista és terrorista tevékenységéről” című, harmincoldalas körlevél azt az elméletet fejtegette, amelyet Jezsov már megosztott a központi bizottsággal és Sztálinnal, miszerint a Lengyel Katonai Szervezet kapcsolatban áll más „kémközpontokkal”, és már minden kulcsfontosságú szovjet intézmény-be beszivárgott.¹²

Még ha Jezsovot és Sztálint meg is győzte a szovjet intézményekbe való mély lengyel behatolás ideája, az egyes letartóztatásokhoz ez nem szolgáltatott bizonyító erejű alapot. A Szovjetunióban egyszerűen semmi sem létezett, ami nagyszabású lengyel összeesküvésnek minősülhetett volna. Az NKVD tisztjei túl kevés nyomot követhettek; még a legnagyobb leleményességgel is nehéz lett volna dokumentálni, hogy a lengyel állam és a szovjetunióbeli események között bármilyen összefüggés állna fenn. A lengyel állampolgárok két leginkább kipécézhető csoportja, a diplomatáké és a kommunistáké, méretei miatt alkalmatlan volt bármilyen tömeggyilkos akcióra. A lengyel kémtevékenység szovjetunióbeli fénykora rég letűnt, és a húszas évek végén, valamint a harmincas évek elején észlelhető lengyel próbálkozásokról az NKVD mindent tudott, ami tudható volt. A lengyel diplomaták persze most is igyekeztek híreket szerezni, de kevesen voltak, védte őket a diplomáciai mentesség, és különben is, állandó megfigyelés alatt álltak. 1937-re többnyire felfogták, hogy ha kedves az életük, ne érintkezzenek szovjet állampolgárokkal – olyan idők jártak, hogy el is látták őket utasításokkal, hogyan viselkedjenek letartóztatás esetén. Jezsov közölte

Sztálinnal, hogy a lengyel politikai emigránsok „szervezik be a legtöbb kémeket és provokatív elemet a Szovjetunióban”. A vezető tisztségekben lévő lengyel kommunisták jelentős része ekkorra szovjet földön tartózkodott, és jó néhányan már életben sem voltak. A lengyel párt központi bizottságának 100 tagja közül 69-et kivégeztek. A többiek zöme lengyel börtönökben raboskodott, így őket nem lehetett agyonlőni. Ám a számok ebben az esetben is túl alacsonyak voltak.¹³

Éppen a lengyel összeesküvés hiánya miatt az NKVD tisztjei nemigen tehettek mást, mint hogy a szovjetunióbeli lengyeleket, valamint más, Lengyelországgal, a lengyel kultúrával vagy a római katolicizmussal kapcsolatban álló szovjet polgárokat üldözzék. A gyakorlatban hamar kitűnt a művelet lengyel etnikai jellege, ahogy az talán már a kezdetektől szükségszerű volt. Jezsov levele felhatalmazást adott a nacionalista elemek és a Lengyel Katonai Szervezet *még ezután megtalálandó* tagjainak letartóztatására. Ezek a kategóriák oly bizonytalannak voltak, hogy az NKVD tisztjei jóformán bárkit idesorolhattak, aki a lengyel etnikumhoz tartozott, vagy valamilyen kapcsolata volt Lengyelországgal. Azok az NKVD-sek, akik megfelelő buzgalmat akartak tanúsítani a művelet végrehajtásában, az egyes személyek elleni vádak csak nagyon homályosan fogalmazhatták meg. Balickij korábbi lengyelelles akciói megteremtették ugyan a gyanús személyek állományát, amelyből futotta néhány tisztogatásra, de ez távolról sem volt elegendő. A kezdeményezés a helyi NKVD-tisztekre hárult. Ezúttal nem a dossziékat kellett átböngészniük, mint a kulákok elleni hadműveletben, hanem nekik kellett új, a nyomozást megalapozó papírokat gyártaniuk. Az egyik moszkvai NKVD-főnök megértette a parancs velejét: szervezetének az a dolga, hogy „mindenestől felszámolja a lengyeleket”. Tisztjei a városi levéltárakban keresgéltek össze a lengyel hangzású neveket.¹⁴

A szovjet polgároknak „le kellett leplezniük” magukat mint lengyel ügynököket. Mivel az állítólagos lengyel összeesküvés csoportjait és forgatókönyveit a semmiből kellett előállítani, a kínzás fontos szerephez jutott a kihallgatásokon. A hagyományos futószalagrendszeren és az állva hagyás módszerén kívül sok szovjetunióbeli lengyelt bizonyos, „konferencia-módszernek” nevezett kollektív kínzásnak vetettek alá. Amikor egy helyen – például egy ukrán vagy belorusz városi vagy falusi középület pincéjében – megfelelő számú lengyel gyanúsított gyűlt össze, egy rendőr a többiek szeme láttára kínoztatta meg egyiküket. Mihelyt az áldozat beismerő vallomást tett, a többiek késztetést éreztek, hogy ugyancsak

beismeréssel kímélik meg magukat a hasonló szenvedésektől. Ám ha valóban el akartak kerülni minden fájdalmat és sérülést, nemcsak magukra, hanem másokra is vallaniuk kellett. Ebben a helyzetben minden érintettnek jó oka volt rá, hogy a lehető leggyorsabban tegyen vallomást; nyilvánvaló volt, hogy mindenképpen bűnösnek fogják minősíteni, és a gyors beismeréssel legalább a testi fájdalomtól megmenekülhet. Ezzel a módszerrel egykettőre összeálltak azok a vallomások, amelyek egy egész csoportot kompromittáltak.¹⁵

A törvényi eljárás valamelyest eltért a kulákhadművelésben alkalmazottól, de éppoly csökevényes volt. A lengyel hadművelésben a nyomozó tiszt rövid jelentést írt minden fogolyról, megnevezte az állítólagos bűnt – általában szabotázsról, terrorizmusról vagy kémkedésről volt szó –, majd javaslatot tett a kétféle büntetés – halál vagy Gulag – egyikére, és tíznaponként valamennyi jelentését továbbította a körzeti NKVD-főnöknek és valamelyik ügyésznek. Ellentétben a kulákhadművelés trojkaival, ez a kétszemélyes bizottság (a dvojka) nem ítélt el önállóan a foglyokat, hanem magasabb hatóságokhoz kellett fordulnia jóváhagyásért. Addig is dossziéba rendezte a jelentéseket, feltüntette az egyes esetekben javasolt ítéletet, és így küldte el az anyagot Moszkvába. A dossziékat ezután elvben egy központi dvojka nézte át, amely Jezsovból, a belügyi népbiztosból és Andrej Visinszkij államügyészből állt. A valóságban a beosztottjaik nézték át nagy sebesen a dossziékat, és a két dvojkatag csak a monogramját firkantotta oda. A „dossziémódszer” azt a látszatot keltette, mintha a legmagasabb szovjet hatóságok hivatalosan tanulmányozták volna az ügyeket. A valóságban minden egyes áldozat sorsát a nyomozó tiszt döntötte el, és utána az ítéletet többé-kevésbé automatikusan megerősítették.¹⁶

A lengyel kultúrához vagy a római katolicizmushoz fűződő kapcsolat bizonyítékká vált: azt jelentette, hogy az illető egy nemzetközi kémhálózat tagja. A halálos ítéletek tehát úgyszólván az életrajzra épültek. Embereket ítélték el a legjelentéktelenebb vétségeikért. Nyolcévi Gulag járt egy rózsafüzér birtoklásáért; halálbüntetés, ha a vádlott nem termelt elég cukrot. A mindennapi élet apró részleteiből jelentést, dossziébeli bejegyzést, aláírást, ítéletet, lövést és holttestet lehetett előállítani. Húsz nap, vagyis kétdossziényi ciklus után Jezsov jelenthette Sztálinnak, hogy a lengyel hadművelés keretében már 23 216 letartóztatást fogatosítottak. Sztálin örömet fejezte ki: „Nagyon jó! Folytassák csak ennek a lengyel mocsoknak a kiásását és eltakarítását. Irtsák ki, a Szovjetunió érdekében!”¹⁷

A lengyel hadművelés korai szakaszaiban számos letartóztatásra került sor Leningrádban, ahol az NKVD-nek tágas irodahelyiségei voltak, és lengyelek ezrei éltek jóformán karnyújtásnyira. A városba a cárizmus kora óta hagyományosan igen sok lengyel települt.

Janina Juriewicznek, aki akkoriban mint fiatal lengyel lány élt Leningrádban, az egész életét megváltoztatták ezek a korai letartóztatások. Két nővére közül különösen Mariához, az idősebbhez vonzódott. Maria beleszeretett egy Stanisław Wyganowski nevű fiatalemberbe, és sokat sétáltak hármasan: a kis Janina volt a gardedám. Maria és Stanisław 1936-ban összeházasodtak, és boldog fiatal párként éltek tovább. Amikor Mariát 1937 augusztusában letartóztatták, a férje tudta, mit jelent ez: „A föld alatt majd találkozunk” – mondta. Amikor a hatóságokhoz ment érdeklődni, őt is letartóztatták. Szeptemberben az NKVD megjelent Juriewiczék otthonában, elkobozta az összes lengyel könyvet, és a közepső lánytestvért, Elżbietát is letartóztatta. Őt, valamint Mariát és Stanisławot tarkón lőtték, és névtelen tömegsírba temették. Amikor Janina édesanyja a rendőrségnél tudakozódott, a jellegzetes hazugsággal válaszoltak neki: lányait és vejét tíz évre ítélték, a levelezési jog megvonásával. Mivel ilyen ítéletek is léteztek, az emberek elhitték, és reménykedtek – sokan évtizedeken át.¹⁸

A Juriewiczékhez hasonló emberek, akiknek semmiféle közük nem volt a lengyel kémkedéshez, alkották a „mocskot”, amelyre Sztálin utalt. Jerzy Makowski fiatal leningrádi diák családjának hasonló sors jutott osztályrészül. Ő is, fivérei is becsvágyó fiatalemberek voltak: tudatosan szerették volna kiépíteni szovjetunióbeli pályájukat, és elhunyt apjuk kívánságához híven szakmát akartak tanulni. Jerzy, a legfiatalabb, hajóépítő szeretett volna lenni. Mindennap együtt tanult bátyjával, Stanisławval. Egy reggel három NKVD-s költötte fel őket: Stanisławért jöttek. A fiatalember ugyan nyugtatni próbálta öccsét, de olyan ideges volt, hogy a cipőjét sem tudta befűzni. Jerzy ekkor látta őt utoljára. Két nap múlva letartóztatták a másik testvért, Władisławot is. A két fiút agyonlőtték: ők is osztoztak a leningrádi körzetben a lengyel akció folyamán kivégzett 6597 szovjet polgár sorsában. Anyjukat a szokásos hazugsággal fizették ki: fiait a Gulagra vitték, megfosztva őket a levelezés jogától. Eugeniusz, a harmadik fivér, aki énekesnek készült, gyári munkásnak állt, hogy eltartsa a családot, de hamarosan elvitte a tüdőbaj.¹⁹

Az akkoriban Leningrádban élő Anna Ahmatova orosz költőnőnek a fiát hurcolták el a Gulagra a terror alatt. Ahmatova felidézte az „ártatlan Orosz-

országot”, melynek „testét szörnyeteg csizmák taposták”, s ahol úton-útfélen „fekete rabkocsi fékez, csikordul...”^{*} Az ártatlan Oroszország soknemzetiségű ország volt, Leningrád pedig kozmopolita város, ahol a legnagyobb veszélyben a helyi nemzeti kisebbségek forogtak. 1937-ben és 1938-ban a leningrádi lengyeleket harmincnégyszer inkább fenyegette a letartóztatás, mint szovjet polgártársaikat. És ha egy lengyelt letartóztattak, fölöttébb valószínű volt, hogy ki is végzik: a lengyel hadművelet folyamán az elítéltek 89 százalékát lőtték agyon, általában a letartóztatást követő tíz napon belül. Ám ez csak valamivel volt rosszabb, mint a lengyelek helyzete az ország más részein: a Szovjetunió összterületén a lengyel akcióban letartóztatottak 78 százalékát sújtotta halálbüntetés. Természetesen a többieket sem engedték szabadon: többségüket nyolc-tíz, a Gulagon letöltendő évre ítélték.²⁰

A leningrádiak és a lengyelek ekkoriban nemigen voltak tisztában ezekkel az arányokkal. Ők csak a félelmet ismerték, hogy kora reggel kopognak az ajtajukon, és megborzadtak a lélekvesztőnek vagy „fekete varjúnak” nevezett rabszállító teherautó látványától. Ahogy egy lengyel felidézte, az emberek, amikor este nyugovóra tértek, nem tudhatták, hogy a napfény vagy a „fekete varjú” ébreszti-e őket. Az iparosítás és a kollektivizálás szétszórta a lengyeleket a hatalmas országban. Most egyszerűen eltűntek a gyáraikból, barakkjaikból, otthonaikból. Hogy a sok ezer közül egy példát ragadjunk ki: a Moszkvától nyugatra eső, közeli Kuncevo város egyik szerény faházában több szakmunkás élt, köztük egy lengyel műszerész és egy lengyel fémkohász. Őket 1938. január 18-án, illetve február 2-án letartóztatták és agyonlőtték. Jevgenyija Babuskina, a kuncevoi lengyel akció harmadik áldozata, egy sokat ígérő és minden jel szerint lojális szerves kémikus, még csak lengyel sem volt. Az édesanyja azonban valamikor lengyel diplomatákra mosott, és így Jevgenyiját is kivégezték.²¹

A legtöbb szovjetunióbeli lengyel nem a szovjet-orosz városokban, így Leningrádban vagy Kuncevo-ban élt, hanem Belorusszia és Ukrajna nyugati vidékein, ahol évszázadok óta honosak voltak. Ezek a körzetek a 17–18. században a régi Lengyel–Litván Államszövetséghez tartoztak. A 19. században, amikor az említett területek a cári birodalom nyugati régióit alkották, a lengyelek so-

kat vesztek önállóságukból, és asszimilálódni kezdtek a környező ukrán és belorusz lakossághoz. Néha azonban az asszimiláció iránya megfordult: a belorusz és ukrán nyelvet beszélők a lengyelt a civilizáció nyelvének tekintették, és lengyelnek mondták magukat. A húszas évek szovjet nemzetiségi politikája arra törekedett, hogy ez utóbbi polgárokból igazi lengyeleket csináljon, és lengyel nyelvű iskolákban lengyel irodalmi nyelvre taníttatta őket. Most, a nagy terror idején, a szovjet politika ismét diszkriminációval élt, csak ezúttal negatív értelemben, és halállal vagy deportálással sújtotta a szóban forgó személyeket. Mint a náci Németországban az egykorú zsidóüldözés, az emberek etnikai alapon való megkülönböztetése korántsem jelentette azt, hogy ezek a személyek különösebben azonosultak volna az érintett nemzetiséggel.²²

Belorussziában a terror egybeesett a minszki pártvezetésben végrehajtott tömeges tisztogatással, amelyet Borisz Berman NKVD-parancsnok irányított. Berman azzal vádolta a helyi belorusz kommunistákat, hogy elhanyagolják a pozitív szovjet akciók politikáját és szítják a belorusz nacionalizmust. Az NKVD később, akárcsak Ukrajnában, és nagyjából ugyanazzal az okoskodással, a Lengyel Katonai Szervezetet tüntette fel az állítólagos belorusz illojalitás mozgatójaként. Belorusszia szovjet polgárait azzal vádolták, hogy „belorusz nacionálfasiszták” vagy „lengyel kémek”, esetleg mindkét vádpontban elmaraszthatók. Mivel a belorusz és az ukrán területeken a Szovjetunió és Lengyelország osztozott, nem volt nehéz hasonló állításokkal dobálózni. Azt, aki a belorusz vagy ukrán kultúrával foglalkozott, azzal vádolták, hogy figyelemmel kíséri az államhatáron túli fejleményeket. A Belorussziában végbemenő tömeges mérsárlás kiterjedt a belorusz nemzeti kultúra nagy műveltségű képviselőinek módszeres kiirtására. Ahogy Berman egyik kollégája később megfogalmazta: Berman „a belorusz értelmiség színe-javát semmisítette meg”. Az ország jelentős írói közül nem kevesebbet, mint 218-at öltek meg. Berman közölte beosztottjaival, hogy karrierjük a 00485-ös parancs minél gyorsabb teljesítésén múlik: „Az egyes vezetők értékelésénél számba vett legfőbb szempont az lesz, milyen gyorsan és milyen eredményesen derítik fel és tartóztatják le a lengyel kémeket.”²³

Berman és emberei a méretekkel is jól sáfázkodtak: gyilkosságaikat a Szovjetunió legnagyobb kivégzőhelyén hajtották végre, nevezetesen a Minszktől 12 kilométerre északra lévő kurapati erdőben. Az erdő nevezetessége volt az a fehér virág, amelyet belorusz irodalmi nyelven *kuraszljepinek*, a helyi tájszó-

^{*} *Rekviem* (részletek), Rab Zsuzsa fordítása

lásban *kurapatin*ak neveznek. A „fekete varjúk” éjjel-nappal robogtak át a fehér virágokon, és annyi volt belőlük, hogy a keskeny kavicsos ösvényt – ahogy a helyiek mondták – „halálúttá” döngölték. Az erdőben tizenöt hektárnyi fenyőt vágtak ki, és százával ásták a gödröket. Miután a halálraítélteket idehajtották, két ember valamelyik gödör szélére kísérte őket, majd a tarkón lövést követően mindenkit a gödörbe löktek. Ha hiány volt golyókban, az NKVD-sek úgy ültették le áldozataikat, hogy a fejük egy vonalban legyen – ekként egyetlen golyó egyszerre több koponyán is áthatolt. A holttesteket egymás fölé rétegezték, és befedték homokkal.²⁴

A 19 931 emberből, akit a lengyel hadművelet keretében a belorusz köztársaságban letartóztattak, 17 772-t ítéltek halálra. Voltak köztük beloruszok, és voltak zsidók. De a legtöbben lengyelek, akik már az itteni kulákkakcióval és egyéb tisztogatásokkal járó letartóztatásokat is megszenveték. Mindent összevetve a kivégzések és halálos ítéletek következtében a Belorussziában élő lengyelek száma a nagy terror idején több mint 60 000-rel esett vissza.²⁵

A lengyel hadművelet a legkiterjedtebb Ukrajnában volt, ahol a Szovjetunió 600 000 lengyel lakosának mintegy 70 százaléka élt. Itt az akció keretében 55 928 személyt tartóztattak le, közülük 47 327-et agyonlőttek. 1937-ben és 1938-ban a lengyeleket tizenkétszer nagyobb eséllyel tartóztatták le, mint a szovjet-ukrajnai lakosság többi tagját. Itt fejlődött ki az éhínségből a Lengyel Katonai Szervezet elmélete, itt üldözte Balickij a lengyeleket hosszú éveken át, és itt kellett korábbi helyettesének, Izrail Leplevszkijnek főnöke eltávolítása után bizonyosságot tennie éberségéről. Leplevszkij nem sokra ment az előléptetéssel: 1938 áprilisában őt is letartóztatták, és még az ukrajnai lengyel hadművelet befejezése előtt ki is végezték. (Utóda, Alekszandr Uszpenszkij volt olyan bölcs, hogy 1938 szeptemberében eltűnjön a színről, de később megtalálták és kivégezték.)²⁶

Leplevszkij egyik helyettese, Lev Rajhman dolgozta ki azon letartóztatási kategóriákat, amelyek Ukrajna népes lengyel lakosságára ráhúzhatók voltak. A gyanúsítottak egyik csoportjába érdekes módon azok a szovjet rendőrségi ügynökök kerültek, akiket beépítettek a szovjetunióbeli lengyelek közé. Ezzel újratermelődött az éberség dilemmája, amellyel Balickij, Leplevszkij és az NKVD többi tisztje már szembekerült. Miután „bebizonyosodott”, hogy a Lengyel Katonai Szervezet mind a jelenben, mind a múltban Ukrajna-szerte felütötte a fejét,

és az egész Szovjetunióban nagy befolyásra tett szert, az NKVD bármikor arra hivatkozhatott, hogy a rendőrök és a besúgók a kellő időben nem tanúsítottak elég éberséget. E rendőrségi ügynökök közül sokan maguk is lengyelek voltak, de ukránok, zsidók és oroszok úgyszintén akadtak köztük.²⁷

Ebbe a csapdába esett Jadwiga Moszyńska. A lengyel újságíró, aki egy lengyel nyelvű lapnál dolgozott, jelentéseket készített a rendőrségnek kollégáiról. Amikor az érintetteket letartóztatták, és a lengyelek javára végzett kémkedéssel vádolták, Moszyńska lehetetlen helyzetbe került. Miért nem tájékoztatta a hatóságokat arról, hogy az egész lengyel munkahelyi kollektíva idegen ügynökök fészke? Czesława Angielczyk lengyel-zsidó származású NKVD-tiszt, aki a lengyel nyelv oktatóiról készített besúgói jelentéseket, hasonló sorsra jutott. Mihelyt a lengyel hadművelet teljes iramra kapcsol, és a tanítók letartóztatása napirenden volt, ezt a nőt is azzal vádolták, hogy a korábbiakban nem dolgozott kellő odaadással. Mindkét besúgót kivégezték, és a Kijevtől északkeletre lévő, hatalmas bikovnyai tömegsírok valamelyikébe temették. Ezen a helyszínen a nagy terror idején legalább 10 000 szovjet polgárt végeztek ki.²⁸

Az ukrán falvakban a lengyel hadművelet, ha ez egyáltalán lehetséges, még önkényesebben és kegyetlenebbül zajlott, mint Kijevben és a többi városban. Lengyel túlélők visszaemlékezései szerint a „fekete varjúk” csak szálltak-szálltak városról városra, faluról falura, gyászba borítva a lengyeleket. Az NKVD friss csapatokat hozatott a városokba abban a reményben, hogy a lengyelek letartóztatásának és kivégzésének folyamatát heteken, sőt napokon belül lebonyolítják. Zsmerinkában, egy fontos vasúti csomóponton az NKVD 1938 márciusában bukkant fel, összeszedett több száz lengyelt, és kínzással csikart ki belőlük vallomásokat. Polonyében az NKVD főnökéből és az egyik ügyészből álló dvojka lefoglalta a megszenteltelenített római katolikus templomot. Polonyéból és a környező falvakból lengyeleket fogdostak össze, majd a templom pincéjébe zárták őket. A polonyei templomban 168 embert öltek meg.²⁹

A legkisebb településeken még a legüresebb törvényes formaságokat is mellőzték. Egyik percről a másikra NKVD-különítmények tűntek fel azzal az utasítással, hogy bizonyos számú embert letartóztassanak és kivégezzenek. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy az egész falu, gyár vagy kollektív gazdaság bűnös. Éjszaka körülférték a helyszínt, utána pedig addig kínozták a férfiakat, amíg el nem érték a kitűzött célt. Ezután végrehajtották a kivégzéseket, és

továbbvonultak. Mire a dossziéjukat tartalmazó albumokat összeállították, és áttanulmányozásra Moszkvába küldték, az áldozatok sok esetben már rég nem voltak az élők sorában. Vidéken az NKVD-különítmények valójában halálbrigádok voltak. Csernyivkában 1937-ben az NKVD kivárta december 25-ét (a római katolikus lengyeleknél ez volt a karácsony, az ortodox ukránoknál azonban nem), és akkor tartóztatott le mindenkit, aki templomba ment. Az elfogottak egyszerűen eltűntek. Ahogy egy helyi asszony felidézte, „mint kő a vízben”.³⁰

A letartóztatottak majdnem mindig férfiak voltak, és elhurcolásuk kétségbeesésbe döntötte a családokat. Zeferyna Koszewicz akkor látta utoljára az apját, amikor a gyárban, ahol dolgozott, letartóztatták, és Polonyéba vitték kihallgatásra. Lányához intézett utolsó szavai ezek voltak: „Hallgass anyádra!” A legtöbb anya azonban tehetetlen volt. Az ukrán falvakban, akárcsak szerte a Szovjetunióban, az asszonyok nap nap után rituálisan jártak a börtönbe; ennielót és tiszta fehérneműt vittek, a börtönőrök pedig cserébe kiadták nekik a szennyest. Mivel ez volt az egyetlen életjel, amit a férfiakról kaptak, az asszonyok örömmel vették át. Néha egy-egy férjnek sikerült valamilyen üzenetet kicsempésznie. Az egyik férfi az alsóneműjébe rejtette üzenetét: „Szenvedek, és ártatlan vagyok.” Aztán egy napon véres volt a kiadott alsónemű, másnap már nem volt alsónemű, és utána férj sem volt.³¹

1937 októberében és novemberében, mielőtt a táborok és a különleges telepek megteltek, férjük agyonlövése után az özvegyeket Kazahsztánba száműzték. Ezekben a hetekben az NKVD gyakran elvitte és árvaházba szállította a tíz éven felüli gyerekeket, nehogy lengyel szellemben nevelkedjenek. 1937 decemberétől, amikor a Gulagon már kevés volt a hely, a nőket többnyire nem száműzték, hanem otthon hagyták őket a gyerekeikkel. Ludwik Piwińskit például akkor tartóztaták le, amikor a felesége éppen a fiuknak adott életet. Mivel az asszonyt többé nem láthatta, nem közölhette vele, milyen ítéletet kapott, és ő is csak a vonaton tudta meg: tíz évig kell fát vágnia Szibériában. Piwiński egyike volt azon viszonylag kevés szerencsés lengyelnek, akit elhurcoltak ugyan, de életben maradt. Eleanora Paszkiewicz végignézte, amint apját 1937. december 19-én letartóztatják, és aztán, karácsony első napján, édesanyja születésének is szemtanúja volt.³²

A lengyel hadművelet Ukrajnában tombolt a leghevesebben – ugyanazokon a területeken, ahol a tudatos éheztetési politika alig néhány évvel korábban milliókat pusztított el. Némely lengyel családot, amelytől az ukrainai terror férfiakat ragadott el, már az éhínség is borzalmasan sújtotta. Hanna Sobolewska például 1933-ban végignézte apja és öt testvére éhhalálát. Egyik öccse, Józef volt az a kisfiú, aki, mielőtt éhen halt, azt hajtogatta: „Most már életben maradunk!” 1938-ban a „fekete varjú” elvitte a férjét, valamint egyetlen, életben maradt fivérét. Az ukrainai lengyel falvakban dühöngő terrort e szavakkal idézte fel: „A gyerekek sírnak, a nők maradnak.”³³

1938 szeptemberében az NKVD-t felhatalmazták, hogy formális ellenőrzés nélkül ítélkezhet, ölhet és deportálhat; ekként a lengyel hadművelet eljárás-módja hasonlóvá vált a kulákhadműveletben tapasztaltnak. Bármilyen egyszerű volt a dossziémódszer, ez is fárasztónak találtatott. Noha Moszkvában ezeket a dossziékat csak futólag lapozták át, még így is sűrűbben érkeztek, mint ahogy feldolgozhatták őket. 1938 szeptemberére több mint százezer eset várt felülvizsgálatra. Így aztán speciális trojkákat hoztak létre, hogy helyi szinten olvassák át a dossziékat. A trojkák egy helyi pártvezetőből, egy helyi NKVD-főnökből és egy helyi ügyészből álltak. Feladatuk az volt, hogy átvizsgálják körzetük összegyűlt dossziéit, és valamennyi ügyben ítéletet hozzanak. Mivel az új trojkák általában az eredeti dvojából, valamint egy hozzácsatolt kommunista párttagból álltak, egyszerűen helybenhagyták saját korábbi javaslatukat.³⁴

A speciális trojkák naponta több száz esetet tekintettek át; hat hét alatt fel is dolgozták a restanciát, és mintegy 72 000 embert ítéltek halálra. A trojkák az ukrán falvakban is úgy működtek, mint annak idején a kulákkakcióban: nagy számban és nagy sietséggel ítéltek el és ölték meg az embereket. A zsitomiri körzetben, amely Ukrajna legnyugatibb vidékén, Lengyelország közelében terült el, az egyik trojka 1938. szeptember 22-én kerekén 100 embert ítél halálra; másnap további 138, majd szeptember 28-án újabb 408 fő kivégzését rendelték el.³⁵

A lengyel hadművelet némely tekintetben a szovjetunióbeli nagy terror legvéresebb fejezete volt. Nem a legkiterjedtebb, de a kulákkakció után a második legnagyobb. A kivégzettek aránya a letartóztatottakon belül nem itt volt a legmagasabb, de nem sok hiányzott hozzá, és a hasonló gyilkos akciók jóval kisebb méretűek voltak.

Összesen 143 810 embert tartóztattak le a Lengyelország javára elkövetett kémkedés vádjával, és közülük 111 091 főt végeztek ki. Ha nem is mind, de a legtöbben lengyelek voltak. Aránytalanul sok lengyelt sújtott a kulákkakció is, különösen Ukrajnában. Ha tekintetbe vesszük a halálesetek számát, a letartóztatások és a halálos ítéletek arányát, valamint a letartóztatás valószínűségét, úgy a Szovjetunió területén élő lengyelek a nagy terror idején minden más csoportnál többet szenvedtek. 1937-ben és 1938-ban óvatos becslés alapján is mintegy 85 000 lengyelt végeztek ki, azaz a nagy terror 681 692 halálos áldozatának egynolcada lengyel volt. Ha meggondoljuk, hogy a lengyelek mindössze

parányi kisebbséget alkottak a Szovjetunióban, és az összlakosságnak kevesebb mint a 0,4 százalékát képviselték, ez a százalékarány letaglózóan magas. A nagy terror idején a lengyelek elhalálozásának valószínűsége mintegy negyvenszer volt nagyobb a többi szovjet állampolgárénál.³⁶

A lengyel hadművelet modellként szolgált más nemzetiségi akciók sorozatához is. Ezek egytől egyig diaszpórában élő nemzetiségek, azaz az új sztálini terminológia értelmében „ellenséges nemzetek” ellen irányultak, amelyeknek valós vagy képzelt kapcsolataik voltak valamelyik külföldi állammal. A lett hadműveletben 16 573 embert lőttek agyon a Lettország javára végzett kémkedés vádjával. További 7998 szovjet polgár azért halt meg, mert állítólag Észtország javára kémkedett, 9078 személyt pedig Finnország ügynökeként ölték meg. A nemzetiségi akcióknak tehát, a lengyeleket is beleszámítva, 234 157 ember esett áldozatul. E hadműveletek olyan nemzetiségi csoportok ellen irányultak, amelyek összesítve is csak 1,6 százalékát tették ki a szovjet lakosságnak, ám a nagy terror halálos áldozatainak nem kevesebb mint 36 százalékát tették ki. A kipécézett nemzeti kisebbségek életét tehát a nagy terror idején hűsszorosan akkora veszély fenyegette, mint az átlagos szovjet polgárokét. A nemzetiségi akciókban elfogottaknál rendkívül nagy volt a halálos ítélet valószínűsége: a lengyel hadműveletben a kivégzés esélye 78 százalék volt, valamennyi nemzetiségi hadműveletet együttesen tekintve 74 százalék. Míg a kulákkakcióban letartóztatott szovjet polgárnak egyenlő esélye volt arra, hogy kivégzés helyett a Gulagra küldjék, a nemzetiségi hadműveletben letartóztatottak esetében négy közül hármat agyonlőttek. Ez talán inkább az időponton múlt, semmint a szándékon: a kulákkakció keretén belül a letartóztatások zömére korábban került sor, mint a nemzetiségi akciók esetében. Általában elmondható, hogy a nagy terror folyamán minél később tartóztatták le a polgárt, annál valószínűbb volt, hogy agyonlövők, azon egyszerű okból, hogy a Gulagon egyre kevesebb volt a hely.³⁷

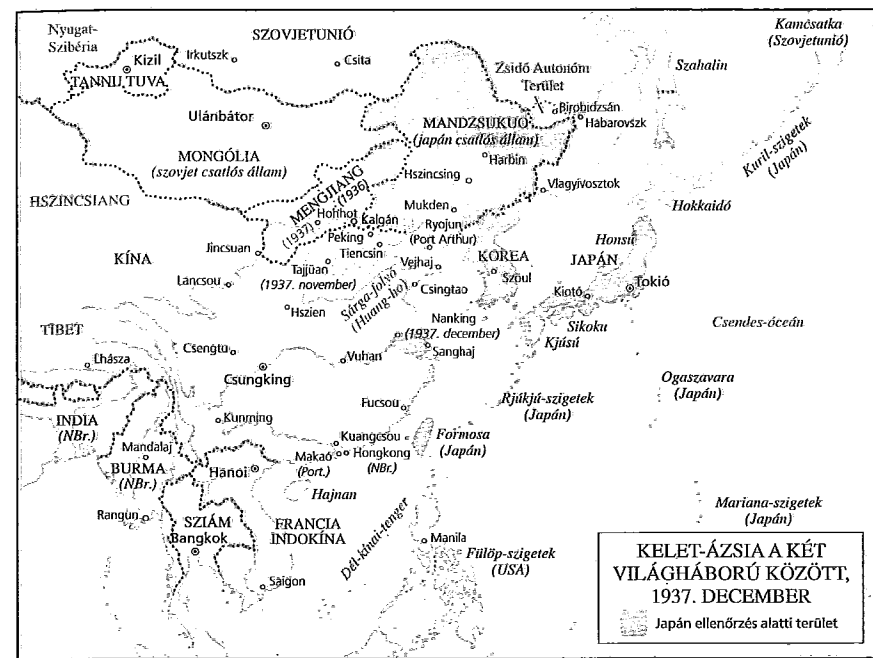
Jóllehet Sztálin, Jezsov, Balickij, Leplevszkij, Berman és mások összefüggést láttak a lengyel etnikum és a szovjet biztonság között, a lengyelek lemészárlása semmivel sem javított a szovjet állam nemzetközi helyzetén. A nagy terror idején több embert tartóztattak le lengyel kémként, mint ahányat német és japán kémként együttvéve marasztaltak el – de a letartóztatottak közül csak kevesen kémkedtek ténylegesen Lengyelország javára (sőt könnyen lehet, hogy senki). 1937-ben és 1938-ban Varsó nagyon vigyázott arra, hogy a náci Németországtól

és a Szovjetuniótól egyenlő távolságot tartson, és a legkevésbé sem tervezte, hogy támadó háborút indítson a Szovjetunió ellen.³⁸

Sztálin azonban, meglehet, úgy okoskodott, hogy a lengyelek irtásából nem lehet semmi baj. Helyesen feltételezte, hogy egy Németország elleni háborúban Lengyelország úgysem lenne a Szovjetunió szövetségese. De mert Lengyelország a náci Németország és a Szovjetunió között terült el, egy Kelet-Európaért vívott háborúban semleges sem maradhatott. Vagy szembeszáll Németországgal, és vereséget szenved, vagy szövetszerez vele, és megtámadja a Szovjetuniót. A szovjetunióbeli lengyelek ellen elkövetett tömeggyilkosságok egyik esetben sem ártanak a Szovjetunió érdekeinek – mindaddig, amíg ezen érdekeknek semmi közük sincs a szovjet polgárok életéhez és jó közérzetéhez. Ám Sztálin ezzel a cinikus okoskodással alighanem mellőfogott: ahogy arra a meghökkenett diplomaták és kémek egyidejűleg felfigyeltek, a nagy terror sok olyan energiát kötött le, amely más csatornákba terelve több hasznot hajtott volna. Sztálin félreértette a Szovjetunió biztonsági pozícióját. A harmincas évek végén többre ment volna azzal, ha a hírszerzési ügyeket hagyományosabban kezeli.

1937-ben úgy tűnt: a közvetlen veszély Japán részéről fenyeget. Japán közép-ázsiai tevékenységével indokolták annak idején a kulákhadműveletet. A japán veszély ürügyén indultak meg az akciók a Szovjetunió kínai kisebbsége és a Mandzsúriából hazatérő szovjet vasutasok ellen. Ugyancsak a Japán javára elkövetett kémkedéssel indokolták a teljes szovjetunióbeli koreai lakosság, mintegy 170 000 ember deportálását a Távol-Keletről Kazahsztánba. Maga Korea ekkor japán megszállás alatt állt, így hát a Szovjetunióban élő koreaiak bizonyos értelemben japán diaszpórának minősültek. Seng Si-caj, Sztálin kliense Hszincsiang nyugat-kínai körzetben, maga is terrort honosított meg, amelyben ezrek veszték oda. A Kínától északra elterülő Mongol Népköztársaság 1924-es megalakulása óta szovjet csatlós állam volt. 1937-ben aztán szovjet csapatok hatoltak be a szövetséges Mongóliába, és 1937–38-ban a mongol hatóságok is megszervezték a maguk terrorját, amely 20 474 ember életébe került. Mindezek a fejlemények Japán ellen irányultak.³⁹

E tömeggyilkosságok egyike sem szolgált különösebb stratégiai célt. A japán vezetés Kína, majd a Csendes-óceán vonatkozásában a déli stratégia mellett döntött. 1937 júliusában, éppen a nagy terror beindításakor, Kínában avatkoztak be, és csak ezután hatoltak tovább déli irányban; így hát mind a kulákakció, mind

a keleti nemzetiségi akciók téves következtetéseken alapultak. Lehetséges, hogy Sztálin tartott Japántól, és volt is oka aggodalomra. A harmincas években Japán egyértelműen agresszív szándékokat táplált, és a kérdés csak az volt, merre óhajt terjeszkedni: észak vagy dél felé. A japán kormányok ingatagok voltak, hajlottak a gyors politikai irányváltásokra. Végül soron azonban a tömeggyilkosságok nem védhették meg a Szovjetuniót egy támadástól, amelyre nem került sor.

Meglehet, Sztálin, akárcsak a lengyelek esetében, úgy okoskodott, hogy a tömeggyilkosságok semmibe sem kerülnek; és ha Japán mégis támadni akar, legalább kevesebb támogatója lesz a Szovjetunióban. Ha pedig nem támad – nos, akkor a megelőző célzatú tömeggyilkosságok és tömeges deportálások mit sem ártottak a szovjet érdekeknek. Ez az okoskodás azonban megint csak akkor állja meg a helyét, ha a szovjet állam érdekeit egyértelműen elválasztják lakossága életétől és jó közérzetétől. És most is az történt, hogy az NKVD-nek a belső ellenség (és önmaga) elleni bevetése megakadályozta a Szovjetunióra leselkedő valódi fenyegetés: a japán és lengyel közreműködés, illetve a szovjet uralom belső ellenségeinek segítsége nélkül megindított német támadás veszélyének módszeresebb kezelését.

Németország ugyanis, ellentétben Japánnal és Lengyelországgal, valóban támadó háborút fontolgatott a szovjet állam ellen. 1936 szeptemberében Hitler tudatta kormányával, hogy külpolitikájának legfőbb célja a Szovjetunió megsemmisítése. „A bolsevizmus lényege és célja az – jelentette ki –, hogy elpusztítsa az emberiség eddigi vezető rétegeit, és a világ zsidóságával váltsa fel őket.” Hitler kijelentette: Németországnak négy éven belül készen kell állnia a háborúra. Ennek folyamányaként 1936-ban Hermann Göring állt egy négyéves terv főhatóságának élére, amely mind az állami, mind a magánszektor felkészíti az agresszív háborúra. Hitler valódi veszélyt jelentett a Szovjetunióra nézve, de Sztálin minden jel szerint nem adta fel a reményt, hogy a szovjet–német viszony szívélyesebbé tehető. Talán ez magyarázza, hogy a szovjetunióbeli németek elleni akciók enyhébbek voltak, mint a lengyelekkel szembeniek. A német nemzetiségi akció keretében 41 989 személyt lőttek agyon, s nagy részük még csak nem is volt német.⁴⁰

Ezekben a népfrontos években Európa figyelmét elkerülték a szovjetunióbeli öldöklések és deportálások. Amennyiben a nagy terrort egyáltalán észrevették, csak a kirakatperekről, valamint a párton és a hadseregen belüli tisztogatásokról vettek tudomást. Ám a nagy terror lényegét nem azok az események alkották, amelyekkel akkoriban a szakértők és az újságírók foglalkoztak – a lényegét a kulákkakciók és a nemzetiségi hadműveletek jelentették. Az 1937 és 1938 folyamán politikai bűnökért végrehajtott 681 692 kivégzés közül 625 483 a kulákok és a nemzetiségek elleni direktívák következménye volt. A halálos ítéletek több mint kilenczede és a Gulagra szóló ítéletek háromnegyede háttérben ez a két kampány állt.⁴¹

A nagy terror ekként elsősorban részint kulákkellenes akció volt, amely a leg súlyosabban Ukrajnát érintette, részint nemzetiségek elleni akciósorozat, amelyek közül a legjelentősebb a lengyelek ellen irányult, és ugyancsak Ukrajnában tombolt a leghevesebben. A nagy terror 681 692 dokumentált halálos ítéletéből 123 421-et hajtottak végre Ukrajnában – és ez a szám még nem foglalja magában azokat az ukrainai polgárokat, akiket a Gulagon lőttek agyon. Ukrajna mint szovjet köztársaság a Szovjetunió belülről éppúgy fölülreprezentált volt, mint Ukrajnán belül a lengyelek.⁴²

A nagy terror volt a harmadik szovjet forradalom. Míg 1917 után a bolsevik forradalom a politikai rendszert változtatta meg, és 1930 után a kollektivizálás

új gazdasági rendszert vezetett be, az 1937–38-as nagy terror a gondolkodásban hozott forradalmat. Sztálin életet lehelt abba az elméletébe, miszerint az ellenség csak kihallgatásokon leplezhető le. A külföldi ügynökökről és belföldi összeesküvésekről szőtt meséit kínzókamrákban adták elő, és kihallgatási jegyzőkönyvekben foglalták írásba. Az 1930-as évek végén a szovjet polgárok, ha egyáltalán, úgy e narratíva előadóiként vettek részt a magas politikában. Saját változataikat nemegyszer el kellett hallgatniuk, hogy Sztálin nagyobb szabású fikciója tovább élhessen.

Mindazonáltal úgy tűnt: a parasztok és munkások menetszlopainak számoszlopokká alakítása felvillanyozta Sztálint, és kétségtelen, hogy a nagy terror lefolyása vitathatatlanra tette hatalmi pozícióját. Miután 1938 novemberében megálljt parancsolt a tömeges akcióknak, ismét lecserélte a maga NKVD-főnökét. Jezsovot, akit később kivégeztek, Lavrentij Berija váltotta fel. Jezsov sorsa az NKVD számos vezető állású tisztjén beteljesedett: őket tették felelőssé az úgynevezett túlkapásokért, amelyek valójában a sztálini politika lényegét alkották. Sztálin képes volt Jezsorra cserélni Jagodát, majd Jezsovot Berijára – ekként bebizonyítva, hogy a biztonsági apparátus csúcsán ő maga áll. Képes volt az NKVD-t kijátszani a párt ellen, de a pártot is az NKVD ellenében – ekként bebizonyítva, hogy ő a Szovjetunió sérthetetlen vezetője. A szovjet szocializmus zsarnoksággá alakult, amelyben a zsarnok hatalmát saját udvarának politikája fölötti korlátlan uralma jelképezte.⁴³

A Szovjetunió soknemzetiségű állam volt, amely gyilkos nemzetiségi kampányainak végrehajtására soknemzetiségű elnyomó apparátust használt. Abban a korszakban, amikor az NKVD a nemzeti kisebbségek tagjait irtotta, legtöbb vezető tisztje maga is nemzeti kisebbségekhez tartozott. 1937-ben és 1938-ban az NKVD tisztjei, akik közül sokan zsidó, lett, lengyel vagy német nemzetiségűek voltak, olyan nemzetiségi gyilkosságsorozatot hajtottak végre, amely túlszárnyalt mindent, amit Hitler és az ő SS-e (legalábbis eladdig) megkísérelt. Ha pozíciójukat és életüket meg akarták őrizni, természetesen végre kellett hajtaniuk ezeket az etnikai tömeggyilkosságokat, de továbbra is vallották az internacionalizmus etikáját, amely néhányuknak valóban fontos lehetett. Aztán, a terror folytatódásával, így is, úgy is megölték őket, és a helyükre többnyire oroszok kerültek.

A zsidó tiszteket, akik a lengyel hadműveletet kiterjesztették Ukrajnára és Belorussziára, így Izrail Leplevskijt, Lev Rajhmant és Borisz Bermant, letartózt-

tatták és kivégezték. Mindez egy átfogóbb stratégia része volt. Amikor a nagy terror tömegmészárlásai elkezdődtek, a magas rangú NKVD-tisztek mintegy harmada zsidó nemzetiségű volt. Mire Sztálin 1938. november 17-én véget vetett az akciónak, már csak 20 százalékuk volt zsidó, egy évvel később pedig az arányuk 4 százalékra zsugorodott. A nagy terrort rá lehetett fogni a zsidókra, és sokan így is tettek. Azok azonban, akik így vélekedtek, Sztálin csapdájába sétáltak bele. Sztálin természetesen tudta, hogy az NKVD zsidó tisztjei kényelmesen odadobhatók a nemzetiségi megsemmisítő akciók bűnbakjaiként, különösen azután, hogy már sem a zsidó titkosrendőrök, sem a nemzetiségi elitek nem voltak életben. Annyi bizonyos, hogy a terrorból nem a zsidók vagy más nemzeti kisebbségek tagjai húztak hasznot, hanem azok az oroszok, akik feljebb léptek a ranglétrán. 1939-re az NKVD csúcspozícióiban a zsidókat az oroszok váltották fel, akik a magasabb rangú tisztek kétharmadát tették ki, és ez a helyzet a továbbiakban állandósult. Az oroszokból túltreprezentált nemzetiségi többség lett; az NKVD vezető pozícióiból való részesedésük felülmúlta a szovjet népességen belüli arányukat. A nagy terror végén az NKVD-n belül egyetlen nemzeti kisebbség számaránya volt feltűnően magas: a grúzoké, vagyis Sztálin nemzetiségé.⁴⁴

Ez a harmadik forradalom valójában ellenforradalom volt, mivel közvetetten beismerte, hogy a marxizmus és a leninizmus megbukott. Fennállásának első két évtizedében a Szovjetunió sokat tett még életben lévő polgáraiért; az állami nyugdíjakat például a nagy terror tetőzésekor vezették be. Ám a forradalmi tanok néhány lényeges feltételezésével szakítottak. A lét, ellentétben a marxisták állításával, már nem előzte meg a tudatot. Az emberek nem a társadalmi-gazdasági rendben elfoglalt helyük miatt minősültek bűnösnek, hanem feltételezett személyazonosságuk vagy kulturális kapcsolataik miatt. A politikát már nem lehetett az osztályharc fogalmaival értelmezni. A Szovjetunióban diaszpóraszerűen élő etnikumokat illojalitással vádolták, de nem azért, mintha egy korábbi gazdasági rendhez kötődtek volna, hanem azért, mert etnikai származásuk, úgymond, egy külföldi államhoz fűzte őket.⁴⁵

1938 Európájában a lojalitás és az etnikai származás közötti összefüggést magától értetődőnek tekintették. Hitler éppen ekkor élt ugyanezzel az érveléssel, hogy alátámassza követelését, miszerint lehetővé kell tenni, hogy a hárommillió csehszlovákiai német, valamint az általuk lakott területek Németországhoz kerüljenek. 1938 szeptemberében a müncheni konferencián Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország hozzájárult, hogy Németország magához csatolja Csehszlovákia nyugati peremét, ahol a szóban forgó németek zöme élt. Neville Chamberlain brit miniszterelnök kijelentette, hogy az egyezség megteremti „korunk békéjét”. Francia kollégája, Édouard Daladier ugyan nem hitt ebben, de hagyta, hogy a francia nép ebbe az illúzióba ringassa magát. A csehszlovákokat meg sem hívták a konferenciára: tőlük csak azt várták, hogy rábólintsanak az eredményre. A müncheni egyezmény megfosztotta Csehszlovákiát a hegylányított természetes védelemtől, és kiszolgáltatta egy eljövendő német támadásnak. Sztálin értelmezésében a megállapodás azt jelentette, hogy a nyugati hatalmak azért tesznek engedményeket Hitlernek, mert a németeket kelet felé akarják terelni.⁴⁶

1938-ban a szovjet vezetők buzgón törekedtek arra, hogy a maguk nemzetiségi politikáját úgy állítsák be, mint amely erőteljesen különbözik a náci Németország rasszizmusától. Az ennek a célnak szentelt 1938-as kampány keretében kiadtak egy mesegyűjteményt, amelynek egyik darabja *A számok meséje* címet viselte. A szovjet gyerekek megtanulhatták, hogy a nácik „mindenféle régi iromány feltűrésével” akarják megállapítani a német lakosság nemzetiségi hovatartozását. Ez persze igaz is volt. Az 1935-ös nürnbergi törvények kizárták a zsidókat a német állam ügyeiben való politikai részvételből, és azt, hogy ki a zsidó, származási alapon határozták meg. A német hivatalnokok valóban a zsinagógák feljegyzéseiből állapították meg, kinek vannak zsidó nagyszülei. Csakhogy a helyzet a Szovjetunióban sem különbözött lényegesen. A belső útlevelek egyik rovatában a nemzetiséget tüntették fel, vagyis minden egyes szovjet zsidó, szovjet lengyel és egyáltalán, minden egyes szovjet polgár nemzetisége hivatalosan dokumentálva volt. A szovjet polgárok elvben maguk választhatták meg nemzetiségüket – a gyakorlatban ez nem mindig történt így. 1938 áprilisától az NKVD megkövetelte, hogy bizonyos esetekben a szülők nemzetiségét is fel kell tüntetni. Ugyanez a rendelkezés a lengyeleknek és más, diaszpórában

élő nemzetiségek tagjainak megtiltotta, hogy megváltoztassák nemzetiségüket. Az NKVD-nek azonban nem kellett „régíratokban turkálnia”, mert megvolt a saját dokumentációja.⁴⁷

1938-ban a németországi zsidóüldözés, noha méretei sokkal kisebbek voltak, jóval feltűnőbb volt, mint a Szovjetunió nemzetiségi hadműveletei. A náci rendszer „árjásítási” programba kezdett azzal a céllal, hogy megfossza a zsidókat tulajdonuktól; ezt az akciót azonban háttérbe szorította az a nyilvánosabban és spontánabban űzött erőszak és fosztogatás, amely Ausztria ugyanebben a hónapban végrehajtott német bekebelezését követte. Februárban Hitler ultimátumot nyújtott át Kurt von Schuschnigg osztrák kancellárnak, azt követelve, hogy változtassa országát német csatlós állammá. Schuschnigg először elfogadta a feltételeket, majd Ausztriába visszatérve szembeszállt Hitlerrel, és népszavazást hirdetett a függetlenségről. Március 12-én a német hadsereg bevonult Ausztriába, és másnap Ausztria megszűnt létezni. Az év nyara és ősze folyamán mintegy 10 000 osztrák zsidót deportáltak Bécsbe, ám Adolf Eichmann energikus ügybuzgalmának hála ők is csatlakoztak ahhoz a nagyszámú osztrák zsidóhoz, aki az eljövendő hónapokban elhagyta az országot.⁴⁸

1938 októberében Németország 17 000 lengyel állampolgárságú zsidót telepített át a Birodalomból Lengyelországba. Ezeket a zsidókat éjszaka fogdosták össze, majd vonatra ültették, és a határ lengyel oldalán minden teketória nélkül kirakták őket. Egy Franciaországban tartózkodó lengyel zsidó, akinek szüleit ekképpen üzték el, elhatározta, hogy bosszút áll. Megölt egy német diplomatát, amely tett önmagában is szerencsétlen volt, a fiatalember ráadásul rosszul is időzítette: a merényletre november 7-én, a bolsevik forradalom évfordulóján került sor, és a következő napon, amikor is az áldozat elhunyt, Hitler 1923-as sörpuccsának volt az évfordulója. Ez a gyilkosság teremtett ürügyet arra, hogy a német hatóságok megrendezzék a Kristályéjszakát, a náci Németország első nyílt és nagyszabású pogromját. A feszültség amúgy is növekvőben volt a Birodalom területén, különösen Bécsben, ahol az előző hetek folyamán naponta legalább egy támadásra került sor a zsidó tulajdon ellen. 1938. november 9-e és 12-e között megöltek néhány száz zsidót (a hivatalos számadat 91 volt), és több ezer üzletet, valamint több száz zsinagógát dúltak fel. Európában ezt, a nácik támogatóit leszámítva, a barbárság jeleként értékelték.⁴⁹

A Szovjetunió hasznát húzta a náci Németországban dúló nyilvános erőszakból. Ebben a légkörben a népfront támogatói a Szovjetuniótól várták, hogy megvédi Európát, és nem hagyja, hogy a kontinensen végigsöpörjön az etnikai erőszakhullám. Csakhogy a Szovjetunió éppen ekkoriban tobzódott az etnikai erőszak egy sokkal kiterjedtebb kampányában. A méltányosság alighanem azt diktálja, hogy megjegyezzük: erről a Szovjetunió határain kívül senki sem tudott. Egy héttel a Kristályéjszaka után Sztálin véget vetett a nagy terrornak, azok után, hogy a nemzetiségi akciókban 247 157 szovjet polgárt lőttek agyon. 1938 végére a náci Németországhoz képest a Szovjetunió mintegy ezerszer annyi emberrel végzett etnikai okokból. És ha már itt tartunk: ez idáig sokkal több zsidót is tett el láb alól, mint a nemzetiszocialisták. A zsidók ellen ugyan nem irányult semmilyen nemzetiségi akció, a nagy terror során mégis ezrével pusztultak el; és ugyanez történt az ukrajnai éhínség folyamán is. Nem azért haltak meg, mert zsidók voltak, pusztán csak azért, mert az adott kor leggyilkosabb rezsimjének polgárai voltak.

A nagy terror idején a szovjet vezetés kétszer annyi szovjet polgárt ölt meg, mint ahány zsidó Németországban élt; de a szovjet határokon túl senki, még Hitler sem fogta fel, hogy ilyen arányú tömeges kivégzések egyáltalán létezhetnek. Annyi bizonyos, hogy Németországban a háború előtt semmi ehhez hasonló nem történt. A Kristályéjszaka után első ízben vittek nagyszámú zsidót a német koncentrációs táborokba. Hitler ebben az időpontban arra törekedett, hogy a megfélemlített zsidók elhagyják az országot, és azok a zsidók, akiket koncentrációs táborokba hurcoltak, hamarosan ki is kerültek onnan. 1938 végén és 1939-ben több mint 100 000 zsidó hagyta el Németországot.⁵⁰

Az erőszak és a mozgalmas események hatására azonban a nácik képzeletét mindinkább foglalkoztatni kezdte az európai zsidók sorsa. 1938. november 12-én, néhány nappal a Kristályéjszaka után Hitler megbízta közeli munkatársát, Hermann Göringet: nyújtson be egy tervet az európai zsidók eltávolítására. A terv értelmében hajón az Indiai-óceán déli részén lévő, Afrika délkeleti partjához közeli Madagaszkár szigetére szállították volna őket. Bár Hitler és Göring minden bizonnyal szívesen vette volna, ha a német zsidókat halálra dolgoztatják egy, a szigeten létesített SS-rezervátumban, az ilyen nagyszabású és fantáziadús elképzeléseknek csak valamilyen eljövendő forгатókönyvben volt helyük, egy

olyan időpontban, amikor Németország már nagy tömegű zsidó lakosság fölött uralkodik, vagyis a Madagaszkár-terv akkor válik majd igazán végrehajthatóvá, ha Németország már nagy zsidó tömegeket igazott le. Ekkoriban a zsidók a német lakosságnak mindössze fél százalékát tették ki, és még ezt a létszámot is folyamatosan apasztotta az emigráció. Németországban soha nem élt különösen sok zsidó, de amennyiben „problémának” számítottak, már kéznél volt a „megoldás”: kisajátítás, megfélemlítés, kivándorlás. (A német zsidók még gyorsabban távoztak volna, ha az angolok beengedik őket Palesztinába, vagy ha az amerikaiak úgy látják jónak, hogy felemelik – vagy akár csak kitöltik – a bevándorlási kvótát. Az 1938 júliusában megrendezett eviani konferencián azonban csak a Dominikai Köztársaság ajánlotta fel, hogy Németországból több menekült zsidót fogad be.)⁵¹

Madagaszkár más szóval olyan „megoldást” kínált a „zsidókérdésre”, amely igazából még nem volt reális. 1938-ban a nagyszabású deportálási tervek csak abban az esetben voltak értelmezhetők, ha a vezető nácik még mindig azzal áttatják magukat, hogy Lengyelországból német csatlós állam lesz, mely bekapcsolódik a Szovjetunió megtámadásába. Lengyelországban több mint hárommillió zsidó élt, és már a lengyel hatóságok is megvizsgálták, nem alkalmas-e Madagaszkár az áttelepítésükre. A lengyel vezetők ugyan nem terveztek politikai lépéseket népes nemzeti kisebbségeik ellen (az országban ötmillió ukrán, hárommillió zsidó és egymillió belorusz élt), amelyek létezését némiképpen összefüggésbe lehetett hozni a szovjet realitásokkal vagy a nácik terveivel, mindazonáltal jónak látták volna, ha önkéntes kivándorlás révén megcsappan a zsidó népesség száma. Miután Józef Piłsudski lengyel diktátor 1935-ben elhunyt, utódai ebben a kérdésben magukévá tették a lengyel nacionalista jobboldal álláspontját, és olyan uralkodó pártot hoztak létre, amelybe csak lengyel etnikumú személyek léphettek be. A harmincas évek végén a lengyel állam a lengyelországi jobboldali vagy a revizionista cionisták céljait támogatta; az utóbbiak nagy kiterjedésű, önálló izraeli államot akartak alapítani a palesztinai brit mandátum területén – ha kell, akár erőszak árán is.⁵²

Ameddig Varsó és Berlin a „zsidókérdésen” és valamilyen távoli területi megoldáson törte a fejét, és a németek még mindig egy keleti szövetség reményében tették a szépet a lengyeleknek, a németek még képzeleghettek valamilyen megegyezésről, amelynek keretében az európai zsidókat lengyel támogatással és

a lengyel infrastruktúra felhasználásával deportálhatják keletre. A lengyelekkel való szövetség azonban füstbe ment, és a zsidók ügyében sem született közös német–lengyel terv. Piłsudski örökösei e tekintetben Piłsudski vonalát követték: politikájuk egyenlő távolságot tartott Berlintől és Moszkvától, meg nem támadási szerződést kötöttek mind a náci Németországgal, mind a Szovjetunióval, de szövetségre egyikkel sem léptek. 1939. január 26-án Varsóban a lengyelek újra és utoljára kikosarazták Joachim von Ribbentrop német külügyminisztert. A németek öt év óta próbálkoztak, mégsem tudták meggyőzni Lengyelországot, hogy érdekében állna, ha támadó háborút folytatna szovjet területekért – miközben lengyel területeket engedne át Németországnak, és német csatlós állammá válna. Ez azt jelentette, hogy a németek nem Lengyelországgal karöltve, hanem Lengyelország – és a lengyelországi zsidók – ellen indítanak háborút.⁵³

Bár a Madagaszkár-tervet nem ejtették, ezt az elképzelést Hitler fejében most kiszorította egy, a meghódítandó Lengyelországban létesítendő zsidó rezervá-

tum látomása. Ha Lengyelország nem hajlandó együttműködni a háborúban és a deportálásban, akkor Lengyelország maga válik majd olyan gyarmattá, ahol össze lehet gyűjteni a többi európai zsidót, talán valamilyen más végső kitelepítés előjátékaként. Hitler Ribbentropnak Varsóból való hazatérése után tisztázta magában, hogy első háborúját Lengyelország ellen fogja indítani, és nagy jelentőségű beszédet tartott a „zsidó problémáról”. „Ma ismét prófétaként kívánok fellépni: ha az európai és Európán túli nemzetközi finanszsidóságnak ismét sikerülne a világ népeit világháborúba taszítani, az eredmény nem a Föld bolsevizálása és ezzel a zsidóság győzelme, hanem az európai zsidó faj megsemmisülése lesz.” Hitler beszédének időpontjában az európai zsidóság mintegy 98 százaléka a német határokon kívül élt, legnagyobb részük Lengyelországban és a Szovjetunió nyugati területein. Megsemmisítésük módja egyelőre ismeretlen volt, de ebben az irányban az első lépés szükségképpen a háború lesz.⁵⁴

1939 elejére Hitler fordulóponthoz érkezett. A németek egy akolba gyűjtését célzó politikája Csehszlovákiában és Ausztriában bevált, de Lengyelországot nem sikerült megnyernie a keleti háborúhoz. Elvégezte Németország újrafelfegyverzését, és olyan messzire tolta ki a határait, amennyire csak háború nélkül megtehetette. Ausztria bekebelezése hatmillió új állampolgárt és tetemes keményvaluta-tartalékokat jelentett. Münchenben Hitler nemcsak újabb hárommillió állampolgárra tett szert, hanem övé lett az akkoriban a világ talán legjobbjának számító csehszlovák fegyvergyártás nagy része is. 1939 márciusában megszüntette Csehszlovákiát mint államot, s ezzel szétzúzott minden olyan illúziót, miszerint csupán a német etnikumra tartana igényt. A cseh területeket protektorátusként a Német Birodalomhoz csatolta, míg Szlovákia névleg független állam lett náci gyámság alatt. Március 21-én a németek megfélemlítéssel próbálták a lengyeleket megegyezésre kényszeríteni, de ezúttal sem jártak eredménnyel. Március 25-én Hitler utasította a Wehrmachtot, hogy készüljön fel Lengyelország megtámadására.⁵⁵

Miközben Hitler hatalma nőttön-nőtt, Sztálin változtatott diplomáciáján. Imár nyilvánvaló volt, hogy a népfront nem bír a fasizmussal. München véget vetett a Szovjetunió iránt barátsággal viseltető csehszlovák demokráciának, és 1939 márciusában maga Csehszlovákia is szétesett; áprilisban pedig Francisco Franco reakciós erői megnyerték a spanyol polgárháborút. A franciaországi

népfrontkormány már megbukott. Sztálinnak nem maradtak politikai csatornái, hogy belülről gyakoroljon befolyást az európai hatalmakra, így hát az utóbbiak és Moszkva viszonyának főként katonai és diplomáciai lépésekre kellett szorítkoznia.

1939 tavaszán Sztálin feltűnő gesztust tett Hitler, a nagy ideológiai ellenfél felé. Hitler már korábban megfogadta, hogy nem békél meg a zsidó kommunistákkal; Makszim Litvinov szovjet külügyi népbiztost a náci propaganda csak Finkelsteinként emlegette. Litvinov valóban zsidó volt – a fivére rabbi-ként működött. Sztálin ekkor, 1939. május 3-án, hogy Hitler kedvében járjon, menesztette Litvinovot, akit legközelebbi szövetségese, az orosz nemzetiségű Molotov váltott fel. A Hitlernek tett gesztus nem volt olyan különös, amilyennek tűnhetne. A sztálini ideológiának minden felmerülő kérdésre megvolt a maga válasza. 1934 júniusában a népfront egyik napról a másikra „szociálfasisztákból” szövetségessékké nevezte ki a szociáldemokratákat. Ha a „szociálfasiszták” a Szovjetunió barátaivá léphetnek elő, miért ne történhetne meg ugyanez magukkal a fasisztákkal is? Elvégre (szovjet elemzés szerint) a fasizmus is csupán a kapitalizmus egy eltorzult formája, márpedig a kapitalista Németországgal a Szovjetunió 1922 és 1933 között jó kapcsolatokat ápolt.⁵⁶

Merőben politikai értelemben a Németországgal való megegyezésnek volt bizonyos logikája. A német orientáció alternatívája – egy Nagy-Britanniával és Franciaországgal kötendő szövetség – kevés haszonnal kecsegtetett. London és Párizs 1939 márciusában biztonsági garanciákat adott Lengyelországnak, hátha ezzel elhárítható a német támadás, és ezt követően a Szovjetuniót is megkísérelte bevonni valamiféle védelmi koalícióba. Sztálin azonban tisztában volt vele, hogy ha Németország megtámadná Lengyelországot vagy a Szovjetuniót, London és Párizs aligha szánná el magát egy kelet-európai beavatkozásra. A legbölcsebb az volt, ha kiegyeznek a németekkel, és utána kívülről szemlélik, hogyan harcolnak egymással a kapitalista hatalmak Nyugat-Európában. „Politizálj úgy, hogy az ellenség saját kezűleg pusztítsa el magát, te pedig maradj erős a háború végéig” – ekképpen szólt a sztálini koncepció.⁵⁷

Sztálin, ahogy később meg is fogalmazta, felismerte, hogy Hitler és ő „egyformán szeretnének megszabadulni a régi egyensúlytól”. 1939 augusztusában Hitler reagált Sztálin nyitására. Még abban az évben meg akarta indítani a háborút, de a lehetséges szövetségeseinek kérdésében sokkal rugalmasabb volt, mint

az időzítést illetően. Ha a lengyelek nem hajlandók csatlakozni a Szovjetunió elleni háborúhoz, akkor talán a szovjetek lépnek be egy Lengyelország elleni hadjáratba. Ha a britek és a franciák Lengyelország német részről történő megtámadása után hadat üzennek, úgy – Hitler szemszögéből nézve – a Moszkvával kötött egyezség megghiúsítaná Németország teljes bekerítését. 1939. augusztus 20-án Hitler személyes üzenetet küldött Sztálinnak, arra kérve, hogy már 23-án fogadja Ribbentropot. Ribbentrop meg is jelent Moszkvában, ahol, mind Orwell, mind Koestler megfigyelése szerint, a szocializmus szülőföldjének fővárosában horogkeresztek díszítették a repülőteret. Ez a végső ideológiai sokk, amelynek hatására Koestler szakított a kommunizmussal, jól mutatta, hogy a Szovjetunió már nem áll ideológiai alapon.⁵⁸

A két rendszer nyomban közös terepet talált: mindkettő Lengyelország megsemmisítésére törekedett. Mihelyt Hitler feladta a reményt, hogy Lengyelországot megnyerheti a Szovjetunió elleni háborúhoz, az országgal kapcsolatos náci és szovjet retorikát alig lehetett megkülönböztetni. Hitler a versailles-i szerződés „irreális szüleményének”, Molotov ugyane szerződés „visszataszító származékának” tekintette Lengyelországot. Az 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt egyezség hivatalosan nem volt több megnevezési szerződésnél. Valójában Ribbentrop és Molotov egy titkos záradékban is megegyezett, amely kijelölte a náci Németország és a Szovjetunió kelet-európai befolyási övezeteit az egyelőre még független Finnországban, Észtországban, Lettországban, Litvániaiban, Lengyelországban és Romániában. A helyzet ironiája abban rejlett, hogy Sztálin nem sokkal korábban azzal a hamis állítással igazolta százezernél több állampolgárának a meggyilkolását, miszerint Lengyelország a megnevezési szerződés leple alatt ugyanilyen titkos záradékot írt alá Németországgal. A lengyelek elleni akciót úgy állították be, mint felkészülést egy német–lengyel támadásra; most viszont a Szovjetunió fogadta el, hogy Németországgal közösen megtámadja Lengyelországot.⁵⁹

1939. szeptember 1-jén a Wehrmacht a bekebelezett Ausztria és Csehszlovákia katonáival és fegyvereivel északról, nyugatról és délről megtámadta Lengyelországot. Hitler háborúja megkezdődött.

1939 augusztusában és szeptemberében Sztálin nemcsak kelet-európai, hanem kelet-ázsiai térképeket is tanulmányozott. Immár bízhatott benne, hogy Nyu-

gat felől nem várható közös német–lengyel támadás, és lehetőséget talált arra, hogy a Szovjetunió pozícióját a Távol-Keleten is megerősítse. Ha Kelet-Ázsiában a Szovjetunió lépéseket tesz Japán ellen, nem kell egy második fronttól tartania. 1939. augusztus 20-án a szovjetek (és mongol szövetségeseik) egy vitatott, Mongólia és Mandzsukuo közti határterületen támadást intéztek Japán és a mandzsukuoói bábállam erői ellen. Sztálinnak 1939. augusztus 23-án szentesített közeledése Berlinhez egyszersmind Tokió ellen is irányult. A Németország és a Szovjetunió közötti Molotov–Ribbentrop-paktum, amelyet három nappal a szovjet offenzíva megindulása után írtak alá, semmissé tette a Németország és Japán közti antikomintern paktumot. A német–szovjet szövetség a harctéri vereségen túl politikai földrengést váltott ki Tokióban. A japán kormány megbukott, mint ahogy az elkövetkező hónapokban még több kormány járt ugyanígy.⁶⁰

Mihelyt úgy látszott, Németország Japán helyett inkább a Szovjetuniót választotta szövetségeseül, a japán kormány váratlan és bizonytalan helyzetbe került. A japán vezetők már megegyeztek abban, hogy inkább dél, semmint észak felé terjeszkednek, inkább Kína és a Csendes-óceán, semmint Szibéria felé. Ám ha Moszkva és Berlin szövetsége tartósan bizonyul, úgy a Vörös Hadsereg inkább Ázsiában, semmint Európában összpontosíthatja erőit. Ez esetben Japán arra kényszerülne, hogy csapatainak legjavát pusztán önvédelemből északon, Mandzsukuoóban tartsa, ez pedig a déli irányú előrenyomulást alaposan megnehezítené. Hitler szabad kezet adott Sztálinnak Kelet-Ázsiában, és a japánok csak abban reménykedhettek, hogy hamarosan elárulja új barátját. Japán konzulátust nyitott Litvániaiban, hogy megfigyelési pontra tegyen szert, ahonnan követheti a német és a szovjet katonai előkészületeket. Konzulnak Csiune Szugiharát, az oroszul beszélő kémet választották.⁶¹

Azzal, hogy a Vörös Hadsereg 1939. szeptember 15-én legyőzte a japánokat, Sztálin hiánytalanul megvalósította kitűzött célját. A nagy terror nemzetiségi akciói Japán, Lengyelország és Németország ellen irányultak (ebben a sorrendben), nehogy e három állam összefogjon, és együttesen bekerítse a Szovjetuniót. A nagy terror 681 692 gyilkossága ugyan nem csökkentette a bekerítés valószínűségét, de a diplomácia és a katonai erő pótolta ezt a mulasztást. Németország szeptember 15-ig gyakorlatilag megsemmisítette a lengyel hadsereg harci erejét. A Szovjetunió elleni közös, német–lengyel támadásról nyilvánvalóan nem lehetett többé szó, és egy, a Szovjetunió elleni német–japán támadás úgyszintén

valószínűtlennek tűnt. Sztálin a Szovjetunió német–lengyel–japán bekerítésének fantomját Lengyelország sokkal realisabb német–szovjet bekerítésével váltotta fel, ez a szövetség pedig elszigetelte Japánt. 1939. szeptember 17-én, két nappal a Japán fölött aratott szovjet katonai győzelem után, a Vörös Hadsereg kelet felől betört Lengyelországba. A Vörös Hadsereg és a Wehrmacht az ország közepén adott egymásnak találkozót, és közös győzelmi parádét rendezett. Szeptember 28-án Berlin és Moszkva másodszor is megegyezett Lengyelország tárgyában; ebben az új szerződésben kijelölték a határokat, és barátságot fogadtak egymásnak.

Így kezdődött új szakasz a véres övezet történetében. Hitler átengedte a Szovjetuniónak Lengyelország felét, és ezzel lehetővé tette, hogy a sztálini terror, amely már a lengyel akcióban is oly gyilkosnak bizonyult, Lengyelországban folytatódjék; Hitler pedig, Sztálinnak hála, a megszállt Lengyelországban sort keríthetett tömegmészárlási politikájának első lépéseire. A Lengyelország közös német–szovjet lerohanását követő huszonegy hónap során a németek és a szovjetek – minthogy egyik is, másik is a megszállt ország fele részét birtokolta – nagyjából ugyanolyan számban és hasonló okokból gyilkolhatott lengyel polgári személyeket.

A két megszálló ország pusztító tevékenységének eszközei egy harmadik ország területén koncentráálódtak. Hitler, akárcsak korábban Sztálin, a lengyeleket szemelte ki első nagyobb szabású nemzeti kivégző kampánya céltáblájául.

Negyedik fejezet

MOLOTOV ÉS RIBBENTROP EURÓPÁJA

A németek terrorja az égen kezdődött. 1939. szeptember 1-jén, hajnali 4 óra 20 perckor előzetes figyelmeztetés nélkül bombák zúdultak a Wieluń nevű közép-lengyelországi városra. A németek egy minden katonai jelentőség nélküli helységet választottak halálos kísérletük helyszínéül. Terrorizálhatja-e a polgári lakosságot a modern légierő tudatos bombázással? A templom, a zsinagóga, a kórház mind lángba borult. Egymást követő hullámokban összesen 70 tonna bomba zúdult a városra, romba döntve a legtöbb épületet, s százakat pusztítva el, nagyrészt nőket és gyerekeket. A lakosság elmenekült; amikor egy német hivatalnok odaért, több volt a városban a hulla, mint az élő ember. Szerte Nyugat-Lengyelországban városok és falvak tucatjai jártak ugyanígy. Nem kevesebb mint 158 települést ért bombatámadás.¹

Varsóban, a lengyel fővárosban is látták az emberek, ahogy a repülőgépek egymást kergetve szántják a tiszta kék eget. „A mieink”, gondolták reménykedve. Tévedtek. 1939. szeptember 10-e volt az első nap, amelyen egy ellenséges légierő módszeres bombatámadást intézett egy európai nagyváros ellen. Aznap a német gépek tizenhétszer támadták Varsót. A hónap közepére a lengyel hadsereg lényegében vereséget szenvedett, de a főváros még védekezett. Szeptember 25-én Hitler kijelentette, hogy Varsónak most már kapitulálnia kell. Ezen a napon mintegy 560 tonna bombát, valamint 72 tonna gyújtóbombát dobtak le. Így támadtak meg egy sűrűn lakott nagy települést és egy történelmi európai fővárost egy hadüzenet nélküli háború kezdetén, és a bombázásnak mintegy 25 000 polgári személy (valamint 6000 katona) esett áldozatul. A menekültoszlopok már az egész hónap folyamán özönlöttek kelet felé, minél távolabbra a Wehrmachttól. A német vadászpilóták nagy élvezettel szórták meg őket.²

Lengyelország magányosan harcolt. Franciaország és Nagy-Britannia ígéretéhez híven hadat üzent Németországnak, de a német hadjárat alatt nem

kezdemenyezett semmilyen jelentős katonai akciót. (A franciák néhány kilométerre benyomultak a Saar-vidékre, majd vissza is vonultak.) A lengyel hadsereg sietve húzódott védőállásokba. A lengyel katonaságot felkészítették, hogy akár keletről, akár nyugatról, akár a Vörös Hadsereg, akár a Wehrmacht részéről támadás várható. A húszas és harmincas évek háborús terveiben és hadijátékaiban mindkét változatot számításba vették, és most minden rendelkezésre álló erőt, azaz 39 hadosztályt (mintegy 900 000 embert) bevetettek az 50 német hadosztály (mintegy 1,5 millió katona) ellen. A német csapatok így is túlerőben voltak; fegyverzetben is felülmúlták a lengyeleket, és gépesített erőikkel északról és délről átkarolták őket. Ám egyes pontokon ennek ellenére makacs ellenállásba ütköztek.

A Wehrmacht megszokta, hogy könnyedén besétáljon azokba az országokba, amelyek megadták magukat, így Ausztriába és Csehszlovákiába. Most a német katonáknak valódi ellenséges tűzerővel kellett szembenéznük. Nem minden ment úgy, ahogy elképzelték. Danzigban, a Balti-tenger partján lévő szabad városban, amelyet Hitler magának követelt, a lengyelek a Főpostájukat védték. A német tűzoltók benzinnel árasztották el a pincét, így füstölték ki a védőket. A posta igazgatója távozóban fehér zsebkendőt lengetett. Azonnal lelőtték. Tizenegyen haltak bele égési sebeikbe; a németek megtagadták tőlük az orvosi ellátást. Harmincnyolc embert ítéltek halálra és végeztek ki, amiért, úgymond, törvénytelenesen védték az épületet. Egyiküknek, Franciszek Krausénak volt egy Günter Grass nevű unokaöccse, akiből később Nyugat-Németország nagy regényírója lett. Hála *A bádogdob* című regényének, a szóban forgó háborús büntett széles körben ismertté vált. De ez csak egy volt a sok közül.³

A német katonákba beletáplálták, hogy Lengyelország nem igazi ország, és hadserege sem igazi hadsereg. Ennek értelmében a támadásnak ellenálló emberek sem lehettek igazi katonák. A német tisztok arra oktatták katonáikat, hogy németeket harcban megölni „gyilkosság”. És mivel a felsőbbrendű német fajnak ellenállni Hitler szóhasználatára szerint „arcatlanság”, a lengyel katonákat nem illette meg az a jog, hogy hadifogolyként kezeljék őket. Urycz faluban a lengyel hadifoglyokat egy csűrbe terelték azzal, hogy ott töltik az éjszakát – majd a németek rájuk gyújtották az épületet. Śladów falu közelében a németek összeütköztek egy lovassági egység maradványaival, és hadifoglyokat használtak

emberi pajzs gyanánt. A lovasokat, akik nem akartak a honfitársaikra lőni, a németek megölték, majd a foglyokkal temették el a bajtársaikat. Végül a foglyokat a Visztula folyó partján falhoz állították, és agyonlőtték. Lelőtték azokat is, akik menekülni próbálva a folyóba ugrottak – mint a kacsákat, emlékezett vissza az egyetlen túlélő. Ez alkalommal mintegy háromszáz ember veszett oda.⁴

1939. augusztus 22-én Hitler arra utasította parancsnokait, hogy „zárják el szívüket a részvét elől”. A németek foglyokat öldöstek. Ciepielówban, egy elkeseredett összecsapás után, háromszáz lengyel esett fogságba. A német parancsnok minden bizonyíték nélkül kijelentette, hogy az elfogott katonák partizánok voltak, irreguláris harcosok, akiket nem védenek a háborús törvények. A hiánytalan egyenruhát viselő lengyel tisztok és katonák csodálkoztak. A németek ekkor rájuk parancsoltak, hogy vetkőzzenek le: így már inkább partizánnak festettek. Valamennyiüket agyonlőtték, és egy gödörbe dobták. A rövid lengyel hadjáratban legalább hatvanhárom ilyen akcióra került sor; nem kevesebb mint 3000 lengyel hadifoglyot mészároltak le. De megölték a németek a lengyel sebesülteket is. Egy esetben a német tankok egy vöröskereszttel megjelölt fészerre támadtak: lengyel elsősegély-állomás volt. Ha nincs rajta kereszt, a tankok parancsnokai talán fel sem figyelnek rá. Így a tankok célba vették és felgyújtották. A géppuskások a menekülőkre is tüzeltek. Utána a tankok áthajtottak a fészer romjain és a túlélőkhöz is.⁵

A Wehrmacht tisztjei és katonái a lengyel civileket hibáztatták a rájuk zúduló borzalmakért. Ahogy az egyik tábornok kijelentette: „A németek az urak, és a lengyelek a rabszolgák.” A hadvezetés tisztában volt vele, hogy Hitler ebben a hadjáratban a legkevésbé sem követ konvencionális célokat. A vezérkar főnöke ezt így foglalta össze: „A Führernek az a szándéka, hogy a lengyel népet tönkrezúzza és kiirtsa.” A katonákat felkészítették, hogy a lengyel polgári lakosságot alattomosnak és alacsonyabb rendűnek lássa. Egyikük úgy meg volt győződve a lengyelek ellenséges érzelmeiről, hogy egy lengyelnek a halálban eltorzuló arcáról a németek iránti eszelős gyűlöletet olvasta le. A katonák hamar rákaptak, hogy pillanatnyi ingerültségüket az első, útjukba kerülő lengyelen vezessék le. Általában olyankor ölték civileket, ha új területeket vettek birtokba; de akkor is ezt tették, ha egy területet elvesztettek. Ha voltak halottaik vagy sebesülteik, azt tették felelőssé, aki éppen kéznél volt: elsősorban férfiakat, de nőket és gyerekeket is.⁶

Widzów városában a németek összehívták a férfiakat, akik semmitől sem tartva – hiszen nem követtek el semmit – meg is jelentek. Az egyik terhes asszonynak volt valami rossz előérzete, de elrántották a férjétől. Ezután a város férfi lakosságát felsorakoztatták egy kerítés elé, és agyonlőtték. Longinówkában negyven lengyel polgárt zártak be egy épületbe, amelyet aztán felgyújtottak. Azokat, akik kiugrottak az ablakon, a katonák lelőtték. Némely megtorló akció elképesztően véletlenszerű volt. Az egyik esetben száz civilt tereltek össze kivégzésre, mert valaki elsütött egy pisztolyt. Mint kiderült, egy német katona volt.⁷

Bár Lengyelország soha nem kapitulált, az ellenségeskedések 1939. október 6-án véget értek. Ám miközben a németek az őszi folyamán kiépítették polgári megszálló hatóságaikat, a Wehrmacht merőben önkényes megtorlási akciókkal továbbra is nagy számban öldökölte a lengyel polgárokat. Decemberben, miután ismert lengyel bűnözők megölték két német katonát, a németek géppuskatűzzel mészároltak le 114 férfit és nőt, akiknek semmi közük nem volt az esethez. Januárban 255 varsói zsidót lőttek agyon, mivel a zsidó közösség nem szolgáltatott ki egy személyt, akit a németek a vezetékeve alapján zsidónak tartottak. Az illetőnek azonban semmi köze nem volt a zsidósághoz.⁸

A német katonák, akiket arra oktattak, hogy a zsidókat keleti barbároknak tekintsék, Lengyelországban olyasmivel találkoztak, amit Németországban soha nem láthattak: vallásos zsidók népes közösségeivel. Bár Hitler tajtékozva ecsetelte a zsidók romboló szerepét a német társadalomban, a zsidók a német lakosság elenyésző hányadát alkották. A nürnbergi törvények által zsidónak minősített német állampolgárok legtöbbje világi gondolkodású volt, és sokan nem is azonosultak különösebben a zsidó közösséggel. A lengyelországi zsidó élet történelmi okokból merőben más volt. A késő középkorban a zsidókat kiűzték Németországból, akárcsak Közép- és Nyugat-Európa legnagyobb részéből. Menedékük évszázadokon át Lengyelország volt, mely a zsidók európai letelepedésének központja lett és maradt. 1939-ben a lengyel lakosságnak mintegy 10 százaléka volt zsidó, zömük gyakorolta vallását, öltözködésében és szokásaiban pedig a zsidó hagyományt követte. Általában jiddisül beszéltek, ami a németek fülében saját nyelvük eltorzított változataként hangzott. Varsóban és Łódźban, Lengyelország két legjelentősebb zsidó városában, a zsidók a lakosság mintegy harmadát tették ki.

Leveleiből ítélve a német tisztok és katonák a lengyel zsidókat inkább élő sztereotípiáknak, semmint emberi lényeknek tekintették – az amúgy is elmaradott

Lengyelország egy különleges csapásának. Asszonyaikhoz és barátnőikhez írott leveleikben rendetlenség és piszok emberhez méltatlan együtteséről számoltak be. Lengyelországról alkotott képükben mindent, ami szép, korábbi német telepések teremtettek, míg az, ami rútt, a zsidó romlás és a lengyel lustaság műve volt. A németek mintha ellenállhatatlan késztetést éreztek volna arra, hogy civilizálják a zsidók küllemét. A zsidó férfiak körül újra meg újra katonák gyűltek össze, hogy leborotválják pajeszukat, miközben a többiek nevettek és fényképeztek. Zsidó nőket is megerőszakoltak, mintha ezért a vétségért nem járna büntetés. Amikor tetten érték őket, felhívták figyelmüket a faji keveredést tiltó német törvényekre.⁹

Solec városában túsul ejtett zsidókat zártak egy pincébe, majd amikor szökni próbáltak, a katonák gránátokat dobtak a helyiségbe, ahol senki sem maradt élve. Rawa Mazowieckában egy német katona vizet kért egy zsidó fiútól, és amikor az elszaladt, a katona célba vette és elsütötte a fegyverét, ám véletlenül egyik bajtársát találta el. A németek ekkor több száz embert tereltek össze a város főterére, és végeztek velük. Dynówban egy szeptember közepi éjszakán mintegy kétszáz zsidót géppuskáztak le. Mindent egybevetve 1939 végéig a németek által megölt mintegy 45 000 lengyel civilből nagyjából 7000 volt a zsidó, ami valamivel meghaladta a lakosságon belüli arányukat.¹⁰

A zsidó katona még a lengyelnél is nagyobb probléma elé állította a náci világnézetet, amelyet a német katonák és tisztok fejébe sulykoltak. A német fegyveres erőket már 1935-ben megtisztították a zsidóktól. Ám mint minden lengyel férfit, a lengyel zsidókat is behívták katonai szolgálatra, és a tisztok, különösen az orvosok között is számos zsidó volt. A németek kiemelték őket egységeikből, és különleges büntető munkatáborokba küldték.

Mire szeptember 17-én a szovjetek is beléptek a háborúba, a németek nagyjából már meg is nyerték azt. Az említett napon a német légierő Lwówot (ma: Lviv), Lengyelország legjelentősebb délkeleti városát bombázta, miközben a Vörös Hadsereg éppen közeledett a város felé. A félmillió szovjet katona Lengyelországba érkezése egyszerre váltott ki félelmet és reménykedést. A lengyelek szerették volna hinni, hogy a szovjetek meg akarnak ütközni a németekkel. Jó néhány összezavarodott lengyel katona, akit a német támadás kelet felé űzött, néhány pillanatig azt képzelte, szövetségeseket talált, hiszen a lengyel hadsereg végszükségében minden segítségre rá lett volna utalva.¹¹

A szovjetek azt állították: beavatkozásuk azért vált szükségessé, mivel a lengyel állam megszűnt létezni. Lengyelország már nem tudja megvédeni polgárait, hangzott az érvelés, ezért a Vörös Hadseregnek békefenntartó küldetéssel kellett bevonulnia. Különösen Lengyelország népes ukrán és belorusz kisebbségei szorulnak megmentőkre, erősködött a szovjet propaganda. Ám a szovjet tisztek és katonák a retorika ellenére háborúra készültek fel, és e szerint is cselekedtek. Le-fegyverezték a lengyel egységeket, és ha kellett, harcba szálltak velük. Félmillió ember lépte át a határt, amelyet már senki sem védett, hogy háborúzzanak egy jóformán már legyőzött ellenséggel. A szovjet katonák a németekkel karöltve jelölték ki a határokat, és egy esetben közös győzelmi felvonulást is rendeztek. Sztálin „vérrel megpecsételt” szovjet–német szövetségről beszélt. A vér elsősorban a lengyel katonáké volt, akikből 60 000-nél többen estek el a harcokban.¹²

A Lwówhoz hasonló városokban, amelyekhez mind a Wehrmacht, mind a Vörös Hadsereg közel volt, a lengyel katonák nehéz választás elé kerültek: kinek adják meg magukat. A szovjetek azt ígérték, hogy rövid elbeszélgetés után bántatlanul hazamehetnek. Nyikita Hruscsov, aki elkísérte a szovjet katonákat, megismételte ezt a biztatást. Józef Czapski festőművész, lengyel tartalékos tiszt azok közé tartozott, akiket megtévesztettek ezzel a hazugsággal. Egységét a németek szorították vissza, majd szovjet páncélosok vették körül. Neki és embereinek azt ígérték, hogy Lwówba szállítják és ott szabadon bocsátják őket. Ehelyett a város piacterén valamennyiüket teherautókba zsúfolták. Síró asszonyok dobáltak nekik cigarettát. Egy zsidó fiatalember almát vásárolt egy bódénál, és feldobta a foglyoknak. A posta közelében néhány nő átvette a leveleket, melyeket a katonák a családjuknak írtak. Ezután a foglyokat a pályaudvarra vitték, és elindították kelet felé.¹³

Amikor átlépték a szovjet határt, Czapski visszaemlékezése szerint úgy érezték, mintha „egy másik világba” kerültek volna. Ő maga botanikus barátja, egy másik tartalékos tiszt mellett ült, aki csodálkozott, milyen magasra nőtt a fű az ukrán sztyeppén. Egy másik vonaton lengyel gazdák nézték a hasadékokon át a szovjet kollektív gazdaságokat, és döbbenet csóválták a fejüket a rendetlenség és elhanyagoltság láttán. Amikor Kijevben, Ukrajna fővárosában megálltak, a lengyel tisztek váratlan fogadtatásban részesültek. Az ukránokat elszomorította, hogy a lengyel tisztek szovjet őrizetben vannak. Úgy tűnik, egyesek még mindig azt hitték, hogy a lengyel hadsereg fogja felszabadítani Ukrajnát a sztálini iga alól. Ehelyett mintegy 15 000 lengyel tisztet három, az NKVD által fenntartott szovjet börtöntáborba vittek: az egyik Sztarobilszkben, Ukrajna keleti részén, a másik kettő Oroszországban, Kozelszkben és Osztaskovban volt.¹⁴

E férfiak eltávolítása – mert egy kivétellel mind férfiak voltak – szinte lefejezte a lengyel társadalmat. A szovjetek százezernél több hadifoglyot ejtettek, de a közkatonákat elengedték, és csak a tiszteket tartották vissza. E tisztek több mint kétharmada tartalékos volt. Czapskihoz és botanikus barátjához hasonlóan ezek a tartalékosok nem vérbeli katonák, hanem művelt értelmiségiek voltak. Lengyelországból ily módon orvosok, ügyvédek, tudósok, egyetemi tanárok és politikusok ezreit távolították el.¹⁵

Eközben a kelet-lengyelországi szovjet megszálló erők az alacsonyabb társadalmi rétegekből valókat állították a megürült magasabb posztokra. A börtö-

nőket kiürítették, és a helyi önkormányzatok élére politikai foglyokat, többnyire kommunistákat neveztek ki. Szovjet agitátorok arra biztatták a parasztokat, hogy álljanak bosszút a földesurakon. Noha a legtöbben nem voltak hajlandók bűnözőnek állni, sok ezren igent mondtak, és így teljes lett a fejetlenség. Hirtelen megsaporodtak a baltával elkövetett tömeggyilkosságok. Egy embert póznához kötözték, egy helyütt lenyúzták a bőrét, és a sebre sót szórtak: így kellett végignéznie családja kivégzését. A Vörös Hadsereg általában tisztességesen viselkedett, bár néha katonák is csatlakoztak az erőszakcselekményekhez; ketten például megölték egy helyi tisztségviselőt, és utána kitépték az aranyfogait.¹⁶

A háttérben nagy erővel behatolt az országba az NKVD is. A következő huszonegy hónap folyamán több embert tartóztattak le a megszállt Kelet-Lengyelországban, mint ahányat ugyanekkor az egész Szovjetunióban: összesen mintegy 109 400 lengyel állampolgár került a fogságukba. A legtipikusabb ítélet nyolcévi Gulagra szólt, és 8513 személyt ítélték halálra.¹⁷

A Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra, ahol Németország volt az úr, még durvábbak voltak a módszerek. Most, hogy a Wehrmacht idegen hadsereget győzött le, az SS egy idegen népen próbálhatta ki módszereit.

Az üldözés végrehajtó közegét, az Einsatzgruppákat Heinrich Himmler jobbkeze, Reinhard Heydrich hívta életre. Ezeket a speciális különítményeket a biztonsági rendőrség vezette, és tagjai között is voltak rendőrök; feladatuk pedig az volt, hogy a katonai hódításokat követően a hátszínre lépjenek. 1939-től Heydrich Birodalmi Biztonsági Főhivatalának (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) voltak alárendelve, amely egyesítette az állami intézményként működő biztonsági rendőrséget a Biztonsági Szolgálattal (Sicherheitsdienst, SD) – utóbbi a náci párt intézményeként az SS hírszerző szolgálata volt. Az Einsatzgruppákat Ausztriában és Csehszlovákiában is bevetették, ott azonban csekély ellenállásba ütköztek, és nem is bízták meg őket meghatározott csoportok kivégzésével. Küldetésüknek Lengyelországban tettek eleget mint „ideológiai katonák”: az ő feladatuk volt, hogy a legyőzött ellenség művelt osztályait kiirtsák. (Bizonyos értelemben a velük egyfűsúkat gyilkolták: a huszonöt Einsatzgruppe- és Einsatzkommando-parancsnok közül tizenötnek volt doktorátusa.) Heydrich

azt kívánta, hogy ebben a Tannenberg-hadműveletben az Einsatzgruppák 61 000 lengyel állampolgár meggyilkolásával tegyék ártalmatlanná „a társadalom felső szintjeit”. Ahogy Hitler fogalmazott: „Csak olyan nemzet taszítható rabszolgasorba, amelynek felső szintjeit megsemmisítik.” A társadalom ilyen lefejezésének programja végső soron azt a célt szolgálta, hogy Lengyelországot mint működőképes társadalmat felszámolják. Az Einsatzgruppákra hárult a feladat, hogy a legkiválóbb lengyelek kiirtásával Lengyelországot az ország rasszista német fantáziaképére formálják, és megakadályozzák, hogy a társadalom képes legyen ellenállni a német uralomnak.¹⁸

Az Einsatzgruppák gyilkos energiával láttak feladatukhoz, de hiányzott belőlük az NKVD tapasztalata és szakértelme. Természetesen sorra ölték a civileket, gyakran az állítólagos partizánok elleni megtorló akciók ürügyén. Bydgoszczban mintegy 900 lengyelt ölt meg, Katowicében egy udvaron további 750-et, köztük sok nőt és fiatal lányt. Mindent összevetve az Einsatzgruppák valószínűleg mintegy 50 000 lengyel polgárt gyilkoltak meg, olyan akciókban, amelyeknek a hadviseléshez semmi közük nem volt. De a 61 000-es listán, úgy tűnik, nem ez volt az első 50 000 – gyakran pillanatnyi ötlet alapján kiszemelt csoportokról volt szó. Ellentétben az NKVD-vel, az Einsatzgruppák nem sokat törődtek a formaságokkal, és Lengyelországban nem vezettek gondos feljegyzéseket az áldozatokról.¹⁹

Több sikerrel jártak el az Einsatzgruppák a zsidókkal szemben, akiknél sokkal kevesebb megkülönböztetésre volt szükség. Az egyik Einsatzgruppe feladata az volt, hogy a zsidók terrorizálásával keletre, a német megszállási zónából a szovjet oldalra űzze őket, lehetőleg minél tömegesebben; ezt a célt 1939 szeptemberében, még a hadműveletek tartama alatt kellett elérniük. Będzinben például a szóban forgó Einsatzgruppe lángszórókkal felgyújtotta a zsinagógát, és két nap alatt mintegy ötszáz zsidót ölt meg. Hasonló megbízást kaptak az Einsatzkommandók (különleges osztagok) is. Chełm városában egyikük feladata a módos zsidók kifosztása volt. A zsidónak látszó nőket az utcán motozták meg, míg a testüregük vizsgálatára zárt helyen keritettek sort. Többüknek eltörték az ujját, hogy a jegygyűrűjüket megkaparintsák. Przemyślnben szeptember 16–19. között az Einsatzkommandók legalább ötszáz zsidót lőttek agyon. Az ilyen akciók hatására zsidók százezrei menekültek a szovjet megszállási zónába. Lublin városa szomszédságából több mint 22 000 zsidót egyszerűen elűzték.²⁰

Miután Lengyelország meghódítása befejeződött, a németek és szovjet szövetségeik ismét összeültek, hogy újraértékeljék a viszonyukat. 1939. szeptember 28-án, Varsó elestének napján, a szövetségesek aláírták a határokról és a barátságról szóló szerződést, amely valamelyest módosított a befolyási övezeteken: Varsót a németeknek, Litvániát a szovjeteknek adományozta. (Ez a határ jelenik meg a térképeken mint Molotov–Ribbentrop-vonal.) A szerződés egyszersmind arra kötelezte mindkét felet, hogy a másik rendszerével szemben mindennemű lengyel ellenállást elfojtson. Október 4-én a náci Németország és a Szovjetunió újabb jegyzőkönyvet írt alá, amely a kettejük közti új határt rögzítette. Lengyelország megszűnt létezni.

Néhány nap múlva Németország hivatalosan magához csatolta a megszállt övezet bizonyos területeit; a többiből Lengyel Főkormányzóság (Generalgouvernement) néven gyarmat lett. Ez utóbbit szánták a nemkívánatos népek: lengyelek és zsidók lerakodóhelyéül. Hitler úgy tervezte, hogy a zsidókat valamilyen keleti körzetbe, mintegy „természeti rezervátumba” telepíti. A főkormányzó, Hans Frank, Hitler korábbi ügyvédje két, 1939. október végén kibocsátott parancsban tisztázta az alávetett népesség helyzetét. Az egyik parancs a rend fenntartásával a német rendőrséget bízta meg; a másik felhatalmazta a német rendőrséget, hogy halálbüntetéssel sújtson minden lengyelt, aki bármilyen módon megsérti Németország vagy a németek érdekeit. Frank úgy vélte, hogy a lengyelek hamarosan belátják „nemzetük sorsának reménytelenségét”, és elfogadják a németek vezető szerepét.²¹

A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre a szovjetek kiterjesztették saját rendszerüket. Moszkva nyugat felé megnövelte ukrán és belorusz köztársaságai területét, és az addigi Kelet-Lengyelország területén élő új polgárait arra kényszerítette, hogy közreműködjenek saját szülőföldjük szovjet bekebelezésében. Amikor a Vörös Hadsereg benyomult Lengyelországba, úgy tüntette fel a szovjet hatalmat, mint amely felszabadítja a nemzeti kisebbségeket a lengyel uralom alól, és támogatja a parasztságot földesuraik ellenében. Kelet-Lengyelországban a lakosság 43 százaléka lengyel volt, 33 százaléka ukrán és 8-8 százaléka zsidó, illetve belorusz; rajtuk kívül többek között kisszámú cseh, német, orosz, roma,

tatár is élt itt. Most azonban mindenkinek, nemzetiségtől és osztálytól függetlenül, ki kellett fejeznie az új renddel való rituális egyetértését. 1939. október 22-én „Nyugat-Beloruszria” és „Nyugat-Ukrajna” minden felnőtt lakosának meg kellett választania két, ideiglenesnek szánt gyűlést, amelyek egyetlen törvényhozói aktust vittek végbe: kérelmezték, hogy Kelet-Lengyelország ezentúl a Szovjetunióhoz tartozzon. November 15-ig a bekebelezés formáságai le is bonyolódtak.²²

Kelet-Lengyelországban a Szovjetunió meghonosította a maga intézményeit és gyakorlatát. Mindenkinek jelentkeznie kellett belső útlevélért, ami azt jelentette, hogy az állam immár minden új polgárát jegyzékbe foglalhatta. A jelentkezéssel együtt járt a katonai behívó is: mintegy 150 000 fiatalember (lengyelek, ukránok, beloruszok, zsidók) csakhamar a Vörös Hadseregben találta magát. Ugyancsak a lajstromba vétel tette lehetővé a szovjet társadalompolitika egyik fontos ágazatának, a deportálásnak a sima lebonyolítását.²³

1939. december 4-én a szovjet Politikai Bizottság utasította az NKVD-t, hogy szervezze meg lengyel állampolgárok bizonyos csoportjainak eltávolítását. Ezek az állampolgárok – veterán katonák, erdészek, köztisztviselők, rendőrök és családjuk – „veszélyeztették” az új rendet. Aztán, 1940-ben, egy februári estén, amikor a hőmérséklet mínusz 40 fok körül járt, az NKVD valamennyiüket begyűjtötte: összesen 139 794 embert, akiket rájuk szegezett fegyverrel ragadtak ki otthonaikból éjnek évadján, hogy erre alkalmatlan tehervonatokon szállítsák őket a távoli Kazahsztán vagy Szibéria különleges telepeire. Mielőtt az emberek felfogták volna, mi történt velük, az egész életük megváltozott. A Gulag rendszeréhez tartozó különleges telepek azonosak voltak azzal a kényszerszermunka-övezettel, ahová tíz évvel korábban a kulákokat hurcolták.²⁴

Mivel az NKVD igen tágan értelmezte a család fogalmát, a vonatok tele voltak a veszélyesnek minősülő emberek idős szüleivel és gyermekeivel. A kelet felé tartó utazás megállóin örök jártak vagonról vagonra, tudakolva, hogy vannak-e újabb gyermek halottak. Az ekkor 11 éves Wiesław Adamczyk azt kérdezte anyjától, hogy a szovjetek a pokolba viszik-e őket. Ételt és vizet rendszertelenül kaptak, s a dermesztően hideg vagonokban nem volt sem tisztálkodási lehetőség, sem illemhely. Idővel a gyerekek megtanulták, hogy a fémszögekről lenyalják a jeget, és nézték, ahogy az időseket lassan utoléri a fagyhalál. Aztán a felnőttolttesteket szállították el, és egy sebtében megásott tömegsírba dob-

ták. Egy másik fiú kinézett, és megpróbálta emlékezetébe vésni őket. Később azt írta, hogy miközben a halottak sorban eltűntek, „álmaik és kívánságaik megmaradtak gondolatainkban”.²⁵

Csak utazás közben mintegy ötezren pusztultak el: további 11 000-en a következő nyáron lelték halálukat. Egy lengyel kislány a szibériai iskolában így írta le, mi történt a családjával: „A bátyám megbetegedett, és egy hét múlva éhen halt. Egy dombon temettük el a szibériai sztyeppén. A mama is beteg lett a gondoktól, az éhségtől feldagadt, és két hónapig feküdt a barakkban. Csak a legvégén voltak hajlandók kórházba vinni, aztán bevitték, és a mama két hétig feküdt a kórházban. Aztán vége lett az életének. Amikor ezt megtudtuk, nagyon kétségbe voltunk esve. Elmentünk a temetésre 25 kilométernyi távolságra, elmentünk a dombhoz. Ott, ahol a családomból ketten feküdtek, hallani lehetett a szibériai erdő hangját.”²⁶

Ezek a lengyelek – még inkább, mint az őket megelőző kulákok – idegennek és tehetetlennek érezték magukat Közép-Ázsiában vagy az orosz északon. Általában nem beszéltek oroszul, kazahul még kevésbé. A helybeliek, különösen Közép-Ázsiában, a központból a nyakukra küldött élősdiakat látták bennük. Egy lengyel így emlékezett vissza Kazahsztánra: „A helyi lakosok nemigen beszéltek oroszul, és nagyon dühösek voltak az új helyzet miatt; nem kértek a sok új éhes szájból. Eleinte semmit sem akartak nekünk eladni, és mindenfajta segítséget megtagadtak tőlünk.” A lengyelek nem tudhatták, hogy Kazahsztán lakosságának egyharmada halt éhen alig tíz évvel korábban. Egy négygyerekes lengyel férfit a csizmájáért gyilkoltak meg egy kollektív gazdaságban. Egy másik apa Szibériában halt éhen. Ahogy a fia felidézte: „Felpuffadt. Lepedőbe csavarták, és bedobták a földbe.” Egy harmadik apával a tífusz végzett Vologdában, az egyik észak-orosz halálvárosban. Tizenkét éves fia már elsajátított egyfajta filozófiát: „Az ember egyszer születik és csak egyszer hal meg. És így is történt.”²⁷

A deportált lengyel polgárok azelőtt valószínűleg sohasem hallották az orosz „kulák” szót, de most megismerhették a történetét. Az egyik szibériai telepen a lengyelek az 1930-as években deportált kulákok csontvázaira bukkantak. Egy másik telepen egy 16 éves lengyel fiú megtudta, hogy munkatáborában kulák a művezető. „Őszintén elmondta – emlékezett vissza a fiú –, mi lakik a szívében”: tudniillik hogy hisz Istenben. Mivel a lengyelek többsége római katolikus volt, tehát hívő keresztény, efféle vallomásokot csaltak elő az ukránokból meg

az oroszokból. De a szovjet hatóságok még itt, a messzi keleten is ellenségesen fogadták a lengyelség bármilyen megnyilvánulását. Egy lengyel fiúnak, aki a városban a ruháit akarta eladni ennivalóért, a rendőr leverte fejéről a sapkát, amelyet fehér sas, a lengyel állam szimbóluma díszített. Ahogy a szovjet újságírók újra meg újra megírták, és a tanítók szüntelenül ismételték: Lengyelország elbukott, és soha többé nem támad fel.²⁸

Gondos tervezés, kategóriákba sorolások és erőszak révén a szovjetek egy olyan rendszert kényszeríthettek rá a lengyelekre, amely már létezett. Néhány zűrzavaros hetet követően kiterjesztették az államukat nyugat felé, és leszámoltak lehető legveszélyesebb ellenfelükkel. Lengyelország nyugati felében, a Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra, a németek nem boldogultak ilyen egyszerűen. Hitler a közelmúltban kiterjesztette hatalmát Ausztriára és Csehszlovákiára, de még nem szállt meg olyan területet, ahol ekkora tömegben éltek nem német emberek. A szovjetekkel ellentétben a németek nem is állíthatták, hogy igazságot és egyenlőséget hoznak elnyomott népeknek vagy osztályoknak. Mindenki tudta, hogy a náci Németország a németeké, és a németek nem is vesződtek azzal, hogy az ellenkezőjét bizonygassák.

A nemzetiszocializmus abból indult ki, hogy a német faj felsőbbrendű. Ha azonban ezt az állítást szembeállították a lengyel civilizáció egyértelmű tényével, a németeknek legalább önmaguk előtt bizonyítaniuk kellett az igazukat. Krakóban, az ősi lengyel városban a hírneves egyetem teljes tanári karát koncentrációs táborba küldték. Adam Mickiewicz, a nagy romantikus költő szobrát eltávolították piactéri emelvényéről, a teret pedig Adolf Hitler Platzra keresztelték át. Az ilyen műveleteknek nemcsak gyakorlati, de szimbolikus jelentőségük is volt. A krakkói egyetemet minden német egyetemnél korábban alapították. Mickiewiczet kora Európájában éppen olyan nagyra becsülték, mint Goethét. Az ilyen intézmények, az ilyen történelem, akárcsak a lengyel értelmiség pusztá léte, akadályozták a németek terveit, de a náci ideológia számára is problémát jelentettek.²⁹

A lengyelségnek magának is el kellett tűnnie erről a területről, s helyébe a „németiséget” kellett átültetni. Ahogy Hitler írta, Németországnak „el kell

szigetelnie ezeket az idegen faji elemeket, nehogy népének vérét ismét megfer-tőzzék, vagy minden további teketória nélkül el kell őket távolítania, és a ki-ürített területet át kell adnia saját népe tagjainak”. 1939. október elején Hitler újabb feladattal bízta meg Heinrich Himmlert. Himmler, aki már eddig is az SS vezetője és a német rendőri erők főnöke volt, most „a németiség megerősítésének birodalmi biztosa” (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums) vagyis egyfajta fajügyi miniszter lett. Őrá várt, hogy a Németország által elcsatolt lengyel területekről eltávolítsa a lengyel lakosságot, és helyükbe németeket telepítsen.³⁰

Himmler ugyan lelkesen azonosult a tervvel, a végrehajtás azonban nem volt egyszerű. Itt lengyel területekről volt szó, és a független Lengyelországban nem élt jelentős német kisebbség. Amikor a szovjetek azt állították, hogy az ukránok és a beloruszok védelmében hatolnak be Lengyelországba, ennek leg-alább demográfiai szempontból volt bizonyos hitele: az említett kisebbségekhez Lengyelországban hatmillió ember tartozott. A németek viszont egymilliónál is kevesebben voltak. A frissen Németországhoz csatolt területeken a lengyelek aránya a németekhez képest mintegy tizenöt volt az egyhez.³¹

Ekkoriban a német sajtó már Hitler propagandaminisztere, Joseph Goebbels kezében volt, így a németeknek (és azoknak, akik elhitték propagandaszólamai-akat) az volt a benyomásuk, hogy Lengyelország nyugati részében tömegesen élnek németek, akik rettenetes elnyomásnak vannak kitéve. A valóság merőben más volt. Nemcsak arról volt szó, hogy a Birodalom új területein a kilencmillió lengyel óriási számbeli fölényben volt a németekhez képest. Hitler ezzel a hódítással jelentősen több zsidót (legalább 600 000-et) csatolt a Birodalomhoz, mint ahány németet, ráadásul majdnem megháromszorozta (330 000-ről majdnem egymillióra emelte) a németországi zsidó lakosság létszámát; ha pedig ehhez hozzáadjuk a Főköormányzóságot is (a maga 1 560 000 zsidójával), akkor immár jó kétmillióval több zsidó tartozott Berlin uralma alá. Csak a Németországhoz úgyszintén hozzácsatolt Lódz városában több zsidó (233 000) élt, mint Berlinben (82 788) és Bécsben (91 480) együttvéve. Az immár a Főköormányzósághoz tartozó Varsóban pedig több, mint korábban Németország egész területén. Hitler ennek az annektálásnak a révén több lengyellel szaporította alattvalói számát, mint ahány németet szerzett a Birodalomnak a lengyel és a korábbi hódításokkal, beleértve Ausztriát és Csehszlovákia határterületeit is. Ha tekin-

tetbe vesszük a Főköormányzóságot és a megcsönkített Csehszlovákiától elcsatolt Cseh–Morva Protektorátust, úgy Hitler mintegy húszmillió lengyellel, hatmillió csehvel és kétmillió zsidóval gyarapította birodalmát. Németországban most több volt a szláv, mint a Szovjetunió kivételével bármelyik európai államban. A faji tisztaság keresztes háborúja oda vezetett, hogy 1939 végére Németország lett Európa második legnagyobb soknemzetiségű állama. A legnagyobb természetesen a Szovjetunió volt.³²

Arthur Greiser, akit Németország új szerzeményei közül a legnagyobb, a Reichsgau Wartheland, röviden a Warthegau élére neveztek ki, különösen fogékony volt „a németiség megerősítésének” eszméjére. Tartománya nyugatról kelet felé Poznań lengyel nagyvárostól Lódz lengyel nagyvárosig terjedt, és lakói között négymillió lengyel, 366 000 zsidó és 327 000 német volt. Himmler azt javasolta, hogy 1940 februárjáig egymillió embert deportáljanak, beleértve az összes zsidót, valamint több százezer lengyelt. Greiser úgy látott neki „a németiség megerősítésének”, hogy kiürített három pszichiátriai kórházat, és agyonlő-vette a betegeket. Más sors várt egy negyedik, Owińskában lévő pszichiátriai kórház betegeire. Őket 1939 októberében és novemberében a helyi Gestapo főhadiszállására vitték, és tartályokból kiengedett szén-monoxiddal ölték meg: ez volt az első, ilyen módszerrel végrehajtott német tömeggyilkosság. Mintegy 7700 lengyel elmeosztályi ápoltat gyilkoltak meg, így honosítva meg azt az „eutanáziapolitikát”, amelyet kisvártatva a háború előtti Németország határain belül is bevezettek. Az elkövetkező két évben több mint 70 000 német állampolgárt gázosítottak el mint „életre alkalmatlant”. A németiség megerősítésének volt egy belső és egy külső dimenziója: az idegen földön vívott támadó háború német polgárok legyilkolását is lehetővé tette. Így kezdődött, és így is folytatódott.³³

A zsidók Németországból való eltávolítása összeütközésbe került egy másik ideológiai prioritással: a szovjetunióbeli németek áttelepítésével. Amikor a Szovjetunió Kelet-Lengyelország kisajátításával kiterjesztette nyugati határait, Hitler szükségképpen aggódni kezdett a korábban lengyel állampolgárságú németek miatt, akik most szovjet uralom alá kerültek. Hitler gondoskodott arról, hogy ezeket a németeket az anyaországba küldjék. A Warthegaut jelölte ki számukra, hogy a deportált lengyelek otthonaiban telepedjenek le. Ez azonban azzal járt, hogy az érkező németek kedvéért zsidók helyett elsőnek a lengyel gazdákat kellett deportálni. Ám ha a zsidók egyelőre otthonukban maradhattak is, véghe-

tetlen szenvedésnek és megaláztatásoknak voltak kitéve. Kozienicében ortodox zsidókat arra kényszerítették, hogy égő könyveik máglyája mellett táncoljanak, és azt kántálják, hogy „mi tehetünk a háborúról”. Łowiczban 1939. november 7-én az összes zsidó férfit a börtönbe hajtották, hogy a zsidó közösség kiváltsa őket.³⁴

A Warthegauból a Főkormányzóságba irányuló első deportálást 1939. december 1-je és 17-e között hajtották végre – az elűzött 87 883 fő túlnyomó többsége lengyel volt. A rendőrség elsősorban olyan lengyeleket válogatott össze, akik „közvetlen veszélyt jelentenek a német nemzetre”. Az 1940. február 10-e és március 15-e között foganatosított második deportálás 40 128 embert érintett; legtöbbjük most is lengyel volt. A távolság nem volt nagy. Rendes körülmények közt Poznańból, a Warthegau fővárosából néhány óra alatt el lehetett jutni Varsóig, a Főkormányzóság legnagyobb városáig. Mindazonáltal ezrével fagytak meg az emberek a vonatokon, amelyeket gyakran napokig hagytak vesztegelni mellékvágányokon. Ahogy Himmler megjegyezte: „Csak az ottani éghajlat teszi.” A lengyelországi időjárás, mondanunk sem kell, lényegében ugyanolyan volt, mint a németországi.³⁵

Az 1939–40-es tél mind Lengyelországban, mind Németországban szokatlanul hideg volt; Ukrajnában, Oroszországban és Kazahsztán északi részén pedig még hidegebb. Ahogy a szovjet különleges telepeken rövidültek a nappalok, a lengyel polgárok ezrével betegedtek és haltak meg. A három oroszországi és ukrainai táborban, ahol a szovjetek a lengyel hadifoglyokat tartották, az emberek a maguk politikai és vallási naptára szerint éltek. Kozelszkben, Osztaskovban és Sztarobilszkben egyaránt szerét ejtették, hogy megemlékezzenek november 11-éről, a lengyel függetlenség napjáról. Ezek a foglyok általában római katolikusok voltak, de jelentős számban akadtak köztük zsidók, protestánsok, ortodox keresztények és görög katolikusok is. Most megszenstelenített ortodox kolostorépületekben laktak, és omladozó székesegyházak csendes zugaiban imádkoztak vagy áldoztak.³⁶

A foglyok számos jelből látták, mi történt a bolsevik forradalom alatt az ortodox szerzetesekkel és apákkal: sekély sírokban csontvázak feküdtek, a fa-

lakon golyók rajzolták ki az emberi testek körvonalait. Az egyik sztarobilszki fogoly felfigyelt a fekete hollórajokra, amelyek mintha hozzátartoztak volna a kolostorhoz. Az imádság azonban reményt szült, és a különböző felekezetekhez tartozó hívők közös ájtatosságot tartottak – egészen 1939. december 24-ig, amikor mindhárom táborból elvitték a papokat, lelkészeket és rabbikat, akik soha többé nem kerültek elő.³⁷

A három tábor egyfajta kísérleti laboratóriumként működött, hogy az illetékesek megfigyelhessék a képzett lengyel rétegek magatartását. Kozelszk, Osztaskov és Sztarobilszk lengyel külsőt öltött. A foglyok katonai egyenruhájukat viselték (más ruhájuk nem is volt), sapkájukról nem hiányzott a fehér sas. A korábbi Kelet-Lengyelországban, mondanunk sem kell, senki nem viselhette ezt az emblémát; a nyilvános helyeket ellepte a sarló és kalapács meg a vörös csillag. Miközben a lengyel egyetemeket a német oldalon bezárták, a szovjet oldalon pedig ukránra és oroszra változtatták, a táborlakók szervezésében a tartalékos tisztek soraiban lévő kiemelkedő lengyel tudósok és humanisták tartottak előadásokat. A tisztek szerény hitelszövetséget alapítottak, hogy a szegényebbek kölcsönt kaphassanak a gazdagabbaktól. Szavalták az iskolában kívülről megtanult verseket. Néhányan emlékezetből idézték a lengyel realizmus korszakából való, igencsak hosszú regényeket. A foglyok természetesen össze is vitatkoztak, verekedtek, még loptak is. És néhányan – mint kiderült, nagyon kevesen – ráálltak, hogy együttműködjenek a szovjetekkel. A tisztek nem tudtak megegyezni arról, hogyan viselkedjenek a hosszú éjszakai kihallgatásokon. Ám így is kitapintható volt a nemzeti szolidaritás szelleme; ezt még talán a szovjetek is megérezték.³⁸

Ugyanakkor ezek a férfiak magányosak voltak. Írhattak a családjuknak, de a helyzetükről hallgatniuk kellett. Létfontosságú volt a diszkréció, hiszen tudták, hogy az NKVD minden sort elolvas. Dobiesław Jakubowicz, az egyik kozelszki fogoly a naplójára bízta a leveleket, amelyeket feleségének szeretett volna írni: hogyan álmodik arról, hogy nézi, amint öltözködik, vagy hogyan játszik álmában a kislányukkal. A foglyoknak címükként egy szanatóriumot kellett megjelölniük, ami sok kínos kavargáshoz vezetett.³⁹

A foglyok összebarátkoztak az őrkutyákkal és a közeli városok kutyáival. Az utóbbiak sűrűn keresték fel a táborokat: becsúsztak az örök mellett, a szögdrót kerítésen vagy a kerítés alatt lévő, ember számára túl szűk lyukakon.

Sztarobilszkben az egyik tartalékos tiszt, Maksymilian Łabędz Varsó leghíresebb állatorvosa volt. Idősebb úrként alig élte túl a táborba szállítást. Ő gondozta a kutyákat, sőt időnként még meg is operálta némelyiket. Legfőbb kedvence egy keverék kutya volt, amelyet a tisztek Lineknek neveztek: ez a Stalinec – lengyelül Kis Sztálin – rövidítése volt. A kívülről belátogató kutyák közül a számukra legkedvesebbet Fochnak keresztelték el a francia tábornokról, aki a Németországot 1918-ban legyőző szövetséges hadseregek főparancsnoka volt. Ez idő tájt, 1939 végén és 1940 elején, amikor a lengyelek többsége abban bízott, hogy Franciaország legyőzheti Németországot és megmentheti Lengyelországot, alakult meg Párizsban az emigráns lengyel kormány. A fogoly tisztek a külvilággal való kapcsolat után sóvárogva helyezték reményeiket a Foch nevű kiskutyába, amely, úgy tűnt, a városban lakik. Leveleket dugdostak a nyakörve alá, s reménykedtek, hogy választ is kapnak rájuk. 1940 márciusában aztán érkezett is egy válasz: „Az emberek azt beszélik, hamarosan kiszabadultok Sztarobilszkből, és hazamentek. Nem tudjuk, igaz-e.”⁴⁰

Nem volt igaz. Ebben a hónapban Moszkvában Sztálin titkosrendőrségének főnöke, Lavrentij Berija, talán Sztálin sugallatára, elhatározásra jutott: írásban szögezte le, hogy a lengyel hadifoglyok halálát óhajtja. A Politikai Bizottságnak és így igazából Sztálinnak címzett javaslatában 1940. március 5-én kifejtette: minden egyes lengyel fogoly „csak a szabadulásra vár, hogy aktívan bekapcsolódjék a szovjethatalom elleni harcba”. Megállapította, hogy az új szovjet területeken működő ellenforradalmi szervezeteket volt tisztek vezetik. Ellentétben a Lengyel Katonai Szervezetről annak idején elhangzott állításokkal, ez a vád nem a képzelet szüleménye volt. A Szovjetunió elfoglalta és magához csatolta fél Lengyelországot: elkerülhetetlen volt, hogy egyes lengyelek ellenálljanak. 1940 folyamán talán úgy 25 000-en valóban részt vettek valamilyen ellenállási szervezetben. Igaz, ezekbe egykettőre beépült az NKVD, és a legtöbb résztvevőt letartóztatták, de az ellenállás valódi és bizonyítható volt. Berija a lengyel ellenállás tényleges létezésével igazolta a foglyokat érintő javaslatát: „A legsúlyosabb büntetést kell alkalmazni rájuk – a főbelövést.”⁴¹

Sztálin egyetértett Berija indítványával, és a nagy terror gépezete ismét működésbe lépett. Berija különleges trojkát jelölt ki a lengyel hadifoglyok dossziéinak gyors feldolgozására. Felhatalmazta a trojka tagjait, hogy ne vegyék

figyelembe a korábbi kihallgatók ajánlásait, ítéleteiket pedig anélkül hozzák meg, hogy beszélnének a foglyokkal. Úgy tűnik, Berija kivégzési kvótát állapított meg, ahogy ez 1937-ben és 1938-ban is történt: e szerint végezni kell a három tábor valamennyi foglyával, továbbá a nyugat-belorusszai és nyugat-ukrajnai börtönökben őrzött 6000 személlyel (mindkét köztársaságból háromezzerrel), s végül a szabadlábban lévő altisztek közül a különösen veszélyes elemekkel. A dossziék gyors átvizsgálása után a három táborban lévő lengyelek 97 százalékát, összesen

14 587 főt ítéltek halálra. Mentessült néhány népi német vagy lett származású szovjet ügynök, továbbá azok, akik külföldi védelem alatt álltak. Halálra ítélték a börtönökben őrzött 6000 embert is, valamint az április folyamán letartóztatott 1305 egyéb személyt.⁴²

A három tábor foglyai arra számítottak, hogy hazaengedik őket. Amikor 1940 áprilisában a kozelszki táborból elvitték az első csoportokat, bajtársaik ünnepélyes búcsúztatást rendeztek nekik. Tisztársaik, amennyire ez fegyver nélkül lehetséges volt, díszőrséggént kísérték őket az autóbuszokhoz. A foglyokat néhány százas csoportokban vasúton vitték Szmolenszken át a kisebb gnyezdovói állomásra. Ott aztán, amikor leszálltak, NKVD-katonák kordona vette körül őket, rájuk szögezett szuronnal. Harmincas csoportokban szálltak fel egy buszra, amely a Kecske-dombhoz, egy Katyń nevű erdő szélére szállította a foglyokat. Ott egy NKVD-bázison megmotozták őket, és elvették értéktárgyaikat. Egy Adam Solski nevű tiszt az utolsó percig írta a naplóját: „Kérdeztek a jegygyűrűmről, amit én...” Ezután a foglyokat a komplexum egyik épületébe vitték, ott agyonlőtték, majd a holttesteket – valószínűleg teherautón, harmincasával – egy, az erdőben előre megásott tömegsírhoz vitték. Ez így ment mindaddig, amíg mind a 4410 kozelszki fogollyal nem végeztek.⁴³

Osztaskovban, mialatt a foglyok elhagyták a tábor, zenekar játszott, hogy jobb kedvre derítse őket. Vonaton, 250–500 fős csoportokban vitték őket a kalinyini (ma: Tver) börtönbe. Rövid ideig ott várakoztak, amíg adataikat ellenőrizték. Fogalmuk sem volt arról, mi következik; valószínűleg csak a legutolsó pillanatokban fogtak gyanút. Egy NKVD-tiszt megkérdezte az egyik várakozó fogolytól, aki akkor éppen magára maradt őreivel, hogy hány éves. A fiú elmosolyodott. „Tizenhét.” Mivel foglalkoztál? Újabb mosoly. „Telefonközpontos voltam.” Meddig dolgoztál? A fiú az ujjain számolta össze. „Hat hónapig.” Aztán őt is, akárcsak a helyiségen áthaladó többi 6314 foglyot, megbilincseltek, és egy hangszigetelt cellába vitték. Két ember fogta le a karját, amíg egy harmadik hátulról tarkón lőtte.⁴⁴

A kalinyini főhőhért, akit a foglyok soha nem láttak, Vaszilij Blohinnak hívták. A nagy terror alatt egy kivégzőosztagot vezetett Moszkvában, és a legfőbb gyilkosok egyike volt. A kirakatpercek néhány nevezetes vádlottját neki kellett kivégeznie, de a legteljesebb titokban is ölt: munkások és parasztok ezreit. Kalinyinban bőrsapkát, valamint kötényt és hosszú kesztyűt viselt, nehogy a vér őrá

vagy az egyenruhájára fröccsenjen. Német pisztolyával minden éjjel nagyjából 250 embert lőtt agyon, sorban egymás után. A holttesteket teherautón szállították a közeli Mednojéba, ahol az NKVD-nek néhány nyaralója volt, és egy kotrógéppel előre kiásott nagy gödörbe dobták őket.⁴⁵

A sztrobilszki táborból a foglyokat, százhuszas csoportokban, vonaton Harkovba, az NKVD ottani börtönébe szállították, amely össz-szovjet viszonylatban a lengyelek egyik legfőbb kivégzőhelye volt, bár ezt a foglyok nem tudhatták. Most rajtuk volt a sor. Úgy mentek a halálba, hogy mit sem tudtak a múltból, nem tudták, mi történik a bajtársaikkal a többi táborban, s azt sem, hogy velük mi lesz. Átlagosan egy napot töltöttek a börtönben, aztán egy helyiségbe vezették őket, ahol ellenőrizték az adataikat, majd egy másik, sötét, ablaktalan szobába. Az őt megkérdezte: „Lehet?”, és utána bevezette a foglyot. Az egyik NKVD-s visszaemlékezése szerint „csattanás hallatszott, azzal vége volt”. A holttesteket teherautókra rakták, s a fejükre kabátot húztak, nehogy a teherautó platója véres legyen. Az egyik sort fejjel, a másikat lábbal előre rakták, hogy a halom rendezett legyen.⁴⁶

Így ölték meg 3739 sztrobilszki foglyot, köztük Józef Czapski valamennyi barátját és ismerősét: a botanikust, aki nyugalma miatt maradt emlékezetes számára; egy közgazdászt, aki titkolni próbálta félelmét állapotos felesége elől; egy orvost, akit Varsóban arról ismertek, hogy kávéházakba járt, és támogatta a művészeket; a hadnagyot, aki betéve fújt színdarabokat és regényeket; az ügyvédet, aki lelkesedett az európai föderáció gondolatáért; az összes mérnököt, tanárt, költőt, szociális munkást, újságíró, sebészt és katonát. Czapskit azonban nem ölték meg. Őt, akárcsak néhány más foglyot mindhárom táborból, egy másik táborba vitték, és életben maradt.⁴⁷

Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* egyik legfontosabb jelenetét Kozelszkbe helyezte, abba az optyini remetelakba, amelyből 1939-ben és 1940-ben a szovjet hadifogolytábor helyszíne lett. Itt zajlott le a könyv leghíresebb párbeszéde: egy fiatal nemes és a kolostor egy idős szerzetesének vitája arról, hogy létezhet-e erkölcs Isten nélkül. Ha Isten halott, akkor mindent szabad? 1940-ben abban az épületben, ahol ez a fiktív beszélgetés lejajlott, vagyis a szerzetesek egykori lakhelyén rendezkedtek be az NKVD kihallgatói. Ők jelképezték a felvetett kérdésre adott szovjet választ: az emberiség csak akkor szabadulhat fel, ha Isten meghalt.

Sok lengyel tiszt öntudatlanul is másképpen válaszolt: ott, ahol mindent szabad, Isten a menedék. Táborukat ők templomnak látták, és imádkoztak benne. Közülük sokan húsvéti istentiszteleten vettek részt, mielőtt a halálba indították őket.⁴⁸

A három tábor foglyai közül többen is arra gyanakodtak, hogy a szűrés-sel valamilyen szerepre válogatják ki őket, amit majd a Szovjetunióban kell eljátszaniuk. Azt azonban nem sejtették, hogy aki ezen a vizsgán elbukik, az halál fia. Mit sem tudtak a nagy terror alatt végrehajtott lengyel hadműveletről, amelynek keretében alig két évvel korábban szovjetunióbeli lengyelek tízezreit lőtték agyon. De még ha a tétlen tisztában is lettek volna, nehéz elképzelni, hogy bármiféle, hitelesnek látszó lojalitást tanúsítottak volna a szovjetek iránt. A táborokban szovjet újságokat adtak a kezükbe, szovjet propagandafilmeket kellett nézniük, a hangszórók szovjet híreket közvetítettek. Mindezt általában nevelésnek és sértőnek találták. A rendszer még azok szemében is abszurdnak tűnt, akik jelentettek bajtársaikról.⁴⁹

A két kultúra között nehézkes volt a kommunikáció. Az akadályok leküzdéséhez valamilyen egyértelmű közös érdekre lett volna szükség, ám ebben a korszakban, amikor Sztálin és Hitler szövetségesek voltak, ilyen nemigen lehetett elképzelni. Annál nagyobb volt azonban a félreértések lehetősége. A kollektivizálás és az iparosítás modernizálta ugyan a Szovjetuniót, de a tökéletes Nyugattal ellentétben a népre, jobban mondva a fogyasztókra senki sem volt tekintettel. A Lengyelország keleti része fölött uralkodó szovjet polgárok leestek a biciklikről, megették a fogkrémet, a védecészt mosogatónak használták, karjukra egész sor órát csatoltak, fülvédőnek nézték a melltartót és estélyi ruhának a hálóinget. Tudatlanok voltak a lengyel foglyok is, méghozzá ezeknél jóval lényegesebb kérdésekben. A hasonló helyzetben lévő szovjet polgárokkal ellentétben ők hittek benne, hogy senkit sem lehet elítélni vagy megölni törvényes alap nélkül. A sztálinizmus által végrehajtott nagy civilizációs átalakulást jól illusztrálta, hogy ezek a szovjet és lengyel polgárok, akik közül sokan ugyanabban a cári birodalomban születtek, immár csak ilyen töredékesen értették meg egymást.

A kozelszki tábor első számú vallatója, az az ember, aki megörökölte Dosztojevszkij idős szerzetesének lakhelyét, mindezt finoman így fogalmazta meg: „két eltérő filozófia” ütközéséről van szó. Végso soron azonban a szovjeteknek állt módjában, hogy a maguk filozófiáját érvényesítsék. Ha Lengyelország ke-

leti vidékein kigúnyolták őket, kéznél volt a válaszuk: hogy is hívják most ezt az országot? A táborokban őrzött lengyeleket nem sikerült a szovjet civilizációhoz hajlítani. Az orosz és ukrán parasztok, akik találkoztak velük, később kijelentették, hogy nem úgy éltek, mint a szovjet emberek; évtizedek múltán is emlegették, milyen tiszták és ápoltak voltak, milyen büszke volt a tartásuk. Ilyen rövid idő alatt és ilyen körülmények között nem lehetett rászoktatni őket a szovjet életformára – legföljebb csak arra, hogy ugyanúgy haljanak meg, mint a szovjet polgárok. Sok lengyel tiszt erősebb és tanultabb volt NKVD-s őreinél. De ha meg volt zavarodva, fegyvertelen volt, és lefogta két ember, akadálytalanul lelőhette egy harmadik, és eláshatták ott, ahol, úgy tetszett, soha senki nem fog rátalálni. A halálban minden jel szerint ők is éppoly hallgatagok lettek, mint a szovjet történelem honi neveltjei.⁵⁰

Ez a szerényebb méretű terror, a lengyel hadművelet megismétlése 21 892 lengyel állampolgár életébe került. Túlnyomó többségük, ha nem is mind-egyikük, lengyel nemzetiségű volt. Lengyelországnak mint soknemzetiségű államnak soknemzetiségű volt a tisztikara is, és ekként a halottak között zsidók, ukránok és beloruszok is voltak. A zsidók kelet-lengyelországi arányának megfelelően az áldozatok mintegy 8 százaléka tartozott a zsidó kisebbséghez.⁵¹

Akárcsak a nagy terror idején, a kivégzettek családját is megbüntették. Három nappal azelőtt, hogy Berija a táborok valamennyi foglyának agyonlövését elrendelte, a családjuk deportálásáról is rendelkezett. A szovjetek ismerték a hozzátartozókat, hiszen a foglyok azért levelezhettek szeretteikkel, hogy őrök összegyűjthessék a neveket és címeket. A nyugat-belorusziai és nyugat-ukrajnai operatív trojkák 60 667 személyt írtak össze, hogy Kazahsztán különleges telepeire küldjék őket. A legtöbben az egyik parancsban „korábbi embereknek” nevezett foglyok családtagjai voltak; a családokból általában hiányoztak a férjek és apák. Az asszonyoknak jellegzetes szovjet hazugságot adtak elő, miszerint a férjükhöz küldik őket. Valójában a családokat a szibériai tajgára tették ki („az örökös sárba és hóba”, ahogy egy akkor 13 éves lengyel fiú felidézte), mi-alatt a férfiakat egymás után végezték ki Katyńban, Kalinyinban, Harkovban, Bikivnyában és Kurapatiban. Néhány lengyel gyerek 1940. május 20-án levelet küldött Sztálinnak: megígérték, hogy jó szovjet állampolgárok lesznek, és csak arról panaszkodtak, hogy „nehéz az apáink nélkül élni”. Másnap az NKVD

tagjai pénzjutalmat kaptak, amiért egyetlen szökés nélkül sikerült kiüríteniük a három tábort.⁵²

A férfiak távollétében ez a deportálás még inkább megviselte az áldozatokat, mint a februári. Az asszonyokat gyerekeikkel és gyakran idős apósukkal-anyósukkal együtt rakták ki Kazahsztánban. Mivel áprilisban, egyik pillanatról a másikra indították őket útnak, legtöbbjüknek a ruházata sem volt megfelelő, s amit magukkal hoztak, azt is gyakran el kellett adniuk, hogy ennivalót vehessenek. Az első telet úgy vészelték át, hogy megtanulták, hogyan kell trágyával tüzelni. Több ezer asszony meg is halt. Sokuknak ki kellett eszelnie, hogyan tartsa életben a gyermekeit. Szerették volna lengyelnek nevelni őket, de gyakran bele kellett törődniük, hogy szovjet intézményekre bízzák gyermekeiket: ott legalább enni kaptak. Egy asszony hat gyereke közül ötöt otthagyt az NKVD irodájában, és a hatodikkal a karján eltűnt – soha többé nem látták viszont. A Sztarobilszkben fogva tartott és Harkovban meggyilkolt közgazdász terhes felesége a száműzetésben szülte meg gyermekét, ám a csecsemő meghalt.⁵³

Ugyanebben az időben, 1940 márciusában Berija NKVD-főnök úgy rendelkezett, hogy deportálják azokat, akik nem fogadták el a szovjet útlevelet – ez tudniillik a szovjet rendszer elutasításával ért fel, amellet hogy a szovjet bürokratának is gondot okozott. Azokat a lengyel állampolgárokat ugyanis, akik nem voltak hajlandók személyi adataikat jegyzőkönyvbe vételni, nem figyelhették meg és nem büntethették elég hatékonyan. A szovjet útlevelet visszautasítók történetesen nyugat-lengyelországi zsidó menekültek voltak. Ezek az emberek ugyan megszöktek a németek elől, de szovjet állampolgárok sem akartak lenni. Attól féltek, ha elfogadják a szovjet iratokat, nem mehetnek majd vissza Lengyelországba, ha az egyszer felszabadul. Így mutatták ki, hogy lojális lengyel polgárok – és áldozatul estek mind a két rendszernek, amely elfoglalta szülőföldjüket. Elmenekültek az SS garázdálkodása elől, csak azért, hogy aztán az NKVD deportálja őket Kazahsztánba és Szibériába. A menekültek elleni, 1940. júniusi akcióban a 78 339 deportált 84 százaléka zsidó volt.⁵⁴

A lengyel zsidók, akik nemigen ismerték a vidéki életet, legalább olyan tehetetlenek voltak, mint azok a lengyelek, akik előttük kerültek oda. A kézműveseket és cipészeket a távoli orosz északra küldték fát vágni. Egy Józef nevű zsidó fiú emlékezett rá, hogy szülővárosában a zsidóknak a röhögő németek szeme láttára kellett felgyújtaniuk saját zsinagógájukat. A család a szovjet zó-

nába menekült, de nem kért a szovjet útlevélből. Józef fivére, apja, anyja mind száműzetésben halt meg.⁵⁵

Nyugat-Európában ez az időszak „a furcsa háború” néven vált ismertté: úgy tűnt, az égvilágon semmi sem történik. Franciaország és Nagy-Britannia 1939 szeptembere óta hadiállapotban volt Németországgal. De azon az őszen és télen, majd a következő év tavaszán, mialatt Lengyelországot legyőzték, szétműták és felosztották, polgárait tízezerrel gyilkolták meg és százezerrel deportálták, a háborúban nem nyílt nyugati front. A németek és szovjet szövetségeseik azt tehették, amit csak akartak.

1940 áprilisában a németek lerohanták Dániát és Norvégiát, így hozzáférhettek a skandináv bányakincsekhez, és megakadályozhatták az angolok esetleges észak-európai beavatkozását. De amikor Németország május 10-én megtámadta Hollandiát, Belgiumot és Franciaországot, egyszeriben vége szakadt a furcsa háborúnak. Június 14-ig mintegy 100 000 francia és 60 000 angol katona esett el, és a németek bevonultak Párizsba. Franciaország elbukott – jóval gyorsabban, mint bárki számított rá. Ugyanebben a hónapban, 1940 júniusában, a Szovjetunió is kiterjesztette birodalmát nyugat felé: magához csatolta mindhárom független balti államot – Észtországot, Lettországot és Litvániát.

Litvániában, a legnagyobb és legsűrűbben lakott balti államban voltak a legbonyolultabbak a nemzetiségi kérdések és a nemzetközi kapcsolatok. A két háború között Litvánia magának követelte a Lengyelország északkeleti részén elterülő Vilnius városát és környékét. Bár ezen a területen elsősorban lengyelek, zsidók és beloruszok éltek, a litvánok Vilniust tekintették jog szerinti fővárosuknak, mivel az valaha egy jelentős, premodernnek nevezhető állam, a Litván Nagyhercegség fővárosa volt. Az 1920-as és 30-as években a független litván állam vezetői Kaunast tették meg államigazgatási központnak, de fővárosuknak továbbra is Vilniust tekintették. Sztálin 1939-ben az ilyen érzelmek húrjain játszott. Ahelyett, hogy Vilniust a Szovjetunióhoz csatolta volna, átengedte a még mindig független Litvániának. Az áron, amit felszámított érte, nincs mit csodálkozni: szovjet katonai bázisokat óhajtott felállítani litván területen. A már berendezkedett szovjet erők készenlétben álltak, amikor 1940 nyarán

a Szovjetunió politikai forradalmat kényszerített Litvániára, még sebesebben és még kimódoltabb formában, mint ahogy Lengyelország keleti részén jártak el. A litván politikai elit jelentős része a náci Németországba menekült.⁵⁶

Az eseményeket gondosan megfigyelte a litvániai japán konzul, Csiune Szugihara, aki a német és szovjet hadmozdulatok ellenőrzése céljából tartózkodott Kaunasban. 1940 nyarán a japán vezetés már kijelölte a követendő utat: megpróbál semlegességi egyezményt kötni a Szovjetunióval. Ha majd északon ekként biztosították magukat, terveik szerint 1941-ben megindulhatnak dél felé. Szugihara egyike volt azon viszonylag kisszámú japán hivatalos személynek, aki Franciaország eleste után nyomon követhette a német-szovjet viszonyt. Nem lévén saját csapata, lengyel katonatiszteket alkalmazott besúgónak és segéderőnek – olyan embereket, akiknek mind a szovjetek, mind a németek elől sikerült elmenekülniük, ő pedig japán útlevéllel és a japán diplomáciai posta

használatának jogával honorálta őket. Abban is segített, hogy a lengyel tisztek menekülési útvonalat találjanak bajtársaik számára. A lengyelek rájöttek, hogy bizonyos típusú japán kilépővízummal a Szovjetunió át Japánba lehet jutni. Igaz, csak nagyon kevés lengyel tiszt menekült el ezen a módon; legalább egy közülük azonban megérkezett Japánba, és hírszerzői jelentéseiben számolt be arról, amit a Szovjetunió átkelve tapasztalt.⁵⁷

Ugyanekkor zsidó menekültek is megjelentek Szugiharánál. Ők lengyel állampolgárok voltak, akik eredetileg az 1939. szeptemberi német betörés elől menekültek el, de immár a szovjetektől rettegtek. Hallottak a zsidók 1940. júniusi deportálásáról, és féltek, hogy ők is erre a sorsra jutnak. Meg is volt rá az okuk: egy évvel később a szovjetek mintegy 17 500 embert deportáltak Litvániából, 17 000-et Lettországból és 6000-et Észtországból. Szugihara a lengyel tisztek közreműködésével több ezer, Litvániába szökött zsidó menekülését segítette elő. Vonaton tették meg az út végtelenül hosszú szovjetunióbeli szakaszát, majd hajóval érkeztek Japánba, ahonnan aztán továbbmentek Palesztinába vagy az Egyesült Államokba. Ez az akció volt a több évtizedes lengyel-japán hírszerzői együttműködés halk, de erőteljes záróakkordja.⁵⁸

1940-ben a náci vezetők igencsak szerettek volna megszabadulni a német uralom alatt álló lengyelországi területeken élő mintegy kétmillió zsidótól, de nem tudtak megegyezni abban, hogy ezt miképpen érvék el. Az eredeti háborús terv úgy szólt, hogy a Főkörmányzóság lublini körzetében hozzanak létre a zsidóknak valamiféle rezervátumot. A meghódított lengyel terület azonban viszonylag kicsi volt, és Lublin nem esett sokkal messzebbre Berlinton (700 kilométer volt a távolság), mint az a két nagyváros, ahonnan a zsidókat deportálni akarták: Varsó 600, Łódź 500 kilométerre volt Berlinton, így ez a megoldás nem látszott kielégítőnek. Hans Frank, a főkörmányzó tiltakozott az ellen, hogy területére még több zsidó érkezzen. 1939 végén és 1940 folyamán Himmler és Greiser továbbra is szállított lengyeleket a Warthegauból a Főkörmányzóságba – összesen 408 525 személyt, vagyis nagyjából ugyanannyit, mint ahány lengyel állampolgárt a szovjetek deportáltak. Ez az érintettek rettenetes szenvedéseket hozott, de a németországi nemzetiségi arányokon alig módosított. A lengyelek

egyszerűen túl sokan voltak, és ha a megszállt Lengyelország egyik részéből a másikba tologatták őket, az legföljebb csak káosszal járt; Hitlernek a keleti létéről szőtt nagyszabású álmait pedig végképp nem elégítette ki.⁵⁹

A művelet hatékonyságának fokozása érdekében 1939 őszén Adolf Eichmannhoz, a deportálás nagy szakértőjéhez fordultak. Eichmann már Bécsben, az osztrák zsidók emigrálásának felgyorsításával tanúságot tett képességeiről. Ám mint hamarosan megtapasztalta, a zsidóknak a Főkörmányzóságba való deportálásánál nem a hatékonyság hiánya volt a fő baj: maga a vállalkozás volt értelmetlen. Eichmann megtudta, hogy Hans Frank főkörmányzó nem akar több zsidót látni a maga gyarmatán. Neki még sikerült 1939 októberében mintegy 4000 osztrák és cseh zsidót a Főkörmányzóságba zsuppolni, de ezután a művelet leállt. Eichmann ekkor levonta a nyilvánvalónak látszó következtetést: a német uralom alá került kétmillió zsidót keletebbre kell deportálni, nevezetesen Németország szövetségesének, a Szovjetunióknak a hatalmas területeire. Elvégre Sztálin már létrehozta a zsidók új letelepítési övezetét: a Szovjetunió egyik távoli, ázsiai vidékén fekvő Birobidzsánt. A németek felfedezték (és később alkalmuk nyílt újból felfedezni), hogy a szovjet rendszernek, a sajátjukkal ellentétben, megvan a maga állami hatásköre és a megfelelő területe a hatékony tömeges deportálásokhoz. Ekként 1940 januárjában a németek azt javasolták, hogy a Szovjetunióba költöztetik át az európai zsidókat. Sztálin azonban ez iránt nem mutatott érdeklődést.⁶⁰

Ha a Főkörmányzóság túl kicsi és túl közeli volt a nácik faji problémájának megoldásához, a szovjetek pedig nem voltak érdekelték a zsidók befogadásában, mit kezdenek a meghódított területen élő faji ellenséggel? Mindenesetre ellenőrzés alatt kell tartani és ki kell zsákmányolni őket, amíg el nem érkezik a végső megoldás ideje (ezt a megoldást még mindig a deportálásban keresték). A modellt Greiser alkotta meg, aki 1940. február 8-án elrendelte a 233 000 lódízi zsidó gettóba gyűjtését. Ugyanebben a hónapban Ludwig Fischer, Varsó német kormányzója megbízta Waldemar Schön ügyvédet egy gettó terveinek a kidolgozásával. Október és november folyamán több mint 100 000 nem zsidó lengyelt költöztettek ki Varsó északnyugati részéből, ahol a németek a gettó helyét kijelölték, és a város más körzeteiből több mint 100 000 varsói zsidó költözött be az új övezetbe. A zsidóknak karszalagot kellett viselniük, hogy azonnal felismerhetővé váljanak, és egyéb megalázó rendszabályoknak is alávetették őket.

A gettón kívüli ingatlanjaikat azonnal kisajátították a németek, sőt nemegyszer olyan lengyelek is, akiket a németek bombáztak ki otthonukból. Ha egy varsói zsidót rajtakaptak, hogy engedély nélkül tartózkodik a gettón kívül, halállal büntették. A Főkörmányzóság többi részén a zsidók sorsa ugyanígy alakult.⁶¹

A varsói és a többi gettó 1940-ben és 1941-ben rögtönzött munkatáborrá és zárt zónává alakult. A németek zsidó tanácsot (Judenrat) állítottak össze, többnyire a helyi zsidó közösség háború előtti vezetőiből. Varsóban a Judenrat feje Adam Czerniaków újságíró, korábbi szenátor volt. A zsidó tanácsnak az volt a feladata, hogy közvetítsen a németek és a gettóba zárt zsidók között. A németek fegyvertelen zsidó rendőrséget is szerveztek, Varsóban Józef Szeryński vezetésével: nekik kellett fenntartaniuk a rendet, megakadályozniuk a szökéseket és végrehajtaniuk a németek erőszak-politikáját. Ez a politika még nem volt egészen világos, idővel azonban a zsidók felismerték, hogy a gettóbeli élet nem tartható fenn a végtelenségig. Addig viszont a varsói gettó az idelátogató németek számára afféle turistalátványossággá vált. Emanuel Ringelblum, a gettó krónikása feljegyezte, hogy „különösen népszerű az a fészker, ahol holttestek tucatjai várnak temetésre”. 1943-ban még útikalauzt is kiadtak a Főkörmányzóságról.⁶²

A németek 1940 nyarán, Franciaország elestét követően tértek vissza az egyelőre még távoli végső megoldás gondolatához. A szovjetek elzárkóztak az elől, hogy a zsidókat a Szovjetunióba deportálják, Frank pedig megíúsította, hogy tömegesen az ő Főkörmányzóságába telepítsék őket. Madagaszkárt a franciák birtokolták: újragyarmatosításának a Brit Királyi Haditengerészet állt az útjában. Himmler ilyesformán morfondírozott: „Bízom benne, hogy, hála a zsidók nagy utazásának Afrikába vagy valamilyen másik gyarmatra, meg fogom érni, hogy a zsidóság fogalma is maradéktalanul kivész.” Ezzel persze még nem merült ki Himmler becsvágya, mert így folytatta: „Egy valamivel hosszabb időszak végén lehetővé kell válnia, hogy területeinkről eltüntessük az ukránok, gorálok, lemkók nemzetiségi fogalmát. És amit e nemzetiségekről mondtunk, az, számottevően nagyobb méretekben, a lengyelekre is érvényes...”⁶³

A zsidók különösen a varsói gettóban pusztultak el nagy számban, ahol már jóval több mint 400 000 zsidót gyűjtöttek össze. A gettó területe mindössze 3 négyzetkilométer volt, vagyis 1 négyzetkilométerre több mint 130 000 ember jutott. A Varsóban elhunyt legtöbb zsidó azonban nem volt varsói. A varsói

körzetben, csakúgy, mint a Főköormányzóság egyéb részein, a németek a kisebb településekről a nagyobb gettókba hajtották a zsidókat. A Varsón kívül élő zsidók általában eleve szegényebbek voltak, és amijük volt, a deportálás folyamán azt is elvesztették. Alig kaptak időt arra, hogy az útra felkészüljenek, és gyakran erejük sem volt cipelni a holmijukat. Ezek a Varsó környéki zsidók alkották a gettó különösen sérülékeny alsóbb rétegét, köztük pusztított leginkább az éhezés és a betegség. A mintegy 60 000, 1940-ben és 1941-ben a varsói gettóban elpusztult zsidó nagy többsége áttelepültekből és menekültekből állt. Ők sínylették meg leginkább brutális német politikát: 1940-ben például egész decemberben megtagadtak a gettótól mindennemű ételmet. Sokszor előfordult, hogy ezek a szerencsétlenek éhen haltak, hosszú szenvedés és erkölcsi lealacsonyodás után.⁶⁴

Gyakran a szülők haltak meg előbb, magukra hagyva gyermekeiket az idegen városban. Gitla Szulcman felidézte, hogy anyja és apja halála után „céltnakul kóborolt a gettóban, és teljesen felpuffadt az éhségtől”. Sara Sborow, akinek édesanyja úgy halt meg, hogy ő ott feküdt mellette az ágyban, és akinek aztán a nővére is felpuffadt és éhen halt, így írt: „Belül, magamban mindent tudok, de nem mondhatom ki.” A tizenéves Izrael Lederman, aki nagy pontossággal fejezte ki magát, felfogta, hogy „két háború van: a golyóké és az éhségé. Az éhség háborúja rosszabb, mert olyankor szenved az ember, míg a golyóktól rögtön meghal.” Egy orvos azt idézte fel, hogy „tízéves gyerekek adták el magukat kenyérért”.⁶⁵

A varsói gettóban a zsidó közösségi szervezetek árvaotthonokat állítottak fel. Némely gyerek kétségbeesésében szülei halálát kívánta, hogy legalább mint árva hozzájusson élelemadagjához. Ahogy az egyik szociális gondozónő felidézte, a gyerekek „szitkozódtek, verekedtek, taszigálták egymást a kásásfazék körül. Válságos állapotban lévő gyerekek feküdtek a földön, az éhezéstől felpuffadva, meg holttestek, amelyeket napok óta nem szállítottak el.” Ez a nő minden erejével megpróbált rendet teremteni a menhelyen, ám ekkor a gyerekek között kitört a tüfusz. A menhely, írta naplójában a nő hátborzongató előrelátással, „most gázkamraként szolgál”.⁶⁶

Míg a németek a lengyel zsidó elitréteget életben hagyták, s közülük válogatták ki a német politika végrehajtásával megbízott gettóbeli zsidó tanácsok tagjait, a nem zsidó lengyel elitekben politikai fenyegetést láttak. 1940 elején Hitler eldöntötte, hogy a Főköormányzóság területén élő veszélyesebb lengyeleket min-

den teketória nélkül ki kell végezni. Közölte Frankkal, hogy a lengyel „vezető elemeket ki kell iktatni”. Frank a megsemmisítendő csoportokról listát állított össze, amely nagyon is hasonlított a Tannenberg-hadművelet listájához: a képzettek, a papság és a politikailag aktív személyek szerepeltek rajta. Az események sajátos egybeesése folytán a „szellemi vezetőknek” tekintett csoportok „likvidálására” irányuló tervet 1940. március 2-án ismertette beosztottaival – három nappal korábban, mint ahogy Berija elindította a Szovjetunióban őrzött lengyel foglyok elleni terrorakciókat. Frank politikája is hasonlított Berijáéra: végezni kellett azokkal, akik már letartóztatásban voltak, és további, veszélyesnek minősülő személyeket is le kellett tartóztatni, majd kivégezni. Ellentétben azonban Berijával, Frank – feltehetően a börtönök részleges kiürítése céljából – ezt az alkalmat arra is felhasználta, hogy kivégeztesse a köztörvényes bűnözőket. 1940 nyarának végéig a németek mintegy 3000 politikailag veszélyesnek tartott személyt és ugyanennyi köztörvényes bűnözőt végeztek ki.⁶⁷

A német hadművelet nem volt olyan összehangolt, mint a szovjeteké. Az AB-akciót (Ausserordentliche Befriedungsaktion, Rendkívüli Pacifikálási Akció), ahogy ezt a gyilkosságsorozatot elnevezték, a Főköormányzóság minden körzetében másképp hajtották végre. A krakkói körzetben nem maradt írásos nyoma az ítéleteknek, csak felolvasták őket a foglyok előtt. A vád árulás volt, ami indokolhatta volna a halálos ítéletet, csakhogy utána, ennek ellentmondva, mindenkiről azt jegyezték fel, hogy szökés közben lőtték agyon. Valójában a foglyokat a krakkói Montelupi-börtönből a közeli Krzesawicébe vitték, ahol megásatták velük a saját sírgödrüket, majd másnap harmincas-ötvenes csoportokban agyonlőtték őket. A lublini körzetben a foglyokat Lublin várában őrizték, majd egy, a várostól délre lévő terepre vitték, és a teherautók reflektorainak fényénél a már kiásott gödrök előtt legéppuskázták őket. Egyetlen éjszaka alatt, 1940. augusztus 15-én 450 embert öltek meg.⁶⁸

A varsói körzetben a foglyokat a Pawiak-börtönben őrizték, majd a Palmiry-erdőbe szállították. Az erdőben a németek kényszermunkásokkal már megásattak több nagy, 30 méter hosszú és 3 méter széles gödröt. A foglyokat hajnalban ébresztették, és utasították őket, hogy szedjék össze a holmijukat. Kezdetben azt hitték, egy másik táborba viszik őket. Csak akkor fogták fel, mi vár rájuk, amikor a teherautók befordultak az erdőbe. A legvéresebb éjszaka az 1940. június 20-áról 21-ére virradó volt; ekkor 358 embert lőttek agyon.⁶⁹

A radomi körzetben az akció különösen módszeres és brutális volt. A foglyokat megkötözték, és felolvasták nekik a verdiktet, miszerint „veszélyt jelentenek a német biztonságra”. Akárcsak a többi városban, a lengyelek általában nem értették meg, hogy itt igazságszolgáltatási aktusról van szó. A délután folyamán nagyobb csoportokban elszállították őket, pontos menetrend szerint: „15.30 megkötözés, 15.45 az ítélet felolvasása, 16.00 elszállítás.” Az első néhány csoportot egy Częstochowától 12 kilométerre északra lévő homokos területre vitték, ahol bekötötték a szemüket, és agyonlőtték őket. Jadwiga Flaknak, az egyik fogoly feleségének később sikerült megtalálnia a kivégzés helyszínét, és a homokban meglátta a történetek félreérthetetlen nyomait: csontszilánkokat, a szemet eltakarázó kendők foszlányait. Marian, a férje egyetemista volt, és éppen betöltötte huszonkettedik életévét. Négy fogoly, a városi tanács négy korábbi tagja, megmenekült. A német városparancsnok, aki történetesen Himmler sógora volt, igényt tartott rájuk egy uszoda és egy, a németek számára létesítendő bordély megépítéséhez.⁷⁰

Később a częstochowai csoportokat az erdőbe vitték. 1940. július 4-én itt lőtték agyon a három Glińska nővért, Irenát, Janinát és Serafinát: egyikük sem volt hajlandó elárulni fivéreik tartózkodási helyét. Janina „nevetségesnek és átmenetinek” nevezte a németek uralmát, és kijelentette, soha nem árulná el „fivérét vagy egy másik lengyelt”. Nem is tette meg.⁷¹

Úton a kivégzőhely felé a foglyok gyakran dobtak le cédulákat a teherautóról abban a reményben, hogy az arra járók megtalálják és a családjukhoz juttatják azokat. Ez afféle lengyel szokás volt, és a levélkéket meglepő gyakorisággal kapták meg a címzettek. Íróik, ellentétben a három szovjet hadifogolytábor lakóival, tudták, hogy a halálba mennek. A kozelszki, osztaskovi és sztrobilszki foglyok is dobáltak hasonló cédulákat az őket szállító buszokról, de azokban ilyeneket írtak: „Nem tudjuk, hová visznek bennünket.”⁷²

Íme az egyik különbség a szovjet és a német akciók között. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre a szovjetek teljes titkosságra törekedtek, és egy-egy kivételes véletlentől eltekintve ezt meg is valósították. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra a németek nem mindig ragaszkodtak a diszkrécióhoz, és ha mégis, elég ügyetlenül jártak el. Ekként az AB-akció áldozatai beletörődtek a rájuk váró sorsba, és családjukat is belenyugváásra biztatták. A halálra készülő emberek nem egyformán értékelték az eseményeket. Mieczysław Habrowski

azt írta: „A lengyel földet gazdagítani fogja a rajta kiontott vér, és ez a föld kineveli majd a nagy és szabad Lengyelország bosszúállóit.” Ryszard Schmidt, aki kihallgatás közben rátámadt vallatóira, le akarta beszélni honfitársait a bosszúról: „Ne álljanak bosszút a gyermekek, mert a bosszú újabb bosszút szül.” Marian Muszyński pusztán csak elbúcsúzott a családjától: „Isten veletek. Szeretlek mindnyájatokat.”⁷³

Néhányan, akik az AB-akció keretében indultak a halálba, azokra a családtagjaikra gondoltak, akiket a szovjetek ejtettek foglyul. Noha a szovjetek és a németek nem egyeztettek össze a képzett lengyel osztályokkal szembeni politikájukat, mégis ugyanazt az embertípust vették célba. A szovjetek az osztályharc ürügyén távolították el a rendszerükre állítólag veszélyes elemeket. A németek is a meghódított területeiket védték, de egyszersmind azt is szem előtt tartották, hogy az alacsonyabb rendű fajjal érdeme szerint kell elbánni. Végső soron a kétfajta politika igencsak hasonlított egymásra: párhuzamosan, itt is, ott is zajlottak a tömeges deportálások és a tömeges kivégzések.

Legalább két esetben fordult elő, hogy egy-egy testvérpár egyikével a szovjet, másikával a német terror végzett. A szovjet hadifogságba került lengyel tiszték között Janina Dowbor volt az egyetlen nő. Kalandos kedvű fiatal lányként elsjátította a vitorlázórepülést és az ejtőernyős ugrást. Ő volt az első európai nő, aki 5 kilométeres magasságból vagy még magasabbról ugrott. 1939-ben pilótának is kiképezte magát, és jelentkezett a lengyel légierő tartalékállományába. 1939 szeptemberében szovjet fogságba került; az egyik forrás szerint a gépét lelőtték a németek, és amikor ejtőernyővel kiugrott, a szovjetek fogták el mint lengyel hadnagyot. Osztaskovba, majd Kozelszkbe vitték. Külön szállást kapott, és idejét légierőbeli bajtársai között töltötte, akiknek körében biztonságban érezte magát. 1940. április 21-én vagy 22-én végezték ki Katyńban, és az egyik ottani gödörben temették el 4409 férfival együtt. Húga, Agnieszka a német zónában maradt, és 1939 végén néhány barátjával együtt csatlakozott az egyik ellenállási szervezethez. 1940 áprilisában tartóztatták le, nővére kivégzésével körülbelül egy időben. A Palmiry-erdőben ölték meg 1940. június 21-én. A tárgyalási komédia és a kivégzés után mindkét nővért sekély sírba temették.⁷⁴

A Wnuk fivérek, akiket ugyanez a sors ért, Kelet-Közép-Lengyelországból származtak – ez a terület most a német–szovjet határ közelébe került. Bolesław, az idősebb, populista politikus és országgyűlési képviselő volt. Jakub, a fiatalabbik gyógyszeres tanulmányokat végzett és gázálcokat tervezett. Mindketten 1932-ben nősültek, és gyermekeik is születtek. Jakubot, intézete többi szakemberével együtt, a szovjetek tartóztatták le, és 1940 áprilisában Katyńban ölték meg. Bolesławot a németek fogták el 1939 októberében, januárban a lublini várba vitték, és 1940. június 29-én végezték ki az AB-akció keretében. Egy zsebkendőre írta búcsúszavait: „A hazáért halok meg, ajkamon mosollyal, de ártatlanul.”⁷⁵

1940 tavaszán és nyarán a németek bővíteni kezdték koncentrációs táboraik addig szűkös hálózatát, hogy megfélemlítsék és kizsákmányolják a lengyeleket. Április végén Heinrich Himmler Varsóba látogatott, és elrendelte, hogy 20 000 lengyelt koncentrációs táborokba kell szállítani. Erich von dem Bach-Zelewskit Himmler bízta meg A Németiség Megerősítése nevű mozgalom sziléziai irányításával; az ő kezdeményezésére létesítettek ekkor új koncentrációs tábort egy Krakóhoz közeli lengyel laktanya helyén: a helységet Oświęcimnek hívták, de német nevén, Auschwitzként vált ismertté. Az AB-akció lezárultával a foglyokat már nem végezték ki, hanem német táborokba, igen gyakran Auschwitzba küldték. Az első auschwitzi szállítmány addig Krakóban őrzött lengyel politikai foglyokból állt: 1940. június 14-én érkeztek, s 31 és 758 közötti számokat kaptak. Júliusban a lengyel politikai foglyok szállítmányait Sachsenhausenba és Buchenwaldba irányították, míg novemberben két újabb csoport ismét Auschwitzba került. Augusztus 15-én tömeges razziák kezdődtek Varsóban, amelyek során százával, majd ezrével tartóztatták le az embereket az utcán, hogy aztán Auschwitzba szállítsák őket. 1940 novemberében a tábor lengyelek kivégzőhelyévé vált, s nagyjából ugyanekkor figyeltek fel rá az IG Farben befektetői. Auschwitzból nagyjából a szovjet modellt követő, gigászi munkatábor lett, noha az itteni rabszolgamunka nem Sztálinnak a tervszerű iparosításról szőtt álmát, hanem a német nagyvállalatok érdekeit szolgálta.⁷⁶

Ellentétben a németekkel, akik tévesen azt képzelték, hogy a maguk lengyel területein kiirtották a tanult osztályokat, a szovjeteknek ez tekintélyes méretekben valóban sikerült. A Főköormányzásban erősödött a lengyel ellenállás, míg a Szovjetunióban az ilyen hálózatokat gyorsan leleplezték, az aktivistákat pedig letartóztatták, száműzték, és időnként ki is végezték. Ezenközben új kihívás körvonalazódott a szovjet uralom ellen, mégpedig az ukránok részéről. Lengyelországban mintegy ötmillió ukrán élt, akik most szinte kivétel nélkül Ukrajnában találták magukat, és az új rendszer nem volt feltétlenül a kedvükre. Az ukrán nacionalisták, akiknek szervezeteit Lengyelországban a két világháború között betiltották, értettek a földalatti munkához. Most, hogy Lengyelország megszűnt létezni, tevékenységük természetesen irányt változtatott. A szovjet politika jó néhány ukrán őslakót tett fogékonná a nacionalisták mondanivalójára. Míg az ukrán parasztság egy része annak idején szívesen fogadta a szovjet uralmat és a tőlük kapott földet, a kollektivizálás csakhamar a rendszer ellen hangolta őket.⁷⁷

Az Ukrán Nacionalisták Szervezete most fellépett a szovjet hatalmi intézmények ellen. Egyes vezető ukrán nacionalisták a két háború között kapcsolatban álltak a német katonai hírszerzéssel és az SS Reinhard Heydrich vezette hírszerző szolgálattal, a Sicherheitsdiensttel. Amint arról Sztálin is tudott, többen még mindig Berlin javára kémkedtek. Így a kelet-lengyelországi elcsatolt területekről indított negyedik deportálási hullám elsősorban az ukránokat sújtotta – míg az első kettő főként a lengyeleket, a harmadik pedig a zsidók ellen irányult. Egy 1941 májusában végrehajtott akció során 11 328 lengyel állampolgárt, elsősorban ukránokat költöztettek Ukrajna nyugati részéről a különleges telepekre. A legutolsó, június 19-i deportálás 22 353 lengyel állampolgárt érintett, ezek azonban főleg lengyelek voltak.⁷⁸

Ahogy egy byahistoki lengyel kisfiú felidézte: „Bombázni kezdték minket, és tűz volt, mert az emberek égni kezdtek a kocsikban.” Június 22-én Németország meglepetésszerűen megtámadta a Szovjetuniót, és bombázói a szovjet börtönvonatokat is utolérték. Mintegy 2000 deportált halt meg a tehervagonokban, a két rendszer közös áldozataként.⁷⁹

Az új területein végzett tisztogatásokkal Sztálin már egy elkövetkező háborúra készült. Azt azonban nem hitte, hogy ilyen hamar sor kerül rá.

Amikor 1941. június 22-én Németország meglepetésszerűen betört a Szovjetunióba, Lengyelország és a Szovjetunió ellenségeiből egyszerre csak szövetségesek lettek. Most mind a ketten Németország ellen harcoltak. A helyzet mindazonáltal elég kínos volt. Az előző két év folyamán mintegy félmillió lengyel állampolgárt sújtott a szovjet represszió: 315 000 körül volt a deportáltak, további 110 000 körül a letartóztatottak száma, 30 000 embert végeztek ki, és további 25 000 halt meg fogságban. A londoni lengyel kormány a deportáltakról tudott, a kivégzésekről azonban nem. Ám a szovjetek és a lengyelek így is nekiláttak, hogy a szovjet börtönökben, munkatáborokban és különleges telepeken szétszórott több százezer lengyelből hadsereget állítsanak össze.⁸⁰

A lengyel főparancsnokság azonban felfigyelt rá, hogy több ezer lengyel tiszt hiányzik. A lengyel kormány Józef Czapskit, a Kozelszket túlélő lengyel tisztet és festőművészt küldte Moszkvába azzal a megbízással, hogy találja meg a hiányzó embereket, akikkel együtt volt a táborban. A józan természetű férfi elhivatottsággal élte meg feladatát. Lengyelországnak most újabb esélye nyílt arra, hogy szembeszálljon a németekkel, és Czapski meg akarta találni azokat a tiszteket, akik az embereket csatába vezetik. Utazás közben lengyel romantikus költemények fozslányai jutottak eszébe, elsőnek Juliusz Słowacki mélységesen mazochista tűnődése, amikor arra kéri Istent: hagyja Lengyelországot a kereszten, amíg nincs annyi ereje, hogy önállóan megálljon. Aztán egy megnyerően tisztességes lengyel honfitársával beszélgetve Czapskiban felrémlettek Cyprian Norwid száműzetésben írott, honvágytól ihletett versének leghíresebb sorai: „Oda, hol igen az igen, a nem – nem, / S fénynek nincs árnya – / Vágyom, Úristen...” A vegyes nemzetiségű családból származó, urbánus, kifinomult ízlésű Czapski a romantikus idealizmus szemüvegén át szemlélte nemzetét, és ebben vigaszt talált.⁸¹

Czapski közvetetten a Szentíráshoz folyamodott, hiszen Norwid verse Máté evangéliumából idéz: „Legyen a ti beszédetek igen, igen, nem, nem; ami ennél több, az a gonosztól van.” Czapski úton volt a moszkvai Lubjanka börtön, Arthur Koestler *Sötétség délben* című, a nagy terrortól szóló regényének színhelye felé (az író ekkoriban fejezte be művét). Itt vallatták Koestler barátját, Alexander Weissberget is, mielőtt 1940-ben szabadon engedték. Weissberget

* *Az én dalom* (részlet), Kerényi Grácia fordítása

és feleségét a harmincas évek végén tartóztatták le; az ő élményeik szolgáltak Koestler regényének egyik forrásául. Czapski most a Lubjanka egyik kihallgatóját akarta kifaggatni az ő barátairól, az eltűnt lengyel hadifoglyokról. Találkozót beszélt meg Leonyid Rajhman NKVD-tiszttel, a lengyelek egyik kihallgatójával.⁸²

Czapski átadott Rajhmannak egy jelentést, amely az eltűnt tisztek útjának ismert állomásairól számolt be. Rajhman úgy tett, mintha végigolvasná, ceruzával követte a sorokat, de semmit sem jelölt meg, majd néhány semmitmondó szó után megígérte, hogy mihelyt informálódott az ügyben, felhívja Czapskit a szállodájában. Egyik éjszaka, éjfél körül meg is szólalt a telefon. Rajhman közölte, hogy sürgős ügyben el kellett hagynia Moszkvát, és nincs semmilyen új információja. Megadta Czapskinak több más hivatalnok nevét, hogy azokhoz forduljon, bár a lengyel kormány már mindnyájukat megkereste. Czapski még ekkor sem gyanította az igazságot: hogy a hiányzó tiszteket egytől egyig meggyilkolták. Annyit azonban megértett, hogy valamit titkolnak, és elhatározta, hogy elhagyja Moszkvát.⁸³

Másnap, amikor hazament a szállodájába, érezte, hogy egy szempár mered rá. Nem törődött vele; torkig volt már az érdeklődéssel, amelyet lengyel tiszt egyenruhája a szovjet fővárosban keltett. Ahogy a lifthez ért, egy idős zsidó ember lépett hozzá. „Maga lengyel tiszt?” Az idős férfi lengyel volt, de harminc év óta nem látta a hazáját, és vágyódott rá, hogy viszontlássa. „Akkor legalább nyugodtan halnék meg.” Czapski a pillanat hatása alatt a szobájába invitálta, hogy megajándékozza egy példánnyal abból a magazinból, amelyet a lengyel követség adott ki. Az első lapon történetesen Varsót ábrázolta egy fénykép – Varsót, Lengyelország fővárosát, a zsidóság életének központját, két civilizáció otthonát és találkozásuk színhelyét. A vár előtt romokban állt a főtér. Czapski látogatója egy székre roskadt, lehajtotta a fejét, és sírt. Amikor eltávozott, Czapski maga is sírni kezdett. A rá szakadt magány, a hivatalos Moszkva hazudozásai után az emberi közelség e röpké pillanata mindent megváltoztatott. Később így emlékezett vissza erre a találkozásra: „Ennek a szegény zsidónak a szeme mentett meg attól, hogy a hitetlenség és a teljes kétségbeesés szakadékába zuhanjak.”⁸⁴

A fájdalom, amelyen a két férfi osztozott, egy éppen letűnt történelmi pillanathoz: Lengyelország közös, német–szovjet megszállásához kötődött. 1939 szeptembere és 1941 júniusa között, ameddig szövetségesek voltak, a szovjet

és a német állam együttesen mintegy 200 000 lengyel állampolgárt irtott ki, és további egymilliót deportált. Lengyeleket küldtek a Gulagra és Auschwitzba, ahol az eljövendő hónapokban és években újabb tízezrek pusztultak el. A német uralom alá került lengyel zsidókat gettókba zárták, ahol bizonytalan sors elé néztek; közülük több tízezerrel már végzett az éhezés vagy a betegség.

Különleges csapás is zúdult a lengyelekre: mind Moszkva, mind Berlin le akarta fejezni a lengyel társadalmat, hogy a népet tetszés szerint gyúrható maszszává változtassák, és kormányzás helyett gátlástalanul uralkodhassanak rajta. Hans Frank Hitler szavaival határozta meg munkaköri feladatát: neki az a dolga, hogy kiiktassa Lengyelország „vezetésre alkalmas elemeit”. Az NKVD tisztjei logikusan hajtották végre megbízatásukat: egy lengyel *Ki kicsodát* böngésztek át, hogy tudják, kik ellen kell eljárniuk. Valójában a modernség ellen intéztek támadást: a felvilágosodás helyi társadalmi képviseletét akarták megsemmisíteni. Kelet-Európában a társadalom büszkesége az értelmiség volt: azok a tanult osztályok, amelyek a nemzet vezetésére érezték magukat hivatottnak, különösen a nehéz időkben, amikor államuk sem volt, és írásaikban, beszédükben, magatartásukban a nemzeti kultúrát mentették át. A német nyelv ugyanezt a szót használta, s ugyanazt értette rajta: Hitler pontosan és világosan „a lengyel értelmiség kiirtását” rendelte el. Kozelszkben a fő vallató „eltérő filozófiákról” beszélt; az AB-akció egyik német kihallgatója pedig azért adott parancsot egy idős ember kivégzésére, mert „lengyel gondolkodásmódot” fedezett fel benne. A megszállók úgy érezték, ezt a civilizációt, ezt a sajátos gondolkodást az értelmiség testesíti meg.⁸⁵

A tömeggyilkosságok, amelyeket a két elnyomó hatalom e réteg ellen elkövetett, tragikusan bizonyították, hogy a lengyel értelmiség teljesítette történelmi hivatását.

Ötödik fejezet

AZ APOKALIPSZIS GAZDASÁGTANA

1941. június 22-e az egyik legjelentősebb nap Európa történelmében. A Szovjetunió elleni német támadás, rejtjeles nevén a Barbarossa-hadművelet, amely ezen a napon megkezdődött, sokkal több volt, mint meglepetésszerű betörés, mint egy szövetséges lecserélése, vagy mint a háború egy újabb szakasza. Ezen a napon egy szavakkal le sem írható katasztrófasorozat indult útjára. A Wehrmachtnak (és szövetségeseinek) a Vörös Hadsereggel való összecsapása több mint tízmillió katona életébe került, nem is szólva a nagyjából ugyanennyi polgári személyről, aki a keleti fronton dúló háború következtében, menekülés közben, bombatámadásban, éhezéstől vagy betegségben hunyt el. E keleti háború folyamán a németek előre megfontoltan öltek meg további mintegy tízmillió személyt, köztük több mint ötmillió zsidót és hárommillió hadifoglyot.

A véres övezet történetében a Barbarossa-hadművelettel egy harmadik szakasz veszi kezdetét. Az elsőben (1933–38) a tömeggyilkosságokat jóformán egyedül a Szovjetunió követte el. A másodikban, a német–szovjet szövetség idején (1939–41) a két félnek a gyilkosságokban való részesedése egyensúlyban volt. 1941 és 1945 között pedig csaknem az összes politikai gyilkosságért a németek voltak felelősek.

Minden szakaszváltás felvet valamilyen kérdést. Az első szakaszból a másodikba való átmenet kapcsán a kérdés így hangzik: Hogyan szövetkezhettek a szovjetek a nácikkal? A második szakaszból a harmadikba való átmenet kapcsán azt kérdezhetjük: Miért szegtek meg a németek ezt a szövetséget? Molotov és Ribbentrop Európája, úgy, ahogy ebben Moszkva és Berlin 1939 és 1941 között megállapodott, megszállással vagy területi veszteséggel járt Belgium, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Norvégia és Románia számára; Lengyelország, Románia és a balti államok esetében pedig állampolgáraik tömeges deportálását és ki-

végzését hozta magával. A Szovjetunió és a náci Németország számára azonban ez az új rend gyümölcsöző gazdasági együttműködést, katonai győzelmeket és az említett országok rovására történő területi gyarapodást jelentett. Vajon a náci, illetve a szovjet rendszer mely összetevői tették lehetővé 1939 és 1941 között a kölcsönösen előnyös együttműködést, s vezettek 1941 és 1945 között az emberiség történetének legpusztítóbb háborújához?

1941 kérdését gyakran elvontabb formában, az európai civilizáció összefüggésében vetik fel. Egyes gondolatmenetek szerint a német (és szovjet) öldöklési politikában az a modernizmus éri el csúcspontját, amely állítólag akkor kezdődött, amikor a felvilágosodásnak a politikai racionalizmusról vallott eszméit a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején a gyakorlatba ültették át. A modernizmus ilyen értelmű kultusza azonban nem ad egyenes magyarázatot 1941 katasztrófájára. A felvilágosodás optimizmusát mindkét rendszer elutasította, azaz tagadta, hogy a tudománynak a természeti világ megismerésében elért sikereit a társadalom hasonló mértékű haladása követi majd. Hitler és Sztálin egyaránt a magáévá tette a 19. század végének darwinista felfogását: e szerint haladás lehetséges ugyan, de az a fajok vagy osztályok közti erőszakos küzdelem eredményeként jön létre. Ekként a lengyel felsőbb osztályok kiirtása (sztálinizmus) éppoly jogos volt, mint az alsóbbrendű lengyel faj mesterségesen kiképzett rétegeinek megsemmisítése (nemzetiszocializmus). Eddig a pontig a náci Németország, illetve a Szovjetunió ideológiája lehetővé tette a kompromisszumot, amely adott esetben Lengyelország meghódításában öltött testet. Szövetségüknek köszönhetően elpusztították a tanult lengyel osztályok nagy részét, ezáltal megsemmisítették az európai felvilágosodás lengyelországi gyümölcsseit. Ugyancsak a szövetség eredményeként a Szovjetunió kiterjeszthette a maga egyenlőségfelfogását, a náci Németország pedig emberek tízmillióira kényszeríthette rá a maga faji sémáit, a legdrámaibban akkor, amikor a zsidókat gettóban különítette el, amíg nem születik valamilyen „végső megoldás”. Így a náci Németországot és a Szovjetuniót a modernitás kétféle változata képviselőinek tekinthetjük – olyan modernitás volt ez, amely ellenségesen állt szembe egy harmadik típusú modernitással, a lengyelekével. Mindez azonban igen messze áll a tényleges modernitástól.¹

A válasz, amelyet 1941 kérdésére adhatunk, nem annyira a felvilágosodás örökségével függ össze, mint inkább az imperializmus lehetőségeivel, és inkább Londonhoz van köze, semmint Párizshoz. Mind Hitler, mind Sztálin a 19. századi Nagy-Britannia két legfőbb örökségével találta szemben magát: az imperializmussal mint a világpolitika szervező elvével és a brit birodalom töretlen tengeri hatalmával. Hitler az óceánokon nem versenghetett a britekkel, így Kelet-Európát szemelte ki, mint amely megérett egy új szárazföldi impérium megteremtésére. A kelet azonban nem volt teljes mértékben tabula rasa: először el kellett takarítani a szovjet államot mindazzal együtt, amit létrehozott – utána azonban, ahogy Hitler 1941 júniusában kijelentette, „igazi édenkert” lesz. A brit birodalom központi problémája volt Sztálin elődjének, Leninnek is, aki úgy vélte, hogy az imperializmus mesterségesen tartja fenn a kapitalizmust. Sztálinnak, Lenin utódjaként, azzal a feladattal kellett szembenéznie, hogy megvédje a szocializmus hazáját, a Szovjetuniót egy olyan világ ellenében, ahol tovább él mind az imperializmus, mind a kapitalizmus. Sztálin már jóval Hitler hatalomátvétele előtt megkötötte az imperialista világgal a maga alkuját: mivel az imperializmus továbbra is fennáll, a szocializmust szükségképpen nem a világforradalom, hanem a szovjet állam fogja képviselni. Ezen ideológiai kompromisszum („szocializmus egy országban”) után a Hitlerrel kötött szövetség már csak részletkérdés volt. Elvégre ha az ember hazája a jó bástya, amelyet a gonosz világ vesz körül, akkor minden kompromisszum jogos, és egyik sem rosszabb a többinél. Sztálin kijelentette, hogy a Németországgal kötött egyezség jól szolgálta a szovjet érdekeket. Számított rá, hogy ez az állapot előbb-utóbb véget ér – de a szakítást nem 1941-re várta.²

Hitler azt akarta, hogy a Német Birodalomalkotó nép legyen; Sztálin azt akarta, hogy a Szovjetunió vészelve át a történelem birodalmi szakaszát, bármeddig is tart. Az ellentmondás nem annyira elvi, sokkal inkább területi volt. Hitler édenkertje – a szintiszta múlt, amely a közeljövőben érhető el – nem volt egyéb, mint a sztálini ígéret földje, amelyet drága áron hódítottak meg, és már a kanonizált történelme is megvolt (Sztálin 1938-as *Rövid tanfolyama*). A Szovjetunió nyugati részét Hitler mindig is meg akarta hódítani. Sztálin éppen az ilyen imperialista víziók ellenében akarta az önvédelem szellemében fejleszteni és erősíteni a Szovjetuniót, jóllehet aggályai inkább Japánra és Lengyelországra,

esetleg egy japán–lengyel–német bekerítésre vonatkoztak, semmint egy német támadásra. A japánok és a lengyelek a németeknél sokkal többet fáradoztak a Szovjetunió belüli nemzetiségi mozgalmak szításán; Sztálin pedig abból indult ki, hogy aki az ő hatalmas országát le akarja rohanni, az előbb minden bizonnyal a szovjet határokon belül nevel ki szövetségest magának.³

Az ellentmondás nem merült ki öntörvényű eszmékben. Hitler háborút akart, Sztálin pedig nem akart háborút – legalábbis nem azt, amelyikkel 1941-ben szembesülni volt kénytelen. Hitlernek birodalmi víziója volt, amelynek elsőprő jelentőséget tulajdonított, de egyszersmind eljátszott egy kivételes pillanat lehetőségeivel is, fellázadva ugyanakkor annak kényszerei ellen. A sorsdöntő időszak az 1940. június 25-e és 1941. június 22-e közötti év volt, vagyis az az év, amely a németek váratlanul gyors franciaországi győzelmével kezdődött, és a Szovjetunió ugyancsak gyors diadalt ígérő megtámadásával végződött. 1940 közepéig Hitler meghódította Közép-, Nyugat- és Észak-Európa nagy részét, és már csak egyetlen ellensége maradt: Nagy-Britannia. Kormányát támaszkodhatott a szovjet búzára és olajra, hadserege minden jel szerint legyőzhetetlen volt. Ha Németország ilyen sokat nyert a szovjet szövetségen, miért döntött úgy Hitler, hogy megtámadja szövetségét?

1940 végén és 1941 elején az európai kontinensen két nagyhatalom létezett: a Szovjetunió és a náci Németország, de rajtuk kívül volt más európai hatalom is. Németország és a Szovjetunió átrendezte Európát, Nagy-Britannia azonban a világ rendjét uralta. A Szovjetunió és a náci Németország bizonyos vonatkozásokban befolyásolta egymást, ám Nagy-Britannia – az ellenség, amely dacolt szövetségükkel – mindkettőjüket befolyásolta. Birodalma és haditengerészete olyan világrendszer épített ki, amelyet rövid távon sem a náci, sem a szovjetek nem szándékoztak megdönteni. Inkább belenyugodtak, hogy a brit birodalom fennállása és a királyi haditengerészet dominanciája ellenére kell megnyerniük háborúikat, kiteljesíteniük forradalmukat és felépíteniük a maguk birodalmát. Akár ellenségei, akár szövetségesei voltak egymásnak, és bármennyire is eltért az ideológiájuk, a szovjet és a náci vezetés egyaránt a brit hatalom realitásából adódó alapvető kérdéssel nézett szembe: hogyan boldogulhat és játszhat vezető szerepet a modern világban egy olyan nagyméretű szárazföldi birodalom,

amelynek nincs megbízható hozzáférése a világpiacokhoz, és a tengereken csak csekély hatalmat mutathat fel?⁴

Sztálin és Hitler erre az alapvető kérdésre lényegileg ugyanolyan választ adott. Az állam legyen területileg minél nagyobb, legyen gazdaságilag önellátó, és teremtsen olyan egyensúlyt ipar és mezőgazdaság között, hogy eltartsa a maga szívósan konformista és ideológiailag motivált polgárait, akik képesek valóra váltani a történelmi jóslatokat – legyen szó akár a Sztálin-féle belső iparosításról, akár a náci gyarmati kisbirtokrendszeréről. Hitler és Sztálin egyaránt birodalmi autarkiaira törekedett, egy élelmiszerral, nyersanyagokkal és ásványi tartalmakkal jól ellátott, nagyméretű szárazföldi birodalom keretében. Mindketten tisztában voltak a modern anyagok látványos vonzerejével: Sztálin az acélról nevezte el magát, Hitler kiemelt figyelmet fordított az acélgyártásra. Ugyanakkor azonban forradalmuk kiteljesítésében mindketten kulcsfontosságúnak tartották a mezőgazdaságot. Közös meggyőződésük volt, hogy rendszerük az élelmiszertermeléssel bizonyíthatja be a hanyatló kapitalizmussal szembeni fölényét, és biztosíthatja a világ többi részétől való függetlenségét.⁵

1940 végén és 1941 elején a háború a két országban nagyon is eltérő módon illeszkedett ezekhez a nagyszabású tervezési műveletekhez. Ekkorra Sztálinnak védenie kellett a maga megvalósult gazdasági forradalmát, míg Hitlernek a gazdasági átalakításhoz háborúra volt szüksége. Míg Sztálin megvalósította a maga „egy országon belüli szocializmusát”, Hitler szeme előtt valamiféle több országot felölelő nemzetiszocializmus lebegett: hatalmas német gyarmatbirodalom, amelyet úgy rendeznének be, hogy mások rovására biztosítsa a németek prosperitását. Sztálin a kollektivizálást magát egyszerre tüntette fel belső osztályháborúnak és felkészülésnek a külső ellenséggel majdan megvívandó háborúkra. Hitler gazdasági víziója csak tényleges katonai konfliktusok, mi több, a Szovjetunió fölötti totális győzelem árán valósulhatott meg. A kollektivizálás titka (ahogy azt Sztálin rég felismerte) abban rejlett, hogy alternatívát nyújtott az expanziós gyarmatosítással szemben, azaz egyfajta belső gyarmatosítással ért fel. Sztálinnal ellentétben Hitler úgy gondolta, hogy külföldön még mindig lehet gyarmatosítani, és gyarmatként a Szovjetunió nyugati részének mezőgazdasági területeivel, valamint a szovjet Kaukázus olajmezőivel számolt, mivel azt akarta, hogy Németországban valósuljon meg „a világ legteljesebb autarkiaja”. Ehhez nem

volt szükség Nagy-Britannia legyőzésére – a Szovjetunió legyőzésére viszont annál inkább. 1941 januárjában Hitler közölte a hadvezetessel, hogy a Szovjetunió „végtelen gazdagsága” Németországot „megtámadhatatlanná” fogja tenni.⁶

Az a tény, hogy az angolok Franciaország 1940. júniusi eleste után egyedül is készek voltak tovább harcolni, még nyilvánvalóbbá tette ezeket az ellentmondásokat. 1940 júniusa és 1941 júniusa között Nagy-Britannia magányosan állt szemben Németországgal, ám erősebb volt, mint amilyennek látszott. Az Egyesült Államok nem lépett be a háborúba, de Franklin D. Rooseveltnél világossá tette, melyik oldalnak kötelezte el magát. 1940 szeptemberében az amerikaiak ötven rombolót juttattak az angoloknak, cserébe a Karib-tengeren létesítendő bázisokért; 1941 márciusától pedig az elnöknek (a kölcsönbérleti törvény, a Lend-Lease Act értelmében) hatalmában állt, hogy hadianyagot szállítson. Franciaország eleste után a brit csapatokat kiűzték az európai kontinensről, de Nagy-Britannia jelentős erőket mentett ki Dunkerque-nél. 1940 nyarán a német légierő, a Luftwaffe harcba bocsátkozott a brit Királyi Légierővel, de megvernie nem sikerült; bombázhatta az angol nagyvárosokat, de Anglia népét nem tudta megfélemlíteni. Németországnak nem sikerült kivívnia a légi fölényt, ami nagymértékben hátráltatta inváziós terveit. A Brit-szigetek elleni partraszállási művelethez nagyszámú katonát és nagy mennyiségű hadianyagot kellett volna átszállítani a La Manche csatornán, Németország pedig nem rendelkezett a vizek ellenőrzéséhez és a szállításhoz szükséges hajókkal. 1940 nyarán a Kriegsmarine három cirkálót és négy rombolót mondhatott a magáénak, ez volt minden. 1940. július 31-én, éppen akkor, amikor az angliai csata megkezdődött, Hitler eldöntötte, hogy szövetségesét, a Szovjetuniót támadja meg. December 18-án pedig parancsba adta, hogy készítsék el a támadás hadműveleti terveit, azzal a céllal, hogy „Szovjet-Oroszországot egy gyors hadjáratban tönkerezúzzuk”.⁷

Hitler a brit probléma megoldására a Szovjetuniót akarta felhasználni, nem jelenlegi szövetségesi, hanem majdani gyarmati minőségében. Ebben a sorsdöntő évben, 1940 júniusa és 1941 júniusa között, a német gazdasági tervezők lázasan munkálkodtak azokon az eljárásokon, amelyekkel a meghódított Szovjetunió a Hitler által elképzelt szuperhatalommá teszi majd Németországot. A vezető tervezők Heinrich Himmler éber ellenőrzése és Reinhard Heydrich közvetlen

vezetése alatt dolgoztak. Generalplan Ost (Általános keleti terv) elnevezéssel Konrad Meyer professzor, SS Standartenführer tervsorozatot dolgozott ki egy hatalmas keleti gyarmat létesítésére. Az első változat 1940 januárjában készült el, a második 1941 júliusában, a harmadik 1941 végén, a negyedik 1942 májusában. Az általános elképzelés mindvégig változatlan maradt: Németország deportálja, fizikailag megsemmisíti, asszimilálja vagy rabszolgasággal felérő kényszermunkával sújtja majd a helyi lakosságot, az alávetett határvidékeken pedig rendet és jómódot teremt. A demográfiai becslések függvényében 31–45 millió embernek, elsősorban szlávoknak kellett eltűnniük. Az egyik megfogalmazás szerint a lengyelek 80-85 százalékának, a nyugat-ukrajnaiak 65 százalékának, a beloruszok 75 százalékának és a csehek 50 százalékának a megsemmisítését tűzték ki célul.⁸

Miután a romlott szovjet városokat a földdel egyenlővé tették, a német gazdák, ahogy Himmler kifejezte, „megannyi gyöngyszemnek beillő települést” hoznak majd létre – olyan utópisztikus mezőgazdasági közösségeket, amelyek bőségszaruként ontják az élelmiszereket egész Európa számára. A 15-20 ezer lakosú német települések mindegyikét német falvak veszik majd körül 10 kilométer sugarú körben. A német telepesek magát Európát fogják védelmezni az Urál hegységben a keletre visszaszorított ázsiai barbárság ellen. A civilizáció szélén rájuk váró küzdelmek edzik majd meg a német telepesek eljövendő nemzedékeinek férfiasságát. A gyarmatosítás az Egyesült Államokkal versenyképes kontinentális impériummá avatja majd Németországot, olyan újabb, határait vakmerően tágító állammá, amely emberirtó gyarmatosításon és rabszolgamunkán alapul. A kelet jelképezi a nácik nyilvánvaló elhivatottságát. Hitler nézete szerint „keleten ugyanaz a folyamat játszódik majd le másodszor, mint Amerika meghódításakor”. Hitler jövőképében Németország nagyjából úgy bánik majd el a szlávokkal, ahogy az észak-amerikaiak számoltak le az indiánokkal. Ahogy egy ízben kijelentette: az orosz Volga folyó lesz majd Németország Mississippije.⁹

Ezen a ponton az ideológia a szükséggel találkozott. Ameddig Nagy-Britannia talpon marad, Hitler birodalmi víziójának be kellett érnie további kelet-európai területek meghódításával. Ugyanez állt arra a szándékára is, hogy Európát megszabadítsa a zsidóktól: ameddig Nagy-Britannia folytatja a háborút, a zsidókat nem valami Madagaszkár-féle távoli szigeten, hanem az európai kontinensen kell semlegesíteni. 1940 végén és 1941 elején a Királyi Haditengerészet megakadályozta, hogy Hitler a végső megoldás óceáni változatához

folyamodjon. Madagaszkár francia tulajdon volt, és Franciaország elbukott, de a hajózási útvonalakat továbbra is az angolok ellenőrizték. A Szovjetunió még mint szövetséges elutasította a kétmillió európai zsidó áttelepítését célzó német javaslatot. Ameddig a Szovjetunió és a náci Németország szövetsége kitartott, a németek kénytelen-kelletlen beletörődtek a visszautasításba, és vártak, amíg az idő majd nekik kedvez. Ám ha Németország legyőzi a Szovjetuniót, tetszése szerint hasznosíthatja a szovjet területeket. Hitler 1941 januárjában, éppen a Szovjetunió elleni támadás előkészületeinek elrendelése után, nagy tömeg előtt hirdette ki a berlini Sportpalastban, hogy a világháborúval megszűnne „a zsidóság szerepe Európában”. Nagy-Britannia inváziójának tervét bizonytalan időre elnapolták; a végső megoldásra tehát nem Nagy-Britannia, hanem 1941. június 22-e, azaz a Szovjetunió megtámadása után kerül sor. Az első nagyobb szabású kivégzőakciókat a megszállt Ukrajnában bonyolítják majd le.¹⁰

A Szovjetunió volt az egyetlen reális „kalóriaforrás” Németország és nyugat-európai birodalma számára, amelyek együtt is, külön-külön is jelentős élelmiszer-behozatalra szorultak. Hitler tisztában volt azzal, hogy 1940 végén és 1941 elején a szovjet élelmiszer-szállítmányok 90 százaléka Ukrajnából származott. Akárcsak Sztálin, ő is geopolitikai tényezőnek tekintette Ukrajnát, lakosságát pedig földművelésre való eszköznek, amely nélkülözhető vagy másokkal felváltható. Sztálin szemében az Ukrajna fölötti hatalom a sztálini típusú szocializmus diadalának alapfeltétele és egyszersmind bizonyítéka volt. Hiába söpört végig rajta a tisztogató, az éhínség, a kollektivizálás és a terror, Ukrajna táplálta és védelmezte Oroszországot és a Szovjetunió többi részét. Hitler közben a kiemeríthetetlen termékenységgű ukrán földről álmodott, feltételezve, hogy azt a németek hatékonyabban hasznosítják majd, mint a szovjetek.¹¹

Az ukrajnai élelmiszer a keleti birodalomról dédelgetett náci vízióhoz éppolyan létfontosságú volt, mint Sztálin sziklaszilárd elhatározásához: a Szovjetunió integritásának védelméhez. Amit Sztálinnak Ukrajna mint erődítmény jelentett, azt jelentette Hitlernek Ukrajna mint bőségszaru. A német hadsereg vezérkara egy 1940. augusztusi tanulmányt azzal a végkövetkeztetéssel zárt, miszerint Ukrajna „mezőgazdaságilag és iparilag a Szovjetunió legértékesebb része”. Herbert Backe, a téma civil szakértője 1941 januárjában azt mondta Hitlernek, hogy „Ukrajna elfoglalása minden gazdasági gondunktól megszabadítana”.

Hitler azért akarta megszerezni Ukrajnát, „hogy többé senki se éheztesse ki bennünket úgy, mint az előző háborúban”. Ukrajna meghódítása először is függetlenítené a németeket az angolok blokádjától, ezt követő gyarmatosítása pedig lehetővé tenné, hogy Németország az amerikai modell szerinti globális hatalommá váljék.¹²

Hosszabb távon a nácik Generalplan Ostja azt írta elő, hogy a megművelhető földet meg kell kaparintani, el kell pusztítani azokat, akik addig művelték, majd az egész területet németekkel kell betelepíteni. Addig is azonban, a háború alatt és közvetlenül annak remélhetőleg gyors befejezése után, Hitlernek szüksége volt a helyi lakosságra, hogy a német katonák és civilek számára betakarítsák a termést. 1940 végén és 1941 elején a német tervezők azt javasolták, hogy a meghódított szovjet területeken a győzedelmes német haderők is éljenek azzal az eszközzel, amelyet Sztálin az élelmiszer-ellátás ellenőrzése érdekében kitalált: nevezetesen a kolhozokkal. Egyes német politikai tervezők a támadás folyamán el akarták törölni a kolhozokat, mert azt hitték, ezzel a németek megnyerhetik az ukrán lakosság támogatását. A gazdasági tervezők azonban úgy gondolták, hogy a hadsereg és a német polgári lakosság érdekében a kolhozokat igenis fenn kell tartani. A vitában ők kerekedtek felül. Backe, Göring élelmezésügyi szakértője a Négyéves Terv Hivatalánál, állítólag kijelentette: „Ha a szovjetek nem szervezték volna már meg a kollektív gazdaságot, a németeknek kellett volna bevezetniük.”¹³

A német tervezők felfogása szerint a kolhozt ugyanúgy, mint korábban, milliók kiéheztetésére kellene felhasználni; elvégre most éppenséggel tízmilliók elpusztítása volt a cél. A kollektivizálás éhínséget szabadított Ukrajnára, kezdetben a hatékonyság hiánya és az irreális gabonahozamok kitűzése miatt, később, 1932 végén és 1933 elején, a megtorló célzatú behajtások szándékolt következményeként. Hitler viszont *előre kitervelte* a nemkívánatos szovjet populációk halálra éheztesztését. A német tervezők szemügyre vették Európa már német megszállás alatti részeit, ahol 25 millió embert kellett importból élelmezni. Azt is tekintetbe vették, hogy a Szovjetunió városi lakossága az első világháború óta mintegy 25 millió fővel szaporodott. És mindennek fényében látszólag egyszerű megoldást találtak: az utóbbiaknak veszniük kell, hogy az előbbieket élhessenek. Számításaik szerint a kollektív gazdaságok éppen annyi élelmet termelnek, hogy a németek el legyenek látva, de nem eleget ahhoz,

hogya a keleti népeket is ellássák – vagyis ebben az értelemben ideális eszközök a politikai ellenőrzés és a gazdasági egyensúly megvalósításához.¹⁴

Ez volt az az éhségterv, amely 1941. május 23-ára már készen állt: a Szovjetunió elleni háború alatt és után a németek a meghódított szovjet állampolgárok, különösen a nagyvárosokban élők kiéheztetése árán óhajtották jóllakolni a német katonákat, valamint a német (és nyugat-európai) civil lakosságot. Az ukrainai élelmiszert mostantól kezdve nem északra szállították, hogy Oroszországot és a Szovjetunió többi részét ellássák, hanem nyugatra, Németország és Európa többi részének táplálása céljából. Német felfogás szerint Ukrajna (valamint Dél-Oroszország egyes részei) „felesleg-körzetek”, ahol több élelmet termelnek, mint amennyire szükség volna, míg Oroszország és Belorusszia „deficités körzetek”. Az ukrán városok lakóinak, csakúgy, mint Belorusszia és Északnyugat-Oroszország jóformán minden lakosának, két választása lesz: vagy éhen halnak, vagy elmenekülnek. A városokat lerombolják, területüket visszadják a természetes erdőségeknek, és 1941–42 telén mintegy 30 millió ember fog éhen halni. Az éhségtervhez hozzátartozott, hogy „a deficités régiókban az ipar és a lakosság nagy része megszűnjön létezni”. Talán ezek az 1941. május 23-ára kidolgozott irányelvek szögezték le a legegységelműbb náci nyelvhasználatlaltal a nagy tömegek megsemmisítésére irányuló szándékot. „A szóban forgó területen sok tízmillió ember válik majd fölöslegessé, és vagy meghal, vagy ki kell vándorolnia Szibériába. Mindazokra a kísérletekre, amelyek az ottani lakosságnak az éhhaláltól való megmentése érdekében fölösleget szereznének be a feketeföld-övezetből, csak Európa ellátásának rovására kerülhet sor. Az ilyen kísérletek meggátolják, hogy Németország kitarthasson a háború végéig, és meggátolják, hogy Németország és Európa ellenálljon a blokádnak. E tekintetben teljes egyetértésnek kell uralkodnia.”¹⁵

A gazdasági tervezés átfogó felelőssége Hermann Göringre hárult, aki ebben az időben Hitler legfontosabb munkatársa volt. Az általa vezetett Négyéves Terv Hivatalát bízták meg azzal, hogy 1936 és 1940 között készítse fel a német gazdaságot a háborúra. Most, hogy az éhségterv is ennek a szervnek a hatáskörébe került, a hivatalnak az lett a dolga, hogy kapcsolódjon Sztálin ötéves tervéhez, és az eredetivel ellentétes cél szolgálatába állítsa. Az elképzelés értelmében a sztálini ötéves terv ambícióját (egy gazdasági forradalom véghezvitelét) átveszik, teljesítményét (a kollektív gazdaságot) felhasználják, de céljait (a Szovjetunió

iparosítását és védelmét) az ellenkezőjére változtatják. Az éhségterv célja egy preindusztriális Szovjetunió restaurálása volt, sokkal kevesebb emberrel, jelentéktelen iparral és nagyvárosok nélkül. A Wehrmacht előretörése során visszafelé hajtja az idő kerekét. A nemzetszocializmus gátat akart építeni a sztálinizmus elé, hogy aztán visszafordítsa a nagy történelmi folyó irányát.

A német politika a kiéheztetésre és a gyarmatosításra épült: ezt vitatták és fogalmazták meg, terjesztették és fogadták el. 1941 márciusára az éhségterv részleteit is kidolgozták. Májusban kiadták a megfelelő „Gazdaságpolitikai útmutatót”. „Zöld dossziének” nevezett, valamelyest enyhített változatát júniusban körözték ezer példányban a német tisztségviselők között. Közvetlenül a támadás előtt Himmler is, Göring is felülvizsgálta a háború utánra szóló tervek legfontosabb szempontjait: Himmler a Generalplan Ostban vázolt hosszú távú faji gyarmatosítást, Göring az éhségtervben megfogalmazott rövid távú kiéheztetési és rombolási programot. A német szándék az volt, hogy pusztító háborút folytassanak, amely Kelet-Európát emberirtó mezőgazdasági gyarmattá változtatja. Az egy országban győztes szocializmust a német fajra szabott szocializmus fogja felváltani. Ez volt a terv.¹⁶

Németországnak, legalábbis japán szövetségese úgy látta, volt egy alternatívája. Tizenhárom hónappal az után, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum elidegenítette Tokiót Berlintől, egy katonai szerződés révén helyreállt a német–japán viszony. 1940. szeptember 27-én Tokió, Berlin és Róma háromhatalmi egyezményt írt alá. Ebben az időben, amikor az európai háború központi konfliktusa az angol Királyi Légierő és a Luftwaffe közötti légi csata volt, Japán azt remélte, hogy az új szövetség esetleg Nagy-Britannia ellen irányulhat majd. Tokió egészen más forradalmat szeretett volna látni a világ gazdaságpolitikájában, mint amilyet a német tervezők elképzeltek, és a németeket a maga változatára próbálta rábeszélteni. Ahelyett, hogy a Szovjetuniót gyarmatosítaná, érveltek a japánok, a náci Németország inkább Japánnal fogjon össze, és együtt győzzék le a brit birodalmat.

A japánok, akik szigetekről kiindulva építették a maguk birodalmát, a tengerben látták a terjeszkedés eszközét. Japánnak az volt az érdeke, hogy meg-

győzze a németeket, miszerint legfőbb közös ellenségük az angolok – hiszen ha ebben egyetértenek, akkor a japánok sokkal könnyebben hódíthatnák meg a csendes-óceáni angol (és holland) gyarmatokat. Égető szükségük volt az angol és holland tulajdonban lévő területek ásványi kincseire, ám rendelkeztek egy olyan vízióval is, amely valóban érdekelhette a németeket. Nagyszabású stratégiát kínáltak. A németek ahelyett, hogy a Szovjetunióval csapnának össze, nyomuljanak inkább dél felé, űzzék ki az angolokat a Közel-Keletről, és találkozzanak a japánokkal valahol Dél-Ázsiában, esetleg Indiában. Ha a Szezei-csatorna és az Indiai-óceán német és japán ellenőrzés alatt állna – bizonygatta Tokió –, akkor a brit tengeri fölény elveszítené minden jelentőségét, Németország és Japán lenne a két világhatalom.¹⁷

Hitler azonban nem mutatott érdeklődést a fenti alternatíva iránt. A németek tájékoztatták a szovjeteket a háromhatalmi paktumról, Hitlernek azonban esze ágában sem volt, hogy a szovjeteket is csatlakozásra szólítsa fel. Japán szívesen látott volna egy német–japán–szovjet koalíciót Nagy-Britannia ellen, ez azonban még lehetőségként sem merült fel. Bár Japán és Olaszország most Németország szövetségese lett, Hitler nem vonta be őket legkedvesebb háborús tervébe; abból indult ki, hogy Németország egyedül is le tudja győzni a szovjeteket, és egyedül is kell hogy legyőzze. A Japánnal kötött német szövetségnek a továbbiakban is a célok és ellenségek körüli lappangó nézeteltérések szabtak korlátot. A japánoknak, ha a csendes-óceáni térség domináns tengeri birodalmává akartak válni, az angolokat és később esetleg az amerikaiakat kellett legyőzniük. A németeknek ahhoz, hogy Európán belül hatalmas szárazföldi birodalomná váljanak, a Szovjetuniót kellett megsemmisíteniük, hogy majd valamikor később az angolok és az amerikaiak vetélytársaivá lépjenek elő.¹⁸

Japán már 1940 nyara óta törekedett arra, hogy a Szovjetunióval semlegeségi egyezményt kössön; ezt végül 1941 áprilisában írták alá. Csiune Szugihara, a japán kémhálózat szovjet specialistája, a tavaszt Königsbergben (ma: Kalinyingrád), a Balti-tenger menti, kelet-poroszországi német városban töltötte, és megpróbálta kiszimatolni, mikor támadják meg a németek a Szovjetuniót. Lengyel segítői kíséretében utazgatott ide-oda Kelet-Németországban; többek között a Lengyelországtól elragadott területeket is felkereste. A német csapatmozgások megfigyeléséből azt szűrte le, hogy a támadás 1941. június közepére várható. Tokióba küldött jelentései csatlakoztak ahhoz a sok ezerhez, amelyben

az európai és világ körüli hírszerző szervezetek jelezték, hogy Németország meg fogja szegni a Molotov–Ribbentrop-paktumot, és tavasz végén vagy nyár elején megtámadja szövetségését.¹⁹

Maga Sztálin száznál több ilyen jelzést kapott, de eltökélten figyelmen kívül hagyta őket. Az ő stratégiája mindig is abban állt, hogy a németeket a nyugati háborúzásra buzdítsa, abban a reményben, hogy a kapitalista hatalmak ekként felőrldnek, és a tehetetlen Európa lehullott gyümölcseit a szovjetek gyűjthetik be. Sztálin ízléséhez képest Hitler a maga nyugat-európai (Norvégia, Dánia, Belgium, Luxemburg, Hollandia és Franciaország elleni) hadjáratait túl gyorsan és túl könnyen nyerte meg. Mindazonáltal a szovjet vezető mintha mégsem tudta volna elhinni, hogy Hitler felhagyjon a Föld egyetlen világhatalma, Nagy-Britannia elleni offenzíva tervével – ez az ország mind a náci, mind a szovjet ambíciók kerékkötője volt. Számolt egy német–szovjet háborúval, de azt nem 1941-re várta. Magával és másokkal is azt hitette el, hogy a küszöbönálló német támadásra figyelmeztető híreket az angol propaganda terjeszti, hogy nyilvánvaló közös érdekeik ellenére így próbálja szembeállítani egymással Berlint és Moszkvát.

Minden egyébtől eltekintve Sztálin nem tudta elhinni, hogy a németek téli felszerelés nélkül támadnának; márpedig ilyen felkészülésről egyetlen kémjelentésben sem esett szó.²⁰

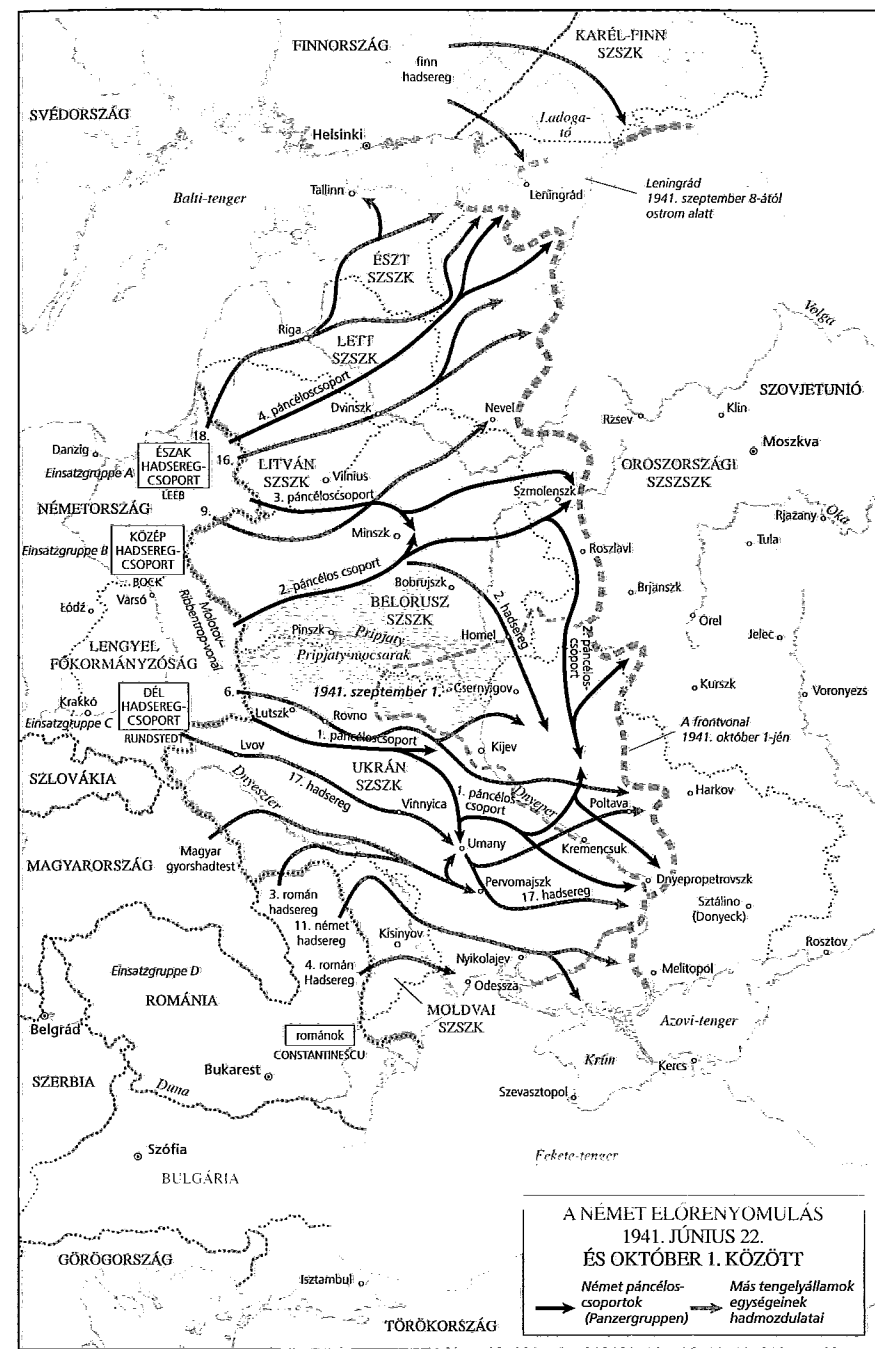
Sztálin egész pályafutása során ez volt a leg súlyosabb számítási hiba. Az 1941. június 22-i, meglepetésszerű német támadás kezdetben látványos sikernek tűnt. Három hadseregcsoportban hárommillió német katona lépte át a Molotov–Ribbentrop-vonalat, és hatolt be a Baltikumba, Belorussziába és Ukrajnába azzal a céllal, hogy bevegye Leningrádot, Moszkvát és a Kaukázust. Az invázióban csatlakoztak hozzájuk szövetségeseik – Finnország, Románia, Magyarország, Olaszország és Szlovákia –, továbbá egy hadosztálynyi spanyol és egy ezrednyi horvát önkéntes. Ez volt a legnagyobb offenzíva a hadviselés történetében; ám ugyanakkor, Lengyelország lerohanásával ellentétben, csak egyetlen irányból csapott le, és egyetlen (nagyon hosszú) fronton vívták. Hitler nem szervezett japán szövetségese bevonásával közös támadást a Szovjetunió ellen. A japán

vezetők esetleg saját kezdeményezésből is megtámadhatták volna a Szovjetuniót, de úgy döntöttek, hogy nem szegik meg a semlegességi egyezményt. Néhány japán vezető, köztük Macuoka Joszuke külügyminiszter, támadást sürgetett Szibéria ellen, de leszavazták őket. 1941. június 24-én, két nappal a Szovjetunió elleni német támadás után, a japán hadsereg és haditengerészet főparancsnokai határozatot fogadtak el, miszerint „egyelőre nem avatkoznak be a német–szovjet háborúba”; augusztusban pedig Japán és a Szovjetunió megerősítette semlegességi egyezményét.²¹

A német tisztek bizonyosra vették, hogy a Vörös Hadsereget gyorsan legyőzhetik. A lengyelországi és elsősorban a franciaországi siker nyomán sokan megrögzötten hittek Hitler katonai lángelméjében. Úgy számítottak, hogy a Szovjetunió páncélosok vezette lerochanása 9–12 héten belül villámháborús győzelmet fog hozni. A katonai diadallal egyidejűleg összeomlik a szovjet politikai rendszer, és a németek hozzáférhetnek a szovjet élelmiszerhez és olajhoz. A német parancsnokok „kártyavárként” vagy „agyaglábú óriásként” emlegették a Szovjetuniót. Hitler úgy számított, hogy a hadjárat legfőljebb három hónapig, de valószínűleg ennél rövidebb ideig fog tartani, és „gyerekjáték” lesz. Ez viszont Hitler pályafutásának volt a legsúlyosabb tévedése.²²

A könyörtelenség nem azonos a hatékonysággal, és a német tervezés túl vérszomjas volt ahhoz, hogy igazán gyakorlatias lehessen. A Wehrmachtnak nem sikerült az éhségtervet életbe léptetnie. A probléma nem etikai vagy jogi természetű volt. Hitler felmentette a csapatokat minden, a polgári lakosságot érintő háborús törvény betartása alól, és a német katonák habozás nélkül öldötek fegyvertelen embereket. A támadás első napjaiban többé-kevésbé úgy viselkedtek, mint Lengyelországban. Már a második naptól polgári személyeket használtak élő pajzsként. Ugyanúgy, mint Lengyelországban, a szovjet katonákkal úgy bántak, mintha partizánok volnának, és közvetlenül fogságba esésük után agyonlőtték őket; továbbá megölték olyanokat is, akik meg akarták adni magukat. A Vörös Hadseregben nem volt ritkaság az egyenruhát viselő nő; ezekkel eleinte éppen azért végeztek, mert nők voltak. A németeknek inkább az

okozott gondot, hogy a polgári lakosság népes csoportjainak kiéheztetése eleve nehéz vállalkozás. Területeket meghódítani sokkal könnyebb, mint kalóriákat újraosztani.²³

Nyolc évvel korábban Ukrajna kiéheztetéséhez erős szovjet államra volt szükség. Sztálinnak olyan logisztikai és társadalmi erőforrásokat kellett bevetnie, amilyenek összegyűjtésében egy támadó hadsereg nem is reménykedhetett: tapasztalt és tájékozott államrendőrséget, vidéken is jól beágyazott pártot és ideológiailag motivált önkéntesek egész seregét. Sztálin uralma alatt Ukrajnában (és másutt) felpuffadt hassal is görnyedeztek a parasztok, hogy learassák azt a néhány nyaláb búzát, amelyből ők nem részesülhettek. Talán még ennél is rettenetesebb, hogy eközben éberrel figyelte őket nagyszámú állami és párt-tisztviselő, akik gyakran ugyanabból a körzetből származtak. Az éhségterv kiészelői úgy képzelték, hogy a kolhozok révén ellenőrizhetik a gabonaellátást, és sokkal több embert kárhoztathatnak éhezésre, miközben egyidejűleg a szovjet állam hatalmát is lerombolják. A nácik talán fel sem érték ésszel, hogy szovjet ellenőrzés alatt bárminemű gazdaságirányítás jobban működhet, mint ha a németek parancsolnak. Mert ha ez így volna, akkor a német hatékonyság pusztán ideológiai feltételezés, nem pedig realitás.²⁴

Akárhol és akármikor próbálkoztak is a német megszállók kiéheztetéssel, soha nem értek el eredményt. Az éhségterv megvalósításához arra lett volna szükség, hogy a német erők rátegyék a kezüket minden kolhozra, mindenütt figyelemmel kísérjék a betakarítást; gondoskodjanak róla, hogy élelmet sehol ne rejteggessenek, és a termést mindenütt ellenőrizzék. A Wehrmacht az SS és a helyi segéderők támogatásával képes volt üzemeltetni és ellenőrizni a kolhozokat, de hatékonysága jóval a szovjeteké alatt maradt. A németek nem ismerték sem a helybéli embereket, sem a helyi rejtékhelyeket, és a helyi terméssel sem voltak tisztában. Terrort ők is alkalmazhattak, de nem olyan módszeresen, mint a szovjetek; hiányzott a párt és a párt által keltett félelem, illetve lojalitás. Hiányzott a személyzet, amely a városokat légmentesen elszigetelhette volna a vidéktől. Amellett a háború a tervezettnél tovább húzódott; és a német tisztek attól tartottak, hogy a megszervezett éhínség ellenállási mozgalmat robbant ki a front mögött.²⁵

A Barbarossa-hadműveletet gyorsnak és döntő erejűnek szánták, azt várták, hogy legfeljebb három hónapon belül villámháborús győzelmet hoz. Ám

a Vörös Hadsereg, ha hátrált is, nem omlott össze. A hadjárat első két hetében a németek elfoglalták egész Litvániát, Lettországot és Kelet-Lengyelországot, valamint Belorusszia nagy és Ukrajna csekélyebb részét. Franz Halder, a német hadsereg vezérkari főnöke 1941. július 3-án azt írta naplójába, hogy véleménye szerint a háborút megnyerték. Augusztus végére a németek addigi hódításaikhoz hozzácsatolták Észtországot, Belorusszia még hátralévő részét és Ukrajnából is valamivel többet. Ám az előrehaladás ütemével baj volt, az alapvető célokat nem érték el. A szovjet vezetés Moszkvában maradt. Ahogy egy német hadtestparancsnok 1941. szeptember 5-én tömören feljegyezte: „Se győzelmes Blitzkrieg, se elpusztult orosz hadsereg, se felbomlott Szovjetunió.”²⁶

A németek ilyen körülmények között is éhezették a szovjet polgárokat, nem annyira politikai uralomvágyból, mint politikai kétségbeesésből. Noha az éhségterv hamis politikai alapra épült, így is megteremtette a keleti háború erkölcsi premisszáit. 1941 őszén a németek nem azért folyamodtak az éheztetéshez, hogy újjáformálják a meghódított Szovjetuniót, hanem azért, hogy saját polgári lakosságuk megrövidítése nélkül folytathassák a háborút. Szeptemberben Göring arra kényszerült, hogy felmérje az új helyzetet, amely oly katasztrofálisan elütött a német várakozásoktól. Az álmoktól, miszerint az alapjaiban megrendült Szovjetunió majd átengedi kincseit a diadalmas németeknek, búcsút kellett venni. Ők arra számítottak, hogy a politikai gazdaságtan klasszikus dilemmája: az ágyút vagy vajat alternatívája csodaszerűen fog megoldódni: az ágyúk köpülik a vajat. Most azonban, a háború harmadik hónapjában az ágyúk mögött álló férfiaknak nagy szükségük lett volna a vajra. Amikor a háború túlnyúlt a tervezett tizenkét héten, a német katonák már versengtek a német civilekkel az igencsak korlátozott élelmiszeradagokért. A szovjet gabonaszállítmányoknak maga az invázió vetett véget. Most egész egyszerűen hárommillió német katonát kellett élelmezni anélkül, hogy odahaza, Németországban csökkentenék a fejadagokat.²⁷

A németeknek nem voltak terveik előre nem látott helyzetekre. A katonák érezték, hogy valami nincs rendjén. Elvégre senki sem látta el őket télkabátal, és az éjszakai őrésben egyre jobban fáztak. De hogyan lehetne közölni a német lakossággal, hogy az invázió kudarcot vallott, amikor a Wehrmacht változatlanul előrenyomult, és Hitlernek továbbra is voltak eufórikus pillanatai? Ha viszont a náci vezetés nem ismerhette el, hogy a háborúval bajok vannak,

akkor a német polgári lakosságot meg kellett kímélni a háború minden negatív következményétől. A korgó gyomrú polgárból könnyen válhat morgó polgár. Nem szabad engedni, hogy a honi civilek áldozatot hozzanak a fronton szolgáló katonáért, legalábbis ne túl nagyot, és ne túl korán. Ha az otthoni élelmezési politikát megváltoztatják, az emberek még rájöhetnének az igazságra, miszerint a háború, legalábbis az a változata, ahogy a vezetők elképzelték, máris elveszett. Backe, Göring élelmezésügyi specialistája, határozottan kifejtette, mi a teendő: a szovjeteket meg kell fosztani az élelemtől, hogy a németek jóllakjanak.²⁸

Göringre hárult a feladat, hogy ellássa a német hadigépezetet, egyidejűleg kímélve a német gazdaságot. Eredeti tervét, miszerint az egyértelmű győzelem után kiéhezteti a Szovjetuniót, most rögtönzések váltották fel. A német katonák csak folytassák a már eldöntöttnek vélt háborút, és közben foglalják le mindazt az élelmet, amire szükségük van. 1941. szeptember 16-án, amikor az eredeti „villámgyőzelem” határidejét túllépték, Göring utasította a német katonákat, hogy mostantól éljenek meg „a földből”. Egy, a helyszínen tartózkodó tábornok precízebben fogalmazott: a németek élelmezzék magukat úgy, „ahogy a gyaratmái háborúban” szokás. A Szovjetunióban található élelmet először a német katonák közt kell kiosztani, aztán a németországi németek, majd a szovjet polgárok, s legvégül a szovjet hadifoglyok kerülnek sorra. Ahogy a harcok folytak tovább, a nappalok rövidültek és hosszabbodtak az éjszakák, s a járható utakat ellepte az őszi esők sara és mocska, a Wehrmacht katonáinak maguknak kellett magukról gondoskodniuk. Göring parancsa lehetővé tette, hogy szovjet polgárok millióinak kiéheztetése és természetesen német és szovjet és más nemzetiségű katonák millióinak halála árán folytatódjék a félretervezett háború.²⁹

Göring, Hitler főcsatlósa 1941 szeptemberében hajszára úgy viselkedett, mint Sztálin főcsatlósa, Kaganovics 1932 decemberében. Mindketten olyan élelmiszer-politikát diktáltak, amely az elkövetkező hónapokban milliók halálát idézte elő, és a politikájukból következő éhínséget egyik is, másik is nem emberi tragédiaként kezelte, hanem ellenséges agitációnak tulajdonította. Szakasztott ahogy Kaganovics, Göring is azt sulykolta alárendeltjeibe, hogy az éhség az ellenség fegyvere, és az a célja, hogy együttérzést fakasszon ott, ahol kemény kézre van szükség. 1932-ben és 1933-ban Sztálin és Kaganovics az ukrán pártot állította kettejük és az ukrán lakosság közé, rákényszerítve az ukrán kommunistákat, hogy ők viseljék a felelősséget a gabonabegyűjtésért, és ők lakoljanak, ha a kvótát

nem sikerült teljesíteni. Hitler és Göring 1941-ben és 1942-ben a Wehrmachtot állította kettejük és az éhező szovjet lakosság közé. 1941 nyarán akadtak német katonák, akik megosztották fejadagjukat éhes szovjet polgárokkal, és néhány német tiszt megpróbált gondoskodni a szovjet hadifoglyok élelmezéséről. Ősszel azonban ennek vége szakadt. A német katonáknak tudára adták, hogy ha enni akarnak, éheztetniük kell a környező lakosságot. Fogják fel úgy, hogy minden falatot, amely egy szovjet polgárnak jut, egy német gyermek szájától vonnak el.³⁰

A német parancsnokoknak folytatniuk kellett a háborút, tehát élelmezniük kellett katonáikat, következésképpen másokat kellett éheztetniük. Ezt követelte a politikai logika, és itt rejlett egyszersmind az erkölcsi csapda. A közkatonák és altisztek csak kétféleképpen menekülhettek: vagy megtagadják az engedelmességet, vagy megadják magukat az ellenségnek. 1941-ben mindkét lehetőség éppoly elképzelhetetlen volt a német katonák számára, ahogy 1932-ben az ukrán kommunisták sem számolhattak vele.³¹

1941 szeptemberében a Wehrmacht három hadseregcsoportha – az Észak, a Közép és a Dél – meglehetősen eltérő pozícióból üdvözölte az új élelmiszer-politikát. Az Észak hadseregcsoportha, amelynek a balti államokat és Északnyugat-Oroszországot kellett elfoglalnia, szeptemberben fogott hozzá Leningrád ostromához. A Közép hadseregcsoportha augusztusban száguldott végig Beloruszsián, majd hosszú szünet után, miközben erőinek egy része támogatta a Dél hadseregcsoportha a Kijevért vívott csatában, október elején nyomult tovább Moszkva felé. Ezalatt a Dél hadseregcsoportha Ukrajnán át igyekezett a Kaukázus felé, ám a vártnál jóval lassabban. A német katonák osztagai, igencsak hasonlóan az egy évtizeddel korábbi kommunista brigádokhoz, a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legtöbb élelmet rabolták össze.

A Dél hadseregcsoportha Harkovot és Kijevet éhezette ki, azt a két várost, amely egymást követően Ukrajna fővárosául szolgált. Kijevet 1941. szeptember 19-én foglalták el, a tervezettnél jóval később, miután előzőleg hosszan vitatták, mihez is kezdjenek a várossal. Hitler a Generalplan Ost szellemében le akarta romboltatni, a helyszínen tartózkodó parancsnokoknak azonban a további keleti előnyomuláshoz szükségük volt a Dnyeperen átívelő hídra. Így végül a német csapatok megrohamozták a várost. Szeptember 30-án a hódítók leállították a Kijevbe irányuló élelmiszer-szállítmányokat, azon a logikai alapon, hogy

a környező vidéken elegendő élelem marad, amelyet majd begyűjt a hadsereg, később pedig a német polgári megszálló hatóság. A Kijev környéki parasztok azonban bejutottak a városba, sőt még piacokat is felállítottak. A németeknek nem sikerült úgy lezárni a várost, ahogy 1933-ban a szovjetek tették.³²

A Wehrmacht nem az eredeti éhségtervet léptette életbe, hanem éhezettek, ott és akkor, ahol és amikor ez hasznosnak látszott. Soha nem állt szándékukban, hogy Kijev egész lakosságát éhezésre ítéljék; ők csak a saját szükségleteikről

gondoskodtak. Ez a politika az emberi élet iránti közönyre épült, és valószínűleg nem kevesebb mint 50 000 ember halálát okozta. Ahogy egy kijevei lakos 1941 decemberében feljegyezte, a németek a karácsonyt ünneplik, de a helybeliek „árnyakként mozognak, teljes az éhínség”. Harkovban ugyanez a politika talán 20 000 emberéletet oltott ki, köztük 1942-ben a városi árvaházban 273 gyermekét. 1933-ban Harkov közelében történt, hogy egy rögtönzött árvaházban az éhező parasztyerekék egymás eleven húsából ettek. Most városi gyerekek pusztultak el, ha kisebb számban is, ugyanilyen borzalmas halállal.³³

Hitlernek Leningrádra, a cári Oroszország régi fővárosára vonatkozó tervei Sztálin legsötétebb félelmeit is felülmúlták. A Balti-tenger partján elterülő nagyváros közelebb volt Helsinkéhez, a finnek és Tallinnhoz, az észtek fővárosához, mint Moszkvához. A nagy terror idején Sztálinnak gondja volt rá, hogy a finnekre a leggyilkosabb nemzetiségi akció sújtson le, mert az volt a meggyőződése, hogy Finnország egy szép napon igényt támaszthat Leningrádra. 1939 novemberében Sztálin Finnország megtámadásával vonta magára a finnek gyűlöletét; az ország ugyanis a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében az ő befolyási övezetéhez tartozott. Ebben a téli háborúban a finnek súlyos veszteségeket okoztak a Vörös Hadseregnek, és megtépázták a hírnevét, de végül, 1940 márciusában, területük mintegy egytizedét kellett átengedniük Moszkvának, miáltal Sztálin ütközőzónához jutott Leningrád körül. Így hát 1941 júniusában Hitler a finnekre is számíthatott mint szövetségesekre, akik természetesen vissza akarták szerezni területeiket, és bosszút akartak állni az úgynevezett folytatásos háború keretében. Hitler azonban nem óhajtotta bevenni Leningrádot, hogy aztán a finneknek adományozza: ő el akarta törölni a föld színéről. Tervéhez tartozott, hogy kiirtsa Leningrád lakosságát, a várost földig rombolja, és utána a pusztává vált területet engedje át a finneknek.³⁴

1941 szeptemberében a finn hadsereg északról elvágta Leningrádot minden összeköttetésétől, az Észak hadseregcsoport pedig délről kezdte ostromolni és bombázni a várost. Nem minden német parancsnok ismerte Hitlernek a szovjet városokkal kapcsolatos legradikálisabb terveit, abban azonban megegyeztek, hogy Leningrádot ki kell éheztetni. Eduard Wagner, a német hadsereg főszállásmestere azt írta feleségének, hogy Leningrád mind a 3,5 millió lakosát a sorsára kell hagyni – egyszerűen túl sokan vannak a hadsereg „ellátási csomagjához” képest, és

„érzelgösségnek itt nincs helye”. A város köré aknákat telepítettek, nehogy bárki elmenekülhessen. Leningrád kapitulációjára ugyan hiába vártak, de ha mégis megtörténik, nem fogadták volna el. A németek célja az volt, hogy a kihalásig éheztessek a várost. Az ostrom legelején, 1941. szeptember 8-án német gránátok rombolták le a város élelmiszerraktárait és olajtartályait. 1941 októberében talán 2500 ember halt éhen, illetve pusztult bele az éhséggel kapcsolatos betegségekbe. Novemberben ez a szám 5500-ra, decemberben 50 000-re emelkedett. 1944-re, amikor az ostrom véget ért, mintegy egymillió ember halt meg.³⁵

Leningrádban nem volt teljes az éhínség, mert a városban működtek a helyi szovjet hatóságok, és elosztották, ami kenyér akadt, a szovjet vezetés pedig kockázatokat is vállalt a lakosság ellátása kedvéért. Mihelyt a Ladoga-tó befagyott, volt menekülési és ellátási útvonal. Azon a télen mínusz 40 fokra zuhant a hőmérséklet, és a város élelmiszer-tartalék, fűtés és folyóvíz nélkül nézett szembe a hideggel. A városban belül mégsem omlott össze a szovjet hatalom. Az NKVD folytatta a letartóztatásokat, kihallgatásokat, bebörtönzéseket. A Ladoga-tó jegén foglyokat is szállítottak: leningrádiak is bőven voltak a két és fél millió szovjet ember között, akiket az NKVD a háború alatt a Gulagra küldött. Dmitrij Sosztakovics egy tűzoltóbrigád önkénteseként írta meg *VII. szimfóniája* harmadik tételét. A könyvtárak nyitva maradtak, az emberek továbbra is olvastak, voltak, akik doktori disszertációkat írtak és védtek meg.³⁶

A hatalmas városban az oroszok (és mások) ugyanazokkal a dilemmákkal találták szembe magukat, mint tíz évvel korábban, a kollektivizálással járó éhínségek idején az ukránok és a kazahok (meg mások). Vanda Zverjeva, aki fiatal lányként élte meg az ostromot, később szeretettel és csodálattal emlékezett vissza anyjára. „Szép asszony volt. Arcát leginkább a Mona Lisához hasonlítanám.” Apja művészi hajlamokkal megáldott fizikus volt, aki zsebkésével fából görög istennőket faragott ki. 1941 végén, amikor a család már éhezett, az apa bement az irodájába, hátha talál ott élelmiszerjegyeket. Több napig maradt távol. Egy éjjel Vanda arra ébredt, hogy az anyja áll fölötte, sarlóval a kezében. Dulakodni kezdtek, és ő legyűrte az asszonyt, vagy „az árnyékot, ami maradt belőle”. Vanda könyörületesen értelmezte anyja szándékát: a gyors halállal meg akarta kímélni őt az éhezéssel járó szenvedésektől. Másnap megjött az apa, és ennivalót hozott, de az anyán ez már nem segített: néhány óra múlva meghalt. A család

takarókba varrta, és a konyhában hagyta, amíg a talaj nem puhul meg annyira, hogy eltemethessék. A lakásban olyan hideg volt, hogy a holttest nem indult oszlásnak. Azon a tavaszon Vanda apját is elvitte a tüdőgyulladás.³⁷

Az ostromolt Leningrádról százezerrel lehetne sorolni az ilyen történeteket. Vera Kosztrovickaja egyike volt a nagyszámú leningrádi értelmiséginek, aki naplóban örököltette meg a borzalmakat. A lengyel származású asszony néhány évvel korábban, a nagy terror idején vesztette el a férjét, és most végignézhette, ahogy orosz szomszédai éheznek. 1942 áprilisában feljegyezte, mi történt egy idegennel, akit naponta látott: „Hátát az oszlopnak vetve egy ember ül a hóban: magas, rongyokba burkolt, a vállán hátizsák. Szorosan összekucorodva bújik az oszlophoz. A Finn pályaudvar felé igyekezett, de útközből elfáradt, és leült. Két héten át, a kórházba menet és jövet láttam

1. a hátizsákja nélkül
2. a rongyai nélkül
3. alsóneműben
4. meztelenül
5. csontvázként, kitépett belekkel.³⁸

A legismertebb leningrádi naplót a 11 éves Tanya Szaviceva írta. Íme a teljes szöveg:

Zsenya meghalt 1941. december 28-án délben fél egykor
Nagymama meghalt 1942. január 25-én délután háromkor
Leka meghalt 1942. március 5-én reggel ötkor
Vászja bácsi meghalt 1942. április 13-án éjfél után kettőkor
Ljosa bácsi meghalt 1942. május 10-én délután négykor
Anya meghalt 1942. május 13-án reggel fél nyolckor
Szavicevék meghaltak
Mindenki meghalt
*Csak Tanya maradt*³⁹

Tanya Szaviceva 1944-ben halt meg.

Minél teljesebb volt a Wehrmacht hatalma a lakosság fölött, annál inkább éhezésre voltak ítélve az emberek. Az egyetlen helyszínen, ahol a Wehrmacht ellenőrzése hiánytalan volt, azaz a hadifogolytáborokban, a halálozás soha nem látott méreteket öltött. E táborokban érvényesült közel eredeti formájában az éhségterv.

A modern hadviselés történetében még soha nem esett ilyen gyorsan fogságba ennyi katona. Egyetlen csatában, Szmolenszk közelében, a Wehrmacht Közép hadseregcsoportja 348 000 foglyot ejtett; egy másik összecsapásban, Kijev mellett a Dél hadseregcsoport 665 000-et. Csupán e két szeptemberi győzelem során több mint egymillió katona (és nem kevés katonanő) esett fogságba. 1941 végéig a németek mintegy hárommillió szovjet hadifoglyot ejtettek. Ez nem lepte meg őket. A három hadseregcsoport még ennél is gyorsabb előretörésre számított, tehát még több fogolyra voltak felkészülve: a szimulációk előrevetítették, mi fog történni. És íme: a németek mégsem készültek fel a hadifoglyok fogadására, legalábbis nem a szó konvencionális értelmében. Az elfogadott háborús jog szerint a hadifoglyok élelmet, fedelet és orvosi ellátást kapnak, már csak azért is, hogy az ellenség ugyanígy járjon el a maga foglyaival.⁴⁰

Hitler azonban meg akarta fordítani a hagyományos logikát. A szovjet katonákkal szembeni embertelen bánásmóddal azt akarta elérni, hogy a német katonák ugyanilyen sorstól rettegjenek, ha szovjet kézre jutnak, és kétségbeesett elszántsággal harcoljanak, nehogy az ellenség fogságába essenek. Úgy tűnik, nem bírta elviselni a gondolatot, hogy a felsőbbrendű faj katonái megadják magukat a Vörös Hadsereg alsóbbrendű harcosainak. Sztálin nagyjából ugyanígy gondolkodott: a Vörös Hadsereg katonái nem hagyhatják, hogy élve fogják el őket – nekik az a dolguk, hogy előretörjenek, öljenek és meghaljanak. 1941 augusztusában bejelentette, hogy a szovjet hadifoglyokat dezertőröknek fogják tekinteni, és a családjukat letartóztatják. Amikor a saját fiát ejtették fogságba a németek, a tulajdon menyét csukatta le. Az offenzívának éppen ez a zsarnoki felfogása vezetett oda, hogy ennyi szovjet katona esett fogságba. A szovjet parancsnokok nem mertek visszavonulást vezényelni, nehogy személy szerint őket hibáztassák (ami tisztogatást és kivégzést jelentett). Ekként katonáik túl sokáig őrizték állásaikat, minek következtében bekerítették és elfogták őket. Hitler és Sztálin politikája együttesen vezetett a szovjet katonák tömeges foglyul ejtéséhez, hogy aztán hadifoglyokból embernek sem tekintett páriákká váljanak.⁴¹

Fogságba esésük után a szovjet katonákat először német őreik brutalitása döbbsentette meg. A foglyokat hosszú oszlopokban meneteltették a harctértől a táborokig, útközben összevissza verték őket. A Kijevnél elfogott katonák például 400 kilométert meneteltek a szabad ég alatt. Ahogy egyikük felidézte: „Ha egy kimerült fogoly leült az út szélén, valamelyik őr odalovagolt, és lecsapott rá az ostorával. Ha az illető lehajtott fejjel tovább ült, az őr karabélyt vett elő a nyereg alól vagy pisztolyt a tokjából.” A sebesült, beteg vagy elfáradt foglyokat a helyszínen lelőtték, holttestüket pedig otthagyták, hogy majd a szovjet polgárok megtalálják, letisztogassák és eltemessék.⁴²

Amikor a Wehrmacht vonaton szállította a szovjet hadifoglyokat, nyitott tehervagonokat használt, amelyek semmiféle védelmet nem nyújtottak az időjárás ellen. Amikor a vonatok célhoz értek, a nyitott ajtón százával, néha ezrével buktak ki a fagyott holttestek. A szállítás alatti halálozási arány elérte a 70 százalékot. A halálmenetekben és a vasúti szállítás során mintegy 200 000 hadifogoly veszett oda. Akik megérkeztek a megszállt szovjet területeken létesített mintegy nyolcvan hadifogolytáborba, kimerültek és éhesek voltak, és sok volt köztük a sebesült és a beteg.⁴³

Rendes körülmények között a hadifogolytábor egyszerű létesítmény, amelyet katonák építenek katonáknak, de úgy van megalkotva, hogy a foglyok életben maradjanak. Az ilyen táborok nehéz körülmények között, valamennyi érintett számára ismeretlen vagy alig ismert helyszíneken jönnek létre, de építőik tudják, hogy saját bajtársaikat a szemben álló hadsereg tartja fogságban. A szovjetunióbeli német hadifogolytáborok azonban elütöttek a szokványtól: ezek az élet kioltására létesültek. Elvben három fajtájuk volt: a dulag (átmenőtábor), a stalag (alaptábor közkatonáknak és altiszteknek) és a kisebb oflagok (a tisztek számára). A gyakorlatban mindhárom típus sokszor csak szögesdróttal bekerített nyitott térség volt. A foglyokat megszámozták ugyan, de név szerint nem vették lajstromba. Ez meghökkenítő szakítást jelentett mindenféle törvénnyel és szokással. A neveket még a német koncentrációs táborokban is feljegyezték. Csupán egyetlen olyan német létesítménytípus létezett, ahol a neveket nem rögzítették, de azt ekkor még nem találták fel. Szállás, élelmezés, orvosi ellátás tekintetében semmiféle előzetes intézkedés nem történt. Nem voltak kórházak és igen gyakran illemhelyek sem. A természeti elemek elől általában nem volt hová visszahúzódní. A foglyok számára megállapított hivatalos kalóriamennyiség jó-

val alatta maradt annak, amennyi az életben maradáshoz szükséges, és gyakran még ezt a kvótát se vették figyelembe. A gyakorlatban csak az erősebb foglyok jutottak valamennyi ételhez, valamint azok, akiket őrnek választottak ki.⁴⁴

A szovjet foglyokat kezdetben sokkolta ez a bánásmód. Egyikük azt feltételezte, hogy „a németek meg akarnak tanítani arra, hogy bajtársakként viselkedjünk”. Mivel azt, hogy az éheztetés politika lehet, elképzelni sem tudta, úgy gondolta, a németek azt akarják, hogy a szovjet foglyok legyenek szolidárisak egymással, és osztozzanak meg az ennivalón. Meglehet, nem fért a fejébe, hogy a náci Németország is olyan állam, mint a Szovjetunió, és politikai indítékból éheztetni az embereket. Ironikus módon a foglyokkal szembeni német politika lényege az volt, hogy ezek nem egyenrangú emberi lények, tehát semmiképpen sem katonatársak és végképp nem bajtársak. Az 1941 májusában kiadott útmutató arra oktatta a német katonákat, hogy soha ne feledjék az oroszok harc közben tanúsított, állítólagos „embertelen brutalitását”. Szeptemberben odafentről kilátásba helyezték, hogy megbüntetik azokat a német tábori őrköt, akik túl ritkán használják a fegyvereiket.⁴⁵

1941 őszén valamennyi dulagban és stalagban éheztek a hadifoglyok. Bár még Göring is elismerte, hogy az éhségterv nem kivitelezhető, a német megszállás prioritásai mégis a szovjet foglyok kiéheztetéséhez vezettek. A német hatóságok utánózták és radikalizálták a szovjet Gulag politikáját, és kevesebb ételmet adtak azoknak, akik nem tudtak dolgozni, mint a dolgozóknak, ezzel pedig sietteték a gyengébbek halálát. 1941. október 21-én a munkaképtelenek hivatalos fejadagját 27 százalékkal csökkentették. Sok fogoly szempontjából ez a csökkentés merőben elméleti volt, lévén hogy a hadifogolytáborok jelentős részében senkit sem élmeztek rendszeresen, és a gyengébbek amúgy sem jutottak rendszeres táplálékhoz. Eduard Wagner főszállásmester egy november 13-i kijelentése rávilágított a szelekciós politika lényegére: a munkaképtelen foglyokat „ki kell éheztetni”. A táborokban a foglyok azt ették, amit találtak: fűvet, fakérget, fenyőtűt. Húshoz akkor jutottak, ha őreik lelőttek egy kutyát. Néhány fogoly egy-egy alkalommal lóhúst kapott. A foglyok összeverekedtek, hogy ki nyalhatja le az evőeszközt, német őreik pedig nevettek a viselkedésükön. Amikor aztán felütötte fejét a kannibalizmus, a németek a szovjet civilizáció alacsony színvonalának bizonyítékát látták benne.⁴⁶

A háború drasztikus körülményei egyre erősebben csatolták a Wehrmachtot a nemzetiszocializmus ideológiájához, habár az is igaz, hogy a német katonaságot már 1933 óta fokozatosan itatták át a náciizmus elméletével. Hitler 1934-ben leszámolt a Röhm és az SA képviselte veszéllyel, 1935-ben pedig bejelentette az újrafelfegyverzési és sorozási programot. Ő irányította a német ipart a fegyvergyártás felé, és egy sor nagyon is valóságos győzelmet aratott 1938-ban Ausztriában és Csehszlovákiában, 1939-ben Lengyelországban, 1940-ben pedig Dániában, Norvégiában, Luxemburgban, Belgiumban, Hollandiában és mindenekelőtt Franciaországban. Több év állt rendelkezésére, hogy kiválassza kedvenceit a főtisztek között, és eltávolítsa azokat, akiknek szemléletét túl hagyományosnak találta. Az 1940-es franciaországi győzelem után a parancsnokok hinni kezdték a Führer tehetségében, és ez szorosan Hitlerhez kapcsolta a német hadvezetést.

És mégis: a Wehrmachtot éppen a szovjetunióbeli győzelem elmaradása tette elválaszthatatlanná a náci rendszertől. 1941 őszén az éhező Szovjetunióban a Wehrmacht olyan erkölcsi csapdába került, amelyből, úgy tetszett, a nemzetiszocializmus az egyetlen kiút. A hagyományos katonai eszmények legcsekélyebb maradékával is szakítani kellett egy olyan romboló etika javára, amely értelmet adott a hadsereg szorongatott helyzetének. A német katonákat természetesen táplálni kellett; de ők azért táplálkoztak, hogy erőt gyűjtsenek a már elvesztett háborúhoz. Az is természetes, hogy a kalóriákat a szovjet vidékről kellett beszerezni; ez azonban lényegében már értelmét veszített kiéheztetéssel járt. Miközben a hadsereg főparancsnoksága és a harctéren tartózkodó tisztek törvénytelen és gyilkos politikát léptettek életbe, tettükre igazolást egyedül Hitler felfogása nyújthatott: e szerint bizonyos emberi lények nem többek kiűrítendő kalóriaraktáraknál, a szlávok, a zsidók és az ázsiaiak, a Szovjetunió valamennyi lakosa megannyi gátlástalanul feláldozható félemler. Akárcsak 1933-ban az ukrán kommunisták, 1941-ben a német tisztek is a kiéheztetés politikáját alkalmazták. Sokuknak eleinte mindkét esetben voltak ellenvetéseik vagy fenntartásaik, de végül mindkét csoport elkötelezte magát a rendszer bűnei mellett, és ezzel hallgatólagosan elfogadták vezetőik erkölcsi szabályait. Ők alkották a rendszert, a rendszer pedig katasztrófa lett.

A táborok első hálózatát a Wehrmacht állította fel és működtette abban a hitleri Európában, ahol az emberek ezrével, majd tízezzel, százezzel, s végül milliósámmra haltak meg.

A legrettenetesebb hadifogolytáborok közül jó néhány a megszállt Belorussziában működött, ahol 1941. november végére a halálozási arány elérte a napi 2 százalékot. A Minszk melletti 352-es stalagban, amelyre az egyik túlélő mint „színtiszta pokolra” emlékezett, a szögesdrót úgy összezsúfolta a foglyokat, hogy mozogni is alig tudtak; állító helyükben kellett vizelniük és üríteniük. Itt mintegy 109 500 ember halt meg. A kelet-belorussziai Mogiljovban (ma: Mahiljov) lévő 185-ös és 127-es dulagban, valamint a 341-es stalagban a tanúk temetetlen holttestek hegyeit látták a szögesdróton kívül; ezekben a táborokban 30–40 ezer fogoly halt meg. A bobrujszki 131-es dulagban a táborvezetés épülete kigyulladt; foglyok ezrei égtek halálra, és további 1700-at menekülés közben lőttek le. Bobrujszkban összesen legalább 30 000 ember pusztult el. A homeli 220-as és 121-es dulagban a foglyok fele elhagyott istállóknak lakott; a másik felének semmilyen fedél nem volt a feje fölött. 1941 decemberében ezekben a táborokban a halálozási arány napi 200-ról először 400-ra, majd 700-ra szökött fel. A mologyecsnói (ma: Maladzecsna) 342-es dulagban a körülmények oly borzalmasak voltak, hogy a foglyok írásban kérelmezték: lőjék őket agyon.⁴⁷

Ukrajnában hasonlóak voltak a táborok. A kirovgradi 306-os stalagból azt jelentették a német örök, hogy a foglyok megeszik lelőtt bajtársaik tetemét, néha még a halál beállta előtt. Rozalija Volkovszkaja, aki túlélte a Volodimir-Volinszkijben felállított női tábort, szemtanúja volt, mit művelnek a férfiak a helyi 465-ös stalagban: „Mi, nők fentről láhattuk, hogy sok fogoly eszik a holttestekből.” A kremencsuki 346-os stalagban, ahol a foglyok egy napra maximum 200 gramm kenyeret kaptak, reggelenként holttesteket dobáltak egy gödörbe. Akárcsak az 1933-as év Ukrajnájában, néha a halottakkal együtt élőket is eltemettek. Ebben a táborban legalább 20 000 ember halt meg. A sztalinói (ma: Donyeck) 162-es, kisebb dulagban, amelyet a város közepén húztak fel, egyszerűen legalább tízezer foglyot préseltek a szögesdrót mögé: az emberek csak állni tudtak. Csupán a haldoklók feküdtek a földön, másokat agyontapostak volna. Vagy huszonezren pusztultak el, így csináltak helyet az újonnan érkezőknek. A Kijevtől délnyugatra lévő, horoli 160-as dulag a nagyobb táborok közé tartozott. Egy elhagyott téglagyár területén létesült, ám a foglyok nem húzódhattak be az épületekbe. Ha az eső vagy a hó elől mégis bemenekültek, agyonlőtték őket. A táborparancsnok kedvtelve szemlélte, ahogy a foglyok verekednek az

ennivalóért. Ilyenkor a tömegbe lovagolt, halálra taposva az embereket. Itt és más, Kijev környéki táborokban mintegy harmincezen haltak meg.⁴⁸

Több tucat tábor létesült a szovjet hadifoglyok számára a megszállt Lengyelországban is, a Főkörmányzóság területén, amelyet a Szovjetunió megtámadása után délkeleti irányban kiterjesztettek. Innen a lengyel ellenállás tagjai 1941–42 telén döbbenetes jelentéseket küldtek a szovjet foglyok tömeges pusztulásáról. A Főkörmányzóságban 1941. október 21-e és 30-a között, *tíz nap alatt* 45 690 ember lelte halálát. A dęblinei 307-es stalagban a háború folyamán mintegy 80 000 szovjet fogoly veszett oda. A chełmi 319-es stalagban körülbelül 60 000-en haltak meg; a siedlcei 366-os stalagban 55 000-en; a zamości 325-ös stalagban 28 000-en; a siedlcei 316-os stalagban 23 000-en. A Főkörmányzóságban mintegy félmillió szovjet fogoly halt éhen. 1941 végéig a megszállt Lengyelországban a halálos áldozatok legnagyobb csoportja nem a helyi lengyelek vagy a helyi zsidók, hanem a nyugatra szállított szovjet hadifoglyok közül került ki, akiket hagytak megfagyni vagy éhen halni. Bár a szovjet betörés emléke még friss volt, a lengyel parasztok gyakran próbáltak enni adni az éhező szovjet foglyoknak. Megtorlasképpen a németek lelőtték a tejeskancsókat cipelő lengyel nőket, és egész falvakat romboltak le.⁴⁹

1941–42 telén akkor is magas lett volna a szovjet foglyok halálozási aránya, ha mind egészségesek és jól tápláltak. Bár sok német az ellenkezőjében hitt, a szlávokban nem volt velük született ellenálló képesség a hideggel szemben. A németekkel ellentétben a szovjet katonákat néha ellátták téli felszereléssel – ezt a németek ellopták. A hadifoglyok a jóval fagyponthoz alatti hőmérsékletben általában fedél és meleg ruha nélkül maradtak. Mivel a táborokat gyakran a nyílt mezőn állították fel, nem voltak fák vagy hegyek, hogy felfogják a könyörtelen téli szeleket. A foglyok a kemény földben, pusztá kézzel ástak maguknak gödröket az alváshoz. Homelben három katona szorosan összebújva aludt, hogy bajtársiasan egymást melegítsék. Felváltva aludtak középen, vagyis a legjobb helyen, ahol kétfelől kapták a meleget. Egyikük, aki életben maradt, elbeszélhette a történetüket.⁵⁰

Hadifoglyok százezrei számára nyolc éven belül ez volt Ukrajnában a második politikai indítékú éhínség. Sok ezer ukrainai katonának másodszor puffadt fel a hasa, sokuk másodszor találkozott kannibalizmussal. Egészen bizonyos,

hogy az első éhínség túlélői közül nagy számban pusztultak el ebben a másodikban. Néhány ukránnak, például Ivan Sulinszkijnek, sikerült mindkettőt túlélnie. Deportált kulák fiaként jól emlékezett az 1933-as éhínségre, és elmesélte, hogy „az éhség földjéről” jön. A német fogságban egy hagyományos ukrán dallal vigasztalta magát⁵¹:

*Ó, ha nékem szárnyam nőne,
S felszállnék az égbe,
Se erőszak, se fenyítés
Többé már nem érne.**

Akárcsak 1933-ban, a szovjet éheztetési kampányban, számos helybéli ukrán az 1941-es német éhségkampányban is minden lehetőt elkövetett, hogy segítsen a haldoklókon. Nők hozzátartozókra „ismertek” a férfiakban, és így érték el szabadulásukat. Fiatal lányok feleségül mentek olyan foglyokhoz, akikkel a táboron kívül végzett kényszermunka alkalmából ismerkedtek meg. A németek olykor engedélyezték az ilyen házasságokat, mivel így a férfiak német megszállás alatt lévő területen dolgoztak tovább, és a németeknek termeltek ennivalót. Kremencsukban, ahol az élelmiszerhelyzet valószínűleg nem volt olyan végzetes, a táborbeli kényszermunkások munkába menet üres szatyrokat hagytak a városban, amelyeket estig étellel raktak meg a járókelők. 1941-ben szokatlanul jó volt a termés, így a körülmények kedveztek az ilyen segítségnek. A nők (a jelentések csaknem mindig nőket említene) nemcsak a táborokban lévőket, hanem a halálmenetekben vonszolódókat is igyekeztek táplálni. Ám a táborparancsnokok többnyire nem engedték, hogy civilek élelmiszert vigyene a táborba: az ilyeneket figyelmeztető lövésekkel riasztották el, sőt néha le is lőtték őket.⁵²

A keleti táborok megszervezése az élet iránti megvetésről tanúskodott, legalábbis ha szlávokról, ázsiaiakról és zsidókról volt szó; csak az ilyen szemlélet tette egyáltalán elképzelhetővé a tömeges éheztetést. A Vörös Hadsereg katonái számára létesített német hadifogolytáborokban a halálozási arány a háború folyamán 57,5 százalékos volt; a Barbarossa-hadműveletet követő első nyolc

hónapban azonban minden bizonnyal ennél is magasabbra szökött. A nyugati szövetségesek katonái számára létesített német hadifogolytáborokban nem egészen 5 százalék volt a halálozási arány. 1941 őszén *egyetlen napon* halt meg annyi szovjet hadifogoly, mint ahány brit és amerikai hadifogoly az egész második világháború alatt.⁵³

Mint ahogy az egész szovjet lakosságot nem lehetett tetszés szerint halálra éheztetni, úgy a szovjet állam sem esett szét egyetlen csapásra. A németek igyekeztén persze semmi sem múltott. A „villámgyőzelem” elgondolásához szervesen hozzátartozott, hogy a Wehrmacht oly gyorsan tör majd előre, hogy a katonák és az őket követő Einsatzgruppék könnyen végezhetnek a szovjet politikai elitekkel és a Vörös Hadsereg politikai tisztjeivel. Az 1941. május 19-én kibocsátott, hivatalos „Útmutató a katonák oroszországi magatartásához” utasítása szerint négy csoportra kell lesújtani: agitátorokra, partizánokra, szabotőrökre és zsidókra. Az 1941. június 6-án kelt „Útmutató a politikai biztosokkal való bánásmódhoz” leszögezte, hogy az elfogott politikai tiszteket ki kell végezni.⁵⁴

A valóságban a szovjet elitek keletre menekültek; és minél elitebbek voltak az ilyen személyek, annál valószínűbb volt, hogy vagy evakuálták őket, vagy módjukban állt megszervezni a menekülésüket. A Szovjetunió hatalmas ország volt, és Hitlernek nem voltak olyan belső szövetségesei, akik ezeket a személyeket elfoghatták volna. A német tömeggyilkossági politika csak a már meghódított területeken érhetett utol szovjet vezetőket: Ukrajnában, Belorussziában, a balti országokban, valamint Oroszország egy nagyon keskeny ék alakú területén. Ez a Szovjetuniónak csupán elenyésző része volt, és az érintett lakosság a szovjet rendszer szempontjából nem volt kritikus jelentőségű. Sokakat lőttek agyon, de ez a szovjet államra nézve minimális következményekkel járt. A Wehrmacht egységei a jelek szerint különösebb nehézség nélkül engedelmeskedtek a „komisszárparancsnak”; 80 százalékuk számolt be politikai biztosok kivégzéséről. A katonai levéltárakban 2252 ilyen kivégzésről található jelentés, bár a tényleges szám ennél valószínűleg magasabb volt.⁵⁵

A polgári személyek agyonlövése elsősorban az Einsatzgruppákra hárult, amelyek 1939-ben Lengyelországban már gyakorlatot szereztek e téren. Akár-

* Körner Gábor fordítása

csak Lengyelországban, most is az volt a dolguk, hogy legyilkoljanak bizonyos politikai csoportokat, hogy az állam ennek következtében összeomoljon. A Wehrmachtot négy Einsatzgruppe követte a Szovjetunióba. Az Einsatzgruppe A az Észak hadseregcsoport nyomában haladt a Baltikumba, Leningrád irányába, az Einsatzgruppe B a Közép hadseregcsoportot követte Belorusszián át Moszkva felé, az Einsatzgruppe C a Dél hadseregcsoportot Ukrajnába, az Einsatzgruppe D pedig a 11. hadsereget Ukrajna legdélibb részébe. Heydrich az idevágó parancsokat először szóban adta ki, majd egy 1941. július 2-án kelt táviratban egyértelműen tisztázta, hogy az Einsatzgruppék célpontjai a kommunista funkcionáriusok, az állami és pártfunkciókat viselő zsidók és más „veszélyes elemek”. Akárcsak az éhségterv esetében, a politikailag veszélyesnek minősített és megsemmisítésre kijelölt személyek közül a legsebezhetőbbek most is a fogságban lévők voltak. Július közepén újabb parancs szólított fel a stalagokban és dulaágokban végrehajtandó tömeges kivégzésekre. 1941. szeptember 8-án az Einsatzkommandók utasítást kaptak a hadifoglyok közti „szelekcióra”: az állami és pártfunkcionáriusokat, a politikai biztosokat, az értelmiségieket és a zsidókat kellett legyilkolniuk. Októberben a hadsereg főparancsnoksága az Einsatzkommandóknak és a biztonsági rendőrségnek korlátlan hozzáférést engedélyezett a táborokhoz.⁵⁶

Az Einsatzgruppék nem szűrheték meg a szovjet hadifoglyokat valami nagy gonddal. Kihallgatásaikat rögtön a fogságba esés után, a foglyok gyűjtőhelyein tartották. Kiadták a parancsot, miszerint a komisszárok, a kommunisták és a zsidók lépjenek elő, majd a jelentkezőket elvezették, agyonlőtték és vermekbe dobták. Tolmácsból kevés volt; ők úgy emlékeznek, hogy a szelekció elég esetlegesen zajlott. A németeknek pontatlan elképzeléseik voltak a Vörös Hadseregben létező rangokról és jelzésekről; eleinte politikai biztosnak nézték a kürtösöket. Azt tudták, hogy a tisztek hosszabbra növeszthetik a hajukat, mint a közkatonák, de ez a kiindulási pont elég bizonytalan volt, lévén hogy a legtöbben már jó ideje nem láttak borbélyt. Egyedül a zsidó férfiakat lehetett könnyen azonosítani: a német örök ellenőrizték, körül vannak-e metélve. Egyes zsidók nagy ritkán úgy menekültek meg, hogy körülmetélt muszlimnak mondták magukat; gyakrabban fordult elő, hogy körülmetélt muszlimokat végeztek ki azon a címen, hogy zsidók. A német orvosok készségesen közreműködtek a procedúrában: az orvosi szakma igen erősen át volt itatva náci gondolkodás-

sal. Ahogy a horoli tábor egyik orvosa felidézte: „A tisztek és katonák számára a világ legtermészetesebb dolga volt, hogy minden zsidót agyonlőnek.” Legalább 50 000 szovjet zsidót végeztek ki az ilyen szelekciók után, de nem zsidót is nagyjából ugyanennyit.⁵⁷

A németek keleti hadifoglyotáborai sokkal életveszélyesebbek voltak, mint a német koncentrációs táborok: a már létezők jellege éppen akkor változott meg, amikor hadifoglyokat is szállítottak oda. Dachaut, Buchenwaldot, Sachsenhausent, Mauthausent és Auschwitzot az SS szovjet hadifoglyok kivégzőhelyének kezdte használni – ettől fogva váltak a tömeggyilkosság létesítményeivé. Auschwitzban mintegy 8000, Mauthausenben 10 000, Sachsenhausenben 18 000 szovjet foglyot öltek meg. Buchenwaldban 1941 novemberében az SS olyan módszert dolgozott ki a szovjet foglyok tömeges legyilkolására, amely feltűnően hasonlított a nagy terror idején alkalmazott szovjet módszerekhez, bár azoknál alattomosabb és rafináltabb volt. A foglyokat egy istállóban elkerített helyiségbe vezették, ahol elég lármás volt a környezet. Látszólag orvosi vizsgálóhelyiségben találták magukat fehér köpenyes emberek – orvosnak álcázott SS-ek – között. A foglyot a fal egy kijelölt pontjához állították, hogy, úgymond, megmérjék a magasságát. A falba függőleges nyílást vágtak, amelyet a fogoly nyaka éppen eltakart. A szomszédos helyiségben egy másik SS várakozott pisztollyal a kezében, és amikor a résen át megpillantotta a fogoly nyakát, elsütötte a fegyvert. Ezután a holttestet egy harmadik helyiségbe dobták, a „vizsgálót” gyorsan megtisztították, és már szólították is a következő foglyot. A tetemetek harmincötösével-negyvenesével teherautón szállították a krematóriumba: íme egy fejlettebb technika a szovjet gyakorlathoz képest.⁵⁸

Konzervatív becslés szerint a németek félmillió szovjet hadifoglyot lőttek agyon. Éheztetéssel, illetve a szállítás közbeni kegyetlenkedésekkel további 2,6 milliót tettek el láb alól. Összesen mintegy 3,1 millió szovjet hadifogollyal végeztek. A brutalitások azonban nem döntötték meg a szovjet politikai rendet, sőt inkább erősítették a szovjetek erkölcsi tartását. A politikai tisztek, kommunisták és zsidók kiválogatása értelmetlen volt. A már amúgy is foglyul ejtett emberek elpusztítása nemigen gyengítette meg a szovjet államot; sőt az éheztetési és szűréségi politika inkább megkeményítette a Vörös Hadsereg ellenállását. Ha a katonák tudták, hogy német fogságban a kiéheztetés gyötrelmei várnak rá-

jük, minden bizonnal nőtt a harckészségük. Ha a kommunisták, a zsidók és a politikai tisztek tudták, hogy agyonlövik őket, nekik is vajmi kevés okuk volt arra, hogy megadják magukat. Ahogy a német politikáról szerzett ismeretek egyre szélesebb körben elterjedtek, a szovjet polgárok mindinkább hajlottak arra a meggyőződésre, hogy adott esetben mégis a szovjet hatalom a kedvezőbb alternatíva.⁵⁹

Amikor a háború átnyúlt 1941 novemberébe, és egyre több és több elesett német katonát kellett németországi újoncokkal pótolni, Hitler és Göring felismerte, hogy a birodalmon belül szükség van a hadifoglyok egy részének munkaerejére. November 7-én Göring elrendelte a „pozitív”, azaz munkára való szelekciót. A háború végére több mint egymillió szovjet hadifogoly dolgozott Németországban. Az éheztetésről és a bántalmazásról azonban nem volt könnyű lemondani. Ahogy egy együtt érző német megfigyelő feljegyezte: „A foglyok millióiból csak néhány ezer a munkára fogható. Hihetetlenül sokan haltak meg, rengetegen kaptak tifuszt, a többi pedig olyan gyenge és elcsigázott, hogy ilyen állapotban nem tudnak dolgozni.” A Németországba szállított foglyok közül mintegy négyszázezeren veszték oda.⁶⁰

A német tervek szemszögéből nézve a Szovjetunió megtámadása teljes kudarc volt. A Barbarossa-hadműveletnek „villámgyőzelmet” kellett volna hoznia, de 1941 késő őszén kilátás sem volt győzelemre. A Szovjetunió megtámadásának mindennemű gazdasági problémát meg kellett volna oldania; erről sem lehetett szó. A megszállt Belgium például a náci Németország szempontjából gazdaságilag valójában értékesebbnek bizonyult. A szovjet lakosságot el kellett volna takarítani az útból; a gyakorlatban a hódítás legfontosabb gazdasági hozadéka éppen a munkaerő volt. A legyőzött Szovjetuniótól várták azokat a területeket, ahol a zsidókérdés „végső megoldására” sor kerülhet: itt, a Szovjetunióban akarták a zsidókat halálra dolgoztatni, áttelepíteni az Urál hegység túloldalára vagy a Gulagra száműzni. Az 1941 nyarán kibontakozó szovjet önvédelem a végső megoldás egy újabb változatát hiúsította meg.⁶¹

1941 végéig a náci vezetés a végső megoldásnak már négy különböző változatát vette fontolóra, hogy aztán kénytelen legyen sorra elvetni őket. A Lublinnal

kapcsolatos terv, amely Kelet-Lengyelországban létesített volna rezervátumot, 1939 novemberében bukott meg, mert a Főköormányzóság túl közel volt, és túl sok bonyodalmat ígért; a szovjetekkel való megállapodás 1940 februárjában ment füstbe, mivelhogy Sztálin nem volt érdekelt a zsidók bevándorlásában. 1940 augusztusában meghíusult a Madagaszkár-terv is, mert először Lengyelország, majd utána Nagy-Britannia is együttműködés helyett a harcot választotta. És most, 1941 novemberében fel kellett adni a Szovjetunió kényszerítésének tervét is, mivel a szovjet államot nem sikerült elpusztítani. A Szovjetunió elleni háború tehát nem hozott „megoldást”, ám a zsidókérdést igencsak kiélezte. Németország keleti hódításainak övezete immár lényegében egybeesett a világ azon részével, ahol a zsidó lakosság a legsűrűbb volt. Lengyelország, a Baltikum és a nyugati szovjet területek megszállásával a németek az európai zsidóság legjelentősebb hagyományos otthonát vették birtokba: immár ötmillió zsidó élt német uralom alatt. A késői cári birodalomtól eltekintve a történelemben még egyetlen államalakulat sem uralkodott annyi zsidó fölött, mint 1941-ben Németország.⁶²

A keleti táborokból elszállított szovjet foglyok egy részének sorsa már utalt arra, hogy mi vár a zsidókra. Auschwitzban 1941. szeptember elején szovjet foglyok százait gázosították el egy cián-hidrogén tartalmú, Ciklon-B néven forgalmazott rovarirtóval, amellyel korábban a tábor lengyel foglyainak barakkjait fertőtlenítették. Később a Ciklon-B-vel nagyjából egymillió zsidót pusztítottak el Auschwitzban. Sachsenhausenben nagyjából ugyanekkor további szovjet foglyokon próbálták ki egy gázt kibocsátó teherautó hatását. Ez a jármű saját kipufogógázát vezette a raktérbe, és az oda zárt emberek megfulladtak a szén-monoxidtól. Ugyanezen az őszön a megszállt Belorussziában és Ukrajnában zsidókat is öltek ilyen teherautókban. 1941 decemberétől pedig Chełmnóban egy parkoló teherautóban gyilkoltak meg szén-monoxiddal lengyel zsidókat, akik a Németországhoz csatolt területekről származtak.⁶³

A hadifogolytáborok megfélemlített, éhező lakói közül a németek nem kevesebb mint egymillió embert toboroztak a hadsereg és a rendőrség szolgálatára. Kezdetben úgy tervezték, hogy ezek a személyek a kormány bukása után majd részt vesznek a szovjet területek ellenőrzésében. Amikor azonban ez nem következett be, a szóban forgó szovjet állampolgárok részt vettek azokban a tömeges bűncselekményekben, amelyeket a háború további részében Hitler

és csatlósai a megszállt területeken elkövettek. Nagyszámú korábbi fogolynak nyomtak lapátot a kezébe, hogy megásassák velük azokat a gödröket, amelyekbe a németek majd belelövik a zsidókat. Másokat a zsidók felkutatásával megbízott rendőri alakulatokba osztottak be. Egyéb foglyokat a trawniki kiképzőtáborba küldtek, ahol őroket neveltek belőlük. Ezek a náci Németország kiszolgálására idomított szovjet polgárok és háborús veteránok az 1942-es évet a megszállt Lengyelország három halálgyárában, Treblinkában, Sobibórbán és Belzecben töltötték, amelyekben több mint egymillió lengyel zsidót gázosítottak el.⁶⁴

Ekként, midőn a Szovjetunió szétzúzására indított háború a zsidók kiirtásának háborújává alakult át, az egyik német tömeggyilkos politika túlélőinek jelentős része egy másik gyilkossági politika cinkosává vált.

Hatodik fejezet

A VÉGSŐ MEGOLDÁS

Hitler utópiái szétfoszlottak a Szovjetunióval való összecsapásban, ám helyett, hogy elvetette volna, inkább átszabta őket. Ő volt a Führer, és csatlósai annak köszönhetően pozícióikat, hogy kitalálták és végrehajtották akaratát. Amikor ez a vezéri akarat ellenállásba ütközött, ahogy ez 1941 második felében a keleti fronton történt, Göringre, Himmlerre, Heydrichre és társaikra hárult az a feladat, hogy Hitler eszméit géniuszának érintetlenül hagyásával átrendezzék – miközben saját pozícióik is érintetlenek maradnak. 1941 nyarán négy utópia volt napirenden: a villámháború, amely heteken belül lerombolja a Szovjetuniót; az éhségterv, amely hónapok alatt harmincmillió embert éheztet halálra; a végső megoldás, amely a háború után eltakarítja az útból az európai zsidóságot; és a Generalplan Ost, amely a Szovjetunió nyugati részét német kolóniává változtatja. Fél évvel a Barbarossa-hadművelet elindítása után Hitler úgy fogalmazta át a háború céljait, hogy a prioritás a zsidók fizikai megsemmisítése legyen. Ekkorra legközvetlenebb munkatársai már útjukra bocsátották azokat az ideológiai és adminisztratív kezdeményezéseket, amelyekre a hitleri óhaj megvalósításához szükség volt.¹

A villámgyőzelem elmaradt. Bár szovjet polgárok milliói éheztek, az éhségterv kivihetetlennek bizonyult. A Generalplan Ostot vagy a háború utáni gyarmatosítási tervek bármilyen változatát el kellett napolni. Ahogy ezek az utópiák felmorzsolódtak, a politikai jövőképek azon múltak, hogy az illetékesek az ilyen képzelgésekkel melyiket tartották megvalósíthatónak. Göring, Himmler és Heydrich a romeltakarítás során egymást vádolták, és hirdették, ami épp eszükbe jutott. A legrosszabbul Göring járt, aki a gazdaságért és az éhségtervéért felelt. Ő, akit a Birodalom második emberének és Hitler utódának tekintettek, Németországban megőrizte kiemelkedő presztízsét, de a kelet ügyeiben egyre kisebb szerepet játszott. A gazdaságban háttérbe szorultak a háború utáni idő-

szakra vonatkozó nagyszabású tervek, a háború folytatása mindinkább a rög-tönzések terepévé vált, és ebben a helyzetben Göring vezető pozíciója Albert Speerre szállt. Göringgel ellentétben Heydrich és Himmler a maga előnyére tudta fordítani a kedvezőtlen harctéri helyzetet: ők fogalmazták újra a végső megoldást oly módon, hogy akkor is meg lehessen valósítani, ha a háború nem a tervek szerint alakul. Ők ketten megértették, amit Hitler már 1941 augusztusa óta mondogatott: a háború átalakulóban van „a zsidók elleni háborúvá”.²

Himmler és Heydrich a zsidók eltávolítását tartották fő feladatuknak. 1941. július 31-én Heydrich hivatalos felhatalmazást szerzett Göringtől a végső megoldás formába öntésére. Ehhez még össze kellett hangolni a korábbi deportálási terveket Heydrichnek ama elképzelésével, hogy a zsidókat a Szovjetunió még meghódítandó keleti területein halálra dolgoztassa. 1941 novemberében, amikor Heydrich gyűlést akart összehívni Wannseeba a végső megoldás koordinálása céljából, ez a látomás még mindig a szeme előtt lebegett. A munkaképtelen zsidókat megsemmisítik; a fizikai munkára alkalmasakat halálukig dolgoztatják valahol a meghódított Szovjetunióban. Heydrichkel a német kormány legtöbb tagja egyetértett, noha a terve nem volt különösebben időszerű. A Keleti Ügyek Minisztériuma, amely a szeptemberben felállított polgári megszálló hatóságokat felügyelte, magától értetődőnek tartotta a zsidók eltüntetését. Alfred Rosenberg, a minisztérium vezetője novemberben „az európai zsidóság biológiai kiirtásáról” beszélt, e célból a zsidókat az Európa keleti határának tekintett Urál hegység túloldalára telepítik. 1941 novemberére azonban Heydrich látomása a rabszolgamunkáról meg a deportálásról elhomályosult, mivelhogy Németország nem rombolta le a Szovjetuniót, és a hatalmas terület java részét továbbra is Sztálin birtokolta.³

Mialatt Heydrich Berlinben bürokratikus szervezőmunkával volt elfoglalva, a legügyesebben Himmler hámozta ki Hitler utópikus gondolataiból a gyakorlatias, egyszersmind látványos elemeket. Az éhségtervből átvette a fölösleges lakossági csoportok és a haszontalan kenyérpusztítók kategóriáit, és a zsidókat jelölte ki mint olyan népet, amelyen kalóriát lehet megtakarítani. A villámgyőzelemből kiemelte a négy Einsatzgruppét, amelyeknek eredetileg az volt a feladatuk, hogy a szovjet elitréteget irtsák a Szovjetunió összeomlásának siettetése érdekében – és megbízatásuk egyáltalán nem arra szólt, hogy a teljes zsidóságot megsemmisítsék. A Szovjetunió megtámadásakor nem kaptak ilyen

parancsot, és a létszámuk is túlságosan alacsony volt. Ám a civilek legyilkolásában volt tapasztalatuk, helyi segítségre is számíthattak, és a létszámukat emelni is lehetett. A Generalplan Ostból Himmler kölcsönvette az Ordnungspolizei (rendfenntartó rendőrség) zászlóaljait meg a sok ezer helyi kollaboránst, akiket eredetileg azzal bíztak meg, hogy segítsenek a meghódított szovjet területek ellenőrzésében. Ehelyett ők szolgáltatták a munkaerőt, amelyre támaszkodva a németek 1941 augusztusától véghezvihették a zsidók tömeges agyonlövését. A szóban forgó intézkedések révén, amelyeket a Wehrmacht és annak tábori rendőrsége is támogatott, a németek az év végéig a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre körülbelül egymillió zsidót gyilkolhattak meg.⁴

Himmler kezdeményezése azért lehetett sikeres, mert a Hitler fejében kísértő náci utópiák szélsőségeit fejlesztette tovább, mit sem törődve azzal, hogy Hitler akarata a külvilág legelszántabb ellenállásába ütközött. Himmler azáltal radikalizálta a végső megoldást, hogy a háború utáni időszakból előbbre, magába a háborús időszakba hozta, és (a négy korábbi deportálási elképzelés kudarca után) felmutatta a lebonyolítás mikéntjét is, azaz a zsidó polgári személyek tömeges agyonlövését. Tekintélye alig sínylette meg a villámgyőzelem elmaradását és az éhségterv kudarcát, lévén hogy ezekért a Wehrmacht, illetve a gazdasági hatóságok feleltek. Ám miközben a végső megoldást a megvalósíthatóság szintjére emelte, továbbra is dédelgette a Generalplan Ost, a hitleri „édenkert” álmát. Újra meg újra átdolgoztatta a tervet, kísérleti deportálást rendelt el a Főkörmányzóság lublini körzetébe, és mihelyt alkalom kínálkozott, sürgette Hitlert, hogy romboltasson a földig bizonyos városokat.⁵

1941 nyarán és őszén Himmler nem vett tudomást arról, ami lehetetlen, mérlegelte, mi hozhat nagyobb dicsőséget, és tette, amit tenni lehetett: lemészárolni a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre élő zsidókat a megszállt Kelet-Lengyelországban, a balti államokban és a Szovjetunióban. Azokban a hónapokban, amikor a német hatalom súlyos kihívásokkal nézett szembe, Himmler és az SS a náci doktrína e gyakorlati megvalósítására támaszkodva háttérbe szorította a polgári és katonai hatóságokat mind a megszállt szovjet területeken, mind a Német Birodalomban. A saját szavaival: „A kelet az SS-é.”⁶

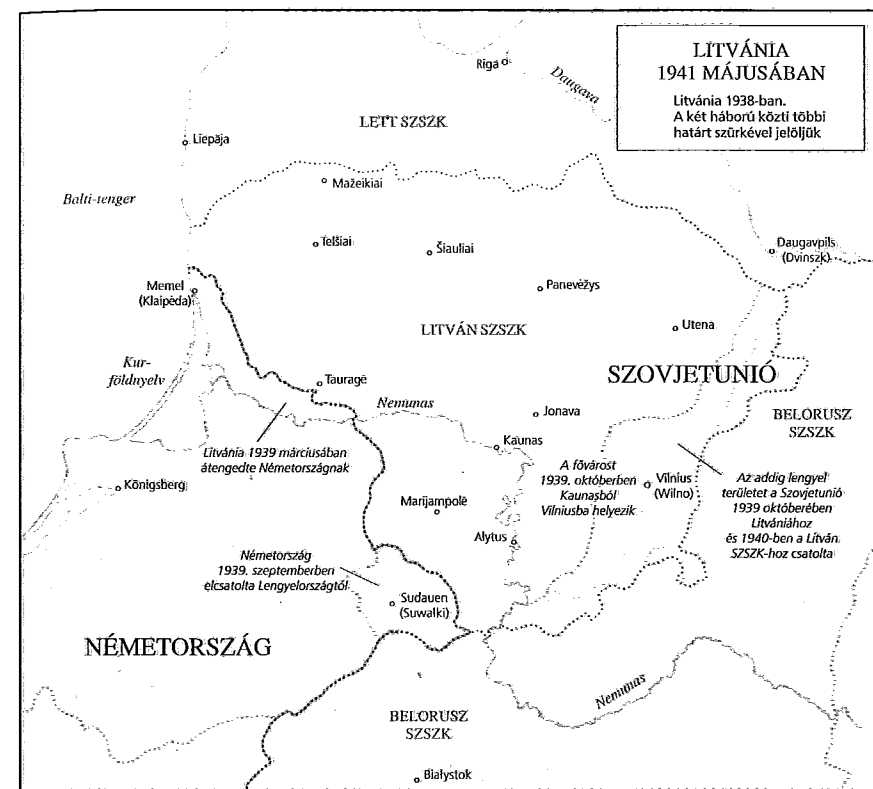

A kelet nem sokkal korábban még az NKVD hitbizománya volt. Himmler sikerének egyik titka abban állt, hogy ki tudta használni a szovjet hatalom örökségét azokon a helyeken, ahol csak a közelmúltban rendezkedett be.

Az első területeken, ahová a német katonák a Barbarossa-hadművelet keretében eljutottak, a háborús megszállók immár második vonulatát képviselték. Az 1941 nyarán elsőnek meghódított területek éppen azok voltak, amelyeket a németek az 1939. szeptemberi barátsági és határegyezményben a szovjeteknek engedtek át: tehát Kelet-Lengyelország, Litvánia, Lettország és Észtország, amelyeket a Szovjetunió időközben bekebelezett. Más szóval a Barbarossa-hadművelet keretében a német csapatok először olyan területekre nyomultak be, amelyek 1939-ig vagy 1940-ig független államok voltak, és csak ezután kerültek a háború előtti Szovjetunió tulajdonába. Román szövetségeseik ezalatt azokat a területeket foglalták el, amelyeket a Szovjetunió 1940-ben elragadott tőlük.⁷

A kettős – szovjet, majd német – megszállás még bonyolultabbá és veszélyesebbé tette a szóban forgó területek lakosságának helyzetét. Egyetlen megszállás is nemzedékekre szólóan tagolhat szét egy társadalmat; a kettős megszállás hatása még megosztóbb és még fájdalmasabb. Ez esetben olyan kockázatokkal és kísértésekkel járt, amelyek Nyugaton merőben ismeretlenek voltak. Az egyik idegen uralkodó távozása legföljebb annyit jelentett, hogy jöhet a másik. Amikor az idegen csapatok kivonultak, az emberekre nem béke várt, hanem el kellett szenvedniük a következő megszálló politikáját. Ha valaki az egyik megszállónak elkötelezte magát, a következő érában számíttania kellett arra, hogy ennek meglesznek a következményei; vagy az egyik korszakban megejtett választásokba már eleve belejátszott a következő korszak beköszöntének tudata. Ezek a váltakozások különböző csoportok számára különböző jelentéseket hordozhattak. A litván keresztények például felszabadulásként élhették meg a szovjetek 1941-es távozását; a zsidók természetesen nem értelmezheték így a németek bejövételét.

Mire a német csapatok 1941 júniusának végén megjelentek, Litvánia már két nagyobb átalakuláson esett át. Az ország még mint független állam látványlag jól járt az 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop-paktummal. Az 1939. szeptemberi barátsági és határmegállapodás ugyan a szovjeteknek engedte át Litvániát, de ezt a litvánok nem tudhatták. A litván vezetés ebben a hónapban valami egészen mást érzékelt: a náci Németország és a Szovjetunió lerombolta

Lengyelországot, amely a két háború közti korszakban végig Litvánia ellenfele volt. A litván kormány fővárosának tekintette Vilniust, amely a két háború között Lengyelországhoz tartozott. Litvánia 1939 szeptemberében nem vett részt semmilyen ellenségeskedésben, mégis lengyel területekhez jutott: októberben a Szovjetunió átadta a litvánoknak Vilniust és környékét – 7122 négyzetkilométert, 457 500 lakossal. Az adományért cserébe szovjet katonai bázisok létesülhettek az országban.⁸

Aztán alig fél évvel az után, hogy Litvánia területe Sztálin jóvoltából megnagyobbodott, a látszólagos szovjet jötevő elfoglalta az országot. 1940 júniusában Sztálin ellenőrzése alá vonta Litvániát és a másik két balti államot, Lettországot és Észtországot, majd nagy sebesen be is tagolta őket a Szovjetunióba. Az annektálást követően a Szovjetunió mintegy 21 000 embert deportált Litvániából, köztük a litván elit számos tagját. A száműzöttek ezrei közt volt egy litván miniszterelnök és egy külügyminiszter is. Több litván politikai és katonai

vezető a Gulag elől Németországba menekült. Néhányuknak voltak korábbi összeköttetései Berlinben, és valamennyiüket mélységesen elkeserítették a szovjet agresszióról szerzett tapasztalatok. A németek a litván emigránsok közül a jobboldali nacionalistákat pártolták, és néhányukat kiképezték a Szovjetunió megtámadásában való részvételre.⁹

Így aztán amikor a németek 1941 júniusában megtámadták a Szovjetuniót, Litvánia egyedülálló helyzetben volt. Hasznát húzta a Molotov–Ribbentrop-paktumból; aztán elfoglalták a szovjetek; és most a németek készültek elfoglalni. A könnyörtelen szovjet megszállás egy éve után számos litván üdvözölte a változást, de litván zsidó nemigen akadt köztük. 1941 júniusában Litvániában 200 000 zsidó élt (nagyjából ugyanannyian, mint Németországban). A németekkel együtt megérkeztek a gondosan kiválogatott nacionalista litvánok is, és elmagyarázták a helybelieknek – akik vagy elhitték, vagy úgy tettek, mintha elhinnék –, hogy a szovjet elnyomásról a zsidók tehetnek. Közvetlenül a németek megérkezése előtt zajlottak le a szovjet deportálások, és az NKVD alig néhány nappal korábban lőtt agyon számos, börtönbe vetett litvánt. Kazys Škirpa litván diplomata rádióbeszédeiben ezeket a tragédiákat használta ki, hogy a csőcseléket gyilkolásra uszítsa. A július eleji véres pogromokban a litvánok mintegy 2500 zsidót öltek meg.¹⁰

A kiképzett kollaboránsoknak és a helyi segítségnek köszönhetően a német gyilkosok Litvániában minden szükséges támogatást megkaptak. Az Einsatzgruppe A és a soraiba felvett helyi kollaboránsok hamar túllépték az eredeti útmutatást, miszerint csak bizonyos pozíciókat betöltő zsidókkal kell végezniük. Az Einsatzgruppe A az Észak hadseregcsoport nyomában érkezett Litvániába. A kebelébe tartozó Einsatzkommando 3, amelynek hatásköre Kaunas litván nagyvárost foglalta magában, annyi segéderőre tett szert, amennyire csak szüksége volt. Maga a kommandó csupán 139 főből állt, beleértve az összesen 44 tagú titkárnői és soförgárdát is. Az eljövendő hetekben és hónapokban a németek hajtották a Kaunas körüli kivégzőhelyekre áldozataikat, de 1941. július 4-től már litván egységek is gyilkolták a zsidókat, német parancsra és német ellenőrzés alatt, és az Einsatzkommando 2 már december 1-jén közölte, hogy Litvániában megoldódott a zsidókérdés. A jelentés 133 346 személy kivégzéséről szólhatott, akik között 114 856 volt a zsidó. Ám Škirpa óhajai ellenére mindez nem szolgált semmilyen litván politikai célt. Miután megpróbálta kikiáltani a független litván államot, házi őrizetbe helyezték.¹¹

Vilnius városa volt a független Lengyelország északkeleti központja és rövid időre a független, illetve a szovjetek uralta Litvánia fővárosa. Ám mindezen viszonytárságok során, sőt az elmúlt félezer évben Vilnius más funkciót is betöltött: egyik központja volt a zsidó civilizációnak, és Észak Jeruzsálemeként emlegették. A háború kezdetén mintegy 70 000 zsidó élt itt. Míg Litvánia többi része és a másik két balti állam az Einsatzgruppe A működési körébe tartozott, a vilniusi körzet (Belorussziával egyetemben) az Einsatzgruppe B-nek jutott; ezen belül a vilniusi zsidók kiirtásával az Einsatzkommando 9-et bízta meg. A kivégzéseket itt a városhoz közeli ponaryi erdőben hajtották végre. 1943. július 23-ig a németek egy litván segédcsoportot toboroztak; ez terelte a zsidók menetszlopait Ponaryba. Ott 12–20 fős csoportokban egy gödör szélére hajtották őket, ahol le kellett adniuk értéktárgyaikat és ruháikat. Aranyfogaikat erőszakkal távolították el. Ponaryban összesen 72 000 vilniusi és máshová való zsidót (valamint körülbelül 8000 nem zsidó lengyelt és litvánt) lőttek agyon.¹²

Ita Straž egyike volt a nagyon kevés életben maradt vilniusi zsidónak. A litván rendőrök olyan gödörhöz vonszolták, amely tele volt holttestekkel. Az akkor 19 éves lány azt gondolta: „Ez a vég. És ugyan mennyit láttam az életből?” A lövések nem találták el, de ő félelmében a gödörbe zuhant, hogy aztán eltakarják az utána következő tetemei. Valaki átgázolt a halottakon, és leadott néhány lefelé irányuló lövést, nehogy bárki is életben maradjon. A lány kezét eltalálta egy golyó, de ő meg sem piszent. Később aztán előmászott. „Mezítláb voltam. Csak mentem és mentem a holttestek fölött. Azt hittem, soha nem fogynak el.”¹³

A Szovjetunió magához csatolta a szomszédos Lettországot is, éppen egy évvel a német támadás előtt. A szovjetek mintegy 21 000 lettet deportáltak (köztük sok lett zsidót is), alig néhány héttel a németek érkezése előtt. Amikor a Wehrmacht közeledett Rigához, az NKVD lett foglyokat lőtt agyon. A németek itteni első számú kollaboránsa a lett nacionalista (anyai ágról német) Viktor Arajs volt, aki történetesen ismerte a fordítót, akit a német rendőri erők magukkal hoztak. A németek hozzájárulásával létrehozta az önmagáról elnevezett Arajs-kommandót, amely 1941. július elején rágyújtott egy rigai zsinagógát a bezsűfolt zsidókra. Tömeggyilkosságaikhoz a gondos németek olyan lett lövéseket választottak, akiknek a családja megszenvedte a szovjet uralmat. Júliusban az Arajs-kommandó, az Einsatzgruppe A parancsnokainak felügyelete alatt, gya-

logmenetben hajtotta a rigai zsidókat a közeli bikernieki erdőbe, és agyonlőtte őket. A németek először „bemutató lövészetet” tartottak, majd a folytatást az Arajs-kommandóra bízta. Az ilyen és ehhez hasonló lettek segítségével a németeknek 1941 végéig sikerült az ország 80 000 zsidó lakosából legalább 69 750 főt megölniük.¹⁴

A harmadik balti államban, Észtországban legalább olyan erős, ha nem erősebb volt a megalázottság érzése, mint Litvániában és Lettországbán. 1940-ben Tallinn még részlegesen sem mozgósította hadseregét, mielőtt megadta volna magát a szovjeteknek, és a másik két balti államot megelőzve engedett a szovjet követeléseknek, megíúsítva mindennemű baltikumi diplomáciai szolidaritást. A szovjetek mintegy 11 200 észtet deportáltak, köztük a legtöbb politikai vezetőt. Az Einsatzgruppe A Észtországban is több mint elegendő helyi kollaboránst talált magának. Azok az észték, akik az erdőbe húzódva álltak ellen a szovjeteknek, most beléptek a németek vezette Önvédelmi Kommandóba; de csatlakoztak azok a honfitársaik is, akik a szovjetekkel működtek együtt, hogy megpróbálják helyrehozni megtépzott renoméjukat.

Az észték felszabadítókként üdvözölték a németeket, aminek fejében a németek nemcsak a zsidókhoz, de a többi balti néphez képest is fajilag felsőbbrendűnek tekintették őket. Az észt zsidók nagyon kevesen voltak. Az Önvédelmi Kommandóhoz csatlakozott észték német utasításra megölték mind a 963 észt zsidót, akit össze lehetett szedni, ezután pedig az öldöklés zsidók nélkül is folytatódott. Mintegy 5000 nem zsidó észtet végeztek ki, amiért állítólag együttműködtek a szovjet rendszerrel.¹⁵

Amikor a németek a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre hozzáláttak birodalmuk kiépítéséhez, a szovjet államépítés friss nyomaival találkoztak. Az egykori Kelet-Lengyelországban ezek a jelek még feltűnőbbek voltak, mint a balti államokban. Míg Észtországot, Lettországot és Litvániát egy évvel a német támadás előtt, 1940 júniusában csatolták a Szovjetunióhoz, Lengyelország keleti részét kilenc hónappal korábban, 1939 szeptemberében kebeleztek be. A németek szemé elé egy jelentős társadalmi átalakulás képe tárult. Az ipart államosították, számos gazdaságot kollektivizáltak, és a nemzeti elit majdhogynem teljesen eltűnt. A szovjetek több mint 300 000 lengyel állampolgárt deportáltak, és további tízezreket lőttek agyon. A német erők közeledésének hírére az NKVD még

gyorsan kivégzett 9817 börtönbe vetett lengyelt, nehogy a németek találjanak rájuk. Amikor 1941 nyarán a németek megjelentek a Szovjetunió nyugati részében, az NKVD börtönei tele voltak friss holttestekkel, amelyeket el kellett takarítani, mielőtt a németek használatba vehették volna a börtönépületeket.¹⁶

A szovjet tömeggyilkosságok alkalmas propagandaanyaggal látták el a németeket. A náci szólam az volt, hogy a szovjetek alatt átélte szenvedésekről a zsidók tehetnek, és ez bizonyos visszhangra talált. A két háború közti Európában sokan, akár a német agitáció hatására, akár a nélkül, a zsidókat a kommunizmussal azonosították. A két háború közti kommunista pártokban és különösen a vezetőségeikben kétségkívül igen erős volt a zsidó jelenlét, és ezt a tényt az európai sajtó egy jelentős része húsz év óta nem győzte hangoztatni. A jobboldali pártok szinte áttekinthetlenné tették a kérdést, amikor azt fejtegették, hogy mivel sok kommunista zsidó, ez egyértelmű azzal, hogy sok zsidó kommunista. A két állítás alapvetően különbözik egymástól, és az utóbbi soha sehol nem volt helytálló. Már a háború előtt is a zsidókat hibáztatták a nemzetállamok eredménytelenségéért; miután pedig a háború kirobbant, és nemzetállamok omlottak össze a szovjet vagy a német támadás nyomán, még nagyobb lett a kísértés, hogy bűnbakokat szemeljenek ki. Az észték, a lettek, a litvánok és a lengyelek nemcsak független nemzetállamiságukat veszítették el, hanem státusukat és helyi hatalmukat is. Mindezt átengedték az ellenségnek, sok esetben anélkül, hogy különösebb ellenállást fejtettek volna ki. Ekként a náci propaganda vonzereje megkétszereződött: nem szégyen, ha egy állam elbukik a szovjet kommunizmussal szemben, mivelhogy azt egy hatalmas, világméretű zsidó összeesküvés támogatja; s mivel a kommunizmusról végső soron a zsidók tehetnek, helyénvaló, ha késedelem nélkül végeznek velük.¹⁷

1941 júniusának utolsó hetében és július első heteiben a Balti-tengertől dél felé, a Fekete-tengerig húzódó ív mentén zsidóellenes erőszakcselekményekre került sor. Litvániában és Lettországbán, ahol a németek helyi nacionalistákkal foghattak össze, és rövid ideig egész államok felszabadítóinak pózában tetszeleghettek, propagandájuk visszhangja nagyobb volt, és a helyiek is nagyobb számban csatlakoztak hozzájuk. Az egykori Lengyelország néhány jelentősebb városában, például Białystokban, a németek saját erőből rendeztek nagyméretű tömeggyilkosságokat, ezzel egyfajta példát teremtve. A Molotov–Ribbentrop-vonal keleti oldalához közeli Białystok város korábban Északkelet-Lengyelor-

szághoz, most Belorussziához tartozott. A Wehrmacht június 27-én foglalta el, és az Ordnungspolizei 309-es zászlóalja közvetlenül ezután hozzálátott, hogy kifossa és leölje a polgári lakosságot. A német rendőrök mintegy háromszáz zsidóval is végeztek; holttestük ott hevert a külvárosban. Ezután további több száz zsidót tereltek egy zsinagógába, amelyet felgyújtottak, és a meneküléssel próbálkozókat lelőtték. Ezenközben Himmler maga is megérkezett Białystokba, ahol kiadta az utasítást, miszerint a zsidókkal úgy kell elbánni, mintha partizánok volnának. Az Ordnungspolizei ekkor, július 8-a és 11-e között ezer zsidó férfit hurcolt a város szélére, és kivégezte őket.¹⁸

A korábbi Kelet-Lengyelország délebbre fekvő vidékein, ahol a lakosság többsége ukrán volt, a németek az ukrán nacionalizmusra alapoztak, és a zsidókat hibáztatták az ukránokat sújtó szovjet elnyomásért. Kremenecben, ahol több száz rabot már meggyilkolva találtak, egy pogrom során mintegy 130 zsidót öltek meg. Lutszkban, ahol a németeket mintegy 2800 legéppuskázott rab teteme várta, a németek kétezer zsidót öltek meg, kijelentve, hogy ez a bosszú a szenvedésekért, melyeket a zsidó kommunisták az ukránokra mértek. Lvovban, ahol 2500 rab hevert holtan az NKVD börtönében, az Einsatzgruppe C a helyi milíciával karöltve rendezett többnapos pogromot. A németek a halott rabokat a zsidó titkosrendőrök ukrán áldozatainak kiáltották ki; valójában az áldozatok között elég sok volt a lengyel és a zsidó (a legtöbb titkosrendőr pedig alighanem orosz és ukrán volt). Egy másik Einsatzgruppe egyik tagja 1941. július 5-én így örököltette meg naplójában a pogrom látványát: „A zsidók százával rohannak végig az utcán, vérben úszó arccal, lyukakkal a fejükben, kifordult szemmel.” A háború első néhány napján a helyi milícia, német segítséggel és buzdításra vagy a nélkül, pogromok sorozatában ölt vagy öletett meg 19 655 zsidót.¹⁹

A politikai számítás és a helyiek múltbeli sérelmei mégsem adnak teljes magyarázatot a pogromokban való részvételre. A zsidók elleni erőszak arra is jó volt, hogy erősítse a németek és a helyi nem zsidó lakosság egyes elemei közti kapcsolatokat. A düh – és ez egybeesett a németek szándékával – nem annyira a szovjet rendszer kiszolgálói, mint inkább a zsidók ellen irányult. Azok, akik megfogadták a németek biztatását – akár hittek abban, hogy minden nyomorúságukért a zsidók a felelősek, akár nem –, tudták, hogy ezzel új uraik kedvében járnak. Akcióikkal a nemzetiszocialista világnézetet hitelesítették. Ha bosszúból

az NKVD kivégzése miatt zsidókat öltek, ezzel megerősítették a nácik felfogását, akik a Szovjetuniót zsidó államnak tartották. A zsidók elleni erőszak révén azok a helyi észtek, lettek, litvánok, ukránok, beloruszok és lengyelek, akik együttműködtek a szovjet rendszerrel, lemoshatták magukról a bélyeget. Az elgondolás, miszerint a kommunistákat csak a zsidók szolgálták ki, nemcsak a hódítóknak volt kényelmes, de a meghódítottak egy részének is.²⁰

Mindamellet ez a pszichikai „elnácisítás” sokkal nehezebben ment volna, ha nem állnak rendelkezésre a szovjet atrocitások kézzelfogható bizonyítékai. A pogromok ott játszódtak le, ahová a szovjetek a közelmúltban vonultak be és honosították meg rendszerüket – ott, ahol a megelőző hónapok során a szovjet erőszakszervezetek letartóztatásokat, kivégzéseket, deportálásokat hajtottak végre. Közös produktumról van szó: a szovjet szöveg náci kiadásáról.²¹

A németek tehát a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre találkoztak a szovjet erőszak nyomaival, és ebből az SS is, a vezérkara is hasznat húzott. Himmler és Heydrich mindig is hangoztatta, hogy az élet nem más, mint ideológiák összecsapása, és a törvényesség hagyományos európai értelmezését fel kell hogy váltsa a keleti faji és ideológiai ellenség elpusztításához szükséges könyörtelen erőszak. A német törvények hagyományos érvényesítőinek, a rendőröknek „ideológiai katonákká” kell válniuk. Ezért Himmler és Heydrich a háború előtt megtisztították a rendőrséget a megbízhatatlannak minősített emberektől, buzdították a rendőröket, hogy lépjenek át az SS-be, majd az SS-t és a biztonsági rendőrséget (Kriminalpolizei plusz a Gestapo) közös parancsnokság alá helyezték azzal a céllal, hogy egységes erőként vigyék keresztül a megelőző jellegű faji háborút. Mire a Szovjetunió elleni támadásra sor került, a német rendőrtisztek egyharmada az SS tagja volt, és mintegy kétharmaduk belépett a nemzetiszocialista pártba.²²

A meglepetésszerű német támadás hatására az NKVD kapkodni kezdett, és ezért látszott a kelet a törvénytelenység zűrzavaros honának, amelyre igen csak ráfér az új német rend. Az általában diszkréten működő erőszakszervezetről kiderült, hogy halomra gyilkolja a börtönök lakóit. A németek áttörték a megtévesztés, titkosság és színlelés azon rétegeit, amelyek az 1937–38-ban és 1930–33-ban elkövetett (jóval súlyosabb) bűnöket eltakarták. Szövetségesével együtt Németország volt az első hatalom, amely így hatolt be a Szovjetunió területére, vagyis elsőként és egyedül mutathatott fel közvetlen bizonyítékokat

a sztálini tömeggyilkosságokról. Mivel a szóban forgó bűnöket a németek tárták fel, a börtönökben elkövetett gyilkosságok, mielőtt történelemmé lettek volna, a politika eszközéül szolgáltak. Márpedig ha a tényeket propagandaanyagnak használják, jóformán lehetetlen kihámozni őket eredeti értelmezésük politikai összefüggéseiből.

A szovjet erőszakcselekmények bizonyítékai láttán a német rendfenntartó erők, miközben nekiláttak elkövetni a maguk bűneit, úgy léphettek fel, mint akik jóváteszik a szovjet rendszer bűneit. A beléjük sulykolt doktrínák fényében értelmezhetőnek tűnt mindaz, amit a kétszeres megszállást elszenvedett területeken tapasztaltak, hiszen megerősítette őket abban, amire oktatták és felkészítették őket: íme a szovjet rendszer bűnös gyakorlata, amelyet a zsidók irányítanak a maguk érdekében és a maguk hasznára. A német SS-ek, rendőrök és katonák a szovjet atrocitásokra hivatkozva igazolták önmaguk előtt is a politikát, amelyet hamarosan meg kellett valósítaniuk: zsidó nők és gyermekek tömeges legyilkolását. A börtönbe zártak lemészárlása azonban, bármily súlyosan érintette is a szovjet rendszer bűneit elszenvedő helyi lakosságot, a náci vezetők szemében inkább katalizátorként szolgált, semmint indokul.

1941 júliusában Himmler büszkén mutathatta meg gazdájának, Hitlernek, hogy van füle a nemzetiszocializmus sötétebb akkordjaihoz is, és készséggel alkalmazza a totális könyörtelenség politikáját. Szervezetei, az SS és a rendőrség az új keleti kolóniákon versenyben álltak a katonai és polgári megszálló hatóságokkal: melyiküké a fő hatalom. Emellett Hitler kegyeiért Himmler Göringgel is versenyzett, akinek a gazdasági terjeszkedésről szóló tervei a háború előrehaladtával fokozatosan veszítettek hitelükből. Himmler ezzel szemben kimutatta, hogy agyonlőni sokkal könnyebb, mint éheztetni, deportálni, rabszolgasorba vetni. Mint a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosa, Himmler hatásköre a faji ügyek tekintetében csak a meghódított Lengyelországra terjedt ki; a meghódított Szovjetunió elvben nem tartozott alája. De ahogy a német erők egyre beljebb hatoltak a háború előtti Szovjetunióba, Himmler úgy tett, mintha itt is ő volna az illetékes, és a rendőrség meg az SS fejeként arra használta hatalmát, hogy lendületbe hozza a faji átalakítás gyilkos erőszakra alapozott politikáját.²³

1941 júliusában személyesen utazta be a Szovjetunió nyugati vidékeit, hogy ki hirdesse az új irányvonalat: ezentúl a zsidó férfiakkal együtt a nőket és a gyerekeket

is meg kell ölni. A helyszínen tartózkodó német erők azonnal engedelmeskedtek. A Dél hadseregcsoport nyomában haladó Einsatzgruppe C eladdig lanyhább volt a zsidók tömeges lemészárlásában, mint az Einsatzgruppe A (balti államok) és az Einsatzgruppe B (Vilnius és Belorusszia). Most azonban, Himmler felbujtására, augusztus és szeptember folyamán mintegy 60 000 zsidóval végzett. Itt nem pogromokról, hanem szervezett kivégzésekről volt szó. Az Einsatzgruppe C-hez tartozó Einsatzkommando 5 július 5-én egyenesen arról panaszkodott, hogy a helybéli ukránok és német katonák kezdeményezte pogrom megakadályozta őket az umanyi zsidók agyonlövésében. A következő két napon azonban az Einsatzkommando 5-nek mégiscsak sikerült agyonlőnie 1400 umanyi zsidót (csak néhány zsidó nőt kíméltek meg, akiket befogtak, hogy a zsidó temető lebontott sírköveiből utat építsenek). Az ugyancsak az Einsatzgruppe C-hez tartozó Einsatzkommando 6 a jelek szerint csak Himmler szemléljét követően gyilkolt nőket.²⁴

A nők és gyerekek agyonlövése olyan lélektani határt jelentett, amelyet Himmler mindenáron át akart törni. Mivel az Einsatzgruppék általában csak zsidó férfiakat öltek, Himmler a parancsnoksága alatt álló Waffen-SS, az SS harcoló alakulata egységeit rendelte ki egész közösségek legyilkolására, a nőket és a gyerekeket is beleértve. 1941. július 17-én Hitler utasította Himmlert a megszállt területek „pacifikálására”. Két nappal később Himmler azzal a határozott paranccsal indította el az SS lovasdandárját az Ukrajna és Belorusszia közti Poléziai-mocsárvilágba, hogy a zsidó férfiakat lőjék agyon, a zsidó nőket pedig kergessék be a mocsarakba. Utasításait Himmler a partizánok elleni akciók nyelvéen fogalmazta meg, ám augusztus 1-jén a lovasdandár parancsnoka tisztázta a feladatot: „Egyetlen zsidó férfi sem maradhat életben, egyetlen család sem maradhat a falvakban.” A Waffen-SS egykettőre megértette Himmler szándékait, és gondoskodott közleményének elterjesztéséről. Augusztus 13-ig 13 788 zsidó férfit, nőt és gyermeket öltek meg. Himmler az 1. SS gyalogdandárt is mozgósította az Ukrajnában állomásozó Einsatzgruppék és rendőri erők támogatására. 1941 folyamán a Waffen-SS alakulatai a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre több mint 50 000 zsidót gyilkoltak meg.²⁵

Himmler gondosan megerősítette az Einsatzgruppákat úgy, hogy minden, útjukba kerülő zsidóval végezhesse. 1941 augusztusától főképpen az Ordnungspolizei tizenkét zászlóalja bonyolította le a megsemmisítő akciókat. Mivel a hadjárat a vártnál lassabban haladt, a németek az Ordnungspolizeit az

egész meghódított szovjet területen szét akarták szórni; ez a szervezet ugyanis a hódítás hátszágában a tervezettnél nagyobb létszámban volt jelen. Augusztusra a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre végrehajtandó tömeggyilkosságokhoz mintegy 20 000 fő állt rendelkezésre. Úgy tűnik, Himmler engedélyezte a már széleskörűen elterjedt gyakorlatot, hogy a kivégzésekhez helyi rendőröket is toborozzanak. A litvánok, lettek és észtek jóformán a kezdetektől részt vettek a gyilkos akciókban. 1941 végéig ukránok, beloruszok, oroszok és tatárok tízezei csatlakoztak a helyi rendőri erőkhöz. Különösen kíváncsúnak számítottak a Szovjetunióban élő népi németek, akik aztán valóban kiemelkedően vették ki részüket a zsidók lemészárlásából. Az Ordnungspolizeit és a helyi közreműködőket is beszámítva a megszállt szovjet területek zsidóságának kiirtásához elegendő munkaerő állt rendelkezésre.²⁶

A kezdeményezést Himmler vállalta, ő irányította a gyilkolást, és a kényszer alkalmazására kész hivatali apparátust is megszervezte. Mivel továbbra is élvezte Hitler bizalmát, kedve szerint manipulálhatott a rendőri intézményekkel. A felsőbb SS- és rendőri vezetők posztjának hatalmát a megszállt szovjet területekre is kiterjesztette. Magában Németországban az ilyen beosztásban dolgozók csupán egy újabb adminisztratív rétegnek számítottak, ám keleten betöltötték azt a szerepet, amelyet Himmler eleve nekik szánt: az ő személyes képviselői lettek, és meghatározó lépcsőfokot alkottak a rendőri kényszerintézkedések végrehajtásának leegyszerűsített hierarchiájában. Egy-egy felsőbb SS- és rendőri vezetőt rendeltek ki az Észak, Közép és Dél hadseregcsoport mellé, egy negyedik személyt pedig készenlétben tartottak a Kaukázusba való benyomuláshoz. Ezek a személyek elméletben az 1941 szeptemberében létesített polgári megszálló hatóságoknak voltak alárendelve (északon a Reichskommissariat Ostlandnak, délen a Reichskommissariat Ukrainának), de valójában Himmlernek jelentettek. Bletchley Parkban, ahol az angolok a német kommunikációt dekódolták, az is világossá vált, hogy a felsőbb SS- és rendőri vezetők „a »teljesítményt« illetően egyfajta versenyben állnak egymással”.²⁷

1941 augusztusának végén, Kamenyec-Podolszkij délnyugat-ukrajnai városban tömegesen lőttek agyon zsidókat. A németek ez alkalomból úgyszólván bemutatót tarthattak erőik összehangoltságából. Itt maga a háború teremtette meg a zsidó menekültek problémáját.

A németekkel szövetséges Magyarország magához csatolhatta Csehszlovákia legkeletibb tartományát, a kárpátaljai Ruténföldet. A magyarok ahelyett, hogy magyar állampolgárságot adtak volna az itt élő zsidóknak, mint „hontalanokat” keletre, a németek megszállta Ukrajnába ülték őket. Ám a németek korlátozott erőforrásait túlságosan megterhelte a zsidók beözönlése, és Friedrich Jeckeln, a körzet felsőbb SS- és rendőri vezetője magához ragadta a kezdeményezést, vélhetően azért, hogy egy augusztus 12-re kitűzött tanácskozáson sikerről számolhasson be Himmlernek. Személyesen repült a helyszínre, hogy intézkedjen. A németek kiválasztották a Kamenyec-Podolszkijhoz közeli terepet, és odahajtották a menekültek helyi zsidókkal is kiegészített seregét. Az áldozatokat az Ordnungspolizei 320. zászlóalja és Jeckeln személyes törzsszázada lőtte a kiásott gödrökbe. Négy napon át, augusztus 26-a és 29-e között mintegy 23 600 zsidót öltek meg – Jeckeln rádióon közölte Himmlerrel a számot. Ez volt a németek által elkövetett addigi legnagyobb vérengzés, és mintául szolgált a továbbiakhoz.²⁸

A Wehrmacht felbujtóként szerepelt és közre is működött a tömeggyilkosságokban, sőt néha meg is rendelte őket. 1941. augusztus végén, a háború kilencedik hetében a vezetést komolyan aggasztotta a hátország élelmiszerellátása és biztonsága. A zsidók kiirtása élelmiszert szabadított fel, és a náci logika szerint a partizánfelkeléseket is hátráltatta. A Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott tömeges kivégzések után a Wehrmacht rendszeresen együttműködött zsidó közösségek megsemmisítésében az Einsatzgruppékkel és a rendőri alakulatokkal. Valahányszor elfoglaltak egy újabb várost, a rendőrség (ha épp jelen volt) összeszedett néhány zsidó férfit, és agyonlőtte őket; a Wehrmacht pedig lajstromba vette a megmaradt lakosságot, megjelölve, kik a zsidók. Ezután a rendőrséggel megállapodtak, hány zsidót öljenek meg a még életben levőkből, és hányat hagyjanak meg a gettóban, hogy kényszerszolgálatra fogják őket. A válogatás után a rendőrség újabb megszárlást hajtott végre, amelyhez gyakran a hadsereg szolgáltatta a teherautókat, a löszert meg az őrköt. Ha az adott helyszínen a rendőrség nem volt jelen, a hadsereg maga írta össze a zsidókat, és maga szervezte meg a kényszerszolgálatát, a rendőrség pedig később gondoskodott a kivégzésekről. Ahogy a központi irányelvek világosabbak lettek, és az együttműködés formái kialakultak, úgy emelkedett a duplájára először júliusban, majd augusztusban is a megszállt Ukrajnában meggyilkolt zsidók száma.²⁹

1941 szeptemberében Kijevben újabb összeütközésre került sor a szovjet hatalom megmaradt képviselőivel, és ez ürügyet szolgáltatott az eskaláció újabb fokozatára: első ízben történt kísérlet arra, hogy egy nagyváros teljes zsidóságát kiirtsák.

Szeptember 19-én, több héttel a kitűzött határidő után, a Wehrmacht Dél hadseregcsoportja a Közép hadseregcsoport segítségével bevette Kijevet. Szeptember 24-én egy sor bomba és akna robbant ott, ahol a németek berendezték megszálló apparátusuk irodáit; az épületek romba dőltek. A robbanások egy része időzített volt: a szovjet erők hagyták ott a szerkezeteket, mielőtt visszavonultak volna – ám a robbanóanyag másik részét a jelek szerint a Kijevben maradt NKVD-sek hozták működésbe. A németek kihúzták halottaikat és sebesülteiket a törmelék alól, és egyszer csak úgy érezték: a város nem biztonságos számukra. Egy helyi lakos visszaemlékezése szerint lefagyott arcukról a mosoly. A Wehrmacht arra készült, hogy tovább nyomuljon kelet felé, és több tucat emberük

halálával alig maradt személyzetük a metropolis kormányzására. A követendő ideológiai vonal azonban világos volt: ha az NKVD volt a bűnös, akkor erről is a zsidók tehetnek. Egy szeptember 26-i megbeszélésen a katonai hatóságok megállapodtak a rendőrség és az SS képviselőivel: a bombázás méltó megtorlása csakis a kijevi zsidók kivégzése lehet. Bár közülük a legtöbben a város bevétele előtt elmenekültek, még mindig több tízezren maradtak. Őket kellett megölni.³⁰

A hadművelet kulcsa a dezinformáció volt. A Wehrmacht propagandakülönítménye rölapokon utasította a kijevi zsidókat, hogy halálbüntetés terhe mellett jelenjenek meg egy megadott utcáson a város egyik nyugati negyedében. A németek azt állították, áttelepítésről van szó: ez lett aztán az ilyen tömeggyilkosságokat megelőző, bejártatott hazugság. Fel is szólították az áldozatokat: hozzák magukkal irataikat, pénzüket és értéktárgyaikat. 1941. szeptember 29-én a megmaradt kijevi zsidóság zöme meg is jelent a megadott helyen. Némelyek arról győzködtek magukat, hogy nem eshet bántódásuk, hiszen másnap lesz jom kippur, az Engesztelés napja, a zsidók legnagyobb ünnepe. Sokan már hajnal előtt ott voltak abban a reményben, hogy majd jó helyet kapnak az áttelepítést lebonyolító vonatokon – amelyek természetesen nem léteztek. Az emberek hosszú utazásra csomagoltak; az öregasszonyok hagymakoszorút akasztottak a nyakukba, hogy legyen mit enni. Miután a több mint 30 000 ember összegyűlt, az utasításnak megfelelően végigvonultak a Melnyik utcán a zsidó temető felé. A közelben lakók megfigyelése szerint „a véget nem érő sor elárasztotta az úttestet és a járdákat”.³¹

A zsidó temető kapujának közelében a németek úttorlaszt emeltek: itt ellenőrizték az iratokat, és hazaküldték az odakeveredett nem zsidókat. Innentől a zsidókat automata fegyverekkel felszerelt, kutya német örök kísérték. Ha előbb nem is, az ellenőrző pontnál a zsidók többsége bizonyára elgondolkodott: vajon igazából milyen sors vár rájuk? A harmincéves Dina Pronyicseva, aki a családja előtt ment, egyszer csak puskalövéseket hallott. Azonnal rájött, mi a helyzet, de a szüleinek nem szólt, nehogy felizgassa őket. Inkább ment velük tovább az asztalokig, ahol a németek begyűjtötték az értéktárgyakat meg a ruhákat. Édesanyja jegygyűrűjét már elvette egy német, és Pronyicseva ráeszmélt, hogy az anyja ugyanúgy tisztában van a helyzettel, mint ő. Mindazonáltal csak akkor fordult meg a fejében a szökés gondolata, amikor az anyja éles hangon odasúgta: „Te nem látszol zsidónak!” Az efféle helyzetekben, amikor az emberi

elme kínkeservesen próbálja tagadni az eljövendőket, és az emberi szellem az utánzás, az engedelmesség, ezáltal a pusztulás útjára téved, ritkaság az ilyen nyílt és egyértelmű kommunikáció. Pronyicseva, akinek a férje és ekként a neve is orosz volt, közölte az asztalnál ülő egyik némettel, hogy ő nem zsidó. A német félreállította azzal, hogy várjon, amíg végeznek a napi munkával.³²

Dina Pronyicseva ekként látta, mi történik a szüleivel, a nővérével és a többi kijevi zsidóval. Miután értéktárgyaikat és irataikat leadták, kényszerítették őket, hogy vetkőzzenek meztelenre. Ezután fenyegetések és a fejek fölé célzott lövések közepette hajtották őket tízes csoportokban a Babij Jar nevű szurdok szélére. Sokakat megvertek útközben: Pronyicseva felidézte, hogy az emberek „már a kivégzésük előtt is véresek voltak”. Le kellett hasalniuk az alattuk összegyűlt holttestekre, így várták a felülről és hátulról elcsattanó lövéseket – utánuk pedig jött a következő csoport. Így jöttek sorban és haltak meg egymás után a zsidók harminchat órán át. Haldoklás közben és a halálban talán egyformák az emberek, de a végső pillanatokban mindegyik különbözött a többiektől, mindenkit más és más gondolatok, előérzetek foglalkoztattak, mígnem egyszerre minden megvilágosodott, és utána elsötétült. Voltak, akik a halál küszöbén nem magukra, hanem másokra gondoltak; például egy Szára nevű, 15 éves, szép kislány édesanyja, aki könyörgött, hogy a lányával egyszerre öljék meg. Még a végső percben is létezett hát gondoskodás és féltés: ha látja, ahogy a lányát lelövik, nem fogja látni megbecsztelenítve. Egy meztelenre vetkőzött anya, tudván tudva, hogy élete utolsó pillanatait éli, még megszojtatta a csecsemőjét. Amikor a babát élve dobták a szurdokba, az asszony utána ugrott – így lelte halálát. Az emberek csak a gödörben vesztették el egyéniségüket, és váltak semmivé vagy a végösszeg egyik tételévé: összesen 33 761-en voltak. Mivel a holttesteket később exhumálták és máglyán elégették, majd a megmaradt csontokat megőrlték és homokkal keverték össze, valóban csak ez a szám maradt meg belőlük.³³

A munkanap végén a németek úgy határoztak, hogy Dina Pronyicsevát is megölik. Nem számított, zsidó-e vagy sem, a lényeg, hogy túl sokat látott. A sötétben néhányadmagával a szurdok szélére vitték, de nem kényszerítették, hogy levetkőzzön. A nő az ebben a helyzetben egyetlen lehetséges módszert választotta az életben maradásra: amikor az első lövések eldördültek, a mélybe ugrott, és utána halottnak tette magát. Elviselte a testen végigcaplató német súlyát, akkor sem moccant, amikor a csizmás láb a mellén és a kezén taposott.

Amikor rájuk szórták a földet, sikerült egy kis rést nyitva tartania, hogy levegőt kapjon. Hallotta, ahogy egy kisgyermek a mamáját hívja, és a saját gyerekeire gondolt. Aztán beszélni kezdett magában: „Állj fel, Dina, fuss el, szaladj a gyerekeidhez!” Lehet, hogy a szavak műveltek csodát, mint már korábban is, amikor az anyja, aki most valahol alatta holtan feküdt, elsuttogta utolsó tanácsát. Kiásta hát magát, és hangtalanul elosont.³⁴

Dina Pronyicseva visszatért a maroknyi, életben maradt kijevi zsidó vészterhes világába. A törvény előírta, hogy a zsidókat át kell adni a hatóságoknak. A németek nem fukarkodtak az anyagi ösztönzőkkel: fejpénzt adtak, és néha az elkapott zsidó lakáskulcsát is a feljelentőnek ajándékozták. Akárcsak a Szovjetunió egész területén, Kijevben is hozzászórtak az emberek „a nép ellenségeinek” feljelentéséhez. Nem olyan sokkal korábban, 1937-ben és 1938-ban a helyi fő ellenséget a „lengyel kémek” képviselték; őket kellett az NKVD-nek kiszolgáltatni. Most, amikor az NKVD egykori irodáiban a Gestapo rendezkedett be, az ellenség a zsidó lett. A német rendőrségre beállító spicli elsőnek egy horogkeresztes karszalagot viselő őrral találkozott – de az őr háta mögött sarlókalahalpas sáv díszítette a falat. A zsidó ügyekkel foglalkozó iroda meglehetősen kicsiny volt, hiszen a zsidó „bűnök” felderítésénél mi sem volt egyszerűbb: a szovjet útlevelel, ha nemzetiségként a zsidót tüntette fel (vagy egy előbőr nélküli hímvessző), gyors halált jelentett. Iza Belozovszkajának, egy bujkáló kijevi zsidó fiatalasszonynak volt egy Igor nevű kisleánya, aki sehogy sem tudott eligazodni a helyzeten. „Mi az, hogy zsidó?” – kérdezte az édesanyjától. A gyakorlatban erre a kérdésre vagy a szovjet személyi iratokat böngésző német rendőrök adták meg a választ, vagy az olyan német doktorok, akik az Igorhoz hasonló kisleányt „orvosi vizsgálatnak” vetették alá.³⁵

Iza Belozovszkaja úgy érezte, mindenfelől a halál zárja körül. „Erős vágy fogott el – írta később –, hogy a fejemet és egész testemet hamuval hintsem be, hogy ne halljak semmit, hogy porrá váljak.” Mégis kitartott, és életben maradt. Némelyek, akik már feladták a reményt, nem zsidó házastársuk vagy családjuk odaadásának köszönhetően éltek túl a katasztrófát. Egy Szojja Ejzenstajn nevű bába például abban a veremben rejtőzködött, amelyet a férje ásott az udvaruk végén. Koldusasszonynak öltözött, úgy vezette a rejtékhelyhez a férfit, és kutya-sétáltatás közben mindennap felkereste: úgy beszélt hozzá, mintha a kutya-hoz intézné szavait. Az asszony könyörgött, hogy hozzon neki mérget, de a férj csak

étellel és vízzel volt hajlandó ellátni. Az elfogott zsidókat a németek a kijevi börtönbe zárták, azokba a cellákba, ahol három évvel korábban a nagy terror áldozatai sínylődtek. Amikor a börtön megtelt, a zsidókat más foglyokkal együtt hajnalban zárt teherautón vitték el; a kijeviek úgy rettegtek ettől a teherautótól, mint korábban az NKVD „fekete varjúitól”, amelyek ugyanezen a kapun gördültek ki. A jármű Babij Jarba vitte rakományát, ahol az áldozatok meztelenre vetkőzve, a szurdok szélén térdelve várták a lövést.³⁶

Babij Jar megerősítette a kamenyec-podolszkiji precedenst: ettől kezdve Ukrajna északi, déli és középen lévő városaiban így irtották a zsidókat. Mivel a Dél hadseregcsoporthoz később foglalta el Kijevet, és a német eljárásokról szóló hírek gyorsan terjedtek, ezekről a területekről a legtöbb zsidó keletre menekült, és életben maradt. Aki nem ment el, meghalt. Dnyepropetrovszkban 1941. október 13-án mintegy 12 000 zsidót öltek meg. Összegyűjtésüket és kivégzésüket megkönnyítették a németek által létesített helyi hatóságok. Harkovban az Einsatzgruppe C-hez tartozó Sonderkommando 4a utasította a városvezetést, hogy telepítse egyetlen kerületbe a megmaradt zsidókat. December 15-én és 16-án több mint 10 000 harkovi zsidót szállítottak egy városszéli traktorgyárba, ahol 1942 januárjában kisebb csoportokban lőtte őket agyon az Ordnungspolizei 314-es zászlóalja és a Sonderkommando 4a. Voltak, akiket egy teherautó rakterébe zártak, és kipufogógázzal fojtottak meg. Az elgázosító teherautókat Kijevben is kipróbálták, de a biztonsági rendőrség tiltakozott a vérrel és ürülékkel szennyezett, elformátlanodott holttestek kirakodása ellen, így erről az eljárásról letettek. A kijevi német rendőrök jobban szerették gödrökbe és szurdokokba lőni az embereket.³⁷

Belorussziában, a Közép hadseregcsoporthoz vonalai mögött némileg eltérő ritmusban zajlottak a tömeggyilkosságok. A háború első nyolc hetében az Arthur Nebe vezette Einsatzgruppe B Vilniusban és Belorussziában több zsidót ölt meg, mint a másik két hasonló alakulat. Ám augusztus végétől katonai megfontolásból egy ideig szüneteltek az akciók. Hitler elvont néhány hadosztályt a Közép hadseregcsoporthoz, hogy támogassák a Dél hadseregcsoporthoz a Kijevért folyó szeptemberi harcokban. Hitlernek ez a döntése késleltette a Közép hadseregcsoporthoz abban, hogy legfőbb feladatához híven Moszkva ellen vonuljon.³⁸

Mihelyt Kijev elesett, és a hadseregcsoporthoz továbbmenetelhetett Moszkva felé, folytatódhatott az öldöklés is. 1941. október 2-án a Közép hadseregcsoporthoz kiegészítő támadást indított Moszkva ellen – ez volt kódolt nevén a Tajfun-hadművelet –, és ekkor több rendőri és biztonsági hadosztályt rendeltek ki, hogy az offenzíva hátszágát megtisztítsák a zsidóktól. A Közép hadseregcsoporthoz 78 hadosztályában 1,9 millió katonával nyomult Moszkva felé. A zsidó férfiak, nők és gyerekek tömeges lemészárlását ettől kezdve a megszállt Belorusszia egész területére kiterjesztették. 1941 szeptembere folyamán a Sonderkommando 4a és az Einsatzgruppe C-hez tartozó Einsatzkommando 5 már javában irtotta a falvak és kisebb városok zsidóságát, október elején pedig az akciót a nagyvárosokban folytatták.³⁹

1941 októberében Mogiljov lett a megszállt Belorusszia első olyan nagyobb városa, ahol jóformán az összes zsidót megölték. Egy német-osztrák rendőr így számolt be feleségének arról, amit a város zsidóságának agyonlövése közben érzett és átélt: „Az első kísérlet közben egy kicsit még remegett a kezem, de aztán az ember megszokja. A tizedik menetben már nyugodtan céloztam, és biztos kézzel lőttem le a sok nőt, gyereket és kisdedit. Folyvást arra gondoltam, hogy odahaza nekem is van két kisgyerekem, akikkel ezek a hordák ugyanígy, ha nem tiszerte kegyetlenebbül bánnának el. A GPU börtöneiben sínylődő, megkínzott ezrek és ezrek pokoli szenvedéseikhez képest mi szép gyors halált osztottunk nekik. A csecsemők nagy ívben repültek át a levegőn, és mi röptükben lőttük darabokra őket, mielőtt a testük a gödörbe meg a vízbe zuhant.” Október 2-án és 3-án Mogiljovban a németek (ukrán segédrendőrök közreműködésével) 2273 férfit, nőt és gyermeket lőttek agyon, akiket október 19-én újabb 3726 áldozat követett.⁴⁰

Itt, Belorussziában kifejezett parancs rendelte el a nők és gyermekek megölését: ezt a parancsot Erich von dem Bach-Zelewski, az „Orosz Közép” (a Közép hadseregcsoporthoz mögötti területek) felsőbb SS- és rendőri vezetője adta ki. Bach-Zelewski, aki Hitler szerint „a vértengeren is át tudna gázolni”, Himmler közvetlen képviselője volt, és minden bizonnyal az ő óhajainak szellemében járt el. A megszállt belorusz területeken a zsidókérdést illetően különös élességgel vált érzékelhetővé az SS és a hadsereg összhangja. Gustav von Bechtolsheim tábornok, a minszki körzet biztonságáért felelős gyalogoshadosztály parancsnoka,

lelkesen pártolta a zsidók tömeges legyilkolását mint megelőző rendszabályt. Kedvenc szavajárása volt, hogy ha a szovjetek megszállták volna Európát, a zsidók kiirtották volna a németeket. A zsidók „a szó európai értelmében már nem emberek”, és ezért „el kell pusztítani őket”.⁴¹

Himmler 1941 júliusában tette a magáévá a nők és gyermekek kiirtásának programját, 1941 augusztusában pedig a zsidó közösségek teljes megsemmisítését tűzte ki célul – így akart ízelítőt adni az eljövendő paradicsomból, Hitler áhított édenkertjéből. Eksztatikus, posztapokaliptikus látomás volt ez a háború utáni helyzetről, a halál utáni életről és a fajról, amely a többi faj kiirtása után győztesen feltámad. Az SS tagjai a rasszizmussal együtt az álmodat is elfogadták. Időnként osztozott benne az Ordnungspolizei is, s tevékeny részvételük természetesen le is züllesztette őket. A Wehrmacht tisztjei és katonái gyakran gondolkodtak lényegében ugyanúgy, mint az SS, bár voltak bizonyos katonáiban gyakorlatias szempontjaik is: ha a zsidók eltűnnek a színről, több lesz az esély az egyre nehezebb háború győzedelmes befejezésére, a partizán ellenállás megfékezésére vagy legalább az élelmész javulására. Azok, akik magukban nem értettek egyet a zsidók tömeges legyilkolásával, úgy érezték, nincs más választásuk, elvégre Himmler közelebb áll Hitlerhez, mint ők. Ám az idő múlásával általában még az ilyen katonatisztek is arra a meggyőződésre jutottak, hogy szükség van a zsidók kiirtására – nem azért, mert a háborús győzelem küszöbönáll, ahogy azt Himmler és Hitler 1941 nyarán még elhihette, hanem éppen azért, mert a háborút könnyen el is veszíthetik.⁴²

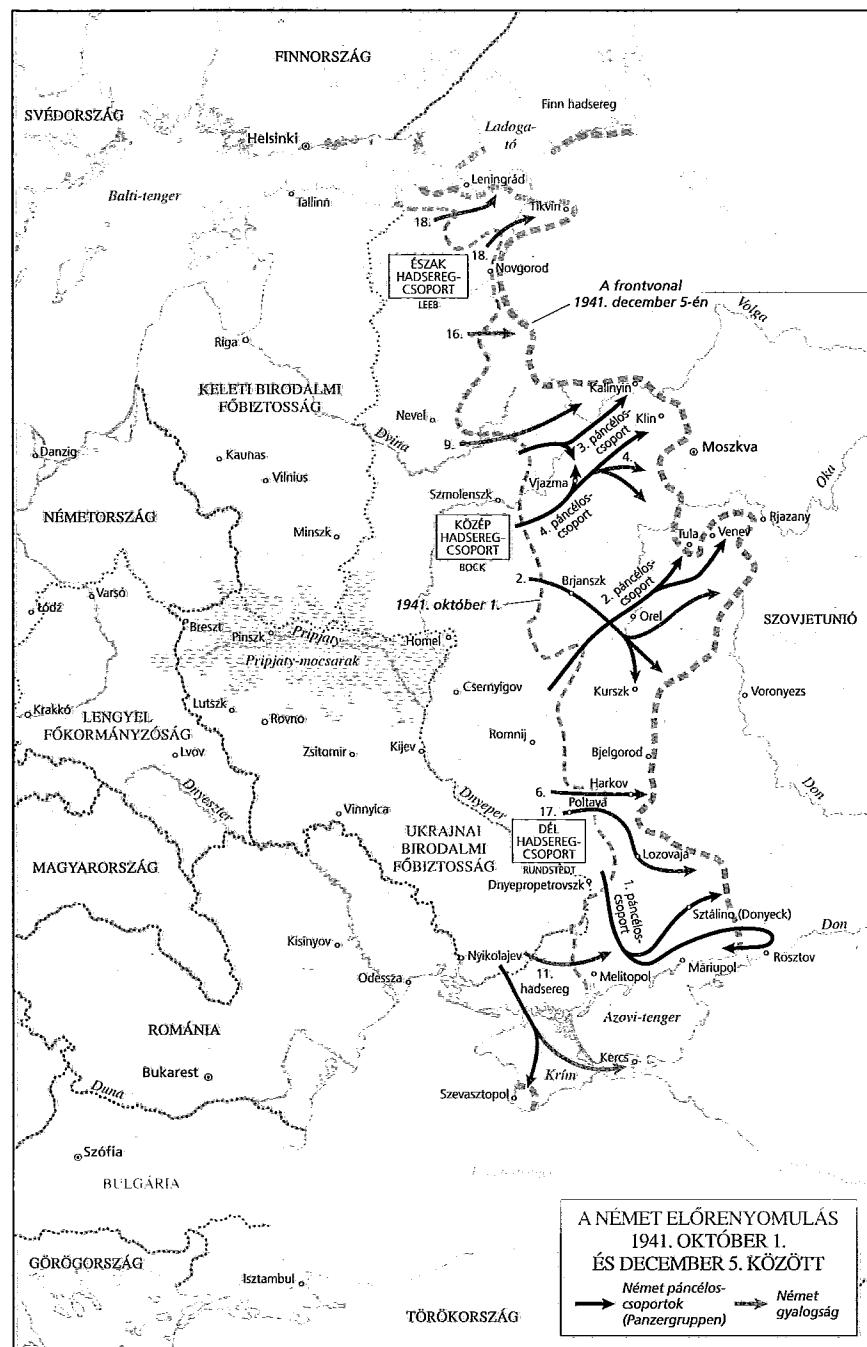
A szovjet hatalom egyáltalán nem omlott össze. 1941 szeptemberében, két hónappal a Szovjetunió megtámadása után az NKVD jelenléte csak erősödött, és figyelme egy fölöttébb érzékeny célpontra irányult: az országban élő németeket pécézte ki. Augusztus 28-án kelt parancsában Sztálin elrendelte, hogy szeptember első felében 438 700 német nemzetiségű szovjet állampolgárt deportáljanak Kazahsztánba. A deportálandók legnagyobb része egy, a Volga folyó mentén elterülő autonóm körzetben élt. Ami a gyorsaságot, a szakértelmet és a kijelölt terület méreteit illeti, Sztálinnak ez az egyetlen akciója is nevetségessé tette azokat a zűrzavaros és ellentmondásos deportálási kezdeményezéseket,

amelyeket a németek az előző két év során végrehajtottak. A merész sztálini döntés láttán Hitler 1941 szeptemberének közepén sajátosan kétértelmű döntést hozott: elhatározta, hogy a német zsidókat keletre kell deportálni. Október és november folyamán megkezdődött a német zsidók elszállítása Minszkbe, Rigába, Kaunasba és Łódźba. Egészen eddig az időpontig a német zsidók elvesztették ugyan jogaikat és tulajdonukat, de az életükre csak ritkán törtek. Most, habár a kivégzésüket nem rendelték el, olyan helyekre szállították őket, ahol már nagy számban lőttek agyon zsidókat. Hitler, meglehetősen bosszút akart állni. Nem hunyhatta be a szemét a tény előtt, miszerint a Volgából nem lett Németország Mississippije. Ahelyett, hogy a német emberek diadalmas telepesekként népesítették volna be a Volga-medencét, elnyomott és megalázott szovjet polgárokként kellett onnan eltakarodniuk.⁴³

Hitler tudatában jól megfér egymás mellett a kétségbeesés és az eufória; ekként egy merőben másfajta értelmezés is lehetséges. Nagyon is elképzelhető, hogy Hitler azért látott neki a német zsidók deportálásának, mert el akarta hinni – vagy másokkal el akarta hitetni –, hogy a Tájfun-hadművelettel, azaz a Moszkva ellen 1941. október 2-án elindított kiegészítő offenzívával az egész háború véget ér. Egy átszellemült pillanatában, az október 3-án elhangzott beszédében ennek még nyíltan hangot is adott: „Az ellenséget megtörtük, és nem támad fel soha többé!” Ha pedig a háborúnak valóban vége, akkor mozgásba lehet hozni a végső megoldást mint a háborút követő korszak deportálási programját.⁴⁴

Noha a Tájfun-hadművelet nem hozta el a végső győzelmet, a németek így is elindították a német zsidók keletre deportálását, amely egyfajta láncreakcióhoz vezetett. A megfelelő gettóban egyre újabb szállítmányoknak kellett helyet teremteni, így Rigában, a megszállt Lettország fővárosában elővettek egy már bevált megsemmisítési módszert, Łódźban, a megszállt Lengyelországban pedig valószínűleg ugyanez az ok siettetette egy újabb módszer kifejlesztését.

Rigában a rendőrség parancsnoka ekkoriban Friedrich Jeckeln volt, a Reichskommissariat Ostland felsőbb SS- és rendőri vezetője. A rigai születésű Jeckeln vezényelte le augusztusban a zsidók első, nagy tömegű kivégzését mint akkori beosztása szerint az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság (Reichskommissariat Ukraine) felsőbb SS- és rendőri vezetője. Most, áthelyezése után, Lettországba is átvittette a nagyipari agyonlövésekhez kidolgozott módszereit. Először is szovjet hadifoglyokkal egy sor gödröt ásított Riga közelében,

a Rumbula-erdő Letbartszkijnak nevezett részén. Egyetlen napon, 1941. november 30-án a németek és lett segítőik mintegy 14 000, menetoszlopokba rendezett zsidót hajtottak a kivégzőhelyekre, majd megparancsolták, hogy feküdjenek be egymás mellé a gödrökbe, és fentről agyonlőtték őket.⁴⁵

Łódź városa Arthur Greiser hatáskörébe tartozott, ő kormányozta a Warthegaut, a Birodalomhoz csatolt lengyel körzetek legnagyobbikát. A zsidók számát tekintve Łódź volt a második legnépesebb lengyel város, és akkoriban az egész Birodalom területén itt élt a legtöbb zsidó. Gettója már a német zsidók megérkezése előtt is túlszűfolt volt. Lehetséges, hogy Greisert vagy a Warthegau SS-egységeinek és biztonsági rendőrségeinek parancsnokait a Łódźban tartózkodó zsidók létszámának egyre sürgetőbb csökkentése sarkallta arra, hogy hatékonyabb emberirtási módszereket keressenek; emellett a Warthegau mindig is „a németiség megerősítésének” politikai központja volt. 1939-től lengyelek százazreit deportálták, hogy helyüket majd a Szovjetunióból érkező németek százazrei foglalják el (amíg a Szovjetunió lerohanása okafogottá nem tette a németek nyugatra szállítását). A zsidók eltávolítása azonban kemény diónak bizonyult, holott az új német övezet maradéktalan elnémetesítésének tervében ez a törekvés játszotta a fő szerepet. Greiser körzeti szinten nézett szembe ezzel a problémával, amellyel Hitler birodalmi szinten találkozott: hivatalosan a deportálás volt a végső megoldás, de a zsidókat nem volt hová küldeni. 1941. december elején Chełmónál már egy elgázosító teherautó parkolt.⁴⁶

A német zsidók Hitler által elrendelt, 1941. októberi deportálása a felszínen rögtönzésszerűségről, a mélyebb rétegekben bizonytalanságról árulkodott. Minszkben és Łódźban nem ölték meg az oda érkező zsidókat, hanem a gettókban helyezték el őket. A Kaunasba szállítottakat azonban, csakúgy, mint a Rigába küldött első szállítmányt, már az érkezéskor kivégezték. Bármi volt is Hitler szándéka, a német zsidókat immár pusztulás várta. Meglehet, Hitler ekkorra eldöntötte, hogy Európa valamennyi zsidó lakosát, a németországiakat is beleértve, ki kell irtani; ha így volt, Himmler még nem fogta fel Führere szándékát. Ő a Rigába érkező német zsidókat sem akarta megöletni; ez Jeckeln kezdeményezése volt.

Ám ugyancsak 1941 októberében Himmler rendelte el, hogy a szakértők találjanak ki valami újabb, hatékonyabb módszert a zsidók megsemmisítésére.

Kapcsolatba lépett jó emberével, Odilo Globocnikkal, a Főkormányzóság lublini körzetének felsőbb SS- és rendőri vezetőjével, aki egy Belzec néven ismert helyszínen késedelem nélkül hozzálátott egy új, tömegek legyilkolására alkalmas berendezés kifejlesztéséhez. 1941 novemberére az elképzelés még nem volt teljesen világos, és a gépeket sem szerelték még fel, de a hitleri végső megoldás végleges változatának körvonalai már kibontakoztak. Eközben a megszállt szovjet területeken továbbra is ipari méretekben zajlott a zsidók agyonlövése. Ugyanekkor az elcsatolt, illetve megszállt Lengyelországban (vagyis a Warthegauban és a Főkormányzóságban) már épültek az elgázosító berendezések (Chełmőnban és Belzecben). Végül Németországból a zsidókat keletre szállították, ahol egy részüket kivégezték.⁴⁷

A végső megoldást jelentő tömeggyilkosságok, amelyeket először a Molotov-Ribbentrop-vonaltól keletre alkalmaztak, terjedőben voltak nyugat felé.

1941 novemberében a Közép hadseregcsoport Moszkva felé tört, hogy learassa a megkészt, de nem kevésbé diadalmas végső győzelmet, amely véget vet a szovjet rendszernek – és akkor végre nekiláthatnak, hogy az elsorvasztott szovjet területeket egy apokaliptikus átalakítás során büszke német határbirodalommal tegyék. Valójában a német katonák egy sokkal konvencionálisabb apokalipszis felé masíroztak. Teherautóikat és tankjaikat lelassította az őszi sár, testüket legyengítette a megfelelő ruházat és a meleg étel hiánya. Egy bizonyos pontról a német tisztek távcsövön át már megpillanthatták a Kreml tornyait, de a szovjet fővárost soha nem érték el. Embereik, ellátmányuk és tűrőképességük végére jutottak. A Vörös Hadsereg ellenállása egyre keményebb, taktikája egyre leleményesebb lett.⁴⁸

1941. november 24-én Sztálin elrendelte, hogy a hadsereg keleten állomásozó stratégiai tartalékát vessék be a Wehrmacht Közép hadseregcsoportja ellen. Biztos volt benne, hogy vállalhatja ezt a kockázatot. Egy magas beosztású tokiói hírforrástól és nyilvánvalóan más forrásokból is értesült róla, hogy a japánok nem támadják meg Szibériát. 1941 nyarán Sztálin nem volt hajlandó komolyan venni a német támadás hírért, és kiderült, hogy tévedett; most, 1941 őszén a japán támadás lehetőségét vetette el, és igaza lett. Örülhetett, amiért nem vesztette

el a fejét. December 3-án Moszkvánál a Vörös Hadsereg támadásba ment át. A német katonák belekóstolhattak a vereség ízébe. Visszavonulás közben a kimerült lovak nem szállíthatták elég gyorsan a felszerelést. A katonák a szabad ég alatt teleltek át, összekuporodva a hideg elől, és fogyóban volt minden, amire szükségük volt.⁴⁹

Sztálin hírforrásai nem tévedtek. Japán arra készült, hogy döntő módon elkötelezze magát a csendes-óceáni háború mellett, ami lényegében kizárta, hogy megtámadja Szibériát. Már 1937-ben elhatározták, hogy a japán imperializmus déli irányban fog terjeszkedni, 1940 szeptemberében pedig, amikor behatoltak Francia Indokínába, ez a vonal mindenki előtt világossá vált. Hitler eleve le is beszélte japán szövetségését, hogy csatlakozzon a Szovjetunió elleni háborúhoz; most pedig, amikor a német háborús stratégia meghiúsult, a japán erők az ellenkező irányban nyomultak tovább.

Mialatt a Vörös Hadsereg 1941 decemberének elején megindult nyugat felé, egy repülőgép-anyahajókból álló különleges japán harci alakulat közeledett Pearl Harborhoz, az Egyesült Államok csendes-óceáni flottabázisához. December 7-én, családjához írott levelében egy német tábornok beszámolt a Moszkva körüli csatákról. Ő és emberei „nap mint nap, óráról órára, a pusztta életünkért harcolunk egy minden tekintetben fölényben lévő ellenséggel szemben”. Ugyanezen a napon a japán légierő két hullámban megtámadta az amerikai flottát – elpusztított több csatahajót és megölt 2000 katonát. Másnap az Egyesült Államok hadat üzent Japánnak. Három nappal később, december 11-én a náci Németország hadüzenete is megérkezett az Egyesült Államokba. Így aztán Franklin D. Roosevelt helyzete is sokkal könnyebb lett, és viszonyozhatta a hadüzenetet.⁵⁰

Kelet-Ázsiában Sztálin helyzete most szerencsésen alakult. Ha a japánok az Egyesült Államokkal akarnak megvívni a Csendes-óceán feletti uralomért, akkor szinte elképzelhetetlen, hogy a szovjetekkel is összecsapjanak Szibériáért – Sztálinnak többé nem kellett aggódnia egy esetleges kétfrontos háború miatt. Mi több: számíthatott rá, hogy a japán támadás háborúra készíti az Egyesült Államokat, úgy is mint a Szovjetunió szövetségését. 1942 elején az amerikaiak már összeütközéseket kezdeményeztek a Csendes-óceánon. Hamarosan ellátmánnyal megrakott amerikai szállítóhajók érkeztek a csendes-óceáni szovjet kikötőkbe, anélkül hogy japán tengeralattjárók ezt megakadályozták volna –

Államok vízi és szárazföldi támadásától. Ez a forgatókönyv mindig is csak képzeletben létezett, de ameddig a német csapatok még úton voltak Moszkva felé, lehetett valamicske hatása a valóságra.

Mivel a németeket Moszkvánál éppen akkor kényszerítették meghátrálásra, amikor a japánok előretörtek, Pearl Harbor jelentése számukra a visszájára fordult. Németország a lehető legkedvezőtlenebb konstellációban találta magát. Nem lehetett belőle hatalmas szárazföldi birodalom, amelytől reszket Nagy-Britannia, és amely az Egyesült Államokkal való konfrontációra készül; magányos európai országgént állt háborúban a Szovjetunióval, az Egyesült Királysággal és az Egyesült Államokkal, szövetségesei pedig vagy gyengék voltak (mint Olaszország, Magyarország, Románia, Szlovákia), vagy nem voltak érdekelték a döntő jelentőségű kelet-európai hadszíntéren (mint Japán és Bulgária). Úgy tetszett: a japánok ezt inkább megértik, mint a németek. Ők azt akarták, hogy Hitler kössön különbékét Sztálinnal, és aztán ütközzön meg a britekkel és az amerikaiakkal az Ázsia és Észak-Afrika fölötti uralomért. A japánok meg akarták törni Nagy-Britannia tengeri hatalmát; a németek e tényező megváltoztatása nélkül kívánták megvalósítani céljaikat. Hitlernek egyetlen világstratégiája maradt, és ehhez tartotta magát: megsemmisíteni a Szovjetuniót, és romjain létrehozni a maga szárazföldi birodalmát.⁵²

1941 decemberében Hitler sajátos megoldást talált drasztikus stratégiai kényszerhelyzetére. Ő maga tudatta korábban tábornokaival, hogy 1941 végéig meg kell oldani „valamennyi kontinentális problémát” annak érdekében, hogy Németország felkészülhessen az Egyesült Királysággal és az Egyesült Államokkal való globális konfliktusra. Ehelyett Németország minden idők stratégiai rémálmával, a kétfrontos háborúval találta szemben magát, amelyet három nagyhatalom ellen kell megvívnia. Hitler a rá jellemző vakmerőséggel és politikai találgatósággal fogalmazta át a helyzetet. Magyarázata, ha az eredeti háborús tervekkel nem is, de a nácik antiszemitizmusával nagyon is összhangban volt. Németországot nem az utópisztikus tervezés, nem a sok hibás számítás, nem a rasszista arrogancia és nem is az ostoba katasztrófa politika sodorta háborúba az Egyesült Királysággal, az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval, de nem

ám! Akkor hát mi? Hitlernek megvolt a válasza: a világméretű zsidó összeesküvés.⁵³

1939 januárjában elhangzott beszédében Hitler megfenyegette a zsidókat: ha újabb világháborút gerjesztenek, végez velük. 1941 nyara óta a német propaganda szüntelenül sulykolta a zsidó ármány témáját: e szerint a zsidóság a maga csápjaival befonta a briteket, a szovjeteket és mindinkább az amerikaiakat is. 1941. december 12-én, egy héttel a moszkvai szovjet ellentámadás, öt nappal a Pearl Harbor elleni japán támadás és egy nappal a német hadüzenet amerikai viszonzása után Hitler visszatért erre a beszédre. „Itt a világháború – jelentette be december 12-én ötven bizalmas munkatársa előtt –, és szükségszerű következménye nem lehet más, mint a zsidóság megsemmisítése.” Ettől kezdve legfontosabb alárendeltjei tudták, mi a feladatuk: mindenütt, ahol csak lehet, irtani a zsidókat. Hans Frank, a Főkormányzóság első embere néhány nappal később Varsóban így tolmácsolta a követendő politikát: „Arra kell kérnem önöket, uraim, hogy szabaduljanak meg minden könyörülettől. Meg kell semmisíteniük a zsidókat, ahol csak találkozunk velük, hogy a Birodalom teljes struktúrája fennmaradhasson.”⁵⁴

A zsidókat hibáztatták most a háttérben felsejlő katasztróféért, amelyet nem volt szabad néven nevezni, bár a nácik azonnal felfogták volna a szoros kapcsolatot a zsidó ellenség és a bukás lehetősége között. Mindazok, akik a magukévá tették Hitler véleményét, elhitték, hogy az első világháborúban Németországot nem a harctéren verték meg, hanem „hátra dőfte” a zsidók és más belső ellenségek összeesküvése. Most a zsidókat vádolták az amerikai–brit–szovjet szövetségért is. Kapitalizmus és kommunizmus „közös frontját” Hitler okoskodása szerint csak a Londonban, Moszkvában és Washingtonban szőtt zsidó intrika hozhatta tető alá. A zsidók az agresszorok, a németek áldozatok. Ha a németek el akarják hárítani a katasztrófát, meg kell semmisíteniük a zsidókat. Joseph Goebbels, Hitler propagandafőnöke így rögzítette naplójában az erkölcsi fordulatot: „Nem azért vagyunk itt, hogy a zsidókkal érezzünk együtt; ezt az érzést csakis a mi német nemzetünknek tartogathatjuk.”⁵⁵

Miközben a háború Sztálin javára alakult, Hitler átfogalmazta hadjárata célját. Eredetileg úgy tervezte, hogy először legyőzi a Szovjetuniót, és utána szabadul meg a zsidóktól. Most, amikor a Szovjetunió megsemmisítése a bizonytalan jövőbe tolódott, a háborús politika a zsidóság teljes kiirtását tűzte

maga elé. A veszélyt tehát immár nem annyira a szláv tömegek és feltételezett zsidó gazdáik jelentették, hanem elsősorban a zsidóság mint olyan. 1942-re, amikor egyre több szláv dolgozott a Birodalomban, elnémult az ellenük szóló propaganda. Hitler elhatározását, miszerint a zsidókat nem dolgoztatni, hanem irtani kell, feltehetően megkönnyítette az az egyidejű szándéka, hogy a szlávokat viszont munkaerőnek használja. E lépések arra vallottak, hogy letett a háborúval kapcsolatos legtöbb elképzeléséről, noha ő ezt természetesen soha nem ismerte volna be. Mindenesetre a zsidók tömeges megsemmisítése legalább látszólag összecsengett a keleti határ kitolásával létrehozandó birodalom kezdeti víziójával.⁵⁶

A zsidók kiirtásának szándéka valójában ellentmondott ennek a víziónak, hiszen hallgatólagosan elfogadta, hogy Németország soha nem fogja birtokba venni azokat a hatalmas területeket, amelyekre a végső megoldásnak tekintett deportáláshoz szükség lett volna. Logisztikai szempontból a tömeggyilkosság egyszerűbb, mint a tömeges deportálás. Ha Hitler be akarta váltani saját jövődölését, a tömeggyilkosság volt az egyetlen opciója. Birodalma nem tengeri, hanem szárazföldi volt, de nem voltak birtokában olyan pusztaságok vagy sivatagok, ahová a zsidókat eltüntethette volna. Az öldöklés nem a diadal jele volt, hanem a diadal pótléka. 1941. július végétől, amikor a tervbe vett vilámgyőzelem kútba esett, nyomban hozzáláttak a zsidók legyilkolásához; 1941 decemberétől pedig, a Németország ellen kialakuló szövetség megerősödésével, a zsidóság teljes megsemmisítése programmá vált. Hitler még mélyebb érzelmi rétegeket mozgósított, még sötétebb célokat jelölt ki, és a német vezetés, amely tudatában volt szorult helyzetének, rájuk bólintott.⁵⁷

Amikor Hitler a konfliktust „világháborúként” határozta meg, elterelte a figyelmet a villámgyőzelem elmaradásáról és a katonai kudarcból levonható kellemetlen történelmi tanulságokról. 1941 decemberében a német katonáknak ugyanazzal a sorssal kellett szembenéznük, mint Napóleon hadseregének: 1812-ben a Grande Armée gyorsabban érte el Moszkva külvárosait, mint 1941-ben a Wehrmacht, de a végén a francia császár meghátrált a tél és az orosz csapaterősítések elől. Miközben a német seregek tartották állásaikat, óhatatlanul szembesültek azzal, hogy ugyanaz ismétlődik meg velük, mint az 1914–18-ban vívott csatáknál: hosszú napokon át gubbasztottak a lövészárkokban, hogy elbújjanak a géppuskák és a tüzéség elől, hosszú éveket töltöttek lassú, céltalan

hadmozdulatokkal, végzetetlen emberveszteség közepette. Rájuk nehezült az a fajta hadviselés, amelyet Hitler géniusza állítólag kiszorított. A német vezérkar félmillió emberveszteséggel és szeptemberi győzelemmel számolt – decemberre a veszteség az egymillióhoz közeledett, és a győzelem egyre távolabbra tolódott.⁵⁸

Az elhibázott offenzívák, az elmulasztott határidők, a nyomasztó kilátások nem lettek volna ennyire megalázóak, ha a Wehrmacht nem egy rosszul megtervezett, gyarmatosító célú támadó háborút folytat, hanem a civilizációt védelmezi egy tragikus, de dicsőséges világháború keretében. Ha a német katonák az egész világ hatalmasságaival állnak szemben, amelyeket a Moszkvában, Londonban és Washingtonban fondorkodó zsidó ármány uszított rájuk, akkor nagyszerű, igazságos ügyet szolgáltak volna. Ha védekező háborúra kényszerülnek – mint ahogy most gyakorlatilag ez volt a helyzet –, akkor az agresszor szerepét másra oszthatták volna. Ezt a posztot töltötték be a drámában a zsidók, legalábbis a hívó nácik és sok, férjeket, apákat hazaváró német civil szemében. A német katonák, akár hittek a zsidók háborús felelősségében, akár nem, valószínűleg kevésbé szorultak újfajta ideológiai magyarázatokra, mint a politikusok vagy a polgári lakosság. Elkéseredettek voltak, de változatlanul halálra szántak; bátran harcoltak továbbra is, és elég időt hagytak Hitlernek, hogy beválthassa jóslatát. Az európai hadszíntéren messze a Wehrmacht volt és maradt a leghatékonyabb haderő – holott esélye egy hagyományos győzelemre immár a semmivel volt egyenlő.

Ekkor, midőn minden más győzelem lehetősége ködbe vészett, a faji gondolkodás bővületének köszönhetően a zsidók lemészárlása is német diadalnak látszott. A zsidóság éppúgy ellensége volt Németországnak, mint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió, tehát – folytatódott a hamis okfejtés – az utóbbiak a zsidók befolyása alatt állnak. Ha ez a három hatalom valójában zsidó államnak tekinthető, akkor az európai zsidók az ő ügynökeik. Az európai zsidók legyilkolása ekként közvetve és közvetlenül is Németország ellenségeit sújtja, és igazolásul nemcsak erkölcsi, hanem katonai logikára is hivatkozhat. 1941 decemberében Himmler tudomásul vette Hitler óhaját, miszerint a zsidókat úgy kell kipusztítani „mint partizánokat”, mint Németország ellenségeinek a frontvonalak mögötti ügynökeit. Erre az időre már kidolgozták azt az elméletet, hogy a zsidókat a partizántámadások „megtorlásául” kell kivégezni. Ezt

az elvet alkalmazták az Ukrajna és Belorusszia közötti Pripjaty-mocsarakban, ahol 1941 júliusától Himmler a fenti ürüggyel végeztetett ki zsidó férfiakat, nőket és gyermekeket. Vagy Kijevben, ahol a németek több mint 30 000 zsidót gyilkoltak le, megtorlandó a városban végrehajtott szovjet bombamerényleteket; és ugyanez történt Szerbiában is, ahol a német haderő, már valamivel korábban, mint a Szovjetunióban, komoly ellenállásba ütközött.⁵⁹

A szerb példa talán különösen helyénvaló. A németek délkelet-európai háborúja valamivel hamarabb kezdődött, mint a Szovjetunió elleni, és jó néhány, másutt is alkalmazható tanulsággal járt. Németország 1941 tavaszán, közvetlenül a Barbarossa-hadművelet kezdete előtt rohanta le Jugoszláviát és Görögországot, elsősorban azért, hogy tehetetlenkedő olasz szövetségését megmentse a vere ségtől, amely a maga balkáni háborúiban leselkedett rá. A jugoszláv hadsereget a németek ugyan gyorsan megverték, és egy horvát bábállamot is létrehozta, de az Olaszországgal közösen megszállt szerb zónában jelentős volt az ellenállás, amelyből a kommunisták is kivették a részüket. A német vezérő tábornok elrendelte, hogy a partizánok elleni akciókban elesett német katonák halálát csak zsidók és romák kivégzésével torolják meg, mégpedig száz az egyhez arányban. Ekként, mire Himmler elrendelte, hogy a zsidókat „mint partizánokat” kell megölni, a szerbiai zsidó férfiak túlnyomó többsége már halott volt. A szerbiai megoldás logikáját ezután általánossá tették. A zsidókat mint olyanokat a brit-amerikai-szovjet szövetség megtorlásaként irtották, amit persze sem a zsidók, sem a szövetségesek nem érthettek meg. Az eljárás csak a nemzetiszocialista világnézetben belül volt értelmezhető, amelyet Hitler éppen ekkoriban fogalmazott át eljövendő használatra.⁶⁰

A végső megoldás ötödik, egyben végleges változata a tömeghalál volt. A náci szóhasználatban az áttelepítés szó megjelölésből eufemizmusná változott. A német vezetők hosszú éveken át azt hitték, hogy az európai „zsidókérdést” zsidók ide-oda telepítgetésével „megoldhatják”. Ott, ahová csöppennek, majd halálra dolgoztatják őket, és esetleg sterilizálásról is szó lehet, nehogy szaporodjanak – de nem akarták irmagostul kiirtani valamennyiüket. Ily módon 1940-ben és 1941 egy tekintélyes részében az áttelepítés szó ha nem is a maga teljességében, de nem is egészen pontatlanul fejezte ki a zsidóellenes politika tartalmát. Ettől kezdve azonban az áttelepítés vagy a *keletre való áttelepítés* tömeggyilkosságokat jelentett. Talán ez a politikai kontinuitást sugalló eufemizmus könnyítette meg

a nácioknak, hogy behunyják a szemüket, és ne ismerjék fel: a német politika nemcsak megváltozott, de meg is kellett változnia, minthogy a háború nem úgy alakult, ahogyan várták. Ekként esetleg nem kellett tudomást venniük arról a tényről, hogy zsidóügyi politikájukat a katonai katasztrófa szabta meg.⁶¹

A németek már 1941 decembere előtt is megmutatták, hogy sokkal nagyobb gaztettekre is képesek, mint arra, hogy a zsidókat Lengyelországba, Madagaszkárra vagy a Szovjetunióba deportálják. Kitelik tőlük az is, hogy legyilkolják a kezükre került zsidókat, és végzetükért az áldozatokat hibáztassák. Az *áttelepítést*, amelytől a németek immár elhatárolták magukat, jobban megérthetjük, ha felidézzük a német gyakorlatot: „Áttelepítési színhely: az áttelepítés színhelyén nyolc árok található. Mindegyiknél egy tisztből és közkatonából álló osztag működik, amelyet kétóránként felváltanak.”⁶²

Mire Hitler 1941 decemberében tudatta szándékait, Himmler SS- és rendőri erői (a Wehrmacht és a helyi rendőrök segítségével) a Szovjetunió megszállt területein már mintegy egymillió zsidót öltek meg. Visszapillantva a folyamatok mindig szükségszerűnek tűnnek; így a teljes európai zsidóság kiirtását előíró új német politika sem látszik másnak, mint egy bizonyos értelemben már rég kitűzött cél következetes megvalósításának. Bár Hitler a maga eljövendő Európájában nem akart zsidókat látni, és Himmler minden bizonnyal Hitler kívánságainak megfelelően ölte a zsidókat egyre nagyobb számban, a hitleri döntést, miszerint valamennyi zsidót ki kell irtani, így is kell felfognunk: új elhatározásnak. Elvégre ugyanazokra a fejleményekre más módokon is lehetett volna reagálni.⁶³

A Németországgal szövetséges Románia bemutatta, hogy léteznek ilyen fordulatok. Korábban Bukarest is a nemzet megtisztításán szorgoskodott. 1941 decembere előtt a romániai zsidók többet szenvedtek német hitsorsosaiknál. Az ország csatlakozott a Szovjetunió megtámadásához, és Németországhoz hasonlóan propagandájában a kommunizmust a zsidókkal azonosította. A háborúban való részvétele fejében Románia visszakapta azokat a besszarábiai és bukovinai területeket, amelyeket a Szovjetunió 1940-ben elcsatolt, és ezeket kiegészítette egy Transznisztríának nevezett, Ukrajnából kihalított régióval. Ebben az övezetben 1941 folyamán a román politika a németekre jellemző brutalitással üldözte

a zsidókat. Odessza bevétele után a román csapatok mintegy 20 000 helyi zsidót gyilkoltak meg, bosszúból egy robbantásért, amely romba döntötte odesszai főhadiszállásukat. 1941. december végén a románok a bogdanovkai körzetben néhány nap alatt több mint 40 000 zsidót lőttek agyon. Transznisztriaiban ők is létrehozták a maguk gettó- és munkatábor-hálózatát, ahol több tízezer besszarábiai és bukovinai zsidó pusztult el. Mindent egybevetve Románia mintegy 300 000 zsidóval végzett.⁶⁴

Am a háború menetének megváltozására a román vezetés másként reagált, mint Hitler. Zsidóügyi politikája továbbra is brutális maradt, de inkább enyhült, semmint keményedett volna. 1942 nyarán a románok már nem deportáltak zsidókat Transznisztriaiba, és az új német haláltáborokba sem voltak hajlandók zsidókat szállítani. A későbbiekben Románia elhatározta, hogy átáll a szövetségesekhez, és úgy számított, hogy a megmaradt zsidókat ütdőkártyának használhatja.

1942 volt a sorsfordító év, amikor a német és a román politika útjai szétváltak. Németország kiirtott minden zsidót, mivel a háború elveszett; Románia az év végétől életben hagyta a megmaradt zsidókat, nagyjából ugyanezen okból. Ion Antonescu román diktátor résnyire nyitva hagyta az ajtót, hogy tárgyalhasson az amerikaiakkal meg a britekkel; Hitler nem adott esélyt a németeknek, hogy szabaduljanak a maguk bűneitől.⁶⁵

1942 folyamán a németek majdnem az utolsó emberig kiirtották a megszállási zónájukban még megmaradt zsidókat. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra a tömeggyilkosságokhoz elgázósító berendezéseket használtak, míg a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre továbbra is a tömeges agyonlövészel éltek, noha működtették a szovjet hadifoglyokon kipróbált elgázósító teherautókat is. Mihelyt a hóolvadás lehetővé tette, hogy gödröket ássanak, Ukrajnában ismét

megkezdődtek a kivégzések, sőt ahol az ásáshoz gépi erő állt rendelkezésre, már korábban is nekiláttak. Ukrajna még katonai megszállás alatt álló keleti részén a golyó általi kivégzések megszakítás nélkül folytatódtak 1941 végétől 1942 első hónapjain át. Januárban az Einsatzgruppék a Wehrmacht segítségével kiirtották az első tisztogatási hullámot túlélte kisebb zsidó közösségeket, valamint zsidó munkások csoportjait. 1942 tavaszán az akció keletről nyugat felé tolódott, a katonai zónából a német polgári közigazgatás, az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság felségterületére. Itt minden akciót a helyben állomásozó rendőri erők és az Ordnungspolizei zászlóaljai hajtottak végre a helyi milicisták segítségével. A sok ezer kollaboránst is beszámítva rendelkezésre állt a szükséges munkaerő.⁶⁶

A németek által elsőnek meghódított területeken az öldöklés megsemmisítésbe csapott át. Bár a németek már a háború első tíz napjában, 1941 júniusában lerohanták egész Kelet-Lengyelországot, a délkelet-lengyel területeken, amelyek immár az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság nyugati részét alkották, 1942-ig még számos helyi zsidó volt életben – mire ugyanis Himmler elrendelte az egyes zsidó közösségek totális felszámolását, a német csapatok már áthaladtak ezen a vidéken, és a legtöbb német erő el is hagyta azt. Így hát 1942-ben a németek, az új zsidóügyi politikához igazodva, második akciósorozatba kezdtek, és tömegesen lőtték agyon az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság nyugati területein megmaradt zsidókat. A gyilkolást ezúttal a polgári hatóságok szervezték meg és a rendőrség hajtotta végre, a helyi segédrendőrök tevékeny közreműködésével.⁶⁷

Ezeknek a korábbi lengyel, most nyugat-ukrajnai területeken épült kisebb-nagyobb városoknak közös sajátossága volt, hogy a lakosság mintegy felét – hol valamivel nagyobb, hol valamivel kisebb részét – a zsidók tették ki. Általában a városok központjában, a főtér körüli kőházakban laktak, nem pedig a külvárosi faviskókban. Több mint fél évezred óta éltek már itt, változó kormányok alatt, változó, de inkább kedvező anyagi körülmények között; sikerüket a leggyorsabban az építészeti és a demográfia mércéivel állapíthatjuk meg. A két háború közti Lengyelországban a zsidó népesség többsége szigorúan tartotta a vallását, és meglehetősen elszigetelte magát a külvilágtól. Nyelvük a jiddis és (vallási célokra) a héber maradt, a keresztényekkel kötött vegyes házasságok ritkaságszámba mentek. Lengyelország keleti része megmaradt egy askenázi zsidó civilizáció fészke, ahol jiddisül beszéltek, és a legfőbb tekintélyt a ka-

rizmatikus haszidok versengő nemzetségei képviselték. Ez a zsidó hagyomány túlélte a Lengyel–Litván Államközösséget, amelyben létrejött, mint ahogy túlélte a két világháború közötti független lengyel államot is.⁶⁸

A Molotov–Ribbentrop-paktum és Lengyelország közös lerohanása után, 1939 és 1941 között ezek a zsidók is szovjet uralom alá kerültek, és szovjet állampolgárságot nyertek; ezért általában a nácik által meggyilkolt szovjet zsidók közé számítják őket. Amikor a Szovjetunió nyugat felé terjeszkedve magához csatolta Kelet-Lengyelországot, a szóban forgó zsidók valóban szovjet földön éltek, és a szovjet politika alól ők sem vonhatták ki magukat. Akár az ugyanitt élő lengyeleket, ukránokat és beloruszokat, őket is sújtották a letartóztatások, deportálások és kivégzések; elvesztették kis vállalkozásaikat és üzleteiket csakúgy, mint vallási iskoláikat. Rovno (ma: Rivne) és a hasonló települések lakói, a legkisebb gyerekektől eltekintve, sokkal tovább voltak lengyel, litván, lett vagy román állampolgárok, mint szovjetek. A Szovjetunió területén meggyilkolt mintegy 2,6 millió zsidó közül 1,6 milliónyi nem egészen két évig élt szovjet fennhatóság alatt. 1939-től 1941-ig civilizációjukat jócskán megviselte a szovjet uralom; a Német Birodalmat nem élhették túl.⁶⁹

Rovno, a hasonló helységekkel ellentétben, 1941-ben már átesett egy tömeggyilkos akción. Míg az ukrajnai német rendőrállamnak Kijev volt a központja, az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság 1941-ben ideiglenesen Rovnóban székelte. A birodalmi biztos, Erich Koch hírhedt volt a brutalitásáról. Hitler tanácsosai „második Sztálinnak” nevezték, és ezt bóknak szánták. Koch már 1941 őszén elrendelte, hogy Rovno zsidó lakosainak túlnyomó többségével végezni kell. November 6-án a rendőrség elrendelte, hogy valamennyi, munkaengedély nélküli zsidónak jelentkeznie kell áttelepítésre. Mintegy 17 000 embert szállítottak a közeli Sosienky-erdőbe, ahol a szovjet hadifoglyok által kiásott gödrökbe lőtték őket. A megmaradt 10 000 zsidót ezután a város legnyomorúságosabb negyedében lévő gettóba költöztették.⁷⁰

1942 elején, amikor a zsidók többsége már nem élt, a rovnói zsidó tanács megpróbálta biztosítani a túlélők létfenntartását. A német hatóságok azonban úgy döntöttek, hogy a zsidóknak egyáltalán nincs joguk az élethez. 1942 nyarán Koch, az élelmiszerhiányra is tekintettel, megtette a következő lépést, és felszólította beosztottjait a zsidók kérdés „százszázalékos megoldására”. Július 13-án éjjel a német rendőrség és az ukrán segédrendőrök elhurcolták a rovnói zsidókat

a gettóból, majd gyalogmenetben a vasútállomásra hajtották és vagonokba zárták őket. Ott maradtak étlen-szomjan két napon át, míg végül Kosztopol város közelében egy erdő melletti kőbányába vitték őket. Itt aztán a német biztonsági rendőrség és a segédrendőrök végeztek velük.⁷¹

Lutszkban a mintegy 10 000 zsidó a lakosság felét tette ki. 1941 decemberében gettóba kényszerítették őket, s a németek zsidó tanácsot neveztek ki föléjük. A zsidó tanács általában arra volt jó, hogy pénzt és anyagi javakat csikarjon ki a közösségtől, cserébe a kivégzések elhalasztásáért, amit a németek hol betartottak, hol nem. A megszállók általában zsidó rendőrséget is szerveztek, amely a gettók felállításáról, majd eltakarításáról gondoskodott. 1941. augusztus 20-án a lutszki zsidó rendőrség az esetlegesen bujkáló zsidók felkutatására indult. Ugyanezen a napon zsidó férfiakkal gödröket ásattak Lutszktól 7 kilométerre, a Gorka Polonka (ma: Girka Polonka) melletti erdőben. Német őreik nem rejtették véka alá, mi következik: azzal buzdították munkára a férfiakat, hogy másnap a feleségeik és az anyáik nyugszanak majd ezekben a gödrökben. Augusztus 2-án a lutszki nőket és gyerekeket elvitték Gorka Polonkába. A németek ettek-ittak, röhögcséltek, és rákényszerítették a nőket, hogy ismételtessék: „Zsidó vagyok, tehát nincs jogom élni.” Ezután ötösével le kellett vetkőzniük és meztelenül a gödör szélére térdelniük. A következő csoportnak, ugyancsak meztelenül, a holttestek első rétegére kellett fekiüdniük; így lötték agyon őket. A zsidó férfiakat ugyanezen a napon a lutszki vár udvarára vitték, és ott végeztek velük.⁷²

A koveli zsidók, mintegy 14 000-en, úgyszintén a helyi lakosság felét tették ki. 1942 májusában a város zsidóságát két csoportra osztották, munkásokra és nem dolgozókra, majd két külön gettóban helyezték el őket, az első csoportot az újvárosban, a másodikat az óvárosban. Az egyik helyi zsidó eltanulta a német szakkifejezéseket, és tudta, hogy a németek a második gettóba telepítették a „fölösleges kenyérpusztítókat”. Június 2-án a német és a kiegészítő rendőrök körülvették az óvárosi gettót, majd mind a 6000 lakóját egy Kaminy-Kasirszkij melletti tisztásra vitték, és agyonlőtték. Augusztus 19-én a rendőrség megismételte az akciót, és a másik gettó 8000 lakóját is megölték. Ezután hajtóvadászat indult a bujkáló zsidók ellen, akiket elfogtak, és étel-ital nélkül a város nagy zsinagógájába zártak. Ezután őket is agyonlőtték, de néhányuk előbb még meghagyta a maga utolsó üzenetét: kődarabbal, késsel, tollal vagy pusztával körömmel

karcoltak lengyel vagy jiddis szavakat a templom falaiba. Voltak, akik a sabbatot is megünnepelték.⁷³

Egy asszony szerelméről és odaadásáról biztosította „drága férjét”, és így tudatta, mi történt vele és „gyönyörű” gyermekükkel. Két lány együtt írta meg, mennyire szeretik az életet: „Annyira szeretnénk élni, de ők nem hagyják. Bosszút! Bosszút!” Egy fiatal nő inkább beletörődött sorsába: „Furcsán nyugodt vagyok, bár nehéz húszévesen meghalni.” Egy házaspár arra kérte gyermekeit, hogy mondjanak értük kaddist, és tartsák meg az ünnepeket. Egy lány, a húga nevében is, búcsúlevelet írt az anyjának: „Drága mama! Nem volt menekvés. A gettón kívülről hoztak ide minket, és most borzalmas halált kell halnunk. Annyira hiányzol nekünk. Nagyon nehéz mit írnom. Köszönjük, mama, hogy annyit törődtél velünk. Csókolunk téged, örökkön örökké.”

Hetedik fejezet

HOLOKAUSZT ÉS BOSSZÚ

A náci Németország és a Szovjetunió konfrontációjának központja Belorusszia volt. Lakosai az 1941. júniusi német betörés után mind a német, mind a szovjet erőszak eszkalációját megélték – ha megélték. Szűkebb hazájuk német megszállási zóna volt, azt megelőzően és azt követően szovjet köztársaság. Városai előrenyomuló és visszavonuló hadseregek csataterévé váltak, zsidók lakta negyedeit romba döntötte a holokausz. Földjein német hadifogolytáborokat állítottak fel, ahol szovjet katonák tíz- és százazrei haltak éhen. Erdeiben szovjet partizánok vívtak elkeseredett partizánháborút német rendőrökkel és a Waffen-SS-szel. Maga az ország a Hitler és Sztálin közti szimbolikus versengés színhelye lett, amelyet nemcsak a frontvonalak mögötti katonák, az erdőkben harcoló partizánok és a gödröket ásató rendőrök jelenítettek meg, hanem Berlin, Moszkva és Minszk, a belorusz főváros propagandistái is.

Minszk a német rombolás fókuszába került. 1941. június 24-én a német légierő bombázással kényszerítette megadásra; a Wehrmachtnak, mielőtt bevonult volna, meg kellett várnia, amíg a tüzek kiallszanak. Július végéig a németek ezrével lötték agyon a tanult embereket, és a zsidókat a város északnyugati részébe költöztették. Minszkben minden német létesítmény megvolt: gettó, koncentrációs táborok, hadifogolytáborok és kivégzőhelyek. A németek végül egyfajta rémdráma színpadává változtatták a várost, ahol az elmaradt győzelem pótlékeként bemutathatták a zsidók kiirtását.¹

1941 őszén, miközben Moszkva keményen kitartott, Minszkben a németek képzeletbeli diadalt ünnepeltek. November 7-én, a bolsevik forradalom évfordulóján, a szimpla agyonlövéseknél teátrálisabb eseményt rendeztek. A délelőtti folyamán a gettóból zsidók ezreit szedték össze, és rájuk parancsoltak, hogy öltözzenek a legjobb ruháikba, mintha a szovjet ünnep tiszteletére vágnák díszbe magukat. Ezután menetbe rendezték őket, szovjet zászlókat adtak a kezükbe,

és felszólították őket, hogy énekeljenek forradalmi dalokat. Az eseményt filmre vették, az embereknek mosolyogniuk kellett a kamerákba. Amikor a menet elhagyta Minszkét, a 6624 zsidót teherautóval a közeli Tuhinka faluba, az NKVD egy korábbi raktárába vitték. Aznap este a kényszerszermunkából hazatérő zsidó férfiak hiába keresték a családjukat. Ahogy egyikük felidézte: „Nyolc tagú családkból – a feleségem, a három gyermekem, idős anyám és két testvérem – rajtam kívül egy árva lélek sem maradt.”²

A terror önmagában nem volt újdonság. Nem is olyan régen, 1937-ben és 1938-ban az NKVD szállította minszki foglyait a „fekete varjúkon” Tuhinkába. Ám az NKVD még ekkor, Sztálin nagy terrorjának tetőzésekor is diszkrétén járt el: sötét éjszaka, egyesével vagy kettesével vitte magával az embereket. A németek fényes nappal hajtották végre a maguk tömeges akcióját, jelentős mondanivalóval tették közfogyasztásra alkalmassá, egy propaganda-film alapanyagává. A megrendezett felvonulásnak azt a náci tételt kellett bizonyítania, miszerint a kommunisták zsidók, és a zsidók kommunisták. Ebből pedig a náci gondolatmenet azt szűrte le, hogy a zsidók megsemmisítése, azon túl, hogy biztosítja a Közép hadseregcsoport hátországát, önmagában is egyfajta győzelem. Ugyanakkor azonban ez az üresen kongó diadal egy sokkal nyilvánvalóbb vereség álcázására volt hivatott. A tervek szerint a Közép hadseregcsoportnak 1941. november 7-re el kellett volna foglalnia Moszkvát, márpedig ez nem következett be.³

Sztálin továbbra is a szovjet fővárosban tartózkodott, és éppen a maga győzelmi ünnepségét szervezte. Soha nem hagyta el Moszkvát: sem 1941 júniusában, a Barbarossa-hadművelet offenzívájának kezdetén, sem az októberi Tájfun-hadművelet, a kiegészítő offenzíva idején. Lenin bebalzsamozott holttestét elszállították a Kremlből, és biztonságba helyezték, Sztálin azonban maradt, és uralta a helyzetet. Leningrád ostrom alatt állt, Minszkét és Kijevet elfoglalták, de Moszkva Sztálin makacs irányításával megvédte magát. November 6-án Sztálin harcos és kihívó beszédet intézett a szovjet polgárokhoz. Megjegyezvén, hogy a németek „megsemmisítő háborúnak” nevezik a maguk hadjáratát, ő ugyanezt ígérte a németeknek. Most először, egyszersmind utoljára, a zsidók irtására is utalt. Kijelentette, hogy a náci rendszer olyan birodalom, amely nagy buzgalmat tanúsít „pogromok” szervezésében, ám a folyamatosan zajló tömeggyilkosságok valóságá-hí leírásától eltekintett. A minszki zsidókat november 7-én (a szovjet

nemzeti ünnepen) vitték Tuhinkába, és november 9-én (a nemzetiszocialisták ünnepén) lőtték agyon. November 20-án további ötezret öltek meg. Hagymányos birodalom illet a zsidókkal soha nem művelt. 1941 második felének bármely napján a németek több zsidót végeztek ki, mint ahánnyal a cári birodalom egész történetének valamennyi pogromja végzett.⁴

A szovjeteknek a háborúról alkotott koncepciójában a tömeggyilkos német zsidópolitika soha nem játszott különösebb szerepet. Sztálin szemszögéből nem a zsidók megsemmisítése volt az érdekes, hanem annak politikai kiaknázása. Amikor a németek a zsidókat a kommunizmussal azonosították, ez a pusztá náci meggyőződésnél jóval többet fejezett ki, és nem csak a tömeggyilkosságokhoz szolgált ürügyül: egyszersmind a szovjetellenes propaganda fegyvere is volt. Ha a Szovjetunió zsidó birodalom, nem más, akkor – a náci okoskodás szerint – a szovjet állampolgárok elsöprő többségének nincs oka arra, hogy a védelmére keljen. 1941 novemberében Sztálin arra készült, hogy ne csak katonailag, de ideológiai téren is megvédje a Szovjetuniót. A Szovjetunió, ellentétben a nemzetiszocialisták állításával, nem a zsidók, hanem a szovjet népek, közülük is elsősorban az oroszok állama. November 7-én, amikor a zsidók egész Minszken át vonultak sírgödreik felé, Sztálin Moszkvában katonai parádé fölött tartott szemlét. Hogy lelkesítse a szovjet népeket és fitogtassa magabiztosságát a németek előtt, Moszkvától nyugatra lévő védőállásaikból hívott vissza néhány hadosztályt, és felvonultatta őket a nagyváros főbb útjain; beszédében pedig felhívta a szovjet népet, hogy kövessék a „nagy elődök” példáját. Hat forradalom előtti háborús hőst nevezett meg – mind oroszok voltak. A katasztrofális helyzetben a szovjet vezér az orosz nacionalizmussal akart mozgósítani.⁵

Sztálin népe nevében is közösséget vállalt az egykori Orosz Birodalommal, azzal az Oroszországgal, amelyre csupán egy nappal korábban a pogromokkal összefüggésben hivatkozott. Amikor a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára a forradalom előtti orosz történelem hőseit idézte meg, a szellemükkel teremtett kapcsolatot. Amikor a történelem középpontjába az oroszokat állította, közvetve leértékelte a többi szovjet nép szerepét, köztük azokat is, akik többet szenvedtek a német megszállástól, mint az oroszok. Ha ez a mostani a nagy honvédő háború, ahogy Sztálin legközelebbi munkatársa, Vjacseszlav Molotov mondta a német támadás napján, akkor mit jelent a „hon” szó? Oroszországot

vagy a Szovjetuniót? Ha a konfliktus az oroszok önvédelméről szól, hogyan értelmezzék a zsidók németek általi tömeges legyilkolását?

Hitler nyilvánosan hirdetett antiszemitizmusa Sztálint is, akár a szövetségesek valamennyi vezetőjét, súlyos dilemma elé állította. Hitler kijelentette, hogy a szövetségesek a zsidók érdekében fogtak fegyvert, tehát a szövetségeseknek (nehogy lakosságuk egyetértsen ezzel a megfogalmazással) ki kellett domborítaniuk, hogy ők minden elnyomott nemzet felszabadításáért harcolnak, és ebben a programban a zsidók nem élveznek semmilyen előnyt. Az a mód, ahogyan Sztálin Hitler propagandájára reagált, fennállása végéig rányomta bélyegét a Szovjetunió történelmére: e szerint a német megsemmisítési politika minden áldozata „szovjet polgár”, de a szovjet nemzetek között az orosz az első. Sztálin egyik legfőbb propagandistája, Alekszandr Scserbakov 1942 januárjában így határozta meg a vonalat: „Az orosz nép – a szovjet népek családjában az egyenlők közt az első – viseli a német megszállók elleni küzdelem legfőbb terhét.” Mire Scserbakov szavai elhangzottak, a németek a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre már egymillió zsidót öltek meg, köztük 190 000-et Belorussziában.⁶

Amikor a téli fagyok elérték a villanyáram és tüzelő nélkül hagyott minszki gettót, a zsidók úgy beszéltek otthonukról mint „halott városról”. 1941–42 telén a háború előtti Szovjetunió területén a minszki volt a legnagyobb gettó; mintegy 70 000 zsidót zártak a falai közé. Az utolsó, 1939-es szovjet népszámlálás adatai szerint a város 239 000 főnyi lakosságából mintegy 71 000 volt a zsidó. Néhányan, mielőtt a németek 1941. június végén bevették Minszket, elmenekültek, a nyár meg az őszi folyamán pedig több ezrüket agyonlőtték; másfelől viszont a zsidó lakosságot felduzzasztották a Lengyelországból korábban érkezett menekültek. Ezek a lengyel zsidók 1939-ben, Lengyelország német előzőnlésekor jöttek ide, de amikor a német csapatok 1941-ben utolérték őket, nem volt hová menniük: a menekülési útvonal le volt zárva. Mihelyt a szovjet hatalom ezeken a területeken összeomlott, már nem kerülhetett sor szovjet deportálásokra, amelyek, bármily gyilkosak voltak is, a németek golyói elől megvédték a lengyel zsidókat; és olyasfajta mentőakciókat sem lehetett szervezni, amilyeneket Szugihara, a japán kém bonyolított le 1940-ben Litvániában.⁷

Minszk volt a Fehér-ruténiai Főbiztosság (Generalkommissariat Weißruthenien) tartományi fővárosa (a németek Fehér-Ruténianak nevezték Belorussziát). Ez a főbiztosság Belorussziának mintegy a negyedét foglalta magában. A szovjet köztársaság keleti része katonai igazgatás alatt maradt, a délit hozzáragasztották az Ukrajnai Birodalmi Főbiztossághoz (Reichskommissariat Ukraine), Białystokot pedig a Birodalom bekebelezte. A Fehér-ruténiai Főbiztosság a három megszállt balti országgal együtt a Keleti Birodalmi Főbiztossághoz (Reichskommissariat Ostland) tartozott. A belorusz zsidók, akár e polgári megszálló hatóság, akár attól keletre, a katonai megszállási zóna alá tartoztak, a Tájfun-hadművelet vonalai mögött voltak. A Wehrmacht előrenyomulásával párhuzamosan ölték meg őket; ha az offenzíva elakadt, egy részük rövid ideig még élhetett. Amikor 1941 végén a németeknek nem sikerült bevenniük Moszk-

vát, a megmaradt minszki zsidóság átmenetileg megmenekült. Ahogy a Távol-Keletről érkező szovjet hadosztályok a szovjet főváros védelmét erősítették, úgy küldték ki a frontra a német rendfenntartó rendőrség (Ordnungspolizei) zászlóaljait. És amikor a német offenzíva november végén megtorpant, a hadsereg rájött, hogy a fagyos telet a halott vagy foglyul ejtett szovjet katonákról lehúzott csizmákban és kabátokban sem vészeltetik át. A minszki zsidó munkásoknak több csizmát és kabátot kell készíteniük, s ehhez túl kell élniük a telet.⁸

Mivel Moszkva tartotta magát, a németeknek ejteniük kellett Minszkét illető eredeti terveiket: a várost nem lehetett kiéheztetni, környékéről nem lehetett eltávolítani a parasztokat, a zsidók egy részének hátralévő idejét meg kellett hosszabbítani. A németek azzal fitogtatták erejüket, hogy hadifoglyok hosszú sorát vonultatták át a gettón meg a városon. 1941 végén, amikor a foglyokat már az éhhalál fenyegette, néhányuk sikeresen nem máshová, mint a minszki gettóba menekült, mert az még mindig biztonságosabb volt, mint a hadifoglytáborok. 1941 utolsó hónapjaiban a közeli dulagokban és stalagokban többen haltak meg, mint a minszki gettóban. A 352-es, óriási stalagkomplexum, a valószínűleg leggyilkosabb hadifoglytábor, fogta össze valamennyi minszki és Minszk környéki tábor. A belvárosi Sirokaja utcában is létesült egy tábor, ahol hadifoglyokat és zsidókat is őriztek, a korábbi tühinkai NKVD-intézményből pedig német börtön és kivégzőhely lett.⁹

A megszállt Minszkben a németek könyörtelen és kiszámíthatatlan terrort gyakoroltak. Az 1941. november 7-i, karneválszerű halálmenet csak egy volt a vérengző incidensek sorában, amelyek a zsidókat elborzasztották, és teljes bizonytalanságba sodorták sorsuk felől. Különleges megaláztatásokat tartogattak azoknak a zsidóknak, akik a háború előtt közismertek voltak és köztiszteltben álltak. Egy jó nevű tudóst arra kényszerítették, hogy futball-labdával a hátán négykézláb másszon át a gettó központjában lévő Jubileum téren – utána agyonlőtték. Másokat házi rabszolgaként tartottak a lakásukban, hogy takarítsanak és mossanak rájuk. Irmfried Eberl német (osztrák) orvos, aki azután érkezett Minszkbe, hogy a fogyatékosok németországi elgázosításánál bevégezte a feladatát, azt írta a feleségének, hogy ebben a „paradicsomban” nincs szüksége pénzre. Amikor Himmler Minszkbe látogatott, zsidókivégzési bemutatót ren-

deztek a tiszteletére, amelyet még filmre is vettek. Úgy hírlik, később meg is tekintette önmagát és a tömeggyilkosságot a filmvászonon.¹⁰

A zsidó nők szenvedését sajátos módszerekkel fokozták. Noha szigorú rendeletek tiltották a „fajgyalázást”, a németek hamar rákaptak a kivégzés előtti nemi erőszakra. Legalább egy ízben „szépségversenyt” rendeztek a zsidó nőknek: kivitték őket a temetőbe, rájuk parancsoltak, hogy vetkőzzenek meztelenre, és utána agyonlőtték őket. A gettóban a németek éjszakánként arra kényszerítették a lányokat, hogy meztelenül táncoljanak nekik; reggelre a táncosoknak csak a holtteste maradt a helyszínen. Perla Aginszkaja felidézte, mit látott 1941-ben, egy őszi estén a minszki gettó egyik sötét lakásában: „Kis szoba, asztal, ágy. A halott lány mellén lévő mély, fekete sebekből vér patakzott végig a testén. Nyilvánvaló volt, hogy megerőszakolták, majd megölték. A nemi szervei körül golyó ütötte sebek látszottak.”¹¹

Az erőszak nem a magabiztosság jele, és a terror nem garantálja a teljhatalmat. A megszállás első kilenc hónapjában, 1941 nyarától 1942 kora tavaszáig a gyilkosságok és a nemi erőszak rohamszerű kitörései sem jelentették azt, hogy Minszkben teljes lett volna a németek uralma.

Minszk rendhagyó város volt, amelynek társadalmi szerkezetét nem értette a náci gondolkodás, és a megszállt Lengyelországban szerzett tapasztalatok sem készítettek fel rá. Itt, a szovjet nagyvárosban a zsidók története másként alakult, mint Lengyelországban. Húsz év társadalmi lehetőségei és politikai kényszerei megtették a magukét. Mivel az 1920-as és 30-as években a szovjetek eltöröltek minden zsidó vallási és közösségi intézményt, a városban élő urbánus zsidók nem alkottak hagyományos közösséget. Ifjabb nemzedékük magas fokon asszimilálódott, olyannyira, hogy szovjet irataik nemzetiségi rovatába sokan azt írták: „belorusz” vagy „orosz”. 1941 előtt ez valószínűleg nem jelentett nekik sokat, de a német uralom alatt az életüket menthette meg. A minszki zsidók egy részének olyan belorusz vagy orosz barátai és kollégái voltak, akik vagy semmit sem tudtak vallásról és nemzetiségről, vagy az egész kérdés hidegen hagyta őket. Az ismeretek illetlen hiányosságára ékes példa Iszaj Kazinyecé, aki megszervezte Minszkben a kommunisták földalatti mozgalmát: sem a barátai, sem az ellenségei nem sejtették róla, hogy zsidó.¹²

A moszkvai utasításoknak való alárendelődés és engedelmesség fejében a szovjet uralom a maga módján erősítette a toleranciát és az asszimilációt. A politikai kezdeményezést azonban Sztálin Szovjetuniója nem díjazta. Aki túlzott lelkesedéssel reagált egy adott helyzetre vagy politikai vonalra, a helyzet vagy a vonal változásával komoly veszélybe került. Ekként a szovjet uralom és különösen az 1937–38-as nagy terror megtanította az embereket, hogy óvakodjanak minden spontán gesztustól. Azokat, akik a harmincas évek Minszkjében kitüntették magukat, az NKVD Kurapatiban agyonlőtte. Moszkvának természetesen tudnia kellett, hogy a minszki szovjet polgároknak minden okuk megvan a németekkel szembeni ellenállásra; ám a kommunisták tisztában voltak vele, hogy ez a szovjetek visszatérése után aligha védi meg őket az üldöztetéstől. Kazinyec és a többi helyi kommunista eleinte tartózkodott is a szervezkedéstől, mivel tudták, hogy a sztálinizmus elvet minden alulról jövő, spontán akciót. Magukra hagyva annyira féltek Sztálintól, hogy ha csak rajtuk múlik, inkább elviselték volna Hitlert.¹³

A minszki kommunistákat és zsidókat egy kívülálló, Hersz Smolar lengyel-zsidó kommunista mozgósította. Smolar különös körülmények közepette szerzett szovjet és zsidó tapasztalatokat; talán ezek ültették el benne a fellépéséhez szükséges szakértelmet (még lehet, a naivitást is). A húszas évek elejét a Szovjetunióban töltötte, és beszélt oroszul – Minszkben a legtöbben ezt a nyelvet használták. Ezután visszatért Lengyelországba, ahol a kommunista párt törvényen kívül állt, és a fiatalember hozzáadódott a földalatti munkához, valamint a helyi hatóságok elleni tevékenységhez. Azzal, hogy a lengyel rendőrség letartóztatta és börtönbe zárta, megmenekült a sztálini tömeges kivégzésektől, amelyek Minszket is oly súlyosan megviselték. A rácsok mögött töltötte az 1937–38-as nagy terror időszakát is, amikor a Szovjetunióba invitált lengyel kommunistákat megölték. 1939 szeptemberében, Lengyelország szovjet lerohanása után Smolar kiszabadult a lengyel börtönből, és az új szovjet rendszer szolgálatába szegődött. 1941 júniusában gyalog menekült a németek elől, és egészen Minszkig jutott. Miután a németek a várost elfoglalták, a gettóban kezdte szervezni a földalatti mozgalmat, és rábeszélte Kazinyecet, hogy magában a városban is szervezkedjenek. Kazinyec tudni akarta, kit képvisel Smolar, mire az őszintén közölte vele, hogy egyedül önmagát. Kazinyecet azonban éppen a tagadó válasz győzte meg

arról, hogy Smolart Moszkva hatalmazta fel a földalatti szervezkedésre. A két férfinak mind a gettóban, mind azon kívül nagyszámú tettekre kész összeesküvő csatlakozott, és 1941 őszének elején a gettót is, a várost is alaposan behálózta egy elkötelezett kommunista földalatti mozgalom.¹⁴

A mozgalom belülről bomlasztotta a zsidók élete fölötti német ellenőrzés szerveit: a zsidó tanácsot és a zsidó rendőrséget. A megszállt szovjet területeken, csakúgy, mint a megszállt Lengyelországban, a német hatalom gettókba kényszerítette a zsidókat, s a gettók ügyeinek intézésével helyi zsidó tanácsot bízott meg, amelyet németül *Judenrat*nak neveztek. A megszállt lengyel városokban a Judenratot sokszor olyan zsidók alkották, akik a háború előtti közösségekben bizonyos tekintélyre tettek szert; gyakran éppen ezek az emberek álltak korábban a független Lengyelország által elismert zsidó intézmények élén. Minszkben efféle folyamatosságról nem lehetett szó, mivel a szovjetek szétfúzták a zsidó közösségi életet. A németek nem egykönnyen találtak rá a zsidó elit olyan képviselőire, akik hozzászórtak a helyi hatóságokkal kötött kompromisszumokhoz. A jelek szerint az első minszki zsidó tanácsot inkább csak találomra állították össze – de ügyetlenül válogattak. Az egész zsidó tanács együttműködött a földalatti mozgalommal.¹⁵

1941 végén és 1942 elején a gettóból menekülni akaró zsidók számíthattak a zsidó tanács segítségére. A zsidó rendőröket úgy osztották be, hogy minél távolabb legyenek a tervezett kitörési pontoktól. A minszki gettót csak szögesdrót kerítés vette körül, így a rendőri készenlét ideiglenes hiánya lehetővé tette, hogy a menekülők a városhoz közeli erdőkbe vegyék be magukat. A kisgyermeket keresztényeknek adták oda, akik vállalták, hogy felnevelik vagy árvaházba juttatják őket. A nagyobb gyerekek elsajátították a menekülési útvonalak ismeretét, és ők kalauzolták a menekülőket a városból az erdők felé. Szima Fiterzon, az egyik ilyen vezető, labdát tartott magánál, és azt kezdte ütögetni, hogy jelezze a mögötte haladóknak, ha veszélyt érz. A gyerekek gyorsan alkalmazkodtak és ügyesek voltak, de így is rettenetes veszélyben forogtak. A német megszállás alatti első karácsonyt megünneplendő Erich von dem Bach-Zelewski felsőbb SS- és rendőri vezető több ezer pár gyerekkesztyűt és -zoknit küldött Németországba, az SS-ek családjának.¹⁶

Más, németek által megszállt helységek zsidóságával ellentétben a minszki zsidóknak volt hová menekülniük, és a közeli erdőkben megkísérelhették, hogy

szovjet partizánokkal találkozzanak. Tudták, hogy a németek megszámlálhatatlanul sok hadifoglyot ejtettek, és ezek közül nagy számban menekültek az erdőkbe, hiszen a németek kivégezték vagy halálra éheztették volna őket. Sztálin 1941 júliusában felszólította a hűséges kommunistákat, hogy szervezzenek partizánegységeket a frontvonalak mögött; így akarta ellenőrzése alá vonni ezt a spontán mozgalmat, mielőtt még komolyabb jelentőségre tenne szert. Központosításra még nem volt mód; a katonák az erdőben bujkáltak, a kommunisták pedig vagy elmenekültek, vagy mindent elkövettek azért, hogy múltjuk a németek elől rejtve maradjon.¹⁷

A minszki földalatti aktivisták azonban támogatni próbálták fegyveres bajtársaikat. Legalább egy ízben megtörtént, hogy a gettó földalatti mozgalmának tagjai kiszabadították a Vörös Hadsereg egyik tisztjét a Sirokaja utcai táborból; az illetőből neves partizánvezér lett a közeli erdőkben, és maga is mentett zsidókat. A német üzemekben dolgozó zsidók téli ruházatot és csizmákat loptak, amelyek a Közép hadseregcsoport katonáinak készültek, és a holmit eljuttatták a partizánoknak. Ami még nagyobb vakmerőségre vall: hasonlóképpen jártak el a fegyvergyárak munkásai is. A zsidó tanács, amelynek rendszeres anyagi „hozzájárulást” kellett behajtania a gettó lakóin, a pénz egy részét a partizánokhoz csempészte. A németek később megállapították, hogy az egész szovjet partizánmozgalmat a gettóból pénzelték. Ez persze túlzás volt, és a zsidók jó módjának sztereotip elképzelésén alapult, de a minszki gettó nyújtotta anyagi támogatáshoz nem férhet kétség.¹⁸

A partizán hadviselés a német haditervek kidolgozói számára valóságos rémálom volt, a német tiszteket arra utasították, hogy szigorral és könyörtelenül lépjenek fel ellene. Beléjük nevelték, hogy a szovjet katonákban a kommunista politikai tisztak kiszolgálóit lássák: az utóbbiak e szerint arra képzik ki az előbbieket, hogy partizánként törvénytelen, „ázsiai” módon harcoljanak. A partizánháborút azért tiltotta (és tiltja) a törvény, mert aláássa az egyenruhás hadseregeknek azt a kölcsönös megállapodását, hogy erőszakot csak egymás ellen alkalmazzanak, és kímélik a környéken élő lakosságot. Elméletben a partizánok a polgári személyeket védik az ellenséges megszállótól; a gyakorlatban ők is, a megszállókhoz

hasonlóan, abból élnek, amit a civilektől elvesznek. Mivel a partizánok a civil lakosok közt rejtőzködnek, előfordul, hogy a megszállók megtorló akcióit a helyi lakosságra szabadjtják, néha szándékosan. A megtorlások ugyanis toborzási propagandaként is beválnak: hatásukra sokan csatlakoznak a partizánokhoz, és vannak túlélők, akiknek nincs is más választásuk, mint az erdő. A német erők létszáma mindig korlátozott volt, és bármikor átdobhatták őket a frontra; így aztán mind a katonai, mind a polgári hatóságok rettegtek a partizánok romboló akcióitól.¹⁹

Belorusszia a maga nagyszámú erdejével és mocsarával eszményi terep volt a partizán hadviselésre. A német hadsereg vezérkari főnöke egy idő után arról képzelgett, hogy nukleáris fegyvereket vet be a lápvidéken élők ellen. Ez technikailag persze még nem állt rendelkezésre, de a vágykép jól tükrözi mind a német tervezés könyörtelenségét, mind a nehéz terep keltette aggodalmakat. A hadsereg politikája abban állt, hogy „a lakosságban olyan rettegést keltsen, amely elveszi a kedvét az ellenállástól”, és ezzel a partizán hadviselést is elriassza. Bach-Zelewski felsőbb SS- és rendőri vezető később kijelentette, hogy a partizánellenes akciók során azért öltek meg civileket is, mert Himmler az összes zsidó és harmincmillió szláv kiirtására adott utasítást. A megelőző célzatú terror nem került sokba a németeknek, hiszen az érintett személyeket úgymint halálra szánták (vagy az éhségterv, vagy a Generalplan Ost keretében). Hitler, aki a partizánháborúban esélyt látott a potenciális ellenfelek megsemmisítésére, felháborodott, amikor Sztálin júliusban ellenállásra buzdította a helyi kommunistákat. Ő maga már a Szovjetunió megtámadása előtt felmentette katonáit a polgári személyek elleni akciókért viselendő törvényi felelősség alól. Most úgy rendelkezett, hogy a katonák és a rendőrök mindenkit öljenek meg, aki „akár csak ferde szemmel néz ránk”.²⁰

1941 végén a németek még minden különösebb erőfeszítés nélkül féken tarthatták a partizánmozgalmat, és a zsidók folyamatos öldöklését tekintették a megfelelő megtorlásnak. 1941 szeptemberében Mogiljov mellett bemutatót rendeztek a partizánellenes hadviselésből; a csúcspont harminckét zsidó – köztük tizenkilenc nő – agyonlövése volt. A követendő vonalat így határozták meg: „Ahol partizánok vannak, ott zsidók is vannak, és ahol zsidók vannak, ott vannak partizánok is.” Azt, hogy ez miért van így, már nehezebb volt megindokolni. A zsidók gyengeségéről és hamisságáról alkotott antiszemita képzetekből össze

lehetett tákolni bizonyos magyarázatot. A katonai parancsnokok azt ugyan nem hitték el, hogy a zsidók fegyvert foghatnának, de megállapíthatták, hogy a zsidó lakosság támogatja a partizánok akcióit. Bechtolsheim tábornok, aki a minszki körzet biztonságaért felelt, meggyőződéssel vallotta: „Ha egy faluban szabotázs történt, és mi kiirtjuk a falu valamennyi zsidó lakosát, akkor nyugodtak lehetünk, hogy az elkövetők is köztük voltak, vagy legalább azok, akik mögöttük álltak.”²¹

Ebben a légkörben, amikor a partizánok gyengék voltak, és a német megtorlás az antiszemitizmusból táplálkozott, a minszki gettó legtöbb lakója nem tartotta sürgősnek, hogy az erdőbe meneküljön. Minszkben a rémségek ellenére is legalább otthon voltak. 1942 elején, a rendszeres tömeggyilkosságok ellenére, a minszki zsidóság fele még életben volt.

1942-ben a szovjet partizánmozgalom jócskán megerősödött, és ezzel egyidejűleg megpecsételődött a belorusz zsidók sorsa. Mindkét jelenség ugyanarra az okra vezethető vissza. 1941 decemberében, midőn Hitlernek „világháborúval” kellett szembenéznie, a Führer világossá tette óhaját, miszerint Európa összes zsidóját ki kell irtani. A németek belorussziai helyzete meggyengült, Hitlernek a valamennyi zsidó megsemmisítését követelő új irányvonala pedig egyértelművé vált – nos, e két tény mögött is ugyanaz az ok: a Vörös Hadsereg előretörése munkált. 1942 elején az előrenyomuló szovjet erők még rést is ütöttek a német vonalakon. A „szurazsi kapu” – ahogy az Észak és a Közép hadseregcsoport közti területet nevezték – fél éven át nyitva maradt. 1942 szeptemberéig a szovjet hatóságok megbízható embereket és fegyvert küldhettek a Belorussziában működő partizánok ellenőrzésére, illetve ellátására, és ekként többé-kevésbé használható kommunikációs csatornákat építettek ki. 1942 májusában Moszkvában létrehozták a partizánmozgalom központi vezérkarát.²²

Hitler határozott szándéka az európai zsidóság elpusztítására az általánosítás szintjére emelte a zsidók és partizánok közti együttműködést: a zsidók Németország ellenségeit támogatják, tehát ezt megelőzendő végezni kell velük. Himmler és Hitler a zsidók részéről fenyegető veszélyt a partizánveszéllyel kapcsolta össze. E kapcsolat logikája zavaros és bizonytalan volt, de annál tisztábban látszott, mit tartogat a Belorussziában, a partizán hadviselés központjában élő zsidók számára. A katonai megszállási övezetben, a Közép hadseregcsoport

hátországában a zsidók legyilkolása 1942 januárjában kezdődött újra. Az egyik Einsatzkommando Dávid-csillagokat pingált teherautóira, hogy közhírré tegye a maga küldetését: elcsípni és megölni a zsidókat. Az Einsatzgruppe B vezetői elhatározták, hogy 1942. április 20-ig – vagyis Hitler születésnapjáig – működési területükön minden zsidót megölnek.²³

Követték az új irányvonalat a minszki polgári megszálló hatóságok is. Wilhelm Kube, Fehér-Ruténia főbiztosa 1942. január 19-én tanácskozára ült össze a rendőri vezetőkkel. Mind elfogadták Kube meghatározását: Németország nagyszabású keleti „telepítéspolitikai” missziója megköveteli valamennyi zsidó kivégzését, ám egy kis részüket egyelőre életben kell hagyni kényszermunkásnak. Minszkben márciusban látnak majd hozzá a megsemmisítő akciókhoz, ezek célpontja a napközben a gettóban tartózkodó népesség lesz, így ki lehet használni, hogy a munkásbrigádok ilyenkor a városon kívül tartózkodnak.²⁴

1942. március 1-jén a németek utasították a zsidó tanácsot, hogy másnapra állítson ki 5000 zsidót. A gettó földalatti szervezete felszólította a parancs teljesítésétől amúgy is vonakodó zsidó tanácsot, hogy ne segítkezzen zsidó vér ontásában. Néhány zsidó rendőr ahelyett, hogy a célszám elérésében közreműködött volna, azt tanácsolta hitsorsosainak, hogy rejtőzzenek el. Amikor március 2-án a megszabott kvóta nem állt össze, a németek gyerekeket lőttek agyon, és a zsidó árvaház valamennyi gyámoltottját halálra szurkálták. Még néhány hazatérő munkással is végeztek. Ezen a napon összesen 3412 személyt öltek meg. Feliks Lipzski, az egyik életben maradt zsidó kislány apját Sztálin nagy terrorja idején végezték ki mint lengyel kémeket: szokás szerint egyszer csak eltűnt, és soha többé nem került elő. A fiú most ismerősöket látott, amint holtan hevernek a gödrökben. A fehér különböző árnyalatai ragadtak meg benne: a bőr, az alsónemű, a hó.²⁵

A március eleji akció kudarc után a németek felszámolták a minszki földalatti mozgalmat, és felgyorsították a zsidók tömeges lemészárlását. 1942. március végén és április elején 251 földalatti aktivistát fogtak el és végeztek ki, zsidókat és nem zsidókat egyaránt, valamint megölték a zsidó tanács vezetőjét is. (Kazinyecet, a földalatti mozgalom megszervezőjét júliusban lőtték agyon.) Ekkoriban látogatott el Minszkbe Reinhard Heydrich is, és állítólag ő adott parancsot egy halálgyár felépítésére. Az SS 1942 májusában, Minszk határain kívül, Malij Trosztenecnél látott hozzá az új komplexum munkálataihoz; elkészülte

után mintegy 40 000 ember lelte itt halálát. A német hivatalnokok asszonyai úgy emlékeztek Malij Trosztenecre, mint kellemes helyre, ahol lovagolni lehetett, és szőrmebundákat is szerezhettek (mármint a zsidó nőktől, mielőtt agyonlőtték volna őket).²⁶

1942 júliusának utolsó napjaiban mintegy 10 000 minszki zsidót öltek meg. A hónap utolsó napján Junita Visnyackaja búcsúlevelet írt az édesapjának: „Búcsúszom tőled, mielőtt meghalok. Nagyon félek a haláltól, mert a kisgyerekeket élve dobják a tömegsírokba. Isten veled örökre. Csókollak, csókollak sokszor.”²⁷

Valóban előfordult, hogy a németek nem lőtték le a kisebb gyerekeket, hanem a holttestekkel együtt a gödrökbe dobálták őket, hogy a föld alatt fulladjanak meg. Rendelkezésükre állt egy további megsemmisítési mód is, amely lehetővé tette, hogy ne lássák a fiatal életek kihunyását. Minszk utcáin elgázósító teherautók cirkáltak, kóbor zsidó gyerekekre vadászva. Ezeket a járműveket az emberek ugyanúgy nevezték, mint néhány évvel korábban, a nagy terror idején az NKVD teherautóit: „lélekvesztőknek”.²⁸

A lányok-fiúk jól tudták, mi történik velük, ha lebuknak. Amikor a rámpán a halálba mentek, megtépzott méltóságuknak legalább egy darabkáját menteni akarták: „Kérjük az urakat – mondták a németeknek –, ne üssenek minket. Magunktól is fel tudunk szállni.”²⁹

1942 tavaszára a minszki zsidók az erdőt hovatovább biztonságosabbnak találták, mint a gettót. Maga Hersch Smolar is a gettó elhagyására kényszerült, és a partizánokhoz állt. A mintegy tízezer minszki zsidó közül, aki rátalált a szovjet partizánegységekre, talán ötezen éltek túl a háborút. Az életben maradtak között volt Smolar is. Igaz, a partizánok nem okvetlenül fogadták szívesen a zsidókat. A partizánegységek dolga nem az volt, hogy segítsenek a civileknek elviselni a német megszállást; nekik a megszállókat kellett legyőzniük. A fegyver nélküli zsidókat, valamint a nőket és a gyerekeket gyakran elutasították, sőt néha még a felfegyverzett zsidó férfiakat is, akiket nemegyszer éppen a fegyverükért öltek meg. A partizánvezérek attól is tartottak, hogy a gettókból menekült zsidók esetleg német kémek – ez a feltevés nem is volt olyan képtelenség, mint amilyennek tűnhet. A németek időnként asszonyokat és gyerekeket fogtak el,

majd a zsidó férjeket utasították: ha viszont akarják látni szeretteiket, menjenek az erdőbe, és térjenek vissza használható híryanaggal.³⁰

Az erdőben rejtőzködő zsidók helyzete 1942 folyamán lassan jobbra fordult. Egy részük ugyanis saját partizánegységeket szervezett, és ezt a partizánmozgalom központi vezérkara is jóváhagyta. Israel Lapidus egysége 50 emberből állt. Solem Zorin 106-os osztagában tízszer ennyien voltak, és be is törtek a minszki gettóba, hogy zsidókat mentsenek ki. Egyes esetekben a szovjet partizánegységek figyelemelterelő műveletekkel segítették elő a gettóba zárt zsidók szökését. Egy ízben a partizánok megtámadtak egy német egységet, amely egy gettó likvidálására vonult. A zsidó Oswald Rufeisen, akit Mir városában fordítóként alkalmazott a német rendőrség, fegyvereket csempészett a gettóba, és amikor a gettó felszámolását elrendelték, figyelmeztette a benn lévőket.³¹

A zsidó Tuvia Bielski alighanem minden más partizánvezérnél több zsidót mentett meg. Különleges adottsággal bírt: felismerte a Sztálin és Hitler közé ékelődő partizán-hadviselés veszélyeit. Ő maga Belorusszia nyugati részéből származott, azaz Északkelet-Lengyelország ama vidékéről, amelyet a szovjetek 1939-ben bekebeleztek, hogy aztán a németek 1941-ben elfoglalják tőlük. Szolgált a lengyel hadseregben, így volt némi katonai képzettsége. Családjával együtt ő is jól ismerte az erdőket; alighanem kisebb kaliberű csempészek voltak. Ám Bielski taktikai érzéke korántsem csak a tapasztalataiból táplálkozott. Egyrészt ő nem annyira a németek öldösését, mint inkább a zsidók mentését tartotta céljának. Embereivel együtt általában kitért az összütközések elől. „Ne rohanjatok olyan könnyelműen a harcba és a halálba – mondogatta. – Olyan kevesen maradtunk, hogy elsősorban embereket kell mentenünk. Megmenteni egy zsidót sokkal fontosabb, mint németeket ölni.” Másrészt együtt tudott működni az időnként felbukkanó szovjet partizánokkal, annak ellenére, hogy az ő dolguk éppen a németek irtása volt. Bár a maga mozgó táborában nagyrészt nők és gyerekek voltak, a szovjetekkel is elismertette partizánvezéri státusát. A maga „inkább menteni, mint ölni” politikájával Bielski több mint ezer embert mentett meg.³²

Bielski rendhagyó jelenség volt a szovjet partizánmozgalomban, amely fokozatosan terebélyesedett, és egyre inkább alárendelte magát Moszkvának. Szovjet számítások szerint 1942 elején Belorussziában mintegy 23 000 partizán működött. Mire májusban létrehozták a központi vezérkart, számuk valószínűleg

megkétszereződött, és az év végéig ismét a duplájára nőtt. 1941-ben a partizánok még a maguk életét sem igen tudták megvédeni; 1942-ben viszont már katonailag és politikailag értékes célokat értek el. Aknákat telepítettek, vasúti síneket és mozdonyokat rongáltak meg. Feladatukhoz tartozott, hogy megakadályozzák a németek hozzáférését az élelemhez, és zavart keltsenek hatáságaik munkájában. A gyakorlatban a német megszállási rendszert a legbiztonságosabban akkor rombolhatták le, ha a polgári ügyintézés fegyvertelen személyzetét gyilkolták: kisvárosi polgármestereket, tanítókat, földbirtokosokat, családjukkal együtt. Itt nem túlkapasokról volt szó: 1942 novemberében ez volt a szovjet partizánmozgalom hivatalos politikája. A partizánok arra törekedtek, hogy hiánytalanul magukhoz ragadják az egyes területek feletti ellenőrzést; ezeket a területeket keresztelték el „partizán-köztársaságoknak”.³³

Bármilyen hatékonyak voltak is időnként a partizánok hadműveletei, a belorusz polgári lakosságra – zsidókra és keresztényekre egyaránt – pusztulást hoztak. Amikor a szovjet partizánok megakadályozták, hogy a parasztok élelemmel lássák el a németeket, jóformán szavatolták, hogy a németek végeznek majd a parasztokkal. A parasztot szovjet pisztoly fenyegette és német pisztoly ölte meg. Mihelyt a németek úgy gondolták, hogy egy adott falut már nem ők, hanem a partizánok tartanak uralmuk alatt, egyszerűen felgyújtották a házakat és a földeket. Ha már nem számíthattak rendszeresen gabonára, gondoskodtak róla, hogy a parasztoknak se legyen mit betakarítaniuk. Amikor a partizánok vasúti szabotázscelemekényeket hajtottak végre, biztosra vehették, hogy a környék lakosságát a németek kiirtják. Ha a szovjet partizánok aknákat telepítettek, tudták, hogy némelyik szovjet polgárok alatt robban majd fel. A németek úgy „végezték” az aknamentesítést, hogy a helyi lakosokat, beloruszokat és zsidókat egyaránt rákényszerítették: egymás kezét fogva sétáljanak végig az aknamezőn. Az ilyen embervesztésekkel a szovjet vezetés általában nem törődött. Azok, akik elpusztultak, német megszállás alatt éltek, ennél fogva gyanúsak és talán még az átlagos szovjet polgárnál is feláldozhatóbbnak minősültek. A német megtorlások másfelől a partizánmozgalom felduzzadásához vezettek, mivel a túlélőknek gyakran nem volt hová visszatérniük: egyaránt elvesztették otthonukat, megélhetésüket és családjukat.³⁴

A szovjet vezetést a zsidók sorsa sem aggasztotta különösebben. 1941 novembere után Sztálin soha nem utalt a zsidókra mint Hitler áldozataira. Voltak

egyes partizánvezérek, akik megpróbálták védeni őket. Ám a szovjeteket, csakúgy, mint az amerikaiakat vagy a briteket, soha nem foglalkoztatta komolyan egy, a zsidók mentését célzó közvetlen katonai akció terve. A szovjet rendszer logikája mindig a független kezdeményezések elutasításán és az emberi élet értékének lebecsülésén alapult. A gettóban lévő zsidók kényszers munkásként a német háborús erőfeszítést segítették, így aztán gödrökbe lövésük a moszkvai hatóságokat igen kevésbé érdekelte. Azok a zsidók viszont, akik nem segítettek, hanem akadályozták a németeket, veszélyes kezdeményezőkérségről tettek bizonyosságot; meglehet, később még a szovjet uralom helyreállítását is meggátolnák. A sztálini logika szerint a zsidók így is, úgy is gyanúsak voltak: akkor is, ha a gettóban maradtak, és dolgoztak a németeknek, és akkor is, ha a gettót elhagyva alkalmasnak mutatkoztak önálló cselekvésre. A minszki kommunisták kezdeti habozása jogosnak bizonyult: ellenállási szervezetüket a partizánmozgalom moszkvai központi vezérkara a Gestapo fedőszerveként kezelte. Azok az emberek pedig, akik a minszki zsidókat mentették, és ellátták a szovjet partizánokat, Hitler eszközeinek minősültek.³⁵

Azok a zsidó férfiak, akik eljutottak a partizánokhoz, Lev Kravec visszaemlékezése szerint „máris szabadnak érezték magukat”. A zsidó nőknek már nehezebb dolguk volt. A partizánegységeknél a nőket és a lányokat egyöntetűen „kurvának” szólították, és a nőknek általában pártfogót kellett keresniük. Roza Geraszimova, aki a partizánok között élte túl a vészkorszakot, talán erre gondolt, amikor felidézte: „Az élet igazából elviselhetetlen volt, de a partizánok valóban megmentették az életemet. Voltak partizánvezérek, zsidók és nem zsidók egyaránt, akik »családi táborokat« létesítettek a nők, a gyerekek és az idősök számára. A gyerekek, akik jó szerencsájukra ilyen táborokba kerültek, újfajta bújócskát játszottak, amelyben németek vadásztak a zsidókra, akiket a partizánok védtek. Ez az ő esetükben így is történt, és a partizánok valóban megmentettek mintegy 30 000 zsidót; végső soron azonban nem egyértelmű, vajon akcióik megakadályozták-e a zsidók lemészárlását, vagy ellenkezőleg, további gyilkosságokra tüzeltek a németeket. A vonalak mögötti partizánvétekenység a frontról vont el német rendőri és katonai erőket, és ezek a hátszágba érve többnyire könnyebbnek találták, ha zsidókat öldösnek, mint ha partizánokra vadásznak, és összecsapnának velük.³⁶

1942 második felében a partizánellenes hadműveleteket szinte meg sem lehetett különböztetni a zsidók tömeges legyilkolásától. 1942. augusztus 18-án Hitler elrendelte, hogy a belorusszai partizánokat az év végéig „ki kell irtani”. Az már tudott volt, hogy ugyanez a határidő vonatkozik a zsidókra is. Mind a zsidókkal, mind a belorussz civilekkel kapcsolatos jelentésekben felbukkant a „különleges kezelés” – értsd: agyonlövés – eufemisztikus fordulata. A két terv körkörös logikája kényszeresen mindig ugyanoda tért vissza: 1941-ben, amikor a partizánmozgalom még nem jelentett igazi veszélyt, a zsidókat eleve mint „partizánokat” kellett eltenni láb alól. 1942-ben, amikor a mozgalom már hatékonyra fejlődött, az együttműködéssel vádolt falusiakat úgy kellett irtani, „mint a zsidókat”. A zsidók és a partizánok közti egyenlőségjelet a németek újra meg újra nyomatékosították, egy lefelé tartó retorikai ív gyanánt, amely csak akkor érhet véget, ha mindkét csoport egyszerűen megszűnik létezni.³⁷

1942 közepére a zsidók száma meredeken csökkent, míg a partizánoké gyorsan emelkedett. Ez azonban mit sem változtatott a náciok észjárásán; legfőlegbb a belorussz polgári lakossággal szemben alkalmaztak a zsidók „kezeléséhez” egyre hasonlóbb módszereket. A partizánokat és a zsidókat egyre nehezebben lehetett elérni: az előbbieket túl erősek voltak, az utóbbiak egyre kevesebben. Így aztán a németek a nem zsidó belorussz lakosságra csaptak le, egyre öldöklőbb hullámokban. A német rendőrség szemszögéből a végső megoldás összemosódott a partizánellenes hadjáratokkal.

Vegyünk egyetlen példát. 1942. szeptember 22-én és 23-án az Ordnungspolizei 310-es zászlóalját megbízták három, a partizánokkal való összejátszással vádolt falu megsemmisítésével. Az első faluban, Borkiban a rendőrség az egész lakosságot, férfiakat, nőket, gyerekeket letartóztatta, 700 méterrel arrébb hajtotta őket, majd lapátokat osztott ki, hogy megássák a sírjukat. Reggel 9-től délután 6-ig tartott a lövöldözés: a rendőrök 203 férfit, 372 nőt és 130 gyermeket végeztek ki. Az Ordnungspolizei 104 „megbízhatónak” minősített embert megkímélt, noha nehezen képzelhető el, hogy az illetők e látvány után is megbízhatóak maradtak volna. A következő faluba, Zablocjéba hajnali 2-kor ért a zászlóalj, és fél 6-kor körülfogták. A lakosságot a helyi iskolába terelték, ahol összesen 284 férfit, nőt és gyermeket lőttek agyon. A harmadik faluból, Boriszovkából a zászlóalj 169 férfi, nő és gyerek kivégzését jelenthette. Négy héttel később

ugyanők megbízást kaptak egy munkatábor zsidó foglyainak likvidálására. Amikor október 21-én megölték a 461 zsidót, igencsak hasonló módszerekkel éltek; a különbség csupán annyi volt, hogy a már amúgy is táborba zárt áldozatokat nem érte meglepetésszerűen az akció.³⁸

Hasztalan indítottak új offenzívákat, a németek 1942-ben csak a zsidók elleni „háborúban” győzedelmeskedtek. Az Észak hadseregcsoport tovább ostromolta Leningrádot, a Közép hadseregcsoport semmivel sem jutott közelebb Moszkvához. A Dél hadseregcsoportnak a Volga folyót és a kaukázusi olajkészleteket kellett volna biztosítania. Augusztusban egy részük elérte a Volgát, de Sztálingrádot nem sikerült bevenniük. A német csapatok Dél-Oroszországon végigszágulva behatoltak a Kaukázusba, de a tél beállta előtt nem tudták elfoglalni a kulcsfontosságú körzeteket. Végül ez lett a keleti fronton a németek utolsó nagyobb szabású offenzívája. 1942 végéig Belorussziában összesen legalább 208 089 zsidót öltek meg – a zsidó polgári személyek legyilkolása azonban nem állította meg a Vörös Hadsereget, és még a partizánmozgalmat sem gyengítette.³⁹

A hátszágban a németek személyzeti gondokkal küszködtek, hiszen a frontról nem vonhattak el erőket; ezért 1942 őszén arra törekedtek, hogy a partizánok elleni hadviselést hatékonyabbá tegyék. Himmler Bach-Zelewskit, a helyi felsőbb SS- és rendőri vezetőt tette meg a polgári közigazgatás alatt álló területek partizánellenes hadjáratának főnökévé. A gyakorlatban a felelősség helyettesére, a részeges Curt von Gottbergre hárult, aki Himmlernek köszönhette, hogy SS-beli karrierje nem tört ketté. Gottberg nem szenvedett semmilyen háborús sebesülést, de lába egy részét (és SS-tiszti rangját) elvesztette, amikor autójával egy gyümölcsfának rohant. Műlábának költségeit Himmler állta, aki ismét tiszti állományba helyezte Gottberget. A belorussziai küldetéssel Gottbergnek alkalma nyílt, hogy bizonyítsa képességeit, és ő kapott is a lehetőségen. Mindössze egy hónapos rendőri kiképzés után megalakította saját harccsoportját, amely 1942 novemberétől 1943 novemberéig tevékenykedett. Működésük első öt hónapjában Gottberg emberei 9432 „partizánnal”, 12 946 „partizángyanús elemmel” és mintegy 11 000 zsidóval végeztek. Másképp fogalmazva a harccsoport napi átlagban 200 embert – szinte csupa civilt – lőtt agyon.⁴⁰

Minden más egységnél több atrocitás terhelte az SS Dirlewangerről elnevezett különleges kommandóját, amely 1942 februárjában érkezett Belorussziába. Itt is, sőt a második világháború valamennyi hadszínterén, kegyetlenség dolgában kevesen versenghettek Oskar Dirlewangerrel. Alkoholista és kábítószerfüggő, erőszakra hajlamos férfiú volt. Az első világháború után harcolt a jobboldali német milíciákban, majd az 1920-as évek elején részben kommunistákat kínzott, részben doktori disszertációt írt a tervgazdaságról. 1923-ban lépett be a náci pártba, de politikai jövőjét közlekedési balesetekkel és egy kiskorú lánnyal folytatott viszonnal tette kockára. 1940 márciusában Himmler kinevezte egy különleges orvvadászbrigád élére, amely orvvadászatért bebörtönzött bűnözőkből állt. Egyes náci vezetők romantikus színben tüntették fel ezeket az embereket: tiszta, primitív germán őstípusokat láttak bennük, akik szembeszállnak a törvény zsarnokságával. A vadászokat először Lublinba küldték, ahol további bűnözőkkel, köztük gyilkosokkal, valamint klinikai örültekkel gyarapodtak. Belorussziában Dirlewanger és emberei valóban összezsúrtak a partizánokkal, de gyakrabban öldöstek olyan polgári személyeket, akiknek falvai rossz helyen terültek el. Dirlewanger kedvelt módszere volt, hogy a helyi lakosságot egy pajtába terelte, a pajtát rájuk gyújtotta, a menekülni próbálókat pedig legéppuskázta. A Dirlewanger-féle különleges SS-kommandó a maga belorussziai szolgálati körútján legalább 30 000 civillel végzett.⁴¹

Dirlewanger egysége egyike volt azon Waffen-SS- és Ordnungspolizei-alakulatoknak, amelyeket a megviselt reguláris hadsereg erősítésére helyeztek Belorussziába. 1942 végére a német katonák rettenetesen elfáradtak, és szenvedtek a vereség tudatától. A polgári személyek iránti normális törvényi kötelezettségek alól felmentették őket, és parancsot kaptak, hogy a partizánokkal szemben szélsőséges brutalitással lépjenek fel. Amikor a partizánok ellen mozgósították őket, eleve rettegtek, mivel olyan ellenséggel kerültek szembe, amely tetszése szerint bukkant fel és tűnt el, ráadásul sokkal jobban ismerte a terepet, mint ők. A Wehrmacht erői immár együttműködtek a rendőrséggel és az SS-szel, melyek hosszabb idő óta polgári személyek, elsősorban zsidók elleni tömeggyilkosságokkal foglalkoztak. Mindnyájan tudták, hogy legfőbb feladatuk a partizánok irtása volna. Ilyen körülmények között a civilek közti halálozási arány a mindenkori német taktikáktól függetlenül a csillagos égig szökött.

1942 derekán és azt követően a „nagy műveletekként” ismert legfőbb német akcióknak bevallott rendeltetése a belorusz polgári személyek és a belorusz zsidók irtása volt. Mivel a partizánokat nem tudták legyőzni, a németek azokat ölték meg, akik esetleg segíthetik őket. Az egységek megkapták a megölendőknél aznapra célszámát, amelyet általában úgy értek el, hogy bekerítették az egyes falvakat, és a lakosság zömét kiirtották. Áldozataikat vagy gödrökbe lőtték, vagy, mint Dirlewanger és a példáját követők esetében, rájuk gyújtották a pajtákat, vagy pedig aknaszedésre hajtották őket, hogy a robbanás végezzen velük. 1942 őszén és 1943 elején a németek gettókat és egész falvakat számoltak fel a partizánokkal való együttműködés ürügyén. 1942 szeptemberében, a Mocsárláz-hadműveletben a Dirlewanger-brigád megölte azt a 8350 zsidót, aki a baranovicsi gettóban még életben volt, majd végzett 389 „banditával” és 1274 „banditagyánús elemmel” is. Ezeket a támadásokat Friedrich Jeckeln, a Keleti Birodalmi Főbiztosság felsőbb SS- és rendőri vezetője irányította – ugyanaz az ember, aki az ukrainai Kamenyec-Podolszkijban megszervezte a zsidók tömeges kivégzését, majd Rigában a gettó felszámolását. Az 1943. februári Hornung-hadművelet (a „Hornung” a február régies neve) a szlucki gettó likvidálásával, azaz mintegy 3300 zsidó agyonlövésével kezdődött. Szlucktól délnyugatra a németek mintegy 9000 további személyt ölték meg.⁴²

1943 elejére a beloruszok, kivált a fiatal férfiak, belesodródtak a német erők és a szovjet partizánok a szó szoros értelmében gyilkos versengésébe, amely mindkét fél ideológiáját megcsúfolta. Az emberhiányban szenvedő németek helyi újoncokat toboroztak rendőrségükbe (és 1942 második felétől egy „önvédelmi” milíciába); a regruták közül sokan a háború előtt kommunisták voltak. A partizánok viszont 1943-ban a németeket kiszolgáló belorusz rendőrök soraiból verbuváltak, lévén hogy ezeket az embereket legalább kiképezték, és még fegyverük is volt.⁴³

Azt, hogy a beloruszok, ha választhattak, melyik oldalhoz csatlakoznak, nem annyira a helyi politikai vagy ideológiai kötődések határozták meg, mint inkább a Wehrmacht harctéri kudarcai. A Dél hadseregcsoport nyári offenzívája eredménytelennek bizonyult, a sztálingrádi csatában pedig az egész 6. hadsereg felmorzsolódott. Amikor a Wehrmacht vereségének híre 1943 februárjában eljutott Belorussziába, nem kevesebb mint 12 000 rendőr és milicista lépett

ki a németek szolgálatából, hogy aztán a szovjet partizánokhoz álljanak: egy jelentés szerint csak február 23-án nyolcszázan tettek így. Ebből következően számos olyan belorusz, aki 1941-ben és 1942-ben náci zsoldban zsidókat gyilkolt, 1943-ban a szovjet partizánokhoz csatlakozott. Mi több: a partizánok belorusz rendőröket verbuváló politikai tisztjei olykor gettóból menekült zsidók voltak, akiknek életét eredeti lakhelyükön belorusz rendőrök fenyegették. A holokauszt túlélni akaró zsidók a holokausz végrehajtóit toborozták soraikba.⁴⁴

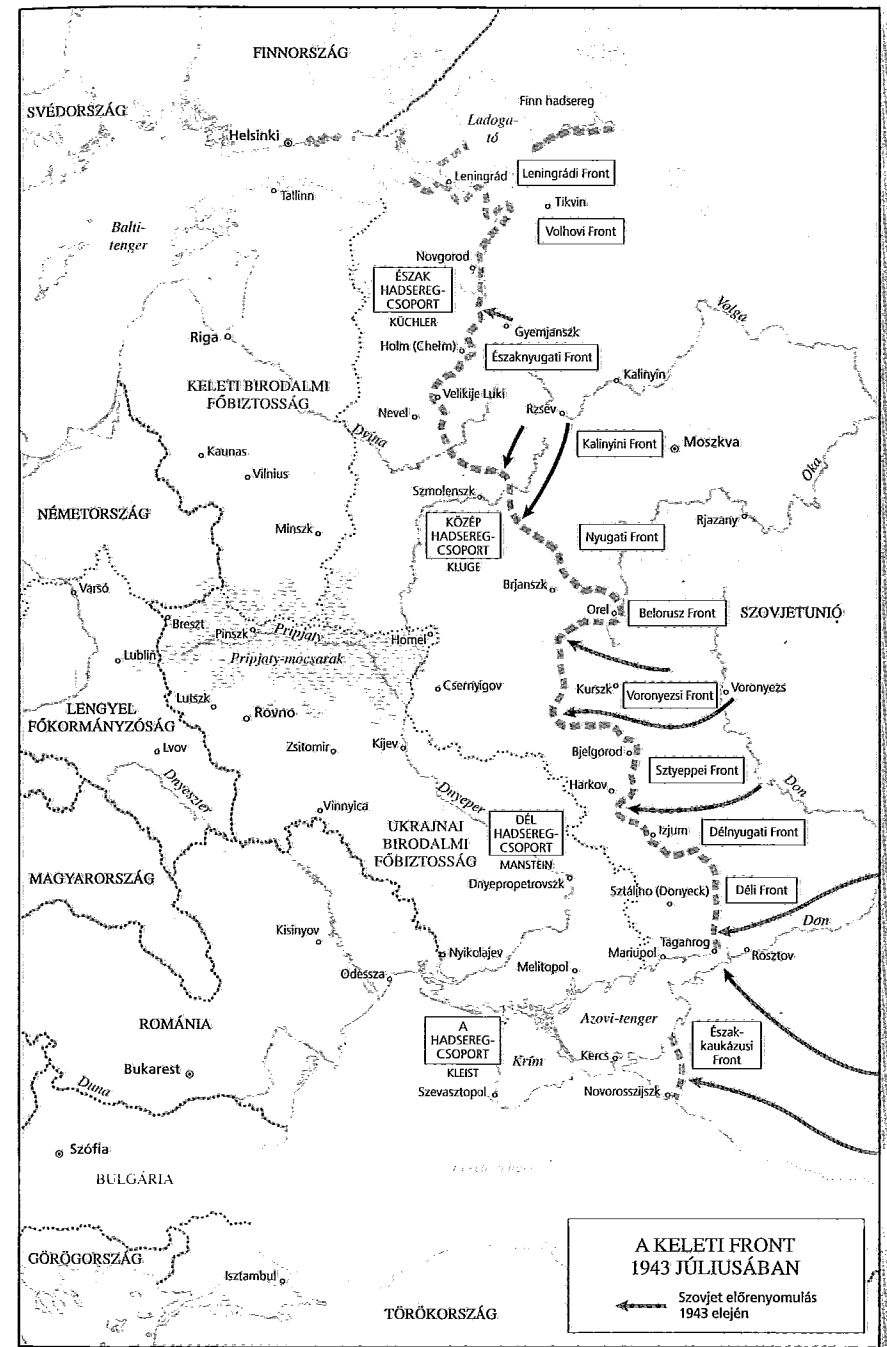
Arra, hogy ne habozzon a két fél között, egyértelmű oka csak annak a kevés zsidónak volt, aki 1943 folyamán Belorussziában még életben volt. Mivel ebben a háborúban ők voltak a németek bevallott és nyilvánvaló ellenségei, és a németek ellenséges érzülete egyet jelentett a halállal, minden indítékuk megvolt arra, hogy a partizánélet veszélyei ellenére is a szovjet félhez csatlakozzanak. A beloruszok (valamint az oroszok és a lengyelek) számára a kockázatok mérlege kiegyensúlyozottabb volt, a kívülmaradás lehetőségei viszont egyre fogyatkoztak. Számukra az, hogy végül melyik táborban harcoljanak és essenek el, gyakran a véletlenek műlt: ki volt éppen odahaza, amikor a szovjet partizánok vagy a német rendőrök toborzó körútjuk során útba ejtették az adott falut (bár önkéntességről nem mindig lehetett szó, hiszen a toborzók egyszerűen magukkal vitték a fiatal férfiakat). Mivel mindkét fél tisztában volt azzal, milyen esetlegesek ezek a csatlakozások, újoncaikat gyakran abszurd hűségpróbáknak vetették alá: például a másik félhez állt és elfogott jó barátokat vagy családtagokat kellett megölniük. Miközben egyre több belorusz sodródott a partizánok közé vagy a németek által sebtében összetákolt rendőri és paramilitáris alakulatokba, az ilyen és ehhez hasonló esetek csak nyilvánvalóvá tették a helyzet lényegét: Belorussziában megosztott társadalom jött létre, amelynek tagjait mások fordították egymás ellen.⁴⁵

Belorussziában, mint másutt is, a helyi német politikára általános gazdasági gondok nyomták rá bélyegüket. 1943-ra a németeket már az élelmiszerhiánynál jobban nyomasztotta a munkaerő hiánya, és ennek függvényében változott itteni politikájuk is. A Szovjetunió elleni háború folytatódott, a Wehrmacht hónapról hónapra irtóztatós veszteségeket szenvedett, ezért a német férfiakat ki kellett ragadni a német gazdaságokból és gyárakból, hogy katonaként a frontot erősítsék. Ahhoz, hogy a német gazdaság működhessen, ezeket az embereket

pótolni kellett. Hermann Göring 1942 októberében rendkívüli utasítást bocsátott ki: a gyanús belorusz falvakban elfogott férfiakat életben kell hagyni, és mint kényszermunkásokat Németországba kell küldeni. A munkaképes embereket munkára kell kiválogatni, még akkor is, ha fegyvert fogtak Németország ellen. Göring nyilván úgy okoskodott, hogy a jelen helyzetben a Birodalom csakis az érintettek munkaerejéből húzhat hasznot; azzal sokkal többet ér, mint a halálukkal. Mivel a belorusz partizánok egyre nagyobb területeket tartottak ellenőrzésük alatt, Németországnak amúgy is egyre kevesebb élelmiszer jutott. Ha a belorusz parasztok Belorussziában már nem dolgozhatnak Németországnak, arra kell őket kényszeríteni, hogy Németországban dolgozzanak. Az elképzelés mélyén még sötétebb szándék lappangott. 1942 decemberében Hitler világosan kimondta, amire Göring csak közvetve utalt: a nőket és a gyermekeket mint értéktelenebb munkaerőt agyon kell lőni.⁴⁶

Különösen látványos példája volt ez a németek kényszermunkára alapozott keleti programjának, amelyet először a Főkormányzóság lengyel alattvalóival szemben alkalmaztak; onnan a kampány Ukrajnára terjedt át, hogy véres csúcspontját Belorussziában érje el. A háború végére a Birodalomban mintegy nyolcmillió, keletről jött, nagyrészt szláv eredetű külföldi dolgozott. Perverz fejlemény volt ez, még a náci rasszizmus szempontjából is: német férfiak indulnak külföldre, és milliósámmra ölték az „alsóbbrendű” fajhoz tartozókat, csak hogy milliósámmra importáljanak más „alsóbbrendűeket”, hadd végezzék el ők Németországban mindazt, amit a német férfiak végeztek volna, ha nem mennek külföldre „alsóbbrendűeket” ölteni. A nettó eredmény, a külföldi tömeggyilkosságoktól most eltekintve, az lett, hogy Németországban immár több szláv élt, mint történelme folyamán bármikor. (A perverzió 1945 első hónapjaiban tetőzött, amikor a még élő zsidókat németországi munkatáborokba szállították. Miután 5,4 millió zsidót megöltek, a németek immár saját országukba hurcolták a zsidó túlélőket, hogy elvégezzék azt, amit a gyilkosok is elvégezhettek volna, ha nem külföldön öldökölnék.)

Az új politika folyamánként a német rendőröknek és katonáknak belorusz nőket és gyerekeket kellett ölteniük, hogy a férjeket, apákat, fivéreket rabszolgamunkásnak lehessen használni. Az 1943 tavaszán és nyarán zajló partizánellenes hadműveletek inkább hasonlítottak rabszolagyűjtő portyákra, mint bármilyen

felismerhető harci cselekményre. Mivel azonban a partizánok időnként beavatkoztak a rabszolgavadászatba és a vele járó tömeggyilkosságokba, a németek veszteségeket is elszenvedtek. 1943 májusában és júniusában, a Bűvös vadász és a Cigánybáró-hadműveletekben (az egyiket Weber hasoncímű operájáról, a másikat egy Strauss-operetről nevezték el) a németek egyszerre akartak a minszki körzetben vasutakat biztosítani és Németországba küldendő munkásokat szerezni. Jelentéseik szerint 3152 „partizánt” öltek meg és 15 801 munkást deportáltak. Ugyanekkor közülük 294-en estek el: képtelenül alacsony, egy a tízhez arány ez, ha (tévesen) abból indulunk ki, hogy a jelentésben említett partizán halottak valóban partizánok voltak, nem pedig civilek – ám mint veszteség, mégsem lebecsülendő.⁴⁷

1943 májusában a Cottbus-hadművelet keretében egy Minszktől 140 kilométerre északra lévő területet akartak megtisztítani a partizánoktól. Egyik falut a másik után pusztították el, a lakosságot pajtákba terelték, aztán a pajtákra rájuk gyújtották. A következő napokban a gazdátlanul maradt disznók és kutyák összeeggett emberi testrészekkel a pofájukban kóboroltak a falvakban. A hivatalos adat 6087 halotról szól, de állítása szerint a Dirlewanger-brigád egymaga 14 000 emberrel végzett az akció keretében. A halottak többsége nő és gyermek volt, 6000 férfit szállítottak németországi munkára.⁴⁸

Ez a gazdasági logika 1943 nyarán a Hermann Göringről elnevezett Hermann-hadműveletben csúcsosodott ki. Német harci egységeket azzal bízták meg, hogy július 13-a és augusztus 11-e között egy maguk választotta területen irtsák ki a teljes lakosságot a munkaképesnek látszó férfiak kivételével; vigyenek el mindent, ami mozgítható, és utána gyűjtsák fel, ami még megmaradt. Miután a munkára alkalmas belorusz és lengyel férfiakat kiválogatták, a belorusz és lengyel nőket, gyerekeket és időseket agyonlőtték. Ez a művelet Belorusszia nyugati részén zajlott le – olyan területen, amelyet 1939-ben a Szovjetunió rohant le és csatolt el Lengyelországtól, hogy aztán 1941-ben a németek hódítsák meg.⁴⁹

A belorusz erdőkben szép számmal harcoltak lengyel partizánok is, akik meggyőződéssel vallották, hogy ezeket a földeket vissza kell adni Lengyelországnak. Ily módon a németek partizánellenes akciói egyszerre irányultak az 1939 és 1941 közötti hatalmat képviselő szovjet partizánok és a lengyel földalatti mozgalom ellen, amely a lengyel függetlenségért és az 1918-tól 1939-ig fennálló

határok visszaállításáért harcolt. A lengyel erők a lengyel Honi Hadsereghez tartoztak, amely a londoni lengyel emigráns kormánynak volt alárendelve. Lengyelország a szövetséges hatalmak egyike volt, és így a lengyel és a szovjet erők elvileg együtt harcoltak a németek ellen. A gyakorlatban azonban korántsem volt ilyen egyszerű a helyzet, mivel ezt a területet, amely szovjet szemszögből nézve Belorusszia nyugati részének, lengyel szemszögből viszont Északkelet-Lengyelországnak számított, mindkét fél magának követelte. A lengyel harcosok csapdahelyzetbe, az irreguláris szovjet és a német erők közé kerültek. Amikor a lengyel erők nem voltak hajlandók magukat Moszkvának alárendelni, a szovjet partizánok lengyel civileket mészároltak le. Nalibokiban például 1943. május 8-án szovjet partizánok 127 lengyelt lőttek agyon.⁵⁰

1943 nyarán a Vörös Hadsereg tisztjei tárgyalásra hívták a Honi Hadsereg tisztjeit, majd a találkozó színhelyére tartó lengyeleket meggyilkolták. A szovjet partizánmozgalom parancsnoka úgy vélte, a Honi Hadsereg kezelésének legcélszerűbb módja, ha tagjait feljeleníti a németeknél, akik aztán kivégezték az érintetteket. Ugyanakkor a lengyel erőket a németek is támadták. A lengyel parancsnokok mind a szovjetekkel, mind a németekkel kapcsolatban álltak, de egyik féllel sem léphettek valódi szövetségre, hiszen a lengyelek célja a független Lengyelország helyreállítása volt, a háború előtti határokon belül. Miközben Sztálin hatalma lassan lehengerelte Hitlerét, Belorusszia mocsaraiban vált nyilvánvalóvá, mekkora nehézségekbe ütközik a lengyel függetlenség megvalósítása.⁵¹

A németek a Hermann-hadművelet és a további 1943-as akciók során elnéptelenített területeket „halott zónáknak” nevezték. A halott zónákban talált emberek szabad prédának számítottak. A Wehrmacht 45. biztonsági ezrede az 1943. áprilisi Húsvéti nyúl-hadművelet során irtotta a polgári lakosságot. A vállalkozásban közreműködtek az Einsatzgruppe D maradék erői, amelyeket 1943 tavaszán helyeztek át Belorussziába. Dél-Oroszországból és Dél-Ukrajnából jöttek, ahová a Dél hadseregcsoport maradványai húzódtak vissza a sztálingrádi vereség után. Az Einsatzgruppe D-nek az volt a feladata, hogy fedezze a német visszavonulást, azaz mindenütt, ahonnan ellenállást jelentettek, irtsa a polgári lakosságot. Belorussziában, miután a jószágot összeszedték, olyan falvakat is felperzselték, ahol nyoma sem volt ellenállásnak. Az Einsatzgruppe D itt már

nem a Wehrmacht aktuális visszavonulását fedezte, ahogy ez jóval délebbre történt, hanem egy újabb visszavonulásra készült fel.⁵²

Amikor a németek a halott zónák taktikájához folyamodtak, közvetve elismerték, hogy Belorussziába hamarosan visszatér a szovjet hatalom. A jócskán megfogyatkozott és különböző neveken harcoló Dél hadseregcsoport visszavonulóban volt. Az Észak hadseregcsoport továbbra is Leningrádot ostromolta, immár teljesen fölöslegesen. Maga Belorusszia egyelőre még a Közép hadseregcsoport vonalai mögött volt, de ez az állapot már nem tartott sokáig.

Belorusszia német megszállása alatt egyes német katonai és polgári vezetőkben időnként felmerült a gondolat, hogy a tömeges terror nem éri el a kívánt célt, és ha a Vörös Hadsereget meg akarják verni, valahogyan másképp kellene a lakosságot rávenni a német uralom elviselésére. Erről azonban szó sem lehetett. Mint a megszállt szovjet területeken mindenütt, a németeknek itt is sikerült elérni, hogy a legtöbb ember visszasírja a szovjet uralmat. Egy Belorussziába küldött német propaganda-szakértő arról számolt be, hogy egyszerűen nem tud mit mondani a lakoságnak.⁵³

A németek támogatását élvező Orosz Felszabadító Hadsereg (Russzkaja osvobodivszhaja armija, ROA) volt a leglátványosabb kísérlet a lakossági támogatás elnyerésére. Vezetője Bronyiszlav Kaminszkij volt, egy orosz nemzetiségű, lengyel és talán német származású szovjet állampolgár, akit az 1930-as években állítólag egy különleges telepre deportáltak, és most a kollektivizálás ellenségének mondta magát. A németek hozzájárultak, hogy az északnyugat-oroszországi Lokoty városban próbaképpen helyi önkormányzatot hozzon létre. Lokotyban Kaminszkijt a partizánok elleni hadműveletek vezetőjének is megtették, és a helybeliek valóban többet kaptak az általuk megtermelt gabonából. Amikor a németektől elpártolt a hadiszerencse, Kaminszkijt és egész garnitúráját Oroszországból Belorussziába irányították, hogy ott hasonló szerepet töltsenek be. Kaminszkij Belorussziában is parancsot kapott, hogy harcoljon a szovjet partizánok ellen, de ő és emberei önmagukat is alig tudták megvédeni a maguk bázisán. A helybeliek a ROA-ban érthető módon csupa idegent láttak, akik a magántulajdonhoz való jogról prédikálnak, de közben földeket sajátítanak ki.⁵⁴

1942-ben és 1943-ban Wilhelm Kube, a Fehér-ruténiai Főbiztosság vezetője megpróbálta revideálni a német gyarmatosítás néhány alapelvét abban a reményben, hogy a lakosságot a Vörös Hadsereg ellen fordíthatja. Próbálkozott nemzetiségi engedményekkel, belorusz iskolákat részesített anyagi támogatásban, különféle belorusz tanácsadó testületeket és milíciákat szervezett. 1943 júniusában odáig ment, hogy eltörölte a kollektív mezőgazdaságot, és úgy rendelkezett, hogy a belorusz parasztok magántulajdonba vehetik a földeket. Ez a politika kétszeresen is abszurd volt. Először is a környék nagy részét a partizánok ellenőrizték, akik megölték a kollektív gazdálkodás ellenzőit; továbbá a német hadsereg és rendőrség ugyanekkor ugyanilyen kategorikusan tagadta a magántulajdonhoz való jogot, amennyiben fosztogatta és felégette a tanyákat, öldöste a gazdákat családotul, és sok parasztot németországi kényszermunkára szállított. Mivel a németek még az élethez való jogukat sem tartották tiszteltben, a belorusz parasztok nem vették komolyan a magántulajdonhoz való jog új keletű meghirdetését.⁵⁵

Ám még ha Kube sikereket ért is volna el, politikája leleplezte a keleti területek német kolonizálásának egész képtelenségét. A terv a szlávokat éhezésre és áttelepítésre ítélte volna, Kube pedig az ő segítségükkel szeretett volna kormányozni és harcolni. A kollektív gazdaságokat a németek megtartották volna, hogy könnyebben jussanak élelemhez; Kube meg akarta szüntetni őket, és engedélyezte, hogy a beloruszok úgy gazdálkodjanak, ahogy nekik tetszik. Kube egyszerre üzent hadat mind a szovjet, mind a német elképzeléseknek, ezzel feltárva, micsoda alapvető hasonlóság van a két fél vidékpolitikája között. A szovjet öngyarmatosítás és a német faji alapú gyarmatosítás egyaránt céltudatos gazdasági kizsákmányoláson alapult. De a német módszerek véresebbek és erőszakosabbak voltak, és a németek által elkövetett gyilkosságok frissebben éltek az emberek tudatában, így a szovjet hatalom a kisebbik rossznak tűnt, sőt sokak szemében egyenesen felszabadulásnak. Végül Kube kísérleteit a szovjet partizánok elégették meg. 1943 szeptemberében a főbiztossal bomba végzett; a bombát helyi szolgálója helyezte el az ágya alá.⁵⁶

Belorussziában, minden más területnél nagyobb mértékben, a náci és a szovjet rendszer átfedte egymást és folyamatosan érintkezett egymással. Viszonylag kis területén kemény háborúskodás, erőteljes partizántevékenység és tömeges rémtettek zajlottak. Belorusszia a Moszkva bevételéért mindenre kész Közép hadseregcsoporthátországa volt, és ide készült visszatérni a Vörös Hadsereg Belorusz Frontjának számos hadosztálya. Mivel területét sem a német közigazgatás, sem a partizánok nem ellenőrizték maradéktalanul, a lojalitás anyagi vagy erkölcsi ösztönzése híján mindkét fél a terrorhoz folyamodott. Belorusszia európai viszonylatban is kiemelkedett a maga nagyszámú zsidó lakosával: ők pusztulásra voltak ítélve, ám ugyanakkor szokatlanul erős ellenállást tanúsítottak. Minszkben és Belorussziában valószínűleg több zsidó szegült szembe Hitlerrel, mint bárhol másutt – noha, ritka kivételektől eltekintve, a náci uralomnak csak úgy állhattak ellen, ha egyszersmind a szovjet hatalom mellett tesznek hitet. Bielski és Zorin egységei alkották egész Európa legnagyobb zsidó partizáncsapatait.⁵⁷

Belorussziában nem volt szürke zóna vagy marginális terület; helyzetére nem voltak érvényesek a tömeggyilkosságok szociológiájának megnyugtató közhelyei. Itt feketére írtak feketével. A németek mint partizánokat irtották a zsidókat, és sok zsidó valóban partizánnak állt. Ez utóbbiak a szovjet rendszert szolgálták, és közreműködtek abban a szovjet politikában, amely a megtorlást a polgári lakosságra irányította. A belorusz partizánháború kidomborította a perverz kölcsönhatást Hitler és Sztálin között, akik egyformán nem vettek tudomást a háború törvényeiről, és módszeresen élezték és fokozták a frontvonalak mögötti konfliktusokat. Amikor mind a Barbarossa-, mind a Tájfunhadművelet csődöt mondott, a hátszágbeli német jelenlét lassan tarthatatlanná vált. A partizánok elleni küzdelem politikája, mint a német tervezésben annyi minden más, a gyors és totális győzelem függvénye volt. A német emberi kapacitás a zsidók legyilkolásához elég volt, a partizánháborúhoz azonban kevésnek bizonyult. Megfelelő emberi erőforrás hiányában a németek gyilkosságokra és megfélemlítésre hagykoztak. A terror az erő megsokszorozását szolgálta, de végső soron Sztálin erőit sokszorozta meg.

A szovjet partizánmozgalom létezett, és a németek valóban megpróbálták elfojtani. Ám a gyakorlatban a német politika alig lépett túl a tömeggyilkosságokon. A Wehrmacht egyik jelentésében 10 431 partizán lelövéséről esett

szó, de saját bevallásuk szerint mindössze 90 puskát zsákmányoltak – ami azt jelenti, hogy az áldozatok túlnyomó többsége valójában civil volt. Amikor a Dirlwanger-féle különleges kommandó első akciójában 15 000 embert semmisített meg, ők maguk csupán 92 főt vesztek – jórészt minden bizonynyal a gyújtogatásból és az alkoholfogyasztásból eredő balesetek következtében. Ilyen arány ugyanis csak akkor lehetséges, ha az áldozatok fegyvertelen civilek voltak. A partizánok elleni hadműveletek ürügyén a németek a megszállt Belorusszia 5295 helységében mészároltak le belorusz (zsidó, lengyel vagy orosz) polgári személyeket. Az említett falvak és városok közül több százat égettek porig. A partizánok elleni hadjáratban a németek összesen mintegy 350 000 embert öltek meg, akiknek legalább 90 százaléka fegyvertelen volt. Lemészároltak továbbá félmillió belorussziai zsidót, közülük harmincezer a partizánok elleni műveletek keretében. Nem világos, hogy ezt a harmincezer embert hogyan minősítsük: a végső megoldás nevében meggyilkolt zsidóknak, vagy a partizánakciók megtorlása címén kivégzett belorusz polgári személyeknek? Ezt a megkülönböztetést maguk a németek is gyakran elmulasztották, nagyon is gyakorlatias okokból. Ahogy egy parancsnokuk a naplójában nyíltan megvallotta: „A házakban és bunkerekben bennégett banditákat és zsidókat nem számoltuk össze.”⁵⁸

A kilencmillió emberből, aki 1941-ben Belorusszia területén élt, a németek mintegy 1,6 milliót öltek meg a harcterekről távol lebonyolított akciókban: köztük mintegy 700 000 hadifoglyot, 500 000 zsidót és 320 000, partizánnak minősített személyt (akiknek túlnyomó többsége fegyvertelen civil volt). Kelet-európai viszonylatban ez a három kampány nevezhető a három legnagyobb méretű német rémtettsorozatnak, és a három együtt Belorussziát sújtotta a legnagyobb erővel és gyűlölettel. Belorusszia több százezer további lakosát háborús akciókban ölték meg mint a Vörös Hadsereg katonáit.⁵⁹

A halálos áldozatok számát a partizánok is gyarapították. Saját jelentéseik szerint 1944. január 1-jéig 17 431 személyt öltek meg mint árulót Belorusszia területén. Ez a szám nem foglalja magában azokat a polgári lakosokat, akiket más okból, illetve a további hónapokban gyilkoltak meg. Beloruszok tízezeivel végeztek a maguk megtorló akcióiban (vagy a Lengyelországtól elcsatolt nyugati körzetekben mint osztályellenséggel). További tízezrek veszték oda az 1939 és

1941 közötti szovjet megszállás letartóztatásai következtében, különösen az 1940-es és 41-es deportálások során, útközben, vagy már a deportálás célállomásán, Kazahsztánban.⁶⁰

Ésszerű és konzervatív becsléssel nagyjából kétmillióra tehetjük a mai Belorusszia területén a második világháború alatt megölt emberek számát. További egymillióan menekültek el a németek elől, és újabb kétmilliót deportáltak kényszermunkára, illetve távolítottak el más okból a lakhelyéről. 1944-től kezdve a szovjetek további negyedmillió személyt deportáltak Lengyelországba és újabb tízezreket a Gulagra. Mire a háború véget ért, Belorusszia lakosságának a felét ölték meg vagy telepítették máshová. Mindez egyetlen más európai országról sem mondható el.⁶¹

A németek szándékai sötétebbek voltak annál, mint ami megvalósult belőlük. A minszki 352-es stalag és más hadifogolytáborok lakóinak kiéheztetése csupán töredéke volt az éhségtervben kitűzött halálozási célszámnak. A parasztok közti tisztogatások is szerényebb mértékűek voltak, mint az a nagyszabású elnéptelenítés, amelyet a Generalplan Ost előírt. Körülbelül egymillió beloruszt valóban kényszermunkára fogtak, de a Generalplan Ost elképzelésével ellentétben nem mindig dolgoztatták őket halálra. Mogiljov, ahol a városokban élő zsidóság tömeges megsemmisítése megkezdődött, és ahol a partizánmozgalommal kapcsolatos tanácskozást rendezték, a tervekben mint nagyszabású halálgyár szerepelt. Mégsem építették fel; a jelek szerint az SS által megrendelt és Mogiljovba szánt krematóriumok végül Auschwitzban kötöttek ki. Halálgyárat terveztek Minszkbe is saját krematóriumokkal, és úgy képzelték, hogy az öldöklések befejezése után a várost a földdel teszik egyenlővé. Wilhelm Kube már el is tervezte, hogy a város helyén német település lesz, amelyet az északi istenek mitikus otthonáról Asgardnak neveznek majd el.⁶²

A nemzetiszocialisták utópiái közül csak a zsidók kiirtása valósult meg, bár ez sem pontosan úgy, ahogy a németek eltervezték. Belorussziában, mint másutt is, a végső megoldás volt az egyetlen rémtett, amely a gyakorlatban az elképzeltnél radikálisabb formát öltött. A terv szerint a szovjet zsidókat vagy a nagyNémet Birodalom építésén kellett volna halálra dolgoztatni, vagy jóval keletebbre deportálták volna őket. Az elképzelés megvalósíthatatlannak bizonyult; a legtöbb, keleten élő zsidót a lakhelyén ölték meg. Minszkben akadt

néhány kivétel is: egyes zsidóknak sikerült elmenekülniük és életben maradniuk, gyakran azon az áron, hogy maguk is erőszakos cselekményekre kényszerültek. Mások, akiket kényszermunkára fogtak, valamivel később pusztultak el, mint a többiek, és nem is a lakhelyükön érte őket a halál. 1943 szeptemberében az utolsónak megmaradt minszki zsidókat nyugatra, a megszállt Lengyelországba deportálták, egy Sobibór nevű létesítménybe.⁶³

Sobibórban egy még Belorussziában sem létező halálgyár várta őket, holott azt hihették, már minden földi borzalommal megismerkedtek.

és Treblinkában 1,3 millió lengyel zsidót gázosítottak el. A sorozat utolsó fejezete Auschwitz volt, ahol nagyrészt 1943-ban és 1944-ben mintegy 200 000 lengyel és több mint 700 000 más európai országból származó zsidót küldtek a gázkamrákba.¹

A Reinhard-hadművelet Hitler kívánságainak himmleri értelmezésében gyökerezett. Himmlert tájékoztatták a szovjet hadifoglyokon kipróbált elgázosítás sikereiről, ő pedig valószínűleg 1941. október 13-án megbízta beosztottját, Odilo Globocnikot, hogy hozzon létre egy zsidók elgázosítására szolgáló új létesítményt. Globocnik a Főkörmányzóság lublini körzetének volt a felsőbb SS- és rendőri vezetője, és ez a körzet lett a nácik faji utópiáinak legfőbb kísérleti terepe. Globocnik arra számított, hogy körzetébe zsidók millióit szállítják majd, akiket rabszolgatelepeken fog dolgoztatni. A Szovjetunió megtámadása után őt bízták meg a Generalplan Ost végrehajtásával. Igaz, amikor a Szovjetunió a várakozásokkal ellentétben mégsem omlott össze, ezt a nagyszabású, emberirtáson alapuló gyarmatosítási tervet bizonytalan időre elnapolták, Globocnik azonban a maga lublini körzetének egy részében igenis megvalósította a tervet, és e célból százezer lengyelt űzött el otthonából. Célja az volt, hogy „a Főkörmányzóságot megtisztítsa a zsidóktól, de a lengyelektől is”.²

1941. október végére megtalálta az új elgázosító létesítmény helyszínét: a Lublintól délkeletre fekvő, közeli Belzecet. A helyszínre vonatkozó tervek változása jól tükrözi, hogyan tolódtak el a náci utópiák a megsemmisítő célú kolonizálástól a puszta megsemmisítés irányába. 1940-ben Globocnik Belzecben kényszermunkatábort akart létesíteni; elképzelése szerint kétmillió zsidó ázott volna itt puszta kézzel harckocsikat feltartóztató árkokat. Képzeltései az indította, hogy a végső megoldás egy korai változata az európai zsidókat az ő lublini körzetébe deportálta volna. Globocniknak azonban meg kellett alkudnia: Belzecbe csupán 30 000 főnyi zsidó munkaerőt szántak. 1940 októberében le is tett a tankelhárítás tervéről. Egy évvel később aztán, miután tárgyalt Himmlerrel, újfajta tervvel állt elő a helyszín hasznosítására: Belzec a zsidók megsemmisítésére szolgál majd.³

Globocnik kereste és meg is találta a módját, hogyan irtsák a zsidókat a Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra, ahol a tömeges kivégzésekhez nem volt elég munkaerő, a lengyelek mint esetleges kisegítők kezébe pedig nem voltak

hajlandók fegyvert adni. A belzeci létesítmény működtetéséhez elég lesz néhány német parancsnok, a munka javát majd zsidó rabszolgák végzik, öröket és személyzetet pedig a lublini körzetben lévő Trawniki kiképzőtáborának nem német foglyaiból toboroznak. Trawnikiba először a hadifogolytáborokból kiválogatott szovjet katonákat vittek. Nagy részük ukrainai volt, de más szovjet nemzetiségek, például oroszok is képviseltették magukat, és akadt egy-egy, persze véletlenszerűen kiválasztott, zsidó is. A németek, ha tehették, a német nemzetiségű szovjet állampolgárokat részesítették előnyben.⁴

Trawniki foglyainak újfajta hasznosítása, ugyanúgy, mint Belzec funkciójának változása, Hitler utópiáinak átalakulását tükrözte. Globocnik eredeti tervében ezekből az emberekből rendőrök lettek volna, akik német parancsnokság alatt a megszállt Szovjetunióban tevékenykednek. A Szovjetuniót azonban nem sikerült meghódítani, és így Trawniki lakóit másfajta különleges feladatra kényszerítették fel: működtessék ők a létesítményeket, ahol a lengyelországi zsidókat elgázosítják. Amikor ezeket az embereket kiválogatták, azok mit sem tudtak a szóban forgó elképzelésről, és az ügy sem politikailag, sem személyileg nem érintette őket. Az ő szemükben Lengyelország idegen ország volt, a lengyel zsidóság pedig idegen nép. Feltehetően érdekükben állt, hogy megtartsák új munkájukat; kiválasztásuk a majdnem biztos éhhaláltól mentette meg őket. Még ha mertek volna is dacolni a németekkel, tudták, hogy a Szovjetunióba nem térhetnek vissza. Elhagyták hát a dulagok és stalagok világát – és ezzel a németek kollaboránsaiként bélyegezték meg magukat.

1941 decemberében a trawnikiak, immár fekete egyenruhában, részt vettek a rámpa és a vasúti szárnyvonal építésében, hogy Belzec vonaton is megközelíthető legyen. A német megsemmisítési politika munkafolyamatait szovjet állampolgárok végezték el.⁵

Belzecet nem tábornak szánták. A táborokban az emberek ott is éjszakáznak. Belzec halálgyárnak épült, ahol a zsidókat rögtön odaérkezésük után megölik.

Németországban már voltak előzményei az ilyen létesítménynek. Oda is huzug ürüggyel vitték az embereket, majd közölték velük, hogy zuhanyozniuk kell, aztán szén-monoxid-gázzal megölték őket. 1939 és 1941 között Németországban hat ilyen létesítményben gyilkolták a fogyatékosokat, elmebetegeket és más, „életre méltatlannak” nyilvánított személyeket. Miután a Warthegauban lengyel

fogyatékosokon kipróbálták a módszert, Hitler kancelláriája titkos programot indított német állampolgárok kiirtására. A személyzet orvosokból, ápolókból és rendőrökből állt; az egyik fő szervező Hitler háziorvosa volt. A tömeggyilkosságok orvostudományi alapja igen egyszerű volt: a szén-monoxid (CO) sokkal jobban kötődik a vér hemoglobinjához, mint az oxigén (O₂), és ezzel megakadályozza, hogy a vörösvérsejtek, normális funkciójuknak megfelelően, oxigénnel lássák el a szöveteket. Az áldozatokat színlelt orvosi vizsgálatnak vetették alá, majd „zuhanyozókba” vezették és tartályokból kibocsátott szén-monoxiddal megölték őket. Ha az áldozatoknak voltak aranyfogaik, krétával előzőleg keresztet rajzoltak a hátukra, hogy haláluk után kihúzzák az értékes fogakat. Az első áldozatok gyermekek voltak; a szülők orvosi értesítést kaptak, miszerint gyermekeik kezelés közben elhunytak. Az „eutanáziaprogram” legtöbb áldozata nem zsidó német volt; a zsidó fogyatékosokat minden szűrés nélkül egyszerűen megölték. Az egyik ilyen gyilkos létesítményben a személyzet virággal borított el egy holttestet, hogy megünnepeljék a tízezredik elhamvasztást.⁶

Az „eutanáziaprogram” befejeződése után nem sokkal kapta Globocnik a megbízást, hogy fejlesszen ki új technikát a lengyel zsidók elgázosítására. 1941 augusztusában, amikor Hitler a belső ellenállástól tartva leállította a programot, 70 273 haláleset volt a mérleg; egyszersmind megszületett a halálos gázzal való, megtévesztésen alapuló megsemmisítés modellje. Az „eutanáziaprogram” felfüggesztése nyomán számos rendőr és speciális szakértelemmel bíró orvos maradt munka nélkül. 1941 októberében Globocnik egy csoportjukat a lublini körzetbe rendelte, hogy irányítsák az általa elgondolt, zsidók megsemmisítését szolgáló létesítményt. A mintegy 450 emberből, aki Globocnik megbízásából közreműködött a zsidók elgázosításában, 92-nek volt már az „eutanáziaprogramhoz” kapcsolódóan korábbi tapasztalata. Közülük a legjelentősebb Christian Wirth volt, aki az egész „eutanáziaprogramot” felügyelte. Ahogy Hitler kancelláriájának vezetője megfogalmazta, „szervezetem nagy része” felhasználható „a zsidókérdés olyatén megoldásában, amely elmegy a lehetséges végső következményekig”.⁷

Nem Globocnik volt az egyetlen, aki az „eutanázia” személyzetének tapasztalatait felhasználta. A warthegauai Chełmno elgázosító létesítménye is az „eutanáziaprogram” technikai eredményeit ültette át a gyakorlatba. Míg Globocnik

lublini körzetében „a németiség megerősítésének” himmleri programjából a megsemmisítést próbálták ki, Arthur Greiser Warthegaujába irányult a legtöbb deportálás. Százezerszámmra szállították a Főkormányzóságba a lengyeleket, és százezerszámmra érkeztek a németek is a Szovjetunióból. Greiser, ha szerényebb méreteken is, ugyanazzal a problémával küszködött, mint Hitler: a zsidók mennyi ide-oda mozgatás után is megmaradtak, és 1941 végére még potenciálisan sem létezett olyan terület, ahová deportálni lehetett volna őket. Greisernek sikerült ugyan néhány ezer zsidót a Főkormányzóságba szállítani, de ezek helyébe megérkeztek azok, akiket Németország más részeiből telepítettek át.⁸

Greiser régiójának fővárosában, Posenben (Poznań) a Biztonsági Szolgálat (SD) vezetője 1941. július 16-án megoldási javaslattal állt elő: „Ezen a télen felmerül majd a veszély, hogy az összes zsidót nem tudjuk élelmezni. Komolyan mérlegelendő, nem az volna-e a leghumánusabb megoldás, ha a munkaképtelen zsidókat valamilyen gyorsan ható készítménnyel elintéznénk. Ez mindenestre kellemesebb lenne, mint ha hagynánk, hogy éhen haljanak.” A „gyorsan ható készítmény” az „eutanáziaprogramban” használt szén-monoxid volt. Az elgázosító teherautót 1941 szeptemberében szovjet hadifoglyokon már kipróbálták, ezután a megszállt Ukrajnában és Belorussziában többször is bevetették, főleg gyerekek ellen. Chełmnóban egy hasonló teherautót működtettek Herbert Lange irányításával; Lange az „eutanáziaprogramban” fogyatékosokat gázosított el. December 5-től a németek a Warthegauból szállítottak zsidókat Chełmnóba elgázosításra. 1941-ben és 1942-ben Chełmnóban 145 301 zsidót gyilkoltak meg. A létesítményt addig használták, ameddig a warthegauai zsidó lakosságból csak annyian maradtak, amennyien a lódzi gettón belül működő szűk kis munkatábort megtöltötték. Április elején az öldöklés abbamaradt; éppen akkor, amikor a lublini körzetben megkezdődött.⁹

Belžecből új, Chełmnónál hatékonyabb és tartósabb modell lett. Globocnik, alighanem Wirthtel való tanácskozása után, elhatározta, hogy állandó létesítményt építtet, amelyben (akár az „eutanáziaprogram” esetében) egyszerre sok embert lehet zárt helyiségben elgázosítani, és ahol belső égésű motorokból (mint a teherautók esetében) megbízhatóan fejleszthető szén-monoxid-gáz. A Chełmnóban használt parkoló teherautót elvetették, ami annyit jelentett, hogy a motort el kell távolítani a járműből, vezetékek segítségével össze kell

kötni egy e célra épített és kerítéssel körülvett gázkamrával, majd a halálgyár és a lakossági központok között vasúti összeköttetést kell létrehozni. A belzeci újítások egyszerűek voltak, de a célnak maradéktalanul megfelelték.¹⁰

A náci vezetés mindig is vallotta, hogy a „zsidókérdés” központjában a lengyel zsidók állnak. A német megszállás az addig lengyel állampolgárságú zsidókat három politikai övezetbe osztotta. 1941 decemberében mintegy 300 000 lengyel zsidó élt a Warthegauban és egyéb, Németországhoz csatolt lengyel területeken; közülük szedte áldozatait a Chełmnóban megindított elgázosítás. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre élő mintegy 1,3 millió lengyel zsidót 1941 júniusától kezdve golyóval végezték ki, és legnagyobb részük 1942-ben pusztult el. A német uralom alá került lengyel zsidók legnagyobb csoportja a Főkörmányzóság gettóiban élt. 1941 júniusáig a Főkörmányzóság területén lakott a háború előtti Lengyelország zsidó lakosságának kereken a fele, mintegy 1 613 000 ember. (Amikor a Szovjetunió megtámadása után a Főkörmányzóságot egy galíciai körzettel bővítették, a főkörmányzósági zsidók száma mintegy 2 143 000-re ugrott. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre élő mintegy félmillió galíciai zsidót szintén agyonlövésssel irtották ki.)¹¹

1942 márciusában, amikor Himmler és Globocnik belekezdett a Főkörmányzóságban élő lengyel zsidók megsemmisítésébe, világosan körvonalazott irtó hadjáratot indítottak Európa legnagyobb zsidó közössége ellen. 1942. március 14-én Himmler Lublinban éjszakázott, és tárgyalt Globocnikkal. Két nappal később a németek hozzáfogtak, hogy a lublini körzet zsidó lakosait Belzeczbe deportálják. Március 16-ának éjjelén mintegy 1600, munkaigazolvány nélküli zsidót szedtek össze Lublinban, majd továbbszállították és elgázosították őket. 1942 márciusának második felében a németek faluról falura, városról városra vonulva megkezdtek a lublini körzet zsidótlanítását. Hermann Höflenek, Globocnik „áttelepítési ügyekkel” foglalkozó helyettesének gárdája elsajátította a szükséges technikákat. A kisebb gettók lakóit nagyobb gettókba szállították, majd a veszélyes kapcsolatokkal vádolt zsidókat, a kommunistagyanús elemeket és a lengyel hadsereg veteránjait agyonlőtték. Az előkészületek végső szaka-

szában a lakosságot megszürték, majd a kiválasztott fiatalabb férfiak és más, munkaképesnek minősülők új munkaigazolványt kaptak.¹²

A Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra a németek úgy rendezték, hogy nekik maguknak kevesebbet kelljen gyilkolniuk. A piszkos munka egy részét a gettó intézményeivel, a zsidó tanáccsal és a zsidó rendőrséggel végeztették el. Globocnik emberei az akció kezdetén kapcsolatba léptek az adott helység biztonsági rendőrségével, majd német rendőralakulatot állítottak össze. Ha zsidó rendőrség állt a rendelkezésükre – és ilyen minden valamirevaló városban találtak –, nekik kellett hitsorsosaik közül kiválogatniuk a deportálandókat. A városokban a zsidó rendőrök jóval többen voltak, mint az őket utasítgató németek, de mivel fegyvert nem viselhetek, csak testi erejüket vethették be – zsidó testvéreik ellen. Olykor a trawnikibeli is segédkeztek a munkában.¹³

A német rendőrség utasította a zsidó rendőrséget, hogy megadott helyen és időben gyűjtse össze a gettó lakóit. Eleinte azzal csábították a helyszínrre az embereket, hogy ételt ígértek vagy vonzóbb munkakört „valahol keleten”. Ezután, több napon át tartó razzia során a német és a zsidó rendőrök körülzártak bizonyos háztömböket vagy házakat, és erőszakkal hajtották az ott lakókat a gyűjtőhelyre. A kisgyermekeket, az állapotos nőket és a fogyatékosokat vagy időseket a németek a helyszínen agyonlőtték. A nagyobb városokban, ahol egyetlen razzia nem volt elegendő, ezeket az intézkedéseket egyre brutálisabban hajtották végre. A vonatok megtöltéséhez a németek célszámokat kaptak, és ezeket néha a zsidó rendőrökkel is közölték: ettől fogva az utóbbiak pozíciójukat és az életüket kockáztatták, ha a kvóta nem teljesült. A gettót az akció közben és utána is lezárva tartották, hogy a német rendőrök immár a helyi lakosság okvetetlenkedése nélkül, zavartalanul fosztogathassanak.¹⁴

A Belzeczbe érkező zsidóknak már nem sok volt hátra. Fegyvertelenül léptek be egy zárt és szigorúan őrzött létesítménybe, és jóformán a helyzetüket sem foghatták fel, nemhogy ellenállhattak volna a németeknek és a fegyveres trawnikibelieknek. Akárcsak az „eutanázia-központok” betegeivel, velük is azt közölték, hogy a megjelölt épületben majd fertőtleníti őket. Ott le kellett vetközniük, és meg kellett válniuk értéktárgyaiktól, mert – hangzott a magyarázat – a holmijukat is fertőtleníteni fogják. Ezután meztelenül beterelték őket a (szén-monoxidot tartalmazó) kipufogógázzal telepumpált kamrákba.

A Belžecbe érkezők közül ketten-hárman maradtak életben; 434 508 ember nem volt ilyen szerencsés. 1942 nyarán Wirth igazgatta a létesítményt, és minden jel szerint példásan teljesítette kötelességét. A későbbiekben Belžec főfelügyelőjeként működött, de két másik, a belžeci modell alapján épült létesítmény is hozzá tartozott.¹⁵

A Főkörmányzóság lublini körzetében a rendszer úgyszólván hibátlanul működött. A krakkói körzetből csak valamivel később kezdtek Belžecbe deportálni, de az eredmény hasonló volt. A galíciai körzetből származó zsidók megszenvedték a két német gyilkolási módszer egymásba csúszását: 1941 nyaráról agyonlőtték, majd 1942 márciusától Belžecben elgázósították őket. Galícia a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre esett, tehát az ottani zsidókat golyóval végezték ki, de miután a körzetet a Főkörmányzósághoz csatolták, már a gázkamra várt rájuk. Thomas Hecht, egy életben maradt galíciai zsidó elbeszélte, hányféle halállal halhattak meg a galíciaiak: két nagynénjét, egy nagybátyját és egy unokafivérét elgázósították Belžecben; apját, egyik fiútestvérét, továbbá egy-egy nagynénit, nagybácsit és unokafivért agyonlőtték; másik testvére pedig munkatáborban halt meg.¹⁶

Eközben Globocnik csapata és a trawnikbeliek újabb halálgyárat építettek a lublini körzetben a belžeci minta alapján, mégpedig a Lublintól északkeletre lévő, közeli Sobibórban. Ez 1942 áprilisától üzemelt, pontosan ugyanúgy, mint Belžec: itt mintegy 180 000 zsidót öltek meg, és mindössze negyvenen maradtak életben. Globocnik és emberei mesterfokon sajátították el a művelethez szükséges eljárásokat. A gettókban a razziákat Höfle emberei, a német rendőrség és a helyi kisegítők hajtották végre; a táborok rendjét egy trawnikbeliekből összeállított csapat, néhány német és nagyszámú zsidó munkás tartotta fenn; míg a tömeggyilkosságot egy belső égésű motor fulladásos halált okozó égéstermékének belélegeztetésével hajtották végre.¹⁷

Miután Belžecben és Sobibórban 99,99 százalékos halálozási arányt sikerült teljesíteni, Himmler 1942. április 17-én újabb létesítmény felépítésére adott parancsot; a helyszín ezúttal a Főkörmányzóság varsói körzete volt. Egy, az „eutanáziaprogram” tapasztalataival felvértezett csapatot és kíséretnek számos trawnikibeli kisegítőt küldtek a Treblinka falu melletti helyszínre, ahol 1942. június 1-jén kezdődtek meg a munkálatok. Az építőmunkások környékbeli zsidók voltak, őket, miután a létesítmény elkészült, megölték. Az építkezés felügyelőjét,

akárcsak Belžec és Sobibór parancsnokait, az „eutanáziaprogram” veteránjai közül szemelték ki. De Franz Stangl (Sobibór) és Christian Wirth (Belžec) ellentétben Irmfried Eberl nem rendőrfőnök, hanem orvos volt, aki korábban két, „eutanáziával” foglalkozó intézményt is igazgatott.¹⁸

Eberl el volt ragadtatva legújabb állásától. „Nagyon jól megy sorom – írta feleségének a treblinkai halálgyár építése idején. – Rengeteg a teendő, és ez jó mulatság.” Amikor a tábor már a befejezéshez közeledett, „boldog” volt és „büszke erre a teljesítményre”. Örült, amiért Globocnik lublini modelljét Varsóra is kiterjesztik.¹⁹

Varsónak, amely a művelt lengyel osztályok nagy részének és Európa legnagyobb zsidó közösségének adott otthont, a náci világszemléletben nem volt helye. 1942 tavaszán a varsói gettóban még mindig életben volt több mint 350 000 zsidó.

Varsó a Lengyel Főkörmányzóság legnagyobb városa volt, de nem a közigazgatási központja. Hans Frank, a főkörmányzó inkább Krakkóból akarta kormányozni birodalmát; beköltözött az ősi lengyel királyi várba, és úgy viselkedett, mint egy modern, tiszta fajú uralkodó. 1939 októberében megakadályozta, hogy a „zsidókérdést” úgy oldják meg, hogy a zsidókat a Főkörmányzósághoz tartozó lublini körzetbe szállítják. 1941 decemberében közölte beosztottjaival, hogy „meg kell szabadulniuk a zsidóktól” – de még ekkor sem volt fogalma róla, hogy ez miképp vihető végbe. Ám 1942 tavaszára már tudta. Éppen Lublin kínált neki hasznos tapasztalatot. Lublin már nem az a körzet volt, amely egyre több zsidót vonz a Főkörmányzóságba – olyan hely lett, ahol a Főkörmányzóság területén már megtelepedett zsidókat meg lehet semmisíteni. És ennél jobb hírt Frank nem is kaphatott volna. Februárban és áprilisban egy trawnikbeliekből álló csoport jelent meg Varsóban. 1942 nyarán pedig Frank az SS-re ruházta át a zsidók foglalkoztatásának, majd a gettóknak az ellenőrzését.²⁰

A következő fokozat beindításához az ürügyet az SS egyik főkorifeusa elleni merénylet szolgáltatta. Hitler és Himmler után Reinhard Heydrich volt a zsidók megsemmisítését célzó politika legfontosabb képviselője. Emellett jól példázta a náciaknak azt a hajlamát, hogy egy személyre több tisztséget ruházzanak. Már vezette a Birodalmi Biztonsági Főhivalt, amikor 1939-ben rábízták a Németországhoz csatolt cseh területek, a Cseh–Morva Protektorátus vezetését. 1942. május 27-én súlyosan megsebesült egy merényletben, amelyet közösen hajtott

végre ellene két, a brit hírszerzésnek dolgozó ember: egy cseh és egy szlovák – és június 4-én belehalt sérüléseibe. Hitler és Himmler nehezteltek rá, amiért biztonsági kíséret nélkül közlekedik, Heydrich azonban azt hitte, olyan népszerű a csehek körében, hogy ilyen elővigyázatosságra nincs szüksége. A cseh területeken a németek nem kormányoztak olyan kegyetlenül, mint Lengyelország és a Szovjetunió megszállt részein; Heydrich pedig előszeretettel kedvezett a cseh munkásosztálynak.²¹

Megölésével a németek elvesztették a végső megoldás egyik tervezőjét, de nyertek egy vértanút. Hitler és Himmler 1942. június 3-án, 4-én és 5-én tanácskozásra ült össze. A dicsőítő gyászbeszédet Himmler tartotta: „Ránk vár a szent kötelesség, hogy megbosszuljuk halálát, folytassuk a munkáját, és gyöngeség nélkül, irgalmatlanul elpusztítsuk népünk ellenségeit.” A Heydrich elleni merénylet megtorlásául Lidice cseh falut földig rombolták. A férfiakat a helyszínen agyonlőtték, a nőket a ravensbrücki német koncentrációs táborba hurcolták, a gyerekeket pedig Chelmőban elgázosították.²²

A Főkörmányzóság területén élő lengyel zsidók teljes megsemmisítésének programját a németek ettől kezdve Reinhard-hadműveletnek hívták, hogy így fejezzék ki a Heydrich előtti hódolatukat. A név a gyilkos merényletre utalt, azaz áldozatnak tüntette fel a németeket, és lehetővé tette, hogy a zsidók tömeges lemészárlását bosszúnak állítsák be. A nemzetiszocialista világszemléleten belül Heydrich 1942. májusi megölése körülbelül olyan szerepet játszott, mint 1941 decemberében az amerikai hadüzenet: a látványosan megtámadott nemzeti-szocialisták körében a jogos szolidaritás érzését keltette fel, és elvonta a figyelmet a németek szorult helyzetének és politikai gyakorlatának valódi okairól. Heydrichből a háborúért is felelős, állítólagos nemzetközi zsidó összeesküvés kiemelkedő „áldozata” lett.²³

A zsidókat azért irtották, mert Hitler ezt tette meg a háború egyik céljának. Ám a zsidók elpusztításának időzítését még a Führer illetően szándékainak kinyilvánítása után is a háború menetének német értelmezése és az ezzel összefüggő gazdasági prioritások határozták meg. A zsidók elleni gyilkos akciók valószínűségét növelte az élelmiszerhiány, korlátozta viszont a munkaerőhiány.

Hitler közzétette elhatározását, miszerint a szovjet hadifoglyokat elsősorban dolgoztatni kell, ahelyett hogy végeznének velük; és nem sokkal ezután kifejezte óhaját, miszerint a zsidókat viszont ki kell irtani. 1942 elején az életben lévő szovjet hadifoglyokat Németországban dolgoztatták, ezalatt a Főkörmányzóságban Hans Frank sikeresen megszervezte a lengyel gazdaság gyarmatosítását. Most, hogy a munkaerőgondok átmenetileg megoldódtak, mind a Birodalomban, mind a megszállt Lengyelországban az élelmezés lett a fő probléma. 1942 áprilisában Göringnek be kellett jelentenie az anyaországi élelmiszer-fejadagok csökkentését, és ebben az évben a Birodalom átlagos kalória fogyasztása is jócskán hanyatlott. Frank közben szorgalmazta, hogy az ő lengyel munkásai jobban táplálkozzanak.²⁴

Ekként 1942 nyarán a németek gazdasági gondjai inkább siettették, semmint gátolták a teljes lengyelországi zsidóság megsemmisítésének tervét. Amikor nem a munkaerőgondok, hanem az élelmezési problémák kerültek előtérbe, a zsidókból „haszontalan kenyérpusztítók” lettek, és veszélybe kerültek közülük még azok is, akik a német gazdaság vagy a Wehrmacht szolgálatában álltak. 1942 végén Franknak megint inkább munka kellett, mint élelem, tehát azt szerette volna, ha az életben lévő zsidókat továbbra is élni hagyják. Ám ekkorra a legtöbb lengyel zsidó már halott volt. A német gazdaság borotvaéles kötélhez hasonlított, amelyen a zsidóknak mezítláb, bekötött szemmel és háló nélkül kellett végigsétálniuk. Ez a kötél választotta el őket a haláltól, és semmi más – véres volt, alattomos, és tudni lehetett, hogy előbb-utóbb lezuhanak róla.²⁵

A treblinkai halálosztó létesítmény 1942. július 11-re készült el. Nyolc nappal később, 1942. július 19-én Himmler elrendelte, hogy „1942. december 31-ig a Főkörmányzóság teljes zsidó lakosságát át kell telepíteni”. Az utasítás mindegyikéről Varsóra vonatkozott.²⁶

1942. július 22-én Hermann Höfle, Globocnik „áttelepítési” szakértője a gettók kiürítésére szakosodott SS-csapattal együtt Varsóba érkezett. Először a helyi biztonsági rendőrséget tájékoztatta, majd felkereste Adam Czerniakówt, a zsidó tanács vezetőjét. Utóbbival közölte, hogy másnapra 5000 zsidót kell kirendelnie az Umschlagplatznak nevezett átrakodóhelyre. Czerniaków tu-

dott a lublini körzet gettóinak korábbi felszámolásáról, és megértette, mi van készülőben. Mivel nem akart felelősséget vállalni népe kiirtásának megszervezésében, öngyilkosságot követett el. Halála után a németek a megtévesztés módszeréhez folyamodtak: utasították a zsidó rendőrséget, hogy helyezzenek ki plakátokat, amelyek kenyeret és lekvárt ígérnek mindenkinek, aki önként megjelenik az Umschlagplatzon. Az első ötezres szállítmány július 23-án indult el Varsóból Treblinkába. Ahogy Bluma B. felidézte, az éhhalál küszöbén álló emberek bármit megtettek volna egy falat ennivalóért, „még akkor is, ha tudják, hogy megölik őket”.²⁷

Így kezdődött a varsói gettó elleni hadművelet, amelyet a németek „nagy akciónak” neveztek. Höfle és gárdája a gettóban, a Żelazna utca 103. alatt rendezkedett be. Ahogy azt a Főkormányzóság lublini, krakkói és galíciai körzeteiben is tették, a helyi biztonsági rendőrséggel karöltve immár erőszakhoz folyamodtak. Néhány száz trawnikibeli emberükkel és mintegy kétezer zsidó rendőrrel megerősítve két hónapon át jóformán naponta rendeztek razziákat a varsói gettóban. Miután a legéhesebbek elmentek, a zsidó rendőrség a magatehetetleneket fogdosta össze: az árvákat, a szegényeket, a hajléktalanokat, a börtönben ülőket. Az időseknek és a nagyon fiataloknak esélyük sem volt. A 15 éven aluli gyermekek mind eltűntek a gettóból. Az egészen kicsiket, valamint a betegeket, a fogyatékosokat és az öregeket a helyszínen agyonlőtték.²⁸

Eleinte a zsidó rendőrség is megbirkózott a feladattal, a németeknek alig kellett ellenőrizniük őket. Néhány napon át folyamatosan szállították el az éhezőket és a magatehetetleneket, majd a németek Varsóban is a másutt már bevált technikát alkalmazták: meglepetésszerűen körülzártak egy lakóházat vagy eltorlaszoltak egy utcaszakaszt, majd ellenőrizték az iratokat, és a fölöslegesnek vagy munkára alkalmatlannak minősített embereket deportálták. 1942. július 29-én az első ilyen blokádot szintén a zsidó rendőrség hajtotta végre, némi német rendőri felügyelettel. A németek döntöttek el, mikor mely lakóterületet kell kiüríteni. A zsidó rendőrök hajnalban lepecsételt borítékban kapták meg az instrukciókat, hogy aznap mely lakóközrtek kerülnek sorra. A németek általában napi két akciót hajtottak végre; a deportálandók számát kvóta szabta meg.²⁹

Némelyek, akiket munkára válogattak ki, életben maradtak, de éppen ez a kedvezmény sorvasztotta el a kollektív ellenállás szellemét. A németek ugyan elég hanyagul intézték az igazolvánnyal rendelkező munkások megkülönböz-

tetését a többiektől, ám a szelekció még így is éles társadalmi megosztottságot szült a két csoport között, és hovatovább mindenki a maga személyes biztonságáról igyekezett gondoskodni. Az emberek belekapaszkodtak a reménybe, hogy ha megfelelő munkát és megfelelő papírokat szereznek, úgy családjukkal együtt a gettóban maradhatnak. A remény „magánosítása” a közösség szempontjából végzetes volt. Az emberek megmaradt energiájukat nem az ellenállás összehangolására, hanem dokumentumvadászatra fordították. Egyelőre még senki sem próbálta kiragadni a gettóban az erő monopóliumát a németek és a zsidó rendőrség kezéből. És ameddig semmilyen zsidó csoport nem volt hajlandó szembeszállni a zsidó rendőrséggel, a razziák és deportálások folytatódhattak, német felügyelet alatt, de igen csekély számú német személyzettel.³⁰

1942 augusztusában a németek új követelményt támasztottak a zsidó rendőrökkel szemben: aki nem hoz naponta öt zsidót az Umschlagplatzra, annak a családtagjait is deportálják. Ez az intézkedés elsősorban a védteleneket sújtotta. Augusztus 5-én kiürítették a nagyobb árvaházakat. Janusz Korczak, a neves pedagógus maga vezette gyermekeit az Umschlagplatzra. Felemelt fejvel lépkedett, kézen fogva egy-egy kis árvát. Az aznap vele együtt deportált 6623 ember között ott voltak a gettó árváinak nevelői és gondozói: Korczak kolléganője, Stefania Wilczyńska és sokan mások. Az öregeket és a kicsiket a rendőrök szekéren szállították az átrakodóhelyre. Zsidó rendőrök akkor ragadtak el otthonából egy kislányt, amikor az anyja éppen elszaladt valahová. A lánykának a deportálás előtti utolsó szavait feljegyezték: „Tudom, uram, hogy maga jó ember. Nagyon kérem, ne vigyen el. Az anyukám csak egy pillanatra ment el. Mindjárt hazaér, és én nem leszek itt. Legyen olyan jó, és ne vigyen el.”³¹

A nagy akció első két hónapjában mintegy 265 040 zsidót vittek az Umschlagplatzra, és további körülbelül 10 380 személyt öltek meg a gettóban. Talán úgy 60 000-en maradtak hátra, nagy többségükben fiatalabb, munkára alkalmas férfiak.³²

A varsói zsidók tömeges megsemmisítésének egy-egy állomása oly iszonyatos volt, hogy némelyek reménykedtek, hátha legalább a közeljövő jobb lesz, mint a közelmúlt volt. Akadtak zsidók, akik valóban elhitték, hogy a keleten

végzendő munka elviselhetőbb lesz a gettóbeli életnél. Igazán megbocsátható, ha az Umschlagplatzra összerelt zsidók úgy gondolták, hogy vonatra szállni jobb lesz, mint bizonytalan ideig várakozni a tűző napon étel, víz és higiéniai lehetőségek nélkül. Az Umschlagplatzot a zsidó rendőrök felügyelték, akik egyszer-egyszer elengedték valamelyik ismerősüket vagy azokat, akik meg tudták vesztegetni őket. Ahogy Emanuel Ringelblum, a gettó krónikása feljegyezte, a zsidó rendőrök a készpénzen kívül néha „természetben” kérték a fizetséget, vagyis közölni akartak a megmentett nőkkel.³³

A vonaton aztán szertefoszlottak az illúziók. Habár az utasokkal tudatták, hogy egy „keleti” munkatáborba viszik őket, egyesek minden bizonnyal gyanították, hogy ez hazugság; elvégre éppen azok maradhattak Varsóban, akiknek munkaigazolványuk volt. Ha dolgoztatni akarják őket, miért a nagyon öregeket és a nagyon fiatalokat küldték előre? A vonatokat a vasúti rendszeren belül a legalacsonyabb sürgősségi kategóriába sorolták, és gyakran napokig tartott, amíg egy Varsóhoz közel eső célállomásra értek – Treblinka például mindössze 100 kilométerre volt északkeleti irányban. A vagonba zárt zsidók nem kaptak sem ennivalót, sem vizet, és nem egy szállítmányban tömeges halálesetek fordultak elő. A gyerekek egymás izzadságát nyalták. Némely anya kidobta kisgyermekét a vonatból, mintegy megsejtve, hogy odakinn még mindig több az esélye az életben maradásra, mint ott, ahová a vonat viszi őket. Voltak szülők, akik a gettóban született apróságaiknak elmagyarázták, mi látható az ablakokból vagy az ajtók repedésein át. A legkisebbek még soha nem láttak mezőt vagy erdőt. És többé nem is láthattak.³⁴

A lengyelek olykor felkiabáltak az előttük elhaladó vonat utasainak. Amikor az ujjukat elhúzták a torkuk előtt – a zsidó túlélők irtózáttal emlékeztek vissza erre a képre –, azt akarták közölni a zsidókkal, hogy megölik őket, bár ezzel nem szükségképpen értettek egyet. Voltak köztük, akik pénzt akartak; mások, vagy mert irgalmasabb szívűek voltak, vagy mert másmilyen igényük volt, gyerekeket kértek. Yankiel Wiernik, aki az első varsói szállítmányok egyikével közeledett Treblinkához, így emlékezett vissza: „Mindent és mindenkit láttam, mégsem bírtam felfogni a szerencsétlenség iszonyú mértékét.” Erre senki sem volt képes.³⁵

Minden szállítmány 5000–6000 emberből állt, és 57–60 vagon vitte őket. Amikor a Treblinka előtti állomásra értek, a vonat megállt. Hosszú, néha többórás

vagy akár többnapos veszteglés után új mozdonyt kapcsoltak a vagonok elé, és 19-20 vagon – 1700–2000 embert – egy mellékvágányra tereltek a halálgyár területén belül. Az új motor nem húzta, hanem tolta a vagonokat, vagyis a mozdonyvezető hátrafelé haladt, és ő maga soha nem látta a létesítményt, a területére sem lépett be.³⁶

Ezután a pisztolyokat lóbáló, korbácsot pattogtató trawnikbeliek lekergették a vagonokból a még élő embereket. Az első néhány héten a Treblinkába deportált zsidók csaknem kivétel nélkül elpusztultak, de nem olyan simán, mint Belzecben és Sobibórban, és nem is úgy, ahogy a németek szerették volna. A rendszeres és zsúfolt szállítmányok nagyon gyorsan túlterhelték a kisméretű gázkamrákat, és így a németeknek meg a trawnikbelieknek az agyonlövéshez kellett folyamodniuk. Az utóbbiakat erre a feladatra nem képezték ki. Elvégezték, de kontár módra. Augusztusra a treblinkai táboron belüli mellékvágányt hullahegyek vették körül.

Oskar Berger, aki az augusztus 22-i szállítmánnyal érkezett, „szanaszét heverő holttestek százaira” emlékezett. Yankiel Wiernik így idézte fel augusztus 24-i megérkezését: „A tábor udvara holttestekkel volt teliszórva, egyeseken még rajta volt a ruha, mások mezítelenek voltak. Fekete, felpuffedt arcukat eltorzította a rettegés, a szemük tágra meredt, a nyelvük kilógott, koponyájuk betört, a testük összevissza nyomorítva.” Egy, az előző napon, augusztus 23-án érkezett zsidó hajszál híján egy ilyen halom tetején végezte. Őt munkára fogták, vagyis főleg emberi maradványokat kellett szállítania. Emlékezett rá, hogyan zajlottak a gyilkosságok a tábor e korai heteiben: „Miután leszálltunk, a németek és az ukránok korbáccsal a kezükben hajtottak minket egy udvarra, és ránk parancsoltak, hogy feküdjünk hasra. Ezután végigsétáltak a sorok közt, és tarkón lötték az embereket.” Adam Krzepicki, aki augusztus 25-én érkezett, hasonló élményt rögzített: „Különböző korú emberek tetemei, különféle pózokban, arcukon, ahogy utolsót lélegeztek, más-másféle kifejezéssel. Körös-körül csak föld, ég és hullák!” Augusztus 26-át Edward Weinstein idézi fel: „Kinéztem, és a poklot láttam. A rámpán holttestek, olyan magasan, mint a marhavagon ablakai.” Franz Stangl rendőrtisztet, a sobibóri halálgyár német-osztrák parancsnokát Treblinkába küldték, hogy vizsgálja ki a kaotikus állapotokat. Feltehetően nem az a fajta volt, akit megráz a halál látványa, és a Treblinkába érkező zsidókkal ellentétben ő tudta, mire számíton. Amit talált, mégis megdöbbenette:

„A bűz leírhatatlan volt. Mindenütt százával, nem, ezrével holttestek, oszlóban, rothadóban.”³⁷

Irmfried Eberl, a Treblinka élére kinevezett német-osztrák orvos azt hitte, itt majd bebizonyíthatja, milyen fából faragták. Azt akarta, hogy az ő áldozatainak aránya túlszárnyalja a többi halálgyár, Belzec, Sobibór parancsnokainak eredményeit. Még 1942 augusztusában is fogadott szállítmányokat, holott a megsemmisítendőek száma jóval meghaladta létesítménye kapacitását. A halál tehát kifelé terjeszkedett: a gázkamráktól az eredetileg várakozásra szánt udvarra, az udvarról az állomáson, a síneken vagy valahol távolabb várakozó vonatokra. A zsidók így is, úgy is meghaltak, csaknem az utolsó szálí; most azonban néhányan a vonatokról szöktek meg, ami korábban, a sobibóri és belzeci szállítmányoknál csak a legkritikább esetekben fordult elő.³⁸

Azok, akiknek sikerült megszökniük, visszatértek a varsói gettóba, és többségüknek volt valami elképzelése arról, mitől menekültek meg. A szervezetlenség nézőket is vonzott. A késések miatt azokat a vonatokat, amelyek német katonákat szállítottak a keleti frontra, előre sorolták, de az is megesett, hogy valamelyik halálvonat mögé szorultak. Utasaik fényképeztek, mások háyni kezdtek a bűztől. Ezeknek a katonáknak egy része úton volt Délnyugat-Oroszország felé, hogy részt vegyen a sztálingrádi offenzívában. Azok, akik látták a Treblinkába tartó szállítmányokat, ha tudni akarták, tudták, mi az, amiért harcolnak.³⁹

Eberl alkalmatlanság miatt elmozdították posztjáról, és 1942 augusztusában Franz Stangl vette át Treblinka vezetését. Stangl, aki később azt mondta, hogy a zsidók tömeges elgázosítását a „szakmájának” tekintette, és „élvezte” is, egykettőre rendet teremtett Treblinkában. Ideiglenesen leállította a szállítmányokat, és zsidó munkásokat fogott be a holttestek eltemetésére. Amikor szeptember elején a halálgyárat ismét megnyitották, az immár rendeltetésének megfelelően, engedelmes gépezetként működött.⁴⁰

Stangl jobbkeze a különösen kegyetlen Kurt Franz volt, akit csinos külseje és hiúsága miatt a zsidó munkások „Babának” hívtak. Franz szerette nézni, amint a zsidók egymással bokszoznak, szerette nézni, amint a kutyái zsidókra támadnak, és általában szerette elnézni az állatokat; egyszer meg is parancsolta a zsidó munkásoknak, hogy építsenek állatkertet. A németek segítségére volt pár tucat trawnikibeli is, akik őrszolgálatot láttak el, és néhány fontos, a létesítmény lényegéhez tartozó feladatuk is volt: ők terelték a zsidókat a gázkam-

rákba, ők kapcsolták be a szén-monoxidot. A munka többi részét néhány száz zsidó végezte, akiket csak azért kíméltek meg, hogy a tömeggyilkosságokkal és az áldozatok kifosztásával kapcsolatos feladatokat ellássák, de ha a gyöngeség bármilyen jelét mutatták, maguk fölött mondták ki a halálos ítéletet. Belzechez és Sobibórhoz hasonlóan Treblinkát is úgy tervezték, hogy zsidó munkaerő működtesse; olyannyira, hogy a trawnikibelieknek kevés dolguk volt, a németeknek pedig jóformán semmi.⁴¹

Ahogy Treblinkának híre ment, a németek propagandaakcióba kezdtek. A londoni emigráns lengyel kormány továbbította brit és amerikai szövetségeseinek az elgázosításokról szóló jelentéseket, egyéb, lengyel állampolgárok ellen elkövetett német gyilkosságok híreivel együtt. Az emigráns kormány egész nyáron át sürgette a briteket és az amerikaiakat, hogy indítsanak megtorló akciókat német polgári személyek ellen, de nem talált meghallgatásra. A lengyel ellenállás, azaz a Honi Hadsereg tisztjei támadást fontolgattak Treblinka ellen, de végül letettek róla. A németek tagadták az elgázosításokat. Józef Szeryński, a varsói zsidó rendőrség főnöke és hivatalos „áttelepítési biztos” azt állította, hogy levelezőlapokat kapott Treblinkából. A varsói gettóban valóban volt posta, amely még ezekben a hetekben is működött. A postások sapkájának élénk narancssárga ellenzője volt, nehogy a razziákon elkapják őket. De Treblinkából természetesen nem hoztak leveleket.⁴²

1942. szeptember 3-án Varsóból újabb szállítmányok indultak Treblinkába. A nagy akció utolsó, 1942. szeptember 22-én elindított transzportjával deportálták a zsidó rendőröket a családjukkal együtt. Amikor közeledtek a végállomáshoz, a rendőrök kidobálták az ablakon kalapjukat és korábbi foglalkozásuk vagy társadalmi helyzetük egyéb jeleit (a zsidó rendőrök gyakran jómódú családokból származtak). Ez bölcs előrelátásra vallott, mivel a koncentrációs táborok zsidó foglyai gyakran indulatos fogadtatásban részesítették a zsidó rendőröket. Ám Treblinka nem koncentrációs tábor volt, hanem haláltábor; itt nem számított az, hogy ki mit művelt. A rendőröket éppúgy elgázosították, mint mindenki mást.

Stangl néhány hónap alatt megváltoztatta Treblinka kinézetét, és ezzel növelte a megsemmisítés hatékonyságát. Azok a zsidók, akik 1942 utolsó hónapjaiban érkeztek ide, már nem egy hullákkal körülakott rámpán szálltak ki, hanem egy megtévesztően igazinak tűnő vasútállomáson, amelyet egy zsidó munkás

valóságghűen pingált ki: volt itt óra, menetrend, jegypénztárból több is. A zsidók zeneszóra hagyták el az „állomást”; a zenekart Artur Gold varsói muzsikusz vezényelte. A sánta, bicegő vagy más okból elgyengült személyeket „orvosi rendelőbe” vitték: vörös karszalagos zsidó munkások támogatták őket egy vöröskereszttel megjelölt épület felé. Az épület mögött a gyengélkedő zsidókat orvosi köpenyt viselő németek egy gödör szélén tarkón lötték. A főhóhér August Miete volt, akit a zsidó munkások *Malach hamovesznek*, a „halál angyalának” hívtak. Eközben a még mozogni képesek egy udvarra értek, ahol különválasztották a nőket a férfiakról: férfiak jobbra, nők balra, ahogy németül is, jiddisül is tudták velük.⁴³

Az udvaron a zsidóknak meztelenre kellett vetkőzniük, azzal az ürüggyel, hogy fertőtlenítik őket, mielőtt továbbutazzának „kelet felé”. A ruházatukat takaros kis batyuba kellett kötniük, a két cipőt a fűzővel kötözték össze. Ezután le kellett adni minden értéktárgyukat; a nőknek a testüregét is átkutatták. Ez volt az a pillanat, amikor egyes szállítmányokból néhány nőt kiválasztottak, hogy megerősokolják, néhány férfit pedig munkára. Ezután a nők osztottak a többiek sorsában, míg a férfiak még néhány napig vagy akár néhány hónapig életben maradtak mint rabszolgamunkások.⁴⁴

A nők nemcsak meztelenül, hanem kopaszon is mentek a gázkamrába. Mindnek oda kellett ülnie egy zsidó borbély elé. A vallási okokból parókat viselőknél le kellett adniuk a parókat. De még ezekben a halál előtti utolsó másodpercekben is mind másként, egyéniségük szerint viselkedtek. Voltak nők, akik a hajvágásban a „fertőtlenítési” mese igazolását látták; mások éppen ebből jöttek rá, hogy megölik őket. A női hajból egyébként harisnyát készítettek a német vasutasoknak vagy bélést a tengeralattjárók személyzetének papucsába.⁴⁵

Ezután mindkét csoportnak – először a nőknek, aztán a férfiaknak – végig kellett rohanniuk egy alagúton – meztelenül, megalázva, tehetetlenül. Az alagút néhány méter széles és mintegy száz méter hosszú volt; a németek „mennye vezető útnak” nevezték. A végén sötét helyiségbe nyílt bejárat. Az ajtó oromzatán jókora Dávid-csillag díszelgett, és a szertartáshoz illő függönyön héber betűkkel ez állt: „Íme az I...nhez vezető kapu. Az igazak beléphetnek rajta.” Valószínűleg kevesen figyeltek fel ezekre a részletekre, mert a bejáratnál álló két trawnikibeli őr durván beljebb hajtotta az embereket. Egyiküknél egy csődarab volt, másikuknál kard, mindkettő üvöltött, és verte a zsidókat. Aztán az egyikük becsukta és be is zárta az ajtót, majd elkiáltotta magát: „Vizet!” Ez

volt a megtévesztési játék utolsó mozzanata, de már nem a gázkamrába zárt halálraítélteknek szólt, hanem az esetleges újabb érkezőknek. Egy harmadik trawnikibeli lenyomott egy emelőkart, és a tankokhoz való motor szén-monoxidot szivattyúzott a kamrába.⁴⁶

Úgy húsz perccel később a trawnikibeliek kinyitották a gázkamra hátsó ajtaját, és a zsidó munkások kivitték a tetemeiket. A lázas küszködéstől, a haláltusa kínjaitól a holttestek egymásba voltak akaszkodva, végtagjaik összefonódtak, és néha nagyon törékenyeknek bizonyultak. Chil Rajchman treblinkai zsidó munkás szerint „iszonyatos metamorfózison” mentek át. A testeket, akár az egész kamrát, vér, ürülék, vizelet borította. A kamrát a zsidó munkásoknak kellett kitakarítani, nehogy a következő csoport kételkedni kezdjen a fertőtlenítési mesében, és a bejáratnál pánik törjön ki. Ezután szét kellett választaniuk és a hátukra kellett fektetniük a hullákat, hogy a zsidó „fogorvoscsapat” elvégezhesse a maga munkáját, vagyis eltávolítsa az aranyfogakat. Az arcok néha megfeketedtek, mintha megégtek volna, és az állkapocs oly szorosan zárt, hogy a „fogorvosok” alig bírták szétfeszíteni. Az aranyfogak eltávolítása után a zsidó munkások gödrökbe temették a holttesteket. Az egész folyamat – a még élő zsidók kiszállásától tetemük elkaparásáig – legföljebb ha két órát vett igénybe.⁴⁷

1942–43 telétől a németek mindinkább nem két, hanem három csoportba osztották a zsidókat: férfiakra, idősebb nőkre és fiatal nőkre. A fiatal nőket küldték utoljára a gázba, mert szerették elnézni a hideggel küszködő meztelen testüket. Ekkorra a holttesteket eltemetés helyett inkább elégették. A máglyák hatalmas rácsrendszerek voltak: vagy harminc méter szélességben vasúti síneket fektettek át betonoszlopokon. 1943 tavaszán Treblinkában éjjel-nappal égett a tűz. Volt, hogy a zsidó munkások által exhumált, oszlásnak indult tetemeiket emésztett el, máskor a frissen elgázosítottak testét dobálták rá. A több zsírszövettel rendelkező nők jobban égtek, mint a férfiak; a munkások hamar megtanulták, hogy a nőket kell a máglya aljára helyezni. A várandós nők hasa többnyire felrepedt, és láthatóvá vált benne a magzat. 1943 tavaszának hűvös éjszakáin a németek e lángok mellett melegedtek és iszogattak. Emberi lények váltak ismét meleget szolgáltatató kalóriákká. Az elégetési procedura arra volt hivatva, hogy a bűn minden bizonyítékát eltüntesse, de a zsidó munkások gondoskodtak róla, hogy ez ne így legyen. Teljes csontvázakat hagytak épen, és palackokba zárt üzeneteket ástak el.⁴⁸

Az áldozatok csak nagy nehézségek árán hagyhattak nyomot maguk után. Chil Rajchman a nővérevel érkezett Treblinkába. Amikor meglátta a létesítményt, letette bőröndjeiket a földre. A nővére nem értette, miért. „Mert fölöslegesek” – felelte a férfi. Ezek voltak utolsó szavai, amelyeket a nővéréhez intézett. Őt magát munkára szelektálták, és amikor egyszer ruhákat válogatott szét, „kezembe került a nővérem ruhája. Abbahagytam a munkát, és csak fogtam és néztem a ruhát.” Aztán el kellett engednie, és folytatnia a válogatást. Tamara és Itta Willenberg egymás mellé tették le a ruháikat tartalmazó batyut. Fivérük, Samuel mint zsidó munkás véletlenül megtalálta a két batyut. A ruhák „szinte testvéri ölelésben” tapadtak egymáshoz. Mialatt a nők haját levágták, maradt néhány utolsó másodpercük, hogy szóljanak sorstársaikhoz, akik közül egyesek talán-talán életben maradnak, és megjegyzik, amit mondanak. Ruth Dorfmann hallhatta borbélya vigasztaló szavait, hogy gyors halála lesz, és együtt sírhatott vele. Hanna Levinson felszólította a maga borbélyát, hogy szökjön meg, és mondja el a világnak, mi folyik Treblinkában.⁴⁹

A zsidók csak gondos előkészületek árán őrizhették meg rövid időre a holmijukat. Az ösztönük általában azt súgta, hogy értéktárgyaikat (ha voltak) magukon tartsák, hátha később elcserélhetik vagy vesztegetésre használhatják őket. Akik felfogták, mi vár rájuk, néha kidobták pénzüket és értéktárgyaikat a vonatból, hogy ne üldözőiket gazdagítsák velük. Erre általában Treblinka közelében került sor. Magában a halálgyárban a zsidó munkások dolga volt az értéktárgyak összegyűjtése, és természetesen volt, amit zsebre vágtak. A tárgyakat aztán odaadták a trawnikibelieknek, akik szabadon jöhettek-mehettek, és a közeli falvakban a becses holmit élelmiszerre cserélték. Az értéktárgyakat többnyire a helybeli nők kapták, meg a prostituáltak, akik még Varsóból is idejöttek. A tőlük szerzett nemi betegségekkel aztán a trawnikibeliek a munkások közt talált zsidó orvosokhoz fordultak. Így zárult a helyi gazdaság sajátos köre, amelyre az egyik tanú mint felékszerezett és lezüllött „Európára” emlékezett.⁵⁰

Az ilyen kapcsolatok jóvoltából az 1943-ban életben lévő zsidó munkások hallhattak egyet-mást a külvilágról és a háború menetéről. A trawnikibeliek többnyire olvastak oroszul, és sikerült szovjet újságokat és szovjet propagandaanyagot szerezniük. Ahhoz a sok millió szovjet állampolgárhoz tartoztak, akik ilyen vagy olyan minőségben a németeknek dolgoztak, és így sok minden a fülükbe jutott. Tudtak róla, hogy 1943 februárjában a németeket megverték

Sztálingrádnál, és így a zsidó munkások is értesültek a hírről. Saját szemükkel is láthatták, hogy 1943-ban megritkultak a szállítmányok, és nem alaptalanul rettegetek, hogy ezzel saját létjogosultságuk is megszűnik. Mostanra a lengyel zsidók óriási többsége már nem volt életben. A zsidó munkások sejtették, hogy létesítményük hamarosan bezár, és 1943. augusztus 2-án egy részük fellázadt: fegyvert fogtak, és a tábor néhány épületét felgyújtották. Néhány százan a kerítés egy hézagán át elmenekültek; pár tucatnyian a háborút is túléltek. Köztük volt Chil Rajchman és azok a munkások, akik később megírták visszaemlékezéseiket Treblinkáról.⁵¹

1943. november 17-én a létesítményt valóban bezárták. Utolsó áldozatai azok a megmaradt zsidó munkások voltak – összesen harmincan –, akik szét-szerelték és lebontották a tábort. A legvégén ötfős csoportokban agyonlőtték őket; az egyes csoportokat a még életben lévők hamvasztották el. Az utolsó ötfős csoport elégetése a trawnikibeliekre maradt. Nagyjából ugyanekkor a németek tömegesen kivégezték a Főkormányzóság koncentrációs táboraiban még megmaradt zsidó munkásokat is. Ebben az „Aratóünnep” fedőnevű akcióban mintegy 45 000 zsidót öltek meg.⁵²

Treblinka nagyjából ötven túlélője közül Saul Kuperhand átlátta, hogy Stangl halálgyárában „a mennyiség számít”. A nagy akció keretében deportált 265 040 varsói zsidót gondosan megszámlálták. Augusztus 4-e és november közepe között, tizennégy hét alatt a Főkormányzóság radomi körzetének legalább 310 000 zsidó lakosát gázosították el Treblinkában. Ebben a halálgyárban összesen 780 863 embert öltek meg; túlnyomó többségük a Főkormányzóságból származó lengyel zsidó volt. Közülük mindazok, akiket nem Belzecben vagy Sobibórban gázosítottak el, a treblinkai gázkamrákba kerültek. A Reinhard-hadművelet összesen 1,3 millió lengyel zsidó életét oltotta ki.⁵³

A háború folytatódásával egyre világosabbá vált Treblinka rendeltetése: egy zsugorodó rasszista birodalom akart megszabadulni zsidó lakosságától, hogy learassa a satnya győzelmet minden irtóztató gyümölcseivel együtt. Az emberi testet elégethetik, hogy meleget adjon, vagy táplálhatják vele a talajt megtermékenyítő mikroorganizmusokat. Még az emberi hamvak is termékenyítenek. Treblinka lebontása után a németek a gázkamrák tégláiból tanyaházat építettek, és a halálgyárat majorsággá alakították; néhány trawnikibeli pedig vállalta, hogy

felcsap gazdálkodónak. Hátborzongatóan, de szinte szó szerint valósult meg a náci ábránd, miszerint a földet a zsidók elpusztításával váltják meg. Zsidók holttestével és hamvaival termékenyítették meg a talajt, hogy az termésével a németeket táplálja. Ám az aratás mindörökké elmaradt.⁵⁴

Amikor Treblinka már nem működött, a holokauszt központja nyugatra tolódtott, a Birodalomhoz csatolt lengyel területek egy egészen különleges létesítménye, az auschwitzi felé. Ezt a tábort 1940-ben építették eltulajdonított lengyel területen. Koncentrációs táborként működött csaknem egy teljes éven át, mielőtt Németország megtámadta volna a Szovjetuniót, és mielőtt Hitler tisztázta volna, mit is jelent a végső megoldás. Ellentétben a treblinkai, sobibóri és belžeci halálgyárakkal, amelyek eleve és kizárólag a lengyelországi zsidóság megsemmisítésére jöttek létre, az auschwitzi komplexum a németek zsidóügyi és egyéb politikája függvényében változtatta funkcióját. Az auschwitzi létesítmény fejlődése találóan illusztrálja, hogyan alakult át a keleti gyarmatosítás álma a zsidók kiirtásának programjává.

Az 1940-ben Auschwitzban létesített német táborral a lengyel népet akarták megfélemlíteni. 1941 nyara, a Szovjetunió megtámadása után a lengyelek mellé szovjet hadifoglyok kerültek, és mindkét csoportnál napirenden voltak a kivégzések. Himmler azt kívánta, hogy Auschwitz az SS gyarmati gazdálkodásának modelljévé váljék. Konceptiója szerint az ellenséges nemzet elfoglalt földjeit egy német cégnek adnák át, amely a rabszolgamunka kizsákmányolásával gyártana a német hadigazdaság számára szükséges termékeket. Auschwitznak mind a vízellátása, mind a vasúti megközelíthetősége jó volt, ezért Himmler, csakúgy, mint az IG Farben felső vezetése, úgy vélte, a terep eszményien alkalmas szintetikus gumi gyártására. Himmler Szlovákiában nézett zsidó munkaerő után, a szlovák vezetők pedig boldogan szabadultak meg zsidóiktól. Himmler 1941 októberében ismertette tervét; Szlovákia pedig egy éven belül 57 628 zsidó állampolgárát deportálta. Közülük alig maradt valaki életben.⁵⁵

1942-ben a helyszínen egy második nagyobb létesítmény is épült, és Auschwitz immár egyszerre működött mint halálgyár, mint koncentrációs tábor és mint kivégzőhely. Parancsnoka, Rudolf Höss nem az „eutanáziaprogram” intézményeiből érkezett; a dachau és buchenwaldi koncentrációs táboroknak volt

tapasztalt veteránja. Vezetésével Auschwitz sajátos hibriddé: munkatáborral kombinált halálgyárrá lett. Folyamatosan érkeztek ide nem zsidó munkások, akik szörnyű körülmények között dolgoztak. A zsidókat megérkezésük után munkára szelektálták, és azokat, akik alkalmatlannak bizonyultak (ők alkották az elsőprő többséget), rögtön elgázostották. 1942-ben a munkára nem alkalmas, 140 146 zsidót a Bunker 1-nek és Bunker 2-nek nevezett auschwitzi gázkamrákban gyilkoltak meg. 1943 februárja után az elgázosítás a közeli Birkenau új gázkamráiban történt, a holttesteket pedig a szomszédos krematóriumokban égették el. Az auschwitzi és birkenau gázkamrákban a Ciklon-B-labdacsok levegővel érintkezve szublimálódtak, és olyan gázt fejlesztettek, amelynek gyilkos hatása testsúlykilogrammonként 1-1 milligrammos arányban érvényesült. A cianid a sejtek szintjén öl: megakadályozza, hogy a sejtekben lévő mitokondriumok megtermeljék az élet fenntartásához szükséges energiát.⁵⁶

A másik öt halálgyárhoz hasonlóan Auschwitz is a megszállt Lengyelországban létesült, ám rendeltetése az volt, hogy a Lengyelországon *kívüli* zsidó populációk megsemmisítésének legyen a legfőbb színhelye. Bár az egyéb országokból származó zsidók egy részét az öt másik halálgyárban ölték meg, az ottani áldozatok túlnyomó többsége lengyel zsidó volt. A hat közül az auschwitzi haláltábor volt az egyetlen, ahol az áldozatok többsége nem a lengyel zsidók közül került ki. Halálgyárrá pedig nagyjából akkor változott, amikor a német emberölési politika túllépett a megszállt lengyel és szovjet területeken, és más európai zsidó populációkra is kiterjedt. 1942-ben a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban Adolf Eichmann és zsidó ügyosztályának emberei a franciaországi, belgiumi és hollandiai zsidók deportálását szervezték, míg 1943-ban ugyanők Görögországból és a megszállt Olaszországból szállították keletre a zsidókat. Ameddig a hatalmat Mussolini birtokolta, Németország és Olaszország pedig szövetségesek voltak, a fasiszta Olaszország nem ajándékozta meg Hitlert a maga zsidóival. De miután az amerikaiak, a britek, a kanadaiak és a lengyelek partra szálltak Dél-Olaszországban, és az olaszok kapituláltak, a németek megszállták az ország északi részét, és kezükbe vették a zsidók deportálását. 1943-ban Auschwitzban mintegy 220 000 zsidót gázostottak el.⁵⁷

1944-ben szovjet zsidókat már nem lőhettek agyon, mivel a németeket kiűzték a Szovjetunióból, és a Reinhard-hadművelet létesítményeit a Vörös Hadsereg

közeledésének hírére bezárták. Így ebben az évben a végső megoldásról lengyel földön elsősorban az auschwitzi halálgyár gondoskodott. A németek által 1944-ben meggyilkolt mintegy 600 000 zsidó elenyésző kivétellel Auschwitzban lelte halálát. A legtöbbjük magyar zsidó volt. Magyarország, ameddig szuverén államként volt a németek szövetségese, Olaszországhoz hasonlóan nem deportálta a maga zsidó lakosságát a halálgyárakba. (Általában elmondható, hogy a Németországgal szövetséges országokban a zsidók kevesebbet szenvedtek, mint a megszállt országokban.) Az 1944. március 19-i német megszállás után Horthy Miklós, a kormányzó, államfő maradt, de új miniszterelnökké a németek számára elfogadható, korábbi berlini magyar követet, Sztójay Dömét nevezte ki. A német megszállás szorításában, de a magyar kormány és közigazgatási apparátus hajtotta végre a fővároson kívüli magyarországi zsidóság deportálását.

Május közepétől nyolc hét leforgása alatt mintegy 437 000 magyar zsidó érkezett Auschwitzba. Száztízezerüket ítélték munkára alkalmasnak, s közülük sokan életben maradtak, de legkevesebb 327 000 főt elgázosítottak. A háború folyamán Auschwitzba mintegy 300 000 lengyel zsidót szállítottak; közülük 200 000-et öltek meg. A magyar és lengyel zsidók együttesen Auschwitz zsidó áldozatainak többségét alkották.⁵⁸

Auschwitz akkor vált a holokauszt kiemelt helyszínévé, amikor a németek hatalmában lévő szovjet és lengyel zsidók java része már nem élt. A holokausztban elpusztult egymilliónyi szovjet zsidó nem egészen egy százaléka halt meg Auschwitzban; a hárommillió meggyilkolt lengyel zsidónak csupán a hét százaléka pusztult el itt. Majdnem 1,3 millió zsidó a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre vesztette életét, többnyire golyó által. További 1,3 milliójukat a Főkörmányszágban, a Reinhard-hadművelet keretében gázosították el (több mint 700 000 főt Treblinkában, nagyjából 400 000-et Belzecben, 150 000-et Sobibórban és 50 000-et Majdanekben). További 350 000 embert gázosítottak el a Birodalomhoz csatolt területeken (az auschwitzi 200 000 mellett mintegy 150 000-et Chełmnóban). A maradék lengyel zsidóság legnagyobb részét (mintegy százezerüket) a gettók kiürítése folyamán, az Aratóünnep-műveletben (42 000-et) vagy számos kisebb, egyedi akcióban lőttek agyon. Nagyszámú zsidó halt éhen vagy lett betegség áldozata a gettóban vagy rabszolgamunkásként.⁵⁹

Auschwitz halálos áldozatai között sokan, több mint 100 000-en nem voltak zsidók. Mintegy 74 000 nem zsidó lengyel és hozzávetőleg 15 000 szovjet hadifogoly is Auschwitzban pusztult el: vagy kivégezték, vagy halálra dolgoztatták őket. Gázkamrába nem kerültek, kivéve azokat a szovjet hadifoglyokat, akiken a gázhalált kipróbálták. A romákat és a szintiket azonban elgázosították.

A romákat és a szintiket ugyan nem üldözték olyan féktelenül, mint a zsidókat, de a német uralom hatókörén belül őket is tudatosan öldökölték. A Szovjetunió megszállt területein az Einsatzgruppék lőtték agyon őket (mintegy 8000 dokumentált esetet ismerünk). Belorussziában a megtorló akciók kijelölt célszemélyei között őket is felsorolták, a megszállt Lengyelországban pedig a rendőrség lőtte le őket. Szerbiában a zsidókkal együtt végezték a megtorló akciókban; a németekkel szövetséges horvát bábkormány koncentrációs táborban irtotta őket (halottaik száma itt 15 000 volt); Németország egy másik szövetségese, Románia az általa megszállt területeken végzett soraikban etnikai tisztogatást. 1942 januárjában mintegy 4400-an a chełmnói gázkamrákba kerültek, 1943-ban és 1944-ben pedig Auschwitzban gázosították el őket: 1943 májusában mintegy 1700, 1944 augusztusában 2900 főt, miután közülük sokan már éhen pusztultak, illetve betegségben vagy a rossz bánásmód következtében haltak meg. A németek összesen legalább 100 000 romát és szintit öltek meg, de valószínűleg kétszer vagy háromszor többet.⁶⁰

Bár az auschwitzi gázkamrákat senki sem élte túl, az ugyanilyen nevű koncentrációs tábor foglyaiból több mint százezren maradtak életben. Auschwitz neve a háború után sem merült feledésbe: sötét árnyként lebegett a vasfüggöny mögött, sejtetve a keletebbre honoló még mélyebb sötétséget. Százan sem voltak azok a zsidó munkások, akik belülről látták a Reinhard-hadművelet valamelyik halálgyárát, és életben maradtak. Még Treblinka is hagyott valamelyes nyomokat a levegőben.

Treblinkában énekeltek a foglyok, német parancsra, de önmaguknak is. A megölt zsidókért nap mint nap elénekelték a „Kél málé ráchámim”-ot. Az

SS-ek megálltak kinn, és hallgatták. A trawnikibeliek, ahogy az egyik zsidó munkás megjegyezte, „bámulatos énektehetséget” hoztak magukkal keletről. Nem valamilyen emelkedett muzsika, inkább népszerű lengyel dalok emlékeztették Treblinka munkásait a táboron kívüli életre; ezekből is merítették a bátorságot szökésük megszervezéséhez. A dalok a szerelmet és a bolondozást idézték fel, vagyis életre, szabadságra biztattak. Treblinkában még néhány esküvőt is megünnepeltek a munkások és a németek háztartásában dolgozó nők között.⁶¹

A legszebbekre a zsidó borbélyok emlékeztek, akik sok ezer nőnek vágták le a haját.

Kilencedik fejezet

ELLENÁLLÁS ÉS FELPERZSSELÉS

1944. június 21-ének éjszakája a belorussziai partizánoké volt. Három évvel korábban a Wehrmacht, úton Moszkva felé – ahová soha nem érkezett meg –, gyorsan lerohanta Belorussziát. Most pedig a szovjetek törtek előre a Molotov–Ribbentrop-vonal és tovább, Varsó és Berlin felé. A Wehrmacht Közép hadseregcsoportja újra Belorussziában volt – de visszavonulóban. A Vörös Hadsereg parancsnokai hatalmas nyári offenzívát vettek tervbe, amely a Barbarossa-hadművelet harmadik évfordulóján indult meg – hadd emlékeztesse a németeket a maguk katasztrófába fúló nagyravágására. A szovjet partizánok ezrével helyezték el a robbanótölteteket a belorusz vasútvonalakon. Amikor a szovjet katonák támadtak, a németek sem erősítést nem kaphattak, sem gyors visszavonulásra nem volt módjuk. Így 1944. június 22-e a Vörös Hadsereg első, második és harmadik belorusz frontjának napja volt. Ők és két további hadseregcsoport egymilliónál jóval több embert mozgósítottak, a Közép hadseregcsoport katonáinak több mint a kétszeresét. A Bagratyion-hadműveletnek nevezett offenzíva a háború egyik legjelentősebb szovjet győzelmét hozta.¹

Két héttel korábban az amerikaiak is bekapcsolódtak az Európáért folyó küzdelembe. Az Egyesült Államok a Csendes-óceánon felülkerekedett a japán flottán, és 1944. június 6-án új, nagyszabású frontot nyitott Európában. Hadserege (a britekkel és a többi nyugati szövetséggel karöltve) 160 000 embert szállított partra Normandiában. Ám az amerikai hatalom Belorusszia legeldegottabb zugaiban is megmutatkozott, ahol az amerikai teherautókkal és dzsipekkel ellátott, motorizált szovjet egységek bekerítették a balsorsú német erőket. A szovjetek a német bekerítési taktikákat továbbfejlesztve és felgyorsítva kimódolóiuk ellen fordították. A belorussziai szovjet áttörés drámaibb volt, mint az amerikaiak előrenyomulása Franciaországban. A német katonákat lehengerelte a túlerő, tisztjeiket megtevesztették. A német parancsnokok arra számítottak, hogy a szovjet

offenzívára Ukrajnában kerül sor, nem Belorussziában. A németek négyszázezer embert veszítettek, eltűntek, sebesültek és halottak egyaránt voltak közöttük. A Közép hadseregcsoport összeomlott. Lengyelország felé szabad volt az út.²

A Vörös Hadsereg egykettőre átkelt a Molotov–Ribbentrop-vonalon, és behatolt a Főkormányzóság lublini körzetének területére. Vaszilij Grosszman szovjet író, aki haditudósítóként követte a Vörös Hadsereget, megtekintette, mit hagytak maguk után a németek. A Vörös Hadsereg 1944. július 24-én fedezte fel a majdaneki tábort. Augusztus elején Grosszman még ennél is nagyobb borzalommal szembesült, olyasmivel, amit egy szegényesebb fantáziájú ember még felfogni is képtelen lett volna. Treblinkába érve gyorsan rájött, mi történt: Lengyelország zsidó lakosait gázkamrákban gyilkolták meg, tetemüket elégették, hamvaikat és csontjaikat elásták a földeken. A talaj, amelyen lépkedett, „olyan ingatag volt, mint a tenger”. Maradványokat is talált: gyerekek fotóit Varsóból és Bécsből, egy darabka ukrán hímzést, szőke és fekete hajjal megtömött zsákokat.³

Ekkoriban a lengyel területeket már majdnem öt éve tartották megszállva a németek. A varsói zsidók elsőprő többsége számára a Bagratyion-hadművelet nem hozhatott felszabadulást. Több mint negyedmillió varsói zsidó földi maradványai voltak a hamuban és a csontok között, amelyeket Grosszman Treblinkában talált.

1939-ben Lengyelországot ketten foglalták el: a németek és a szovjetek. Azoknak a nem zsidó varsói lengyeleknek, akik a németekkel szembeni ellenállást választották, a Bagratyion-hadművelet egy igencsak kétes értékű szövetséges megjelenését vetítette előre. A Vörös Hadsereg a második világháború folyamán immár másodszor hatolt be lengyel területre.

Ennyiben tért el egymástól a lengyelek és a lengyel zsidók háborús élménye. A nem zsidó lengyelekre mind a német, mind a szovjet megszállás borzalmas szenvedést hozott, de a kettőt összevethették. Azok, akik ellenálltak, időnként választhattak, melyik hódítóval szállnak szembe, és milyen körülmények között.

Az életben maradt lengyel zsidóknak minden okuk megvolt arra, hogy a németekkel szemben az oroszok mellé álljanak, és a Vörös Hadsereget felszaba-

dítóként köszönték. A mintegy 60 000 zsidó közül, aki az 1942-es nyár nagy akcióját túlélve a varsói gettóban maradt, sokan az ellenállást választották. Az időt és a helyet azonban nem ők jelölték ki. Ők csak egyet tehettek: harcoltak.

A megszállt Európában Varsó volt a náci uralommal szembeni nagyvárosi ellenállás központja. 1942 szeptemberében Treblinka már a legtöbb varsói zsidót megfosztotta az életétől; a tábor működését 1944 szeptemberében leplezte le Grosszman „A treblinkai pokol” című cikkében. A két dátum között eltelt két évben, az 1943. áprilisi és az 1944. augusztusi felkelésben mind a lengyelek, mind a zsidók fellázadtak a német megszállás ellen, külön-külön, de együttesen is.

A varsói zsidó, illetve lengyel ellenállás következménye nagyjából ugyanaz volt: pusztítás és rombolás. Mire a Vörös Hadsereg (és Grosszman) 1945 januárjában Varsóba érkezett, csak hamut, törmeléket, romokat találtak. A lakosság fele halott volt, a túlélők eltűntek. Grosszman olyan irodalmi vonatkozást keresett, amelyet olvasói megértenek: az utolsó életben maradtak, zsidók és lengyelek egyaránt, akik egy épület romjai között tengődtek, Varsó „Robinsonjai” voltak, hasonlatosak Daniel Defoe regényhőiséhez, Robinson Crusoe-hoz, aki a civilizációtól elfeledve éveken át egyedül élt egy szigeten. Czesław Miłosz lengyel költő, aki Varsóban élte végig a háborút, erről a regényről is írt tanulmányt. Az ő szemében a *Robinson Crusoe* „a sziget legendája”; azt a gondolatot jeleníti meg, mely szerint az erkölcsi vétségeket a tapasztalat szüli, és ha magunkra maradnánk, talán jók lehetnénk. Esszéjében, valamint a varsói lengyelekről és zsidókról írott verseiben Miłosz az ellenkezőjét sugallja: etikusságra csak akkor van remény, ha minden ember rádöbben embertársa magányosságára.⁴

A második világháború folyamán a varsói lengyelek és zsidók magányosságában voltak közös vonások. Egyikük sem várhatott segítséget a külvilágtól, még azoktól sem, akiket barátaiknak és szövetségeseiknek tekintettek. De voltak különbségek is: ugyanabban a háborúban más és más sorssal kellett szembenézniük. A város, amelyen osztoztak, korábban központja volt mind a lengyel, mind a zsidó civilizációnak. Ez a város immár a múlté lett; csak a legendája maradt meg, pontosabban két legenda: egy lengyel és egy zsidó. Így ingadoznak

magány és szolidaritás közt; tudnak egymásról, mégis egyedül vannak a háború utáni világban.

A német uralom elleni, egymástól elszigetelt, mégis összefüggő lengyel és zsidó szervezkedések sokkal korábban kezdődtek: már 1939 szeptemberében, amikor a németek lerohanták Lengyelországot.

1939. szeptember 27-én, egy bank pincéjében nyolc férfi és nő, többségükben szabadkőművesek, konspirálni kezdett – szervezkedésükből nőtt ki a lengyel földalatti hadsereg. Az eleinte a Lengyel Győzelem Szolgáinak nevezett szervezetet egy tábornok vezette, akit országos földalatti mozgalom létrehozásával bíztak meg. 1940-ben, amikor Franciaországban megszületett az emigráns lengyel kormány, az otthoni fegyveres földalatti mozgalom a Fegyveres Harci Szövetség nevet kapta. Legfőbb feladata 1940-ben és 1941-ben az volt, hogy egyesítse a Lengyelországban létrejött több száz kisebb ellenálló csoportot, és hírszerzési adatokkal lássa el a lengyel kormányt és szövetségeseit. A Fegyveres Harci Szövetség a német megszállási övezetben tevékenykedett; kísérleteit, hogy hálózatát a szovjet megszállási zónára is kiterjessze, az NKVD megghiúsította. Miután a németek 1941 júniusában megtámadták a Szovjetuniót, a lengyel ellenállás már a megszállt Lengyelország teljes területén működőképesé vált.⁵

1942 elején a Fegyveres Harci Szövetség Honi Hadsereggé alakult. Ama Lengyel Hadsereg ellenpárjának szánták, amely szövetségeseivel együtt külföldön, a nyugati fronton harcolt. Akárcsak az immár Londonban működő emigráns lengyel kormányt, a Honi Hadsereget is úgy kellett kiépíteni, hogy az összes lengyel politikai és társadalmi erő képviselje. Harci célja az volt, hogy Lengyelországot a háború előtti határai között állítsa vissza mint demokratikus köztársaságot, amelynek minden polgára egyenlő jogokat élvez. A legtöbb, ellenállásra elszánt lengyel utat talált a Honi Hadsereghez, jóllehet a kommunista szélsőbal és a nacionalista szélsőjobb önálló partizánmozgalmat szervezett. A kommunisták később Népi Hadseregként ismert Népi Gárdája szoros kapcsolatot ápolt a Szovjetunióval és az NKVD-vel. A nacionalisták, akik a németek helyett a kommunistákat és a szovjeteket tartották a fő ellenségnek, a Nemzeti Fegyveres Erők soraiban harcoltak.⁶

A varsói zsidó ellenállás, még ha ez eleinte nem is volt világos, más úton járt. 1939-ben, a német megszállás első hónapjaiban a zsidó ellenállás elég céltalannak látszott. Kezdetben nem volt nyilvánvaló, hogy a lengyel zsidók sorsa alapvetően különbözne a nem zsidókéétól. Sok varsói zsidó, aki tartott a német uralom veszélyeitől, az ország szovjet megszállási zónájába menekült, ahonnan jelentős részüket Kazahsztánba deportálták. Amikor 1940-ben létrehozták a gettókat, a lengyel zsidók nem szükségképpen érezték úgy, hogy a helyzetük rosszabb volna, mint a nem zsidó lengyeleké, akiket ekkoriban tömegesen lőttek agyon vagy vittek koncentrációs táborokba. 1940-ben a gettókon kívül élő lengyeleket Auschwitzba hurcolták – a zsidókat ekkoriban többnyire még nem fenyegette ilyen veszély. A gettók létezése azonban világossá tette, hogy mindennemű zsidó ellenállásnak a zsidókat sújtó sajátos csapásokra kell reagálnia. Amikor 1940 októberében a németek a varsói zsidókat erőszakkal elkülönítették a nem zsidó lengyelektől, új társadalmi valóságot teremtettek: olyan csoportokat hoztak létre, amelyek tagjaira eltérő sorsok vártak.⁷

A gettóba zárt zsidók azonban nem értettek egyet abban, hogy fellépjenek-e a németek ellen, és ha igen, miképpen. A varsói gettóban élő lengyel zsidóknak megvoltak a maguk korábbi politikai elkötelezettségei, amelyek a két világháború közötti Lengyelország zsidóságának élénk politikai életében gyökereztek. A zsidók éppúgy részt vettek a lengyel helyi és országos választásokon, mint saját közösségük hasonló eseményein. A skála jobb szélén álltak a revizionista cionisták, akik már a háború előtt fegyveres ellenállásra készültek a palesztinai brit jelenlét ellen. Ők az elsők között vallották, hogy a gettó körülményei közegette szükséges is, lehetséges is ellenállni. A revizionisták és Betar nevű ifjúsági szervezetük tagjai hasonló eszméket valló társaiktól már 1941 nyarán értesültek a vilnai zsidók kiirtásáról. Többé-kevésbé hiteles képük volt a lublini gettó 1942 tavaszán történt felszámolásáról; és valamelyes fogalmuk volt arról is, hogyan terjed át a végső megoldás a Molotov–Ribbentrop-vonal keleti oldaláról a nyugati oldalra, s hogyan tér át a golyóról a gázra.⁸

Az 1942 júliusa és szeptembere között lebonyolított varsói nagy deportálási akcióra volt szükség ahhoz, hogy a revizionisták megalakítsák a Zsidó Katonai Szövetséget, melynek katonai parancsnoka Paweł Frenkel volt, politikai bizottságát pedig Michał Strykowski, Leon Rodal és Dawid Wdowiński alkották. A szervezet a lengyel állammal való együttműködés háború előtti

hagyományaiban gyökerezett; talán ez magyarázza, hogy viszonylag jól el volt látva fegyverrel. Az 1930-as évek végén a lengyel rendszer abban bízott, hogy zsidó lakosságának egy jelentős részét a Közel-Keletre juttathatja. A lengyel vezetők ezért szoros összeköttetést létesítettek a revizionista cionistákkal, akik azt remélték, hogy a lengyelországi zsidóság többségét Palesztinába vezethetik. A revizionisták a zsidó állam megteremtésének érdekében készek voltak akár erőszakot is alkalmazni, a lengyel hatóságok pedig nem kifogásolták ezt a hozzáállást. A Betarban tömörült revizionista fiatalok a háború előtt már felkészültek a Palesztináért folytatandó fegyveres harcra. Akár az Irgun fiataljait – akik Palesztinában vettek részt az ellenállásban, és akikhez később a Betar jó néhány tagja csatlakozott –, időnként őket is a hadsereg képezte ki. 1942-ben a revizionisták a gettón belül pénzt is gyűjtöttek, és gazdag zsidókat raboltak ki, hogy a gettón kívül fegyvereket vásárolhassanak.⁹

Míg a Zsidó Katonai Szövetség története egy olyan jobboldali militarista politikai pártról szól, amely alkalmazkodott a vártnál is brutálisabb körülményekhez, a varsói gettó másik ellenállási csoportjának, a Zsidó Harci Szervezetnek a története számos centrista és baloldali politikai párt közös felismeréséből indult ki, miszerint a zsidóknak a katonai akción kívül nincs más választásuk.

A jobboldali Zsidó Katonai Szövetséghez hasonlóan a Zsidó Harci Szervezetet is a nagy akció hívta életre. A nagyon öregeket és a nagyon fiatalokat már deportálták és megölték. Valószínű, hogy a deportálások, noha minden csoportot érintettek, elhallgattatták a zsidó politika konzervatív centrumát: a vallási ortodoxokat és a politikailag megegyezéspárti Agudas Israel. Az utóbbi programja a háború előtt a lengyel kormánnyal való együttműködésen alapult, cserébe a közösségi és vallási autonómiáért. Ezt a megalkuvásra kész álláspontot erősen próbára tették az 1930-as évek végére jellemző zsidóellenes lengyel törvények és az antiszemita erőszakcselekmények, de a varsói zsidó hívők idősebb nemzedéke körében továbbra is népszerű volt. Ez a nemzedék azonban ekkorra már ott veszett Treblinkában. És az Agudast semmilyen korábbi lengyelországi tapasztalat nem vértette fel a nácik ellen, akik a kompromisszumkészséget gyilkolással viszonyozták.¹⁰

1942 szeptembere után a varsói gettóból lényegében fiatal férfiak lakta zsidó munkatábor lett. Az apáknak, akik korábban attól féltek, hogy veszélynek

teszik ki a családjukat, már nem volt okuk önmérsékletre. A baloldali politikai árnyalatok kerültek előtérbe. A háború előtti lengyelországi zsidó baloldal számos alapvető kérdésben vallott eltérő nézeteket: Palesztinába menjenek-e, vagy maradjanak Lengyelországban; bízzanak-e a Szovjetunióban, vagy szemléljék gyanakodva; milyen nyelven agitáljanak: jiddisül, lengyelül vagy héberül, és így tovább. Ismét megjelent a varsói zsidók körében a baloldali politika legradikálisabb formája, a kommunizmus. Sztálin, aki 1938-ban feloszlatta a Lengyel Kommunista Pártot, 1942 januárjában megengedte, hogy Lengyel Munkaspárt néven újjáalakuljon. Ekkor néhány lengyel zsidó mozgalmár belopódzott a varsói gettóba, ahol fegyveres ellenállásra buzdítottak. A legnagyobb zsidó szocialista párt, a Bund sokkal kevésbé hajlott az erőszak alkalmazására. Ezek a szervezetek általában továbbra is egymástól elkülönülve működtek. A nagy akciót követő három hónap folyamán azonban megszületett az egyetértés, miszerint fegyveres ellenállásra van szükség. Mivel politikusokból álló csoportként a vezetők kevés vagy semmilyen katonai múlttal és említésre érdemes fegyverállománnyal nem rendelkeztek, mindenekelőtt fegyvereket kellett szerezniük. Első akciójuk az volt, hogy a Honi Hadsereghez fordultak segítségért.¹¹

Túl a gettón a nagy akció a Honi Hadsereget is arra kényszerítette, hogy kialakítsa a maga zsidóügyi politikáját. 1941-ben a lengyel ellenállás már többször is világosan állást foglalt; például „nemzetárulásként” ítélte el a koncentrációs táborokban vállalt őrszolgálatot. De 1942 nyarát megelőzően a Honi Hadsereg egyformán kezelte Lengyelország és a lengyelek szorult helyzetét. A lengyel zsidók keleten végrehajtott tömeges kivégzései azonban 1942 februárjában arra indították a Honi Hadsereget, hogy zsidó szekciót alapítson. Ez a szekció a gyilkosságokról gyűjtött adatokat, amelyeket 1942 áprilisában a szövetségeseknek és a BBC-nek is eljuttatott. Az 1942 nyarán lezajló deportálások hatására katolikus lengyelek szervezetet hoztak létre a zsidók mentésére, amelyet Żegota álnéven decembertől a lengyel kormány is támogatott. (A lengyeleknek halálbüntetés terhe alatt megtiltották, hogy segítsenek a zsidókon.) A mozgalomban a Honi Hadsereg néhány tisztje is részt vett. A hírszerzéssel foglalkozók személyazonossági iratokkal látták el a gettó falain kívül bujkáló zsidókat. Amikor a Zsidó Harci Szervezet 1942 decemberében fegyvereket kért, a Honi Hadsereg felajánlotta, hogy segít a zsidók kiszöktetésében, és ha kijutottak, később talán majd

harcolhatnak is. A Zsidó Harci Szervezet visszautasította az ajánlatot. Vezetői harcolni akartak, és inkább lemondtak a menekülési stratégiáról.¹²

A Honi Hadsereg varsói parancsnokainak stratégiai aggályaik voltak a zsidók felfegyverzésével kapcsolatban. Bár mindinkább a partizántevékenység felé fordultak, attól tartottak, hogy ha a gettóban lázadás tör ki, az a városra is áterjedhet, és a németek eltipornák a felkelést. A Honi Hadsereg 1942 végén még nem készült fel ilyen mértékű összecsapásra. Tudták, hogy a szovjetek, tehát a lengyel kommunisták is arra buzdítják a helyi lakosságot, hogy haladéktalanul fogjon fegyvert a németek ellen. A szovjetek partizánháborút akartak kirobbantani Lengyelországban, részben azért, hogy gyengítsék a németeket, de azért is, hogy ha majd eljön az ő idejük, a lengyeleknek már ne legyen erejük szembeszállni az uralmukkal. A Vörös Hadsereg dolgát megkönnyítené, ha a partizánok német katonákat ölnének – mint ahogy az NKVD is jól járna, ha a németek végeznének a velük szembeszegülő lengyel elitekkel. A Zsidó Harci Szervezethez csatlakoztak a kommunisták is, akik a szovjet vonalat követték, és meggyőződéssel hitték: Lengyelországnak az lesz hasznára, ha alárendeli magát a Szovjetuniónak. A Honi Hadsereg vezetése azonban nem tudta elfelejteni, hogy a második világháború Lengyelország német és szovjet előzőnlésével kezdődött. Az ország területének fele a háború első felében a Szovjetunióhoz tartozott. A szovjetek vissza akarták kapni Lengyelország keleti felét, és talán be sem érték volna ennyivel. A Honi Hadsereg szemszögéből a szovjet uralom nemigen volt jobb a náci uralomnál. Az ő céljuk a függetlenség volt. Nehezen tudtak volna elképzelni olyan körülményeket, amelyek igazolnák, hogy egy lengyel függetlenségi szervezet lengyel földön kommunistákat fegyverezzen fel.¹³

E fenntartások ellenére a Honi Hadsereg 1942 decemberében mégiscsak juttatott a Zsidó Harci Szervezetnek néhány pisztolyt, amelyeket a szervezet arra használt, hogy a gettóban tekintélyt és hatalmat szerezzen. Ahhoz, hogy a zsidó tanáccsal meg a csupán bunkósbottal felszerelt zsidó rendőrökkel szembeszegüljenek, néhány pisztolynál és a vakmerőségnél többre nem volt szükség. Amikor a Zsidó Harci Szervezet 1942 végén és 1943 elején megölt néhány zsidó rendőrt és Gestapo-besúgót (vagy legalábbis megpróbálkozott vele), az emberek megérezték, hogy a gettóban új erkölcsi rend van születőben. Józef Szeryńskit, a zsidó rendőrség főnökét nyakon lőtték, bár a seb nem volt halálos. Megölte

viszont a Zsidó Harci Szervezet Jakub Lejkint, aki a nagy akció deportálásai idején a rendőrséget irányította, később pedig Mieczysław Brzezińskit, aki hitsorsosait az Umschlagplatzon a vonatokba kergette. A Zsidó Harci Szervezet röpiratokat nyomtatott, amelyekben közölte, hogy aki az ellenséggel együttműködik, halállal lakol. Ekként a szervezet átvette a zsidó tanács helyét; a tanács vezetőjének be kellett ismernie, hogy már nincs tekintélye a gettóban, „itt egy másik tekintély van jelen”. A németeknek nem állt többé rendelkezésére egy hatékony és kényszer alkalmazására képes zsidó hivatali apparátus, már nem intézkedhettek kedvük szerint a gettóban.¹⁴

Azokat a német döntéseket, melyek a gettót és megmaradt lakóinak a sorsát érintették, olyan megfontolások befolyásolták, amelyeket a zsidók meg sem értettek volna. A németek szemében a varsói gettó kezdetben tranzitállomás volt a lublini körzetbe, Madagaszkárra vagy a Szovjetunióba irányuló deportálások útján, majd ideiglenes munkatáborrá alakult, és végül ismét tranzitállomás lett – ezúttal azonban Treblinka felé. 1942 végén és 1943 elején ismét ideiglenes, de jóval szerényebb méretű munkatáborrá változott, amelynek munkásait a nagy akció idején válogatták ki. Bár Himmler soha nem ingott meg elhatározásában, miszerint a németek uralta területeken minden zsidót meg kell semmisíteni, más hatóságok, legalábbis ebben az időszakban, a zsidó munkások egy részét életben akarták hagyni. Hans Frankot aggasztották a Főkormányzóságban jelentkező munkaerőgondok: számos lengyel Németországban dolgozott, így a megszállt Lengyelországban egyre nagyobb szükség volt zsidó munkásokra. És mivel ezek a zsidók a német háborús gazdaságnak dolgoztak, életben hagyásuk a Wehrmachtnak is érdekében állt.¹⁵

Himmler kompromisszumokra is képes volt. 1943 elején hozzájárult, hogy a varsói gettóban maradt zsidók nagy többsége éljen még egy darabig, de magát a gettót a politikai ellenállás, a rendbontás és a betegségek gócpontjának tartotta, és meg akarta szüntetni. Az volt a szándéka, hogy először megöleti a gettóban illegálisan élő, munkaengedély nélküli zsidókat, majd a megmaradt zsidó munkásokat más koncentrációs táborokba deportáltatja, ahol tovább dolgozhatnak. Amikor Varsóba látogatott, 1943. január 9-én elrendelte a gettó feloszlását. A mintegy 8000 illegálisan ott tartózkodó zsidót Treblinkába akarta vitetni, hogy ott elgázósítsák őket, a többi, mintegy 50 000 lakost pedig koncentrá-

ciós táborokba szállíttatta volna. De amikor kilenc nappal később a németek benyomultak a gettóba, hogy végrehajtsák a parancsait, a zsidók elrejtőztek vagy ellenálltak. Néhányan rálőttek a gettóba elsőnek belépő németekre, akik között a meglepetés hatására pánik tört ki. A németek mintegy 1170 zsidót ölték meg az utcákon és talán ötezret deportáltak. Négy nappal később azonban vissza kellett vonulniuk, hogy mérlegeljék a helyzetet. A Honi Hadsereg varsói parancsnokainak imponált a teljesítmény. Úgy látszott, a zsidók tudják, mit kezdjenek a Zsidó Harci Szervezetnek adományozott fegyverekkel.¹⁶

Nem ez volt Lengyelországban az első eset, amikor a zsidók szembeszálltak a németekkel. Nagyszámú zsidó harcolt a Honi Hadseregben is; a parancsnokok tisztában voltak ezzel, de jóformán soha nem beszéltek róla. Sok zsidó származású harcos inkább lengyelnek tekintette magát, mint zsidónak. Mások titkolták zsidó mivoltukat, úgy vélve, hogy jobb, ha a háborús Varsóban ennek nem megy híre. Noha a Honi Hadseregben az antiszemita kisebbséget alkottak, egyetlen árulás is halálos lehetett. 1943 januárjában az volt az újdonság, hogy a zsidók mint zsidók használtak fegyvert a németek ellen, a zsidó ellenállás első nyílt akciójában. Ez a tény nagy erővel cáfolta a Honi Hadseregben és a lengyel társadalomban egyaránt jelen lévő sztereotip antiszemita elképzelést a harcra képtelen és alkalmatlan zsidóról; a Honi Hadsereg varsói parancsnoksága pedig immár jelentős részt engedett át a Zsidó Harci Szervezetnek a maga féltve rejtgetett, de szerény fegyvertárából: puskákat, lőszert, robbanóanyagot.¹⁷

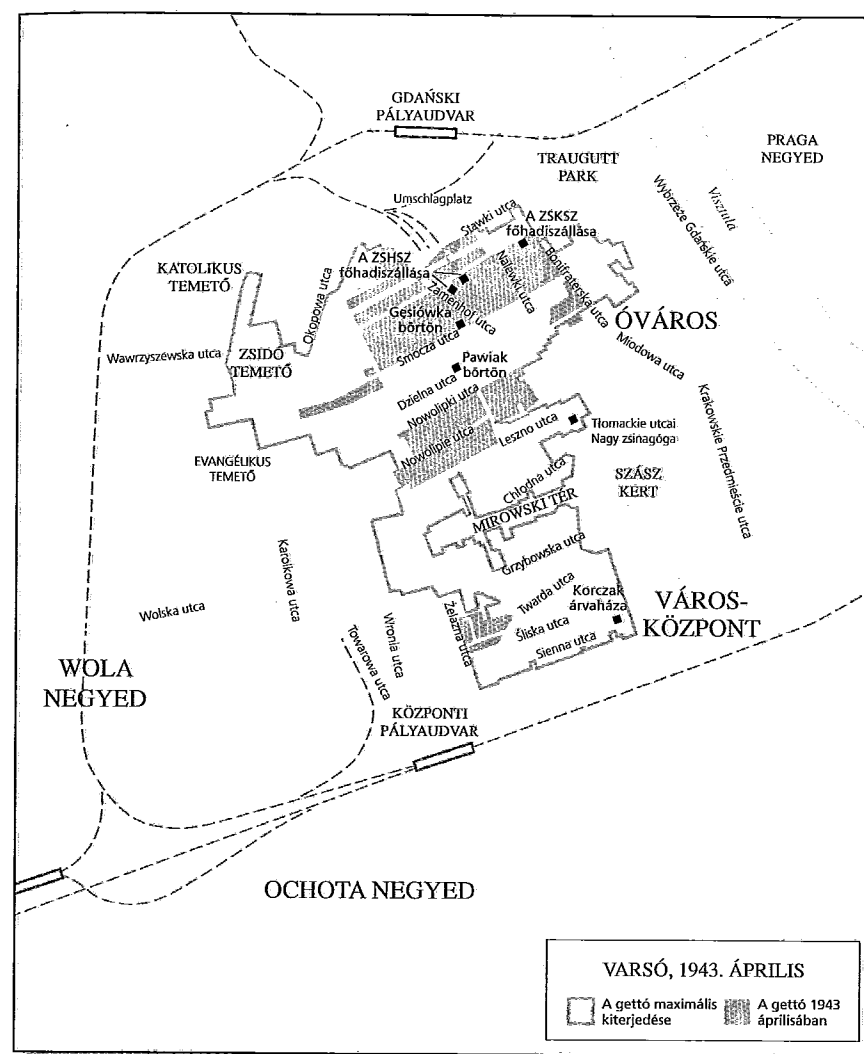
Berlinben Himmler tombolt a dühtől. 1943. február 16-án elhatározta, hogy a gettót nem csupán kiüriteti, de földig is romboltatja. Varsónak ez a negyede nem képviselt értéket a felsőbbrendű faj urainak szemében: a házak, amelyeket (Himmler kifejezésével élve) „alsóbbrendű lények használtak”, a németeknek többé nem feleltek meg. A németek április 19-re tervezték a gettó elleni támadást. A közvetlen cél most sem valamennyi zsidó megölése volt, inkább munkaerővel akarták ellátni a koncentrációs táborokat, és utána lerombolni a gettót. Himmler nem is kételkedett a sikerben. Már a terep hasznosításán törte a fejét: a háború győzelmes befejezéséig koncentrációs tábor állítanak fel rajta, hosszú távon pedig park lesz. A varsói zsidó munkásokat másutt dolgoztatják halálra.¹⁸

Közvetlenül a varsói gettó ellen tervezett támadás előtt Joseph Goebbels, a német propaganda főembere is „akcióba lépett”. 1943 áprilisában a németek felfedezték Katyínt: azon helyszínek egyikét, ahol az NKVD 1940-ben lengyel

hadifoglyokat gyilkolt meg. „Katyń az én győzelmem” – jelentette ki Goebbels, aki április 18-ra időzítette a lengyel tisztek tragédiájának bejelentését. Katyń remekül felhasználható arra, hogy feszültséget szítsanak a szovjetek és a lengyelek, valamint a lengyelek és a zsidók között. Goebbels teljes joggal számított rá: ha kiderül, hogy a szovjet titkosrendőrség lengyel tisztek ezreit végezte ki, a Szovjetunió és az emigráns lengyel kormány közti együttműködés jóval problematikusabbá válik. A szövetség mindkét fél számára eleve kényelmetlen volt, és a lengyel kormány hiába érdeklődött, soha nem kapott kielégítő választ az eltűnt tisztek sorsáról. Goebbels arra is fel akarta használni Katynt, hogy feltárja a Szovjetunió állítólagos zsidó vezetésének lengyelelles politikáját, és így elidegenítse a lengyeleket a zsidóktól. Így hát az akció előestéjén a propaganda ezzel járult hozzá a varsói gettó elleni német támadáshoz.¹⁹

Kidolgozta terveit a Zsidó Harci Szervezet is. A gettó kiürítését célzó elvetelt januári német akció alátámasztotta a zsidó vezetés véleményét: közeledik a végső leszámolás. Az utcán heverő német holttestek látványa széttrökte a félelem bilincseit, s a magabiztosságot növelte a Honi Hadsereg második fegyveradománya is. A gettóban maradt zsidók biztosra vették, hogy minden további deportálás egyenesen a gázkamrákba vezet. Ez nem egészen felelt meg a valóságnak: ha nem ragadtak volna fegyvert, legtöbbjüket koncentrációs táborokba hurcolják munkára – igaz, ez csupán néhány hónappal hosszabbította volna meg az életüket. A még életben lévő varsói zsidók helyzetértékelése alapvetően helyes volt. Ahogy egyikük írta: „Az áttelepítések utolsó stációja a halál.” Treblinkában kevesen végeznék, de a következő évet egyikük sem érné meg. Joggal gondolták tehát, hogy túlélési esélyeiket az ellenállás sem csökkentheti lényegesen. Ha a háborút a németek nyerik, úgymint megölnek minden, uralmuk alatt élő zsidót. Ha továbbra is vesztésre állnak, a szovjetek közeledtére a zsidó munkásokkal is végeznének, mivel azok biztonsági kockázatot jelenthetnek. Amennyiben a Vörös Hadsereg közeledik ugyan, de még messze van, valamiképp tovább élhetnek, hiszen a németeknek szükségük van a munkájukra. Ha azonban a Vörös Hadsereg már a közvetlen közelben állomásozik, az vagy gázkamrát jelent, vagy halálos golyót.²⁰

Az együttműködést és a közös ellenállást a közös halál biztos tudata tette lehetővé. Ameddig a német politika még módot adott arra, hogy a zsidók higgyenek egy részük túlélésében, mindenki remélhette, hogy ő lesz a kivétel,

és ez szükségképpen megosztotta közösségüket. Most azonban a németek politikája meggyőzte a varsói gettó életben maradt lakóit, hogy mindnyájukra kivétel nélkül halál vár, és ennek tudatában a gettó zsidó társadalma lenyűgöző egységet tanúsított. 1943 januárja és áprilisa között a zsidók számtalan, olykor titkos járatokkal összekötött föld alatti bunkert építettek. A Zsidó Harci Szervezet a parancsnoki struktúráját is kidolgozta. A legfőbb parancsnok Mordechai Anielewicz lett; a gettó három meghatározott szektorát Marek Edelman, Izrael

Kanal és Icchak Cukierman vezette (az utóbbi helyét az utolsó pillanatban Eliezer Geller foglalta el). További fegyvereket szereztek, és harcosaikat kiképezték a használatukra. Azok a zsidók, akik német fegyvergyárakban dolgoztak, anyagot loptak a rögtönzött robbanószerkezetekhez. A Zsidó Harci Szervezet egy nappal korábban szerzett tudomást a készülő német támadásról, így mire a németek megérkeztek, már készen álltak a fogadásukra.²¹

A Honi Hadsereg néhány tagja, álmélkodva és elismeréssel, „zsidó–német háborúról” beszélt.²²

Amikor az SS, a rendfenntartó rendőrség és a trawnikibeliek 1943. április 19-én behatoltak a gettóba, orvlövészek és Molotov-koktélok futamították meg őket; a szó szoros értelmében el kellett menekülniük. A német parancsnokok jelentése szerint a harcban tizenkét katona esett el. Mordechai Anielewicz levelet írt bajtársának, Icchak Cukiermannak, aki éppen a gettó falain kívül tartózkodott: a zsidó ellentámadás „legvadabb álmainkat is felülmúlta: a németek kétszer menekültek ki a gettóból”. A Honi Hadsereg sajtója „mérhetetlenül erős és elszánt fegyveres ellenállásról” számolt be.²³

A jobboldali Zsidó Katonai Szövetség elfoglalta a gettó legmagasabb épületét, és a tetejére két zászlót tűzött ki: a lengyelt és a cionistákét. Egységei nagy elszántsággal küzdöttek Muranowska téri főhadiszállásuk környékén. Április 20-án Ferdinand von Sammern-Frankenegg, a varsói körzet SS- és rendőri vezetőjét felmentették tisztségéből. Utódának, Jürgen Stroopnak Himmler felháborodva telefonált: „Bármibe kerül, el kell távolítania azokat a zászlókat!” Április 20-án – Hitler születésnapján – a németek, ha veszteségek árán is, de megtették ezt. Ezen a napon nem futamodtak meg, bár a gettó kiürítésének terve nem sok sikerrel kecsegtetett. A legtöbb zsidó elrejtőzött, és sokan viseltek fegyvert. A németeknek új taktikát kellett kidolgozniuk.²⁴

A harcokban a varsói gettófelkelés első napjától kezdve estek el zsidók. Ha a németek munkaképtelen zsidókra találtak, agyonlőtték őket. Azzal is tisztában voltak, hogy azoknak, akiket a Gęsia utcai kórházban, Varsó utolsó zsidó kórházában találnak, nem vehetik hasznát. Marek Edelman több tucat kórházi hálórúhás holttestet látott az épületben. A szülészeti-nőgyógyászati osztályon a németek megölték a várandós anyákat csakúgy, mint a gyermekágyasokat, újszülöttjeikkel együtt. A Gęsia és Zamenhof utca sarkán valaki élő csecsemőt

helyezett egy halott nő meztelen mellére. Bár kívülről szemlélve a zsidó ellenállás háborúnak tetszhetett, a németek a gettó falain belül semmiféle háborús törvényt és szokást nem tartottak tiszteletben. Az SS szemében az alsóbbrendű zsidók pusztá léte is bűnnek számított, és ellenállásukon felbőszülve úgy érezték, minden válaszlépésre joguk van.²⁵

Stroop meghozta a döntést: a bunkereket és a házakat csak úgy üríthetik ki, ha felgyújtják őket. Mivel Himmler már úgyis elrendelte a gettó lerombolását, a házak felperzselése nem növelte a veszteséget. Ellenkezőleg: mivel Himmler maga nem tudta, hogyan semmisítse meg a gettót, a tűzvész egyszerre oldotta meg a nácik mindkét problémáját. 1943. április 23-án Stroop emberei háztömb-ről háztömbre hozzáláttak a gettó épületeinek felgyújtásához. A Wehrmacht eddig kívül maradt a harcokon, most azonban az SS jó hasznát vette utászainak és lángszóróinak. Edelman felidézte „az egész utcákat elzáró hatalmas tűzviharokat”. A fuldokló zsidók nem tehettek mást: kimenekültek a bunkerekből. Az egyik túlélő így emlékezett: „Inkább a lövésektől akartunk elpusztulni, semhogy elégjünk.” A felső emeleteken rekedt lakóknak nem volt más választásuk, mint kiugrani az ablakon. A németek jó néhány törött lábú foglyot ejtettek. Őket kihallgatták, majd agyonlőtték. A zsidók csak kétféleképpen menekülhettek meg a tűzvésztől: éjszaka házról házra, nappal bunkerből bunkerbe lopózkodtak. Sötétedés után az SS napokon át nem tartotta biztonságosnak a gettó utcáin való közlekedést, így a zsidó harcosok és polgári személyek az esti és éjszakai órákat használták ki erőik összevonására vagy átcsoportosítására. Minthogy azonban a tűzvészt nem tudták megfékezni, a napjaik meg voltak számlálva.²⁶

A németek 1943. április 19-én, pészach előestéjén támadták meg a gettót. Húsvét a következő vasárnapra, 25-ére esett. Czesław Miłosz lengyel költő a gettó falának túloldaláról örökítette meg a keresztény ünnepet, és *Campo di Fiori* című versében felidézte, hogyan körhintáznak az emberek a Krasinśki téren, közvetlenül a gettó fala előtt, miközben a túloldalon a zsidók az életükért küdenek. „Akkor a mártírok nagy / magányán eltűnődtem” – írta Miłosz. A felkelés ideje alatt a körhinta mindennap működött, és a zsidók elszigeteltségének jelképévé vált: tulajdon városukban ők meghaltak, mialatt a gettó falain túl a lengyelek éltek világukat és szórakoztak. Sok lengyelt egyáltalán nem érdekelt,

* Gömöri György fordítása

mi történik a gettóban lakó zsidókkal. Mások azonban aggódtak értük, néhányan segíteni is próbáltak, és voltak olyanok, akik az életükkel fizettek ezért.²⁷

Kerek egy évvel a varsói gettófelkelés előtt a Honi Hadsereg felhívta a britek és az amerikaiak figyelmét arra, hogy a lengyelországi zsidókat elgázósítják. Jelentéseket továbbítottak a chełmnoi halálgyárról, és a lengyel hatóságok gondoskodtak róla, hogy ezek a brit sajtóhoz is eljussanak. A nyugati szövetségesek azonban semmiféle említésre méltó lépést nem tettek. 1942-ben a Honi Hadsereg a varsói gettóból történő deportálásokról és a varsói zsidók tömeges treblinkai legyilkolásáról is tájékoztatta Londont és Washington. Megjegyzendő persze, hogy a lengyel kormány mindig úgy tálalta az ilyen eseményeket, mint a lengyel állampolgárokat sújtó nagyobb szabású tragédia részét – ám az alapvető információ így is eljutott az illetékesekhez. Lengyelek és zsidók egyaránt azt hitték, hogy ha a deportálás híre napvilágra kerül, akkor le is fogják állítani őket. Ebben súlyosan tévedtek. A lengyel kormány arra is ösztönözte a szövetségeseket, hogy a lengyel állampolgárok (köztük a zsidók) tömeges lemeszárlására német civilek megölésével válaszoljanak. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ekkor sem tett semmit. A lengyel elnök és a vatikáni lengyel követ sürgette a pápát, hogy szólaljon meg a zsidók elleni tömeggyilkosságok ügyében – ez a lépés is eredménytelen maradt.²⁸

A nyugati szövetségesek közül egyedül a lengyel hatóságok tettek közvetlen lépéseket annak érdekében, hogy feltartóztassák a zsidók kiirtását. 1943 tavaszára a Żegota mintegy négyezer bujkáló zsidónak nyújtott segítséget. A Honi Hadsereg bejelentette, hogy agyonlövi azokat a lengyeleket, akik zsidókat zsarolnak. Május 4-én, amikor a varsói gettó zsidósága még harcban állt, Władysław Sikorski miniszterelnök felhívást tett közzé: „Felszólítom honfitársaimat, hogy nyújtsanak segítséget és menedéket azoknak, akiket meg akarnak semmisíteni. S ezennel a már régóta hallgató emberiség színe előtt nyíltan elítélem ezeket a bűncselekményeket.” Zsidók és lengyelek egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a Honi Hadsereg még akkor sem menthette volna meg a gettót, ha minden katonájával és fegyverével kísérletet tesz rá. Ebben az időben a szervezetnek alig volt harci tapasztalata. Ezzel együtt a Honi Hadsereg első nyolc varsói fegyveres akciója közül hét a gettó harcosait támogatta. A felkelés elején két lengyel életét veszítette, amikor megkíséreltek rést ütni a gettó falán; néhány további hason-

ló próbálkozás is sikertelen maradt. A Honi Hadsereg összesen tizenegyszer próbált segítséget nyújtani a zsidóknak. A szovjet propagandisták kaptak az alkalmon, és azt hangoztatták, hogy a Honi Hadsereg megtagadta a segítséget a harcoló zsidóktól.²⁹

Aryeh Wilner, akit a Honi Hadseregben Jurekként ismertek, fontos összekötő volt a Zsidó Harci Szervezet és a Honi Hadsereg között. A varsói gettófelkelés során elesett ugyan, de előtte még nagy horderejű üzenetet, úgyszólván egy újabb legendát juttatott el lengyel kapcsolataihoz. Ő indította útjára a zsidó ellenállásnak azt a jellemzését, amelyet a Honi Hadsereg is elfogadott és továbbterjesztett: hogy tudniillik a gettófelkelés nem a zsidók életét, hanem az emberi méltóságot akarja megmenteni. Ezt a lengyel romantika szellemében kellett értelmezni: e szerint az emberi cselekedetek nem eredményük, hanem szándékuk alapján ítélandók meg. Az áldozat felmagasztosít, az élet feláldozása pedig örök dicsőséget jelent. Wilner üzenete fölött gyakran elsiklottak vagy megfélekeztek róla: ő arra mutatott rá, hogy a varsói zsidók ellenállása nemcsak a zsidók méltóságáról szól, hanem az egész emberiség méltóságáról, beleértve a lengyelekét, a britekét, az amerikaiakét, a szovjetekét – mindenkiét, aki többet tehetett volna annál, mint amennyit tett.³⁰

Szmul Mordechaj Zygielbojm (Zygelbojm), aki a lengyel emigráns kormányban a Bundot képviselte, tudta, hogy a gettó lángokban áll. Világos képe volt a holokauszt menetéről; Jan Karski, a Honi Hadsereg egyik futára világosította fel erről, aki 1942-ben tájékoztatta a szövetségesek vezetőit a tömeggyilkosságokról. A részleteket Zygielbojm nem ismerte, de az események általános irányát átlátta, és megpróbálta felrázni a világ többi részét. 1943. május 12-én írott, a lengyel elnöknek és miniszterelnöknek címzett, gondosan megfogalmazott búcsúlevelében kijelentette: „Bár a zsidó nép kiirtásáért a felelősség mindenekelőtt az elkövetőket terheli, de annak terhét közvetve magának az emberiségnek kell viselnie.” Másnap öngyilkosságot követett el, hogy – mint írta – osztozzék varsói zsidó hittársai sorsában.³¹

A varsói zsidók harcoltak tovább, minden remény nélkül. 1943 májusában Stroopnak a fölöttesei számára írt jelentései nyugodtak és rendezettek lettek, és főleg a számokra szorítkoztak. A bunkerekben ismeretlen számú zsidó égett meg vagy követett el öngyilkosságot; 56 065 személy esett fogságba, akik közül mintegy hétezeret a helyszínen agyonlőttek; 6929 zsidót szállítottak Treblinkába, míg

a többieket, a túlnyomó többséget munkatáborokba, többek közt Majdanekbe irányították. Május 16-án Stroop azzal koronázta meg a varsói gettó fölött aratott győzelmét, hogy felrobbantotta a Tłomackie utcai Nagy zsinagógát. Ezután a németek Himmler parancsát követve hozzáláttak a gettó maradványainak lerombolásához. A még álló épületeket ledöntötték, a pincéket és csatornákat feltöltötték. 1943. június 1-jén Himmler elrendelte, hogy a még füstölgő romokon építsenek új koncentrációs táborot.³²

Voltak zsidók, akik túléltek a gettófelkelést, de a gettón kívül nehezen boldogulhattak. 1943-ban a Honi Hadsereget még jobban nyugtalanította a kommunizmus, mint 1942-ben. Egy 1943. nyári letartóztatás és repülőgép-katasztrófa következtében a zsidók sorsát inkább átérző lengyel főparancsnokot és miniszterelnököt kevésbé empatikus személyiségek váltották fel. A Honi Hadsereg – ígéretét megszegve – nem szervezett zsidó egységet a gettófelkelés veteránjaiból, sőt 1943 folyamán egységei vidéken fegyveres zsidókat lőttek le mint banditákat. Néhány esetben a lengyel harcosok azért öltek zsidókat, hogy eltulajdonítsák a holmijukat. De az is igaz, hogy a Honi Hadsereg valóban kivégzett olyan lengyeleket, akik zsidókat jelentettek fel vagy próbáltak zsarolni.³³

Az a német munkaerőszerző kampány, amely a varsói gettófelkelést kiváltotta, a lengyel ellenállást is új irányba terelte. Azon a már említett 1943. januári varsói látogatáson, amelyen Himmler első ízben követelte a gettó felszámolását, tömeges razziákat is elrendelt a lengyelek munkába állítása céljából. A találomra folytatott embervadászat bomlasztó hatással volt a lengyel társadalomra, mivel a nők és a gyerekek egyik napról a másikra elvesztették a férjüket és apákat. 1943 első negyedévében mintegy 3000 varsói lengyelt hurcoltak Majdanekbe. Májusban csatlakozott hozzájuk az a sok ezer varsói zsidó, akiket a felkelés leverése után deportáltak. A zsidók és a lengyelek, akiket 1941-ben és 1942-ben a gettó falai elválasztottak egymástól, most, 1943-ban egyazon szögesdrót kerítés mögé kerültek. Majdanek ekkoriban munkatábor volt, amelyhez gázkamra is tartozott, akárcsak Auschwitzban, ez azonban sokkal kisebb volt. Majdanekben mintegy 50 000 lengyel zsidó és feltehetőleg 10 000 nem zsidó lengyel vesztette életét.³⁴

Amikor a Majdanekbe és a hasonló táborokba irányuló deportálásoknak híre ment, sok férfi és nő döntött úgy, hogy csatlakozik a Honi Hadsereghez. Mivel bármelyik percben munkatáborokba vihették őket kemény fizikai munkára, a földalatti életet biztonságosabbnak találták. A németek részben azért irtották tízezrével a művelt lengyel osztályokat mind az 1939-es lerohanás után, mind az ezek életét követelő 1940-es AB-akcióban, hogy munkaerő-toborzó razziáikkal szemben ne támadhasson fegyveres ellenállás. Az ilyen akciók kitervelői éppen arra a problémára készültek fel, amellyel most valóban szembesültek: ha Lengyelországot az alsóbbrendű rabszolgamunkások gyűjtőhelyeként kezelik, úgy – ha az életben maradtak között akad megfelelő vezéregyéniség – kemény ellenállásra számíthatnak. Csakhogy a művelt lengyel osztályok sokkal népesebbek voltak, mint azt a németek feltételezték, és a brutális elnyomás körülményei közt vezérjelöltekben sem volt hiány.

A Honi Hadsereg vezetői azonban egyelőre inkább illegalitásban maradtak, hogy szervezkedéssel, toborzással és a fegyverkészlet gyarapításával várják ki a felkelésre alkalmas pillanatot. Igaz, 1943-ban nem volt könnyű türelmesen, hideg fejjel várakozni. Rádióadásaikban és nyomtatott propagandájukban a szovjetek egyre sürgették a lengyeleket, hogy minél hamarabb robbantsanak ki felkelést. A lengyelek jól ismerték zsidó honfitársaik sorsát, és attól féltek, hogy ha a németek kerekednének fölül, őket is kiirtanák. Sokkhatásszerűen érte őket, amikor a Főkormányzóság lublini körzetének egy részében életbe léptették a Generalplan Ostot. Jóllehet a német gyarmatosításnak ezt a nagyszabású elképzelését időközben ejtették, Odilo Globocnik ragaszkodott hozzá. 1942 utolsó két hónapjában, majd 1943 első felében a németek Zamość környékén háromszáz lengyel falut ürtettek ki, hogy azon a vidéken tiszta fajú német kolónia jöjjön létre. Ebben a zamości akcióban mintegy 100 000 lengyelt deportáltak, jó részüket Majdanekbe és Auschwitzba. Mivel ez az akció pontosan a Reinhard-hadművellet befejezésével egy időben, ráadásul ugyanabban a körzetben indult, sok lengyel úgy értelmezte mint a lengyel kérdés végső megoldásának nyitányát. Noha ez az értelmezés nem volt egészen pontos, mivel a Generalplan Ost nem az egész népnek, „csupán” a lengyelek többségének kiirtását irányozta elő, de az adott helyzetben a következtetés logikusnak tűnt.³⁵

A német munkaerő-politika változásaival és a varsói zsidók lázadásával párhuzamosan Varsóban és másutt a lengyelek is elmozdultak egy határozot-

tabb ellenállás irányába. Míg a gettó zsidóságának nem volt más választása, mint hogy belevesse magát egy „dupla vagy semmi” küzdelembe, a nem zsidó lengyelek ellenállása a földalatti konspirációtól a nyílt harcig szélesebb skálán mozoghatott. 1943 márciusában a Honi Hadsereg kilépett a homályból, és merényleteket, valamint partizánakciókat kezdeményezett. A gettóban harcolók támogatására tett kísérletek a fegyveres ellenállás kezdeti, még gyakorlatlan lépései voltak; akcióik idővel hatékonyabbá váltak. Német rendőröket, valamint a Gestapóval együttműködő lengyel állampolgárokat lőttek le. 1943 augusztusában a Főkormányzóság varsói körzetéből a németek a partizán ellenállás 942 esetéről tettek jelentést, a Főkormányzóság teljes területét illetően pedig 6214 ilyen incidenst mutattak ki.³⁶

Az, hogy a Honi Hadsereg fegyveres ellenállásba kezdett, törvényszerűen német ellenlépéseket provokált. Az év további menetét terror és ellenterror ciklikus váltakozása jellemezte. 1943. október 13-tól a németek Varsó egész területén bevetették a blokádechnikát, amelyet 1942 nyarán, a nagy akció idején a varsói gettóban fejlesztettek tökélyre. Találomra emeltek ki egyes embereket, hogy megtorlás címén nyilvánosan lőjék agyon őket; így akarták megfélemlíteni a lakosságot és elfojtani az erősödő ellenállást. Előre meghirdetett időben és helyen ötös vagy tízes csoportokban vezették elő a foglyokat, a szemüket bekötötték, és a kivégzőosztag agyonlőtte őket. Mivel ezek az emberek a fegyverek eldördülése előtt Lengyelországot éltették, a németek betömték, leragasztották a szájukat vagy zsákot húztak a fejükre. A lengyelek valóban odagyűltek a veszthely köré, de az nem derült ki, vajon „okultak-e” a történetekből úgy, ahogy azt a németek szerették volna. A kivégzések után a nők üvegekbe töltötték a véráztatta földet, és elvitték a templomba.³⁷

A németek belátták, hogy propagandájukkal semmit sem érnek el, ennek ellenére továbbra is nagy számban öldösték a varsói lengyeleket – néha olyanokat, akik valóban kapcsolatban voltak az ellenállással, máskor találomra kiszemelt túszoikat. Eközben veszthelyüket a korábbi gettó területére költöztették, hogy ne legyen annyira szem előtt. 1943 őszén csaknem naponta számos lengyelt lőttek agyon az egykori gettóban, néhány, a romok közt felfedezett zsidóval együtt. 1943. december 9-én például 139 lengyelt végeztek ki 16 zsidó nővel és egy zsidó gyermekkel egyetemben. Ezek a kivégzések elvben továbbra is „nyilvánosak” voltak, csak éppen senkit sem engedtek oda; a családokat azonban értesítették

szeretteik sorsáról. 1944. február 15-e után a lengyelek egyszerűen eltűntek a lakásukról vagy az utcákról, és a gettó területén úgy lőtték őket agyon, hogy az eseményt még csak közzé sem tették. 1943 októbere és 1944 júliusa között mintegy 9500 embert végeztek ki a gettó romjai között; soraikban akadtak zsidó túlélők, de a nagy többség nem zsidó lengyelekből állt.³⁸

Ezek a bekötött szemű, megbilincselte lengyelek nem tudhatták, hogy életüket Himmler legújabb koncentrációs táborában fejezik be. A varsói koncentrációs tábor, amelyet 1943. július 19-én, a gettó romjai között nyitottak meg, a náci uralom egyik leglidércesebb alkotása volt.³⁹

A németek először Varsó egyik kijelölt negyedébe költöztették a zsidókat, és a helyszínt gettónak nevezték el. Aztán a túlszűfolt gettóba további zsidókat deportáltak a szomszédos körzetekből, és olyan viszonyokat teremtettek, hogy tízezrek haljanak bele az éhezésbe és a különféle betegségekbe. Ezt követően több mint negyedmillió zsidót deportáltak a gettóból a treblinkai gázkamrákba, közben pedig további 17 000 embert lőttek agyon. Végül lerombolták a saját maguk építette gettót. A természetesen fellépő ellenállást elfojtották, s ennek során újabb 14 000 zsidót végeztek ki. Záróakkordként felgyújtották a gettó valamennyi épületét, és ezen a sivár pusztasággá vált helyen új tábort építettek.

Ez volt a varsói koncentrációs tábor. Ideiglenesnek szánt emberi életek szigete a nagyvárosi halálzónában. Körös-körül kiégett háztömbök vázai, amelyekben emberi maradványok indultak oszlásnak. A varsói koncentrációs tábort valamilyen távolabbról a korábbi gettó falai vették körül, közvetlen közelből szögesdrót és őrtornyok övezték. Foglyai között néhány száz lengyel és néhány száz zsidó volt. Az utóbbiak többsége nem Lengyelországból, hanem Európa más részeiből származott: Görögországból, Franciaországból, Németországból, Ausztriából, Belgiumból és Hollandiából, 1944-ben pedig főleg magyarok kerültek ide. A varsói koncentrációs táborban olyan iszonytató állapotokat találtak, hogy egyesek inkább az auschwitzi gázhalált kívánták maguknak.⁴⁰

A tábor zsidó munkásainak háromféle feladatot kellett elvégezniük a romok között: lerombolni azokat az épületeket, amelyek az 1943. áprilisi és májusi gyújtogatások után még álltak; felkutatni a zsidók által esetleg hátrahagyott értéktárgyakat; és előcsalogatni a még rejtőzködő zsidókat, hogy megadják magukat. A munkások egy részét csíkos rabruhában és facipőben a korábbi

gettó falain kívül is dolgoztatták. A külföldi zsidók és a varsói lengyelek között a nyelvi nehézségek ellenére barátságok is szövődtek. Az egyik munkás ezt a jelenetet idézi fel a falakon túlról: „Egy 14 év körüli, rosszul öltözött lengyel fiú állt a közelünkben egy kosárával, amelyben néhány apró alma volt. Ránk nézett, kicsit gondolkodott, majd odadobta nekünk a kis kosarat. Aztán odaszaladt az ennivalót árusító többi fiúhoz, és egyszer csak mindenfelől kenyér és gyümölcs záporozott ránk. SS-őreinket annyira meglepte a szolidaritásnak ez a váratlan kifejezése, hogy először fogalmuk se volt, mit tegyenek. Aztán ráüvöltöttek a fiúkra, és rájuk szegezték a géppisztolyukat, bennünket pedig megvertek, amiért elfogadtuk az ételt. A verés azonban nem fájt, oda sem figyeltünk, csak hálásan integettünk a fiúnak.”⁴¹

1943 októbere után a varsói koncentrációs tábor zsidó foglyai újabb feladatot kaptak: nekik kellett eltakarítaniuk a Varsó-szerte összeszedett és a gettó romjai között kivégzett lengyelek holttestét. Ezeket a lengyeleket ötvenes-hatvanas csoportokban teherautón hozták az egykori gettó területére, és a helyi SS, valamint egy rendőri egység a koncentrációs táboron belül vagy a tábor mellett legéppuskázta őket. A zsidó foglyok ezután halálkommandóba sorakoztak, hogy eltakarítsák a kivégzés nyomait. A gettó romjai között talált fából máglyát építettek: rétegesen rakták egymásra a holttesteket és a fát, majd benzint öntöttek a máglyára, és meggyújtották. A „halálkommandó” kifejezés több értelemben is igaz volt. Amikor már lobogott a máglya, az SS-ek a zsidó munkásokat is lelőtték, és tetemüket a lángok közé hajították.⁴²

Czesław Miłosz 1943-ban írt, *Egy szegény keresztény nézi a gettót* című verse egy földöntúli erőről szól, amely lebontja a törmelék és korom szürke halmait, és „minden ember hamvát” képes megkülönböztetni. Olyan földi erő azonban nem létezett, mely a zsidó és a lengyel hamvakat szétválaszthatta volna.

A városban, amely ilyen sorsra jutott, 1944 nyarára törvényszerűvé vált az ellenállás – formája és irányultsága azonban korántsem volt egyértelmű. A Honi Hadsereg parancsnokai és a londoni lengyel kormány súlyos döntés előtt álltak. Népük többet szenvedett akármelyik szövetséges főváros lakosságánál, de nekik kőkemény stratégiai helyzettel kellett szembenézniük: a fennálló német megszállás tényét az eljövendő szovjet megszállás fényében kellett mérlegelniük. A Vörös Hadsereg Bagratyion-hadműveletének június végi sikere után júliusban

német katonák özönlöttek át Varsón. Már-már úgy tűnt, küszöbönáll a német vereség, és ez jó hír volt; de az is látszott, hogy hamarosan a szovjetek váltják fel őket, és ez már korántsem volt olyan jó hír. Ha a Honi Hadsereg nyíltan szembeszáll a németekkel, és legyőzi őket, akkor a maguk uraiként üdvözölhetik a bevonuló Vörös Hadsereget. Ám ha a nyílt összecsapásban elbuknak, akkor megtörtén, tehetetlenül hevernek majd a szovjetek lába előtt. Ha pedig semmit sem tesznek, akkor nem lesznek alkupozícióban sem a szovjetekkel, sem nyugati szövetségeseikkel szemben.⁴³

Míg brit és amerikai szövetségeseik megengedhették maguknak, hogy Sztálinnal kapcsolatban illúzióik legyenek, a lengyel tisztok és politikusok nem táplálhattak ilyen illúziókat. Nem felejtették el, hogy 1939 és 1941 között a Szovjetunió a náci Németország szövetségese volt, és élénken élt bennük, milyen brutálisan és erőszakosan szállta meg Kelet-Lengyelországot. A lengyelek tudtak a Kazahsztánba és Szibériába irányuló deportálásokról, mint ahogy tudtak a katyíni kivégzésekről is. Amikor a katyíni tragédiára fény derült, Sztálin megszakította a diplomáciai viszonyt a lengyel kormánnyal – a lengyeleknek már csak ezért is eggyel több okuk volt arra, hogy ne bízzanak a Szovjetunióban. Ha Sztálin a szovjetek által elkövetett tömeggyilkosságot arra használja, hogy ennek ürügyén megszakítsa kapcsolatát a lengyel kormánnyal, hogyan is várhatnák el tőle, hogy bármilyen kérdésről jóhiszeműen tárgyaljon? És ha a Szovjetunió a náci Németországgal vívott háborúban nem hajlandó elismerni a törvényes lengyel kormányt, elképzelhető-e, hogy a háború befejeztével, sokkal erősebb pozícióból, támogatni fogja Lengyelország függetlenségét?

A briteket és az amerikaiakat súlyosabb gondok nyomasztották. A keleti fronton a Vörös Hadsereg győzelemre állt a Wehrmachttal szemben, márpedig Sztálin sokkal jelentősebb szövetséges volt bármiféle lengyel kormánynál. A briteknek és az amerikaiaknak kényelmesebb volt, ha a katyíni vérengzés hazug szovjet változatát fogadják el, és ezt a gáztettet is a németek számlájára írják. Számukra egyszerűbbnek tűnt, hogy inkább lengyel szövetségesüket biztassák kompromisszumra, semmint Sztálint próbálják meggyőzni. Azt akarták, hogy a lengyelek fogadják el: tisztjeiket nem a szovjetek, hanem a németek ölték meg, holott ez nem volt igaz. És csöppet sem bánták volna, ha Lengyelország átengedi a Szovjetuniónak területe keleti felét, amit szuverén kormány aligha vállalhatott.

London és Washington 1943 végén már beleegyezett, hogy a háború után a Szovjetunió magának követelje a háború előtti Lengyelország keleti felét. Churchill és Roosevelt rábólintott arra a nyugati szovjet határra, amelyet Hitler jóvoltából nyert Sztálin; ugyanakkor – kisebb változtatásokkal – elfogadták leendő szovjet–lengyel határnak a Molotov–Ribbentrop-vonalat. Ebben az értelemben Lengyelországot nemcsak a Szovjetunió árulta el, hanem nyugati szövetségesei is, akik kompromisszumokat sürgették a lengyelek részéről, noha kompromisszumokkal már akkor kevesebbet lehetett elérni, mint amiben a lengyelek reménykedtek. Fél országuk átengedéséről ugyanis már rég mások döntöttek anélkül, hogy maguk a lengyelek részt vehettek volna e tárgyalásokon.⁴⁴

A londoni lengyel kormány, amelyet szövetségesei magára hagytak, átengedte a kezdeményezést a varsói lengyel harcosoknak. A Honi Hadsereg, nem látván más reményt a lengyel szuverenitás kinyilvánítására, a felkelés mellett döntött, és első napját 1944. augusztus 1-jére tűzte ki.

Az 1944. augusztusi varsói felkelés a Vihar-hadműveletbe illeszkedett; ezt az országos méretűnek szánt felkelést már régóta tervezték azzal a céllal, hogy a lengyel erők kiemelkedő szerepet játsszanak Lengyelország háború előtti területének felszabadításában. Csakhogy a Vihar-hadművelet már július végére elbukott. A Honi Hadsereg akkor támadta volna meg a német egységeket, amikor azok a korábbi Kelet-Lengyelország területén vonulnak vissza a Vörös Hadsereg elől. Sztálin azonban megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, és így a Szovjetunióval nem lehetett előzetesen megegyezni az együttműködés feltételeiről. 1944 nyarán lengyel parancsnokok kötöttek ugyan néhány helyi egyezséget szovjet parancsnokokkal, de súlyos árat fizettek érte. Ahhoz, hogy tárgyalhassanak, a lengyeleknek elő kellett jönniük rejtékhelyeikről, és el kellett árulniuk a kilétüket, a szovjetek pedig messzemenően kihasználták partnereik sebezhetőségét. A lengyelek azért nevezték meg magukat, hogy közösen harcolhassanak a németek ellen, a szovjetek azonban úgy bántak velük, mint a leendő szovjet uralom valószínű ellenfeivel. A Szovjetunió soha nem állt szándékában, hogy olyan szervezeteket támogasson, amelyek bevallottan egy független Lengyelországot képviselnek. A szovjet vezetés és az NKVD minden lengyel politikai szerveződést (a kommunistákét kivéve) úgy kezelte, mintha egy szovjetellenes összeesküvés részei volnának.⁴⁵

1944 júliusában lengyel egységek engedélyt kaptak, hogy a háború előtti Kelet-Lengyelország két nagyvárosa, Vilnius és Lvov ostrománál segítsék a Vörös Hadsereget, ám állítólagos szovjet szövetségeseik lefegyverezték őket. A lengyel katonák választhattak: vagy elfogadják a szovjet parancsnokságot, vagy börtönbe kerülnek. Ezután az NKVD letartóztatta mindazokat, akiknek valamilyen politikai múltjuk volt. A szovjet partizánok részt vehettek a németek elleni győzedelmes hadjáratban; a lengyel partizánokat kizárták ebből. Még az is megesett, hogy a szovjet partizánokat ráuszították a lengyel harcosokra. Tuvia Bielski partizánegysége például részt vett a Honi Hadsereg lefegyverzésében. A Vihar-hadműveletet hármasság tragédia sújtotta: a Honi Hadsereg embereket és fegyvert veszített; a lengyel kormány harci stratégiája megbukott; és lengyel harcosok veszítették életüket vagy szabadságukat olyan területekért, amelyeket Lengyelország semmiképpen sem szerezhetett vissza – hiszen Churchill és Roosevelt már átengedte ezeket Sztálinnak.⁴⁶

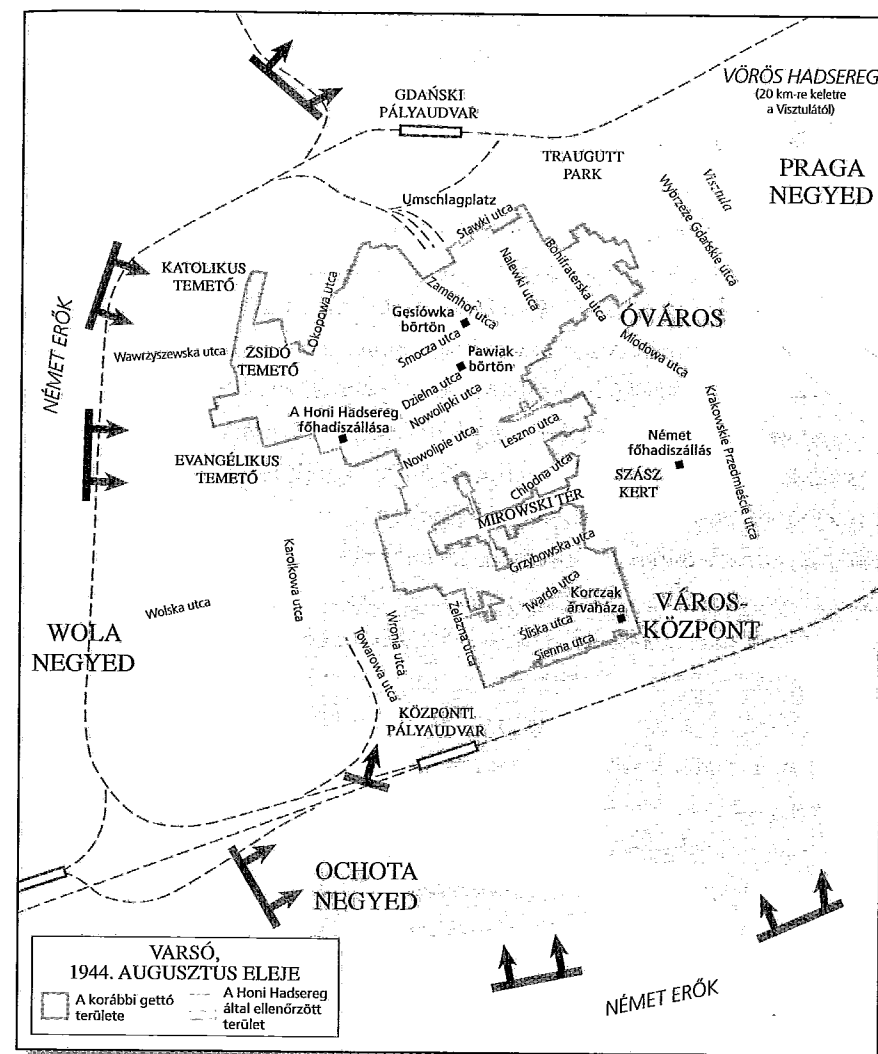
Mindamellet a Németországból érkező hírek némi reményt keltettek a varsói lengyel parancsnokokban. 1944. július 20-án német katonatisztek merényletet kíséreltek meg Adolf Hitler ellen. A merénylet nem sikerült, de a Honi Hadsereg némely parancsnoka azt szűrte le a történetekből, hogy a németek harci kedve lankadóban van, és egy merész csapás kiűzheti őket Varsóból. Július 22-én a szovjetek újabb lökést adtak a lengyel ellenállásnak, amikor Lublinban bemutatták a maguk ideiglenes lengyel kormányát. A nácik megsemmisítési politikájának laboratóriumából az eljövendő kommunista bábkormány központja lett. Sztálin magának tartotta fenn a jogot, hogy eldöntse, kikből álljon a lengyel kormány. Ha a Honi Hadsereg tétlen marad, Varsóban Sztálin kliensei fognak berendezkedni, és Lengyelország a náci megszállásból közvetlenül a szovjet megszállásba csúszik át. Az, hogy a lengyeleknek nyugati szövetségesei vannak, 1944-ben éppúgy keveset vagy semmit sem jelentett, mint annak idején, 1939-ben. 1944 júliusára világossá vált, hogy Lengyelországot a szovjet fegyveres erők fogják felszabadítani; hiszen a háború előtti lengyel területeknek immár a nagyobb fele a birtokukban volt. Július végén az amerikaiak egy hónapra voltak Párizstól (ahol azután támogatták a franciák felkelését); esély sem volt arra, hogy a lengyel földnek akár csak a legcsekélyebb darabkáját ők szabadítsák fel. A szovjet tervekkel szemben egyedül maguk a lengyelek tanúsíthattak politikai ellenállást.⁴⁷

1944. július 25-én a lengyel kormány felhatalmazta a Varsóban működő Honi Hadsereget, hogy egy belátása szerinti időpontban robbantson ki felkelést a fővárosban. Varsót magát eredetileg kihagyták a Vihar-hadművelet terveiből, de a Honi Hadsereg fegyverkészlete jelentős részét küldte el Varsóból keletre, ahol aztán a szovjetek prédája lett. Az azonnali felkelés logikáját nem mindenki tudta követni. A lengyel hadseregnek azokat az egységeit, amelyek a nyugati fronton harcoltak Władysław Anders tábornok parancsnoksága alatt, a megbeszélések során nem vették számításba. A németek partizánháborús taktikája ismeretében sokan az egész felkelést öngyilkosságnak tartották. A tömeges megtorló akciókban a németek a háború kitörése óta irtották a lengyeleket. Nem egy parancsnok úgy okoskodott: ha a felkelés elbukik, az egész polgári lakosság megszennvedné. A felkelés mellett a legfőbb érv az volt, hogy igazából nem vallhat kudarcot: akár legyőzik a németeket, akár nem, a Vörös Hadsereg gyorsan tör előre, és néhány nap múlva Varsóban lesz. Ezt az érvet mindenki elfogadta. A kérdés most már csak az volt: elszánják-e magukat a lengyelek, hogy még a Vörös Hadsereg megérkezése előtt megkíséreljék felszabadítani a fővárosukat?⁴⁸

A lengyelek két tűz közé szorultak: a közeledő Vörös Hadsereg és a jelen lévő német megszállók közé. Egymagukban nem verhettek meg a németeket, tehát azt kellett remélniük, hogy a szovjet előrenyomulás hatására a németek önként visszavonulnak, és a Wehrmacht meghátrálása, illetve a Vörös Hadsereg megérkezése között lesz egy kis átmeneti időszak. Reménykedtek abban, hogy ez az intervallum nem lesz túl rövid, vagyis időt kapnak arra, hogy még a szovjetek bevonulása előtt saját soraikból megalakítsák a lengyel kormányt.

Az intervallum azonban túl hosszúnak bizonyult.

Az egyenruhás, karszalagos lengyel katonák 1944. augusztus 1-jén délután lendültek támadásba a német állások ellen. Túlnyomó többségük a Honi Hadsereg tagja volt, de csatlakoztak a küzdelemhez a szélsőjobboldali Nemzeti Fegyveres Erők és a kommunista Népi Hadsereg kisebb egységei is. A varsói felkelés első napján a Honi Hadsereg elfoglalta a belváros és az óváros jelentős részét, de a legfőbb katonai célpontok zömét nem tudták bevenni. A németek nemigen készültek fel, de meglepetésszerűen sem érte őket a támadás; a városban zajló mozgósítást nehéz volt nem észrevenni. A német erőket délután fél ötkor ri-

adóztatták, fél órával a felkelés megindulása előtt. A lengyelek úgy döntöttek, hogy nappal, egy hosszú nyári délután közepén támadnak, és ezért komoly veszteségeket szenvedtek. A tapasztalatlan és gyengén felfegyverzett katonáknak különösen az őrzött és megerősített objektumokkal gyűlt meg a bajuk. Mindazonáltal körükben és magában a városban is mámoros volt a hangulat.⁴⁹

E kora augusztusi napokban ott, ahol lengyel hatalom váltotta fel a németet, a még élő zsidók előbújtak rejtekhelyeikről. Sokan kérték: hadd vegyenek ők

is részt a harcokban. Ahogy Michael Zylberg felidézte: „Zsidó szemszögből szó sem lehetett arról, hogy passzívak maradjunk. A lengyelek fegyvert fogtak halálos ellenségünkkel szemben. Mint áldozatoknak és mint polgártársaiknak kötelességünk volt, hogy segítsük őket.” A felkelésből kivették részüket az 1943-as gettózádás veteránjai is. A legtöbben a Honi Hadsereghez csatlakoztak, mások a Népi Hadsereget találták meg, sőt még az antiszemita Nemzeti Fegyveres Erőkhöz is beálltak néhányan. Voltak zsidók (avagy zsidó származású lengyelek), akik már régóta a Honi Hadsereghez vagy a Népi Hadsereghez tartoztak. Majdnem bizonyos, hogy az 1944. augusztusi varsói felkelésben több zsidó harcolt, mint 1943 áprilisában a varsói gettófelkelésben.⁵⁰

Augusztus elején a Honi Hadseregnek nem sikerült bevennie a fontos német hadállásokat, egy győzelmet azonban elkönnyelhettek a katonák. A tisztek önkénteseket toboroztak egy veszélyes támadáshoz, amely egy erősen őrzött állás ellen irányult. Augusztus 5-én a Honi Hadsereg katonái behatoltak a gettó romjai közé, megtámadták a varsói koncentrációs tábor, legyőzték a kilencvenfőnyi SS-őrséget, és felszabadították a még életben lévő 348 foglyot, nagyrészt külföldi zsidókat. Az akció egyik résztvevője a Honi Hadsereghez tartozó Stanisław Aronson volt, akit annak idején a gettóból deportáltak Treblinkába. Egy másik harcos azt a zsidót jegyezte meg magának, akinek arcán, amikor köszöntötte őket, végigfolytak a könnyek. Egy harmadik arra a zsidóra emlékezett, aki fegyverért és egyenruháért könyörgött, hogy harcolhasson. Számos felszabadított zsidó rabszolgamunkás valóban csatlakozott a Honi Hadsereghez; ők a maguk csíkos tábori ruhájában meg facipőben harcoltak, és – ahogy a Honi Hadsereg egyik katonája felidézte – „teljesen hidegen hagyta őket, életben maradnak-e vagy meghalnak”.⁵¹

Akárcsak a gettófelkelés idején, Himmler most is felismerte a lehetőséget arra, hogy fitogtassa az erejét, és szimbolikus értékű győzelmet arasson. A Vörös Hadsereg a lengyel reményekkel ellentétben a vártnál lassabban haladt előre. A Wehrmacht makacsul tartotta állásait a Visztula partján, valamivel keletebbre Varsó belvárosától; a felkelést tehát az SS-nek és a német rendőrségnek kellett levernien. Mindkettő Himmler alá tartozott, és így Himmler a saját ügyének tekintette a felkelést: újra meg akarta mutatni Hitlernek, hogy teljes mértékben s a maga ismert könyörtelenségével uralja a helyzetet.⁵²

De a gettófelkeléssel ellentétben ehhez az akcióhoz erősítésekre volt szükség. Amióta a németek visszavonultak Belorussziából, tapasztalt partizánvadász egységek álltak rendelkezésükre. Varsó főparancsnokává Erich von dem Bach-Zelewskit nevezték ki, a német partizánvadász alakulatok vezetőjét és a belorusz partizánháború veteránját. Több hasonló veteránt is a helyszínre rendelték. A Dirlewanger-féle SS-kommandót Északkelet-Lengyelországból küldték Varsóba, a Kaminszkij-egység az ország délnyugati részéből jött. Gyarapította továbbá a német erőket egy Poznańból érkezett rendőri egység és néhány száz külföldi harcos, főleg a Vörös Hadseregből dezertált azeriek. A Varsóban német egyenruhában harcolók mintegy fele nem beszélt németül. Ettől valószínűleg nem lett véresebb az akció, de kusának mindenestre kusza volt, még a németek számára is.⁵³

Kaminszkijnak és az ő oroszainak személyesen Himmler engedte meg a fosztogatást, és ők lelkesen vállalták harci feladatuknak ezt a részét. 1944. augusztus 4-én hatoltak be Ochotába, Varsó egyik délnyugati negyedébe. Az elkövetkező tíz nap során legfőbb gondjuk a zsákmányszerzés volt, de több ezer lengyel civil is megölték. Ahogy Kaminszkij egyik tisztje felidézte: „Napirenden voltak a polgári lakosság körében rendezett, vizsgálat nélküli tömeges kivégzések.” A katonák a nők elleni rendszeres erőszakról is elhíresültek. Felgyújtották a Marie Curie Intézet kórházát, megölték minden benn tartózkodót, de az ápolónőket előtte még szisztematikusan megerőszakolták. Kaminszkij egyik embere így jellemezte az ochotai hadjáratot: „Apácákat erőszakoltak meg, fosztogattak, és elloptak mindent, ami a kezük ügyébe került.” A német parancsnokok arról panaszkodtak, hogy Kaminszkijt és embereit csak „a rablás, az ivászat és a nők megerőszakolása” érdekli. Kaminszkijt Bach-Zelewski végül elfogatta és kivégeztette – nem az öldöklésért és a nemi erőszakért, hanem mert leginkább magának lopott, megrövidítve a Birodalom kasszáját.⁵⁴

Az SS Dirlewanger-különítménye Kaminszkijeken is túltett. A csoport immár bűnözők, külföldiek és büntetőtáborokból elengedett SS-ek tarka bandája lett. Dirlewanger maga volt a testet öltött fegyelmezetlenség; még Himmlernek is kétszer kellett ráparancsolnia, hogy menjen Varsóba. Az egység frissen érkezett Belorussziából, ahol vidéken és a városokban tízezrével irtotta a polgári lakosságot. Most egy nagyvárosban folytathatta tevékenységét. Belorusszia leggyalázatosabb Waffen-SS-egységéből Lengyelország leggyalázatosabb

Waffen-SS-egységévé alakult át. A Dirlewanger-legénység egyébként ahhoz a harccsoportozhoz tartozott, amelyet Heinz Reinefarth, a Warthegau – vagyis a Németországhoz csatolt legnagyobb lengyel körzet – SS- és rendőri vezetője irányított.⁵⁵

Reinefarth három részből álló, rendkívüli parancsot kapott Himmlertől: minden lengyel harcost agyon kell lőni; agyonlövendőek a nem harcoló lengyelek is, beleértve a nőket és gyermekeket; a várost magát a föld színével kell egyenlővé tenni. 1944. augusztus 5-én és 6-án a rendőri alakulatok és a Dirlewanger-különítmény híven teljesítette ezeket az utasításokat: csak ezen a két napon mintegy 40 000 civilt lőttek agyon. Katonai céljuk is volt: a részben nyugati, részben központi fekvésű Wola negyeden átvágva fel kellett menteniük a Szász kertben lévő német főhadiszállást. A Honi Hadseregnek a Wola utcán emelt barikádjait a maguk előtt terelt lengyelekkel bontatták le, közben nőket és gyerekeket használtak emberi pajzsként, és néhány nőt meg is erőszakoltak. Kelet felé haladtukban benzinnel és kézigránatokkal minden útjukba eső épületet leromboltak. A Wola utca délről határolta az egykori gettót, sőt keresztezte annak legdélibb részeit, így a rombolás egy szomszédos negyedet is elpusztított.⁵⁶

A Dirlewanger-brigád három kórházat gyűjtött fel, a benne tartózkodó betegekkel együtt. Az egyikben a lengyel orvosok és ápolónők sebesült németeket kezeltek; az utóbbiak azt kérték, hogy a lengyeleknek ne essék bántódásuk. Ez azonban szóba sem jöhetett. Dirlewanger emberei megölték a lengyel sebesülteket, az ápolónőket pedig a táborhelyükre hurcolták a szokásos esti szertartásra: a kiválogatott nőket a tiszték megkorbácsolták, csoportosan megerőszakolták, majd meggyilkolták. Ez az este még a maga nemében is szokatlan volt: fuvolaszó kíséretére a németek akasztófát emeltek, és felakasztották az orvosokat meg a meztelen nővéreket.⁵⁷

Amikor Wolában lángra lobbantak a házak, az emberek gyárakban kerestek menedéket, amelyek aztán az SS-nek és a rendőri egységeknek alkalmas kivégzőhelyül szolgáltak. Az egyik gyárban kétezer embert lőttek agyon; egy másikban újabb ötezret. Wanda Lurie, az Ursus gyárban rendezett tömeggyilkosság kevés túlélőjének egyike gyermeket várt. „Utolsónak mentem be, és folyamatosan le-lemaradtam; azt reméltem, csak nem lőnek le egy állapotos nőt. De az utolsó csoporttal engem is bevettek. Egy méter magas halomban feküdtek a holttestek.” Az asszony elvesztette gyermekeit. „Az első sortűz a nagyfiamat

találta el, a második engem, a harmadik a kisebbeket.” Wanda sebesülten roskadt össze, de később ki tudta ásni magát a holttestek közül. Végül egészséges kisbabának adott életet. Augusztus 6-án a kivégzések üteme lassulni kezdett, talán mert fogytán volt a golyó, és másutt nagyobb szükség volt rá.⁵⁸

A wolai vérengzésnek semmi köze nem volt a harcokhoz. A németek halottat veszítettek és a Honi Hadsereg mintegy húsz katonáját ölték meg, de a gyilkosságoknak legalább harmincezen estek áldozatul. A civil halottak aránya az elesett katonákéhoz képest magasabb volt, mint ezer az egyhez, akkor is, ha mindkét fél elesett katonáit hozzászámítjuk. Augusztus 13-án Bach-Zelewski lefújta Himmler parancsát, és a polgári lakosság tömeges, szervezett mészárlása abbamaradt. Mindazonáltal még számos lengyel veszett oda, többé-kevésbé véletlenszerűen. Amikor a németek bevették az óvárost, 7000, a tábori kórházakban fekvő sebesültet ölték meg fegyverrel vagy lángszórókkal. A felkelés végéig az óvárosban mintegy 30 000 civil pusztult el.⁵⁹

A Wola negyedben, ahol az öldöklés tetőzött, a holttesteket össze kellett gyűjteni, hogy elszállíthassák őket. A németek összeszedtek egy csapatra való lengyel rabszolgamunkást, őket Hamvasztási Kommandónak nevezték el. 1944. augusztus 8-a és 23-a között nekik kellett átfésülniük a Wola negyed romjait, kiásniuk a bomlásnak indult tetemeiket, és máglyákon elégetniük őket. Körülöttük a gettó maradványai meredeztek. A munkások végimentek a Wola, az Elektoralna és a Chłodna utcán, de ezúttal keletről nyugatra, az ellenkező irányban, mint ahogy a német rendőrség és a Dirlewanger-brigád felvonult. Az első öt máglya a gettó keleti, a következő tizenhárom a gettó nyugati peremén emelkedett. Miközben a lengyel rabszolgamunkások (egy zsidó is akadt köztük) a hullákat égették, SS-őreik kártyáztak és nevetgéltek.⁶⁰

A varsói felkelés nem győzte le a németeket, a szovjeteknek pedig legfőljebb múltó bosszúságot okozott. A Vörös Hadsereget közvetlenül Varsó előtt megállította a váratlanul erős német ellenállás. A németek utoljára vetették meg a lábukat Lengyelországban, a Wehrmacht a Visztulánál, az SS és a rendőrség Varsóban. Egyes lengyelek hiába reménykedtek: a náci rezsim nem omlott össze a Hitler elleni merénylet hatására. Ehelyett a németek megszilárdították a keleti frontot.

A Bagratyion-hadművelet csak a Közép hadseregcsoportot verte tönkre, nem magát a Wehrmachtot. Vaszilij Grosszman eljutott oda, ahol a varsói zsidókat meggyilkolták, de magát Varsót még nem pillanthatta meg. Eközben a Vörös Hadsereg ukrán frontja másutt, délkeleten folytatott jelentős hadműveleteket. Sztálinnak nem volt sürgős, hogy éppen ekkor, 1944 augusztusában foglalja el Varsót.

A sztálini logikába hiánytalanul belefért, hogy felkelésre buzdítson, és aztán cserbenhagyja a felkelőket. A szovjet propaganda az utolsó percig sürgette az akciót, és szovjet segítséget ígért. A felkelés kitört, ám a segítség elmaradt. Bár nincs okunk azt hinni, hogy Sztálin tudatosan állította volna le a hadműveleteket Varsó előtt, a visztulai megtorpanás nagyon is megfelelt politikai céljainak. Szovjet szemszögből a varsói felkelés azért volt kíváncsi, mert német életeket oltott ki – és egyszersmind elpusztított sok lengyelt is, aki kész volt életét kockáztatni a függetlenségért. A németek végezheték így a piszkos munkát, felszámolva két, egymást részben átfedő csoportot: a lengyel értelmiség maradványát és a Honi Hadsereg katonáit. Mihelyt az utóbbiak fegyvert fogtak, Sztálin kalandoroknak és bűnözőknek titulálta őket. Később, amikor Lengyelország szovjet fennhatóság alá került, a Hitlerrel szembeni ellenállást bűnös tevékenységként üldözték, azon az alapon, hogy minden fegyveres akció, amelyet nem a kommunisták vezetnek, árt a kommunistáknak, márpedig Lengyelországban a kommunizmus az egyetlen törvényes rendszer.

A britek és az amerikaiak jóformán semmilyen érdemleges segítséget nem nyújthattak a varsói lengyeleknek. Winston Churchill, akinek makacs természete meghatározó szerepet játszott a háborúban, nemigen tehetett mást, mint hogy buzdítsa Nagy-Britannia lengyel szövetségeseit: alkudjanak meg a szovjetekkel. 1944 nyarán azt tanácsolta Stanisław Mikołajczyk lengyel miniszterelnöknek, hogy látogasson el Moszkvába, és próbálja valamilyen egyezség árán helyreállítani a szovjet–lengyel diplomáciai viszonyt. Amikor Mikołajczyk július végén Moszkvába érkezett, a brit nagykövet felszólította, hogy legyen kész minden engedményre: adja fel hazája keleti felét, és fogadja el a katyíni vérfürdő szovjet változatát (mármint hogy a németek a bűnösök, és nem ők). Mikołajczyk tudta, hogy Rooseveltt is jobbnak látja, ha Katyń szovjet verzióját nem bolygatják. A varsói felkelés kitörésekor Mikołajczyk még mindig Moszkvában volt, és a váratlan fordulat hatására kénytelen volt Sztálintól segítséget kérni; Sztálin

azonban erre nem volt hajlandó. Ekkor Churchill kérte fel Sztálint, hogy segítsen a lengyeleknek, ám augusztus 16-án Sztálin leintette: nem áll szándékában, úgymond, támogatni egy „ostoba kalandot”.⁶¹

Nagy-Britannia öt évvel korábban a lengyel függetlenség ügyéért lépett be a háborúba, de most ezt az ügyet nem tudta megvédeni szovjet szövetségeseitől. A brit sajtó nemegyszer a sztálini vonalat visszhangozta: kalandor, önfejtő nemzetként festette le a lengyeleket, nem pedig mint Nagy-Britannia egyik szövetségeseit, amely saját fővárosát igyekszik visszafoglalni. George Orwell és Arthur Koestler egyaránt tiltakozott. Orwell „becstelennek és gyávának” nevezte azokat a briteket, akik tagadják, hogy a szövetségesek kötelessége lenne támogatni a felkelést; Koestler pedig Sztálin tudatos passzivitását „a háború egyik legnagyobb szégyenének” nyilvánította.⁶²

Az amerikaiak sem jártak több szerencsével. Ha az amerikai gépek szovjet területen tankolhatnak, akkor Olaszországból elrepülhetnek Lengyelorszáig, bombázhatják a német állásokat, és ellátmányt szállíthatnak a lengyeleknek. Aznap, amikor Sztálin elutasította Churchillt, azaz 1944. augusztus 16-án az amerikai diplomaták lengyel célpontokkal bővítették a „Frantic”-hadműveletet, vagyis Kelet- és Délkelet-Európa bombázását; Sztálin azonban nem járult hozzá, hogy amerikai szövetségese ilyen küldetések közben szovjet földön tankoljon. George Kennan diplomata, a moszkvai amerikai nagykövetség követ-tanácsosa megértette a lépés logikáját: a visszautasítás nem más, mint „kaján élvezettel elhajított kesztyű”. Sztálin voltaképpen tudatta az amerikaiakkal, hogy Lengyelországban ő fog diktálni, s cseppet sem bánja, ha a lengyel harcosok elpusztulnak, és a felkelés elbukik. Egy hónappal később, amikor a felkelést valóban leverték, Sztálin kimutatta erejét és szellemi fölényét: ügyesen összezavarta a történelmi emlékezetet. Szeptember közepén, amikor a varsói események kimenetele szempontjából már mit sem számított, végre engedélyezte az amerikai bombázók útvonalát, sőt maga is vállalkozott néhány hasonló misszióra.⁶³

Ekkorra a Honi Hadsereg Varsónak már oly elenyészően kis területét tartotta az ellenőrzése alatt, hogy az ellátmány a németeknél ért földet. A lengyel ellenállás néhány kis szigetre szorult vissza. Ekkor, akárcsak előttük a zsidó harcosok, a lengyelek is a csatornákon át kísérelték meg a menekülést. A németeket azonban 1943-ban szerzett tapasztalataik erre is felkészítették: kifüstölték vagy mérges gázzal csalták elő a harcosokat.

1944. október elején Himmler közölte Paul Geibel varsói SS- és rendőrparancsnokkal, hogy Hitler leghőbb vágya Varsót romokban látni – kő kövön nem maradhat. Hitler kívánságát Himmler is osztotta. A háborút már nyilvánvalóan elvesztették: a britek felszabadították Antwerpent, az amerikaiak közeledtek a Rajnához, a szovjetek Budapest ostromára készültek. Himmler azonban kapott az alkalmon, hogy megvalósíthassa egyik háborús célját: a szláv és zsidó városok lerombolását úgy, ahogy azt a Generalplan Ost előírta.

Himmler – minden jel szerint október 9-én és 12-én – elrendelte, hogy egész Varsót épületről épületre, háztömbről háztömbre meg kell semmisíteni. A város jelentős része addigra rommá lett: a gettó, a szomszédos Wola negyed és mindazok az épületek, amelyeket 1939 szeptemberében a német repülők lebombáztak – de további bombák hullottak 1944 augusztusában, amikor a német gépek magáról a varsói repülőtérről szálltak fel. A város nagyobb része azonban még állt, házaiban sok lakó húzta meg magát. A németek most a túlélőket Pruszkówa, egy ideiglenes táborba evakuálták, ahonnan aztán mintegy 60 000 főt koncentrációs táborokba szállítottak, további 90 000-et pedig kényszers munkára a Birodalomba hurcoltak. Üzleteiket, iskoláikat, otthonaikat dinamittal és lángszórókkal gyújtották fel német mérnökök, akik Varsó elpusztításakor a gettó lerombolásának tapasztalatait is értékesítették.⁶⁴

Himmler Varsó elpusztítására felszólító parancsa összhangban volt a náci kelet egyfajta víziójával, de nem vált hasznára a németek második világháborús ügyének. Számos jel utal arra, hogy Erich von dem Bach-Zelewski szerette volna megnyerni a Honi Hadsereget mint leendő szövetségest a szovjetek ellen; augusztus közepén, úgy tűnik, megfelelő jogkör nélkül visszavonta Himmlernek a tömegmészárlást előíró parancsát, majd szeptember végén hajlandó volt tárgyalni a Honi Hadsereg mint legyőzött ellenfél parancsnokságával. Az 1944. október 2-án aláírt megadási egyezmény értelmében a Honi Hadsereg tisztjei és katonái – férfiak, nők egyaránt – részesültek azokban a jogokban, amelyeket a nemzetközi törvények a hadifoglyoknak biztosítanak. Hasonló okokból Bach-Zelewski szembeszegült a város teljes lerombolásával is, amellyel Himmler a felkelést le akarta zárni.

Valószínűtlen, hogy Bach-Zelewski sok szövetségesre talált volna Varsóban, mint ahogy, hasonló okokból, Belorussziában sem számíthatott támogatásra: az emberek nem tudták elfelejteni Dirlwanger és emberei, valamint más német

partizánvadász alakulatok vérengző akcióit. A német reakció oly képtelenül kegyetlen és pusztító volt, hogy a lengyel harcosoknak nem maradt más választásuk, mint várni a szovjet felszabadítókat. Ahogy a Honi Hadsereg egy katonája versbe szedte: „Rád várunk, vörös pestis / Hogy megszabadíts a fekete haláltól.” A Wehrmacht, Bach-Zelewskihez hasonlóan, ellenezte Himmler politikáját. A Visztulánál a német erők sikeresen tartóztatták fel a Vörös Hadsereget, és azt remélték, hogy Varsót erődnek használhatják, vagy legalább fedezéket találhatnak épületeiben. Mindez azonban mit sem nyomott a latban. Bach-Zelewskit áthelyezték; a hadsereg óhaját semmibe vették; Himmler elérte, amit akart; és egy európai főváros megsemmisült. A szovjetek megérkezése előtti napon a németek az utolsó könyvtárat is felgyújtották.⁶⁵

Varsó lényegében elpusztult, lakosságának mintegy felét elvesztette – ilyen totális csapás egyetlen más európai fővárost sem sújtott. A németek csupán 1944 augusztusában és szeptemberében a varsói felkelés alatt mintegy 150 000 nem harcoló lengyelt öltek meg. Nagyjából ugyanennyi nem zsidó varsói lengyel halt már meg koncentrációs táborokban, a gettó kivégzőhelyein, a német bombázásokban vagy harc közben. A megölt varsói zsidók több mint kilencvenszázalékos aránya mindazonáltal messze meghaladja a nem zsidókét, akiknek körében harminc százalék volt a veszteség. Varsó sorsához csak néhány keletebbre fekvő városé, például Minszké vagy Leningrádé fogható. Összességében a lakosságnak mintegy a fele veszett oda egy olyan városban, amelynek a háború előtt 1,3 millió lakosa volt.⁶⁶

Hogy zsidóként vagy lengyelként halt-e meg, az némely áldozat esetében lényegtelennek tűnik. Ludwik Landaut például a németek megölhették volna azért is, mert a Honi Hadsereg tisztje volt, és a független Lengyelország hatékony propagandistájának számított. Történetesen mint zsidót ölték meg. Másoknak hihetetlenül kusza sors adatott. Emanuel Ringelblum zsidó történész a gettóban titkon irattárat állított össze, hogy annak alapján megírhatta majd a háborús Varsó zsidóságának történetét. A gettófelkelés után koncentrációs táborba hurcolták, de a Honi Hadsereg egyik tisztje segítségével innen menekült. Ezután lengyelek rejtegették Varsóban, egy másik lengyel azonban feljelentette a németeknél, és az őt befogadó lengyelekkel együtt a gettó romjai közt agyonlőtték. A Honi Hadsereg aztán felkutatta és megölte azt a lengyelt, aki elárulta őket.⁶⁷

Mindazonáltal a felkelés bukását követően, amikor a németek visszaszerezték a hatalmukat Varsóban, a zsidók megint jóval szorultabb helyzetben találták magukat, mint mások. A város lerombolása után a szó szoros értelmében nem volt hol elrejtőzniük. Minden tőlük telhetőt megtettek, hogy „alámerüljenek” a kitelepített polgári lakosok tömegében; egyes esetekben sikerült a szovjet erőkhöz csatlakozniuk. A varsói felkelés előtt valószínűleg még mindig vagy 16 000 zsidó bujkált lengyeleknél a korábbi gettón kívül. A felkelés után körülbelül 12 000-en lehettek még életben.⁶⁸

A németek a második varsói csatát is megnyerték, ám a politikai győzelem a szovjeteké lett. A németek ugyanazt a taktikát alkalmazták, mint Belorusz-sziában, és ugyanúgy alakult a parancsnoki lánc is: Himmler–Bach–Zelewski–Dirlewanger. Ezúttal bevált a partizánok elleni hadviselés: nem mintha a Honi Hadsereg patriótái kevésbé elszántak lettek volna a belorusz partizánoknál, hanem mert az utóbbiak nem voltak ennyire elszigetelve. A Szovjetunió a kommunista partizánokat támogatta, mert őket a kezében tarthatta, és szemben állt a nem kommunista harcosokkal, mert fölöttük nem volt hatalma. A lengyel katonák a németek ellen, egyszersmind népük szabadságáért is harcoltak, és ez lett a vesztük. Sztálin készségesen támogatta a sokkal kisebb Népi Hadsereget, amely egyébként szintén részt vett a felkelésben. Ha a varsói felkelést nem a Honi Hadsereg, hanem a Népi Hadsereg vezeti, Sztálin álláspontja merőben másképp alakul.

De az egy másik Lengyelország lett volna. A Népi Hadsereg a lakosság részéről élvezett ugyan némi támogatást, de a Honi Hadsereg összehasonlíthatatlanul népszerűbb volt. A háború alatt, mint a megszállt Európában mindenütt, Lengyelországban is bal felé tolódott a politika, a kommunizmus azonban így sem örvendett közkedveltségnek. A lengyelek a háború folyamán az ország keleti felében keserves tapasztalatokat szereztek a szovjet kommunizmusról, és amennyiben hazájuk szuverén marad, soha nem lett volna kommunistává. A varsói felkelésben egy egész nemzedék legragyogóbb, leghősiesebb tagjai pusztultak el, és bukása után a további ellenállás nagyon nehézé vált. A felkelés ugyanakkor – mint arra tisztán látó és kellően hidegvérű parancsnokai számítottak is

– felhívta az amerikaiak és a britek figyelmét Sztálin könyörtelenségére. George Kennan amerikai diplomatának igaza volt: az a cinizmus, ahogyan Sztálin a Honi Hadsereggel bánt, nyugati szövetségesei szemében felért egy arculcsapással. Ebben az értelemben a varsói felkeléssel vette kezdetét az a konfrontáció, amely a második világháború befejezése után bontakozott ki.

Miközben a Vörös Hadsereg 1944. augusztus elejétől 1945. január közepéig a Visztula keleti partjának közelében vesztegelt, a Visztulától nyugatra a németek tovább gyilkolták a zsidókat. Ez alatt az öt hónap alatt a Vörös Hadsereg 100 kilométerre sem volt Łódźtól, ahol ekkoriban a megszállt Lengyelország területén a legtöbb, még életben lévő zsidó tömörült, és ugyancsak nem egészen 100 kilométerre volt Auschwitztól, ahol a gázkamrákban továbbra is irtották a lengyel és európai zsidókat. A Vörös Hadsereg Visztula menti késlekedése nemcsak Varsó lengyel harcosait és civil lakosait kárhoztatta pusztulásra, hanem a łódzi zsidókat is. 1941 decembere és 1942 szeptembere között számukat többszörösen megtizedelték a Chełmnóba irányuló deportálások, de 1943-ban és 1944-ben a létszámuk viszonylag stabil volt: a łódzi gettóban mintegy 90 000 zsidó munkás élt a családjával együtt. A német polgári hatóságok, amelyek nem egyszer a halálra dolgoztatás módszerét alkalmazták, ebben a városban hosszabb időre rendezkedtek be, mint másutt. A łódzi zsidók fegyvereket gyártottak, ezért a Wehrmachtnak is érdeke volt, hogy életben maradjanak.

A még élő łódzi zsidók legnagyobb része a Bagratyion-hadművelet megindulása és a szovjetek végre bekövetkező visztulai átkelése között pusztult el. 1944. június 23-án, a Bagratyion-hadművelet kezdetét követő napon a łódzi polgári hatóságok engedtek Himmlernek és az SS-nek, és hozzájárultak a helyi gettó likvidálásához. Rövid időre újra megnyitották a chełmnói elgázosító létesítményt, ahol június 23-a és július 14-e között 7196 łódzi zsidót semmisítettek meg; ezután a chełmnói halálgyárat végleg bezárták. Ezenközben a łódzi zsidók tudták, hogy a Vörös Hadsereg már a közelben van, és abban reménykedtek, hogy ha sikerül még néhány napot vagy hetet a gettóban kihúzniuk, életben maradnak. Augusztus 1-jén, a varsói felkelés kitörésének napján a németek közölték a łódzi zsidó tanáccsal, hogy minden zsidót „evakuálnak”. A város német

polgármestere még arra is igyekezett rábeszélni a zsidókat, hogy a Vörös Hadsereget megelőzendő szálljanak fel minél gyorsabban a vonatokra, mert a szovjet katonák bosszút fognak állni rajtuk, amiért az egész háború alatt a németeknek gyártottak fegyvereket. Mialatt tombolt a varsói felkelés és a Vörös Hadsereg tétlenül vesztegelt, 1944 augusztusában mintegy 67 000 lódzi zsidót deportáltak Auschwitzba. Legtöbbjüket közvetlenül a megérkezésük után elgázostották.⁶⁹

Amikor 1945. január 17-én a szovjet katonák végre átkeltek a Visztulán, és behatoltak Varsó romjai közé, alig találtak ép házakat. A varsói koncentrációs tábor azonban még állt. Az NKVD átvette és a megszokott célokra használta a létesítményt. Ahogy 1944-ben a németek, 1945-ben a szovjetek vallatták és lötték agyon ezen a helyszínen a Honi Hadsereg elfogott katonáit.⁷⁰

1945. január 19-én, két nappal varsói bevonulásuk után, a szovjet katonák máris Łódźban termettek, január 27-én pedig elérték Auschwitzot. Innen valamivel több mint három hónapig tartott, mire Berlinbe jutottak. Mialatt a Vörös Hadsereg előrenyomult, az SS tábori őrei Auschwitzból németországi munkatáborok felé hajtották a zsidókat. Ebben az erőltetett ütemű, brutális menetelésben újabb ezrek haltak meg. Ezek az úgynevezett halálmenetek voltak a nácik utolsó rémtettei. Aki megmaradt, az már német földön szabadult fel. A Vörös Hadsereg belorusz frontja 1945. április 20-án, Hitler születésnapján kezdte ágyúzni Berlint; május elején pedig már a német fővárosban találkozott az ukrán fronttal. Berlin elesett, a háború véget ért. Hitler megparancsolta alárendeltjeinek, hogy most Németországra alkalmazzák a felperzselt föld taktikáját, de azok nem engedelmeskedtek neki. Noha Berlin védelmében sok fiatal német életet áldoztak fel, több tömegmészárlást Hitler nem rendezhetett.⁷¹

1945 januárja és májusa között, a háború utolsó néhány hónapjában a német koncentrációs táborok foglyai tömegesen veszítették életüket. Ebben az időben talán 300 000 ember halt meg a német táborokban éhezés és megfelelő gondoskodás hiánya miatt. Az amerikai és brit katonák, akik ezeket a haldoklókat felszabadították, azt hitték, ők fedezték fel elsőként a náciizmus borzalmait. Meggyőződésük volt, hogy a képek, amelyeket fényképszeik és operatőrjeik Bergen-Belsen és Buchenwald holttestjeiről és élő csontvázairól vettek fel, Hitler

legsötétebb rémtetteit leplezik le. A varsói zsidók és lengyelek tudták, Vaszilij Grosszman és a Vörös Hadsereg katonái pedig előretörésük során döbrentek rá, hogy milyen messze van a valóságtól ez az elképzelés. A legsötétebb rémtettek árnyéka Varsó romjaira, a treblinkai földekre, Belorusszia mocsaraira vagy Babij Jar gödreire vetült.

Ezeket a helyeket, akárcsak a véres övezet egészét, a Vörös Hadsereg szabadította fel. És ezek a vesztőhelyek, ezek a városok mind a vasfüggöny mögé kerültek, abban az Európában, amelyet Sztálin megszabadított Hitlertől, hogy aztán magának sajátítsa ki.

Grosszman akkor írta meg Treblinkáról szóló cikkét, amikor a szovjet csapatok a Visztulánál állomásoztak, s figyelték, hogyan tiporják le a németek a Honi Hadsereg varsói felkelését. Varsó hamuja pedig még meleg volt, amikor a hidegháború elkezdődött.

Tizedik fejezet

ETNIKAI TISZTOGATÁSOK

Mire 1945 januárjában a Vörös Hadsereg elérte a porig rombolt Varsót, Sztálin már tudta, miféle Lengyelországot akar építeni. Tudta, hol lesznek majd a határai, kiknek kell e határok között élniük, és kiknek kell távozniuk. Lengyelország kommunista állam és etnikailag homogén ország lesz. Noha maga tervezte kelet-európai birodalmában nem óhajtott tömeggyilkosságokon alapuló politikát folytatni, Lengyelországot mégis egy etnikailag tiszta zóna központjának szánta. Németország a németeké lesz, Lengyelország a lengyeleké, Ukrajna nyugati része pedig az ukránoké. Sztálin a lengyel kommunistáktól várta, hogy megtisztítsák országukat a nemzeti kisebbségektől, még akkor is, ha ők személy szerint valamely nemzeti kisebbséghez tartoznak. Felélesztette a lengyel kommunista pártot, kijelölte vezetőit, és elküldte őket Lengyelországba. Tudta, hogy ha majd nagy német csoportokat eltávolít onnan, ebben nemcsak a lengyelek fogják támogatni, hanem az amerikaiak és a britek is. Hitler is sűrűn mozgatta a németeket a háború folyamán, és ebből ki lehetett számítani, milyen bánásmódban részesülnek majd a németek a háború után. A német háborús gyarmatosítási politika fényében a népesség kényszerű áttelepítései bizonyos határokon belül elkerülhetetleneknek látszottak. A kérdés csak az volt: hány németet érintsenek és mely területeken? Sztálinnak mindegyre megvolt a maga határozott válasza, amerikai és brit szövetségeseiről azonban ez nem volt elmondható.¹

Amikor 1945 februárjában Sztálin Jaltában tanácskozott brit és amerikai szövetségeseivel, világossá tette, mit akar, és nem volt rá oka, hogy ellenkezésre számítsa. Rooseveltt és Churchill aligha fogja kifogásolni, ha ő ismét birtokba veszi a Hitlertől kapott területeket: fél Lengyelországot, valamint a balti államokat és Románia északkeleti részét. Németország megbüntetésével majd kárpótolja Lengyelországot, az ő kommunista Lengyelországát: eltolják nyugatra, német területen terjeszkedhet, addig a határig, amelyet két folyó – az Odera és

a lausitzi Neisse – alkot. Azon a területen, amelyet Sztálin a lengyelek részére kiszemelt, nem kevesebb mint tízmillió német élt. Elköltöztetésükről és távol tartásukról majd gondoskodik az új lengyel kormány, amelyben a kommunisták a hangadók. A kormány építhet számos lengyel németellenességére, és learathatja a dicsőséget az etnikai tisztaság megvalósításáért: ezzel a háború végére a legtöbb vezető lengyel politikus egyetértett. A kommunisták továbbá azzal is növelhetik népszerűségüket, hogy szétszítják a korábban németek birtokolt földet, és tovább erősíthetik táborukat, ha emlékeztetik rá a lengyeleket: egyedül a Vörös Hadsereg akadályozhatja meg, hogy a németek visszatérjenek, és visszaköveteljék elvesztett javaikat.²

A lengyel kommunisták elfogadták a szóban forgó határokat, és tudták, hogy a németeket el kell majd űzniük. „Ki kell dobunk őket – jelentette ki 1945 májusában Władysław Gomułka lengyel pártfőtitkár –, mivel a világ országai nem soknemzetiségű, hanem nemzetállami elvekre épültek.” Lengyelország nyugatra tolása önmagában még nem tenné az országot ilyen értelemben nemzetállammá: a határok elmozdítása pusztán egy rendkívül népes német kisebbséggel váltana fel egy valamelyest csekélyebb számú ukrán és belorusz kisebbséget. Ha Lengyelország a Gomułka-féle értelemben akar nemzetivé válni, több millió németet kell áttelepítenie. Közülük úgy másfél millióan német tisztviselők és telepesek, akik soha be nem tették volna lengyel földre a lábukat, ha Hitler nem indít háborút. Olyan házakban vagy lakásokban élnek, melyeket a háború alatt elűzött (vagy megölt) lengyelektől vagy meggyilkolt zsidóktól raboltak el. Több mint félmillió további német Lengyelországban született, és az ország háború előtti határai között élt. A további mintegy nyolcmillió német olyan területeken marad fedél nélkül, amelyek már Hitler terjeszkedési kezdeményezései előtt is Németországhoz tartoztak, és lakosságuk évszázadok óta túlnyomó részben német volt.³

Sztálin, amikor megteremtette a maga Lengyelországát, talpáról a fejére állította Hitler Generalplan Ostját. Németországot, ahelyett hogy kelet felé terjeszkedve létrehozta volna a maga szárazföldi óriásbirodalmát, nyugatra szorították. A szovjetek, az amerikaiak és a britek együttesen foglalták el, és közvetlen politikai jövője még bizonytalan volt. Annyi világos volt, hogy ez a Németország a németeké lesz – de nem úgy, ahogy ezt Hitler elgondolta. Tömör, összefüggő terület lesz Európa közepén, különválasztva Ausztriától és

a csehszlovákoktól elragadott Szudéta-földtől, és ahelyett, hogy keletre küldene német telepeseket, inkább keletről fogad majd be németeket. Németországgal egygyel több lesz a homogén nemzetek száma; szó sincs többé arról, hogy felsőbbrendű fajként rabszolgáknak parancsolgasson egy új, hősiesség erőfeszítéssel kiküzdött keleti határ mentén. Ám Hitlerrel ellentétben Sztálin az „áttelepítést” nem a tömeggyilkosság finomkodó álnevének szánta. Tudta, hogy a lakosság nagy tömegeinek mozgatása közben előadódhatnak majd halálesetek, de egyáltalán nem törekedett a német nemzet megsemmisítésére.

A vezető tisztségben lévő lengyel politikusok, akár kommunisták voltak, akár nem, osztották Sztálin elképzelését: Lengyelország csak tolódjon minél nyugatabbra, a németek pedig távozzanak. Amikor 1944. augusztus 1-jén a Honi Hadsereg kirobantotta a varsói felkelést, a londoni emigráns lengyel kormány már jó előre megfosztotta a németeket állampolgárságuktól, és kötelezte őket az ország elhagyására. Stanisław Mikołajczyk, a londoni lengyel kormány miniszterelnöke éppoly kategorikusan fogalmazta meg a németek háború utáni sorsát, mint kommunista ellenfelei: „Az ötödik hadoszloppal és a német megszállás módszereivel kapcsolatos tapasztalataink lehetetlenné teszik, hogy a lengyel és a német lakosság a jövőben egy államon belül éljen.” Ez az álláspont nemcsak a lengyel társadalom, hanem a szövetséges vezetők egyetértésével is találkozott. Roosevelt már korábban kijelentette: a németek „megérdemlik”, hogy terrortal üzzék ki őket (elődje, Herbert Hoover pedig a lakosság áttelepítését „heroikus gyógyírnak” nevezte), míg Churchill azt ígérte a lengyeleknek, hogy „tisztára söpörhetik földjüket”.⁴

1945 februárjában Jaltában az amerikaiak és a britek elvben egyetértettek Lengyelország nyugati irányú elmozdításával, de arról nem voltak meggyőződve, hogy az országot egészen az Odera–Neisse-vonalig kellene tolni. Mindazonáltal ahogy azt Sztálin előre sejtette, soron következő, júliusi potsdami csúcstalálkozójukon már a magukévá tették Sztálin gondolatmenetét. Ekkorra a sztálini politika jelentős része a helyszínen meg is valósult. Májusban a Vörös Hadsereg megjelent Berlinben, és Európában véget ért a háború. A szovjet csapatok olyan páratlan gyorsasággal és erőszakossággal száguldottak át Kelet-Németországon, hogy egyszer csak úgy tűnt: minden lehetséges. Hatmillió németet részben evakuáltak a német hatóságok, részben saját elhatározásból menekültek a Vörös Hadsereg elől, vagyis Sztálin etnikai és földrajzi Lengyelország-képének legfőbb

előfeltételeit maguk a németek teremtették meg. Németország kapitulációja után sokan megpróbáltak visszatérni, de ez csupán keveseknek sikerült.⁵

Nagy-Britanniában, 1945 februárjában George Orwell még utoljára felemelte a szavát, és a németek tervezett elűzését „iszonyatos bűnnek” nevezte, amelyet „nem lehet megvalósítani”. Tévedett. Politikai fantáziája ez egyszer cserbenhagyta.⁶

A Berlin felé menetelő Vörös Hadsereg a Birodalom keleti részén, azaz a Lengyelországnak szánt területeken félelmetesen egyszerű eljárással élt: katonái a német nőket megerőszakolták, a német férfiakat (nem kevés nővel egyetemben) munkára hurcolták. Magatartásuk akkor sem változott, amikor elérték a Németországnak ítélt német területeket, majd végül Berlint is. A Vörös Had-

sereg katonái a nőket másutt is megerőszakolták: Lengyelországban, Magyarországon, sőt még Jugoszláviában is, ahol a kommunista forradalom idővel a Szovjetunió szövetségesevé teszi majd az országot. A jugoszláv kommunisták panaszt emeltek Sztálinnál a szovjet katonák viselkedése miatt, mire Sztálin kiselőadást tartott nekik arról, hogy a katonákat is megilleti „némi szórakozás”.⁷

Amikor a szovjet katonák elérték Németországot, a nemi erőszak csak fokozódott. Hogy miért, arra nem könnyű választ találni. A Szovjetunió elvben ugyan a nemek egyenjogúságát vallotta, de ebben a legelemibb értelemben nem nevelt a női test tisztetelére. Eltekintve attól, amit országukban a németek részéről tapasztaltak, a Vörös Hadsereg katonái a szovjet rendszer és – sok esetben – a rendszer legsötétebb intézményeinek neveltjei voltak. Körülbelül egymillió foglyot engedtek ki idő előtt a Gulagról, hogy a frontra menjenek. A szovjet katonákat emellett szinte kivétel nélkül frusztrálta a német támadás látszólagos értelmetlensége: mit akartak az ő szegény országuktól? Minden német munkás szebb házban lakott, mint odahaza ők. A katonák néha azt állították, hogy ők csak a „kapitalisták” ellen harcolnak – de az ő szemszögükből a legegyszerűbb német parasztgazda is elképzelhetetlenül gazdag volt. És mégis: szembeszökően magasabb életszínvonaluk ellenére a németek rabolni és gyilkolni jöttek a Szovjetunióba. Elképzelhető, hogy a szovjet katonák a német nők elleni erőszakkal a német férfiakat akarták megalázni és megsérteni becsületükben.⁸

Mivel a Vörös Hadsereg nyugat felé vonultában óriási veszteségeket szenvedett, sorait a Belorussziából és Ukrajnából behívott újonccokkal töltötték fel, akiknek családja megszenvedte a német uralmat, és az ő fiatal életükre is rányomta bélyegét a német megszállás. Számos szovjet katonának tehát személyes oka volt arra, hogy komolyan vegye a belé sulykolt propagandát, amely időnként az egész német népet marasztalta el a szovjet nép tragédiájáért. A Vörös Hadsereg túlnyomó többsége nem a holokausztért állt bosszút, de olyan emberek propagandisztikus anyagait olvasta, akiken mély sebeket ütött a zsidók tömeges lemészárlása. E gyűlöletpropaganda szakértője Ilja Ehrenburg szovjet zsidó író volt, aki ekkoriban a hadsereg *Vörös Csillag* nevű lapjánál dolgozott. Tőle származik egy 1942-es röplap szövege is, melyen többek között ez olvasható: „Öljetek! Dicső szovjet harcosok, öljetek! A németek nem emberi lények... Az a szó, hogy „német”, a mai naptól legyen a legnagyobb szitokszó, amit a szátokra vesztek... Ölnöd kell, és ha ma nem öltél meg legalább egy németet, akkor ez

a napod kárba veszett... Ha nem tudod őket golyóval kivégezni, akkor bajonettel szúrd agyon őket... Öljetek, mert nincs annál nagyobb élvezet, mint amikor a halomba szórt német hullákat ugorjátok át... Öld a németet, ezt kéri hangosan kiáltva téled a szovjet haza! Ne hibázz, ne adj kegyelmet, ölji!”⁹

Bármilyen indítékok hatottak is a katonákra, a német nők ellen feltörő gátlástalan erőszakosságuk rendkívüli jelenség volt. Ha némely férfiak védeni próbálták feleségüket vagy lányukat, megverték és néha meg is ölték őket. A nők mellett amúgy is kevés férfi állt. A férfi hozzátartozók elesetek a fronton (ekkorra mintegy ötmillió német férfi lelte halálát harc közben), besorozták őket a Wehrmachtba vagy a polgári védelembe, avagy a szovjetek hurcolták el őket munkára. Az otthon hagyottak idősök vagy nyomorékok voltak. Akadtak olyan falvak, ahol korától függetlenül minden nőt megbecstelenítettek. Ahogy Günter Grass német regényíró jóval később megtudta, saját édesanyja is felajánlkozott, hogy a lányát, Grass nővérét mentse – de mindketten sorra kerültek. Gyakori volt a csoportos megerőszakolás. Sok nő belehalt az egymást követő brutalitások során elszennvedett sebekbe.¹⁰

A német nők gyakran követtek el vagy kíséreltek meg öngyilkosságot, hogy megmeneküljenek az erőszakától vagy – ha az már megtörtént – a szégyentől. Egyikük így számolt be megmeneküléséről: „A sötétséggel együtt leírhatatlan rémület telepedett ránk. Sok asszony és lány volt jelen, és az oroszok mindet megerőszakolták.” A nők sikoltozása hallatán ő és a húga felvágták ereiket, de életben maradtak. Valószínűleg annyira kihűltek, hogy nem véreztek el, másnap pedig egy szovjet orvos ellátta őket. Az éjszaka folyamán egyikükhöz sem nyúltak, bizonyára azért, mert elájultak, és halottnak tűntek. Martha Kurzmannt és a húgát csak azért kímélték meg, mert éppen az édesanyjukat temették. „Már megmosdattuk, és éppen fel akartuk öltöztetni, amikor odajött egy orosz, hogy meggyalázzon minket.” A katona kiköpött, és otthagya őket. Ez volt a kivétel.¹¹

A megerőszakolt nőket aztán néha kényszermunkára vitték, de erre a célra elsősorban férfiakat hurcoltak el. A szovjetek mintegy 520 000 német férfit fogtak munkára: tizedannyit, mint ahányat a németek vittek el ilyen célból a Szovjetunióból. A szovjetek a kelet-európai országokból is körülbelül 287 000 embert vittek el munkára, és legalább 40 000 olyan lengyelt deportáltak, akikről úgy gondolták, hogy veszélyt jelentenek a szovjet hatalomra vagy a majdani

kommunista uralomra nézve. A Budapesten elfogott magyar civileket hadifogolyként kezelték, és táborokban dolgoztatták. A németeket a sziléziai, kelet-ukrajnai, kazahsztáni vagy szibériai bányákban kényszerítették föld alatti, veszélyes munkára. A németek halálozási aránya sokkal magasabb volt, mint a szovjet állampolgároké. A karéliei 517-es táborban a német halottak száma a Gulagon megszokott átlag ötszörösét tette ki.¹²

Mintegy 600 000 német pusztult el azok közül, akiket a háború végén ejtettek foglyul vagy vittek kényszerszolgálatra. A háború alatt és után hozzávetőleg 185 000 német civil halt meg szovjet fogságban és talán további 30 000 a lengyelországi táborokban. Ugyanakkor a szovjet táborokban 363 000 német hadifogoly pusztult el (11,8 százalékos halálozási arányukkal a német táborokban elpusztult szovjet katonák 57,5 százalékos aránya áll szemben). Rengeteg további fogoly a táborokba szállítás közben halt meg, másokat akkor lőttek agyon, amikor megadták magukat; őket nem is regisztrálták hadifogolyként.¹³

Sztálin bűneinek, mint oly sokszor, most is Hitler politikája ágyazott meg. A német férfiakat elsősorban azért lehetett elhurcolni, a német nőket pedig meg-erőszakolni, mert a nácik nem szervezték meg a módszeres kiürítést. A háború utolsó néhány hetében a német katonák nyugat felé száguldottak, hogy a briteknek és az amerikaiaknak adják meg magukat, és ne a szovjeteknek. A polgári lakosságnak gyakran nem állt a rendelkezésére ilyen választás.

Hitler úgy állította be a háborút, mintha az akarat kérdése volna, és ezzel nyomatékot adott a háborúban mindig jelen lévő hajlamnak, miszerint a felek tagadják a vereséget – amivel csak súlyosbítják a vereség következményeit. Hitler a fegyveres konfliktust a német faj próbatételeként értelmezte: „Németország vagy világhatalom lesz, vagy semmi.” Ő a maga sajátos nacionalizmusával úgy gondolta: a német nemzet nagyra hivatott, de csak a birodalmi kihívások segítségével tisztulhat meg az elfajulástól. Ebből következően a németek szerint csak addig érdemelnek megbecsülést, ameddig tart és sikeresen alakul a háború. Ha nem tisztulnak meg legyőzött ellenségeik vérében, és Hitlernek csalódnia kell bennük, ez egyedül az ő hibájuk. Hitler megmutatta nekik az utat, de a németek

nem tudták követni. Ha elvesztették a háborút, amely megválthatta volna őket, úgy további létüknek semmi értelme. Hitler úgy tartotta: minden szenvedés, amely rájuk zúdul, önnön gyengeségük következménye. „Ha a német nép nem hajlandó kiállni saját fennmaradásáért, nekem úgy is jó. Pusztuljanak!”¹⁴

Ő maga az öngyilkosságot választotta. Hiányzott belőle az a pragmatikus felfogás, amely a polgári lakosság megmentéséhez szükséges lett volna. A kelet-németországi polgári hatóságok, a Gauleiterok (körzetvezetők) elkötelezett náci pártemberek voltak, és Hitler leghűségesebb követőihez tartoztak. Három döntően fontos tartományban is a helyi Gauleiterok mulasztották el az evakuálás megszervezését. Kelet-Poroszország Gauleitere Erich Koch volt, Ukrajna korábbi birodalmi főbiztosa, aki egy ízben azt mondta: le kellene lőnie minden ukránt, aki méltó arra, hogy az asztalánál étkezzen. Most, 1945 januárjában, egy javarészt ukránokból álló hadsereg csapott le az általa vezetett német tartományra, és ezt ő képtelen volt felfogni. Pomerániában Franz Schwede-Coburg még a menekülő németek áradatát is fel akarta tartóztatni. Alsó-Sziléziában Karl Hanke azért aggódott, hogy a menekülők miatt nem sikerül Breslaut (ma: Wrocław) olyan erőddé változtatnia, amely megállíthatná a Vörös Hadsereget. Az igazság az, hogy a Vörös Hadsereg gyors bekerítő hadművelete következtében az emberek csapdába kerültek, és minthogy a német polgári lakosság túl későn mozdult meg, veszteségeik sokkal nagyobbak lettek. A 790 hajóból, amely a Balti-tenger partjáról menekítette a németeket, a szovjet tengerészet 206-ot elsüllyesztett. Egyikük, a *Wilhelm Gustloff* esetét örökölte meg később Günter Grass a *Ráklépésben* című regényében.¹⁵

A szárazföldön át menekülő németek gyakran a szó legszorosabb értelmében a Vörös Hadsereg és a Wehrmacht keresztútjába kerültek. Szovjet páncélos egységek ütköztek újra meg újra német polgári lakosok és lovas kocsijaik oszlopainak. Eva Jahntz feljegyezte, mi történt ilyenkor: „A néhány szál férfit lelőtték, a nőket megerőszakolták, a gyerekeket megverték és elkülönítették anyjuktól.” Grass, aki a Waffen-SS katonájaként tanúja volt egy ilyen jelenetnek, megjegyezte: „Láttam, hogy egy asszony sikít, de a sikolyt nem hallottam.”¹⁶

Az új Lengyelország abban a történelmi pillanatban alakult meg, amikor a menekülés deportálásba csapott át. Az ellenségeskedések végével az ország új nyugati területein, hivatalos nevükön a „visszanyert területeken” beköszöntött a szervezett etnikai tisztogatás. 1945. május 26-án a lengyel párt központi bizottsága úgy határozott, hogy minden, lengyel területen tartózkodó németet ki kell költöztetni. Ekkorra a németek már visszaszállingóztak. A Vörös Hadsereg elől menekültek el, de nem akarták elveszíteni minden ingó és ingatlan vagyonukat, és a hazájukhoz is ragaszkodtak. Amellett nem tudhatták, hogy a hazatérésnek semmi értelme, mert a szülőföldjük lengyellé lesz, és otthonuk lengyelek tulajdonába kerül. 1945 júniusáig a hatmillió német menekültből nagyjából egymillió tért vissza. A lengyel kommunisták elhatározták, hogy odaküldik az újonnan alakult és általuk vezetett hadsereget: takarítsa el a németeket erről a magukénak vallott lengyel területről.¹⁷

1945 nyarán a lengyel kommunisták idegesen várták a végleges békeszerződést. Ha nem sikerül a németeket az Odera–Neisse-határ nyugati oldalához kötni, talán meg sem kapják a szóban forgó területeket. Követték déli szomszédjuk, a demokratikus Csehszlovákia példáját. Eduard Beneš csehszlovák elnök a háború alatt a németek deportálásának leghatározottabb szószólója volt. Május 12-én közölte országa polgáraival, hogy a német nép „megszűnt embernek lenni”. Előző napon a csehszlovák kommunista párt vezetője a háború utáni Csehszlovákiát „csehek és szlovákok köztársaságának” nevezte. A csehszlovákok, akiknél a német kisebbség mintegy hárommillió főre (a lakosság egynegyedére) rúgott, már május óta szállították át német polgártársaikat a határon. A kiűzetés során nem kevesebb mint 30 000 német halt meg és 5558 német követett el öngyilkosságot. Günter Grass, aki ez időben egy Csehszlovákiában létesült amerikai tábor foglya volt, azon tűnődött: vajon őt őrzik-e az amerikai katonák, avagy a németeket védik a csehektől.¹⁸

Az új lengyel hadsereg tisztjei elrendelték, hogy katonáik a német parasztokkal mint ellenséggel bánjanak. Az egész német nemzet bűnös, és nem szabad sajnálni. A vezénylő tábornok utasítást bocsátott ki: „Bánjanak velük úgy, ahogy ők bántak velünk.” Idáig ugyan nem fajultak a dolgok, de az 1945. június 20-tól július 20-ig tartó katonai deportálások körülményei sietségre, közönyre és a nagypolitika szempontjainak túlsúlyára utaltak. A hadsereg először azokat deportálta, akik a legközelebb éltek az Odera–Neisse-vonalhoz, hogy úgy

tűnjék, ezeket a területeket máris Lengyelországhoz lehet csatolni. A katonák körülférték a falvakat, adtak néhány órát csomagolásra, majd gyalogmenetben terelték át a határon a németeket. Jelentésük szerint így módon mintegy 1,2 millió embert költöztettek el, bár ez erős túlzásnak látszik. Az biztos, hogy sok németet kétszer deportáltak, mert a katonák távozása után nem volt túl nehéz visszaszökni.¹⁹

Fölöttébb valószínű, hogy a lengyelek 1945 nyarán tanúsított deportálási buzgalma mit sem változtatott a végeredményen. A britek és az amerikaiak ugyan megegyeztek egymás közt, hogy ami Lengyelország nyugati határát illeti, szembe fognak szállni Sztálinnal, ám július végén Potsdamban mégiscsak engedtek: elfogadták határnak a Sztálin javasolta Odera–Neisse-vonalat. Sztálin csupán egyetlen feltételükhöz járult hozzá, amit valószínűleg az amerikai lengyeleknek szánt porhintésként értékelt: jóváhagyta, hogy a következő lengyel kormányról szabad választás döntsön. A három hatalom hozzájárult a lengyelországi, csehszlovákiai (és magyarországi) népességmozgások folytatásához, de előbb szünetet iktattak be, hogy az áttelepítendő emberek körülményekhez juthassanak. A német területek közös megszállás alá kerültek: északkeleten állomásoztak a szovjetek, nyugaton a britek, délen az amerikaiak. A két utóbbi aggódott, hogy a további kaotikus tömegmozgatások saját megszállási zónájukban is felfordulást idézhetnek elő.²⁰

Potsdam után azonban a lengyel kormány éppenséggel arra törekedett, hogy minél embertelenebb körülményeket teremtsen a lengyelországi németek számára, hadd kíváncsozzanak el szülőföldjükről. Sztálin azt mondta Gomulának: „Helyezze a németeket olyan körülmények közé, hogy maguktól akarjanak elmenekülni.” 1945 júliusától a lengyel hatóságok így is tettek, az „önkéntes repatriálás” szépen hangzó címszavával fedezve magukat. A közvetett elűzés politikája a legdurvább formát talán Sziléziában öltötte, ahol a körzeti kormány megtiltotta nyilvános helyeken a német beszédet, bezáratta a német iskolákat, elkobozta a német tulajdont, a német férfiakat pedig bányamunkára kötelezte. A legnyíltabb (vagy legcinikusabb) hozzáállás a korábban Kelet-Poroszországban fekvő Olsztyn városában volt tapasztalható, ahol a németeket felszólították, hogy 1945. október végéig „önként” távozzanak Németországba – ugyanakkor hozzátették, hogy azokat, akik „nem engedelmeskednek a felhívásnak, táborokba irányítják”.²¹

A lengyel börtönök, valamint az ideiglenes büntető- és munkatáborok ez idő tájt tele voltak németekkel, akikkel, akárcsak a többi fogollyal, nagyon rosszul bántak. A börtönök és táborok nem az igazságügyi vagy a belügyminisztériumhoz, hanem a kommunista vezetésű közbiztonsági minisztérium hatáskörébe tartoztak. Ekkoriban még koalíciós kormány volt hatalmon, de a döntő szó a kommunistáké volt, akik mindig gondoskodtak róla, hogy a közbiztonsági intézmények az ő kezükben legyenek. A táborok parancsnokai, akiket fentről többnyire senki sem tartott kordában, gyakori gyilkosságokkal tarkított káoszt teremtettek maguk körül. A Közép-Lengyelország északi részén fekvő Nieszawa faluban 38 férfit, nőt és gyermeket dobtak a Visztulába; a felnőtteket előzőleg agyonlőtték, a gyerekeket nem. A lubranieci táborban a parancsnok egy mozgéképtelenné vert német nő testén táncolt, és közben azt kiabálta: „Így fektetjük le az új Lengyelország alapjait!”²²

Egyes helyeken a bosszút szó szerint értelmezték. A łambinowicei táborban Czesław Gęborski (az ellenkező értelmű utasítással dacolva) szándékosan a német rendszabályokat másolta, és nyíltan megmondta, hogy bosszút akar állni. 1945. október 4-én negyven łambinowicei foglyot öltek meg; ebben a táborban 1945-ben és 1946-ban 6488 német fogoly halt meg. Gęborski a németek alatt börtönben volt. Más lengyel táborparancsnokoknak egyéb okaik voltak a bosszúra. Izydor Cedrowski, a potulice-i tábor parancsnoka Auschwitz zsidó túlélőinek egyike volt, családját agyonlőtték a németek. Ezekben a táborokban naponta százával haltak meg a németek és a többiek, az időjárás viszonyai, a betegségek és a kegyetlen bánásmód következtében. A lengyel táborokban összesen mintegy 200 000 német sínylődött, közülük 1945-ben és 1946-ban igen sokan, mintegy 30 000-en haltak meg.²³

1945 második felére a németeknek minden okuk megvolt arra, hogy „önként” elhagyják Lengyelországot, noha a távozás éppoly veszélyesnek bizonyult, mint a maradás. A szállítmányokhoz immár vonatokat adtak, de csak tehervonatokat, gyakran nyitott vagonokkal. Ha viszont zártak voltak, a németek néha attól féltek, hogy elgázosítják őket. Erre természetesen nem került sor – habár az aggodalomból kiviláglik, hogy a németek tudták: másokat a közelmúltban zárt

terekbe hajtottak, és gázzal megfojtottak. Sőt Stutthofban, ahonnan őket most elűzték, a németek éppenséggel egy vasúti kocsit használtak gázkamrának.²⁴

A vonatok igen lassan haladtak; elvben néhány órás utazások váltak borzalmas odisszeákká. Az utasok nagyon gyakran éhesek vagy betegek voltak. Csak annyit vihettek magukkal, amennyi a hátukon elfért, ezt a keveset pedig nyomban banditák orozták el tőlük – vagy éppenséggel a lengyel milicisták, akiket a védelmükre rendeltek ki. A vonatok részint azért álltak meg olyan sűrűn, hogy a banditák megfoszthassák az embereket maradék holmijuktól. A németeknek útközben, ezeken a névtelen megállókon kellett eltemetniük halottaikat, elhagyatott, üres vidékeken, ahol semmilyen megjegyezhető tereptárgy nem jelezte, hová térjenek majd egyszer vissza. Lengyelországban immár senki sem képviselte érdekeiket, és a másik oldalon gyakran senki sem fogadta őket. Így jutott el 1945 második felében Németországba mintegy 600 000 német.²⁵

A szövetségesek 1945 novemberében megegyeztek a további deportálások tervéről, és mind a britek, mind a szovjetek felkészültek, hogy az 1946-ban érkezőket fogadják és gondjaikba vegyék. Mivel a zűrzavar és a halálesetek jó része a felszállás és az utazás körülményeivel függött össze, a szovjetek és a britek képviselőket küldtek a lengyel oldalra, hogy ellenőrizzék a deportálásokat. Az elgondolás bevált: a rendezettebb szállítmányok Németországban sem okoztak akkora felfordulást. 1946 folyamán további kétmillió német érkezett vonaton Németország brit és szovjet megszállási övezetébe; őket 1947-ben még mintegy hatszázezren követték. A körülményeket továbbra sem lehetett emberségesnek nevezni, ám az útközben előforduló halálesetek jócskán megritkultak – összesen néhány ezer vagy legrosszabb esetben néhány tízezer halotról beszélhetünk.²⁶

1947 végéig mintegy 7,6 millió német hagyta el Lengyelországot; nagyjából a fele a Vörös Hadsereg elől menekült, a másik felét deportálták. Ezek az arányok és számadatok soha nem adhatók meg egész pontosan, mivel sokan elmenekültek, visszatértek, és végül deportálták őket; másokat többször is deportáltak. Sokan, akik a háború alatt (vagy akár előtte is) németnek mondták magukat, most lengyelekként léptek fel, és így becsapták a deportálókat. (Ekkorra a lengyel kormányt már jobban érdekelt a munkaerő, mint az etnikai tisztaság, és vitatható esetekben kedvezően bírálta el a lengyelnek jelentkezők ügyét. Másfelől ugyanekkor sokan, akik korábban lengyelnek vallották magukat, most németként léptek fel, mivel úgy vélték, Németország gazdasági kilátásai

jobbak, mint a lengyelekéi.) Az általános mérleg azonban egyértelmű: a magukat németnek vallók döntő többsége 1947 végéig elhagyta Lengyelországot. Az 1945 elejétől 1947 végéig tartó helyváltogatások során a Lengyelországhoz csatolt területeken honos németek közül mintegy négyszázezren haltak meg: a legtöbben szovjet és lengyel táborokban, míg második nagyobb csoportjuk a hadseregek közé szorult vagy a tengerbe fulladt.²⁷

A háború utolsó hetei és a késedelmes kiürítések sokkal veszélyesebbek voltak a háború végét követő kitelepítésekénél. A háború négy utolsó hónapjában a németek szenvedése bizonyos tekintetben hasonlított ahhoz, amit más civilek az előző négy év folyamán a keleti fronton, a Wehrmacht előrenyomulása és visszavonulása közben éltek meg. 1941-ben milliók menekültek a német támadás elől; további milliókat hurcoltak munkára 1941 és 1944 között; és újabb tömegeket evakuált erőszakkal a visszavonuló Wehrmacht 1944-ben. A németek elől menekülő szovjet és lengyel állampolgárok közül sokkal többen haltak meg, mint a szovjetek elől menekülő németek közül. Bár az ilyen jellegű kényszerű helyváltogatásokban nem játszott közre tudatos gyilkossági szándék (és ezért ez a könyv csak minimális mértékben tér ki rájuk), a menekülés, az evakuálás és a kényszermunka közvetlenül vagy közvetve mégis néhány millió szovjet és lengyel állampolgár pusztulásához vezetett. (A német tömeggyilkossági politika további tízmillió ember életébe került.)²⁸

A háborút a német faj nevében folytatták, a végén azonban a német civilek sorsa senkit sem érdekelt. A menekülésből és kitelepítésekből eredő halálessetekért nagyrészt a náci rezsim felelős. A német civilek eleget tudtak a háború alatti német politikai gyakorlatról ahhoz, hogy felismerjék a menekülés szükségességét, de a német állam rosszul szervezte meg az útjukat. A szovjet katonák viselkedését a főparancsnokság minden kétséget kizáróan elnézte, és Sztálin el is várta; ám a Vörös Hadsereg be nem tette volna a lábát Németországba, ha a Wehrmacht nem támad rá a Szovjetunióra. Sztálin híve volt az etnikai egyneműségnek, de ezt a szemléletet Hitler politikája tette szükségszerűvé, és nem csak Moszkva számára. A kitelepítések a győztesek és áldozatok közötti nemzetközi egyetértés következtében váltak lehetségessé.

A kitelepítések újabb bizonyosságot szolgáltatottak arra, hogy Hitler háborúját Sztálin nyerte meg. Azzal, hogy hatalmas német területeket csatolt el Lengyelország javára, Sztálin elérte, hogy a lengyelek, akár tetszik nekik, akár nem, a szovjet katonai erő lekötelezettjei legyenek. A Vörös Hadseregen kívül ugyan kire számíthatnának a lengyelek, hogy messzire kitolt nyugati határukat a majd feltámadó Németországtól megvédje?²⁹

Ezekben az években Lengyelország állandó mozgásban volt. Ahogy a németeknek nyugat felé kellett igyekezniük egy nyugatibb Németország felé, úgy mozdultak nyugat felé a lengyelek is, hogy egy nyugatibb Lengyelországba érjenek. Ahogy a németeket kisöpörték a kommunista Lengyelországból, ugyanúgy tisztították meg a Szovjetuniót a lengyelektől. A lengyel politikai pártok (a kommunistákat is beleértve) akarata ellenére a Szovjetunió ismét bekebelezte a korábbi Kelet-Lengyelországot. A Lengyelországba ekként „repatriált” embereknek (hogy ismét a sztálini eufemizmust használjuk) semmi okuk nem volt arra, hogy a kommunizmust vagy Sztálint szeressék – és mégis kötődtek a kommunista rendszerhez. A kommunisták vettek el földet, de adtak is; elűzték az embereket, de sokaknak menedéket is nyújtottak. Azok, akik régi otthonukat elvesztették, de újat kaptak helyette, mindenestől függtek azoktól, akik képesek megvédeni őket. Ezek csakis a lengyel kommunisták lehettek, akik megígérhették, hogy a Vörös Hadsereg meg fogja védeni Lengyelország területi gyarapodását. A kommunizmus mint ideológia nem sokat nyújthatott Lengyelországnak, és soha nem is volt különösebben népszerű. Sztálin azonban etnikai geopolitikára cserélte fel az osztályharcot, és ezzel ha nem is legitimálta teljesen az új rezsimet, tartósan megalapozta a támogatottságát.³⁰

Az amerikaiak és a britek Potsdamban támogatták a kitelepítéseket, és várták a lengyelországi demokratikus választásokat. Ilyenekre azonban nem került sor. Ehelyett az első háború utáni kormány, amelyben a kommunisták voltak túlnyomó többségben, megfélemlítette és le is csukta ellenfeleit. Az amerikaiak ekkor elhatározták, hogy az Odera–Neisse-határ ügyét fordítják a Szovjetunió ellen. Amikor az amerikai külügyminiszter 1946 szeptemberében kétségessé tette az új lengyel–német határ állandósulását, növelte Németországban az amerikai és csökkentette a szovjet befolyást azon németek körében, akik nem békéltek meg a területi veszteségekkel és a kitelepítésekkel – egyszersmind azonban hozzájárult a lengyelországi szovjet pozíciók megszilárdításához. 1947 január-

jában a lengyel rendszer parlamenti választásokat tartott, de az eredményeket meghamisították. Az amerikaiak és a britek pedig tehetetlenül nézték, hogyan apad el lengyelországi befolyásuk. Stanisław Mikołajczyk, az emigráns lengyel kormány miniszterelnöke visszatért, hogy parasztpárti elnökként megkérdőjelezze a választások tisztaságát. Most menekülnie kellett.³¹

A lengyel rezsim joggal hivatkozhatott arra, hogy az új nyugati határt csak szovjet szövetségesük védheti meg a németektől, akiket az amerikaiak folyvást bátorítanak. 1947-re a lengyelek, függetlenül a kommunistákról alkotott véleményüktől, már el sem tudták képzelni, hogy a „visszanyert területeket” elveszíthetnék. Gomulka jól sejtette: a németek kiűzése „a rendszerhez köti majd a nemzetet”. Jakub Berman, a jó képességű kommunista ideológus úgy vélte, a kommunistáknak a lehető legeredményesebben kell kiaknázniuk az etnikai tisztogatással járó előnyöket. A „visszanyert területeknek” köszönhetően számos, a háborúban sokat szenvedett lengyel jutott jobb házhoz vagy nagyobb gazdasághoz. Lehetővé vált a földreform, amely minden kommunista hatalomátvétel első lépése volt. És ami talán a legfontosabb: az új nyugati területeken egymillió olyan lengyel talált új otthonra, aki a Szovjetunió által elcsatolt Kelet-Lengyelországból települt át. Éppen mert az ország keleten oly sokat veszített, tűnt a nyugat annál értékesebbnek.³²

Az etnikai tisztogatásra, amelynek során a németeket kiűzték az új lengyel területekről, a háború végével került sor. Ez azonban csak második szakasza volt egy sokkal korábban, még a háború alatt elindított szovjet politikának, amelyet a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre, Kelet-Lengyelország háború előtti területein valósítottak meg. Ahogy a németeknek el kellett hagyniuk a földet, amely már nem tartozott Németországhoz, úgy kellett távozniuk a lengyeleknek a Lengyelországtól elcsatolt régióból. Lengyelország ugyan elvben a győztesekhez tartozott, a Szovjetunió mégis megfosztotta háború előtti területének majdnem a felétől (47 százalékától). A háború után a lengyeleket (és a lengyel zsidókat) már nem látták szívesen azokon a területeken, amelyek immár a Belorusz és az Ukrán Szovjet Köztársaságok nyugati részét alkották, és ugyanez mondható el a Litván Szovjet Köztársaság vilniusi körzetéről is.³³

Kelet-Lengyelország nemzetiiségi szerkezetének a lengyelek és a zsidók kárára történő megváltoztatása már korábban, a háború folyamán elkezdődött. 1940-ben és 1941-ben, az első szovjet megszállás idején a szovjetek százezreket deportáltak, akiknek aránytalanul nagy része lengyel volt. Sokan a Gulagról Iránon és Palesztinán át utat találtak a szövetségesekhez, és a nyugati fronton harcoltak. Egy részük a háború végén visszatért Lengyelországba, de régi otthonaikhoz már nem találtak vissza. A németek 1941-ben és 1942-ben nagyjából 1,3 millió zsidót öltek meg a korábbi Kelet-Lengyelország területén a helyi rendőrök közreműködésével. Ez utóbbiak egy része 1943-ban részt vett az ukrán partizánhadsereg létrehozásában, amely ukrán nacionalisták vezetésével megtisztította az általuk Nyugat-Ukrajnának tekintett korábbi Délkelet-Lengyelországot a megmaradt lengyelektől. A partizánhadsereg élén álló nacionalista szervezet, az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN) Bandera vezetésével már rég megfogadta, hogy megszabadítja Ukrajnát nemzeti kisebbségeitől. Azt, hogy mennyi lengyelt képesek kiirtani, a németektől kapott kiképzésük határozta

meg, és gyilkos elszántságuk összefüggött azzal a céljukkal, hogy mielőtt a Vörös Hadsereggel való végső összecsapásra sor kerülne, megtisztítsák a terepet az állítólagos ellenséges elemektől. Az Ukrán Felkelő Hadsereg (az Ukrán Nacionalisták Szervezetének radikális szárnya, UPA) több tízezer lengyelt ölt meg, egyszersmind arra készítette a lengyeleket, hogy az ukrán polgári lakosságon álljanak bosszút.³⁴

Jóllehet az UPA elszánt (talán a legelszántabb) ellenfele volt a kommunizmusnak, az általa kezdeményezett etnikai konfliktus csak tovább erősítette Sztálin birodalmát. Azt, amit az ukrán nacionalisták elindítottak, Sztálin fejezte be. Amikor a vitatott területeket a maga Ukrajnához csatolta, folytatta a lengyelek eltávolítását. A lengyel kommunisták 1944 szeptemberében olyan egyezményeket írtak alá, amelyek lakosságcsereket irányoztak elő Lengyelország és Ukrajna (valamint Belorusszia és Litvánia) között. Az ukrainai lengyelek még jól emlékeztek a közelmúltbeli szovjet uralomra, és most újabb fenyegetéssel kellett szembenézniük az ukrán nacionalisták részéről; így hát minden okuk megvolt arra, hogy részt vegyenek ebben a „repatriálási” akcióban. Mintegy 780 000 lengyelt szállítottak az új határok közötti kommunista Lengyelországba, és körülbelül ugyanennyien érkeztek Belorussziából és Litvániából. 1946 közepéig 1 517 983 lengyel hagyta el a Szovjetuniót, továbbá néhány százezer olyan személy, aki nem jelentkezett a hivatalos szállítmányokba. Közülük mintegy százezren voltak zsidók; a szovjet politika arra irányult, hogy a korábbi Kelet-Lengyelországból mind a lengyel, mind a zsidó etnikumot eltávolítsa, megtartsa viszont a beloruszokat, ukránokat és litvánokat. Körülbelül egymillió lengyel állampolgárt telepítettek le a korábbi Kelet-Németországtól „visszanyert”, most Lengyelország nyugati részét alkotó területeken. Ugyanekkor 1944 és 1946 között 483 009 ukránt szállítottak, legnagyobbbrészt kényszerrel, a kommunista Lengyelországból Ukrajnába.³⁵

Mialatt a szovjet rendszer embereket tologatott ide-oda a határokon át, saját állampolgárait változatlanul táborokba és különleges telepekre szállíttatta. A Gulag új foglyai többnyire azokról a területekről származtak, amelyeket Sztálin 1939-ben német jóváhagyással foglalt el, 1945-ben pedig visszafoglalt. 1944 és 1946 között például 182 543 ukránt deportáltak Ukrajnából a Gulagra. Nem mintha valamilyen bűnt követtek volna el, vagy maguk ukrán nacionalisták lettek volna, pusztán csak azért, mert ukrán nacionalistákkal álltak ro-

konságban vagy ismeretségben. Nagyjából ugyanekkor, 1946-ban és 1947-ben a szovjetek a Vörös Hadsereg 148 079 veteránját küldték a Gulagra a németekkel való együttműködés címén. Soha nem volt több szovjet állampolgár a Gulagon, mint a háborút követő évek folyamán, sőt a táborokban és különleges telepeken sínylődők száma – 1945-től egészen Sztálin haláláig – évről évre emelkedett.³⁶

A kommunista Lengyelországban nem létezett ugyan Gulag, de vezetői 1947-ben „végső megoldást” javasoltak az „ukrán kérdésre”: a megmaradt ukránokat szülőföldjüktől minél messzebbre, de a lengyel határokon belül akarták széttelepíteni. 1947 áprilisa és júliusa között a lengyel rendszer még egy utolsó hadműveletet hajtott végre a területén élő ukránok ellen; ez volt a Visztula-hadművelet. Mintegy 140 660 ukránt vagy ukránnak tartott személyt költöztettek át erőszakkal az ország déli és délkeleti részéről nyugatra és északra, azaz a „visszanyert területekre”, amelyeket a közelmúltig németek laktak. A Visztula-hadműveletnek az volt a rendeltetése, hogy a lengyelországi ukránokat vagy legalább a gyermekeiket a lengyel kultúrához asszimilálja. Ugyanekkor a lengyel haderő lengyel területen legyőzte az ukrán partizánhadsereg, az UPA egységeit. A lengyel földön tartózkodó ukrán nacionalista harcosok kaptak még egy kis haladékot: úgy léphettek fel, mint a deportálás ellen tiltakozó ukránok bajnokai. De mihelyt jóformán valamennyi ukránt sikerült elszállítani, az UPA lengyelországi pozíciója tarthatatlanná vált. Harcosainak egy része nyugatra menekült, mások visszatértek a Szovjetunióba, hogy folytassák küzdelmüket.³⁷

A Visztula-hadműveletet, amelynek eredeti kódneve Kelet-hadművelet volt, teljes egészében lengyel erők hajtották végre. Az országban tartózkodó szovjet erőktől alig kaptak segítséget. Ám a hadművelet első számú kitervelői szovjet ügynökök voltak, és terveiket minden bizonnyal egyeztették Moszkvával. Ezzel egyidejűleg hasonló titkos névvel álcázott hadműveleteket hajtottak végre a szomszédos területeken a szovjetek is. A legnyilvánvalóbb kapcsolat a Nyugat-hadművelet esetében állt fenn, amely Ukrajna Lengyelországgal szomszédos területein zajlott. Amikor a Visztula-hadművelet befejeződött, a szovjetek elrendelték, hogy ukránok jelentős tömegét deportálják Nyugat-Ukrajnából Szibériába és Közép-Ázsiába. 1947 októberében néhány nap alatt 76 192 ukránt szállítottak a Gulagra. Nyugat-Ukrajnában a szovjet különleges erők elképesztően véres összeütközésbe kerültek az UPA-val. Mindkét fél hajmeresztő rémtetteket

követett el: közszemlére tették például az ellenséges harcosok vagy az állítólagos kollaboránsok megcsonkított holttestét. Végül azonban a deportálási technika döntő előnyhöz juttatta a szovjeteket. A Gulag pedig tovább terebélyesedett.³⁸

Az ukrán–lengyel határnál aratott győzelmük után a szovjetek figyelme más, Európával határos területek felé fordult, és hasonló hadműveletekben hasonló eszközökkel dolgoztak. Az 1948 májusában lebonyolított Tavasz-hadművelet keretében 49 331 litvánt deportáltak. A következő év márciusában a Priboj-hadművelet további 31 917 litvánt, 42 149 lettet és 20 173 észtet érintett. A három kis balti államból Sztálin 1941 és 1949 között összesen mintegy 200 000 embert deportált. A többi háromszor (a szovjetek, majd a németek, majd újra a szovjetek által) megszállt, a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre eső területhez hasonlóan a balti államok is úgy léptek be a Szovjetunióba, hogy elitjük zömét, lakosságuknak pedig jelentős részét elvesztették.³⁹

Sztálin alatt a Szovjetunió lassan, fennakadásokkal ugyan, de forradalmi marxista államból hatalmas, soknemzetiségű birodalommal fejlődött, amely marxista ideológiával álcázta magát, és a határokkal meg a kisebbségekkel kapcsolatos, hagyományos biztonsági problémákkal küszködött. Mivelhogy Sztálin megörökölte, fenntartotta és mesterien kezelte a forradalmi évek biztonsági apparátusát, ezek a problémák feloldódhattak az 1937–38-as és az 1940-es rohamszerű nemzetiségi öldöklésekben, valamint azokban a szintén rohamszerű nemzetiségi deportálásokban, amelyek 1930-ban kezdődtek, és Sztálin egész további életét végigkísérték. A háborús deportálások a szovjet deportálási politika újabb keletű vonalába illeszkedtek: az ellenséges osztályok feltételezett képviselőinek hagyományos áttelepítéséről áttértek a homogén nemzetállami társadalmak kialakítását célzó etnikai tisztogatásra.

A háború előtti időszakban a Gulagra való deportálások szándékuk szerint két célt szolgáltak: a szovjet gazdaság növekedését és a szovjet lakosság megrendszabályozását. Az 1930-as években, amikor a szovjetek nagy tömegeket kezdtek deportálni etnikai alapon, a cél az volt, hogy a nemzeti kisebbségeket az érzékeny, határ menti területekről az ország belsejébe költöztessék. Ezek a nemzetiségi deportálások aligha értelmezhetők egyes személyeket érintő spe-

ciális büntetésnek, de változatlanul azon a feltételezésen alapultak, miszerint a deportáltak könnyebben illeszkednek be a szovjet társadalomba, ha elszakítják őket otthonuktól és szülőföldjüktől. A nagy terror nemzetiségi akciói 1937-ben és 1938-ban negyedmillió emberrel végeztek, ugyanakkor százazreket juttattak Szibériába és Kazahsztánba, hogy az állam javára dolgozzanak és jó útra térjenek. Szovjet szemszögből még az elcsatolt lengyel, baltikumi és romániai területekről induló, 1940–41-es deportálások is az osztályharc állomásainak tekinthetők. Katyńban és egyéb kivégzőhelyeken elit családokból származó férfiakat öltek meg, feleségüket, gyermekeiket és szüleiket pedig kiszolgáltatták a kazah sztyeppe kényének-kedvének. Ott aztán nem volt más választás: vagy integrálódnak a szovjet társadalomba, vagy elpusztulnak.

A háború folyamán a náci Németországgal való együttműködés ürügyén Sztálin büntetőakciókkal sújtotta a kiszemelt nemzeti kisebbségeket. 1941-ben és 1942-ben mintegy 900 000 szovjetunióbeli németet és 89 000 finnt deportáltak. Amikor 1943 elején, a sztálingrádi győzelem után a Vörös Hadsereg egyre előrébb nyomult, Sztálin biztonsági főnöke, Lavrentyij Berija azt javasolta: deportáljanak egész népeket a nácikkal való kollaborálás címén. Az érintettek jórészt a Kaukázus és a Krím mozlim nemzetiségei voltak.⁴⁰

Miután a szovjet csapatok visszafoglalták a Kaukázust, Sztálin és Berija bekapcsolta a gépezetet. Egyetlen napon, 1943. november 19-én a szovjetek a teljes karacsáj lakosságot, 69 267 embert Kazahsztánba és Kirgizisztánba deportáltak. Két nap alatt, 1943. december 28-án és 29-én 91 919 kalmüköt indítottak útnak Szibéria felé. Groznijban maga Berija jelent meg, hogy felügyelje a csecsen és ingus népek 1944. február 20-ra időzített deportálását: 120 000 főből álló speciális erők élén 478 479 személyt kutatott fel és telepített ki egyetlen hét alatt. A végrehajtásban jó hasznát vette a háború idején kapott amerikai Studebaker teherautóknak. A cél az volt, hogy egyetlen csecsen vagy ingus se maradjon hátra; így hát a szállításra alkalmatlanokat agyonlőtték. Egész falvakat gyűjtottak fel mindenfelé; némely helyen emberekkel zsúfolt pajtákra is csóvát dobtak. 1944. március 8-án és 9-én, két nap alatt a balkár lakosságot költöztették el; összesen 37 107 fő került Kazahsztánba. 1944 áprilisában, közvetlenül azután, hogy a Vörös Hadsereg behatolt a Krím félszigetre, Berija az összes krími tatár áttelepítésére tett javaslatot, amire Sztálin rábólintott. Három nap alatt, 1944. május 18-a és 20-a között 180 014 embert deportáltak, többségüket Üzbegis-

tánba. Később, de még 1944-ben Berija a mesket törököket is deportáltatta Grúziából – itt 91 095 főnek dőlt el a sorsa.⁴¹

A lényegében folyamatos nemzetiségi tisztogatások közepette az általános politika minden meglepetéstől mentes fejleményének látszik Sztálinnak az az elhatározása, hogy a szovjet–lengyel határvidéken is rendet teremt. Szovjet nézőpontból az ukrán, a baltikumi vagy a lengyel partizánok csak újabb, a perifériákon zűrzavart keltő banditáknak tűntek, akikkel a döntő túlerő és a deportálások nyelvén kell beszélni. Volt azonban egy jelentős különbség. Az 1930-as években deportált kulákok, valamint a nemzeti kisebbségek tagjai messzire kerültek otthonuktól, de továbbra is a Szovjetunióban maradtak; és ugyanez vonatkozott a krími, kaukázusi és baltikumi népcsoportokra is, amelyeket a háború alatt vagy nem sokkal utána deportáltak. 1944 szeptemberében azonban Sztálin úgy döntött, hogy az etnikai egyneműség érdekében lengyeleket (és velük lengyel zsidókat), ukránokat és beloruszokat tologat majd az államhatáron át oda-vissza. Ugyanez a logika érvényesült, sokkal nagyobb méretekben, a lengyelországi németek esetében is.

1944 és 1947 között a szovjet rendszer és a kommunista Lengyelország párhuzamosan, sőt néha közösen sajátos fegyvertényt valósított meg: a szovjet–lengyel határ mindkét oldaláról eltávolították az etnikai kisebbségeket, amelyeknek köszönhetően a határ menti vidékeken addig vegyes nemzetiségű lakosság élt. Egy füst alatt eltávolították az etnikai nacionalistákat is, akik ugyanezért az egyneműségért harcoltak. A kommunisták tehát kisajátították ellenségeik programját. A szovjet uralom lényege az etnikai tisztogatóktól megtisztított etnikai tisztogatás lett.

Sztálin háború utáni etnikai tisztogató hadjáratának központja földrajzilag a háború utáni Lengyelország területe volt. Ebben a hadjáratban elsősorban németek veszítették el otthonaikat. 1947 végéig körülbelül 7,6 millió német hagyta el Lengyelországot, és további hárommilliót telepítettek ki a demokratikus Csehszlovákiából. A háború folyamán mintegy 900 000 volgai németet deportáltak a Szovjetunió más vidékeire. A háború alatt és után otthonuktól megfosztott németek száma meghaladta a 12 milliót.

Ez a hatalmas szám azonban a háború alatti és utáni erőszakos helyváltoztatásoknak csak egy kisebb részét tette ki. Ugyanabban a háború utáni időszakban a szovjet (vagy a kommunista lengyel) hatóságok kétmillió nem német személyt is deportáltak. Ugyanekkor további nyolcmillió főt, többnyire a németek által elhurcolt kényszermunkást küldtek vissza a Szovjetunióba. (Mivel sokan, ha nem a legtöbben, szívesebben maradtak volna, előfordult, hogy némelyeket kétszer is regisztráltak.) A Szovjetunióban és Lengyelországban több mint 12 millió ukrán, lengyel, belorusz és más nemzetiségű személy menekült el vagy kényszerült helyváltoztatásra a háború alatt vagy közvetlenül utána. Ez a szám nem foglalja magában azt a mintegy 10 millió főt, akiket a németek szántszándékkal megöltek: erőszakos halálukat megelőzően a legtöbbszörüknek így vagy úgy el kellett szakadnia otthonától.⁴²

A németek menekülése és deportálása, noha nem munkált benne tömeggyilkos politikai szándék, a háború utáni etnikai tisztogatás legfőbb mozzanatának nevezhető. Mindazokban a polgári konfliktusokban, menekülésekben, deportálásokban és áttelepítésekben, amelyeket 1943 és 1947 között a Vörös Hadsereg újbóli megjelenése idézett elő, mintegy 700 000 német halt meg, miközben elpusztult legalább 150 000 lengyel és talán 250 000 ukrán is. A Kaukázusból, a Krímből, Moldáviából és a balti államokból történt szovjet deportálások közben vagy röviddel utánuk további 300 000 szovjet állampolgár vesztette életét. Amennyiben a litván, lett és észt nacionalistáknak a helyreállított szovjet uralom elleni harcát a deportálással szembeni ellenállásnak tekintjük, úgy az etnikai tisztogatással összefüggő halálozások számát további mintegy százezerrel bővíthetjük.⁴³

Ha viszonyítani akarunk, a teljes német populáció részeként helyváltoztatásra kényszerülő németek százalékos aránya sokkal kisebb volt, mint a kaukázusi és krími népek esetében, amelyeket mind egy szálig deportáltak; ugyanakkor meghaladta a lengyelek, beloruszok, ukránok és baltikumiak megfelelő adatait. Ám ha a németek által kikényszerített háború alatti népességmozgásokat hozzáadjuk azokhoz, amelyeket a háború végén a szovjet megszállás okozott, ez a különbség elenyészik. 1939 és 1947 között a lengyelek, ukránok, beloruszok és baltikumiak éppen akkora (ki kicsivel több, ki kicsivel kevesebb) valószínűséggel kényszerültek helyváltoztatásra, mint a németek. Miközben azonban a szóban forgó többi nép a németek és a szovjetek részéről egyaránt ellenséges politikával nézett szembe, a németek (kevés kivétellel) csak szovjet részről tapasztaltak elnyomást.

A háború utáni időszakban a németek nagyjából ugyanannyi eséllyel veszítették életüket, mint a lengyelek – a másik nagy csoport, amelynek nyugatabbra kellett új otthont keresnie. Ám a németek és a lengyelek halálozásának valószínűsége sokkal kisebb volt, mint az ukránoké, a románoké, a baltikumiaké, illetve a kaukázusi és krími népeké. A németek és a lengyelek kevesebb mint egy a tízhez arányban haltak meg a menekülés, elűzetés vagy deportálás folyamán, illetve közvetlen eredményeként; a baltikumiak és a szovjet állampolgárok esetében ez az arány inkább egy az öthöz volt. Általában elmondható: minél keletebbre esett a deportálás célállomása, és minél közvetlenebb szerepet játszott benne a szovjet hatalom, annál biztosabb volt a halálos kimenetel. Rávilágít erre a németek esete is: a Lengyelországból és Csehszlovákiából elmenekült németek döntő többsége életben maradt, míg a Szovjetunió belől keletre szállítottak igen magas arányban pusztultak el.

Jobban járt az, akit nyugatra küldtek, mint akit keletre; és jobban járt az, akire baráti otthon és szülőföld várt, mint akit egy távoli, idegen szovjet köztársaságba szállítottak. Kedvezőbb életkilátásai voltak annak, aki a lebombázott és háború dúlta, mégis fejlettebb Németországban kötött ki, mint ha a Szovjetunió hatalmas, pusztta területeire vetődött volna, amelyek fejlesztése a deportáltakra várt. És egyértelműen szerencsésnek mondhatta magát az, akit a megszállási övezetek brit és amerikai hatóságai fogadtak, és így nem a kazahsztáni vagy szibériai NKVD fennhatósága alá került.

Sztálin meglehetősen rövid idő, a háborút követő röpké két év alatt teremtetett meg a neki tetsző új Lengyelországot új határai között, és bonyolította le ennek megfelelően a népességmozgatásokat. Úgy tűnhetett, hogy a háború végérvényesen befejeződött, és a Szovjetunió kettős győzelmet aratott: katonai győzelmet a németekkel és szövetségeseikkel szemben, és politikai győzelmet a kommunizmus kelet-európai ellenfelei fölött.

A lengyelek örökön bajkeverő csoportját a Szovjetunióból hazaküldték az új, kommunista Lengyelországba, amely kötődött a Szovjetunióhoz, az új kommunista birodalom horgonyához. Minden jel arra utalt, hogy Lengyelországot

sikerült megregulázni: kétszer rohanták le, kétszer tették ki deportálásoknak és tömeggyilkosságoknak, határait és lakosságának összetételét megváltoztatták, kormányzását egy Moszkvától függő pártra bízták. Németország totális vereséget szenvedett, és súlyosan megalázták. 1938-as területét először megszállási övezetekre osztották, majd öt különböző szuverén államba tagolták: a Német Szövetségi Köztársaságba (Nyugat-Németország), a Német Demokratikus Köztársaságba (Kelet-Németország), Ausztriába, Lengyelországba és a Szovjetunióba (Kalininygrádnál). Japánra az amerikaiak mértek ugyancsak totális vereséget, városait gyújtóbombákkal, majd a legvégén nukleáris fegyverekkel semmisítették meg; az ázsiai kontinensen elfoglalt hatalmi pozíciója odalett. A Sztálint fenyegető hagyományos veszélyek elenyésztek; a japán–lengyel–német bekerítés háború előtti rémálma a múltba veszett.

A második világháborúban több szovjet állampolgár halt meg, mint ahány embert a történelem bármely háborújában bármely nép veszített. Odahaza a szovjet ideológusok a véghetetlen szenvedéseket a sztálini uralom igazolására használták: ez volt a szükséges ár, amelyet a nagy honvédő háború győzedelmes befejezése megkövetelt. A szóban forgó hon egyszerre volt Oroszország és a Szovjetunió; közhírré vált, hogy a háború végén, 1945 májusában Sztálin „a nagy orosz nemzetre” emelte poharát, és fennhangon kijelentette, hogy a háborút az oroszok nyerték meg. Való igaz, hogy a Szovjetunió lakosságának mintegy a fele orosz volt, tehát számszerű értelemben az oroszoknak minden más népnél nagyobb részük volt a győzelemben. Sztálin felfogása mindazonáltal szándékosan megtévesztő volt, lévén hogy a szovjet területen zajló harcokat nem annyira Oroszországban, sokkal inkább Belorussziában és Ukrajnában vívták és vitték sikerre; továbbá a németek több zsidó, belorusz és ukrán civilt öltek meg, mint orosz. A Vörös Hadsereg hatalmas veszteségeit helyi belorusz és ukrán újonccal pótolták, a háború elején csakúgy, mint a háború végén. És ami azt illeti: a később deportált kaukázusi és krími népek fiai nagyobb arányban estek el a Vörös Hadsereg soraiban, mint az oroszok; a zsidó katonákat pedig nagyobb arányban tüntették ki bátorságukért, mint orosz bajtársaikat.

A zsidó tragédia azonban túlnőtt a szovjet háborús tapasztalatok keretein, és ezért veszélyt jelentett a háború utáni szovjet mítoszgyártásra nézve. A németek és a románok mintegy 5,7 millió zsidó polgári személyt gyilkoltak meg, akik közül 1941-ben mintegy 2,6 millióan szovjet állampolgárok voltak. Ez nem

csak annyit jelentett, hogy abszolút értelemben több zsidó civilt öltek meg, mint ahányat bármely más szovjet nemzetiség tagjai közül. Azt is jelentette, hogy a mézszárlás nagyobbik fele a Szovjetunió háború utáni határain túl zajlott le. Sztálinista szemszögből nézve még az is aggasztó volt, ha a szovjet emberek elleni tömeggyilkosságokról tudomást szerez a külvilág, nemhogy a megölt zsidókról. 1939 és 1941 között, amikor a Szovjetunió már bekebelezte Lengyelország egy részét, és a németek még nem támadták meg a Szovjetuniót, a szovjet zsidók elvegyültek a lengyel zsidókkal, akik emlékeztették őket vallási és nyelvi hagyományaikra, nagyszüleik egész világára. Ebben a rövid, de fontos időszakban szovjet és lengyel zsidók együtt éltek – majd a németek bevonulása után együtt is haltak meg. Mivel azonban a megsemmisítés határokon innen és túl a zsidók közös sorsa lett, emlékét nem lehetett a nagy honvédő háború egyik összetevőjévé zsugorítani.

Noha rendszerét Kelet- és Közép-Európa több állama is „átvette”, Sztálint mégis aggasztotta a Nyugattal való érintkezés. A két világháború között a szovjet polgárok valóban elhitték, hogy jobb dolguk van, mint a kapitalista kizsákmányolás alatt sínylődő nyugati tömegeknek. A második világháború után Amerika utolérhetetlen gazdasági világhatalommá nőtt. A Marshall-terv formájában 1947-ben gazdasági segílyt ajánlott azoknak az európai országoknak, amelyek a kereskedelem és a pénzügyi politika alapvető kérdéseiben hajlandók voltak vele együttműködni. Sztálin visszautasíthatta a Marshall-segélyt, és erre kényszeríthette vazallusait is, de nem írhatta ki azokat az ismereteket, amelyekre megannyi szovjet állampolgár a háború folyamán tett szert. Minden egyes hazatérő szovjet katona és kényszermunkás tudta, hogy Európa többi részében, még az olyan viszonylag szegény országokban is, mint Lengyelország és Románia, sokkal magasabb az életszínvonal, mint a Szovjetunióban. Az ukránok olyan országba tértek vissza, ahol ismét éhínség tombolt. A háborút követő két évben mintegy egymillió ember halt éhen. Ukrajna többi részét az a Nyugat-Ukrajna mentette meg a még súlyosabb szenvedésektől, amelynek mezőgazdasági magánszektorát a szovjetek, idő hiányában, még nem kollektivizálták.⁴⁴

Az oroszok megbízhatóbban támasztották alá a háború sztálini legendáját. A moszkvai és a sztálingrádi csata valóban fényes győzelemmel zárult. Az orosz volt a legnagyobb nemzet, az ő nyelvük, az ő kultúrájuk volt túlsúlyban, és köztársaságuk messzebbre esett a Nyugat mindkét megtestesülésétől: az egykor

náci Németországtól éppúgy, mint az egyre magasabbra törekvő Amerikától. Oroszország területe elképesztően nagy: a náci még legmerészebb álmaikban is csak a nyugati egyötödét akarták gyarmatosítani, de legfeljebb az egytizedét kerítették átmenetileg a hatalmukba. Oroszországnak nem kellett hónapokon, sőt éveken át szenvednie a megszállástól, mint a balti államoknak, Belorussziának vagy Ukrajnának. Mindazok, akik Belorussziában és Ukrajnában maradtak, megtapasztalták a németek uralmát; Oroszország lakosságának túlnyomó többsége megmenekült ettől az élménytől. Oroszország sokkal kevesebbet látott a holokausztból, mint Ukrajna vagy Belorusszia, azon egyszerű oknál fogva, hogy a németek később értek oda, és kevesebb zsidót ölhetek meg (mintegy 60 000 főt, a holokauszt áldozatainak nagyjából 1 százalékát). Oroszország ebben az értelemben is kevesebbet élt meg a háborúból.

A háború után az lett a cél, hogy az orosz nemzetet – és persze a többi nemzetet is – elszigeteljék a kulturális fertőzéstől. Az egyik legveszélyesebb bűn, amit értelmiségi elkövethetett, az volt, ha a háborúról vallott felfogása eltért a sztálini értelmezéstől.

A szovjet stílusú kommunizmus kelet-európai győzelme diadalérzetet, ugyanakkor aggodalmat is keltett. A politikai győzelem valóban impozáns volt. 1947-re Albániában, Bulgáriában, Jugoszláviában, Lengyelországban, Magyarországon és Romániában a szovjet segítségnek (de saját iskolázottságuknak, környékességüknek és leleményességüknek) köszönhetően is egyaránt a kommunisták voltak hatalmon. A kommunisták meglehetősen szakértelemmel mozgósították országuk erőforrásait a háború utáni újjáépítés közvetlen feladataira; így történt ez például Varsóban is.

De meddig teremthetett növekedést a gyors iparosítás szovjet modellje olyan országokban, amelyeknek az ipara fejlettebb volt, mint a Szovjetunióé az első öt éves terv idején, és ahol a lakosság magasabb életszínvonalra számított? Meddig fogadhatták el a kelet-európai társadalmak a kommunizmust nemzeti felszabadulásként, amikor kommunista vezetők nyilvánvalóan egy idegen hatalom alattvalói voltak? Hogyan tarthatta fenn Moszkva azt a látszatot, hogy a Nyugat az örök ellenség, amikor minden jel szerint az Egyesült Államok képviselte a jólétet és a szabadságot? Sztálin azt kívánta a maga választotta kelet-európai vezetőktől, hogy teljesítsék utasításait, használják ki a nacionalizmust,

és szigeteljék el népeiket a Nyugattól. Ezt az ideológiai-politikai kombinációt elég nehéz volt sikerre vinni.

A kör négyszögesítése Andrej Zsdanovra, Sztálin új kegyeltjére és propagandafőnökére várt. Neki kellett elméletbe foglalnia, hogy a Szovjetunió fölénye a háború utáni világban is törvényszerű, egyszersmind az ő dolga volt, hogy megvédje az orosz szellem tisztaságát. A szenny éppúgy jöhetett Nyugat-Európából vagy Amerikából, mint a határokat átlépő kultúrák – a zsidó, az ukrán, a lengyel – felől. Zsdanovnak kellett értelmeznie a Szovjetunió és az Egyesült Államok közti új keletű versengést is, mégpedig úgy, hogy a magyarázatot a kelet-európai vezetők is megértsék, és saját országaikban alkalmazni tudják.

1947 szeptemberében az európai kommunista pártok vezetői Lengyelországban gyűltek össze, hogy Zsdanov felvilágosítsa őket az új vonalról. A találkozó színhelye Szklarska Poręba, egy korábbi német üdülőváros volt, amelyet a közelmúltig Schreiberhau néven ismertek. A jelenlévők megtudták, hogy pártjaik mostantól a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájához, rövidített nevén a Kominformhoz tartoznak; Moszkva e szervezet révén hangolja majd össze a többi párt politikáját, és tájékoztatja őket a mindenkori irányvonalról. Az egybegyűlt kommunista vezetők továbbá megtanulhatták, hogy a világ „két táborra”, haladókra és reakciósokra oszlik, és míg az új kelet-európai „népi demokráciák” vezetésére a Szovjetunió hivatott, az Egyesült Államok arra van kárhóztatva, hogy megörökölje az elfajult kapitalizmus valamennyi, a náci Németország által a közelmúltban oly látványosan felvonultatott hibáját. A történelem változhatatlan törvényei mindenesetre szavatolják a haladás erőinek végső győzelmét.⁴⁵

A kommunistáknak nem volt más dolguk, mint hogy eljuttassák a Szovjetunió vezette haladó táborban a rájuk osztott szerepet, és ellenálljanak a kísértésnek, hogy sajátos, nemzeti jellegű különutakon haladjanak a szocializmus felé. Ha így történik, akkor nem lesz semmi baj.

Ekkor érte Zsdanovot az első szívroham, amelyet továbbiak követtek. Mintha mégsem lett volna rendben minden.

Tizenegyedik fejezet

A SZTÁLINI ANTISZEMITIZMUS

1948 januárjában Sztálin megölt egy zsidót. Szolomon Mihoelszt, a Zsidó Antifasiszta Bizottság elnökét, a Moszkvai Jiddis Színház igazgatóját Minszkbe küldték, hogy egy Sztálin-díjra javasolt színdarabról véleményt mondjon. Minszkben meghívta vidéki házába Lavrentyij Canava, a belorusz állami rendőrség főnöke, és kényelmetlenné vált kísérijével együtt meggyilkoltatta. Mihoelszt egy teherautó ütötte el; holttestét ott hagyták egy csöndes utcában.

Minszk alig néhány éve élte át a zsidók ellen elkövetett könyörtelen német tömeggyilkosságokat. Canava, aki nemcsak rendőr, hanem történész is volt, bizonyára érezte a helyzet iróniáját, hogy tudniillik most a szovjetek végeznek egy újabb szovjet zsidóval, és éppen Minszkben. A sokoldalú férfiú ekkoriban fejezte be a belorusz partizánmozgalom történetéről szóló könyvét, amely szóra sem méltatta a zsidók küszködését és különösen brutális üldöztetését a német megszállás alatt. Elkészült egy szovjet történeti munka a zsidó partizánokról is, de azt nem adták ki. A zsidók a háború alatt többet szenvedtek valamenyny minszkinél, de úgy látszott, hiába szabadította fel őket a Vörös Hadsereg, szenvedésük még mindig nem ért véget. És az is nyilvánvalónak látszott, hogy a szovjetunióbeli holokauszt története megíratlan marad.¹

Mihoelsz olyan ügyek mellett állt ki, amelyeket Sztálin kerülni akart. Személyesen ismert több zsidó származású embert Sztálin közvetlen környezetében, többek közt Lazar Kaganovicst, a Politikai Bizottság tagját, valamint két további PB-tag, Vjacseszlav Molotov és Kliment Vorosilov feleségét. E bünt csak tetézte, amikor be akart jutni Sztálinhoz, hogy megbeszélje vele a zsidók sorsát a háború alatt. Vaszilij Grosszmanhoz hasonlóan a háború idején Mihoelsz is tagja volt a Szovjetunió hivatalos Zsidó Antifasiszta Bizottságának, és Sztálin utasítására azon munkálkodott, hogy a szovjet zsidók borzalmas helyzetére felhívja a világ figyelmét – a befolyó adományokat a szovjet háborús erőfeszítések

támogatására szánták. A háború után Mihoelsz úgy érezte, képtelen elviselni, hogy a zsidók tömeges megsemmisítése kihulljon a történelmi emlékezetből, és arra sem volt hajlandó, hogy a kizárólag zsidókat sújtó csapásokat belemossa a szovjet népek általános szenvedéstörténetébe. 1945 szeptemberében, amikor Kijevben előadást tartott, egy hamvakat tartalmazó kristályvázát hozott magával Babij Jarból, és a háború utáni években is nyíltan beszélt a kivégzéshez ásott gödrökről. 1947-ben arra kérte Sztálin propagandafőnökét, Andrej Zsdanovot, hogy engedélyezze egy, a tömeggyilkosságokról szóló, dokumentumokból és személyes visszaemlékezésekből álló gyűjtemény kiadását: A könyvet, amelynek *A szovjet zsidóság fekete könyve* címet adták, Grosszman, Ilja Ehrenburg és mások szerkesztették. Az engedélyt azonban nem kapta meg. A szovjet kultúra zsdanovi korszaka nem vállalhata egy olyan könyv kiadását, amely a háború történetét a zsidók sorsára szűkíti le. A háború utáni Szovjetunióban az emlékül állított obeliszekeken csak ötágú vörös csillag lehetett, Dávid-csillag soha. A Szovjetunió nyugati részén, a háború alatt, majd a háború után újra bekebelezett területeken, ahol nagyjából 1,6 millió zsidó pusztult el, a Lenin-emlékművek talapzatát zsidó sírkövekből faragták ki. A zsinagógát pedig, amelynek falaira a kovei zsidók a búcsúüzeneteiket karcolták, gabonaraktárrá alakították.²

Szvetlana Allilujeva, Sztálin lánya hallotta, ahogy apja és Canava egyeztetik a gyilkosság fedőtörténetét, az „autóbalesetet”. Mihoelsz jelentős személyisége volt a szovjet kultúrának, és politikai kampányolását nem nézték jó szemmel. Sztálin vele szembeni ellenséges magatartásába magánéleti és politikai megfontolások egyaránt belejátszottak. Sztálin idősebb fia, Jakov, aki német fogságban pusztult el, zsidó lányt vett feleségül. Szvetlana első szerelme egy zsidó színész volt, akire Sztálin rásütötte, hogy angol kém, és a Gulagra száműzte. Ezután Szvetlana zsidó férfihöz ment nőül, akit Sztálin zsugorinak és gyávnak minősített, és csakhamar ki is erőszakolta a pár válását, hogy a lányát másodjára Zsdanovnak, a szovjet kultúra megtisztítójának a fiával boronálja össze. A frigy némiképp egy királyi dinasztia megalapítására hajazott, amely szigorúan mentes minden zsidó beütéstől. Sztálin bizalmas munkatársai között mindig akadtak zsidók, élükön Kaganovicsal. Most azonban, ahogy a diktátor a hetvenedik életéhez közeledett, és óhatatlanul mindinkább foglalkoztatták az utódlás gondjai, a zsidókhoz való viszonya szemlátomást megváltozott.³

Mihoelsz halála után az állambiztonsági minisztériumra (röviden: MGB) átkeresztelt politikai rendőrség visszamenőleg megtalálta az okot, amiért a gyilkosság a Szovjetunió érdekében állt: „zsidó nacionalizmus” – hangzott a bűvös hívószó. Viktor Abakumov, az MGB feje 1948 márciusában megállapította, hogy Mihoelsz zsidó nacionalista volt, aki veszélyes amerikaiakkal tartott kapcsolatot. A szovjet normák szerint ebből igazán könnyű volt bűnügyet fabrikálni. Mihoelszt mint a Zsidó Antifasiszta Bizottság tagját a háború alatt azzal bízta meg a szovjet vezetés, hogy hasson a zsidók nemzeti érzelmeire. 1943-ban a művész az Egyesült Államokba utazott pénzgyűjtő körútra, és ott rokonszenvvel nyilatkozott a cionizmusról. Merő véletlenségből a gépe néhány órát egy palesztinai kifutópályán időzött, és Mihoelsz, ahogy erről maga beszámolt, belecsókolt a Szentföld levegőjébe. 1944 februárjában a művész csatlakozott egy kampányhoz, amely arra irányult, hogy a Krím félszigetet – amelyet 1943 után a szovjetek megtisztítottak állítólagos mozlím ellenségeiktől – „zsidó szocialista köztársasággá” tegyék. A Fekete-tengerbe nyúló félsziget a Szovjetunió tengeri határvidéke volt. A terv, hogy a szovjet zsidók otthonává legyen, már többször felmerült, és az elképzelést az amerikai zsidóság néhány kiemelkedő képviselője is támogatta. Sztálinnak azonban jobban megfelelt a szovjet megoldás: Birobidzsán, a zsidó autonóm körzet, valahol a messzi Távol-Keleten.⁴

Mivel a második világháború egész Kelet-Európában, a Szovjetunióban csakúgy, mint az új csatlós államokban, az emberek központi élménye volt, ebben az új, kommunista Európában mindenkinek meg kellett értenie, hogy az orosz nemzet küzdelmei és szenvedései senki máséihoz nem foghatók. Az oroszok az első számú győztesek és az első számú áldozatok, most és mindörökké. Oroszország szívét, a drága orosz földet azonban meg kell védeni a veszedelmes Nyugattól; nos, ez a feladat a többi szovjet köztársaságra és az új kelet-európai csatlós államokra várt. Nyilvánvaló volt az ellentmondás: az ütközőzónául kijelölt országok népeinek volt a legkevesebb okuk arra, hogy a magukévá tegyék Oroszország mártíriumának és tisztaságának sztálini szólamait. Különösen nehéz volt ezt elérni Észtországban, Lettországban és Litvániában, ahol a második világháború szovjet megszállással kezdődött, és szovjet megszállással ért véget. De nem volt könnyű dió Nyugat-Ukrajna sem, ahol a nacionalista partizánok a háború után még évekig harcoltak a szovjetek ellen. A lengyelek pedig aligha feledkeztek

meg arról, hogy a második világháború kezdetén a szövetséges német és szovjet seregek együtt rohanták le hazájukat.

Ezek a logikai buktatók még súlyosabbnak ígérkeztek a zsidók esetében. Mivel a németek először szovjet zsidókat, majd lengyel zsidókat, végül Európa minden tájáról érkezett zsidókat gyilkoltak, a holokausztot nem lehetett beszorítani egy csak a Szovjetunióval foglalkozó hadtörténetbe – és végképp nem illett volna bele egy olyan elbeszélésbe, amely a szenvedés súlypontját keletebbre, Oroszországba helyezi, ahol viszonylag kevés zsidó pusztult el. Tény, hogy a zsidók a szovjethatalom visszatérését felszabadulásként élik meg (a legtöbben így éreztek), de ebből nem következik, hogy elismerjék: más szovjet állampolgárok náluk többet szenvedtek. A zsidók éppen azért fogadták a Vörös Hadsereget felszabadítóként, mert a németek ki akarták irtani őket. Ez a hála azonban sajátos forrásokból táplálkozott, és nem lehetett automatikusan „átkonvertálni” egy, a nagy honvédő háborúról és Oroszországról szóló politikai legendára. Elvégre a zsidók maguk is harcoltak a Vörös Hadseregben, és nagyobb eséllyel kaptak kitüntetést vitézségükért, mint a szovjet emberek általában.⁵

Az, hogy hány zsidót öltek meg a németek a Szovjetunióban, államtitok volt. Az áldozatok között volt nagyjából egymillió őshonos szovjet zsidó, továbbá mintegy 1,6 millió lengyel, litván és lett zsidó, akik az 1939-es és 1940-es elcsatolások következtében váltak szovjet zsidókká. A románok is elsősorban azokon a területeken öltek zsidókat, amelyek a háború után szovjet fennhatóság alá kerültek. A fenti szám adatok azért voltak olyan kényesek, mert rávilágítottak arra, hogy a zsidók szenvedéstörténete még más szovjet népek szörnyű szenvedéseivel egybevetve is páratlan és rendkívüli. A zsidók a lakosság nem egészen 2 százalékát tették ki, míg az oroszok a lakosság felét alkották, ám a németek az általuk megszállt szovjet területeken több zsidó civilt gyilkoltak meg, mint oroszot. A zsidók önálló kategóriát képviselnek, még akkor is, ha veszteségeiket olyan szláv népekhez mérjük, amelyek többet szenvedtek, mint az oroszok: az ukránokhoz, a beloruszokhoz, a lengyelekhez. Mindezzel a szovjet vezetés is tisztában volt, csakúgy, mint a németek által megszállt területek polgári lakossága. Ám a holokauszt soha nem válhatott a második világháborúról szóló szovjet krónikák részévé.⁶

A meggyilkolt zsidók e döbbenetes számadatai nyugtalanító kérdést vetnek fel: hogyan ölhetek meg a németek a megszállt szovjet területeken ilyen rövid

idő alatt ilyen sok polgári személyt? Ahogy némi háborús tapasztalat birtokában mindenki tudhatta, a német hadseregek gigantikus méretűek voltak, de a hátszágban működő megszálló erőik annál csekélyebbek. A német polgári hatóságok és rendőri erők létszáma nem volt elég ahhoz, hogy a Szovjetunió nyugati területein határozott kormányzási politikát folytassanak, s még kevésbé arra, hogy alapos, végiggondolt tömeggyilkossági politikát hajtsanak végre. A helyi tisztviselők tovább dolgoztak új uraik alatt, odavalósi fiatalok jelentkeztek rendőrnek, és a gettóban mindig akadtak zsidók, akik vállalták a többi zsidó rendőri felügyeletét. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre végrehajtott tömeges kivégzésekben, ilyen vagy amolyan minőségben, több százezer szovjet állampolgár vett részt. (Ami azt illeti, a Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra, a megszállt Lengyelország halálgyáraiban is szovjet állampolgárok látták el az alapvető teendőket, de persze tilos volt szóba hozni, hogy Treblinka, Sobibór és Belzec személyzete szovjet állampolgárok közül került ki.) Az, hogy a németeknek kollaboránsokra volt szükségük, és meg is találták a maguk embereit, nem meglepő. A kollaboráció azonban aláasta a mítoszt az egységbe forrt szovjet lakosságról, amely a gyűlölt fasiszta támadóval szembeszegülve védte a szülőhaza becsületét. A kollaboráció gyakorisága eggyel több okot szolgáltatott arra, hogy a zsidók tömeges megsemmisítése feledésbe merüljön.

A háború alatt a szovjetek és szövetségeseik egyetértettek abban, hogy a háború nem értelmezhető a zsidók felszabadításáért folytatott küzdelemként. A szovjet, lengyel, amerikai és brit vezetés, ki-ki a maga szemszögéből, egyöntetűen úgy vélte: a zsidók szenvedését a legcélszerűbb úgy feltüntetni, mint a minden tekintetben borzalmas német megszállás egyik elemét. Noha a szövetséges vezetők nagyon is tisztában voltak a holokauszt menetével, magát a holokausztot egyikük sem sorolta a náci Németország elleni háború indokai közé, és egyikük sem látta be, miért szenteljen ennek az ügynek különleges figyelmet. Propagandájuk általában is kerülte a zsidókérdés említését. Amikor Sztálin, Churchill és Roosevelt 1943 októberében, Moszkvában „Nyilatkozat a német rémtettekről” címen állásfoglalást tett közzé, a nácik bűnei között megemlégtették „lengyel tisztek tömeges agyonlövését”, amivel Katyúra utaltak, holott azt a bűnt a szovjetek követték el. És hivatkoztak „francia, holland, belga és norvég túsok”, valamint „krétai parasztok” kivégzésére – ám zsidókról nem esett szó. A lengyel és a szovjet „népet” megnevezték ugyan, de a két ország

zsidó kisebbségéről mélyen hallgattak. Amikor a rémtettek szóban forgó összefoglalása napvilágot látott, már több mint ötmillió zsidót lőttek agyon vagy gázosítottak el azért, mert zsidók voltak.⁷

A maga felvilágosultabb formájában a faji gyilkosságok elhallgatásában egyfajta elvi jellegű tévovázás fejeződött ki: a megszólalók nem akarták a magukévá tenni Hitler rasszista világszemléletét. A zsidók nem egyetlen ország állampolgárai – okoskodtak –, tehát ha egy kalap alá veszik őket, az úgy hat, mintha elismernék faji egyívé tartozásukat, vagyis elfogadnák Hitler faji alapú gondolkodását. Kevésbé felvilágosult formájában ez a tartózkodás engedmény volt a népi antiszemitizmusnak, amely a Szovjetunióban, Lengyelországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban nagyon is elharapózott. London és Washington esetében ezt a feszültséget feloldotta az 1945-ös háborús győzelem. Az ő katonáik olyan európai országokat szabadítottak fel, ahol a háború előtt sem élt nagyobb tömegű zsidóság, és a németek egyetlen jelentős halálgyarával sem találkoztak. A háború utáni Nyugat-Európa gazdasági, politikai és katonai együttműködési gyakorlatának viszonylag kevés köze volt a zsidókérdéshez.

Ezzel szemben Sztálin megnövekedett államának a területén rendezték be a németek a legtöbb kivégzőhelyet, és háború utáni birodalmában (a kommunista Lengyelországot is beleértve) működött korábban az összes német halálgyár. Sztálinnak és Politikai Bizottságának a háború után további, a szovjet hatalom visszaállításával szemben kifejtett ellenállással kellett megbirkóznia, és ezzel összefüggésben a zsidók háborús sorsa mind ideológiai, mind politikai értelemben megkerülhetetlenné vált. A Szovjetunió nyugati területein a háború után megnyilvánuló ellenállás két értelemben is a háború folytatásának minősülhetett: a szóban forgó területeket a szovjetek erőszakkal hódították meg, és ugyanitt jelentős tömegek ragadtak ellenük fegyvert. A Baltikumban, Ukrajnában és Lengyelországban sok partizán nyíltan antiszemita volt, és ők továbbra is felhasználták azt a náci taktikát, amely a szovjet hatalmat a zsidósággal azonosította.

Ebben a helyzetben a szovjeteket minden politikai számítás arra ösztönözte, hogy magukat és államukat továbbra is elhatárolják a zsidók szenvedéseitől, sőt nyíltan arra törekedjenek, hogy az antiszemiták ne tegyenek egyenlőséget a szovjet hatalom, illetve a zsidók visszatérése közé. Litvániában, amelyet ismét betagoltak a Szovjetunióba, a szovjet kommunista párt helyi lerakatának

főtitkára a holokauszt során megölt zsidókat „a nemzet fiai” közé sorolta, mint olyan litvánokat, akik a kommunizmusért haltak mártírhálált. Nyíkita Hruscsov, a Politikai Bizottság tagja és az ukrán párt főtitkára még tovább ment. Neki kellett felvennie a harcot az ukrán nacionalistákkal az egykori Délkelet-Lengyelországban, ahol a háború előtt népes zsidó és lengyel közösség élt. A zsidókat megölték a németek, a lengyeleket deportálták a szovjetek. Hruscsov azt akarta, hogy az ukránok hálásak legyenek a Szovjetuniónak, amiért országukat a lengyelek rovására „egységessé tették”, és „megtisztították” a lengyel földesuraktól. Mivel tudta, hogy a nacionalisták etnikai tisztaságot akarnak, óvakodott attól, hogy a szovjet hatalom ne ugyanezt a célt képviselje.⁸

Sztálin, aki különösen érzékeny volt a lakosság hangulatára, úgy szeretne volna értelmezni a háborút, hogy az hízelegjen az oroszoknak, egyszersmind marginalizálja a zsidókat (és tulajdonképpen a Szovjetunió összes többi népét). A nagy honvédő háború egész koncepciója abból indult ki, hogy a háború 1941-ben kezdődött, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, nem pedig 1939-ben, amikor Németország és a Szovjetunió együtt támadta meg Lengyelországot. Más szóval a szovjet agresszió keretében 1939-ben bekebelezett területeket a hivatalos verzió úgy tüntette fel, mintha valamilyen úton-módon mindig is szovjet fennhatóság alatt lettek volna, és Sztálin nem hadizsákmányként kaparintotta volna meg őket abban a háborúban, amelyet Hitler az ő segítségével robbantott ki. Ellenkező esetben ugyanis a Szovjetunió egyike lenne a háborút elindító két agresszornak, ez pedig nyilvánvalóan elfogadhatatlan lett volna.

A háborúval kapcsolatos szovjet állásfoglalások nem tárgyalhatták a háború egyik központi tényét, miszerint a német és a szovjet megszállás együtt rosszabb volt, mint amilyen a német megszállás egymagában lett volna. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre élők, akik egy német és két szovjet megszállást éltek át, többet szenvedtek, mint bármely más európai régió polgárai. Szovjet szemszögből az övezetben előfordult valamennyi halálesetet egyszerűen oda lehetett sorolni a szovjet veszteségekhez, holott a szóban forgó áldozatok haláluk előtt csak néhány hónappal lettek szovjet állampolgárok, továbbá jelentős részüket nem az SS, hanem az NKVD tette el láb alól. Ekként a lengyel, román, litván, belorusz és ukrán áldozatok sorsa – amelyért nemritkán nem a német, hanem a szovjet erők voltak felelősek – arra szolgált, hogy még inkább kidomborítsa a Szovjetunió (vagy, ha valaki jól odafigyelt, Oroszország) tragédiáját.

A szovjet zsidók legnagyobb veszteségei a Szovjetunió által lerohant területekhez fűződtek. A meggyilkolt zsidók lengyel, román és baltikumi állampolgárok voltak, akik Lengyelország esetében csak huszonegy hónappal, Északkelet-Románia és a Baltikum esetében mindössze tizenkét hónappal a német támadás előtt, erőszakkal kerültek szovjet ellenőrzés alá. A háborúban azok a szovjet állampolgárok szenvedték a legtöbbet, akikre közvetlenül a német betörés előtt kényszerítették rá a szovjet uralmat – a szovjet–német szövetség közvetlen következményeként. Ez persze roppant kínos volt. A háború történetének 1941-ben kellett kezdődnie, és a szóban forgó népek csakis „békés szovjet állampolgárok” lehettek.

Amikor Hitler elárulta Sztálint, és 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót, az Einsatzgruppék elsőnek a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre eső, a szovjetek által frissen meghódított területek zsidóságát érték el. Ezeket az embereket a szovjet sajtó megóvta attól, hogy tisztában legyenek a németek 1939-ben és 1940-ben követett zsidóügyi politikájával; és mert Sztálin nem volt hajlandó hinni a német támadásban, a leendő áldozatoknak idejük sem maradt arra, hogy elmeneküljenek. 1939 és 1941 között, amikor Sztálin és Hitler szövetségeseek voltak, ezek az emberek a megnövekedett Szovjetunióban éltek át a terrort és a deportálásokat, majd a szövetség felbomlása után a német erők prédájává lettek. Ennek a meglehetősen szűk zónának a zsidóságából került ki a holokauszt áldozatainak több mint egynegyede.

A háború sztálini koncepciója csak akkor kerekedhetett felül, ha a tényre, miszerint e háború első számú áldozatai a zsidók voltak, feledés borul. Ugyancsak feledésre volt ítélve két további tény is: az, hogy 1939-ben, amikor a háború kitört, a Szovjetunió és a náci Németország szövetségeseek voltak, valamint hogy 1941-ben a Szovjetunió nem volt felkészülve a német támadásra. A zsidók kiirtása nemcsak önmagában volt kellemetlen emlék – további nem kívánatos emlékeket is felidézett. El kellett felejteni.

A második világháború után a szovjet vezetés sokkal nehezebben birkózott meg a szovjet állampolgárok gondolkodásának ellenőrzésével. Bár a cenzúra apparátusa fennmaradt, túl sokan ismerkedtek meg a Szovjetunió túl élettél,

semhogy elhiggyék: a szovjet normákon kívül nincsenek más normák, és nincs jobb élet, mint a szovjet élet. A háborút nem lehetett sem a szovjet, sem az orosz határok közé beszorítani: túl sok más népet is érintett, és következményei nemcsak egy-egy országot, hanem az egész világot is átalakították. Izrael Állam megalakulása például végképp lehetetlenné tette, hogy a Szovjetunió fenntartsa a zsidók sorsát illető politikai amnéziáját. Az országban még a holokauszt után is több zsidó élt, mint Palesztinában, ám mégis az utóbbi vált a zsidók nemzeti otthonává. Ha pedig a zsidóknak nemzeti államuk lesz, ez vajon a brit imperializmusra mér csapást, s ezért támogatni kell, avagy a szovjet zsidók lojalitását teszi próbára, s ezért inkább félni kell tőle?

Kezdetben úgy tetszett, a Szovjetunió arra számít, hogy Izraelből a Szovjetunióval baráti viszonyt fenntartó szocialista állam lesz: a kommunista blokk olyan segítséget nyújtott Izraelnek, amilyenre más nem lett volna képes. 1947 második felében mintegy hetvenezer lengyel zsidó vándorolhatott ki Izraelbe; sokukat alig valamivel korábban telepítették át a Szovjetunióból Lengyelországba. 1948 májusában az ENSZ (többek között a szovjetek támogató szavazatával) elismerte Izrael Államot, amelyet azonban szomszédai csakhamar megtámadtak. A születőben lévő izraeli hadsereg megvédte magát, és tucatnyi esetben több területet megtisztított az araboktól. A lengyelek saját földjükön képezték ki zsidó katonákat, majd Palesztinába küldték őket. A csehszlovákok fegyvereket szállítottak. Amint azt Arthur Koestler megjegyezte, a fegyverszállítmányok „hálára készítették a zsidókat a Szovjetunió iránt”.¹⁰

Sztálin mindazonáltal 1948 végén megállapította, hogy a zsidóknak nagyobb befolyásuk van a szovjet államra, mint a szovjeteknek a zsidóra. Moszkvában, sőt még Sztálin környezetében is érzékelhető volt az Izrael iránti spontán lelkesedés. A moszkvaiak rajongással vették körül az új izraeli nagykövet asszonyt, Golda Meirt, aki Kijevben született és az Egyesült Államokban nevelkedett. A nagy ünnepeket óriási zenebona közepette ülték meg. Húsz év óta nem láttak Moszkvában akkora sokaságot, mint amekkora a zsidó újév (rós hasána) alkalmából összegyűlt. A Korál-zsinagógában és körülötte vagy tízezer zsidó tolongott. Amikor felharsant a sófár, és az emberek megfogadták, hogy „jövőre Jeruzsálemben” találkoznak, eksztatikus volt a hangulat. Polina Zsemcsuzsina, Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos felesége november 7-én, a bolsevik for-

radalom évfordulóján találkozott Golda Meirrel, és biztatta, hogy járjon csak el továbbra is a zsinagógába; s bűnét tetézve ezt jiddisül mondta, mindkettőjük szüleinek nyelvén. Ezen a paranoiás helyszínen így kapott hangot a határokat nem ismerő zsidó nemzeti egység... Többen hallották, amint Jekatyerina Gorbman, egy másik politikai bizottsági tag, Kliment Vorosilov felesége felkiált: „Most már nekünk is van hazánk!”¹¹

1948 végén és 1949 elején a szovjet közéletben egyre erősebb antiszemita hangokat lehetett hallani. Az új vonalat közvetve, de felismerhetően a *Pravda* jelölte ki 1949. január 28-án. Egy, a „hazafiatlan színikritikusokról” mint a „hazátlan kozmopolitizmus hordozóiról” szóló cikk nyomán az értelmiségi tevékenység valamennyi ágában leleplező kampány indult zsidó személyiségek ellen. A *Pravda* március elején elbocsátotta zsidó munkatársait. A Vörös Hadsereg zsidó tisztjeit lefokozták, a kommunista párt vezető pozícióiból eltávolították a zsidó pártmunkásokat. Az orosz neveken publikáló több tucat zsidó költő és író valódi vagy eredeti nevét zárójelbe téve feltüntették a nevük után. Azokat a zsidó írókat, akik érdeklődést mutattak a jiddis kultúra vagy a holokauszt iránt, letartóztatták. Ahogy Grosszman felidézte: „Úgy látszott, hogy a Szovjetunióban csakis a zsidók hazudnak, fogadnak el csúszópénzt, közömbösek bűnös módon a betegek szenvedései iránt, írnak erkölcstelen könyveket és fércműveket.”^{12*}

1948 novemberében hivatalosan feloszlatták a Zsidó Antifasiszta Bizottságot, és több mint száz zsidó író és aktivistát letartóztattak. Der Nister író például 1949-ben vették őrizetbe, és a rá következő évben rendőri fogságban halt meg. A *Masber család* című regényében ez az író olyan látomást vázol fel a szovjet gyakorlat és a náci minták összeéréséről, amely az adott helyzetben prófétainak hatott: „...súlyosan megrakott tehervonat, egységesen vörös vagonok hosszú sorával, egyforma sebességgel forgó fekete kerekekkel, amelyek mintha meg se mozdulnának...” A zsidókat az egész Szovjetunióban csüggedés fogta el. Az állambiztonsági minisztérium (MGB) jelentésben számolt be az ukrainai zsidók szorongásáról; ezek az emberek felfogták, hogy az új politika a legfelső helyről jön, és aggódtak, mivel „senki nem tudja megmondani, milyen formát ölt majd”. A német megszállás óta mindössze öt év telt el, s a nagy terror óta is csak tizenegy...¹³

* Vaszilij Grosszman: *Panta rhei* (részlet), Enyedy György fordítása

A szovjet zsidókra ekkoriban két „állandó jelzőt” ragasztottak előszeretettel: vagy „zsidó nacionalisták” voltak, vagy „gyökértelen kozmopoliták”. Bár a két vád látszólag kölcsönösen kizárta egymást, lévén hogy a nacionalisták éppenséggel hangsúlyozták a maguk gyökereit, a sztálini logikának sikerült őket összeegyeztetni. A zsidók azért „kozmpoliták”, mert a szovjet kultúrához és az orosz nyelvhez való kötődésük „őszintétlen”, és ha a Szovjetuniót vagy az orosz nemzetet meg kell védeni a Nyugatról érkező káros áramlatoktól, őrájuk nem lehet számítani. Ebben a beállításban a zsidók eleve az Egyesült Államokhoz vonzódnak, mert – Sztálin meggyőződése szerint – azt hiszik, elég odamenni, és máris meggazdagodnak. A szovjetek, akik saját lakosságukat Studebaker teherautókon deportálták, nagyon is tisztában voltak az amerikai ipar erejével. Az amerikaiak a háború végén Japánban is kimutatták technikai fölényüket (és pusztá kegyetlenségüket), amikor Hirosimára és Nagaszakira ledobták az atombombát.

Amerika hatalma 1948 második felében, a berlini blokád alkalmával is nyilvánvalóvá vált. Németországot még mindig megszállva tartotta a négy győztes hatalom: a szovjetek, az amerikaiak, a britek és a franciák; a szovjet zónában lévő Berlin közös megszállás alatt volt. A nyugati hatalmak bejelentették, hogy az általuk ellenőrzött zónákban Deutschmark néven új német valutát vezetnek be. A szovjetek erre blokád alá helyezték Nyugat-Berlint azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a nyugat-berliniek rá legyenek utalva a szovjet áruellátásra, és így a szovjetek őket is ellenőrizhessék. Az amerikaiak ekkor áttértek az elszigetelt város légi úton való ellátására, holott Moszkva ezt megoldhatatlannak nyilvánította. Az amerikaiak a britekkel karöltve nap mint nap több ezer tonna árut szállítottak légi úton Berlinbe – és 1949 májusában a szovjeteknek fel kellett adniuk a blokádot. Ebben az egyetlen akcióban a nyugati hatalmak részéről egyszerre volt jelen a jó szándék, a gazdagság és az erő. A hidegháború kezdetén Amerika és az amerikaiak megvalósították azt, amire Moszkva egyetlen korábbi vetélytársa sem volt képes: egyetemes és vonzó életfelfogást mutattak be. Célszerűnek látszott az amerikaiakat a náccal együtt egyazon reakciós „tábor” tagjainak minősíteni, de a zsidók (és persze mások is) aligha fogadhatták el ezt az összeboronálást.

A szovjet zsidókat „cionistaáknak” is bélyegezték, mivel, úgy mond, hajlanak arra, hogy Izraelt, a zsidó nemzeti államot pártolják hazájuk, a Szovjetunió he-

lyett. A háború utáni Izrael – akárcsak a háború előtti Lengyelország, Lettország vagy Finnország – nemzetállam volt, amely számíthatott egy, a Szovjetunió belüli diaszpórában élő nemzetiség lojalitására. A két háború között a szovjet politika eleinte támogatta az összes nemzetiség kulturális fejlődését, de később éles fordulatot hajtott végre, és üldözött bizonyos nemzeti kisebbségeket, például a lengyeleket, a letteket meg a finneket. A Szovjetunió képzési és asszimilációs lehetőséget nyújtott a zsidóknak (akárcsak a többi csoportnak), de volt esély arra, hogy ezek a tanult zsidók Izrael megalakulása és az Egyesült Államok sikerei láttán másutt kedvezőbb alternatívát fedeznek majd fel.

A szovjet zsidó egyszerre tűnhetett „gyökértelen kozmopolitának” és „cionistának”, mivel az egyre erősödő szovjet vélemény szerint Izrael amerikai csatlós államnak számított. Ha a zsidó Amerikához vonzódik, megkedvelheti Amerika új kliensét is; ha pedig Izraelhez, akkor Izrael új patrónusát is támogathatja. Akár így, akár úgy, a szovjet zsidók többé nem minősültek a Szovjetunió megbízható állampolgárainak. Sztálin legalábbis így gondolkodhatott.

Most, hogy a zsidóság és a zsidóknak az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatai gyanúsak lettek, Viktor Abakumov, az MGB főnöke törni kezdte a fejét, hogyan tüntethetné fel a megszüntetett Zsidó Antifasiszta Bizottság aktivistáit az amerikai hírszerző szolgálatok ügynökeiként. Bizonyos értelemben nem volt nehéz feladata. A bizottságot éppen azért hozták létre, hogy a szovjet zsidók a világ zsidóságához fordulhassanak, tagjait tehát könnyű volt zsidó nacionalistáknak, egyszersmind kozmopolitáknak nevezni. Ez a logika azonban mégsem igazolható valamiféle tömeges terrorakciót, mondjuk, az 1937–38-as nemzetiségi hadműveletek mintájára. Abakumovot elcsüggesztette, hogy nem kap felülről elég támogatást. Sztálin egyértelmű jóváhagyása nélkül nem vonhatott be az összeesküvésbe valóban fajsúlyos zsidó személyiségeket, s persze tömegeket mozgósító hadműveletre sem gondolhatott.

Az 1937–38-as nemzetiségi hadműveletek idején egyetlen politikai bizottsági tag sem tartozott a megcélzott nemzetiségekhez. A most esedékes zsidóellenes műveletek másmilyennek ígérkeztek. 1949-ben Lazar Kaganovics már nem volt Sztálin legbizalmasabb munkatársa és feltételezett utóda, de még mindig a Politikai Bizottság tagja volt. Ha arról lenne szó, hogy a zsidó nacionalizmus

a legfelső szovjet szervekbe is befurakodott (ahogy ez 1937–38-ban a lengyel nacionalizmussal történt), a leszámolást Kaganoviccsal kellene kezdeni. Sztálin azonban nem tűrt semmilyen vizsgálatot Kaganoviccsal, a Politikai Bizottság egyetlen zsidó tagjával szemben. Ebben az időben a szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának 210 rendes tagja és tagjelöltje közül ötven voltak zsidók – egyikük ellen sem indult vizsgálat.

A zsidó kémek után kutató Abakumov a politikai bizottsági tagok családjához is eljutott. Polina Zsemcsuzsinát, Molotov feleségét 1949 januárjában tartóztatták le. Az asszony tagadta a hazaárulás vádját, Molotov pedig – egész pályája egyetlen lázadó gesztusaként – tartózkodott a felesége bűnösségéről döntő szavazáson. Igaz, később így mentegetőzött: „Súlyosan megbántam, amiért Zsemcsuzsinát, ezt a számomra oly kedves személyt nem tartottam vissza tévedéseitől és a Mihoelszhez hasonló szovjetellenes zsidó nacionalistákkal való kapcsolat felvételétől.” Másnap az asszonyt letartóztatták és kényszymunkára ítélték, Molotov pedig elvált tőle. Polina öt évet töltött kazahsztáni száműzetésben, kulákok között – férje a harmincas években hasonló emberek deportálásában működött közre. A jelek szerint a kulákok most a segítségére voltak, hogy túlélhesse a megpróbáltatást. Molotovot közben felmentették a külügyminiszeri tisztség alól; 1939-ben részben azért kapta meg a tárcát, mert elődjével, Litvinovval ellentétben ő nem volt zsidó, és Sztálinnak akkor olyasvalaki kellett, akivel Hitler hajlandó tárgyalni. Most, 1949-ben pedig azért vesztette el a posztját, mert a felesége zsidó volt.¹⁴

A gyanúsítottak nem voltak különösebben együttműködők. Amikor végre kiválasztottak tizennégy, többé-kevésbé ismeretlen szovjet zsidót, hogy 1952 májusában bíróság elé állítsák őket, a tárgyaláson ilyen esetekben ritkán tapasztalt káosz uralkodott. A nyomozási szakaszban mindössze két vádlott ismerte be bűnösségét az összes vádpontban; a többiek vagy csak egyes vádpontokat fogadtak el, vagy mindet tagadták – a tárgyaláson viszont egytől egyig ártatlannak vallották magukat. A végén még Icik Fefer is megtagadta az együttműködést, holott ő mindvégig rendőrségi besúgó volt, és a tárgyaláson a vád tanújaként jelent meg. A tizennégy vádlott közül tizenhármát 1952 augusztusában halálra ítélték és kivégeztek. A per ugyan precedenst teremtett arra, hogy amerikai kémeknek nyilvánított zsidókat kivégezhessenek, de politikai értéke csekély volt.

A szereplők nem voltak elég ismertek ahhoz, hogy sorsuk nagyobb érdeklődést keltsen, és viselkedésük alkalmatlan volt arra, hogy ügyükben kirakatpert rendezzenek.¹⁵

Ha Sztálin látványos zsidó ügyet akart, másutt kellett keresgélnie.

A kommunista Lengyelország ígéretes helyszínnek tűnt egy antiszemita kirakatperhez, bár ilyenre végül nem került sor. Varsóban a zsidókérdés még érzékenyebb volt, mint Moszkvában. Lengyelország a háború előtt több mint hárommillió zsidónak adott otthont, 1948-ra azonban mint kommunisták vezette, etnikailag homogén nemzetállam szerveződött újjá – és e kommunisták közül néhányan zsidók voltak. A lengyelek nyugaton megkapták a korábbi német tulajdont, a városokban pedig a korábbi zsidó tulajdont, és a lengyel nyelv a maga részéről új szavakat alkotott a „korábban német” és a „korábban zsidó” tulajdon fogalmára. Míg azonban az ukránokat és a németeket elszállították a kommunista Lengyelországból, a zsidókból százezret deportáltak a Szovjetunióból Lengyelországba. A lengyeleknek óhatatlanul feltűnt, hogy a kommunista párt csúcsszervei és biztonsági apparátusa soknemzetiségű maradt, holott magát az országot etnikailag megtisztították. Ugyanígy észrevették azt is, hogy a párt- és titkos szolgálati vezetők között aránytalanul sok a zsidó származású. Azokban a zsidókban, akik a háború után saját jószántukból Lengyelországban maradtak, küldetéstudat buzgott: hitték, hogy az ország átalakítása a közjót szolgálja.¹⁶

Lengyelország ötszáz éven át volt az európai zsidók életének központja; most azonban úgy tűnt, ezeknek az időknek vége. Lengyelország háború előtti zsidó lakosságának mintegy 90 százalékát a háborúban megölték, és a lengyel zsidó túlélők zöme a háborút követő években elhagyta hazáját. Sokan amúgy sem térhettek volna vissza otthonukba, hiszen ezek az otthonok most szovjet földön, az elcsatolt lengyel területeken voltak. A szovjet etnikai tisztogatás keretében az ukránok, beloruszok és litvánok ott maradtak a nevüket viselő szovjet köztársaságokban, míg a zsidóknak és a lengyeleknek Lengyelországba kellett költözniük. A hazatéréssel próbálkozó zsidókat gyakran bizalmatlanság, sőt erőszak fogadta. Egyes lengyelek talán attól is féltek, hogy a zsidók majd visszakövetelik a háború alatt elvesztett tulajdonukat, amelyet lengyelek sajátí-

tottak ki (nemegyszer saját otthonuk elpusztulása után). A zsidókat sok esetben „visszanyert”, azaz kisajátított területre, a korábbi német Sziléziába telepítették, ahol ilyen problémák nem merülhettek fel. Ám még itt is, akárcsak a háború utáni Lengyelország más vidékein, a zsidókat megverték, megölték, vagy olyan súlyosan megfenyegették, hogy a legtöbb túlélő a távozás mellett döntött. Sokat nyomott persze a latban, hogy volt hová menniük: az Egyesült Államokba vagy Izraelbe. Ahhoz azonban, hogy odáig eljussanak, a lengyel zsidóknak először valamelyik németországi hontalantáborba kellett menniük.

A holokauszt túlélőinek önkéntes németországi útja nem nélkülözött némi melabús iróniát, de egyszersmind utolsó szakasza volt egy utazásnak, amelynek egyes állomásait a zsidókra és másokra mért szörnyű szenvedések határozták meg. A németországi hontalantáborokba érkező zsidók igen gyakran Nyugat- és Közép-Lengyelországból származtak. Ezek az emberek 1939-ben a németek elől menekültek vagy 1940-ben a Szovjetunió deportálta őket, és ezután abba a háború utáni Lengyelországba tértek vissza, ahol a helybeliek nem akarták visszaadni a tulajdonukat, és személyesen őket hibáztatták a szovjet uralomért. A háború utáni Lengyelországban nagyon veszélyes volt zsidónak lenni – bár hasonlóan veszélyes volt az ukránok, a németek vagy a lengyelek helyzete is, ha a kommunistaellenes földalatti mozgalomhoz csatlakoztak. Ez utóbbiak általában a hazájukban kívántak maradni. A zsidóknak azonban sajátos okuk volt arra, hogy hazájukban bizonytalanul érezzék magukat: hárommillió hittestvérüket nem is olyan régen gyilkolták le a megszállt Lengyelországban.

A lengyel zsidók Izraelbe és az Egyesült Államokba áramlása még feltűnőbbé tette a zsidó kommunisták szerepét a lengyel politikai életben. A lengyel kommunista rezsimet kettős politikai hátrány terhelte: geopolitikai értelemben nem volt nemzeti, mivel Moszkva politikai támogatásától függött; és nem volt nemzeti etnikai értelemben sem, mivel néhány vezető képviselője (aki a háború időszakát a Szovjetunióban töltötte) zsidó volt.¹⁷

A zsidó származású lengyel kommunisták a hidegháború korai szakaszában, 1948-ban fennálló nemzetközi politikai helyzetnek köszönhették, hogy 1949-ben hatalmi pozícióban lehettek. Olyan okokból, amelyeknek Lengyelországhoz semmiféle, ám a kommunista tömbön belüli jelentős szakadáshoz annál több közülük volt, Sztálin 1948 nyarán nagyobb figyelmet szentelt a többségi

nacionalizmus veszélyének, mint a zsidó „kozmpolitizmus” vagy „cionizmus” kockázatának.

Mivel Sztálin arra törekedett, hogy ellenőrizze és együttműködésre készítse új kommunista szövetségeseit, a moszkvai ideológiai vonal képviselői azonnal felfigyeltek, ha Kelet-Európában valamilyen elhajlást vagy illojális viselkedést észleltek. Sztálin minden bizonnyal észrevette, hogy a kommunista rendszerek vezetőinek most sokkal nehezebb követniük a szovjet vonalat, mint a háború előtt az akkori kommunista pártok első embereinek: ezeknek az elvtársaknak ugyanis most kormányozniuk kellett. Még Sztálinnak is hozzá kellett igazítania a maga ideológiai vonalát az amerikai hatalom realitásaihoz. Ezek a kényes problémák éppen 1948 nyarán léptek előtérbe, így a zsidó származású emberekkel kapcsolatos aggodalmak átmenetileg háttérbe szorultak. Lengyelország szempontjából ez döntően fontos volt, mivel így a zsidó származású kommunisták biztosítva érezhették hatalmukat, és arról is gondoskodtak, hogy antiszemita kirakatperekre náluk ne kerüljön sor.

1948 nyarán Sztálin legkomolyabb kelet-európai problémáját a kommunista Jugoszlávia okozta. Ebben a fontos balkáni országban a kommunisták kötelességszerűen csodálták ugyan a Szovjetuniót, de nem óhajtották alárendelni magukat a szovjet hatalomnak. Joszip Broz Tito, a jugoszláv kommunisták és partizánok vezére szovjet segítség nélkül vette át a hatalmat, háború utáni külpolitikája pedig több vonatkozásban is függetlenítette magát Sztálintól. Egy balkáni föderáció tervéről beszélt még akkor is, amikor Sztálin már ejtette az elgondolást. Támogatta a szomszédos Görögország kommunista forradalmait, holott Sztálin ezt az országot az amerikai és a brit befolyási övezet részének tekintette. Harry Truman elnök a maga 1947 márciusában meghirdetett „doktrínájában” világossá tette, hogy az amerikaiak nem fogják tűrni a kommunizmus görögországi terjeszkedését; Sztálinnak pedig fontosabb volt, hogy európai térhódításait stabilizálja, mintsem hogy további forradalmi kalandokba bonyolódjék. Szemlátomást hitt benne, hogy megbuktathatja Titót, és rá jobban figyelő vezetőket állíthat Jugoszlávia élére.¹⁸

A Tito és Sztálin közti szakítás nagy hatással volt a nemzetközi kommunizmusra. Tito függetlenedése, majd ennek következtében a Kominformból való kizárása a jugoszláv vezetőt a „nemzeti kommunizmus” negatív példájává tette. 1948 áprilisa és szeptembere között Moszkva arra buzdította a csatlós államokat,

hogy foglalkozzanak az állítólagos nacionalista veszéllyel (vagyis a pártvonaltól való „jobboldali elhajlással”), és egyelőre mellőzzék a (zsidó) kozmopolita veszélyt (azaz a „baloldali elhajlást”). Amikor Władysław Gomułka lengyel pártfőtitkár kifogást emelt az új vonal ellen, magára vonta a vádat, miszerint ő is nacionalista „elhajlást” képvisel. 1948 júniusában Andrej Zsdanov utasította Gomułka lengyel kommunista vetélytársait, hogy mozdítsák el a pozíciójából. Jakub Berman, a lengyel Politikai Bizottság tagja elismerte, hogy a lengyel pártot megfertőzte a nemzeti elhajlás, és augusztusban Gomułkát leváltották főtitkári tisztségéből. A hónap végén a párt központi bizottsága előtt kellett önkritikát gyakorolnia.¹⁹

Gomułka valóban nemzeti kommunista volt, és zsidó származású lengyel elvtársai talán joggal tartottak tőle. Ő maga nem volt zsidó (bár a felesége igen), és szemlátomást többet törődött a nem zsidó lengyelek érdekeivel, mint az elvtársai. Ellentétben Jakub Bermannel és több más vezető kommunistával, ő a háború alatt Lengyelországban maradt, következésképpen a moszkvai szovjet vezetés nem ismerte olyan jól, mint azokat az elvtársakat, akik a Szovjetunióba menekültek. Szívesen foglalkozott nemzeti kérdésekkel: ő irányította a németekkel és ukránokkal szembeni etnikai tisztogatást, és személyes felelősséget vállalt a lengyeleknek a „visszanyert” nyugati területeken való letelepítéséért. Odáig ment, hogy a központi bizottság előtt megbírálta a lengyel baloldalt, amiért hagyományai szellemében aránytalanul sokat törődik a zsidókkal.

Gomułka bukása után egy triumvirátus vette át a hatalmat, amely Bolesław Bierutból, Jakub Bermanból és Hilary Mincből állt (a két utóbbi zsidó származású volt). Az új lengyel trojka éppen időben lépett fel, hogy elhárítson egy antiszemita akciót. Annál kellemetlenebbül érintette őket, hogy éppen akkor, amikor meg akarták szilárdítani a hatalmukat, a moszkvai vonal ismét megváltozott. Noha a jobboldali nacionalista elhajlás még létező veszélynek számított, Sztálin leghatározottabb célzásai 1948 őszén már a zsidóknak a kelet-európai kommunista pártokban játszott szerepére irányultak. A szovjet diktátor világossá tette, hogy cionistáknak és kozmopolitáknak nincs helyük ezekben a pártokban. Gomułka valószínűleg előre megérezte, hogy a légkör változóban van, mert decemberben Sztálinhoz fordult. Közölte vele, hogy a lengyel pártvezetésben túl sok a „zsidó elvtárs”, aki „nem érez kötődést a lengyel nemzethez”, ez pedig, Gomułka szerint, a „nemzeti nihilizmus” veszélyével jár, és végső soron elidegeníti a pártot a lengyel társadalomtól.²⁰

Az 1949-es év így sajátos sztálinizmust honosított meg Lengyelországban. A zsidó sztálinisták kezében nagy hatalom összpontosult, mégis két pólus: a moszkvai Sztálin-féle és a lengyel népi antiszemitizmus között őrldtek. Egyik áramlat sem volt olyan erős, hogy megghiúsítsa az uralmukat, de vigyázniuk kellett, nehogy a kettő találkozzon. A zsidó kommunistáknak hangsúlyozniuk kellett: politikai tekintetben olyan erősen azonosulnak a lengyel nemzettel, hogy ez „kioltja” zsidó származásukat, és részükről eleve kizár mindennemű részrehajlást a zsidók javára.

Feltűnően példázta ezt a tendenciát az 1943-as varsói gettófelkelés átértékelése. A holokausztal szembeni zsidó ellenállás legfontosabb megnyilvánulásából kommunisták vezette lengyel nemzeti felkelés lett. Hersz Smolar lengyel-zsidó kommunista, a minszki gettó hőse vállalkozott arra, hogy a nációkkal szembeni zsidó ellenállásból éppen annak zsidó gyökereit tüntesse el. A varsói gettófelkelést Zsdanov kötelező ideológiai fogalmaival írta le: e szerint a gettó is „két táborra” oszlott, egy haladóra és egy reakcióra. Azok, akik Izraelről szónokoltak, most is a reakciós táborhoz tartoznak, éppúgy, mint akkor, és a haladást a kommunisták képviselték, akik fegyvert fogtak. Egészen rendkívüli torzítás volt ez: míg a kommunisták valóban fegyveres ellenállást sürgettek, a baloldali cionisták és a Bund sokkal népszerűbbek voltak a gettó lakói körében, a jobboldali cionistáknak pedig több volt a fegyverük. Smolar tisztogatással fenyegette azokat a zsidó pártmunkásokat, akik nem fogadják el a lengyel nemzeti kommunizmust: „És ha kiderül, hogy vannak köztünk olyanok, akik továbbra is legyekként nyüzsgönek holmi állítólag magasabb rendű és fontosabb zsidó nemzeti célok körül, akkor ezeket a személyeket kitaszítjuk társadalmunkból úgy, ahogy a gettó harcosai is félrelökték a gyávákat és a gyenge akaratókat.”²¹

Minden, a fasizmussal szemben fellépő ellenállást *per definitionem* a kommunisták vezettek; ha nem ők vezették, nem volt ellenállás. Az 1943-as varsói gettófelkelés történetét úgy kellett átírni, mintha a lengyel zsidókat a kommunisták vezették volna – mint ahogy általában is ők vezették, úgymond, a lengyelek ellenállását a nációkkal szemben. A második világháború e politikailag szalonképes történetében a gettóbeli ellenállásnak vajmi kevés köze volt a zsidók tömeges megsemmisítéséhez – annál több a kommunisták hősiességéhez. A hangsúlyoknak ez az alapvető eltolódása elhomályosította mindazt, ami a zsidókkal a háború folyamán történt, mint ahogy a holokauszt is csak a fasizmus egyik

megnyilvánulása volt, semmi több. Ezeket a torzításokat pedig éppen a zsidó származású kommunistáknak kellett kidolgozniuk és terjeszteniük, nehogy az a vád érhesse őket, miszerint inkább zsidó, mint lengyel célokat képviselnek. Ahhoz, hogy lengyelségük hitelesen hangozzék, a zsidó származású kommunistáknak el kellett tüntetniük a történelemből a zsidók zsidó indítékokból fakadt ellenállásának e legfényesebb példáját. Sztálin politikai csapdájába még Hitler helyezte el a csalétket.²²

Mindez a lengyel zsidó sztálinisták önvédelmének részét képezte a sztálini antiszemitizmussal szemben. Ha a zsidó ellenállás hősei hajlandók voltak letagadni Hitler antiszemitizmusának hatását a zsidók életére és politikájára, sőt egyes esetekben még saját ellenállási készségüket és múltjukat is elhallgatták, úgy valóban magas fokú elkötelezettségről tettek bizonyosságot. A sztálinizmus a legnyilvánvalóbb történelmi tények és azok legsürgetőbb személyi konzekvenciáinak tagadását követelte meg, és az 1943-as varsói gettófelkelés kapcsán a lengyel zsidó kommunisták mindkét követelménynek eleget tettek. Ehhez képest a fenti tagadáshoz kapcsolódó, a Honi Hadsereg és az 1944-es varsói felkelés elleni rágalomhadjárat viszonylag egyszerű feladat volt. Mivel itt a kommunisták nem játszottak vezető szerepet, felkelésről eleve nem lehetett szó; és mivel a Honi Hadsereg katonái sem voltak kommunisták, szükségképpen reakciók voltak, és működésük sértette a dolgozó tömegek érdekeit. Egyszóval a lengyel hazafiak, akik a fővárosuk felszabadításáért vívott csatában estek el, alig voltak jobbak Hitler embereinél. A Honi Hadseregből pedig, amely a lengyel kommunistáknál sokkal elszántabban harcolt a németek ellen, „leköpdösött reakciós törpe” lett.²³

1949-ben Jakub Berman mint politikai bizottsági tag egyaránt felelt az ideológiai és a biztonsági ügyekért. A terrort az egyik alapvető sztálini érveléssel indokolta: amikor a forradalom a befejezéséhez közeledik, ellenségei még kétsébeesettebben harcolnak ellene, és ezért az elkötelezett forradalmároknak egyre szélsőségesebb rendszabályokhoz kell folyamodniuk. Berman, mint aki megse hallja a szovjet utasításokat, továbbra is a jobboldali, azaz nemzeti elhajlás ellen lépett fel. A Tito és Sztálin közötti szakítás után senki sem vádolhatta azzal, hogy ne üldözné a nacionalizmust. Ugyanakkor nála többen senki sem tett azért, hogy a lengyelországi német tömeggyilkosságok kiiktatódjának a zsidók emlékeztéből. Berman, akinek számos közvetlen családtagját irtották ki Treblinkában,

erőteljesen képviselte azt a lengyel nemzeti kommunizmust, amely, alig néhány évvel Treblinka után, a gázkamrákat a történelmi felejtés mélyére száműzte.²⁴

A holokauszt számos zsidót vonzott a kommunizmushoz, úgy is mint a szovjet felszabadítók ideológiájához – és most, hogy uralkodhassanak Lengyelország fölött és megbékítsék Sztálint, a zsidó származású kommunista vezetőknek tagadniuk kellett a holokauszt fontosságát. Berman már 1946 decemberében megtette az első komoly lépést ebben az irányban, amikor utasítást adott, hogy a nem zsidó lengyel halottak számát jelentős mértékben emeljék meg, a zsidó halottakét pedig csökkentsék, hogy a számszerű adatok egyenlőek legyenek: mindkét csoportban három-három millió halott. A holokauszt egyszerű politikai ügy lett, méghozzá bonyolult és veszélyes. Mint minden más történelmi eseményt, a holokausztot is „dialektikusan” kellett értelmezni, vagyis hozzá kellett idomítani a sztálini ideológiai vonalhoz és a vezér éppen aktuális politikai kívánságaihoz. Lehet, hogy több zsidó lengyel halt meg, mint nem zsidó, csak-hogy elképzelhető, hogy ez politikailag kényelmetlen; talán okosabb, ha a két szám megegyezik. Aki túlságosan tiszteli a tényeket vagy túlságosan ragaszkodik a méltányossághoz, és emiatt mellőzi az ilyen dialektikus kiigazításokat, nem méltó a kommunista névre. És a gázkamrában megölt családtagokat emlegetni merő kispolgári érzélgősség. A jó kommunista előrenéz, követi Berman példáját, hogy lássa, mennyi igazságra van szükség az adott pillanatban, és ennek megfelelően, kellő határozottsággal cselekedjék. A második világháborúban, éppúgy, mint a hidegháborúban, a haladás erői ütköztek meg a reakciós erőkkal, és ez megkérdőjelezhetetlen volt.²⁵

A rendkívül éles eszű Berman mindenképp inkább értette ezt, és ilyen alapon vont le a logikus következtetéseket. Az általa irányított biztonsági apparátus a Honi Hadsereg olyan tagjait is letartóztatta, akik rendhagyó feladatként zsidókat is mentettek. Ezek az akciók azonban a sztálinista világszemléletről nyomtalanul leperregtek: a zsidók semmivel sem szenvedtek többet, mint bárki más, a Honi Hadsereg katonái pedig semmivel sem különbek a fasisztáknál.

Sztálin szemszögéből Berman legkirívóbb hibája az volt, hogy maga is zsidó (noha iratai lengyel nemzetiségűnek tüntették fel). A szó szoros értelmében ez nem is volt titok: hüpe alatt kötött házasságot. 1949 júliusában a szovjet nagykövet egy Moszkvába küldött jelentésében elpanaszolta, hogy a lengyel vezetés fő posztjain Berman és más zsidók állnak, és a biztonsági apparátust

is zsidók irányítják – ami ugyan túlzás volt, de volt benne igazság. Az 1944 és 1954 közti évtizedben a közbiztonsági minisztérium 450 magas rangú tisztjéből 167 volt származása vagy saját bevallása szerint zsidó; ez 37 százalékot jelentett egy olyan országban, ahol a zsidók még a népesség 1 százalékát sem tették ki. A legtöbb, bár korántsem valamennyi zsidó származású állambiztonsági fő-tiszt személyi dokumentumaiban lengyelnek vallotta magát. De az útlevelekben megadott személyazonosság, még ha a lengyel állammal vagy nemzettel való szinte azonosulást tükrözte is (mint ahogy ez sok esetben igaz is volt), nem tartotta vissza sem a lengyel nép jelentős részét, sem a szovjet vezetést attól, hogy a zsidó származású embereket pusztán zsidónak lássák.²⁶

Berman, a zsidó származású lengyel kommunisták közül a legjelentősebb, eszményi vádlottnak kínálkozott minden elképzelhető antiszemita kirakatperhez – és ezzel ő maga is tökéletesen tisztában volt. Helyzetét tovább rontotta, hogy személyét össze lehetett kapcsolni a kibontakozó hidegháború legdrámább mozzanatának főszereplőivel, az amerikai Field testvérekkel. Noel és Hermann Fieldet ekkor már letartóztatták mint amerikai kémeket: egyiküket Csehszlovákiában, másikukat Lengyelországban. Noel Field amerikai diplomata volt, egyszersmind a szovjet hírszerzés ügynöke is. Baráti viszonyban állt Allen Dullesszal, az amerikai hírszerzés főemberével, aki korábban Bernben vezette az OSS (Stratégiai Szolgálatok Hivatala) irodáját, továbbá a háború után kommunistákat támogató segélyszervezetet is működtetett. 1949-ben Prágába ment, valószínűleg abban a hitben, hogy a szovjetek ismét igényt tartanak a szolgálataira; ezzel szemben letartóztatták. Fivére, Hermann keresni kezdte, mire Varsóban őt is elfogták. Kínvallatás hatására mindketten beismerték, hogy Kelet-Európában szerteágazó kém szervezetet hoztak létre.²⁷

Bár őket magukat soha nem fogták perbe, a Field testvérek állítólagos tevékenysége szolgáltatta a cselekmény fő vonulatát azokhoz a kirakatpercekhez, amelyek ekkoriban az egész kommunista Kelet-Európában zajlottak. Magyarországon például 1949 szeptemberében Rajk László ellen szerveztek kivégzéssel záruló kirakatpert azzal a váddal, hogy Noel Field ügynöke volt. A magyarországi nyomozás állítólag feltárta, hogy Fieldék szervezetének sejtjei a testvéri kommunista országokban is tevékenykednek. Hermann Field történetesen ismerte Berman titkárnőjét, és egy ízben egy Bermannak szóló levelet is átadott neki. A Field testvérek épp azért voltak veszélyesek, mert tényleg sok

kommunistát ismertek, az amerikai hírszerzéssel valóban kapcsolatban álltak, és kínvallatás során bárkit bármivel megvádolhattak. Egy ízben maga Sztálin is faggatta Bermant Fieldről.²⁸

Jakub Bermant összefüggésbe lehetett hozni egy olyan zsidó politikai vonallal is, amely immár tilalmasnak számított. Berman ismerte a Zsidó Antifasiszta Bizottság tagjait: mielőtt Mihoelsz és Fefer 1943-ban az Egyesült Államokba látogatott, találkozott velük. Amellett családjában a lengyelországi zsidó politikai paletta több árnyalata is képviselve volt. Treblinkában megölt fivére a szocialista cionizmus egyik válfajának, a Jobboldali Poale Zionnak volt a tagja. Másik fivére, Adolf, aki túlélte a varsói gettót, a baloldali cionizmus egy másik ágához, a Baloldali Poale Zionhoz tartozott. Adolf Berman a varsói gettóban gyerekek részére szervezett szociális akciókat, a háború után pedig a Lengyel Zsidók Központi Bizottságát vezette. Miközben Lengyelország áttért a kommunizmusra, ő megmaradt baloldali cionistának, abban a meggyőződésben, hogy ezek a politikai álláspontok valamiképpen összehétközhetők.²⁹

1949-ben világhosszá vált, hogy a háború utáni Lengyelországban nincs helye az Adolf Berman-féle személyiségeknek. Mi több, Smolar személy szerint éppen őrá hegyezte ki a reakciós cionizmus elleni kirohanását, amelynek végén azt követelte, hogy távolítsák el a gyáva zsidókat a lengyel társadalomból. Smolar ezzel sztálinista jellegű védekezést szegezett Sztálin ellen: ha Lengyelországban a zsidó kommunisták látványosan elítélik a cionizmust, és hitet tesznek lengyel-ségük mellett, akkor nem vádolhatják őket cionizmussal és kozmopolitizmussal. Mindamellet korántsem volt bizonyos, hogy ez a kategorikus megközelítés megvédheti Jakub Bermant attól, hogy ne vegyék egy kalap alá a testvérével. A sztálini antiszemitizmust személyes hűséggel és elkötelezettséggel nem lehetett egykönnyen lefegyverezni.

Jakub Berman azért maradt életben, mert megvédte barátja és szövetségese, Bolesław Bierut, a lengyel párt főtitkára, egyszersmind az uralkodó triumvirátus „keresztény arca”. Sztálin egyszer megkérdezte tőle: kire van nagyobb szüksége, Bermanra vagy Mincre. Bierut túl okos volt, semhogyan beszéljen ebbe a csapdába. Inkább odaállt Sztálin és Berman közé, amivel nagy kockázatot vállalt. A lengyel kommunisták általában sohasem engedték meg maguknak, hogy olyan durván bánjanak egymással, mint csehszlovák, román vagy magyar elvtársaik. Még a kegyvesztett Gomulát sem kényszerítették megalázó vallomás

aláírására, és bíróság elé sem állították. A negyvenes évek végén hatalmon lévő lengyel kommunisták általában személyes tapasztalatból is tudták, mi történt elvtársaikkal a harmincas években. Sztálinnak akkor is elég volt csupán intenie, mire a lengyel kommunisták kötelességtudóan feljelentgették egymást, ami tömeges kivégzésekhez és végül a párt felbomlásához vezetett. Bár a nagy terrort minden külföldi kommunista megsínylette, a lengyelek sorsa a maga nemében példátlan volt, és talán közrejátszott abban, hogy a lengyel kommunisták bizonyos fokig a szívükön viselték legközelebbi elvtársaik életben maradását.³⁰

Amikor a Szovjetunió felől egyre fokozódott a nyomás, Berman 1950-ben végre hozzájárult, hogy a biztonsági szervek áttérjenek a zsidóellenes vonalra. A lengyel zsidókra mint esetleges amerikai vagy izraeli kémekre többszörös gyanú vetült. Volt a dologban valami visszásság, hiszen a lengyel zsidók elleni vádak nem egyszerszer más lengyel zsidók fogalmazták. A lengyel biztonsági apparátusból is jó néhány zsidó tisztet zártak ki. Mivel ez esetben is zsidók távolítottak el más zsidókat, az apparátus illetékes osztályát nem hivatalosan „önmegsemmisítő hivatalnak” nevezték. Az osztályt Józef Światło vezette, akinek a nővére 1947-ben kivándorolt Palesztinába.³¹

Berman, Minc és Bierut azonban kitartottak, és rendületlenül biztosították a tamáskodó társadalmat meg a kételkedő Sztálint arról, hogy ők igazi lengyelek, igazi kommunisták és igazi hazafiak. Habár ezekben az években a zsidókat, a kommunistákat és mindenki mást is a holokauszt emlékének elfojtására kényszerítettek, Lengyelországban ekkoriban nem folyt nyilvános kampány a cionisták és kozmopoliták ellen. Berman ezenközben engedményeket tett, és barátja, Bierut lojalitására támaszkodott, de mindvégig fenntartotta, hogy Lengyelországban a legfőbb veszély nem a zsidók nemzeti elhajlása, hanem a lengyeleké. Amikor 1951 júliusában Gomulát végül mégiscsak letartóztatták, a két biztonsági tiszt, aki érte jött, zsidó származású volt – és ezt minden bizonnyal Gomulka is tudta.

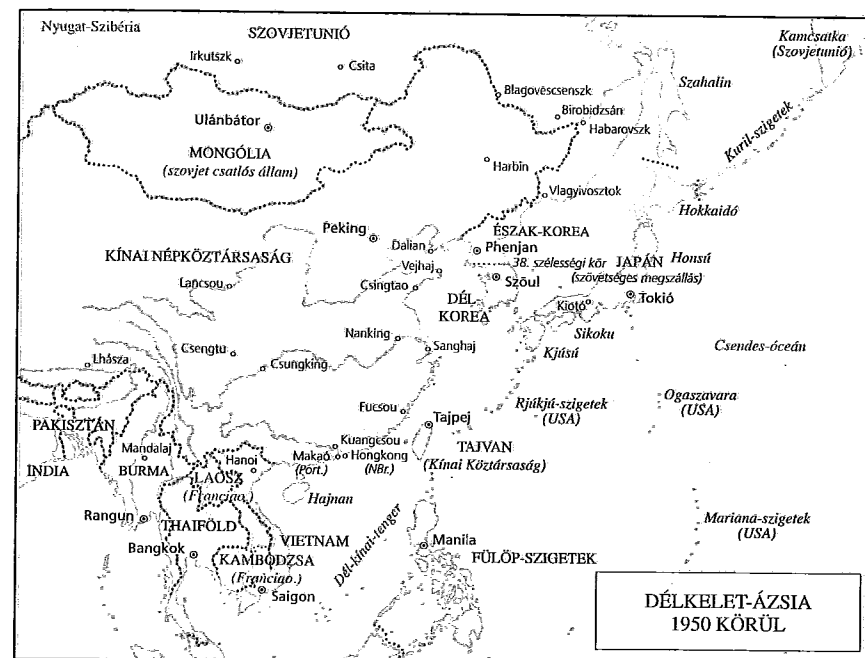

1950 és 1952 között, mialatt a lengyelek taktikáztak, a hidegháború katonai összeütközésbe csapott át. A koreai háború tovább élezte Sztálin aggodalmait Amerika növekvő ereje láttán.

Az ötvenes évek elején a Szovjetunió helyzete látszólag sokkal szilárdabb volt, mint a háború előtt. Mindhárom hatalom, amelyet Sztálin a Szovjetunió bekerítésével gyanúsított, azaz Németország, Lengyelország és Japán, jelentősen meggyengült. Lengyelországból szovjet csatlós állam lett, amelynek hadügyminiszteri posztját egy szovjet tiszt töltötte be. A szovjet csapatok bevonultak Berlinbe, és ott is maradtak. 1949 októberében Németország szovjet megszállási zónája Német Demokratikus Köztársaság néven újabb, kommunisták vezette szovjet csatlós állammá alakult. Kelet-Poroszországot, a Balti-tenger partján elterülő korábbi német régiót felosztották a Szovjetunió és a kommunista Lengyelország között. Japánt, az 1930-as évek nagy veszélyforrását, megverték és lefegyverezték. Igaz, ez esetben a Szovjetunió nem járult hozzá a győzelemhez, és így a megszállásból is csak csekély mértékben vette ki a részét. Az amerikaiak katonai bázisokat építettek Japánban, és az ország lakóit baseballozni taníttatták.³²

Japán még legyőzött is megváltoztatta Kelet-Ázsia politikai arculatát. Kína elleni 1937-es támadása végső soron csak a kínai kommunistáknak használt. 1944-ben viszont sikeres szárazföldi offenzívát indított a kínai nacionalista kormány ellen. Ez ugyan nem változtatott a háború kimenetelén, de a nacionalista rendszert végzetesen meggyengítette. Miután Japán kapitulált, a kínai szárazföldről is visszavonta erőit. Ekkor beköszöntött a kínai kommunisták nagy pillanata, mint ahogy harminc évvel korábban az orosz kommunistáké. Japán a második világháborúban ugyanazt a szerepet játszotta, mint az első világháborúban Németország: mivel saját magának nem harcolhatott ki egy nagy birodalmat, közreműködött abban, hogy a szomszédságában kommunista forradalom törjön ki. 1949 októberében kikiáltották a Kínai Népköztársaságot.³³

Noha Washingtonban a kínai kommunizmust a kommunista világforradalom újabb állomásának tekintették, Sztálin öröme viszonylagos volt. Mao Ce-tung, a kínai kommunisták vezetője számos kelet-európai kommunistával ellentétben nem tartozott Sztálin személyes partnerei közé. A kínai kommunisták ugyan elfogadták a marxizmus sztálini változatát, Sztálin azonban soha nem gyakorolt személyes ellenőrzést pártjuk fölött; és tudta, hogy Maóban becsvágyó és kiszámíthatatlan vetélytársa támadt. „A kínai csata még nem dőlt el” – jelentette ki. Kelet-ázsiai politikáját most úgy kellett alakítania, hogy a Szovjetunió megtartsa vezető pozícióját a kommunista világban. Ez a törekvés első ízben Korea kapcsán nyilvánult meg, ahol szintén ebben az időben jött létre kommu-

nista állam. Japán, amely 1905 óta uralkodott Koreában, a háború után innen is kivonult. Ettől kezdve a Koreai-félsziget északi részét a Szovjetunió, déli részét az Egyesült Államok tartotta megszállva. 1948-ban az észak-koreai kommunisták kikiáltották a népköztársaságot.³⁴

1950 tavaszán Sztálinnak el kellett döntenie, mit válaszoljon Kim Ir Szen észak-koreai kommunista vezetőnek, aki meg akarta támadni a félsziget déli részét. Sztálin tudta, hogy az amerikaiak felfogása szerint Korea kívül van azon a „körkörös védelmi peremsávon”, amelyet Japánban és a Csendes-óceánon most építenek ki – az amerikai külügyminiszter ugyanis januárban ilyen értelemben nyilatkozott. 1949-ben az amerikai hadsereg ki is vonult Koreából. Sztálin tehát áldását adta Kim Ir Szen háborújára, és szovjet fegyvereket küldött az észak-koreaiaknak, akik 1950. június 25-én be is törtek a déli államba. Sztálin több száz szovjet koreait is elindított Közép-Ázsia szovjet területeiről, hogy együtt harcoljanak az északiakkal – ugyanazokat az embereket, akiket alig tizenhárom évvel korábban az ő parancsára deportáltak.³⁵

A koreai háború nagyon úgy festett, mint a kommunista és a kapitalista világ fegyveres konfrontációja. Az amerikaiak gyorsan és keményen reagáltak:

csapatokat küldtek Japánból és a Csendes-óceán más pontjairól, és sikerült az észak-koreaiakat visszaszorítaniuk az eredeti határ mögé. Szeptemberben Truman elnök jóváhagyta a Nemzetbiztonsági Tanács 68-as számú elemzését (NSC-68). Ez a dokumentum titkos és hivatalos megerősítése volt annak a George Kennan által kigondolt és megfogalmazott, nagyszabású amerikai stratégiának, amely világviszonylatban a kommunizmus féken tartására irányult. Októberben a kínaiak is beavatkoztak az észak-koreaiak oldalán. Az Egyesült Államok és szövetségesei 1952-ig harcoltak Észak-Korea és a kommunista Kína ellen; amerikai tankok szálltak szembe szovjet tankokkal, és amerikai légierő csatázott szovjet vadászgépekkel.

Sztálin minden jel szerint tartott egy átfogóbb, netán kétfrontos háborútól. 1951 januárjában összehívta a kelet-európai csatlós országok vezetőit, és megparancsolta: készítsék fel hadseregüket egy Európában megvívandó háborúra. 1951-ben és 1952-ben a Vörös Hadsereg személyi állománya megkétszereződött.³⁶

Alighanem éppen ekkoriban, azaz 1951-ben és 1952-ben vert gyökeret Sztálin tudatában a meggyőződés, miszerint a szovjet zsidók az Egyesült Államok fedett ügynökei. Berlin dacolt vele, Lengyelországgal nem boldogult, Koreában harcban állt: Sztálin, legalábbis a maga egyre zavarosabb képzelgéseiben, ismét azzal számolt, hogy ellenségei bekerítik. Akárcsak a harmincas, úgy az ötvenes években is elképzelhető volt, hogy a Szovjetuniót egy nemzetközi összeesküvés célpontjának tekintsék, azzal a különbséggel, hogy a manővereket immár nem Berlin, Varsó és Tokió vezérli (a háttérben Londonnal), hanem Washington (a háttérben Londonnal). Sztálin minden jel szerint úgy vélte, hogy a harmadik világháború elkerülhetetlen, és az általa feltételezett közelgő veszélyre reagált, nagyjából úgy, mint a harmincas évek végén.

A nemzetközi helyzet több tekintetben is fenyegetőbbnek tűnhetett, mint annak idején. A nagy gazdasági világválságban legalább elszegényedett a kapitalista világ, ám az ötvenes évek elején úgy látszott, hogy azokban az országokban, amelyeket a nyugati hatalmak szabadítottak fel, gyors gazdasági fellendülés ígérkezik. A harmincas években a kapitalista hatalmak megosztottak voltak, ám 1949 áprilisában a legjelentősebbek közülük új katonai szövetségben, az Észak-atlanti Szerződés Szervezetében, rövidebb nevén a NATO-ban egyesültek.³⁷

1951 júliusában Sztálin meglelte a módját, hogy biztonsági szolgálatait egy, a Szovjetunió belüli, képzeletbeli zsidó összeesküvésre szabadítsa. Az összeesküvés narratívája, ahogy ez az év második felében kiderült, két részből állt: bizonyos, akár zsidóellenesnek is tekinthető oroszok gyilkosság áldozatai lettek; a szovjet biztonsági apparátus pedig fedezte a szóban forgó gyilkosságokat.

A feltételezett áldozatok között volt Alekszandr Scserbakov, az a háborús propagandista, aki azt hirdette, hogy a háború „fő terhé” az orosz nép viselte. Annak idején ő felügyelte a Zsidó Antifasiszta Bizottságot, és Sztálin utasítására bizonyos lapoktól eltávolította a zsidó újságírókat. A másik áldozat Andrej Zsdanov volt, a szovjet kultúra sztálinista tisztogatója, aki megakadályozta *A szovjet zsidóság fekete könyvének* kiadását. Haláluk, úgymond, a zsidó orvosok terrorhullámának volt a nyitánya; az akciósorozat pedig, amelyet természetesen amerikai szponzorok pénzelnék, a szovjet vezetés lemeszárlásával ér majd véget.

Az egyik nyilvánvaló gyilkos Jakov Etinger zsidó orvos volt, aki 1951 márciusában, rendőri őrizetben halt meg. Viktor Abakumov, az MGB vezetője állítólag azért nem jelentette az összeesküvést, mivel maga is részt vett benne; és ő ölte meg szántsándékkal Etingert, nehogy a saját szerepére fény derüljön. Etinger pedig azért nem ismerhette be összes bűnét, mert Abakumov elhallgattatta.³⁸

E hajmeresztő állítások első vázlatát az az Abakumov elleni feljelentés tartalmazta, amelyet Abakumov MGB-beli beosztottja, Mihail Rjumin juttatott el Sztálinhoz. Etinger személye tökéletesen beleillett Sztálin rémálmaiba: az orvost ugyanis nem holmi orvosi összeesküvés vádjával, hanem mint zsidó nacionalistát tartóztatták le. Rjumin a maga ügyes kezdeményezésével sikeresen kötötte össze Sztálin újabb keletű, a zsidó nacionalizmussal szembeni gyanúját a vezér egyik hagyományos rögeszméjével, a fehér köpenyes gyilkosságokkal. Rjumin konkrét állításai természetesen alaptalanok voltak. Scserbakov, orvosai utasítása ellenére, megjelent a győzelem napján rendezett díszszemlén, és az ünnep másnapján hunyt el; mint ahogy Zsdanov sem volt hajlandó pihenni, holott orvosai ezt előírták neki. Ami Etingert, a szóban forgó zsidó orvost illeti, őt nem Abakumov, hanem *Rjumin maga* ölte meg. A „futószalagmódszerként” ismert, véget nem érő kihallgatásokkal halálosan kimerítette áldozatát, holott az orvosok figyelmeztették, hogy ez Etinger életébe kerülhet.³⁹

Rjumin azonban felvetett egy olyan összefüggést, amelyről tudta, hogy elnyeri Sztálin tetszését: a zsidó orvosok terrorját, amely prominens (orosz) kom-

munisták ellen irányul. Ezzel egyértelművé vált a nyomozás iránya: az MGB-t meg kell tisztítani a zsidóktól és lakájaiktól, és további gyilkos zsidó orvosokat kell kézre keríteni. Abakumovot annak rendje-módja szerint 1951. július 4-én letartóztatták, és helyére Rjumin került, aki rögtön neki is látott, hogy megtisztítsa az MGB-t a zsidóktól. Július 11-én a Központi Bizottság elrendelte a további nyomozást „Etinger terrorista tevékenységének” ügyében. Öt nappal később az MGB letartóztatta Szofja Karpaj EKG-specialistát. Ő a nyomozás szempontjából igen fontos személy volt – az egyetlen, még életben lévő zsidó orvos, akit kapcsolatba lehetett hozni egy szovjet vezető halálával. Karpaj doktornő két ízben valóban készített felvételt Zsdanov szív működéséről, és értelmezte a leletet. Ám fogolyként sem volt hajlandó tovább szólni az orvosi gyilkosság meséjét, és azt is megtagadta, hogy másokat befeketítsen.⁴⁰

Az ügy gyöngye lábakon állt. De zsidó összeesküvésekre utaló további bizonyítékokat máshonnan is lehetett keríteni.

Ha Lengyelország nem vállalkozik antiszemita kirakatperekre, majd megteszi egy másik szovjet csatlós állam: a kommunista Csehszlovákia. Egy héttel Szofja Karpaj letartóztatása után, 1951. július 23-án Sztálin jelezte Klement Gottwaldnak, Csehszlovákia kommunista elnökének: jól tenné, ha megszabadulna közeli munkatársától, Rudolf Slánskýtól, aki szemmel láthatóan a „zsidó polgári nacionalizmust” képviseli. Szeptember 6-án Slánskýt elmozdították pártfőtitkári tisztségéből.⁴¹

A volt főtitkár leplezetlen moszkvai kegyvesztettsége valódi összeesküvési és kémügyre teremtett alkalmat, vagy legalábbis egy ilyen jellegű elvetélt kísérletre. Az amerikai hírszerzés szolgálatában álló csehek felfigyeltek rá, hogy 1951. július 31-én Moszkva nem gratulált Slánský 50. születésnapjára. A szóban forgó hírszerzők ekkor arra biztatták a politikust, hogy disszidáljon, majd november elején levélben menedékjogot ajánlottak neki Nyugaton. A levél átadásával megbízott futár valójában kettős ügynök volt, aki a kommunista csehszlovák biztonsági szerveknek is dolgozott. A levelet feljebbvalóinak adta át, akik megmutatták a szovjeteknek. 1951. november 11-én Sztálin személyes megbízottat küldött Gottwaldhoz, követelve Slánský azonnali letartóztatását.

Bár a levelet sem Slánský, sem Gottwald nem látta, utóbbi a jelek szerint úgy érezte, nincs más választása. Slánskýt november 24-én letartóztatták, és egy teljes éven át vallatták.⁴²

A Slánský-ügy látványos végeredményt hozott: igazi sztálinista csehszlovák kirakatper állt össze az 1936-os szovjet minta alapján, rajta egy réteg szemérmetlen antiszemita mázzal. Noha az 1936-os szovjet kirakatperek több rangos áldozata zsidó volt, a bíróság nem foglalkozott a zsidóságukkal. Prágában a tizennégy vádlott közül tizenegyen zsidó származásúak voltak, és ezt a jegyzőkönyv fel is tüntette. A *kozopolita* szót úgy használták mint közismert jogi fogalmat. 1952. november 20-án Slánský jószérével egy politikai szeánsz alaphangját ütötte meg, amikor felidézte azon kommunisták szellemét, akik előtte mentek a halálba: „Teljes mértékben elismerem bűnösségemet, és becsületesen, az igazságnak megfelelően kívánok számot adni minden tettemről és minden bűnről, amelyet elkövettem.” Nyilvánvaló volt, hogy betanult és elpróbált szöveget ad elő. A tárgyalás folyamán egy ízben olyan kérdésre felelt, amelyet az ügyész elfelejtett feltenni.⁴³

Slánský olyan összeesküvésről tett vallomást, amely a korszak kötelező rögzeszméinek egész skáláját átfogta: szerepeltek benne titóisták, cionisták, szabadkőművesek és amerikai hírszerző tisztek, akik csak zsidókat szerveztek be. Saját bűnei között szerepelt többek között egy terv is Gottwald orvosi segítséggel végrehajtandó meggyilkolására. Rudolf Margoliusnak, egy másik vádlottnak az volt a dolga, hogy leleplezze a szüleit, akik Auschwitzban pusztultak el. Akár a nagy terror idején, a különböző ármányokat egy „központ” hangolta össze, amelyet adott esetben „Államellenes Összeesküvési Központnak” hívtak. Mind a tizennégy vádlott halálbüntetést kért a maga számára, és tizenegynek teljesült is az óhaja. Amikor 1952. december 3-án a kötelet Slánský nyakába hurokolták, köszönetet mondott a hóhérnak, és megjegyezte: „Azt kapom, amit érdemlek.” A tizenegy kivégzett holttestét elhamvasztották; hamvaikkal később kátyút tömtek be.⁴⁴

Ilyen időkben igazán nem látszott képtelenségnek, hogy a szovjet zsidók is megkapják a maguk nyilvános perét. 1952 augusztusában tizenhárom szovjet

állampolgárt végeztek ki Moszkvában az Egyesült Államok érdekében folytatott kémkedés címén; a vád nem megbízható információkon, hanem a vádlottak állítólagos kozmopolitizmusán és cionista meggyőződésén alapult. Ezeket az embereket kínzással kicsikart vallomásaik segítségével tüntették fel zsidó nacionalistáknak és amerikai kémeknek, majd ügyükben titkos tárgyalást tartottak. 1952 decemberében Prágában végeztek ki tizenegy csehszlovák állampolgárt, de nyilvános tárgyalás után, amely a nagy terror tárgyalásaira emlékeztetett. Immár a lengyel rezsim is hozzálátott, hogy embereket tartóztasson le Izrael javára végzett kémkedés vádjával.⁴⁵

1952 őszén újabb szovjet orvosok ügyében folyt vizsgálat. Zsdanovhoz és Scserbakovhoz egyiküknek sem volt köze, viszont kezeltek más szovjet és külföldi kommunista méltóságokat, közvetlenül azok halála előtt. Az egyik gyanúsított magának Sztálinnak volt a háziorvosa, aki 1952 elején azt javasolta a diktátornak, hogy vonuljon nyugdíjba. Sztálin határozott és többször megismételt kívánságára ezeket az embereket borzalmasan megverték, és ennek hatására néhányan elő is álltak a megfelelő írásos vallomással. Miron Vovszi, aki történetesen Szolomon Mihoelsz unokatestvére volt, a sztálinista robotember nyelvéen így vallott: „Mindent átgondolva arra a következtetésre jutottam, hogy bármily undorító bűnököt követtem is el, fel kell tárnom a vizsgálat számára a szörnyű igazságot aljas tetteimről, amelyeket azért követtem el, hogy a Szovjetunió meghatározott, vezető állású állami dolgozóinak egészségét aláássam, és életüket megrövidítsem.”⁴⁶

Miután ezek a vallomások elkészültek, az öregedő diktátor nem akart várni. Sztálin általában jó előre kidolgozta tervét, mielőtt lesújtott, de úgy tűnt, ezúttal sürgeti az idő. 1952. december 4-én, a Slánský kivégzését követő napon, a szovjet Központi Bizottság előtt feltárult egy „orvosi összeesküvés”, amelyben „zsidó nemzetiségűek” játszották a fő szerepet. Az egyik cselszövő, Sztálin személyi orvosa történetesen orosz volt; a zsidó származást az érintettek neve után gondosan feltüntették. Sztálin megtalálta a módját, hogy eltegye láb alól a saját orvosát – azt az embert, aki azt ajánlotta, vessen véget politikai pályafutásának. Más jelek is arról árulkodtak, hogy politikai gondjai összefonódtak személyes félelmeivel. A szó szoros értelmében belekapaszkodott a lányába, Szvetlanába, akit a 73. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen, 1952. december 21-én táncba vitt.⁴⁷

Szinte úgy tetszett: Sztálin a saját halálára készül. A kommunista nem hihet a lélek halhatatlanságában, de a történelemben hinnie kell. A történelem a terelési módok változásában és a proletariátus felemelkedésében mutatkozik meg, tükröződik a kommunista pártban és a sztálini értelmezésben – tehát valójában Sztálin akarata formálja. Ha az élet semmi más, mint társadalmi képződmény, akkor ez talán a halálról is elmondható, és ez esetben a bátran és kreatív módon alkalmazott dialektika mindent visszafordíthat. Az orvosok inkább előidézik a halált, semmint késleltetnék, márpedig az az ember, aki a közeledő halálra figyelmeztet, nem tanácsadó, hanem gyilkos. Az a fő, hogy megfelelő alakítást nyújtunk. Szolomon Mihoelsz legjobb szerepe a Lear király volt – az uralkodóé, aki balgaságában túl hamar adja át a hatalmat, és az utódait is hibásan jelöli ki. Mihoelszt, a tehetetlenség és a hatalomvesztés kísértetét sikerült elűzni. Bizonyára ugyanígy el lehetne űzni népét is, a zsidókat, és mindazt, amit képviselnek: a Szovjetunió bemocskolásának, a második világháború átértelmezésének, a jövő megrontásának veszélyét.⁴⁸

A 73 éves, beteg ember senkire sem hallgatott, csak önmagára. 1952 decemberében kijelentette, hogy „minden zsidó nacionalista és az amerikai hírszerzés ügynöke” – ami még az ő mércéjével mérve is paranoiás állítás volt. A zsidók, közölte még ugyanebben a hónapban, „azt hiszik, hogy népüket az Egyesült Államok mentette meg”. Ez az újsütetű legenda még meg sem született, de az állítás nem volt teljesen alaptalan. Sztálin a rá jellemző éleslátással helyesen érzett rá a hidegháború, sőt az azt követő évtizedek egyik jelentős mítoszára. A szövetségesek egyike sem tett valami sokat a zsidók megmentéséért – az amerikaiak még csak nem is látták a megsemmisítés legfőbb helyszíneit.⁴⁹

1953. január 13-án a *Pravda* című pártlap egy amerikai összeesküvést leplezett le, amely a szovjet vezetőket orvosi eszközökkel akarja eltenni láb alól. A szóban forgó orvosok – jelezte az újság – zsidók. A TASZSZ hírügynökség „az orvosok terrorista csoportját” „emberi formát öltött szörnyetegeknek” minősítette. Ám a nagy terror emléktől büzlő vitriolos nyelvezet ellenére még nem volt minden elrendezve. A cikkben megnevezett személyek közül még nem mindenki ismerte be állítólagos bűneit, pedig a sztálini koreográfia szerint minden kirakatpernek ez volt az előfeltétele. A vádlottaknak először zártkörűen, vallatás közben kell vállalniuk bűneiket – csak ekkor várható, hogy vallomásukat nyilvánosan is megismétlik. Más szóval akkor léphetnek fel a tárgyalóterem

közönsége előtt a kirakatper rájuk osztott szerepében, ha szerepüket már a vallatóhelyiségben elfogadták.⁵⁰

Szofja Karpaj kardiológusnő, a fővádlott az égvilágon semmit sem ismert be. Nő volt és zsidó; a vallatók talán azt hitték, elsőnek fog megtörni. Végül a vádlottak közül ő volt az egyetlen, aki az első perctől az utolsóig az ártatlanságát hangoztatta, és ragaszkodott a maga eredeti vallomásához. 1953. február 18-án történt kihallgatásán (amely, mint hamarosan kiderült, az utolsó volt) kitarzott az igaza mellett, továbbra is tagadva az ellene felhozott vádakát. Akárcsak Sztálin, a doktornő is beteg volt, és már nem sok volt neki hátra; de Sztálinnal ellentétben ő nyilvánvalóan tisztában volt ezzel. Úgy tűnik: hitt abban, hogy nem mindegy, igazat mondunk-e vagy hazudunk – és ezzel késleltette a vizsgálatot. Szofja Karpaj túlélte Sztálint, ha csak néhány nappal is, és talán neki köszönhető, hogy nem csak ő élte túl.⁵¹

1953 februárjában a szovjet pártvezetés megfogalmazott, majd újra és újra átírt egy kollektív zsidó önleleplezést, amelynek egyes mondatait mintha egyenesen a náci propagandából vették volna át. A nyilatkozatot közismert szovjet zsidó személyiségekkel írták alá, és a *Pravdának* kellett volna közölnie. Kellő megfélemlítéssel Vaszilij Grosszmant is rávették az aláírásra. Mérgezett sajtótámadások mutattak rá minden előzmény nélkül arra, hogy nem sokkal korábban megjelent háborús regénye, *Az igaz ügyért* (Za pravoje gyelo) nem elég hazafias. Az *igaz ügyért* nagyszabású freskó a sztálingrádi csatáról, amely többnyire hűen igazodik a sztálinista konvenciókhoz. (Grosszman nézőpontja később megváltozott. A regény folytatásában, *Élet és sors* című remekében egy náci vallató így festi le a jövőt: „Magukat ma megdöbbeneti, mennyire gyűlöljük a zsidókat. Holnap talán maguk használják fel a mi tapasztalatainkat.”) Az 1953. február 20-ról keltezett levél utolsó ismert változatában az aláíróknak azt kellett hangoztatniuk, hogy a zsidók között is „két tábor” létezik: a haladóké és a reakciósoké. Izrael a reakciós táborhoz tartozik: vezetői „amerikai monopolistákkal szövetkezett zsidó milliomosok”. A szovjet zsidóknak továbbá el kellett ismerniük, hogy az emberiséget és a zsidókat „a Szovjetunió népei és mindenekelőtt a nagy orosz nép” mentette meg.⁵²

A levél elítélte az imperializmust általában és az orvosi összeesküvés zsidó szereplőit név szerint is. A sztálini fogalmak értelmében a szöveg igazolta a széles körű tisztogatást az imperializmussal szemben nem elég harcosszovjet

zsidóság soraiban, sőt mintegy fel is szólított rá. A levél aláírására kötelezett szovjet állampolgároknak meg kellett vallaniuk a maguk zsidóságát (nem mindegyikük tartotta magát zsidónak, és nem mindegyiküket tartotta annak a nyilvánossággal), és úgy kellett fellépniük, mint egy nyilvánvalóan súlyos veszélyben forgó közösség vezetőinek. Ilja Ehrenburg, a Grosszmanhoz hasonlóan zsidó származású szovjet író, korábban felhatalmazta Sztálint, hogy őt tüntesse fel az Izraellel szemben kritikus újságcikkek szerzőjeként. Most azonban habozott, hogy ezt a dokumentumot aláírja-e. Írt Sztálinnak egy meglehetősen álságos levelet, melyben megkérdezte: mit tegyen? Ugyanazzal védekezett, mint néhány évvel korábban Berman és a lengyel zsidó kommunisták: mivel a zsidóság nem nemzet, mi pedig hűséges kommunisták vagyunk, hogy vehetnénk részt egy önmagunk ellen irányuló kampányban, amelyben valamilyen, zsidónak nevezett kollektív nemzeti képződmény képviselőinek tüntetjük fel magunkat?⁵³

Sztálintól azonban nem jött válasz. Amikor 1953. március 1-jén rátaláltak, kómában volt, és négy nappal később meghalt. Hogy valójában mit forgatott a fejében, csak találgathatjuk. Lehet, hogy maga sem tudta pontosan; lehet, hogy azt várta, miként reagál a szovjet társadalom az első, puhatolózó lépésekre. Gyötörte a halandóság tudata és az utódlással kapcsolatos kétségek. Aggasztotta a szovjet rendszerben mutatkozó zsidó befolyás, és nyomasztotta a hidegháború, amelyet egy hatalmas és számára nemegyszer megfeythetetlen ellenséggel folytatott. Mindezekkel szemben az önvédelem hagyományos módszereihez, perekhez és tisztogatásokhoz folyamodott. A korabeli híresztelésekből ítélve a szovjet polgároknak nem voltak illúzióik a végeredmény felől: kirakatperek zajlanak majd orvosok és a szövetségeseknek kikiáltott szovjet vezetők ellen; a még megmaradt zsidókat eltávolítják az államrendőrségtől és a fegyveres erők soraiból; a 35 000 szovjet zsidó orvost (és talán a tudósokat is) esetleg táborokba deportálják; sőt talán az összes zsidót erőszakkal elköltöztetik vagy akár tömeges kivégzéseknek is alávetik.⁵⁴

Ha egy efféle akció megvalósul, eggyel szaporodott volna a nemzetiségi hadműveletek és etnikai alapú deportálások száma. A sorozat 1930-ban a lengyelekkel kezdődött, folytatódott a nagy terror idején, végigkísérte a háborút, és a háború után sem szűnt meg. Az újabb lépés megfelelt volna Sztálin korábbi gyakorlatának a hagyományos logika szellemében. A legaggasztóbb és legsúlyosabban büntetendő nemzeti kisebbségek azok voltak, amelyek kapcsolatban

álltak a Szovjetunió kívüli világgal. A háború, való igaz, 5,7 millió zsidó életébe került, de egyszersmind hozzájárult egy zsidó nemzeti otthon létrejöttéhez, márpedig ehhez az otthonhoz Sztálin nem férhetett hozzá. Hasonlóan az 1930-as évek ellenséges érzelmű nemzetiségeihez, most már a szovjet zsidóknak is voltak jogos sérelmeik (a négy év óta tartó tisztogatás és a hivatalos antiszemitizmus), volt egy, a Szovjetunió kívüli védelmezőjük (Izrael), és volt szerepük abban a nemzetközi küzdelemben, amelyet az Egyesült Államok vezetett. A precedensek egyértelműek voltak, a logikát is kidolgozták. Csakhogy a sztálinizmus az utolsó óráit élte.

Ha valamennyi, a Szovjetunióban és Kelet-Európában lezajlott pert figyelembe vesszünk, és hozzászámítjuk azokat a személyeket, akik vizsgálati fogságban hunytak el, Sztálin életének utolsó éveiben legföljebb néhány tucat zsidót ölt meg. Ha valóban még egy utolsó nemzetiségi terrorakcióra készült – ami korántsem bizonyított –, azt nem állt módjában kivitelezni. Könnyen lehet, hogy az akciót csak a halála hiúsította meg, azaz a Szovjetunió egy újabb, a harmincas évekével megegyező méretű nemzeti tisztogatás felé robogott, ám a bizonyítékok korántsem egyértelműek. Sztálin viselkedésében meglepő tétováság mutatkozott, és a hatalmi szervek reakcióideje meglehetősen hosszú volt.

Az ötvenes években a diktátor már nem volt olyan értelemben ura az országnak, mint a harmincas években, és az ország sem volt már ugyanaz. Sztálin addigra inkább kultusz volt, semmint valós személy. A második világháború után többé nem látogatott el gyárakba, gazdaságokba vagy kormányhivatalokba, és 1946 és 1953 között a nyilvánosság előtt mindössze három beszédet tartott. 1950-től nem vezette magányos zsarnokként az országot, mint az előző tizenöt év folyamán. Az ötvenes években hosszú távollétei alatt a Politikai Bizottság hangadói rendszeresen összeültek, és mindegyiknek megvolt a maga klienshálózata a népes szovjet bürokráciában. Akárcsak 1937–38-ban a nagy terror, a zsidók körében végrehajtott véres tisztogatás is megteremtette volna a felfelé irányuló mobilitás lehetőségét a szovjet társadalomban. De egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a szovjet polgárok, legyen bár köztük még oly sok az antiszemita, örültek volna az alkalomnak, ha ilyen áron juthatnak hozzá.⁵⁵

Ami különösen feltűnt: az egész gépezet csikorgott. A nagy terror idején Sztálin indítványai egykettőre parancsokká, a parancsok célszámokká, a célszámok holttestekké, a holttestek számokká alakultak. A zsidók ügyében mindennek nyoma sem volt. Bár Sztálint élete utolsó öt évében rengeteget foglalkoztatták a szovjet zsidók, nem sikerült megtalálnia azt a biztonsági főnököt, aki megkonstruálta volna az ügyet. A régi időkben, egy-egy tömeges akciójuk befejezése után, Sztálin gyorsan megszabadult a biztonsági főnökeitől, hogy aztán a túlkapasokért őket hibáztassa. Most az MGB tisztjei, talán érthető módon, eleve ódzkodtak a túlkapasoktól. Sztálin először Abakumovot állította rá a zsidók ügyére, noha az állambiztonság első számú vezetője Lavrentij Berija volt. Utána tűrte, hogy Rjumin feljelentse Abakumovot, hogy aztán 1952 novemberében Rjumin is megbukjon. Rjumin utóda az első munkanapján szívrohamot kapott. Végül a nyomozást Berija egyik párthíve, Szergo Arszenyevics Goglidze vette kézbe.⁵⁶

Sztálin egykor totális hatalma, amellyel képes volt bevónni az embereket a maga fiktív világába, elenyészett. Biztonsági főnökeit már nem utasította, inkább fenyegette. Alárendeltjei felfogták, hogy olyan vallomásokot és véletlen egybeeséseket követel, amelyeket bizonyítékként lehet felmutatni; de eközben munkájukban unos-untalan hátráltatta őket a diktátor ragaszkodása némely bürokratikus formaságokhoz, sőt bizonyos fokig a törvényekhez is. A Zsidó Antifasiszta Bizottság tagjait az a bíró tájékoztatta fellebbezési jogukról, aki elítélte őket. A szovjet zsidók elleni eljárásokban a biztonsági főnökök olykor csak nagy nehezen tudták megértetni a beosztottaikkal – és ami még fontosabb volt, a vádlottakkal –, hogy mit várnak el tőlük. Gyakran a mégoly brutális vallatásokkal sem sikerült előállítani a kívánt bizonyítékokat. Kínzáshoz csak végső esetben folyamodtak, és csakis akkor, ha maga Sztálin írta elő.⁵⁷

Sztálint jogosan nyugtalanította a háború és a Nyugat befolyása; jogosan aggódott, hogy a szovjet rendszer az általa kialakított formában él-e majd tovább. A második világháború után korántsem minden szovjet polgár fogadta el azt az érvelést, miszerint a negyvenes évek igazolták a harmincasokat, azaz a Németország fölötti győzelem visszamenőleg igazolja a szovjet polgárok meghurcolá-

sát, a rendszer elnyomó intézkedéseit. Akkoriban persze éppen ez volt a nagy terror logikája: küszöbön a háború, tehát a veszélyes elemeket el kell távolítani. Sztálin tudatában az ötvenes évek elején is hasonló volt a helyzet: közeledik az amerikaiak elleni háború, és ez igazolja a megelőző terrorintézkedések újabb menetét. Egyáltalán nem világos, hogy a szovjet polgárok készen álltak-e erre a lépésre. Igaz, az ötvenes évek elejének antiszemita hisztériáját sokan helyeselték, például nem kezeltették magukat zsidó orvosokkal vagy nem vásároltak gyógyszert zsidó patikustól – ebből azonban nem következett, hogy a tömeges terrorhoz való visszatérést is támogatták volna.

Sztálin halála után a Szovjetunió még majdnem négy évtizeden át fennállt, de biztonsági szolgálatai soha többé nem szerveztek éhínséget, nem rendeztek tömeges kivégzést. Sztálin utódai ugyan elég brutálisak voltak, de a sztálini értelmezés szerinti tömeges terror gyakorlásával felhagytak. Nyikita Hruscsov, aki az utódlásért folytatott harcban végül felülkerekedett, szabadon engedte a legtöbb ukrán foglyot, akiket tíz évvel korábban ő vitetett a Gulagra. Nem mintha személy szerint nem lett volna képes a tömeges öldöklésekre: az 1937–38-as nagy terror folyamán éppen olyan vérszomjasnak bizonyult, mint a második világháború után Nyugat-Ukrajna visszahódításában. A magatartásán inkább azért változtatott, mert felismerte, hogy a Szovjetuniót már nem lehet a régi módon kormányozni. Az 1956. februári pártkongresszuson mondott beszédében még fel is tárta Sztálin egyes bűneit, noha elsősorban a pártelíték szenvedéseit emelte ki, és nemigen tért ki azokra a csoportokra, amelyeknek tagjait sokkal nagyobb számban hurcolták meg: a parasztokra, a munkásokra, a nemzeti kisebbségekre.

A kelet-európai államok továbbra is szovjet csatlósok maradtak, bár náluk a kirakatpereket – amelyek a harmincas évek végén a nagy terror előfutárai voltak – soha nem követték tömeges öldöklések. Noha nagy részük kollektivizálta a mezőgazdaságot (Lengyelország e téren kivételnek számított), nem tiltották meg, hogy a parasztoknak magántulajdonú földjük is legyen. A csatlós országokban soha nem volt éhínség, mint egykor a Szovjetunióban. 1956-ban, Hruscsov idején, a Szovjetunió megtámadta a kommunista Magyarországot. Bár az ezt követő polgárháborúban ezrek haltak meg, és az intervenció következtében le kellett cserélni a vezetést, tömeges véres megtorlásokra nem került

sor.* 1953 után a kommunista Kelet-Európában viszonylag kevés embert öltek meg szántsándékkal. Az áldozatok száma nagyságrendekkel kisebb volt, mint a Sztálin alatti tömeggyilkosságok (1933–45) és az etnikai tisztogatások (1945–47) idején.

A sztálini antiszemitizmus Sztálin halála után még hosszú ideig kísértett Kelet-Európában. Jelentős kormányzati eszközzé ritkán vált, de feszült politikai helyzetekben mindig elő lehetett venni. Az antiszemitizmus lehetővé tette, hogy a vezetők átírják a háborús szenvedések történetét (amelyeket úgy idéztek fel, mintha csak a szlávok szenvedtek volna), s még a sztálinizmusét is (amelyet úgy mutattak be, mint a kommunizmus torzított, zsidó változatát).

Lengyelországban 1968-ban, tizenöt évvel Sztálin halála után a holokausztot a kommunista nacionalizmus jegyében vizsgálták felül. Ekkorra Władysław Gomułka már visszatért a hatalomba. 1956 februárjában Hruscsov, a sztálini uralom néhány elemét bírálva, ejtette azon kelet-európai kommunista vezetőket, akiknek a neve összekapcsolódott a sztálinizmussal, viszont megerősítette azokat, akik reformereknek nevezhették magukat. Ezzel véget ért a triumvirátus, Berman, Bierut és Minc regnálása. Gomułkát szabadon bocsátották, rehabilitálták, és 1956 októberében átvette a hatalmat. Számos lengyel egyfajta reformkommunizmust remélt tőle, mások azt várták, hogy erősödni fog a kommunizmus nemzeti jellege. Lengyelország már elérte mindazt, amit a háború utáni újjáépítésen és a gyors iparosításon nyerhetett; a gazdasági rendszer átalakításának kísérletei azonban vagy sikertelennek, vagy politikailag kockázatosnak bizonyultak. Miután a gazdasági rendszer tökéletesítésére irányuló kísérletek mind megbuktak, maradt a nacionalizmus.⁵⁸

* A szerző jól érzékelteti nemzetközi összehasonlításban az arányokat, azonban az 1956-ot követő gyilkos megtorlás áldozatainak száma magas a magyar történelem hasonlítható időszakaihoz képest. Így a második világháború után 1948. március 1-jéig 146 személyt végeztek ki háborús bűnösneként, az 1956-os forradalomhoz kötődő vádak alapján pedig 1962. december 31-ig 225 személyt. Lásd Zinner Tibor: *Halálos évtized a „Népköztársaság nevében!”* in: *A köztársaság nevében. Pállinkás György Emlékkönyv*. Rejtjel, Budapest, 2007. – A szaklektor

1968-ban a Gomulka-rendszer olyan anticionista tisztogatásba kezdett, amely Sztálin utolsó éveinek retorikájára emlékeztetett. Húsz évvel a kegyvesztettsége (1948) után Gomulka bosszút állt a lengyel zsidó kommunistákon, vagy inkább némelyikük gyermekein. Mint 1952-ben és 1953-ban a Szovjetunióban, 1967-ben és 1968-ban Lengyelországban is felmerült az utódlás kérdése. Gomulka túl hosszú ideje volt hatalmon. És akárcsak Sztálin, ő is úgy akarta lejártni a vetélytársait, hogy kapcsolatba hozta őket a zsidókérdéssel, különösen kiemelve, hogy túl elnézőek az állítólagos cionista veszéllyel szemben.

A „cionizmus” akkor lett ismét téma a kommunista lengyel sajtóban, amikor az 1967. júniusi hatnapos háborúban Izrael győzött. A Szovjetunióban ez a háború megerősítette a vádat, miszerint Izrael Amerika csatlósa; és a kelet-európai kommunista államok átvették ezt a vonalat. Pedig a lengyelek időnként támogatták Izraelt („a mi kis zsidóinkat”, ahogy az emberek mondogatták) az arabokkal szemben, akiket a Szovjetunió karolt fel. Sok lengyel ekkoriban úgy tekintett Izraelre, akárcsak önmagára: mint örök üldözöttre, aki a nyugati civilizációt képviseli, és ezért nyomja el a Szovjetunió.⁵⁹

A lengyel kommunisták hivatalos álláspontja másképpen hangzott. A vezetés Izraelt a náci Németországgal, a cionizmust pedig a nemzetiszocializmussal azonosította. Mindezt gyakran olyanok állították, akik átérték – nemegyszer fegyverrel a kezükben – a második világháborút. Ezeknek a groteszk hasonlatoknak volt azonban bizonyos politikai logikájuk, amelyet ekkoriban egyaránt magukévá tettek mind a lengyel, mind a szovjet politikai vezetők. A kommunista világnézet azt az álláspontot képviselte, miszerint a második világháború főszereplői nem a zsidók, hanem a szlávok (a Szovjetunióban az oroszok, Lengyelországban a lengyelek) voltak. A zsidók, akik a szenvedések e krónikájában mindig óriási problémát jelentettek, a háború utáni években hozzászórtak ehhez a bánásmódhoz; ha a szükség úgy hozta, a Szovjetunióban a „szovjet polgárokhoz”, Lengyelországban a lengyelekhez számolták őket. Lengyelországban a zsidó kommunisták buzgólkodtak a legserényebben azon, hogy a lengyelországi német megszállás történetéből kiiktassák a zsidókat. 1956-ig el is végezték ezt a feladatot; utána kikerültek a hatalomból. Lengyelország etnikai ártatlanságának legendájából Gomulka, a nem zsidó lengyel húzta a legtöbb hasznot.

A második világháború fenti narratívája a hidegháborúban propagandafigyverként is bevált. E szerint a lengyeleket és az oroszokat, az utolsó német háború

szláv áldozatait továbbra is fenyegeti Németország – értsd: Nyugat-Németország és az ő amerikai patrónusa. A hidegháborús világban ennek az állításnak volt némi meggyőző ereje. Nyugat-Németország akkori kancellárja annak idején náci volt. A német tankönyvekben Németország térképe magában foglalta az 1945-ben Lengyelországhoz csatolt területeket is (mellettük zárójelben a megjegyzés: „lengyel igazgatás alatt”). Nyugat-Németország diplomáciailag soha nem ismerte el a háború utáni Lengyelországot. A nyugati demokráciákban, csakúgy, mint Nyugat-Németországban, a nyilvánosság előtt ritkán foglalkoztak a német háborús bűnökkel. Amikor pedig 1955-ben Nyugat-Németországot az Egyesült Államok felvette a NATO-ba, gyakorlatilag szemet hunyt a közelmúltbeli ellenség rémtettei fölött.

Akárcsak az 1950-es években, a sztálini fogantatású antiszemitizmus a hidegháború idején is álnoksággal és hitszegéssel vádolta Izraelt. Az 1967-es lengyel sajtó – az 1953. januári szovjet sajtóból merítve témáját – azt bizonygatta, hogy Nyugat-Németország náci ideológiát szállít Izraelnek. A karikatúrák Wehrmacht-egyenruhában ábrázolták az izraeli katonákat. Izrael azt hirdette, hogy létét erkölcsileg a második világháború és a holokauszt szentesíti, de ezt a tételt a lengyel kommunisták megfordították: a kapitalizmus imperializmust szül, amelynek egyik hajtása a nemzetiszocializmus. Az adott korszakban az imperialista tábor az Egyesült Államok vezeti, s Nyugat-Németország Izraellel karöltve neki kaparja ki a gesztenyét. Szó sincs arról, hogy Izrael pusztán egy kis állam volna, amelynek különleges történelmi jogcíme van az áldozati státusra; a kommunisták az áldozat szerepét maguknak akarták fenntartani. Nem, Izrael csupán újabb imperialista képződmény, és ebbéli minőségében hozzájárul egy olyan világrend fenntartásához, amely emberiség elleni bűntetteket nemzett.⁶⁰

A náci és a cionisták fenti szellemű összehasonlításai a kommunista Lengyelországban először 1967 júniusában, a hatnapos háborúra utalva hangzottak el, de amikor 1968 tavaszán a lengyel rendszer el akarta hallgattatni ellenzékét, a hasonlat honi földön is gyökeret vert. Lengyel egyetemisták egy színdarab előadásának betiltása miatt békés rendszerellenes nagygyűlést hirdettek 1968. március 8-ra. A rendszer ekkor a diákvezetőket „cionistáknak” bélyegezte. Egy évvel korábban a lengyelországi zsidókat „ötödik hadoszlop” titulálták, amely Lengyelország külső ellenségeit támogatja. Most aztán egész Lengyelország gondjaiért a zsidókat hibáztatták, akiket – akárcsak tizenöt évvel korábban

a Szovjetunióban – egyszerre neveztek „cionista” és „kozropolitáknak”. Az ellentmondás itt is, csakúgy, mint Moszkvában, látszólagos volt: a „cionista” állítólag Izraelhez húznak, a „kozropoliták” állítólag az Egyesült Államokat pártolják, de ezek is, azok is az imperializmus szövetségesei, s mint ilyenek, ellenségei a lengyel államnak. Kívülállók és árulók, akiket mind Lengyelország, mind a lengyelség sorsa hidegen hagy.⁶¹

A lengyel kommunisták leleményes fordulattal kisajátították az európai antiszemitizmus egyik régi tételét. A háború előtti Lengyelországban meglehetősen széles körben elterjedt a judeobolsevizmus náci közhelye, vagyis Hitlernek az az elképzelése, miszerint a kommunizmus nem más, mint zsidó összeesküvés. Az, hogy a lengyel zsidók kiemelkedő szerepet játszottak a kommunista rendszer első szakaszában, egyedülállóan sajátos történelmi körülményekből adódott – de persze nem segítette elő a zsidó–kommunista megfeleltetés cáfolatát. Most, 1968 tavaszán a lengyel kommunisták ráerősítettek erre az elterjedt sztereotípiára, és kijelentették: a sztálinizmussal az a baj, hogy a zsidók találták ki. Ha a negyvenes és ötvenes évek Lengyelországában rosszul mentek a dolgok, az a zsidók bűne: túl nagy volt a befolyásuk a párt politikájára, és ezzel az egész rendszert eltorzították. A szöveg mélyén az az üzenet rejlett, hogy egyes kommunisták árthattak ugyan a lengyeleknek, ezek a kommunisták azonban kizárólag zsidók voltak. A lengyel kommunizmust azonban meg lehet tisztítani az ilyen embe-rektől, vagy legalábbis a fiaiktól–lányaiktól. Gomulka rendszere mindenesetre azt tűzte ki célul, hogy a kommunizmust etnikailag lengyellé tegye.

A megoldás nem lehetett más, mint hogy a közéletből és a politikailag mérvadó állásokból eltávolítsák a zsidókat. De ki a zsidó? 1968-ban a zsidó nevű vagy sztálinista szülőktől származó diákok kitüntetett figyelemben részesültek a sajtó részéről. A lengyel hatóságok hatalmas munkás- és katonagyűléseket rendeztek, hogy az antiszemitizmusra hajlamos tömegeket elidegenítsék a diákoktól. Az ország vezetői etnikailag tisztán lengyellé nyilvánították a lengyel munkásosztályt. Ennyire egyszerű azonban nem volt az ügy. A Gomulka-rendszer azért használta oly szívesen a „zsidó” címkét, hogy elhárítson magától minden kritikát. A párt meghatározása szerint nem mindig az a zsidó, akinek zsidó szülei vannak. A kampányt a zsidók meghatározása körüli bizonytalankodás jellemezte. A „cionista” szó gyakran pusztán értelmiségit vagy a rendszerrel szemben álló állampolgárt jelölt.⁶²

A kampány kiszámítottan igazságtalan, szándékosan provokatív és a maga történelmi semmitmondásában abszurd volt – de ölni nem akart. A lengyel kommunizmus antiszemita szóképei a késői sztálinizmusra és ezáltal a náci Németországban honos sztereotípiákra emlékeztettek; ám zsidók meggyilkolását senki sem tervezte. Igaz, legalább egy öngyilkosság bizonyosan az „anticionista kampány” számlájára írható, és a rendőrség sokakat megvert, de haláleset nem fordult elő. A rezsim 2591 letartóztatást fogatosított, további néhány száz egyetemistát száműzött Varsótól távoli helyőrségekbe, és néhány diákvetőt börtönbüntetésre ítélt. Mintegy 17 000 (nagyreszt, de nem kizárólag zsidó származású) lengyel állampolgár elfogadta a rendszer egyirányú útlevélre tett ajánlatát, és elhagyta az országot.⁶³

A varsóiaknak akaratlanul is feltűnt, hogy a vasútállomás, ahonnan az említett személyek elutaztak, nem volt messze az Umschlagplatztól, ahonnan a varsói zsidókat mindössze huszonhat évvel korábban vonaton deportálták Treblinkába. A második világháború előtt legalább hárommillió zsidó élt Lengyelországban. A kommunista antiszemitizmus fentebb vázolt kitörése után talán harmincezen maradtak. A lengyel kommunisták és híveik szemében a zsidók sem 1968-ban, sem korábban nem voltak áldozatok, csupán összeesküvők, akik meg akarták fosztani a lengyeleket attól a joguktól, hogy ártatlannak és a hősök hőseinek vallják magukat.

Az 1968-as lengyelországi sztálinista antiszemitizmus tízezrek életét változtatta meg, és Kelet-Európa-szerte sok jó eszű fiatalembert és fiatal nőt fosztott meg a marxizmusba vetett hitétől. A marxizmusnak persze egyéb gondjai is voltak. Ekkorra a kommunista Lengyelországban – ahogy az egész kommunista blokkban – kimerült a sztálini modell gazdasági életképessége. A kollektivizálás sem virágoztatta fel a mezőgazdaságot; és ami a gyors növekedést illeti, bizonyos határon túl a kényszerű iparosítás lehetőségei is elapadtak. Egy nemzedéknyi idő elmúltával többé-kevésbé mindenütt felismerték, hogy Nyugat-Európa jobban prosperál, mint a kommunista világ, és a kettő között a távolság egyre nő. Azzal, hogy az antiszemitizmust a magukévá tették, a lengyel kommunista vezetők közvetve beismerték, hogy a rendszerük nem fejleszthető tovább. Elidegenítettek sok olyan embert, aki korábban hajlamos lett volna hinni a kommunizmus reformjában, ám fogalmuk sem volt arról, hogy maguktól miképpen tökéletesíthetnék a rendszert. Gomulka egy áremelési kísérletet követően kibukott

a hatalomból. Mindennemű ideológiától mentes utóda kölcsönökökkel akarta megteremteni Lengyelország jólétét. E terv kudarca vezetett 1980-ban a Szolidaritás mozgalmának megszületéséhez.⁶⁴

Miközben 1968 márciusában a lengyel egyetemistákat földre terítették a rendőri gumibotok, a csehszlovák kommunisták azzal próbálkoztak, hogy Kelet-Európában megreformálják a marxizmust. A prágai tavasz idején a kommunista rendszer meglehetősen széles körű szólásszabadságot engedélyezett abban a reményben, hogy ezzel támogatást szerez a gazdasági reformokhoz. Mint várható volt, a nyilvános viták iránya nem felelt meg a rendszer elvárásainak. Alexander Dubček, a csehszlovák párt főtitkára a szovjet nyomás ellenére továbbra is engedélyezte a vitákat és a gyűléseket. 1968 augusztusában a szovjet (továbbá a lengyel, a keletnémet, a bolgár és a magyar) csapatok be nyomultak Csehszlovákiába, és eltiporták a prágai tavaszt.

A szovjet propaganda hangoztatta, hogy a lengyel vezetésnek az antiszemitizmussal folytatott próbálkozása a legkevésbé sem minősíthető tévútnak. A szovjet sajtó nagy figyelmet szentelt a csehszlovák kommunista reformerek vélt vagy valós zsidó származásának. Lengyelországban a hetvenes és nyolcvanas években a titkosrendőrség céltudatosan hangsúlyozta az ellenzék egyes tagjainak zsidóságát. Amikor 1985-ben a Szovjetunióban a reformer Mihail Gorbacsov került hatalomra, reformjainak ellenzői a régi rendszer védelmében igyekeztek kihasználni az orosz antiszemitizmust.⁶⁵

A sztálinizmus megfosztotta az európai zsidókat attól a történelmi pozíciótól, amely a németek áldozataiként megillette őket, és e helyett beágyazta őket a kommunizmus elleni imperialista összeesküvés narratívájába. Ezt már csak egyetlen lépés választotta el attól, hogy egy önálló zsidó összeesküvés résztvevőit lássák bennük. És így történt, hogy a kommunisták bizonytalankodása a tekintetben, hogy meghatározzák és nyíltan megnevezzék Hitler legnagyobb bűnét, évtizedek múltán a hitleri világkép egyik lényeges elemének megerősítéséhez vezetett.

A moszkvai, prágai és varsói sztálinista antiszemitizmus csupán maroknyi halálos áldozatot szedett, de Európa múltját zavarossá tette. A holokausz problémát

jelentett a szovjet állampolgárok szenvedésének sztálini felfogása szempontjából: kiszorította az oroszokat meg a szlávokat a két legtöbbet szenvedett csoport szerepéből. A második világháború győzteseit, egyszersmind áldozatait megillető dicsőség a kommunistáknak és az ő hűséges szláv (és egyéb) követőiknek volt fenntartva. A hidegháborúra is a szláv ártatlanság és a nyugati agresszió sémáját akarták ráhúzni, még azon az áron is, hogy az imperialista nyugati táborhoz, azon belül Izraelhez és Amerikához társított zsidókat a történelem agresszorai közé sorolják.

Ameddig Európa nagy részét a kommunisták kormányozták, a holokauszot nem lehetett a maga igazi mivoltában szemlélni. Mivel valóban sok millió nem zsidó kelet-európaít öltek meg a csatatereken, a dülágokban meg a stalagokban, az ostromlott városokban és a vidéki megtorló akciók során, a kommunisták – amikor a nem zsidók szenvedéseit hangsúlyozták – minden esetben létező történelmi alapra hivatkozhattak. A kommunista vezetők, élükön Sztálinnal, hosszú ideig jogosan róhatták fel a Nyugatnak, mennyire alábecsüli a Vörös Hadsereg szerepét a Wehrmacht legyőzésében és a kelet-európai népek szenvedését a német megszállás alatt. Egyetlen apró módosítás árán a holokauszot egybe lehetett mosni egy általános szenvedéstörténettel, és a zsidó civilizáció, amely valaha központi helyet foglalt el Kelet-Európában, máris kívül rekedt a történeten. A hidegháború idején a Nyugat természetes reakciója az volt, hogy hangsúlyozza a mérhetetlen szenvedést, amelyet a sztálinizmus a Szovjetunió polgáira zúdított. Ez a verzió is igaz volt, de akárcsak a szovjet értelmezések esetében, nem ez volt az egyetlen, még csak nem is a teljes igazság. Az emlékezésért folytatott versenyben a holokauszról, az egyéb német tömegvérengzésekben és a sztálini tömeggyilkosságokból három különböző narratíva született, holott ezek az események a maguk történelmi valóságában egyazon helyen és időben mentek végbe.

Akárcsak a náci és a szovjet rezsim polgári személyek ellen elkövetett tömegmészárlásainak túlnyomó többsége, a holokausz is a véres övezetben játszódott le. A háború után mind az európai zsidóság által hagyományosan lakott vidékek, mind a halálgyárak és kivégzőhelyek a kommunista világon belül kerültek el. Amikor Sztálin újfajta antiszemitizmust mutatott be a világnak, azzal kibélelte a holokausz súlyát. A holokausz a hetvenes és nyolcvanas években egyre erőteljesebben körvonalazódó nemzetközi, kollektív emlékezete német

és nyugat-európai zsidók, valamint áldozatok kisebb közösségeinek élményeire épült, és persze Auschwitzra, ahol az összes meggyilkolt zsidónak „csupán” az egyhatoda pusztult el. A nyugat-európai és amerikai történészek és emlékezők igyekeztek helyrehozni a sztálini torzítást, csakhogy közben a másik végletbe tévedtek: gyorsan átsiklottak az Auschwitztól keletre kiirtott csaknem ötmillió zsidó és a náci áldozatául esett szintén közel ötmillió nem zsidó fölött. A holokauszt keleten elveszítette a maga megkülönböztetetten zsidó jellegét, nyugaton pedig hiányoztak hozzá a konkrét földrajzi vonatkozások – így igazából sohasem vált az európai történelem részévé, jöllehet Európából is, máshonnan is egyre többen értettek egyet abban, hogy mindenkinek emlékeznie kellene rá.

Sztálin birodalma átfedte Hitlerét. A vasfüggöny legördült, elválasztva a keletet a nyugattól, a halottakat a túlélőktől. Most, hogy végre fölemelkedett, ha látni akarjuk, láthatjuk, mi történt Európában Hitler és Sztálin kettős szorításában.

Következtetések

EMBERSÉG

Aki élt, mindnek neve volt. A kóborló kisfiút, aki azt képzelte, búzát lát a földeken, Józef Sobolewskinek hívták. 1933-ban, a kiéheztetett Ukrajnában halt éhen anyjával és öt testvérével együtt. Egyetlen életben maradt bátyját 1937-ben, Sztálin nagy terrorja idején lőtték agyon. Csupán a nővére, Hanna élt tovább, hogy emlékezzen a fiúra és reménykedő szavaira. Stanisław Wyganowski volt az a fiatalember, aki megjósolta, hogy bebörtönzött feleségével, Mariával „a föld alatt” fognak találkozni. 1937-ben a leningrádi NKVD mindkettőjüket agyonlőtte. A lengyel tisztet, aki a jegygyűrűjét említette, Adam Solskinak hívták. A naplót a testén találták meg, amikor Katyńban, ahol 1940-ben agyonlőtték, kiásták, ami megmaradt belőle. A jegygyűrűt valószínűleg eldugta, és hóhérai minden bizonnyal megtalálták. A 11 éves orosz kislányt, aki 1941-ben, az ostromlott és éhező Leningrádban egyszerű kis naplót vezetett, Tanya Szavicevának hívták. Egyik nővére a befagyott Ladoga-tavon át elmenekült; Tanya és a család többi tagja meghalt. A 12 éves zsidó kislány, aki 1942-ben Belorussziában a kivégzőgödrökről írt az édesapjának, Junita Visnyackaja volt. Édesanyját, aki hozzáírt a levélhez, Zlatának hívták. Mindkettőjüket megölték. „Isten veled örökre. Csókollak, csókollak sokszor.” Így végződött Junita levele.

A halottak kivétel nélkül egyetlen számmá álltak össze. A véres övezetben a náci és a sztálini rendszer együttesen több mint tizennégymillió embert gyilkolt meg. Az öldöklés egy politikai célzatú éhínséggel kezdődött, amelyet Sztálin Ukrajnára szabadított; ez több mint hárommillió emberéletet követelt. Folytatódott Sztálin 1937–38-as nagy terrorjával, amelyben mintegy hétszáz ezer embert lőttek agyon, mindenekelőtt parasztokat vagy nemzeti kisebbségek tagjait. Ezután a szovjetek és a németek együttműködtek Lengyelország és a lengyel értelmiség elpusztításában; 1939 és 1941 között mintegy kétszáz ezer emberrel végeztek. Miután Hitler elárulta Sztálint, és parancsot adott a Szovjetunió megtámadására, a németek kiéheztették a hadifoglyokat és az ostromlott Leningrád

lakóit; mindez több mint négymillió ember életébe került. A megszállt szovjet területeken, a megszállt Lengyelországban és a megszállt balti államokban a németek agyonlőtték vagy elgázosítottak mintegy 5,4 millió zsidót. A németek és a szovjetek egyre nagyobb bűnökbe kergették egymást, elsősorban a Belorusz-sziáért és Varsóért vívott partizánháborúkban, amelyekben a németek mintegy félmillió civilt öltek meg.

Mindezek a rémtettek ugyanazon a területén és ugyanabban az időben zajlottak: a véres övezetben, 1933 és 1945 között. Kibontakozásukat és lefolyásukat azért mutattuk be, hogy helyére kerüljön az európai történelem e központi eseménye. A náci Németország és a Szovjetunió összehasonlítása nem lehet teljes értékű, ha nem adunk számot a közös európai helyszínen lezajlott tömeggyilkos politikai akciókról. Most, hogy a véres övezet történetének e feldolgozása elkészült, következzen az összehasonlítás.

A náci és a sztálini rendszereket nemcsak azért kell összehasonlítani, hogy megértsük őket, hanem elsősorban azért, hogy önmagunkat és korunkat értsük meg. Hannah Arendt megállapítása ez, aki a két rendszert „totalitarizmus” néven ugyanabba a kategóriába sorolta. Arendt a 19. századi orosz irodalomból vette át a „fölösleges ember” fogalmát. Raul Hilberg, a holokauszt-történetírás úttörője később kimutatta, hogyan irtja ki a 20. századi bürokratikus állam az ilyen típusokat. Arendt alkotta meg a „fölösleges ember” modern változatának maradandó érvényű portréját, azét az emberét, akit először a tömegtársadalom szorongat, és ezt a folyamatot tetőzi be a totalitárius rendszer, amely képes arra, hogy a halált a haladás és az öröm narratívájába illessze. Arendtnek a gyilkolás korszakáról adott ábrázolása időtállóan bizonyult: azokról az emberekről – áldozatokról és elkövetőkről egyaránt – van szó, akik lassan elveszítik emberiségüket, először a tömegtársadalom anonimitásában, majd a koncentrációs táborban. Erőteljes kép ez, de mielőtt a náci és a szovjet tömegmészárlás történeti összehasonlításába fognánk, hadd igazítsam ki valamelyest.¹

Az Arendt-féle koncepcióba leginkább illő megsemmisítési terepnek a német hadifogolytáborok nevezhetők. Ezek voltak az egyedüli (német vagy szovjet) létesítmények, ahol azért koncentráltak nagy tömegben embereket, hogy végezenek velük. A tízezzrel összezsúfolt szovjet hadifoglyok, akiktől az ételt és az orvosi kezelést egyaránt megtagadták, gyorsan és nagy számban pusztultak el;

mintegy hárommillió volt a halott, nagyrészt néhány hónapon belül. Ám a koncentráció révén elkövetett öldöklés e legfőbb példájának kevés köze van ahhoz a koncepcióhoz, melyet Arendt a modern társadalomról vall. Az ő elemzése a figyelmünket Berlinre és Moszkvára irányítja, mint két olyan állam fővárosára, amely a saját polgáraival szemben működtetett totalitárius rendszert testesíti meg. Csakhogy a szovjet hadifoglyok a két rendszer *kölcsönhatása* következtében pusztultak el. Arendtnek a totalitarizmusról adott leírása a modern ipari tömegtársadalmon *belüli* elembertelenedésről szól, nem pedig a német és a szovjet hatalomgyakorlás és törekvések *közötti* történelmi átfedésről. Az említett katonák számára a döntő pillanat a fogságba esés volt: ekkor kerültek át szovjet feljebbvalóik és az NKVD ellenőrzéséből a Wehrmacht és az SS ellenőrzése alá. Sorsukat nem értelmezhetjük egyetlen modern társadalmon belüli, fokozatos elidegenedésként; ez a sors két ország háborús találkozásából, Németországnak a Szovjetunió területén alkalmazott bűnös politikájából következett.

Másutt az emberek egy helyre gyűjtése általában nem képezte részét a megsemmisítési folyamatnak; inkább a foglyok dolgoztatásának, gondolkodásuk helyes útra térítésének a módszere volt. A német hadifogolytáborok kivételével sem a németek, sem a szovjetek nem öltek szándékosan pusztán koncentrációssal. A táborok inkább alternatívái, semmint előzményei voltak a kivégzésnek. A Szovjetunióban a nagy terror idején kétfajta ítélet létezett: halál vagy a Gulag. Az egyik tarkón lövést jelentett, a másik nehéz munkát egy távoli helyszínen, sötét bányában, fagyos erdőben vagy a nyílt sztyeppén – de egyszersmind életet is. A németek uralma alatt a koncentrációs táborok és a halálgyárak más-más elvek szerint működtek. Egy dolog volt a bergen-belseni koncentrációs táborba szóló ítélet; s egészen más, ha valakit a belžeci halálgyárba transzportáltak. Az első éhséget és munkát jelentett, de esélyt is az életben maradásra; a második azonnali és biztos fulladásos halált. Ironikus módon ez az oka annak, hogy az emberek Bergen-Belsenre emlékeznek, Belžecet pedig elfelejtik.

Az sem igaz, hogy a megsemmisítési politika a koncentrációs politikából eredt volna. A szovjet koncentrációs táborok rendszere egy tartósnak szánt gazdaságpolitika szerves része volt. A Gulag a harmincas évek elején pusztító éhínségek előtt, alatt és után is létezett; meg a harmincas évek tömeges kivégzései előtt, alatt és után is. Legnagyobb méreteit az ötvenes évek elején érte el, azután, hogy a szovjetek felhagytak saját polgáraik tömeges agyonlövés-

sével – és részben épp ennek következtében. A németek 1941 nyarán láttak hozzá a megszállt szovjet területeken a zsidók tömeges irtásához – gödrök fölött lőtték agyon őket –, ennek azonban nem volt köze a koncentrációs táborok akkor már nyolc éve működő rendszeréhez. 1941 második felében bármely adott néhány napon belül a németek keleten több zsidót lőttek agyon, mint amennyi foglyot az összes koncentrációs táborban őriztek. A gázkamrákat nem a koncentrációs táborok részére fejlesztették ki, hanem az „eutanáziaprogram” gyilkos orvosi létesítményei számára. Ezután következtek a mozgó elgázosító teherautók, melyekkel a keleti, szovjet zsidókat semmisítették meg, majd a chełm-nói parkoló teherautó, amelyet lengyel zsidók ellen vetettek be a Németországhoz csatolt lengyel területen, s végül az állandó elgázosító létesítmények Bełżecben, Sobibórban és Treblinkában, a lengyel Főköormányzóság területén. A gázkamrák tették lehetővé, hogy a megszállt Szovjetunióban folytatott, a zsidók tömeges megsemmisítését célzó politikát a Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra is folytatni lehessen. A holokausztban meggyilkolt zsidók túlnyomó többsége soha nem látott koncentrációs tábor.²

Az a képzet, miszerint a német koncentrációs táborok jelentették a nemzeti-socializmus gáztetteinek mélypontját, merő illúzió: sötét délibáb egy ismeretlen sivatag fölött. 1945 első hónapjaiban, amikor a német állam összeomlott, az SS koncentrációs táboraiiban őrzött, nagyrészt nem zsidó foglyok nagy számban haltak meg. Sorsuk meglehetősen hasonlított a szovjet Gulag foglyaiéhoz 1941 és 1943 között, amikor a német betörés és megszállás súlyosan megterhelte a szovjet rendszert. A kiéhezett németországi áldozatokat a britek és az amerikaiak filmen is megörökítették. E képek láttán a nyugat-európaiak és az amerikaiak téves következtetéseket vontak le a német rendszerről. A koncentrációs táborokban a háború végén százezrek haltak meg, de ezeket a létesítményeket – a halálgyárakkal ellentétben – nem azonnali tömeggyilkosságra szánták. Bár voltak zsidók, akiket mint politikai foglyokat koncentrációs táborokba küldtek, másokat pedig munkára vittek oda, a koncentrációs táborokat elsősorban nem zsidók számára hozták létre, és az ide kerülő zsidók a túlélők között voltak. Íme egy további ok, amiért ezek a táborok olyan ismertek: túlélők számoltak be róluk, olyan emberek, akiket hosszabb távon bizonyára halálra dolgoztattak volna, de adott esetben a háború végén felszabadultak. Az európai zsidók kiir-

tására irányuló német politikát nem a koncentrációs táborokban valósították meg, hanem gödrök fölött, elgázosító teherautókban, illetve a chełm-nói, bełżeci, sobibóri, treblinkai, majdaneki és auschwitzi halálgyárakban.³

Ahogy azt Arendt felismerte, Auschwitz egy ipari táborokomplexum és egy megsemmisítő létesítmény szokatlan kombinációja volt. Egyszerre vált mind a koncentrálás, mind a megsemmisítés szimbólumává, és ez egyfajta fogalmi zavarhoz vezet. A táborban először lengyeleket, aztán szovjet hadifoglyokat, végül zsidókat és romákat tartottak. Amikor a létesítmény kiegészült a halálgyárral, az érkező zsidók közül egyeseket munkára szelektáltak, a kimerültségig dolgoztatták, majd elgázosították őket. Ezért elsősorban Auschwitz szolgálhat példa gyanánt az Arendt alkotta képhez, a halállal végződő fokozatos elidegenedéshez. Ez az ábrázolás összhangban van a túlélők – Tadeusz Borowski, Primo Levi vagy Elie Wiesel – megalkotta Auschwitz-irodalommal: ám a képsor a kivételt illusztrálja. Nem ragadja meg a holokauszt szokásos menetét, még Auschwitz vonatkozásában sem. Auschwitz zsidó áldozatainak nagy többségét rögtön érkezés után elgázosították, tehát semennyit sem időztek a táborban. A zsidók útja a tábortól a gázkamrákig jelentéktelen része az auschwitzi komplexum történetének, és nem megbízható útmutató a holokauszt vagy általában a tömeges megsemmisítés történetéhez.

Auschwitz valóban a holokauszt egyik legfőbb színhelye volt; minden hatodik meggyilkolt zsidó itt lelte halálát. Ám jöllehet az itteni halálgyár volt az utolsó, amelyet működésbe helyeztek, korántsem jelentette a megsemmisítési technika csúcát: a leghatékonyabb kivégzőosztagok, a kiéheztetésre törekvő helyszínek és Treblinka mind gyorsabban öltek. És nem Auschwitz volt a legfőbb helyszín, ahol Európa két legnagyobb zsidó közösségét – a lengyelt és a szovjetet – megsemmisítették. Mire Auschwitz lett a legfőbb halálgyár, addigra a németek megszállta területeken a legtöbb szovjet és lengyel zsidót már meggyilkolták. Mire a birkenai gázkamra- és krematóriumkomplexumot 1943 tavaszán üzembe helyezték, a holokausztban pusztulásra ítélt zsidók több mint háromnegyed része már nem élt. Ami azt illeti: mire a birkenai gázkamrák megkezdték a maguk halálos tevékenységét, mindazok, akiket a szovjet és a náci rendszer szándékosan meg akart ölni, elsőprő többségben, több mint kilencven százalékban már halottak voltak. Auschwitz a halálfűgának csak a zárótétele.

Talán helytálló Arendt gondolatmenete, mely szerint a náci és szovjet tömeggyilkosságok a modern társadalom valamilyen mélyebb működési zavarát jelzik. De mielőtt ilyen elméleti következtetéseket vonnánk le akár a modernségről, akár másról, meg kell értenünk, ami a holokausztban és a véres övezetben valójában történt. Ez idő szerint Európa tömegmészárlások jellemezte korszakát túlságosan elméletileg közelítik meg, és félreértik.

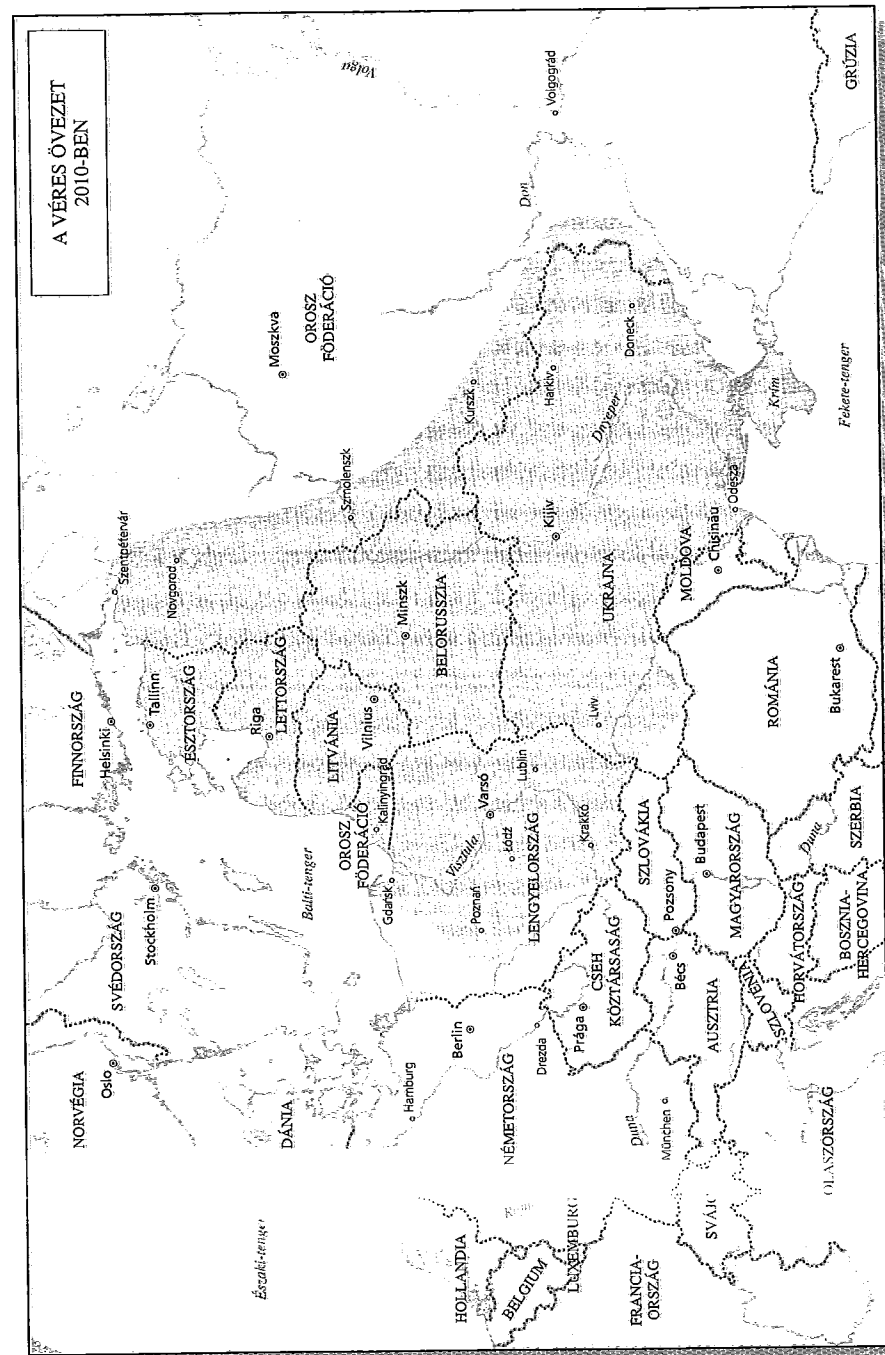
Eltekintve Arendttől, aki a hozzáférhető dokumentáció korlátain belül kivételesen tájékozott volt, az elméletnek a tudáshoz viszonyított túlzott eluralkodására kevés a mentség. A halottak számszerű adatai immár több-kevesebb pontossággal hozzáférhetők, és elég megbízhatóak ahhoz, hogy mindkét rendszer romboló természetét érzékeltessék. Civilek vagy hadifoglyok meggyilkolását célzó politikája keretében a náci Németország a véres övezetben mintegy tízmillió (összesen talán tizenegymillió) embert ölt meg, míg a Sztálin vezette Szovjetunió a véres övezetben mintegy négy milliót (összesen körülbelül hatmilliót). Ha ehhez hozzáadjuk az éhínség, az etnikai tisztogatások és a táborokban való huzamos tartózkodás alapján előre látható haláleseteket, a sztálini végösszeg talán kilenc-, a náciké talán tizenkétfőmillióra ugrik. Ezek a nagyobb számok soha nem lehetnek pontosak, nem utolsósorban azért nem, mert polgári lakosok milliói, akik a második világháború közvetett következményei miatt haltak meg, akár így, akár úgy, de *mindkét* rendszer áldozatai.

Az a régió, amelyet a náci és a sztálini rendszer egyaránt a legerősebben sújtott, a véres övezet volt, azaz mai szóhasználattal Szentpétervár és az Orosz Föderáció nyugati pereme, Lengyelország legnagyobb része, a balti államok, valamint Belorusszia és Ukrajna. Itt került kölcsönhatásba és fedte át egymást a náci és a szovjet rendszer hatalma és embertelensége. A véres övezet jelentőségét nemcsak az adja, hogy itt élt a legtöbb áldozat, hanem az is, hogy a máshonnan származó emberek megsemmisítésének politikája is ide összpontosult. A németek, példának okáért, mintegy 5,4 millió zsidót öltek meg. Közülük több mint négy millióan származtak a véres övezetből: lengyel, szovjet, litván és lett zsidók. A régió kívülről származó zsidó áldozatok legnagyobb csoportját, a magyar zsidókat Auschwitzban, azaz a véres övezetben ölték meg. Ha Romániát és Csehszlovákiát is tekintetbe vesszük, úgy a holokauszt áldozatainak majdnem 90 százaléka a kelet-európai zsidók közül került ki. A nyu-

gat- és dél-európai, kisebb zsidó közösségeket meghalni hurcolták a véres övezetbe.

A zsidó áldozatokhoz hasonlóan a nem zsidó áldozatok is vagy a véres övezetben születtek, vagy ide hozták őket meghalni. Hadifogolytáboraikban, valamint Leningrádban és más városokban a németek több mint négy millió embert éhezettek halálra. Az éhhalálra ítélték legnagyobb része, ha nem is mind, a véres övezetből származott; a régió kívüli szovjet polgárok száma talán egymillióra rúgott, ők többségükben oroszok voltak. Sztálin tömeggyilkos politikájának áldozatai szanaszét éltek a Szovjetunió, a világtörténelem legnagyobb államának területén. A szovjet diktátor legkeményebb csapásai még így is a nyugati szovjet határvidéket, vagyis a véres övezetet sújtották. A kollektivizálás idején a szovjetek több mint ötmillió embert éhezettek halálra, a legtöbbjét Ukrajnában. Az 1937–38-as nagy terror korszakából a szovjetek 681 691 ember halálát regisztrálták; az áldozatok között aránytalanul nagy számban fordultak elő szovjet állampolgárságú lengyelek és ukrán parasztok, két olyan csoport, amely a Szovjetunió nyugati részén, tehát a véres övezetben lakott. Ezek a számok önmagukban nem alkalmasak a két rendszer összehasonlítására, de kiindulópontot, sőt talán kötelező kiindulópontot teremtenek hozzá.⁴

Az összehasonlítás egy másik hagyományát megteremtő Vaszilij Grosszman Európájában a Szovjetunió és a náci Németország háborúban állt egymással. A szépirodalmat művelő Grosszman szovjet haditudósítóként a keleti front számos jelentős ütközetének volt szemtanúja, és a legsúlyosabb német (és szovjet) bűntettek nyomaival találkozott. Arendthez hasonlóan ő is egyetemes fogalmakkal próbálta értelmezni a keleti zsidók tömeges legyilkolását. Számára ez elsősorban nem a modernitás mint olyan bírálataival, hanem a fasizmus és Németország elítélésével járt. Nagyjából ugyanakkor, amikor Arendt műve, *A totalitarizmus gyökerei* megjelent, Grosszman a szovjetunióbeli antiszemitizmusról szerzett személyes élménye következtében elszakadt ettől a politikai fogalomrendszerrel, és ekkor egy egész évszázad tabuját szegte meg: két regényben, amelyek hírneve az idő múlásával csak növekszik, ugyanazokon az oldalakon, ugyanazokban a jelenetekben mutatja be a náci és a szovjet rendszer bűntetteit. Grosszmannak nem az volt a szándéka, hogy a két rendszert egyetlen közös szociológiai sémában fogja össze (ahogy Arendt tette a totalitarizmus

sémájának segítségével). Ő mindkettőt meg akarta fosztani a maga ideológiai öngazolásától, hogy ekként rántsa le a leplet közös embertelenségükről.

Az 1959-ben befejezett *Élet és sorsban*, amely először 1980-ban jelent meg oroszul Svájcban, Grosszman egyik hőse, afféle szent őrült, egy lélegzetre idézi fel a belorusszai zsidók németek általi kivégzéseit és az Ukrajnában elharapózott kannibalizmust. A *Panta rheiben* (a Grosszman 1964-ben bekövetkezett halálával befejezetlenül maradt regény külföldön 1970-ben jelent meg először) a német koncentrációs táborokról szerzett élményeire hivatkozva mutatja be az ukrainai éhínséget: „Láttál az újságokban ilyen fényképeket: gyerekek a német lágerekben? Egyformák: a fejük nehéz golyóbis, a nyakuk vékony, akár a golyáé, a karjukon és lábukon jól látszik, hogyan mozog minden egyes csontocská a bőrük alatt, és az egész csontvázát úgy vonja be a bőr, mint sárga géz.” Grosszman újra meg újra visszatér a nácik és a szovjetek közötti összehasonlításhoz; nem azért, hogy vitát gerjesszen, hanem hogy konvenciót teremtsen.⁵

Ahogy Grosszman egyik szereplője kifakad: a nemzetiszocializmus és a sztálinizmus közös jellemzője, hogy mindkettő megfosztott bizonyos embercsoportokat attól a joguktól, hogy embernek tekintsék őket. Erre más lehetséges válasz nem volt, mint újra és újra kiáltani: ez egyszerűen nem igaz! A zsidók és a kulákok egyaránt „...emberek! Igenis emberek! Ezt értettem meg. Valamennyien emberek!” Ez a fajta irodalom szemben áll azzal, amit Arendt a totalitarizmus fikatív világának nevezett. Embereket azért lehet tömegesen megölni, állította, mivel az olyan vezetők, mint Sztálin és Hitler, el tudnak képzelni egy kulákok vagy zsidók nélküli világot, hogy aztán ezt a már létező világot, ha tökéletlenül is, a saját látomásaikhoz idomítsák. A halál elveszíti erkölcsi súlyát, nem annyira azért, mert rejtve történik, hanem mert át van itatva azzal a narratívával, amely kiváltotta. A halottak is elveszítik emberi jellegüket, és tehetetlenül reinkarnálódnak egy fejlődésről szóló dráma szereplőiként, még akkor is, vagy talán éppen akkor, ha a narratívát egy ideológiai ellenfél tagadja. Grosszman egy évszázad kakofóniájából mentette ki az áldozatokat, és a véget nem érő polémián belül hallhatóvá tette a hangjukat.

* *Panta rhei* (részletek), Enyedy György fordítása

Így hát Arendt és Grosszman együttesen két egyszerű gondolatot fogalmaz meg. Először is: a náci Németország és a sztálini Szovjetunió érvényes összehasonlításának nemcsak a bűnökre kell magyarázatot adnia, hanem ki kell terjednie a bűnök valamennyi érintettjének: áldozatoknak, elkövetőknek, szemlélőknek és vezetőknek az emberi mivoltára is. Másodszor: az érvényes összehasonlításnak nem a halálból, hanem az életből kell kiindulnia. A halál nem megoldás, csak egy téma. Olyan téma, amely csupán nyugtalanságot kelthet, megnyugvást soha. És ami a fő: nem válhat olyan megszépítő retorikai fordulattá, mely egy történetnek előre meghatározott befejezést ad. Mivel a halálnak az élet ad értelmet (és nem fordítva), a lényegi kérdés nem az, hogy a tömeggyilkosságok tényéből miféle politikai, intellektuális, irodalmi vagy lélektani végső következtetések olvashatók ki. Az efféle lezárás hamis harmóniát teremt – szirének éneke, hattyúdálnak álcázva.

A lényegi kérdés így hangzik: Hogyan lehetett (lehet) ennyi emberéletet erőszakkal megsemmisíteni?

A Szovjetunióban és a náci Németországban is először utópiák fogalmazódtak meg, majd ezeket a realitások átformálták, és az utópiákat végül tömeggyilkossággént valósította meg 1932 őszén Sztálin, 1941 őszén pedig Hitler. Sztálin utópiája az volt, hogy a Szovjetuniót 9–12 hét alatt kollektivizálja; Hitleré úgy szólt, hogy ugyanennyi időn belül meghódítja a Szovjetuniót. Visszatekintve mindkettő ijesztően kivihetetlennek látszik. És mégis: mindkettőt elkezdték – egy nagy hazugság leple alatt – megvalósítani, és még akkor sem hagytak fel velük, amikor a kudarcuk már nyilvánvaló volt. A politika helyességére emberi holttestek szolgáltatnak visszamenőleg érveket. Hitler és Sztálin ekként ugyanazt a zsarnoki politikát folytatták: katasztrófákat idéztek elő, saját döntésükért az ellenséget hibáztatták, majd milliók halálával bizonygatták, hogy politikájuk szükséges vagy kívánatos volt. Mindkettőjük utópiája képlekeny volt, mindketten kijelölték a csoportot, amely balsiker esetén bűnbak lehet, és mindketten készenlétben tartották azt a tömeges megsemmisítési politikát, amelyet a győzelem egyfajta pótlékeként tüntethetnek fel.

Mind a kollektivizálás, mind a végső megoldás esetében tömegeket kellett feláldozni azért, hogy a vezető megmeneküljön az elképzelhetetlennek tekintett tévedés látszatától. Miután a kollektivizálás Ukrajnában ellenálláshoz és éhínséghez vezetett, Sztálin a kulákokra, az ukránokra és a lengyelekre hárította a felelősséget. Miután a Wehrmachtot Moszkvánál megállították, és Amerika belépett a második világháborúba, Hitler a zsidókat hibáztatta. Mint ahogy a kulákok, az ukránok és a lengyelek feleltek a szovjet rendszer építésének lelassulásáért, úgy voltak felelősségre vonhatók a zsidók azért, mert akadályozták a szovjet rendszer lerombolását. A kollektivizálást Sztálin, a háborút Hitler választotta; de számukra és elvtársaik számára kényelmesebb volt, ha a megvalósítással járó katasztrófákért másokra hárítják a felelősséget. A sztálini értelmezés arra szolgált, hogy igazolja Ukrajna kiéheztetését, majd a kulákok és a nemzeti kisebbségekhez tartozók tömeges agyonlövését; Hitler gondolatmenete igazolta valamennyi zsidó agyonlövését és elgázosítását. Miután a kollektivizálás során milliók haltak éhen, Sztálin úgy hivatkozott erre a tragédiára, mint az osztályharc győzelmének bizonyítékára. Amikor a zsidókat először agyonlövésrel, majd gázzal irtották, Hitler ezt, egyre nyíltabban és világosabban, önálló és önmagában is jogos háborús célként jelölte meg. És amikor a háború elvezett, Hitler a zsidók tömeges megsemmisítését nyilvánította a maga győzelmének.

Sztálinnak megvolt az a képessége, hogy újrafogalmazza utópiáit. Maga a sztálinizmus is visszalépést jelentett a bolsevikokat 1917-ben inspiráló európai forradalomtól a Szovjetunió védelméhez, ami a forradalom elmaradása miatt vált időszerűvé. Amikor a Vörös Hadseregnek 1920-ban a forradalmat nem sikerült Európára kiterjesztenie, Sztálinnak volt egy tartalék terve: a szocializmus egy országon, a Szovjetunióon belül fog megvalósulni. Amikor a szocializmus felépítését célzó ötéves terv katasztrófát idézett elő, Sztálin milliók kiéheztetését vezényelte le. Az eseményeket a politika szerves részeként tüntette fel, s a vállalkozás dicsőségét a nemzet félelmetes atyjaként és a Politikai Bizottság korlátlan uraként aratta le. Miután 1937–38-ban az NKVD-t a kulákok és a nemzeti kisebbségek ellen fordította, elmagyarázta, hogy erre a szocializmus szülőhazájának biztonsága miatt volt szükség. A Vörös Hadsereg 1941-es visszavonulása, majd 1945-ben aratott győzelme után egyaránt az orosz naciona-

lizmusra hivatkozott. Amikor pedig kezdetét vette a hidegháború, a zsidókat tette felelőssé (mások mellett) a Szovjetunió sebezhetőségéért.

Hitler is képes volt felülvizsgálni utópiáit. Az éhségterv és a Generalplan Ost halottak tízmillióival számolt; ezekből lettek azok a milliók, akik a kiéheztetés és a deportálás következtében pusztultak el. A háború gyökeres változást hozott Hitler gondolkodásában, különösen a „végső megoldás” mikéntje tekintetében. A „zsidókérdés” elintézését már nem akarta a háború győzelmes befejezése utánra halasztani: a megsemmisítés politikáját a harcokkal egyidejűleg akarta megvalósítani. 1941 júliusában, amikor a háború első hónapja nem hozott döntő eredményt, felgyorsult a zsidók kiirtása, és amikor 1941 decemberében Moszkva nem esett el, a gyilkolás még fokozottabb méreteket öltött. Bizonyos zsidók megsemmisítését eredetileg a katonai szükségszerűség retorikája igazolta, „kiiktatásuk” valamelyest a politikai és gazdasági tervezéssel is összefüggött. De hogy a folyamat felgyorsult, miután a katonai helyzet megváltozott, és a szóban forgó terveket elejtették vagy felfüggesztették, az világosan arra utal, hogy Hitler számára közvetlen céllá vált a zsidók megsemmisítése.

Sztálin rögtönzéseivel ellentétben a végső megoldás végső változata nem a vezér vagy a rendszer megvédését szolgálta. Nem egy logikus terv egyik lépése volt, inkább egy esztétikai látomás újabb eleme. A zsidók eltávolításának eredeti igazolása és indokai helyébe egy kozmikus zsidó összeesküvés mindig is jelen lévő antiszemita bűvigéje lépett, amely e küzdelemben a német férfierény megnyilatkozását látta. Sztálinnál a politikai harcnak mindig politikai tartalma volt. Teljesítménye e tekintetben Hitler teljesítményének éppen az ellentéte: míg Hitler egy köztársaságot forradalmi gyarmatbirodalommal változtatott, Sztálin a forradalmi marxizmus poézisét tartós hétköznapi politikává alakította. A Sztálin-féle osztályharcos konfliktusokat bármikor úgy lehetett tálalni a nyilvánosság előtt, mint a szovjet vonalat: a szovjet polgárokat és a külföldi kommunistákat logikus kötelék fűzte Sztálin személyéhez. Hitler számára maga a harc volt az érték, és az a harc, amely a zsidók elpusztítására irányult, különösen üdvözlendő volt. Ha pedig a németek vereséget szenvednek, az az ő hibájuk.

Sztálin képes volt megvalósítani a maga fiktív világát, de ha kellett, vissza is tudta fogni magát. Hitler, a Heinrich Himmlerhez és Reinhard Heydrichhez hasonló tehetséges munkatársak segítségével, egyik fiktív világból a másikba lépett, és a német nép nagy részét magával tudta ragadni.

A náci és a szovjet rendszer közötti különbségeket csak akkor érthetjük meg, ha a hasonlóságokat is elfogultság nélkül elfogadjuk. Mindkét ideológia szemben állt a liberalizmussal és a demokráciával. A *párt* szó jelentését mindkét politikai rendszer kiforgatta: ahelyett, hogy egyike lett volna azon csoportoknak, melyek elfogadott szabályok szerint versengenek a hatalomért, a párt olyan csoporttá vált, amely maga határozza meg e szabályokat. Mind a náci Németország, mind a Szovjetunió egypártrendszerű állam volt. Az ideológia és a társadalmi fegyelem terén a párt mindkettőben vezető szerepet töltött be. Politikai logikája megkövetelte a kívülállók kirekesztését, és gazdasági elitje azt vallotta, hogy bizonyos csoportok fölöslegesek vagy kártékonyak. A gazdasági tervezők mindkét apparátusban abból indultak ki, hogy vidéken a valóban szükségesnél lényegesen többen élnek. A sztálini kollektivizálás el akarta távolítani a fölösleges parasztokat, és a városokba vagy a Gulagra küldte őket dolgozni. Ha éhen haltak, az nem számított. A hitleri kolonizálás tízmilliók éhhalálával és deportálásával számolt.⁶

Mind a szovjet, mind a náci politikai gazdaság olyan közösségekre támaszkodott, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy társadalmi csoportokat ellenőrizzenek, és elvonják javaikat. A kollektív gazdaságot, amely 1930-tól kezdve a szovjet vidék nagyszabású sztálini átalakításának eszköze volt, 1941-től a német megszálló hatóságok használták. A megszállt lengyel, litván, lett és szovjet városokban a németek új közösséget is teremtettek: a gettót. A városi zsidó gettókat eredetileg az áttelepítés központjainak szánták, majd a zsidó tulajdon és a zsidó munka igénybevételének helyszínei lettek. Ha különböző sarcokat kellett behajtani vagy munkásbrigádokat kellett szervezni, általában számítani lehetett a gettók névleges zsidó hatóságaira, a zsidó tanácsokra. Mind a gettókat, mind a kollektív gazdaságokat helyi erők működtették. A náci és a szovjet rendszer egyaránt koncentrációs táborokat épített. Hitler szívesen használta volna fel a szovjet táborokat zsidók és más gyanús vagy ellenséges elemek fogva tartására, de ehhez jóval több szovjet területet kellett volna meghódítania.

Bár a helyi kiszipolyozás eszközei azonosnak látszottak, és néha azok is voltak, különböző jövőképeket szolgáltak. A nemzetiszocialista látomásban a csoportok közti egyenlőtlenség természetes és kívánatos volt, sőt a már kialakult egyenlőtlenségeket – például azokat, melyek a gazdagabb Németország és a szegényebb Szovjetunió között álltak fent – szaporítani kellett. A szovjet

rendszer, ha terjeszkedett, az egyenlőség szovjet változatát honosította meg. Az elképzelés bővelkedett drámai konfliktusokban. Ha a szovjet rendszer nomádokkal találkozott, erőszakkal letelepítette őket. Ha parasztokkal, arra kényszerítette őket, hogy lássák el az államot élelemmel. Ha nemzetekkel, akkor eltörölte felső osztályait: kooptálással, deportálással, gyilkolással. Ha elégedett társadalmakkal találkozott, rájuk erőltette a szovjet rendszert mint a létező világok legjobbját. Ebben a sajátos értelemben a rendszer befogadó jellegű volt. Míg a németek növekvő birodalmuk lakosságának a többségét megfosztották attól, hogy az állam egyenlő jogokkal rendelkező tagjai legyenek, a szovjetek mindenkit beengedtek, illetve bekényszerítettek a maguk egyenlőségértelmezésének keretei közé.

Sztálin, akárcsak Hitler, likvidálásról és tisztogatásról beszélt. Ám az erőszakos eltávolítást Sztálin mindig azzal indokolta, hogy az a szovjet állam védelmét vagy a szocializmus ügyének előmozdítását szolgálja. A sztálinizmusban a tömeggyilkosság szükségszerűen és kivétel nélkül csakis a szocializmus védelme érdekében történt, illetve a szocializmushoz vezető út egyik mérföldkövének számított, és önmagában soha nem képviselt politikai győzelmet. A sztálinizmus az öngyarmatosítás koncepcióján alapult, és akkor terjeszkedett, amikor a körülmények lehetővé tették. A náci gyarmatosítás ezzel szemben egy hatalmas, méreteiben a háború előtti Németországot törpévé zsugorító, új keleti birodalom azonnali és totális meghódítását tűzte ki célul, és e vállalkozás előfeltételét civilek tízmillióinak elpusztításában látta. A gyakorlatban a németek általában nem németeket, a szovjetek általában szovjet állampolgárokat öltek.

A szovjet rendszer békeidőben volt a leggyilkosabb. A náci ellenben a háború kitörése előtt legföljebb néhány ezer embert öltek meg. A hódító háború alatt aztán Németország milliókat irtott ki, rövidebb idő alatt, mint a történelemben (addig) bármilyen másik állam.⁷

A nagy időbeli távolságból visszatekintve szabadon dönthetünk: összehasonlítjuk-e a náci és a szovjet rendszert vagy sem? Az a több százmillió európai, akit mindkét rendszer érintett, nem engedhette meg magának ezt a luxust.

A vezetők és a rendszerek összehasonlítását már Hitler hatalomra kerülésének pillanatában megkezdődött. 1933 és 1945 között európaiak millióinak kellett mérlegelniük mindazt, amit a nemzetiszocializmusról és a sztálinizmus-

ról tudtak, hogy meghozhassák azokat a döntéseket, amelyektől nemritkán a sorsuk függött. Igaz volt ez 1933 elején a munkanélküli német munkásokra, amikor el kellett dönteniük, vajon a szociáldemokratákra, a kommunistákra vagy a nácikra szavazzanak-e. Igaz volt ugyanebben az időszakban az éhező ukrán parasztokra, akiknek egy része a német támadástól remélte a menekülést szörnyű helyzetéből. Igaz volt a harmincas évek második felében az európai politikusokra, akiknek dönteniük kellett, csatlakozzanak-e Sztálin helyi népfrentjaihoz. És ugyanezekben az években súlyosan érintette ez a dilemma Varsót, amikor a lengyel diplomaták egyenlő távolságot igyekeztek tartani nagy hatalmú német és szovjet szomszédjaiktól abban a reményben, hogy így elkerülhetik a háborút.

Amikor 1939-ben mindkét szomszédja Lengyelországra rontott, a lengyel tiszteknek dönteniük kellett, kinek adják meg magukat, a lengyel zsidók (és más lengyel állampolgárok) pedig választásra kényszerültek: meneküljenek-e a másik megszállási zónába. Miután Németország 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót, sok szovjet hadifogoly latolgatta, vállalja-e a németekkel való kollaborálás kockázatait, avagy fogadja el a hadifogolytáborokban pusztító éhhalál valószínűségét. A belorusz fiataloknak is választaniuk kellett, hogy a szovjet partizánokhoz csatlakozzanak-e vagy a német rendőrséghez, mielőtt még erőszakkal besoroznák őket ide vagy oda. 1942-ben a minszki zsidók kerültek választás elé: maradjanak-e a gettóban, vagy meneküljenek az erdőbe a szovjet partizánokhoz. 1944-ben a lengyel Honi Hadsereg parancsnokainak kellett dönteniük: ők maguk próbálják-e felszabadítani Varsót a német megszállás alól, vagy várják be a szovjeteket. Az 1933-as ukrainai éhínség legtöbb túlélője később megtapasztalta a német uralmat; az 1941-es gyilkos német hadifogolytáborok legtöbb túlélője visszatért a sztálini Szovjetunióba; a holokauszt legtöbb túlélője, ha Európában maradt, megtapasztalta a kommunizmust is.

Ezek az európaiak, akik a legnehezebb időkben Európa legsebezhetőbb részén éltek, rákényszerültek az összehasonlításra. Mi, ha úgy akarjuk, megtehetjük, hogy a két rendszert külön-külön vizsgáljuk; az igájuk alatt élő emberek hasonlóságokat és kölcsönhatásokat tapasztaltak. A náci és a szovjet rendszer néha, például Lengyelország közös megszállásakor, szövetségben állt egymással, de az is megesett, hogy ellenségekként is összeegyeztethető célokat követtek: így történt ez 1944-ben, amikor Sztálin úgy döntött, nem támogatja a varsói felkelő-

ket, miáltal a németek sok olyan emberrel végezhettek, aki később szembeszállt volna a kommunista uralommal. Ezt nevezte François Furet a két hatalom „harcias cinkosságának”. A németek meg a szovjetek gyakorta olyan eszkalációkba hajszolták egymást, amelyek több emberéletet követeltek, mint ha egymástól függetlenül jártak volna el. A partizánháború igen jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy az egyik vezető további brutalitásokra csábítsa a másikat. A megszállt Belorussziában Sztálin 1942-től ösztönözte a gerillaakciókat, holott tudta, hogy a tömeges megtorlások a saját polgárait fogják sújtani. Hitler pedig üdvözölte a lehetőséget, hogy megöljön „bárkit, ha csak görbén néz ránk”.⁸

A második világháború alatt a véres övezet nem egyetlen, hanem két vagy három támadást, nem egyetlen, hanem két vagy három megszálló rendszert élt át. A zsidók tömeges lemészárlása rögtön megkezdődött, mihelyt a németek behatoltak a szovjetek által csak hónapokkal korábban elcsatolt területekre, ahonnan csupán hetekkel korábban tízezreket deportáltak, és ahol pár napja foglyok ezreit lőtték agyon. Így aztán a német Einsatzgruppék kiaknázhatták a lakosságnak a foglyokat gyilkoló NKVD elleni dühét. A mintegy húszezer zsidó, akit az ügyesen összehangolt népi pogromokban megöltek, a holokauszt áldozatainak igen csekély részét, nem egészen fél százalékát teszi ki. De éppen a szovjet és a német hatalom átfedései tették lehetővé, hogy a nácik népszerűsítésük a maguk tételét, miszerint a bolsevizmus nem más, mint zsidó összeesküvés.

A tömeggyilkosság más esetei szintén a náci és a szovjet uralom egymásra épüléséből fakadtak. A megszállt Belorussziában beloruszok ölték más beloruszokat, részben mint a németek szolgálatában álló rendőrök, részben mint szovjet partizánok. A megszállt Ukrajnában egyes rendőrök megszöktek a német szolgálatból, hogy beálljanak a nacionalista partizánalakulatokba. Ezek az emberek aztán tízezzrel gyilkolták a lengyeleket és saját ukrán honfitársaikat a társadalmi és nemzeti forradalom nevében. Ugyanez az egymásra épülés olyan milliók életét is érinthette és érintette, akik a véres övezettől több ezer kilométerre éltek. Szovjet polgárok tömegei menekültek a véres övezetből kelet felé, a szovjet állam hátszögébe, ahol nem voltak felkészülve az ellátásukra. A Gulagon a háború alatt az élelmiszerhiány és a német támadással kapcsolatos logisztikai problémák következtében drasztikusan megugrott a halálozási arány. Több mint félmillióan pusztultak el így, a háború és mindkét rezsim áldozataiként.

A többszörös és folyamatos megszállás hatásai még így is azokon a területeken voltak a legborzalmasabbak, amelyeket Hitler az 1939-es meg nem támadási egyezmény titkos záradékában engedett át Sztálinnak, hogy aztán az 1941-es agresszió első napjaiban magához ragadja, majd 1944-ben ismét elveszítse őket. A második világháború előtt ezek a területek, nevezetesen Észtország, Lettország, Litvánia, valamint Kelet-Lengyelország, függetlenek voltak. Igaz, hogy ezekben az államokban tekintélyuralmi, nacionalista rendszerek voltak hatalmon, és a népi nacionalizmus nőttön-nőtt, mindazonáltal az állam és a belviszályok a harmincas években az egész területen összesen csupán néhány ezer áldozatot szedtek. Az 1939-től 1941-ig tartó szovjet uralom alatt ebből a zónából több százezer embert deportáltak Kazahsztánba és Szibériába, és további tízezreket lőtték agyon. A zsidók által lakott európai települések közül ebben a régióban laktak a legtöbben, és amikor a németek 1941-ben lerohanták a határait frissen kiterjesztett Szovjetuniót, a helyi zsidóság csapdába került. Az itt honos zsidókat csaknem kivétel nélkül megölték. 1943-ban az ukrán partizánok itt végeztek etnikai tisztogatást a lengyelek között, hogy aztán 1944-től kezdve a szovjet erők hajtsanak végre tisztogató akciókat ukránok és lengyelek ellen egyaránt.

A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre eső zónában vette kezdetét a holokauszt, és itt terjesztették ki a szovjetek két ízben is nyugat felé a maguk határait. A negyvenes évek során ebben a földszávon, amely a véres övezeten belül különleges helyet foglal el, tombolt a leghevesebben az NKVD terrorja; itt ölték meg a németek az általuk összesen megsemmisített zsidók több mint egynegyedét, itt követelte a legtöbb áldozatot az etnikai tisztogatás. A Molotov–Ribbentrop-féle Európa a szovjetek és a nácik közös műve volt.

Hitler és Sztálin egyaránt kezdeményezett gazdasági átalakításokat, és gazdaságpolitikájuk következményeit is elsősorban a véres övezet sínylette meg. A nemzetiszocialista és a sztálini ideológia ugyan alapvetően különbözött, de a tervezőket mindkét rendszerben bizonyos alapvető gazdasági problémák foglalkoztatták; a náci és a szovjet vezetők ugyanabban a gazdaságpolitikai környezetben éltek, és ezt akarták megváltoztatni. Az ideológia nem működhet gazdaságpolitika nélkül, a gazdaságpolitikát pedig az adott korban és helyszíneken jórészt a birtokolt területek határozzák meg. Az ekéket és a hadseregeket

továbbra is az állati és emberi munka működtette. A tőke még nem volt elég mozgékony, és kevés is volt belőle. Az élelem éppen úgy a természeti erőforrásoktól függött, akár az olaj, az ásványi anyagok és a nemesfémek. A globalizációt feltartóztatta az első világháború, a szabad kereskedelmet tovább hátráltatta a nagy gazdasági világválság.

Marxista szemszögből a paraszti társadalmaknak a modern világban nincs létjogosultságuk. Nemzetiszocialista nézőpontból a szláv parasztok fölöslegesek voltak (ez a német gazdálkodókra nem vonatkozott). A nácik azt vallották, hogy a termékeny föld a német gazdákat illeti, akik azt a maguk veritékével, de mások vére árán teszik a magukévá. Ezek természetesen ideológiai távlatok voltak, de mint minden ideológia, bizonyos konkrét gazdasági érdekekből nőttek ki, és azokat szolgálták. Amikor az elméletet át kellett ültetni a gyakorlatba, kiderült: mind a náci gyarmatosítás, mind a szovjet öngyarmatosítás csak akkor működhet, ha a gazdasági érdekek és az ideológiai feltevések megerősítik egymást. A vezetőknek, a tervezőknek és a gyilkosoknak nem volt elég a tinta szaga – az aranyat is látniuk kellett. Hitler és Sztálin tömeggyilkos politikai akcióinak három gazdasági vetülete volt: 1. a nagyszabású politikai-gazdasági átalakítási tervek elemeit képezték; 2. a tömeggyilkos politikák (felfelé és lefelé irányuló) változásainak okaiként szerepeltek; 3. és a tömeggyilkosságok alatt és után az alulról történő fosztogatásnak adtak terepet.

Sztálin nagyszabású tervében a mezőgazdaság kollektivizálásának az volt a célja, hogy a Szovjetuniót többé-kevésbé az adott határokon belül ipari hatalommá változtassa. A kollektivizálást éhínség kísérte, amelyet Sztálin tudatosan az ukránok felé irányított. Hozzájárult a kollektivizálás a nagy terrorhoz is, amely elsőnek az elidegenedett parasztokat sújtotta, mivel azok esetleg egy külföldi agresszorhoz húznának. Hitler nagyszabású terve az előbbinek többé-kevésbé az ellentéte volt. Ő először külföldön akart terrort alkalmazni, hogy elpusztítsa azokat, akiket a Szovjetunió vezetőinek tartott, és így megdöntse a rendszert. Ezután a kollektív gazdaságokat szándékozott kizsákmányolni, hogy a gabonafőlesleget Németországba irányítsa. Hosszú távon aztán majd németek uralta, hatalmas határbirodalmat teremt, ahol nincsenek zsidók, és az őslakosság csak gyér számú, rabszolgasorba hajtott szlávból áll. Hitler mindig is meg akarta szabadítani Európát a zsidóktól. De soha nem rendelkezhetett volna velük, és soha nem irthatta volna ki a sokmillió lengyelországi, szovjet

és baltikumi zsidóságot, ha nem katonai erővel kísérli meg e keleti koloniális lázálom megvalósítását.

Amikor Hitlernek és Sztálinnak meg kellett határozni, ki viselje a – tervezett vagy váratlan – hiányok következményeit, döntésük ideológiai prioritásait is feltárta. 1933-ban Sztálinnak a gabonakivitelből származó profit fontosabb volt, mint több millió paraszt élete. Elhatározta, hogy a parasztoknak pusztulniuk kell, és körülnézett, hol pusztulnának el a legtöbben: így esett a választása Ukrajnára. A gabonát, amely megmenthette volna az életüket, a parasztok szeme láttára szállították vonatszámra a fekete-tengeri kikötőkbe. 1941 őszén a Wehrmacht maga is álmélkodott, mekkora tömegben esnek fogságba a szovjet katonák. A legtöbbjük aztán éhen halt vagy elvitte valamilyen, az éhezéssel összefüggő betegség. Ám még a dulagokban és stalagokban is, ahol szinte napirenden volt az öldöklés, mutatkozott bizonyos sorrendiség: a zsidókat azonnal agyonlőtték, az oroszokat és beloruszokat inkább hagyták éhen halni, míg a népi németeket (és részben az ukránokat is) nagyobb valószínűséggel fogták munkára.

Bizonyos fokig még a zsidók kezelésében is tetten érhető a körülményekhez való alkalmazkodás. Hitler mindvégig az európai zsidóság megsemmisítésére törekedett, és 1941 végétől politikája egyértelműen az összes zsidó kiirtását tűzte ki célul. Ám még a totális megsemmisítés politikája is idomulhatott a pillanatnyi gazdasági érdekekhez. 1941 telén például a minszki zsidók azért maradhattak életben, mert télikabátokat és csizmákat kellett varrniuk a szorongatott helyzetben lévő német hadsereg részére. Emberséges gesztusról természetesen szó sem volt: Hitler téli ruházat nélkül küldte háborúba a katonáit, és az ő fagyhaláltól való megmentésük átmenetileg felülírta a zsidók kiirtásának általános parancsát. A szóban forgó zsidó munkások többségét később megölték. 1942 nyarán az élelmiszer-ellátás sürgetőbb lett, mint a munkaerő-toborzás, és ez amellet szöjt, hogy a megszállt Lengyelországban felgyorsuljon a zsidók elgázosítása. 1943-tól aztán ismét a munkaerő lett az elsőrendű szempont, és a még életben lévő zsidókat hosszabb ideig megkímélték; inkább halálra dolgoztatták, semmint agyonlőtték vagy elgázosították őket.

A tömeggyilkosságok kedveztek a fosztogatásnak és a társadalmi előrelépésnek, és azok, akik ilyesformán jól jártak, még szorosabban kötődtek a rendszerhez, sőt olykor a rendszer ideológiájához is. Amikor 1930-ban a szovjetek

deportálták a gazdagabb parasztokat, szokásba jött elhagyott portáik kifosztása, és ugyanez történt tíz évvel később, a lengyel elitek deportálása idején is. És amikor a nagy terror alatt a vezető állásban lévőket agyonlőtték vagy deportálták, felvirradt az ifjabb káderek napja. A holokauszt révén a nem zsidók zsidó lakásokat és házakat szerezhettek; és csak természetes, hogy maga a rezsim is lopott. Azokat a lengyeleket és más kelet-európaiakat, akik zsidókat fosztottak ki, igen gyakran a németek forgatták ki saját javaikból. A Katynban kivégzett lengyel tisztaknek haláluk előtt le kellett adniuk óráikat és jegygyűrűiket. A Minszkben agyonlőtt zsidó gyerekek zokniját német gyerekek viselték, a Babij Jarban kivégzett zsidó férfiak órái német férfiakhoz, a Malij Trosztenecben agyonlőtt zsidó nők bundái német nőkhez kerültek.

Tzvetan (Cvetan) Todorov állítása szerint „a maguk elé tűzött célok szempontjából Sztálin és Hitler döntései sajnos ésszerűek voltak”. Ez sok esetben igaz volt, de nem mindig. A Todorov felfogása szerinti ésszerűségről (amelynek szűkkeblű értelmezése a gazdaság területén is megtalálható) csak akkor beszélhetünk, ha a döntéshozók a kívánt cél eléréséhez megfelelő eszközöket választanak, de ennek semmi köze a vezetők által kijelölt célhoz. A politikai célokat külön kell megítélni, valamilyen etikai ismérv alapján. Az ésszerűségről és ésszerűtlenségről szóló diskurzus nem léphet a jóról és rosszról folyó diskurzus helyébe. Hiába veszik figyelembe náci (és szovjet) részről a gazdasági szempontokat, ez erkölcsileg csöppet sem enyhíti a két rendszer bűneit, legföljebb az emberi élet iránti általános közönyt domborítja ki, amely éppoly elrettentő megnyilatkozása uralmuknak, mint valamennyi egyéb jellegzetességük. A mindenkori körülményekhez való alkalmazkodásról és a fosztogatásról is csak annyit mondhatunk, hogy még több okot adnak az erkölcsi elmarasztalásra. Gazdasági megfontolások soha nem semlegesítik a gyilkosan rasszista ideológiát, épp ellenkezőleg: hangsúlyozzák és demonstrálják a hatékonyságát.⁹

A gyarmatosításban az ideológia a gazdasággal lép kölcsönhatásba, az államigazgatásban az opportunizmussal és a félelemmel. A tömeggyilkosságok időszakait mind a náci, mind a szovjetek esetében lelkes vagy legalábbis egyenletes adminisztratív teljesítmény jellemezte. A hivatali apparátuson belül legföljebb az öldöklés kezdetén érződött némi ellenállás, mégpedig abban az Ukrajnában, ahol egyes ukrán pártmunkások megpróbáltak jelentéseikben utalni az

éhínségre. Ám ők is gyorsan elhallgattak, mielőtt a pártból való kizárással, letartóztatással és deportálással fenyegették őket, és némelyikük, aki addig kétségeinek adott hangot, egyszer csak az éheztetés buzgó szószólójának csapott fel. 1937–38-ban, a nagy terror, valamint 1941-ben, a zsidók megsemmisítésének első nagy hulláma idején a felső szintről érkező jelzések az alsó szinten öldöklésekhez vezettek, sőt alulról gyakran követeltek még magasabb célszámokat. Ugyanakkor az NKVD-n belül is folyt a tisztogatás. 1941-ben, a Szovjetunió nyugati területein az SS-tisztek, akár néhány évvel korábban az NKVD tisztjei, azon versengtek, ki öl meg több embert, vagyis melyikük tanúsít több szakértelmet, izzóbb lojalitást. Az emberi élet a fölöttesének jelentő beosztott pillanatnyi büszkeségének lett a tárgya.

Az SS és az NKVD persze egyaránt gondosan megszűrte és ideológiailag képzett elit testület volt. Ha egyéb kádereket (rendőröket, katonákat, helyi kollaboránsokat) is bevetettek, néha nem volt elég a fentről érkező kurta jelzés. Hitler is, Sztálin is mesterien értették a módját, hogy bizonyos szervezeteket olyan erkölcsi dilemmákkal szembesítsenek, amelyekben a tömeggyilkosság látszott a kisebbik rossznak. 1932-ben az ukrán párttagok ódzkodtak ugyan a gabona lefoglalásától, de belátták, hogy karrierjük, sőt az életük függ a kvóták teljesítésétől. Nem minden Wehrmacht-tiszt élvezte, ha szovjet városokat éheztetnek ki, de mielőtt elhitték, hogy a szovjet polgári lakosság és a saját embereik között kell választaniuk, csak egyféleképpen dönthettek. A lakosság előtt pedig meggyőzően csengett a háborús retorika, pontosabban a megelőző jellegű önvédelem hirdetése; ahhoz mindenesetre elég volt, hogy leszerelje az ellenállásukat.¹⁰

Az európai tömeggyilkosságok óta eltelt évtizedekben a felelősség tetemes részét a kollaboránsokra hárították. A kollaborálás klasszikus példáját azok a szovjet polgárok testesítették meg, akik a második világháború folyamán rendőrként vagy örként szolgálták a németeket, és feladatukhoz tartozott a zsidók kiirtása is. Közülük jóformán senkit sem mozgattak ideológiai indítékok, és csupán elenyésző kisebbségüket jellemezte bárminemű felismerhető politikai szándék. Némely kollaboráns természetesen táplált némi rokonszenvet az egyik vagy a másik megszálló hatalom iránt: például a szovjet megszállás elől elmenekült litván nacionalisták, akiket a németek 1941-ben magukkal hoztak Litvániába. Kelet-Európában pedig ritkaság az olyan politikai kollaborálás, amely ne

kapcsolódott volna a szovjet uralomról szerzett korábbi tapasztalatokhoz. Ám ideológiai egyetértésről még ott sem lehetett szó, ahol a politikai vagy gondolati beállítottság szerepet játszott: a nácik egyszerűen nem tekinthették a nem németeket magukkal egyenrangúnak, és az önmagára valamit is adó nem német nacionalista nem fogadhatta el a német faji felsőbbrendűség náci doktrínáját. A Szovjetunió elpusztítását és (ritkábban) a zsidók megsemmisítését illetően a nácik és a helyi nacionalisták ideológiai meggyőződése és érdekei gyakran átfedték egymást, de a kollaboránsok túlnyomó többsége tette, amire utasították, és mondta, amit elvártak tőle, vagy nem mondott semmit.

A megszállt Ukrajnában vagy Belorussziában a németekhez szegődött helyi rendőröknek kevés vagy semmilyen hatalmuk sem volt a rendszeren belül. Nem ők voltak a hierarchia legaján: a zsidók éppúgy alattuk álltak, mint mindenki más, aki nem volt rendőr. Társadalmi státusuk azonban ahhoz épp elég alacsony volt, hogy magatartásuk kevesebb (és nem több) magyarázatra szoruljon, mint az SS-eké, a párttagoké, a katonáké és a rendőröké. Ez a fajta helyi együttműködés éppoly természetes, ha nem természetesebb, mint a hatóságoknak való engedelmeskedés. Ha egy német nem volt hajlandó zsidókra lőni, semmilyen komoly következmény nem fenyegette. Azok a helybeliek azonban, akik nem álltak be a rendőrségbe, vagy éppen kiléptek onnan, olyan veszélyeknek tették ki magukat, amelyekkel a németeknek nem kellett számolniuk: éhezésnek, deportálásnak, kényszmunkának. Ha egy szovjet hadifogoly kész volt együttműködni a németekkel, elkerülhette az éhhalált. A rendőrség zsoldjában álló szovjet paraszt tudta, hogy betakarításkor otthon maradhat, és a családja nem fog éhezni. Ez egyfajta negatív oportunizmus volt: az illető remélhette, hogy nem sújtja még nagyobb baj. A negatív oportunizmus szélsőséges változatát képviselték a gettóban működő zsidó rendőrök – még akkor is, ha választásukkal senkit nem menthettek meg, önmagukat sem.

A szovjet rendszer vonatkozásában a „kollaboráns” fogalmát nehezebb meghatározni. A németekkel ellentétben a szovjetek több civilt öltek meg békeidőben, mint háborúban, és ha egy területet megszálltak, azt hamarosan vagy a Szovjetunióhoz csatolták, vagy formális szuverenitással ruházták fel. Itt megjegyzendő, hogy a Szovjetunióban bizonyos politikai akciókat „hadjáratnak” vagy „háborúnak” neveztek. Ebben a légkörben például az ukrán pártmunkásokat rávették, hogy halálra éheztessek honfitársaikat. Akár kollaborálásnak

nevezzük az éhezőknel végrehajtott rekvirálásokat, akár nem, a példa látványos: így kényszerít együttműködésre egy rendszer, amelynek politikájához hozzátartozik, hogy szomszédot uszítson szomszéd ellen. Az éhhalál csúnya, brutális és hosszadalmas, a pártmunkások és a helyi hivatalos személyek pedig arra kényszerültek, hogy végignézzék, sőt ők maguk idézzék elő ismerőseik halálát. Arendt a kollektivizálással járó éhínséget az erkölcsi elszigetelődés nyitányának tartotta, mivel az emberek tehetetlennek bizonyultak a nagy hatalmú modern állammal szemben. Leszek Kofakowski szerint azonban ez az igazságnak csak az egyik fele. Az éhínségben – akár mint rekviráló, akár mint fogyasztó – mindenki érintve volt, és ez „újfajta erkölcsi egységet” teremtett.¹¹

Ha az emberek csupán saját korábbi ideológiai szimpátiáikkal összhangban szolgálták volna ezt vagy azt a rendszert, sokkal kevesebb lett volna a kollaboráns. A véres övezetben a nácikkal együttműködők többsége a Szovjetunióban nevelkedett. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre eső zónában, ahol a nemzeti függetlenséget először a szovjetek törölték el, és a németek csak utánuk következtek, egyesek azért működtek együtt a németekkel, mert már a szovjetekkel is együttműködtek. Amikor a szovjet megszállást felváltotta a német, az addigi szovjet milicistákból a németek zsoldjában lévő rendőrök lettek. Azok, akik 1939 és 1941 között a szovjetekkel működtek együtt, tudták, hogy ha hajlandók zsidókat ölteni, tisztára moshatják magukat a németek előtt. Egyes nacionalista ukrán partizánok korábban a németeket és a szovjeteket egyaránt szolgálták. Belorussziában gyakran a véletlenem múlt, hogy egy-egy fiatalember a szovjet partizánok vagy a német rendőrök közé állt-e be. A német halálgyárak személyzetében sok volt a kommunista tanok szellemében nevelkedett korábbi szovjet katona; a szovjet partizánokhoz pedig nem egy, a holokauszt tettesei közé tartozó, rasszizmussal beoltott személy csatlakozott.

Az ideológiák olyanokat is megkísérthetnek, akik elutasítják őket. Ha az ideológiát az idő vagy lelkes hívei megfosztják politikai és gazdasági kötődéseitől, a tömeggyilkosságok moralizáló magyarázatává alakul át, ami kényelmesen elválasztja a magyarázatok gyártóit a tettesektől. Kézenfekvő az elkövetőben olyan személyt látni, aki helytelenül gondolkodik, és emiatt más, mint mi. Megnyugtató, ha nem veszünk tudomást azokról a gazdasági problémákról és politikai bonyodalmakról, amelyek a történelmi elkövetők és tettesek későbbi

szemléltetői esetében azonosak lehetnek. Sokkal csábítóbb, legalábbis a mai Nyugaton, az áldozatokkal azonosulni, mint megérteni a történelmi kontextust, amelyen a véres övezetben az áldozatok osztoztak az elkövetőkkel és a passzív szemtanúkkal. Az áldozattal való azonosulás az elkövetőtől való radikális elhatárolódást fejezi ki. A motort beindító treblinkai őr vagy a ravaszt meghúzó NKVD-tiszt nem én vagyok: mindkettő olyan személy, aki a magamfajta megöli. És korántsem egyértelmű, hogy az áldozatokkal való efféle azonosulás gazdagítja-e a tudásunkat, mint ahogy az sem világos, vajon etikus gesztus-e a gyilkostól való efféle elhatárolódás. Nem magától értetődő, hogy erkölcsössé válik az, aki a történelmet moralitássá csupaszítja.

Sajnálatos módon önmagában az sem vezet etikus döntésekre, ha áldozatnak tüntetjük fel magunkat. Sztálin és Hitler egész politikai pályafutása során egyaránt áldozatnak tekintette magát, és milliószám vettek rá másokat, hogy ők is a nemzetközi kapitalista vagy zsidó összeesküvés áldozatainak érezzék magukat. A Lengyelországot előzőnlő német hadsereg egyik katonája azt hitte: egy lengyel férfi halálában eltorzult arca azt bizonyítja, hogy a lengyelek irracionális gyűlöletet táplálnak a németek iránt. Az éhínség idején egy ukrán kommunista azt képzelte, az éhen haltak tetemei a házat ostromolják. Mindketten áldozatnak érezték magukat. A 20. században egyetlen jelentősebb háború vagy tömeggyilkossági akció sem kezdődött el anélkül, hogy az agresszorok vagy az elkövetők ne az ártatlanságukra vagy áldozat mivoltukra hivatkoztak volna. A 21. században a magukat áldozatként feltüntető agresszorok egy második hullámának vagyunk tanúi, amelyben a vezérek nem érik be azzal, hogy népüket áldozatnak kiáltsák ki, hanem nyíltan utálnak a 20. század tömeggyilkosságaira. A szubjektív áldozati státus felöltésére való képesség minden jel szerint nem ismer határokat, és azok, akik magukat áldozatnak tekintik, a legdurvább erőszakos cselekményekre vehetők rá. Az osztrák rendőr, aki Mogiljovban csecsemőket lőtt agyon, maga előtt látta, mit művelnének a szovjetek az ő gyermekeivel.

Az áldozatok emberek voltak; ha igazán azonosulni szeretnénk velük, inkább az életüket kellene megértenünk, mint a halálukat. Az áldozatok természetesen halottak, és nem tudják megvédeni magukat azoktól, akik kisajátítják a halálukat. Politikai akciókat vagy eszmei azonosulást igen könnyű az áldozatok halálával szentesíteni. Kevésbé tetszetős, de erkölcsileg fontosabb megérteni az

elkövetők tetteit. Elvégre erkölcsi szempontból soha nem az a veszély, hogy mi is áldozatok lehetünk, hanem az, hogy elkövetőkké vagy passzív szemléltetőkké válunk. Csábító kijelenteni, hogy egy náci gyilkos túl van az érthetőség határán. A háború alatt kiemelkedő politikusok és értelmiségiek – például Eduard Beneš és Ilja Ehrenburg – engedtek ennek a kísértésnek. A csehszlovák elnök és a szovjet zsidó író a németek elleni öncélú bosszút akarták igazolni. Azok, akik másokat azzal vádoltak, hogy kivetkőztek emberségükből, semmiben sem különböztek tőlük. Aki egy emberi lénytől megtagadja emberi mivoltát, az etika alól húzza ki a talajt.¹²

Ha engedünk ennek a kísértésnek, ha másokat mélyen ember alattinak minősítünk, akkor közelítünk a náci felfogáshoz, ahelyett hogy távolodnánk tőle. Ha másokat érthetetlennek nyilvánítottunk, lemondunk a megértés képességéről, ami annyit jelent, hogy lemondunk a történelemtől.

Amennyiben kijelentjük, hogy a nácik vagy a szovjetek túl vannak azon, ami emberileg felfogható vagy történelmileg megérthető, éppenséggel az ő erkölcsi csapdájukba esünk. Biztosabb talajra lépünk, ha felismerjük: bármily felháborítóak is a mi szemünkben az indítékok, amelyek őket tömeggyilkosságokra ösztönözték, ők ezeket az indítékokat jogosnak találták. Heinrich Himmler azt mondta: száz, ötszáz vagy ezer, egymás mellett heverő holttest kellemes látvány. Arra utalt, hogy egy másik ember megölésével önnön lelkünk tisztaságát áldoztuk fel, és ez az áldozat a gyilkost magasabb erkölcsi szintre emeli. Ez a gondolkodás egyfajta elkötelezettséget fejezett ki. Szélsőséges példája egy olyan náci értéknek, amely tőlünk sem egészen idegen: az egyes embernek a közösségért hozott áldozatát jelképezi. Hermann Göring kijelentette, hogy az ő lelkiismeretét Adolf Hitlernek hívják. Azoknak a németeknek a szemében, akik Hitlert a vezérüknek fogadták el, a hűség nagyon sokat számított. Hűségük tárgyát aligha választhatták volna meg ostobábban, de a hűségre való készségük tagadhatatlan. Gandhitól származik a kijelentés, miszerint a gonosz a jótól függ. Ezt úgy értette, hogy azok, akik gaztettek elkövetésére gyűlenek össze, hűséggel tartoznak egymásnak, és hinniük kell a maguk ügyében. Az elkötelezettség és a hűség nem tette a németeket jó emberekké – de emberivé igen. Mint mindenki más, ők is képesek voltak etikus gondolkodásra, akkor is, ha gondolkodásuk mégoly rettenetes tévutakra siklott.¹³

A sztálinizmus is egyszerre volt erkölcsi és politikai rendszer, amelyben az ártatlanság és a bűnösség nemcsak jogi, hanem pszichikai kategória is volt, és az erkölcsi gondolkodás mindenütt jelen volt. A fiatal ukrán pártmunkás, aki enni-valótól fosztotta meg az éhezőket, meg volt róla győződve, hogy a szocializmus győzelméhez járul hozzá: „Hittem, mert hinni akartam.” Megvolt a maga erkölcsi érzékenysége, még ha mélységesen téves volt is. Amikor Margarete Buber-Neumann a Gulagon, történetesen Karagandában sínylődött, egyik fogolytársa azt mondta neki: „Nem ehetsz rántottát, ha nem törsz fel pár tojást.” Számos sztálinista és a velük rokonszenvezők úgy vélték, hogy éhínségekre és a nagy terror okozta veszteségekre az igazságos és erős szovjet állam felépítése érdekében volt szükség; sőt az áldozatok nagy száma mintha még kíváncsabbá tette volna a célt.

Mindazonáltal téves a tömeggyilkosságok ama romantikus igazolása, miszerint megfelelő tálalásban a mostoha jelen a jövő üdvévé válik. Meglehet, a teljes tétlenség sokkal üdvösebb lett volna, vagy egy enyhébb politika könnyebben elérte volna a kívánt célt. Aki elhiszi, hogy jelentős fejlődés csak végtelen szenvedések árán mehet végbe, az egyfajta hermetikus mazochizmust vállal: a fájdalom jelenléte e szerint valamiféle immanens vagy kialakuló jóról tanúskodik. Aki pedig kiáll az ilyen okoskodás mellett, az hermetikus szadizmusról tesz bizonyosságot: azért okoztam fájdalmat, mert tisztában voltam a szenvedés magasabb rendű céljával. Sztálin képviselte a Politikai Bizottságot, amely a Központi Bizottságot képviselte, az meg a pártot, amely a munkásosztály képviseletét látta el, a munkásosztály pedig a történelmet képviselte – ezért Sztálinnak joga volt arra, hogy képviselje azt, ami történelmileg szükségszerű. Ez a kivételezett helyzet feloldotta őt minden felelősség alól, és felhatalmazta arra, hogy kudarcaiért másokat tegyen felelőssé.¹⁴

Tagadhatatlan, hogy a tömeges éhezés egyfajta politikai stabilitáshoz vezet. A kérdés csak az: valóban ilyenfajta békességre törekszünk-e, illetve kíváncs-e ez a béke? A tömeggyilkosság az elkövetőket az elrendelőkhöz köti. Helyénvaló-e az ilyen politikai összetartozás? Bizonyosfajta rendszereket megerősít a terror. Kíváncs-e az ilyen rendszer? A polgári lakosság irtása bizonyos típusú vezetők érdekében áll. Nem az a kérdés, hogy mindez történetileg igaz-e – a kérdés az, hogy mi a kíváncs. Jó vezetők az ilyen vezetők? Jó rendszerek az ilyen rendszerek? Ha nem, úgy a kérdés a következő: hogyan előzhetők meg az efféle politikai eljárások?

Mai emlékezéskultúránk természetesnek tartja, hogy az emlékezés útját állja a gyilkolásnak. Csábító a gondolat, hogy az a rengeteg ember nem hiába halt meg, hanem valamiféle transzcendens értékért áldozta fel az életét, amelyet a megfelelő politikai megemlékezések keretében feltárhatunk, ápolhatunk és megőrizhetünk. Aztán a transzcendens érték egyszer csak nemzeti jellegűnek bizonyul. A sok millió áldozatnak azért kellett meghalnia, hogy a Szovjetunió megnyerhesse a nagy honvédő háborút vagy Amerika a maga igaz háborúját. Európának meg kellett tanulnia a pacifizmus leckéjét, Lengyelországnak meg kellett kapnia a maga szabadságlegendáját, Ukrajnának hősök kellett, Belorussziának be kellett bizonyítania a maga erkölcsi értékét, a zsidóknak be kellett teljesíteniük a cionista küldetést. Ezek a későbbi okfejtések fontos igazságokat tartalmaznak a nemzeti politika irányairól és a nemzeti pszichológiáról, ám az emlékezethez vajmi kevés a közük. Emlékezünk a halottakra, de a halottak nem emlékeznek. Valaki másé volt a hatalom, és valaki más döntötte el, hogyan haltak meg; és később egy újabb valaki fogja megmondani, hogy miért. Ha a gyilkosságokból tanulságot vonnak le, fennáll a kockázat, hogy még több gyilkosság még több tanulssággal jár majd.

Talán éppen itt, valahol az áldozatok számon tartása és haláluk folytonos újraértelmezése között rejlik a történelem értelme. A számokat és az emlékeket csak a tömeggyilkosságok története egyesítheti. Történelem nélkül az emlékek magánjellegűvé, azaz mai értelemben nemzetivé válnak; a számokból pedig köztulajdon lesz, azaz eszköz a nemzetközi vértanúsági versenyben. Az emlékezet az enyém, és jogom van kedvem szerint használni; a számok pedig objektívek, és neked, akár tetszik, akár nem, el kell fogadnod az én számításaimat. Az ilyen okoskodás teszi lehetővé, hogy a nacionalisták, miközben egyik karjukkal magukat ölelik át, a másikkal a szomszédjukra sújtsanak. A második világháború befejezése, majd később a kommunizmus vége után a nacionalisták az egész véres övezetben (és azon túl is) áldozataik túlzott számarányával büszkélkedtek, és így ki-ki magának követelhette az ártatlanság palástját.

A 21. század orosz vezetői országukhoz a második világháború szovjet áldozatainak többé-kevésbé hivatalos számát társítják: 9 millió elesett katona, 14-17 millió polgári halott. Ezekről a számokról heves viták folynak. Ellentétben az e könyvben megadott számok nagy többségével, esetükben inkább demográfiai becslésekről van szó. De akár igazak, akár nem: ezek nem orosz, hanem *szovjet*

adatok. Függetlenül a szovjet számok helyességétől, az orosz számoknak szükségképpen sokkal, de sokkal alacsonyabbnak kell lenniük. A magas szovjet számok Ukrajna, Belorusszia és a balti államok halottait is magukban foglalják. Különösen fontosak azok a területek, amelyeket a Szovjetunió 1939-ben foglalt el: Kelet-Lengyelország, a Baltikum és Románia északkeleti része. Itt félelmetesen magas arányokban haltak meg emberek – és sokukat nem a német, hanem a szovjet agresszor ölte meg. E tekintetben a főszerep a zsidóké: nem az orosz zsidóké, akik közül mintegy hatvanezren pusztultak el, hanem Ukrajna és Belorusszia zsidó lakosaié (közel egymillió halott), és azoké, akiknek szülőföldjét a Szovjetunió szállta meg, mielőtt a németek végeztek volna velük (ez további 1,6 milliót jelent).

A sztálini Oroszországban a németek előre megfontoltan mintegy 3,2 millió civilt és hadifoglyot öltek meg: *abszolút számban* kevesebb embert, mint Ukrajnában vagy Lengyelországban, ezekben a sokkal kisebb országokban, ahol Oroszország lakosságának legfölbjebb az egy-egy ötöde élt. Az orosz polgári lakosság veszteségeiről olykor közölt magasabb számadatok (amennyiben pontosak) kétféle hihető értelmezésre jogosítanak fel. Vagy több szovjet katona halt meg, mint amennyire a szovjet statisztika utal, de ezeket a katonákat a nagyobb számokat szolgáltatók civilnek tüntetik fel; vagy pedig azokat, akiket az adat-szolgáltatók elesett katonákként vettek számba, nem közvetlenül a németek ölték meg, hanem az éhezés, a nélkülözés és a háború alatti *szovjet* represszió. Ez a második lehetőség azt sejteti, hogy a Sztálin által birtokolt területeken a háború alatt több orosz halt meg idő előtt, mint a Hitler által megszállt területeken. Könnyen lehet, hogy ez az igazság, habár a legtöbb halálesetért a felelősség megoszlik a két fél között.¹⁵

Gondolkodjunk el a Gulagon. A legtöbb szovjet koncentrációs tábor Oroszországban terült el, jóval túl a német megszállási övezeten. Amikor Németország 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót, a Gulagon mintegy négy millió szovjet polgár raboskodott. A háború alatt a szovjet hatóságok további 2,5 millió embert vitettek a táborokba. Az NKVD ott serénykedett mindenütt, ahová a németek nem jutottak el, beleértve az ostromlott és éhező Leningrádot is. 1941 és 1943 között a Gulagon 516 841 halálesetet regisztráltak, és ez a szám magasabb is lehetett. Ha a németek nem rohanták volna le a Szovjetuniót, erre a több százezer további halálesetre feltehetően nem kerül sor: de a szóban forgó

személyek nem lettek volna ilyen veszélyben, ha nem a Gulagon senyvednek. A szovjet koncentrációs táborok halottait akkor sem számíthatjuk egyszerűen Németország áldozatainak, ha Hitler háborúja siettetette is a pusztulásukat.¹⁶

Más népek, például Ukrajna lakói, többet szenvedtek mind Sztálin, mind Hitler alatt, mint Oroszország lakossága. A háború előtti Szovjetunióban az oroszokat lényegesen kisebb valószínűséggel érintette a sztálini nagy terror (bár sokukat kétségkívül sújtotta), mint a csekély létszámú nemzeti kisebbségeket, és kisebb valószínűséggel fenyegette őket éhínség (bár sokakat utolért), mint az ukránokat vagy a kazahokat. Ukrajnában a teljes lakosság a háború jelentős részében német megszállás alatt élt, és a halálozási arányok jóval magasabbak voltak, mint a sztálini Oroszországban. A tömeggyilkosságok idején a mai Ukrajna területe volt mind a sztálini, mind a náci megsemmisítési politika központja. 1933 és 1938 között mintegy 3,5 millió ember lett a sztálini öldöklések áldozata, majd 1941 és 1944 között újabb 3,5 millióval végeztek a németek. Ezen túlmenően mintegy hárommillió ukrainai halt meg a harcokban vagy a háború közvetett következményeként.

A független ukrán állam ennek ellenére szándékos túlzásokba esett. Ukrajna, mint tudjuk, 1932-ben és 1933-ban a sztálini éhínségek, 1941 és 1944 között a holokauszt egyik legfőbb színhelye volt. Az éhínségek áldozatainak számát azonban eltúlozták, hogy felülmúlja a holokausztban megölt zsidókét. 2005 és 2009 között az állami intézményekhez kötődő ukrán történészek ismételtlen úgy nyilatkoztak, hogy az éhínségekben tízmillióan haltak meg – mindezt anélkül, hogy bármiféle bizonyítékra hivatkoztak volna. 2010 elején aztán az éhen haltakra vonatkozó hivatalos becslés diszkréten 3,94 millióra süllyedt. Ezzel a dicséretes (és szokatlan) lefelé korrigálással a hivatalos álláspont már megközelítette az igazságot. (Jellemző az ország megosztottságára, hogy a következő elnök egyenesen tagadta az ukrainai éhínség kirívó egyediségét.)¹⁷

Belorusszia a szovjet–náci szembenállás ütközőpontjában helyezkedett el, a német megszállás alatt egyetlen ország sem élt át ennyi megpróbáltatást. A háborús veszteségek arányosítva még magasabbak voltak, mint Ukrajnában. Társadalmi szempontból Belorussziát még Lengyelországnál is súlyosabban megcsonkították. Először a szovjet NKVD irtotta 1937–38-ban az értelmiséget kémkedés vádjával, aztán 1942–43-ban a szovjet partizánok gyilkolták a pedagógusokat mint német kollaboránsokat. Minszket, a fővárost szinte elnépte-

nítették a német bombázások, a tömeges, részben az éhezés előli menekülés, valamint a holokauszt, hogy aztán a háború után mint jellegzetes szovjet nagyváros épüljön újjá. Ám még Belorusszia is igazodott az általános tendenciához. Háború előtti lakosságának a 20 százaléka veszett oda a második világháború alatt. A fiatalok mégis azt tanulják, és a jelek szerint el is hiszik, hogy a halottak aránya egy a háromhoz, és nem egy az öthöz. A kormány, amely a szovjet örökséget dicsőíti, tagadja a sztálinizmus gyilkos természetét, és mindenért a németeket vagy tágabb értelemben a Nyugatot hibáztatja.¹⁸

Németország példája azonban rávilágít arra, hogy a túlzás nem egyszerűen posztiszovjet vagy posztkommunista jelenség. Persze az, ahogy a németek kezelik a holokausztot, kivételes és mintaszerű. Nem is ez a probléma. Az, ahogy a németek a zsidók elleni német népirtásról megemlékeznek, különleges példája a tömeggyilkosságokért vállalt egyértelmű politikai, szellemi és pedagógiai felelősségnek, és feljogosít a reményre, hogy más társadalmak is rálépnek erre az útra. Egyes német újságírók és történészek azonban eltúlozták azon németek számát, akik a háború alatti és utáni kiürítések, valamint a háborút követő menekülési kísérletek és deportálások áldozatai lettek. Még mindig egy-, sőt kétmillió halálesetet emlegetnek, mindennemű bizonyítás nélkül.

Egy nyugatnémet levéltári jelentés már 1974-ben nagyjából 400 000-ben állapította meg a Lengyelországból elmenekült vagy deportált németek körében bekövetkezett halálesetek számát; az adatot azonban elhallgatták, mivel a halottak túl alacsony száma nem szolgálta volna az áldozatok dokumentálásának politikai célját. Ugyanez a jelentés a csehszlovákiai németek között előfordult halálesetek számát 200 000-re becsülte. Cseh és német történészek közös vizsgálata szerint ez a szám nagyjából tízszerese a valóságosnak. Ekként talán bölcsebben tesszük, ha a lengyelországi kitelepítés közben elhunyt németek négyszázezres számát (amelyre egy korábbi fejezetben magam is hivatkozom) inkább a maximumnak, és nem a minimumnak tekintjük.

A háború alatt elmenekült vagy kimenekített németek sorsa hasonló volt, mint azoké a – jóval magasabb létszámú – szovjet és lengyel polgároké, akik a német előrenyomulás és a német visszavonulás idején menekültek el, vagy akiket ekkor menekítettek ki. A háború végén deportált németek tapasztalatai is megegyeztek azon – ugyancsak magasabb létszámú – szovjet és lengyel polgárokéival, akiket a háború alatt és után deportáltak. A menekülő, evakuált

és deportált németek sorsa azonban merőben más volt, mint azé a tízmillió lengyel, szovjet, litván és lett polgáré, továbbá a zsidóké és másoké, akik az előre eltervelt német tömeggyilkossági politika áldozatai lettek. Az etnikai tisztogatás és a tömeges megsemmisítés ugyan több tekintetben is megegyezett, mégsem volt ugyanaz. A menekülő vagy deportált németeket érő borzalmaknak még legsötétebb formájukban sem volt közülük a megsemmisítési politikával járó, szervezett éheztetéshez, a terrorhoz vagy a holokauszthoz.¹⁹

Lengyelországon kívül a lengyelek szenvedéseinek mértékét rendszeresen alábecsülik. Még a lengyel történészek is csak ritkán emlékeztetnek azokra a szovjetunióbeli lengyelekre, akiket Kazahsztánban és Ukrajnában a harmincas évek elején halálra éhezettek, vagy akiket a harmincas évek végén, Sztálin nagy terrorja idején lőttek agyon. Soha senki nem mutat rá, hogy a szovjetunióbeli lengyelek többet szenvedtek, mint a harmincas évek Európájának bármely más nemzeti kisebbsége. Ritkán emlegetik azt a kirívó tényt, miszerint 1940-ben a megszállt Kelet-Lengyelországban a szovjet NKVD több embert tartóztatott le, mint ahányat ebben az évben az egész Szovjetunió területén. 1939-ben, Varsó bombázásakor körülbelül annyi lengyel halt meg, mint ahány német 1945-ben Drezda bombázásánál. És a lengyelek esetében a bombázás csak a kezdete volt a háború egyik legvéresebb megszállásának, amelynek során a németek több millió lengyel polgárt öltek meg. Csak a varsói felkelésben több lengyel pusztult el, mint ahány japán a hirosimai és nagaszaki atomtámadásban. Egy *nem zsidó* varsói lengyelnek 1933-ban nagyjából ugyanannyi esélye volt arra, hogy 1945-ig életben maradjon, mint egy németországi zsidónak, ugyancsak 1933-ban. A háború alatt csaknem ugyanannyi *nem zsidó* lengyelt öltek meg, mint ahány európai zsidót Auschwitzban elgázostottak. Sőt, ami azt illeti, Auschwitzban több *nem zsidó* lengyel pusztult el, mint ahány zsidó bármelyik európai országból, két ország, Magyarország és Lengyelország kivételével.

Maria Janion lengyel irodalomkritikus így kommentálta Lengyelország belépését az Európai Unióba: „Igen, Európába, de a halottainkkal együtt.” Nagyön fontos, hogy ezekről a halottakról mindent, amit csak lehet, megtudjunk, beleértve azt is, hogy voltaképpen hányan voltak. Ám iszonyatos veszteségei ellenére Lengyelország az áldozati tudat felduzzasztásának is jó példája. A lengyelek azt tanulják, hogy a háború alatt hatmillió lengyelt és zsidót öltek meg. Ezt a számot valószínűleg a neves sztálinista vezető, Jakub Berman eszelte ki

1946 decemberében belpolitikai használatra, hogy a lengyel és a zsidó halottak száma egyensúlyban legyen. Berman a 4,8 milliós becslést „helyesbítette”, amely valószínűleg közelebb jár az igazsághoz. Persze még ez a szám is gigantikus. A németek valószínűleg egymillió nem zsidó lengyelt öltek meg, és további mintegy százezerrel végeztek a szovjetek. Talán további egymillió lengyel esett áldozatul a bántalmazásoknak és a háborús körülményeknek. Ezek a számok félelmetesen magasak. A nem zsidó lengyelek sorsa minden képzeletet felülmúlóan nehéz volt a németek megszállta nyugat-európai országok lakosságának sorsához képest. Ám egy lengyelországi zsidónak a háború alatt még így is tizenötször nagyobb esélye volt az erőszakos halálra, mint egy nem zsidó lengyelnek.²⁰

Két rendszer tizenkét éven belül tizennégymillió embert ölt meg előre megfontoltan. Ezt a tényt még csak most kezdjük felfogni, nemhogy megbirkóztunk volna vele. Amikor az európaiak eltúlzott számokat hajtogatnak, soha nem létezett emberek millióinak szellemét engedik be a kultúrájukba. Sajnos azonban az ilyen kísérteteknek hatalmuk van. A martirológiai versengés könnyen martirológiai imperializmusba csaphat át. Az 1990-es években zajló jugoszláviai háborúk részben azért törtek ki, mert a szerbek azt hitték, a második világháború alatt a ténylegesnél sokkal több honfitársukat ölték meg. Ha a történelmet félresöprik, a számok felfelé, az emlékek befelé nyomulnak, mindnyájunk kárára.

Kisajátíthatja-e bárki is a halottakat? A több mint négymillió lengyel állampolgárból, akit a németek meggyilkoltak, mintegy hárommillióan zsidók voltak. Ezt a hárommilliónyi zsidót lengyel állampolgárokként vették számba – mint ahogy azok is voltak. Sokan közülük szenvedélyesen azonosultak Lengyelországgal; jó néhány zsidóként megölt személy nem is tartotta magát zsidónak. Az említettek közül több mint egymillió zsidót szovjet állampolgárként is nyilvántartottak, mert Lengyelországnak abban a felében éltek, amelyet a háború elején a Szovjetunió annektált. A terület, ahol ennek az egymillió embernek a nagy része élt, most a független Ukrajnához tartozik.

Vajon a zsidó kislány, aki a koveli zsinagóga falára karcolta az édesanyjának szóló üzenetét, a lengyel, a szovjet, az izraeli vagy az ukrán történelem része? Ő lengyelül írt; más zsidók ugyanekkor, ugyanebben a zsinagógában jiddisül írtak. Vagy mit mondjunk Dina Pronyicseva zsidó édesanyjáról, aki oroszul

biztatta a lányát, hogy szökjön meg Babij Jarból? Babij Jar Kijivnek (Kijevnek), vagyis a mai független Ukrajna fővárosának a határában van. A legtöbb koveli és kijevi zsidó nem volt sem cionista, sem lengyel, sem ukrán, sem kommunista (és ugyanez mondható el számos, Kelet-Európa más helységeiben élt zsidóról is). Mondhatjuk-e azt, hogy Izraelért, Lengyelországért, Ukrajnáért vagy a Szovjetunióért haltak meg? Zsidók voltak, lengyel vagy szovjet állampolgárok, a szomszédjaik pedig ukránok, lengyelek vagy oroszok. Bizonyos mértékben négy ország történelméhez tartoznak – amennyiben e négy ország történelme valóban elválasztható egymástól.

Az áldozatok után gyászolók maradtak. A gyilkosok számokat hagytak maguk után. Aki a halálát követően egy magas számba olvad, feloldódik a névtelenségben. Akit halála után versengő nemzeti emlékezetek kebeleznek be, és élete más számok részévé válik, az feláldozta a maga egyediségét. Az ilyen halottakkal nem számol a történelem, amely abból a feltételezésből indul ki, hogy minden ember számítt. Bármilyen bonyolult is a történelem, nincs másunk rajta kívül; ez az egyetlen, amin valamennyien osztozhatunk. Más szóval akkor is óvatosaknak kell lennünk, ha a számok mind pontosak. A pontos szám nem elég.

Minden nyilvántartott haláleset egyetlen, megismételhetetlen életre utal – de pótolni nem pótolhatja. Nemcsak a halálesetek számát kell nyilvántartanunk, hanem az egyes áldozatokat is mint egyedi embereket. Egyetlen óriási szám létezik, amelyről leperreg minden kétség: a holokauszt 5,7 millió zsidó halottja, akik közül 5,4 milliót a németek öltek meg. Ezt a számot azonban, akárcsak a többi, nem 5,7 milliónak kell felfognunk – kevesen képesek ilyen szintű elvont gondolkodásra –, hanem 5,7 *milliószor egynek*. Ez nem azt jelenti, hogy magunk elé idézzük valamilyen általános zsidó képét, aki 5,7 milliószor tapasztalja meg valamely elvont formában a halált. Megszámálhatatlanul sok önálló egyéniségről van szó, akiket azonban a maguk élő mivoltában kell számba venni: a koveli zsinagógába zárt kislányt, akit Dobcia Kagannak hívtak, a többiekkel együtt, akikkel összezárták, és mindazokat az összetéveszthetetlenül egyedi emberi lényeket, akiket zsidókként öltek meg Kovelben, Ukrajnában, Keleten, Európában.

Az emlékezet kultúráit kerek, tízzel osztható számokra alapozzák; de ki tudja, miért, könnyebben emlékezünk a halottakra, ha nem kerek vagy nullára végződő számok formájában találkozunk velük. Ami a holokausztot illeti, talán könnyebb Treblinka kapcsán 780 863 különböző emberre gondolni, amikor

is az utolsó három személy lehet Tamara és Itta Willenberg, akiknek, miután a gázkamra elnyelte őket, a ruhái tapadtak egymáshoz, meg Ruth Dorfmann, aki, mielőtt elgázostották, együtt tudott sírni a haját levágó borbélyal. És talán könnyebb elképzelni a Babij Jarban agyonlőtt 33 761 zsidó közül az utolsót, mondjuk, Dina Pronyicseva édesanyját, bár valójában minden egyes ott meggyilkolt zsidó éppígy lehetne az az egy – kell, hogy ő legyen az –, mint ahogy valóban az is.

A véres övezet tömeggyilkosságainak történetén belül emlékeznünk kell arra az egymillió(szor egy) leningrádira, aki az ostrom alatt éhen halt, arra a 3,1 millió(szor egy), mindenki mástól különböző szovjet hadifogolyra, akit a németek 1941 és 1944 között öltek meg, vagy arra a 3,3 millió(szor egy), mindenki mástól különböző ukrán parasztra, akit a szovjet rendszer éheztetett halálra 1932-ben és 1933-ban. A pontos számokat soha nem fogjuk megtudni, de ezek a számok mind önálló személyekből állnak össze: parasztcsaládokból, akik rettentő választásokra kényszerültek, foglyokból, akik egymást melengették a fedezékben, gyerekekből, akik, mint Tánja Szavicseva, Leningrádban végignézték egész családjuk pusztulását.

A sztálini nagy terror idején, 1937–38-ban agyonlőtt 681 692 ember mind-egyikének más volt az élettörténete. A végösszeg két utolsó személye lehetne Maria Juriewicz és Stanisław Wyganowski, férj és feleség, aki „a föld alatt” látta viszont egymást. De e két utolsó éppígy lehetne az éjjel a lányáról álmódó Dobiesław Jakubowicz, valamint Adam Solski, a férj, aki, mielőtt a golyó a koponyájába hatolt, a jegygyűrűjéről írt.

A náci és a szovjet rendszer számokká változtatta az embereket. Néhány számot csak megbecsülhetünk, másokat többé-kevésbé pontosan rekonstruálhatunk. Nekünk mint kutatóknak az a dolgunk, hogy megkeressük ezeket a számokat, és távlatot adjunk nekik; mint humanistáknak azonban az a feladatunk, hogy a számokat emberekké változtassuk vissza. Ha erre nem vagyunk képesek, akkor Hitler és Sztálin nemcsak a világunkon hagytak nyomot, hanem az emberségünkön is.

SZÁMOK ÉS MEGNEVEZÉSEK

A náci Németország és a Szovjetunió előre megfontolt tömeggyilkossági politikájával a véres övezetben megközelítőleg 14 millió embert pusztított el. Szóhasználatomban a véres övezet azokat a területeket jelöli, amelyek 1933 és 1945 között egy-egy adott időszakban *mind a német, mind a szovjet* rendőri hatalomnak és a vele járó tömeggyilkossági politikának alá voltak vetve. Ezek a területek nagyjából megfelelnek azoknak a helyszíneknek, ahol a németek 1941 és 1945 között zsidókat öltek. Keleten Oroszország kisebb-nagyobb részét is ide lehetne sorolni, de a mostani határvonal módot ad arra, hogy a háború alatti legfontosabb német kivégzőhelyeket éppúgy tekintetbe vegyük, mint a korábbi szovjet terror által aránytalanul sújtott nyugati szovjet területeket. Bár foglalkozom a mai Lengyelország nyugati területével is, amelyet 1945-ig Németország birtokolt, azt mégsem számítom a véres övezethez – így szándékozom megkülönböztetni a tömeggyilkosságokat az etnikai tisztogatástól. Érvek szólhatnak amellet, hogy Magyarország is helyet kapjon a tárgyalt területek között, hiszen miután éveken át a németek szövetségese volt, a háború vége felé rövid időre német megszállás alá került, hogy aztán a szovjetek foglalják el. A lengyel és a szovjet zsidók után a magyar zsidók közül került ki a holokauszt áldozatainak harmadik legnagyobb csoportja. Románia is igényt tarthatna arra, hogy a véres övezetbe soroljam, mivel zsidóságának jelentős része elpusztult, és az országot a háború végén megszállta a Szovjetunió. Románia azonban inkább nevezhető a németek szövetségésének, mint a német agresszió áldozatának, és a román zsidók meggyilkolásáért inkább maguk a románok a felelősek, semmint a németek, ezért ez a történet bizonyos rokon vonások ellenére is más lapra tartozik. A könyvemben leírt csapások, köztük a holokauszt és a tömeges megtorlások Jugoszlávia polgárait is sújtották, de az ottani zsidóság csekély számú volt, és az országot nem szállta meg a Szovjetunió.

A politikai földrajz említett problémáin lehet vitatkozni – vitathatatlan azonban, hogy Európában létezett egy zóna, amelyben a szovjet és a német hatalom

részben átfedte egymást, és ahol a két rendszer előre megfontolt tömeggyilkosságainak túlnyomó többsége végbement. Másképp fogalmazva: vitathatatlan, hogy a Közép-Lengyelországtól Nyugat-Oroszországig terjedő összefüggő terület, ahol a németek zsidókat öltek, ha nem is maradéktalanul, de jelentős részben magában foglalja azokat a régiókat, ahol korábban vagy egyidejűleg további jelentősebb német és szovjet tömeggyilkosságok zajlottak le. Ukrajna céltudatos kiéheztetésére, ahogy a szovjet hadifoglyok szisztematikus halálra éheztetésére is, a holokauszt zónájában került sor, és ugyanez mondható el a lengyel értelmiségi elitnek szovjet és német részről történt kivégzéséről, valamint a legtöbb német „megtorló akcióról”; a sztálini nagy terror kivégzéseinek aránytalanul nagy része ugyancsak a holokauszt zónájában zajlott le.

A *Molotov–Ribbentrop-vonal* megnevezéssel azt a fontos határt kívántam jelölni, amely észak–déli irányban osztotta ketté a véres övezetet. Ez a vonal (amely néhány térképen szerepel is) annak a német–szovjet határnak felel meg, amelyben 1939 szeptemberében, Lengyelország közös lerochanása után egyezett meg a két fél. Mivel ez volt a német és a szovjet megszállás választóvonal, a lengyel állampolgárok számára nagy jelentőséggel bírt. Miután a németek elárulták szövetségeseiket, és 1941-ben megtámadták a Szovjetuniót, a vonal új értelmet nyert. Tőle nyugatra a németek gettókba zárták a zsidókat; keleti oldalán a németek nagy tömegekben lőttek agyon zsidókat. A holokauszt a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre, a zsidók agyonlövésével kezdődött, majd továbbterjedt a Molotov–Ribbentrop-vonaltól nyugatra eső területekre, ahol is a legtöbb áldozatot elgázósították.

A holokausztról szóló történeti irodalomban a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre élőket gyakran „szovjet zsidóknak”, a nyugatra élőket pedig „lengyel zsidóknak” nevezik. Ez a leírás azonban esetünkben pontatlan. A Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre megölt emberek többsége 1939-ben, tehát a háború kezdetén nem szovjet, hanem lengyel állampolgár volt. Ha ezekre „szovjet zsidókként” utalunk, megerősítjük azt a háborús narratívát, amely a nyugati szomszédjai ellen indított, megszálláshoz vezető szovjet agressziót marginalizálja vagy agyonhallgatja. Ha ezek az emberek „szovjet zsidók” lettek volna, akkor szülőföldjük szükségképp a Szovjetunió lett volna, és a háborúnak a Szovjetunió elleni német támadással kellett volna kezdődnie. Valójában a háború a német–szovjet szövetségessel kezdődött, amely lerombolta Lengyelországot,

és a fentebb említett zsidókat a megnövelt Szovjetunió lakóivá tette. A *Molotov–Ribbentrop-vonal* meghatározás alkalmazása, ha első látásra nehézkesnek tűnik is, lehetővé teszi, hogy jobban áttekinthessünk egy különleges és specifikus európai övezetet, amelynek népei a második világháborúban három megszállást szenvedtek végig: a szovjetekét, a németekét, majd újra a szovjetekét.

Egy varsói Gestapo-börtön falára a következőket írta egy lengyel fogoly: „Lengyelországról beszélni könnyű. Cselekedni érte nehezebb. Meghalni érte még nehezebb. És a legnehezebb szenvedni érte.” Könyvemben, néhány kivételtől eltekintve, inkább a halállal, mint a szenvedéssel foglalkozom. A gyilkolásra irányuló politikai eljárásokat mutatom be, és az embereket, akik e politikának áldozatul estek. Az előre megfontolt tömeggyilkossági hadműveletben a politika kitűzött célja a tömeghalál volt, vagy mint öncél, vagy mint valamilyen más cél elérésének eszköze. A 14 milliós szám nem foglalja magában mindazon haláleseteket, amelyek az adott régióban a német és a szovjet hatalom számlájára írhatók; inkább csak becsléssel közelíti meg azok számát, akikkel az előre megfontolt tömeggyilkossági politikák keretében végeztek.

Ezért a végösszegbe általában nem számítom bele azokat, akik a koncentrációs táborokban, deportálások és áttelepítések alatt vagy a hadseregek előli menekülés során túlhajszotság, betegség, hiányos táplálkozás következtében haltak meg. Azokat sem veszem számba, akik mint kényszermunkások pusztultak el, háborús élelmiszerhiány miatt éhen haltak, vagy mint civilek a bombázások alatt, esetleg más háborús cselekmények folyamányaként veszték oda. Nem számolom a katonákat sem, akik a második világháború csatamezőin estek el. Könyvem lapjain foglalkozom a táborokkal, a deportálásokkal és a csatákkal, és megjelölöm a halottak számát. A 14 milliós végösszeg azonban nem tartalmazza ezeket az adatokat. Kizártam a harmadik fél által végrehajtott erőszakos cselekményeket is, amelyek ugyan egyértelműen a német vagy a szovjet megszállással függtek össze, de német vagy szovjet politika nem játszott bennük szerepet. Némely ilyen esetben nagyon sokan haltak meg, például a romániai pogromokban, melyeknek mintegy 300 000 áldozatuk volt, vagy az ukrán nacionalisták által a lengyelek közt végrehajtott etnikai tisztogatásban, amely legalább 50 000 ember elpusztításával járt.

Ez a könyv elsősorban nem visszaélésekről, hanem előre megfontolt tömeggyilkosságokról szól. Nem annyira aktív szolgálatot teljesítő katonákkal, hanem

civilekkel (és hadifoglyokkal) foglalkozik. E megkülönböztetések és kihagyások felsorolásával nem arra utalok, hogy az ilyen emberek nem a náci és a szovjet rendszer közvetlen vagy közvetett áldozatai lettek volna. Nem kívánom lebecsülni a német és szovjet koncentrációs táborok borzalmait, az etnikai tisztogatás gyilkos természetét, a kényszermunkával járó repressziót vagy a háborús veszteségek iszonyatos summáját. Az volt a célom, hogy megvizsgáljam azt a tételt, miszerint az előre megfontolt és közvetlen tömeges megsemmisítés, amelyet e két rendszer a véres övezetben végrehajtott, önálló tárgyalást érdemlő, egyedülálló jelenség. Olyan történeti munkát akartam írni, amely bemutatja, hogyan gyilkolt meg szántszándékkal két rendszer rövid idő alatt Európa meghatározott részein 14 millió embert.

Tizennégy millió elvégre igen-igen nagy szám. Tízmillióval több, mint azoknak a száma, akik a Szovjetunió és a náci Németország egész történetében a szovjet és német koncentrációs táborokban (a halálgyárakat most leszámítva) meghaltak. Ha a katonai veszteségre vonatkozó jelenkori becslések helytállóak, több mint kétmillióval haladja meg azon német és szovjet katonák összesített számát, akik a második világháború csatáira estek el (az éhen halt és kivégzett hadifoglyokat nem számítom bele a katonai veszteségbe, őket inkább a tömeggyilkossági politika áldozatainak tekintem). Továbbá több mint tizenhárommillióval haladja meg a második világháborúban elesett amerikai és brit katonák számát, valamint nagyjából ugyanennyivel azt a harctéri veszteséget, amelyet az Egyesült Államok egész történelme folyamán külföldön vívott háborúiban elkönyvelt.

A véres övezetben megvalósított, előre megfontolt gyilkossági politikák halálos áldozatainak 14 millió végösszege a következő, a szövegben, illetve a jegyzetekben szereplő megközelítő számadatokból tevődik össze: 3,3 millió szovjet (elsősorban ukrán) polgár, akiket saját szovjet–ukrán kormányuk éheztetett szántszándékkal halálra 1932–33-ban; 300 000 szovjet állampolgár (főleg lengyelek és ukránok), akiket az 1937–38-as nagy terror nagyjából 700 000 áldozatának soraiban ugyancsak saját kormányuk lövett agyon a Szovjetunió nyugati területein; 200 000 lengyel állampolgár (főleg lengyelek), akit a német és szovjet erők lőttek agyon 1939 és 1941 között a megszállt Lengyelországban; 4,2 millió szovjet állampolgár (főleg oroszok, beloruszok és ukránok), akit a német megszállók éheztettek halálra 1941 és 1944 között; 5,4 millió zsidó (a legtöbbje lengyel vagy szovjet állampolgár), akiket a németek gázosítottak el vagy lőttek

agyon 1941 és 1944 között; és 700 000 polgári személy (főleg beloruszok és lengyelek), akiket a németek lőttek agyon „megtorló akcióikban” 1941 és 1944 között, elsősorban Belorussziában és Varsóban.

Ezek a számok általában nem népszámlálások veszteségeit számba vevő statisztikai becsléseken alapulnak, hanem maguktól a németektől és szovjektől származnak, és kiegészítik őket más források is. Ennek megfelelően az én számadataim, ha megdöbbentően magasak is, gyakran alacsonyabbak a szakirodalomban szereplőknél. A legfontosabb eset, ahol én is becslésekből indulok ki, az ukrainai éhínség, ahol egyszerűen túl kevés az értékelhető adat, és a végösszeget demográfiai számításokra és egykorú becslésekre alapozom. Számításaim e tekintetben is inkább konzervatív természetűek.

Az ilyen témák esetében óvatosan kell bánni a szakkifejezésekkel és meghatározásokkal. A *végso megoldás* és a *holokauszt* között például jellegzetes, de gyakran nem méltányolt különbség van. Az első az az általános megnevezés volt, amellyel a náci az európai zsidók eltávolítására irányuló szándékukat kifejezték. Ameddig használták, a négy, később elvetett deportálási terv valamelyikét jelölték vele. Valamikor 1941 második felében Hitler a tömeges megsemmisítést választotta az európai zsidók eltávolításának módszerül, és decemberben ezt a döntését széles körben ki is nyilvánította. Ettől fogva a *végso megoldás* egyértelműen valamennyi zsidó kiirtását jelentette. A *holokausztot* mint szakkifejezést csak a háború után vezették be, és az 1990-es években általában (bár semmiképpen sem mindig) a zsidóknak a németek általi tömeges megsemmisítését értették rajta.

Könyvemben a *holokauszt* kifejezés a *végso megoldás* végso változatát jelöli, tehát azt a német politikát, amely az európai zsidóság tömeggyilkosságok általi eltávolítását célozta. Noha Hitler már korábban is a zsidók Európából való eltávolítását kívánta, a holokauszt ebben az értelemben 1941 nyarán, a megszállt szovjet területeken kezdődött el, zsidó nők és gyermekek agyonlövésével. A *holokauszt* megnevezést néha két további értelemben is használják: a németek valamennyi háború alatti öldöklési politikáját vagy a náci rendszer valamennyi zsidóellenes intézkedését jelölik vele összefoglalóan. Ebben a könyvben a *holokauszt* az európai zsidók németek általi, 1941 és 1945 között fegyverrel és gázzal végrehajtott legyilkolását jelenti.

Ukrajna előre megfontolt sztálini halálra éheztetését nem jelölöm a *holodomor* kifejezéssel, nem mintha pontatlanabb volna a *holokauszt*nál, de az angolul olvasók szinte kivétel nélkül nem ismerik.* A *nagy terror*ral a szovjetek 1937-ben és 1938-ban végrehajtott tömeges kivégzési és deportálási akcióit fejezem ki, amelyek közül a kulák- és nemzetiségellenes hadműveletek voltak a legjelentősebbek.

A *genocídium* helyett több okból is inkább a *tömeggyilkosságokat* használom. A *genocídium* (azaz népirtás) szót 1943-ban alkotta meg Rafał Lemkin lengyel zsidó nemzetközi jogász, akinek bámulatos energiával és kitartással sikerült ezt a kifejezést a nemzetközi joggal is elfogadtatnia. Az Egyesült Nemzetek közgyűlése 1948-ban fogadta el „A genocídium bűnének megelőzéséről és büntetéséről” szóló egyezményt, amelynek értelmében a genocídium „olyan cselekményekre” terjed ki, „amelyeket nemzetiségi, etnikai, faji vagy vallási csoportok mint olyanok részleges vagy teljes elpusztításának szándékával követnek el”. Az egyezmény szerint öt cselekmény létezik, mely kimeríti a genocídium fogalmát: „megölik a csoport egyes tagjait”; „súlyos fizikai vagy szellemi károsodást okoznak a csoport egyes tagjainak”; „tudatosan sújtják a csoportot olyan életfeltételekkel, amelyek annak teljes vagy részleges fizikai pusztulásához vezetnek”; „olyan rendszabályokat foganatosítanak, amelyek megakadályozzák a csoporton belüli szaporodást”; és „a csoportban lévő gyermekeket erőszakkal egy másik csoportba helyezik”. Ez a jogi lehetőség bünvádi eljárásokat is eredményezett, igaz, csak a legutóbbi időben. A történeti és erkölcsi értelmezés irányítójaként azonban a *genocídium* kifejezésnek megvannak a maga korlátai.

A *genocídium* kifejezés elkerülhetetlen és eldönthetetlen vitákhoz vezet. Két helyen is az elkövető szándékához van kötve: bizonyos csoport „mint olyan” „elpusztításának szándékáról” beszél. Az ellenlábasok hivatkozhatnak arra, hogy a tömeggyilkosságok politikája nem felel meg a genocídiumnak, mivel a hatalmon lévőknek valamilyen más „szándékuk” volt, vagy valakit ugyan megakartak ölni, de nem egy meghatározott csoportot „mint olyat”.

Bár a *genocídium* megnevezést széles körben alkalmazzák, sokan azt hiszik, hogy kizárólag a holokausztra vonatkozik. Azok, akik azonosítják magukat az áldozatokkal, a múlt bűneit előszeretettel határozzák meg *genocídium*ként, ab-

* A kifejezés Magyarországon sem közkeletű, ezért ezen a magyar kiadásban sem változtattunk. – A szerk.

ban a hitben, hogy ez olyan elismeréssel jár majd, mint amilyen a holokausztot megilleti. Másfelől azok, akik genocídiumban bűnös államokkal azonosulnak, erőteljesen tiltakoznak a megnevezés használatára, mert úgy vélik, ez annyit jelentene, mint ha valaki elismerné, hogy közreműködött a holokausztban. Így például a török kormányok nem tűrik, hogy genocídiumnak minősítsék mintegy egymillió örménynek az első világháború alatti tömeges meggyilkolását.

Végül problémát jelent a meghatározás egy ismert politikai módosítása is. A szovjetek gondoskodtak róla, hogy a *genocídium* megnevezés, Lemkin szándékával ellentétben, ne vonatkozhasson politikai és gazdasági csoportokra. Ekként az ukrainai éhínség azért veszít népirtó jellegéből, mert egy osztály, a kulákok és egy nemzet, az ukránok ellen irányult. Maga Lemkin az ukrainai éhínséget genocídiumnak tekintette. Mivel azonban a halálra éheztetés politikájának értelmi szerzői elvetették ezt a meghatározást, a kérdés vitatott maradt. Figyelemre méltó tény, hogy kezünkben van a genocídium kifejezés mint jogi fegyver, ám arról sem feledkezhetünk meg, hogy a gyilkosság elleni jogszabály megfogalmazásában a gyilkosok közül is közreműködtek néhányan; avagy, hogy ne ilyen moralizáló módon fejezzük ki magunkat: minden törvény egy adott politikai környezetben keletkezik, és azt tükrözi. Nem mindig kívánatos, hogy az adott pillanat politikai körülményeit egy másik pillanat történelmébe ültessük át.

A genocídiumot taglaló történészek végső soron akaratlanul is arra a kérdésre válaszolnak, hogy vajon ez vagy az az adott esemény ebbe a kategóriába sorolható-e, tehát inkább besorolnak, mint értelmeznek. A viták szemantikai, jogi vagy politikai formát egyaránt ölthetnek. A jelen könyvben tárgyalt valamennyi eset kapcsán a „Genocídium volt-e ez?” kérdésre a válasz: igen, az volt. De ezzel még nem megyünk sokra.

A véres övezet népei a riasztó nyelvi sokféleség világában éltek. A legtöbb felsorolt áldozat két vagy több nyelvet ismert vagy ugyanennyivel volt valamilyen kapcsolatban, és igen sokan két-, sőt háromnyelvűek voltak. Az Európa történetével foglalkozó átfogóbb művek mind megküzdének az átírás problémáival: a nem latin betűkkel író nyelvek szavait át kell ültetni latin betűs írásra. Ez a probléma nem merül fel az olyan nyelvek, mint a francia, a német, a lengyel vagy a cseh esetében, amelyek latin betűket és többé-kevésbé ismerős diakri-

tikus jeleket használnak. De a jiddis és a héber szöveg héber betűkkel íródik, a belorusz, az orosz és az ukrán nyelv pedig a cirill ábécét használja.*

A legtöbb várost egy-egy adott időben a változó lakosság más és más névvel illette – és eltérő korszakokban különböző erők kormányozták őket, különböző hivatalos topográfiákat alkalmazva. Általában hajlok a mai írásmódok alkalmazására, bár ott, ahol ez abszurd volna, időnként kivételt teszek. A Szovjetunió városai sűrűn változtattak nevet; én azokat a neveket használom, amelyeken a kérdéses időszakban ismerték őket. Így az 1930-as években az éhínség és a terror Sztálinót sújtotta (és nem Donyecket), a német 6. hadsereget pedig 1942-ben Sztálingrádnál (és nem Volgográdnál) győzték le. Igyekeztem, hogy könyvemben bizonyos városokra mindvégig ugyanazon a néven utaljak, bár egyes esetekben, amikor a határok elmozdultak, és a lakosság helyet változtatott (Lvov/Lviv, Wilno/Vilnius), ez hamisítás lett volna. Idézetek esetében a szerzők nevét úgy említem, ahogy az idézett műben megjelenik, noha ez azzal jár, hogy egyes szerzők nevét különböző idézetek esetében különböző módon kell leírnom. A fordítások az eredeti nyelvekből angolra tőlem származnak.

TARTALMI KIVONAT

Az öldöklés a véres övezetben öt formát öltött. Először is Sztálin a *modernizálást* a Szovjetunió öngyarmatosítása révén valósította meg. A szovjetek Gulag néven ismert hatalmas munkatábor-hálózatot hoztak létre, kollektivizálták a mezőgazdaságot, gyárakat, bányákat, és csatornákat építettek. Amikor a mezőgazdaság kollektivizálása éhínséghez vezetett, ezért különböző csoportokat tettek felelőssé, elsősorban az ukránokat. A harmincas évek elején a Szovjetunióban több mint ötmillió ember halt éhen, főként Ukrajnában. Az éhínséget a kollektív mezőgazdaság okozta, de az éhhalál a politika műve volt.

Ezután a szovjetek *visszaléptek* a terrorhoz. Az 1937–38-as nagy terror idején a szovjet vezetés a parasztokat, a kollektivizálás áldozatait tüntette fel mint a szovjet hatalmat fenyegető legfőbb veszélyt. Azokat, akik az éhezést is, a Gulagot is túléltek, agyonlőtték. Ugyanekkor a szovjet vezetés bizonyos nemzeti kisebbségeket ellenségnek nyilvánított. A terror áldozatainak számát közel 700 000-re becsülték, bár a valós szám valamivel magasabb lehet. E halottak között aránytalanul nagy számban szerepeltek mezőgazdasági munkások és szovjet állampolgárságú lengyelek.

1939-ben a szovjetek és a németek együtt rohanták le Lengyelországot, és *felszámolták a felvilágosodást*. Különböző ideológiákból kiindulva, de hasonló következtetésekre jutva 1939 és 1941 között a németek és a szovjetek együtt mintegy 200 000 lengyel állampolgárt öltek meg, ezen belül létszámukhoz képest aránytalanul nagy számban a képzeteket, akik az európai kultúrát képviselték, és adott esetben az ellenállás élére állhattak volna. Amikor a szovjetek 1940 tavaszán Katynban és további négy helyszínen másokkal együtt 21 892 lengyel tisztet kivégeztek, akciójuk egy ugyanekkor zajló német gyilkossági kampány tükröképe volt. A szovjetek és a németek ugyanebben az időben mintegy egymillió lengyel polgárt deportáltak, túlszúfolva mindkét fél táborrendszerét. A németek a lengyel zsidókat gettókba költöztették, arra számítva, hogy valamennyiüket

* A magyar kiadásban a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk át az említett nyelveken szereplő neveket, címeket stb. a főszövegben, a jegyzetekben és a bibliográfiában egyaránt. – A szerk.

deportálni fogják. A gettók idővel rögtönzött munkatáborokká alakultak, ahol zsidók tízezrei pusztultak el az éhezéstől és különféle betegségekben.

Miután a németek felborították a szövetséget, és 1941 júniusában megtámadták a Szovjetuniót, a két ellenség egyfajta *hadviselő cinkosság* keretében gyilkolta a polgári lakosságot. A németek megszállta Belorussziában a szovjetek támogatták a partizántevékenységet, a németek pedig viszonzásul több mint 300 000 embert végeztek ki. Ezeknek a tömeggyilkosságoknak azonban vajmi kevés közük volt a konvenciók szerinti megtorláshoz. A németek a végén belorusz nőket és gyerekeket lőttek agyon mint fölösleges tehertételt, a férfiakat pedig rabszolgamunkára fogták. Varsóban a szovjet erők kezdetben bátorították a lengyelek felkelését, majd karba tett kézzel figyelték, ahogy a németek végeznek több mint 100 000 lengyellel, s végül lerombolják magát a várost is.

Hitler a *korszerűség gyarmati jellegű megszüntetését* szánta a Szovjetunió és Lengyelország sorsául, több tízmillió emberélet kioltása árán. A náci vezetés elnéptelenített és mindennemű ipartól megfosztott keleti határbirodalomról képzelgett, amely aztán az új német urak mezőgazdasági tartományaként születik újjá. Látomásuk négy részből állt. Először is, 1941 nyarán villámgyőzelem dönti meg a szovjet államot, ugyanúgy, ahogy 1939 nyarán a lengyel állam összeomlott, s ennek eredményeként a németek korlátlan urai lesznek Lengyelországnak, Belorussziának, Ukrajnának, Nyugat-Oroszországnak és a Kaukázusnak. Másodszor, 1941–42 telén a *Hungerplan* (éhségterv) keretében éheztetik halálra a felsorolt területek mintegy 30 millió lakosát, miközben az élelmiszer-szállítmányokat Németország és Nyugat-Európa felé terelik. Harmadszor, az éhínséget túlélő szovjet zsidókat a lengyel zsidókkal és más, német uralom alatt élő zsidókkal együtt egy *végző megoldás* keretében eltávolítják Európából. Negyedszer, a *Generalplan Ost* (Általános keleti terv) előírta a megmaradt lakosság deportálását, megölését, rabszolgasorba döntését vagy asszimilációját, illetve a győzelmet követő években Kelet-Európa német telepeseikkel való újranépesítését. A németeknek szánt élettér mások halálának színhelye volt.

Amikor aztán a Szovjetunió sikeresen megvédte magát, és a villámgyőzelem álma szertefoszlott, Hitler és a német vezetés a három megmaradt tervet az új körülményekhez alkalmazta. Ekként mintegy tízmillió embert öltek meg – kevesebbet a tervezettnél. A *Hungerplan* eredeti koncepcióját elejtették, és csak a totális német ellenőrzés alatti körzetekben alkalmazták. Ily módon az

ostromlott Leningrádban egymillió embert ítéltek éhhalálra, továbbá több mint hárommillió szovjet hadifogoly halt bele az éhezésbe és a lelketlen bánásmódba. A háború folytatódásával a németek letettek a tömeges kiéheztetésről, és inkább kényszermunkásnak használták a hadifoglyokat. A *Generalplan Ost* nagyszabású gyarmatosítási elképzelését azonban csak abszolút győzelem esetén valósíthaták volna meg, ez a győzelem pedig elmaradt. Kipróbálták viszont a megszállt Lengyelország egyes vidékein, ahonnan a lengyeleket deportálták, hogy jusson hely a fajtisza germán kolóniáknak. Ugyanez a koncepció nyilvánult meg abban a német döntésben, hogy az 1944. nyári felkelés után Varsót a szó szoros értelmében megsemmisítsék. Mind a *Hungerplan*, mind a *Generalplan Ost* esetében a tömeggyilkossági terveket korlátozni kellett és el kellett halasztani. Ám a gyarmatosításról mint általános célról soha nem tettek le.

A *végző megoldást* ezzel szemben a lehető legteljesebb mértékben megvalósították. Eredetileg a háború vége után került volna rá sor, de midőn 1941 második felében kiderült, hogy a háború nem a tervek szerint alakul, Hitler egyértelművé tette, hogy a végző megoldást haladéktalanul életbe kell léptetni. Korábban a deportálás általi végző megoldásnak már négy változatát is számba vették, de végül mind a négyet alkalmatlannak ítélték. A Szovjetunió lerohanása és az akció kudarca viszont megmutatta, hogy miként távolíthatók el a zsidók Európából: a tömeges megsemmisítés az egyetlen megoldás. Az eredetileg a politikai ellenfelek kiiktatásával megbízott Einsatzgruppákat befogták a zsidók agyonlövésére. Felhasználták a tömeggyilkos akciókban a német Ordnungspolizei zászlóaljait is, amelyeknek eredetileg a megszállt szovjet területeken kellett volna járőrözniük. 1941 decemberében, amikor Hitler világossá tette, hogy a német ellenőrzés alatti területek zsidó lakosságát az utolsó emberig ki kell irtani, új tömeggyilkossági technikát vetettek be. A szén-monoxiddal előidézett légzésbénulást először az „eutanáziaprogramban” alkalmazták, majd az eljárást a megszállt szovjet területeken fejlesztették tovább elgázosító teherautók alkalmazásával, mígnem végül a megszállt Lengyelországban ugyanilyen célból állandó elgázosító létesítmények épültek. Az auschwitz munkatáborhoz egy halálgyárat is toldottak, ahol szén-monoxid helyett cián-hidrogénnel ölték meg az embereket. A megszállt Lengyelország eredetileg a deportálás megkönnyítésére létesített gettóiból a zsidókat ehelyett Belzecbe, Sobibórba, Chełmno, Treblinkába, Auschwitzba és Majdanekbe szállították elgázosításra.

JEGYZETEK

Első fejezet

ÉHÍNSÉGEK A SZOVJETUNIÓBAN

- ¹ Idézi Siriol Colley: *More Than a Grain*, 161.
- ² Gareth Jones újságíróról lásd Siriol Colley: *More Than a Grain*, 224–38; Jones: „Will there be soup?”; Conquest: *Harvest*, 309; és Dalrymple: „Further References”, 473. Harkovról lásd Falk: *Sowjetische Städte*, 140, 172–75, 288; Kovalenko: *Holod*, 557; és Werth: *Terreur*, 130. A hasonlat Vaszilij Grosszmantól származik.
- ³ Falk: *Sowjetische Städte*, 284–85, 288, 298–300.
- ⁴ Idézi Falk: *Sowjetische Städte*, 299, lásd még 297–301; Kuśnierz: *Ukraina*, 157, 160. A diáklányról és a kórházakról lásd Davies: *Years*, 160, 220. Lásd még Kuromiya: *Freedom and Terror*, 171, 184. A túlélők tanúságának felhasználásáról lásd Graziosi: *War*, 4.
- ⁵ Idézi Siriol Colley: *More Than a Grain*, 233. Dnyepropetrovskról lásd Kravchenko: *I Chose Freedom*, 111. Sztálinról lásd Maksudov: *Victory*, 211.
- ⁶ Az éhség okozta ájulásról lásd Kovalenko: *Holod*, 61 és Siriol Colley: *More Than a Grain*, 235. Harciszkról lásd Kuromiya: *Freedom and Terror*, 170. Grosszmanról lásd Todorov: *Mémoire du mal*, 61. Lásd még Koestler: *Yogi*, 137.
- ⁷ Idézi Serbyn: „Ukrainian Famine”, 131; lásd még Falk: *Sowjetische Städte*, 289.
- ⁸ Az öt éves tervet árnyaltan elemzi Harrison: *Soviet Planning*, 1–5.
- ⁹ Idézi Kuromiya: *Stalin*, 85; Kuśnierz: *Ukraina*, 37.
- ¹⁰ Idézet és plakát: Viola: *War*, 177; Viola: *Unknown Gulag*, 32.
- ¹¹ Idézi Viola: *War*, 238; Conquest: *Harvest*, 121. Az agyonlövésekkel és deportálásokkal kapcsolatos részletekről lásd Davies: *Years*, 20, 46; Werth: *Terreur*, 463; Viola: *Unknown Gulag*, 6, 32; Kuśnierz: *Ukraina*, 51, 56; Khlevniuk: *Gulag*, 11; Graziosi: *War*, 48; és Davies: *Years*, 46.
- ¹² A kényszerrel áttelepített 113 637 emberről lásd Viola: *War*, 289; lásd még Kulczycki: *Holodomor*, 158. A megérkezés részleteiről lásd Kotkin: „Peopling”, 70–72.
- ¹³ A panaszdalt lásd Kovalenko: *Holod*, 259. Szolovkíróról lásd Applebaum: *Gulag*, 18–20, 49. A speciális telepekről lásd Viola: *Unknown Gulag* (a deportált ukrán parasztok létszáma a 32.-en és a 195.-en található).
- ¹⁴ Idézi Applebaum: *Gulag*, 48. A halálozási becslésekről lásd Viola: *Unknown Gulag*, 3 és Applebaum: *Gulag*, 583. A Gulag jellemzéséről lásd Khlevniuk: *Gulag*, 1–10; Applebaum: *Gulag*, XVI–XVII; és Viola: *Unknown Gulag*, 2–7.
- ¹⁵ Idézi Siegelbaum: *Stalinism*, 45 (az első kettő); Viola: *Unknown Gulag*, 53. A Fehér-tengeri-csatornáról lásd Khlevniuk: *Gulag*, 24–35; és Applebaum: *Gulag*, 62–65.
- ¹⁶ Applebaum: *Gulag*, 64–65.

- ¹⁷ Idézi Viola: *Unknown Gulag*, 35; általánosságban lásd még Viola: *Best Sons*. A kollektivizálás üteméről lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 39.
- ¹⁸ A megművelhető föld százalékarányáról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 40.
- ¹⁹ Idézi Snyder: *Sketches*, 93. Az ukrán parasztok földért való küzdelmének háttéréről lásd Beauvois: *Bataille*; Edelman: *Proletarian Peasants*; Hildermeier: *Sozialrevolutionäre Partei*; Kingston-Mann: *Lenin*; és Lih: *Bread and Authority*.
- ²⁰ Idézi Dzwonkowski: *Glód*, 84. A sztálini „első parancsolatról” lásd Kulczycki: *Holodomor*, 170. Lásd még Kuśnierz: *Ukraina*, 70.
- ²¹ A jószágról és a női lázadásokról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 66, 72; és Conquest: *Harvest*, 158.
- ²² Graziosi: *War*, 53–57; Kulczycki: *Holodomor*, 131; Snyder: *Sketches*, 92–94.
- ²³ Idézi Morris: „The Polish Terror”, 753. Az ukrán kisebbséget érintő új lengyel politika aggodalmas szovjet visszhangjáról lásd az AVPRF 1926. július 13-i jelentését, 122/10/34. Lásd még általános vonatkozásban Snyder: *Sketches*, 83–114.
- ²⁴ Kuromiya: „Spionage”, 20–32.
- ²⁵ Cameron: „Hungry Steppe”, 6. fej. Hszincsiangról lásd Millward: *Eurasian Crossroads*, 191–210.
- ²⁶ Snyder: *Sketches*, 101–102.
- ²⁷ Kuśnierz: *Ukraina*, 74; Snyder: *Sketches*, 103–104.
- ²⁸ Davies: *Years*, 8–11, 24–37; Kuśnierz: *Ukraina*, 86–90.
- ²⁹ Idézi Viola: *Unknown Gulag*, 75; Kravchenko: *I Chose Freedom*, 106. Az Ukrajnából deportált 32 127 háztartásról lásd Kulczycki: *Holodomor*, 158. A kollektivizált földterület százalékarányáról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 86.
- ³⁰ Davies: *Years*, 48–56.
- ³¹ Az aratásról lásd Davies: *Years*, 57–69, 110–11; Graziosi: „New Interpretation”, 1–5; és Dronin: *Climate Dependence*, 118. Kosziórról és Kaganovicsról lásd Davies: *Years*, 72, 82, 89, 95.
- ³² Kuśnierz: *Ukraina*, 102–103; Davies: *Years*, 112–14.
- ³³ A Vöröskeresztről lásd Davies: *Years*, 112–13. Idézi Kulcsickij: *Kollektivizacija*, 434 és „Trahicsna”, 151.
- ³⁴ Az éhhalálesetekről szóló jelentésekről lásd Kuśnierz, 104–105. Sztálinról lásd Davies: *Kaganovich Correspondence*, 138. Az élelmiszersegély kéréséről lásd Lih: *Letters to Molotov*, 230. Kaganovicsról (1932. június 23.) lásd Hunchak: *Famine*, 121.
- ³⁵ Cameron: „Hungry Steppe”, 2. fej.; Pianciola: „Collectivization Famine”, 103–12; Mark: „Hungersnot”, 119.
- ³⁶ Idézi Davies: *Kaganovich Correspondence*, 138. Sztálinnak a személyi politizálásra való hajlamáról lásd Kulcsickij: *Holodomor*, 180; és Kuśnierz: *Ukraina*, 152.
- ³⁷ Sztálinról lásd Maroscko: *Holodomor*, 21. A helyi pártfunkcionáriusok által felsorolt objektív problémákról lásd Davies: *Years*, 105–11, 117–22.
- ³⁸ Idézi Kovalenko: *Holod*, 110.
- ³⁹ Idézi Davies: *Years*, 146. Lásd még Kuśnierz: *Ukraina*, 107; és Werth: *Terreur*, 119.

- ⁴⁰ Az „apánk” kifejezésről lásd Sebag Montefiore: *Court*, 69. Az éhínségre mint a lustaság mentségére lásd Šapoval: „Lügen”, 136. A Molotov, Kaganovics és Sztálin közti viszony érzékeltetésére lásd Lih: *Letters to Molotov*; és Davies: *Kaganovich Correspondence*.
- ⁴¹ Idézi Davies: *Kaganovich Correspondence*, 175, 183.
- ⁴² Snyder: *Sketches*, 102–104; Kuromiya: „Great Terror”, 2–4.
- ⁴³ Snyder: *Sketches*, 102–104; Haslam: *East*, 31.
- ⁴⁴ Idézet az 1933. június 6-áról kelt jelentésből, CAW I/303/4/1928. A lengyel konzulátusról lásd Marocska: *Holodomor*, 36. Lengyelország óvatosságáról lásd Snyder: *Sketches*, 102–108; és Papuha: *Zahidna Ukrajina*, 80.
- ⁴⁵ Kuśnierz: *Ukraina*, 108; Maksudov: „Victory”, 204.
- ⁴⁶ A szovjet bírőról lásd Solomon: *Soviet Criminal Justice*, 115–16. Idézi Kuśnierz: *Ukraina*, 116.
- ⁴⁷ Idézi Kuśnierz: *Ukraina*, 139; Kovalenko: *Holod*, 168. Az őrtornyokról és számukról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 144–45, 118–19; és Kuromiya: *Freedom and Terror*, 170–71.
- ⁴⁸ Az efféle rekvirálási módszerek csekély hasznáról lásd Maksudov: „Victory”, 192. A pártmunkások garázdálkodásáról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 144–45, 118–19; és Kuromiya: *Freedom and Terror*, 170–71.
- ⁴⁹ Miközben az egész Szovjetunióban 57 százalékot értek el. Lásd Davies: *Years*, 183. Molotovról lásd Davies: *Years*, 171–72.
- ⁵⁰ Sztálinról lásd Sebag Montefiore: *Court*, 21, 107.
- ⁵¹ Idézi Kovalenko: *Holod*, 44. A Politikai Bizottság két sürgönyéről lásd Marocska: *Holodomor*, 152, és Davies: *Years*, 174. Az újabb 30 400 fő deportálásáról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 59.
- ⁵² A „dajkamesére” való utalást lásd Šapoval: „Lügen”, 159, és Davies: *Years*, 199.
- ⁵³ Idézi Kuśnierz: *Ukraina*, 124. Lásd még Vasziljev: „Cina”, 60; és Kuromiya: *Stalin*, 110.
- ⁵⁴ Idézi Kuromiya: *Freedom and Terror*, 174. A család értelmezését (Sztanyiszlav Koszior) lásd Davies: *Years*, 206.
- ⁵⁵ Hasonló véleményekről lásd például Jahn: *Holodomor*, 25; Davies, Tauger és Wheatcroft: „Grain Stocks”, 657; Kulczycki: *Holodomor*, 237; és Graziosi: „New Interpretation”, 11.
- ⁵⁶ Idézi Sen: *Poverty and Famines*, 7; lásd még 154–55. Az éhínség meggyőző magyarázatát lásd Martin: „Ukrainian Terror”, 109 és *passim*. Lásd még Simon: „Waffe”, 45–47; és Conquest: *Harvest*, 219. Kaganovicsról 1932 novemberében lásd Kulczycki: *Holodomor*, 236.
- ⁵⁷ Graziosi: „New Interpretation”, 8; Kuśnierz: *Ukraina*, 143; Maksudov: „Victory”, 188, 190; Davies: *Years*, 175 és a vetőmagról 151.
- ⁵⁸ A húsbírságról lásd Šapoval: „Proloh trahegyiji holodu”, 162; és Maksudov: „Victory”, 188. Idézi Dzwonkowski: *Glód*, 71. Az említett példáról lásd Dzwonkowski: *Glód*, 160 és 219. A jószág általános megfoghatóságáról lásd Hunczak: *Famine*, 59.
- ⁵⁹ Šapoval: „Proloh trahegyiji holodu”, 162; Maksudov: „Victory”, 188; Marocska: *Holodomor*, 171; Werth: *Terreur*, 123.
- ⁶⁰ Šapoval: „Holodomor”.
- ⁶¹ Davies: *Years*, 190; Marocska: *Holodomor*, 171.

- ⁶² Snyder: *Sketches*, 107–14.
- ⁶³ Idézi Davies: *Years*, 187. December 20-a kapcsán lásd Vasziljev: „Cina”, 55; Graziosi: „New Interpretation”, 9; és Kuśnierz: *Ukraina*, 135.
- ⁶⁴ Davies: *Years*, 190–92.
- ⁶⁵ Az éhezők kémeknek való feltüntetéséről lásd Šapoval: „Holodomor”. A 190 000 elfogott és visszaküldött parasztról lásd Graziosi: „New Interpretation”, 7. A január 22-i eseményekről lásd Marocska: *Holodomor*, 189; és Graziosi: „New Interpretation”, 9.
- ⁶⁶ A 37 392 letartóztatottról lásd Marocska: *Holodomor*, 192 és Davies: *Years*, 161–63.
- ⁶⁷ A pártmunkás visszaemlékezéseit lásd Conquest: *Harvest*, 233. Az idézetet és a tisztogatások jelentőségének részleteit lásd Šapoval: „Lügen”, 133. A tisztogatások tetőzéséről lásd Davies: *Years*, 138.
- ⁶⁸ Ukrajna halálos csendjéről lásd Kovalenko: *Holod*, 31; és Dzwonkowski: *Glód*, 104. Lásd még Arendt: *Totalitarianism*, 320–22.
- ⁶⁹ Idézi Dalrymple: „Soviet Famine”, 261. Veldiiről lásd Kovalenko: *Holod*, 132.
- ⁷⁰ Idézi a *New York Evening Post*, 1933. március 30.
- ⁷¹ Łowińskáról lásd Dzwonkowski: *Glód*, 104. Panaszenkóról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 105. Kravcsenko az *I Chose Freedom*-ban örökölte meg ezt az élményt, lásd ott, 104–106.
- ⁷² A 15 000 deportálttról lásd Davies: *Years*, 210. A Kubánból deportált 60 000 főről lásd Martin: „Ethnic Cleansing”, 846.
- ⁷³ A táborkok 67 297 halottjáról lásd Khlevniuk: *Gulag*, 62, 67. A különleges telepeken elhunytakról lásd Vila: *Unknown Gulag*, 241.
- ⁷⁴ Idézi Khlevniuk: *Gulag*, 79.
- ⁷⁵ Idézi Dzwonkowski: *Glód*, 215–19; Kulcsickij: *Kollektyivizacija*, 365. A Szovjetunióban várható élettartamról lásd Vallin: „New Estimate”, 256.
- ⁷⁶ Az iskolás lányról és a levált fejről lásd Kovalenko: *Holod*, 471, 46.
- ⁷⁷ A lisztért való prostituálódásról lásd Kuromiya: *Famine and Terror*, 173. Vinnyicáról lásd Kovalenko: *Holod*, 95. A kannibáloktól való félelemről lásd Kovalenko: *Holod*, 284. A vasútállomásokon megjelenő parasztról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 155. A városi rendőrségről lásd Falk: *Sowjetische Städte*. Szavhiráról lásd Kovalenko: *Holod*, 290.
- ⁷⁸ Idézi Czech: „Wielki Glód”, 23. A megevett fiúról lásd Kovalenko: *Holod*, 132. A kés élezésének epizódjáról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 168. A disznókról lásd Kuromiya: *Freedom and Terror*, 172.
- ⁷⁹ Az őrtornyokat benépesítő félmillió fiúról és lányról lásd Maksudov: „Victory”, 213. Idézi Kuśnierz: *Ukraina*, 119.
- ⁸⁰ Az orvosnőről lásd Dalrymple: „Soviet Famine”, 262. Az árvákról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 157; és Dzwonkowski: *Glód*, 142. Lásd még Graziosi: „Italian Archival Documents”, 41.
- ⁸¹ Kuśnierz: *Ukraina*, 157.
- ⁸² A kannibalizmusért elítélt 2505 emberről lásd Davies: *Years*, 173. A kéményből felszálló füsttről lásd Kovalenko: *Holod*, 31. A húskvótáról lásd Conquest: *Harvest*, 227.
- ⁸³ A kannibalizmusellenesség etikájáról lásd Kuromiya: *Freedom and Terror*, 173. Kolja Granyevicsről lásd Dzwonkowski: *Glód*, 76. Az anya kéréséről lásd Conquest: *Harvest*, 258.

- ⁸⁴ Idézi Bruski: *Holodomor*, 179. Az agronómusról lásd Dalrymple: „Soviet Famine”, 261. A sírásóbrigádokról és temetésekről lásd Kovalenko: *Holod*, 31, 306, 345.
- ⁸⁵ Idézi Graziosi: „Italian Archival Documents”. Lásd még Davies: *Years*, 316.
- ⁸⁶ A kijevi oblaszty 493 644 éhezőről lásd Marocsko: *Holodomor*, 233.
- ⁸⁷ A szovjet népszavazásról lásd Schlögel: *Terror*. Az 5,5 millió becsült adatról lásd Dalrymple: „Soviet Famine”, 259.
- ⁸⁸ A demográfiai visszatekintés Vallin „New Estimate”-jében található, amelynek 252. o.-án Ukrajna vonatkozásában az 1928 és 1937 közötti időszakra vetítve 2,6 millió „rendkívüli halálesettel” találkozhatunk. Ebből az egyéb tömeggyilkosságok levonása után kapjuk meg az éhínség áldozatainak számát. A 2010 januárjában a kormány által elrendelt vizsgálat összefoglalását lásd *Dzerkalo Tizsnyja*, 2010. január 15–22. A mintegy 2,5 milliós, *csupán a feljegyzett halálesetek alapján* készült becslést lásd Kulcsickij: „Trahicsna”, 73–74. Ellman a Szovjetunióban 1933-ban és 1934-ben éhen halt személyek számát összesen 9–12,3 millióra teszi („Note on the Number”, 376). Maksudov az 1926 és 1937 közötti években 3,9 millió ukrán halottal számol („Victory”, 229). Graziosi Ukrajna vonatkozásában 3,5–3,8 millió halotról beszél („New Interpretation”, 6).
- ⁸⁹ Idézi Serbyn: „Lemkin”. Lásd még általánosságban Martin: *Affirmative Action Empire*; és Snyder: *Sketches*.
- ⁹⁰ Idézi Koestler: *God That Failed*, 68; Weissberg-Cybulski: *Wielka Czystka*, 266; Koestler: *God That Failed*, 77.
- ⁹¹ A diadalívról lásd Kuśnierz: *Ukraina*, 178. Az árucseréről lásd Falk: *Sowjetische Städte*, 288; Davies: *Years*, 158; és Conquest: *Harvest*, 237. A „kolbásztöltőkről” lásd Kuromiya: *Freedom and Terror*, 172.
- ⁹² Idézi Conquest: *Harvest*, 256. Lásd még általánosságban Slezkine: *Jewish Century* és Fitzpatrick: *Education*.
- ⁹³ Idézi Subtelny: „German Diplomatic Reports”, 17; a lengyel főkonzul, 1933. február 4., CAW/I/303/4/1867; Határvédelmi Hadtest, 1933. november 15., CAW I/303/4/6906. A háborúban való reménykedésről lásd Snyder: *Sketches*, 110. A szovjetunióbeli németek Németországba küldött leveleiről lásd *Hungersnot*. Lásd még Berkhoff: „Great Famine”.
- ⁹⁴ 1933. március 3-án a *Deutschösterreichische Tageszeitung* közölte Hitler idevágó beszédét. A bíborosokról lásd Dalrymple: „Soviet Famine”, 254; Innitzer közbelépéseiről lásd *Reichspost*, 1933. augusztus 20. és október 12., valamint *Die Neue Zeitung*, 1933. október 14.
- ⁹⁵ Durantyról lásd *The New York Times*, 1933. március 31. Muggeridge-ről lásd Taylor: „Blanket of Silence”, 82. Orwellhez lásd *Orwell and Politics*, 33–34. Lásd még Engerman: *Modernization*, 211. A méltányosság kedvéért megjegyezzük, hogy a *The New York Times* 1933. január 1-jei és 11-i számban megjelent két névtelen cikk, amelyek egyike „ember alkotta” ehsegről, míg a másik „a parasztsággal vívott háborúról” beszélt.
- ⁹⁶ Papuha: *Zahidna Ukrajina*, 33, 46, 57.
- ⁹⁷ A szovjet ellenpropagandáról lásd Papuha: *Zahidna Ukrajina*, 56. Herriot testsúlyáról lásd *Time*, 1932. október 31. Lásd még Zlepko: *Hunger-Holocaust*, 177; és Conquest: *Harvest*, 314.

- ⁹⁸ Idézi Kovalenko: *Holod*, 353; Zlepko: *Hunger-Holocaust*, 180; lásd még 175–79. Lásd még Mark: *Hungersnot*, 26–27; Subtelny: „German Diplomatic Reports”, 21; Marocsko: *Holodomor*, 256–57; *Time*, 1934. január 22.
- ⁹⁹ Marocsko: *Holodomor*, 257; Zlepko: *Hunger-Holocaust*, 176–77; *Time*, 1933. szeptember 11. Az utolsó bekezdéshez: Werth: „Un État”; Marocsko: *Holodomor*, 283. Hogy Herriot-hoz méltányosak legyünk: az 1940 júniusában rendezett parlamenti szavazáson, amely a Pétainre ruházandó teljhatalomról döntött, tartózkodott, később pedig letartóztatták, és a német megszállás végén Németországba szállították.

Második fejezet

OSZTÁLYTERROR

- ¹ Idézi Siriol Colley: *More Than a Grain*, 212, 216.
- ² Jonest idézi Siriol Colley: *More Than a Grain*, 218.
- ³ Idézi Evans: *Coming*, 330.
- ⁴ A német szavazókról lásd King: „Ordinary”, 987–88 és egyebütt. Dachauról lásd Goeschel: *Concentration Camps*, 14. Az idézetről és Himmler jellemzéséről lásd Eiber: „Gewalt in KZ Dachau”, 172.
- ⁵ Evans: *Power*, 23.
- ⁶ Idézi *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 1933. március 3.
- ⁷ Az „osztály osztály ellen” vonalról lásd Brown: *Rise and Fall*, 85. A szavazók magatartásáról lásd King: „Ordinary”, 987–88. Lásd még általában Bayerlein: „Abschied”.
- ⁸ Longerich: *Politik der Vernichtung*, 26–32, idézet a 38-on; Tooze: *Wages of Destruction*, 73.
- ⁹ A 37 000 német zsidóról lásd Evans: *Power*, 15. Lásd még Longerich: *Politik der Vernichtung*, 126.
- ¹⁰ Longerich: *Politik der Vernichtung*, 35.
- ¹¹ Goeschel: *Concentration Camps*, 7.
- ¹² Lásd általánosságban Krüger: *Die Außenpolitik*; Turner: *Stresemann*; Snyder: *Sketches*.
- ¹³ Roos: *Polen*, 130–54; Ken: *Collective Security*, 94, 157; Kornat: *Polityka*, 32–33; Rossino: *Hitler*, 2.
- ¹⁴ Idézi Davies: *Kaganovich Correspondence*, 33.
- ¹⁵ Legbiztosabb kalauzunk Kolakowski: *Main Currents*. A leghíresebb anekdotikus meghatározással a veterán kommunista Buchenwaldban ajándékozta meg Jorge Semprúnt: „C'est l'art et la manière de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux!” („A dialektika annak a művészete és módszere, öregem, hogy mindig talpra essünk.”)
- ¹⁶ Graziosi: „New Interpretation”.
- ¹⁷ Lásd általánosságban Haslam: *Collective Security*; Furet: *Passé*; és Brown: *Rise and Fall*.
- ¹⁸ Ebben a fejezetben és a következőkben részletesebben kitérünk ezekre a számadatokra.

- ¹⁹ Az itt megnyilvánuló dialektikáról lásd Burrin: *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, 202, 209. Lásd még általánosságban Weber: *Hollow Years*. Blumról lásd Judt: *Burden of Responsibility*.
- ²⁰ Haslam: *Collective Security*, 120–21. A szovjet sajtóról lásd Schlögel: *Terror*, 136–37. Lásd még általánosságban Beevor: *Battle for Spain*. A lényegét tekintve Furet *Passéj*át követem.
- ²¹ Orwell: *Homage*, 53–64. Idézi Schlögel: *Terror*, 148. Lásd még Brown: *Rise and Fall*, 89.
- ²² Május 11-ről lásd Kuromiya: „Anti-Russian”, 1427.
- ²³ Idézi Kuromiya: „Notatka”, 133 és 119.
- ²⁴ Levine: *In Search of Sugihara*, 13–89; Kuromiya: *Między Warszawą a Tokio*, 160–75; Siroi Colley: *Incident*.
- ²⁵ Haslam a népfrent keretében elemzi Kínát; lásd *East*, 64–70. Hszincsiangról lásd Millward: *Eurasian Crossroads*, 206–207. A „hosszú menetelésről” lásd Brown: *Rise and Fall*, 100.
- ²⁶ Lásd Kuromiya: *Stalin*, 136.
- ²⁷ Idézi McLoughlin: „Mass Operations”, 121.
- ²⁸ Khlevniuk: „Objectives”; Kuromiya: *Stalin*, 118–19.
- ²⁹ Idézi Kuromiya: *Stalin*, 134 és 101.
- ³⁰ A trojka történetéhez lásd Wheatcroft: „Mass Killings”, 126–39. Az államrendőrség általános tanulmányozásához lásd Andrew: *KGB*; és Dziak: *Chekisty*.
- ³¹ Getty: *Yezhov*, 140; Kuromiya: *Stalin*, 116.
- ³² Jezsov társairól és módszereikről lásd Wheatcroft: „Agency”, 38–40. Sztálinnak Jezsov egészsége iránti érdeklődéséről lásd Getty: *Yezhov*, 216.
- ³³ Idézi Haslam: *Collective Security*, 129. Buharin fenyegetéséről lásd Kuromiya: *Stalin*, 83.
- ³⁴ Idézi Brown: *Rise and Fall*, 122. Voltak természetesen kivételek is, mint Antoni Słonimski; lásd Shore: *Caviar and Ashes*, 150. Fasizmusról és antifasizmusról lásd Furet: *Passé*.
- ³⁵ Werth: *Terreur*, 282. Lásd még Kuromiya: *Stalin*, 121. Az erő és gyengeség témáját Furet dolgozta ki: *Passé*.
- ³⁶ Orwell: *Homage*, 145–49. Lásd még Furet: *Passé*, 296, 301, 306; és Haslam: *Collective Security*, 133.
- ³⁷ Ha az 1937–38-as nagy terror alatt végrehajtott 681 692 kivégzésből levonjuk a nemzetiségi (lásd a következő fejezetet) és a kulákkellenes akciók áldozatainak számát, pontosan 56 209 a maradék. Azért közlök általános adatot, mert a kulákakciókkal kapcsolatban némileg eltérő számok vannak forgalomban; lásd Jansen: *Executioner*, 75. A Vörös Hadsereg tábornokairól lásd Wiczorkiewicz: *Łańcuch*, 296; utóbbi a katonai tisztogatások témájában alapmű.
- ³⁸ Evans: *Power*, 21–22.
- ³⁹ Uo., 34, 39; Shore: *Information*, 31, 37.
- ⁴⁰ Himmler felemelkedéséről lásd Longerich: *Himmler*. A rendőrségi struktúráról lásd Westermann: „Ideological Soldiers”, 45. Mivel a német állam szövetségi struktúrájára nem térek ki, jelentősen leegyszerűsítettem a helyzetet. Himmler ezt a kérdést is megoldandó problémának tekintette. Az itt megemlített rendőrségi intézményekről az ötödik, hatodik és hetedik fejezetben bővebben lesz szó.

- ⁴¹ Evans: *Power*, 627; Lee: *Dictatorships*, 172.
- ⁴² A német rendőri erők e gyilkos akcióival a hatodik és a hetedik fejezet foglalkozik.
- ⁴³ Vess össze Wheatcroft: „Mass Killing”, 139.
- ⁴⁴ Idézi Baberowski: *Feind*, 758–59.
- ⁴⁵ Werth: *Terreur*, 280; Viola: *Forgotten Gulag*, 195.
- ⁴⁶ A vallásos hitről lásd McLoughlin: „Mass Operations”, 124; és Binner: „Sz etoj”, 181–83.
- ⁴⁷ Shearer: „Social Disorder”, 527–31; idézet az 531.-en.
- ⁴⁸ A szibériai terrorról lásd Abłažej: „Die ROVS-Operation”, 287–98; Baberowski: *Terror*, 189–90; és Kuromiya: „Accounting”, 93.
- ⁴⁹ Binner: „Massenmord”, 561–62; Werth: *Terreur*, 283. A „plusz ezres”-ről lásd Jansen: *Executioner*, 82, 87.
- ⁵⁰ Az „egyszer s mindenkorra” kapcsán lásd Binner: „Massenmord”, 565 és 57. Az említett számokat lásd Nyikolszkij: „Represzivna”, 93.
- ⁵¹ Vashlin: *Terror*, 38. Az „inkább túl messzire” kapcsán lásd Baberowski: *Terror*, 192.
- ⁵² Binner: „Massenmord”, 565–68.
- ⁵³ Uo., 567.
- ⁵⁴ Uo., 568. A latrinaepizódokról lásd Michniuk: „Przeciwko Polakom”, 118. Lásd még Weissberg: *Wielka czystka*, 293. Az üres lapok aláírásáról lásd McLoughlin: „Mass Operations”, 127.
- ⁵⁵ Binner: „Massenmord”, 571–77. Sztálin parancsai néha helyi vonatkozásban is precízek voltak; példaként lásd Kuznyacov: *Kanvejer*, 72–73. A Szolovki-szigeteken összesen 1825 foglyot lőttek agyon.
- ⁵⁶ Omszkról lásd Binner: „Massenmord”, 657–80. Az 1301 fő egyetlen éjszakán való elfűléséről lásd McLoughlin: „Mass Operations”, 129. Lásd még Khlevniuk: *Gulag*, 150.
- ⁵⁷ Az idézetet és a kivégzési technika részleteit lásd McLoughlin: „Mass Operations”, 130, 131; és Schlögel: *Terror*, 602, 618. A robbanószerekről lásd Gregory: *Terror*, 71.
- ⁵⁸ A 35 454 ember kivégzéséről lásd Junge: *Vertikal*, 201. A többi számról lásd Binner: „Sz etoj”, 207. A táborokról lásd Werth: *Terreur*, 285; és Khlevniuk: *Gulag*, 332. Az idősokról lásd Nyikolszkij: „Represzivna”, 99. A harmincöt süketnéma agyonlövéséről lásd Schlögel: *Terror*, 624; McLoughlin: „Mass Operations”, 136; és Binner: „Massenmord”, 590.
- ⁵⁹ A decemberi és februári eseményekről lásd Nikol'skij: „Kulakenoperation”, 623. és Nyikolszkij: „Represzivna”, 100. Leplevszkijnek a 00447-es parancs kategóriáira vonatkozó értelmezéséről lásd Šapoval: „Behandlung”, 339, 341. A 40 530 fő letartóztatásáról lásd Nyikolszkij: „Represzivna”, 153. A kivégzési kvótához hozzáadott 23 650 emberről lásd Šapoval: „Behandlung”, 343. A 70 868-as, 35 563-as és 830-as számadatokról lásd Junge: *Vertikal*, 533. Az 1102-es és 1226-os számadatokról lásd Nikol'skij: „Kulakenoperation”, 634–35.
- ⁶⁰ Stroński: *Represje*, 243. A jelenség elemzéséről lásd Weiner: *Making Sense*.
- ⁶¹ Paszternak a *Zsivago doktorban* középpontba állította ezt a mozzanatot.
- ⁶² Gurjanov: „Obzor”, 202.

- ⁶³ Goeschel: *Concentration Camps*, 26–27. Feltehetőleg 5000–15 000 személyt küldtek koncentrációs táborba homoszexualitásért; ezeknek talán a fele halt meg a második világháború végéig. Lásd Evans: *Third Reich at War*, 535.
- ⁶⁴ Goeschel: *Concentration Camps*, 4, 20, 21, 27; Evans: *Power*, 87. A nemzetiségi politika ide-oda lengő ingájának témáját erőteljesen fogalmazza meg Martin az *Affirmative Action Empire*-ban.
- ⁶⁵ A náci Németországban meghozott 267 ítéletről lásd Evans: *Power*, 69–70.

Harmadik fejezet

NEMZETISÉGI TERROR

- ¹ Martin *Origins* című műve szigorú pontossággal elemzi a nemzetiségi hadműveleteket. Idézi Jansen: *Executioner*, 96; lásd még Baberowski: *Terror*, 198.
- ² A lengyel vonalról részletesebben lásd Snyder: *Sketches*, 115–32.
- ³ Snyder: *Sketches*, 115–16. A Lengyel Katonai Szervezet ötlete, úgy tetszik, 1929-ben született meg, amikor a lengyel kommunista párt biztonsági bizottságának élére egy szovjet ügynök került; lásd Stroński: *Represje*, 210.
- ⁴ Stroński: *Represje*, 211–13. Sochackiról lásd Kieszczyński: „Represje”, 202. Wandurskiról további részletek: Shore: *Caviar and Ashes*. Akadt legalább egy jelentős lengyel kommunista, aki visszatért a Szovjetunióból, és a lengyeleknek dolgozott; lásd Regula: *Historia*.
- ⁵ 1934 januárjáról lásd Stroński: *Represje*, 226–27. A későbbi deportálások indokairól és érintettjeinek számáról lásd Kupczak: *Polacy*, 324.
- ⁶ Az első jelzésről lásd Kuromiya: *Voices*, 221. Arról, hogy a lengyelek „mindent tudnak”, lásd Stroński: *Represje*, 226–27. Lásd még Morris: „Polish Terror”, 756–57.
- ⁷ Stroński: *Represje*, 227; Snyder: *Sketches*, 119–20.
- ⁸ Nyikolszkij: *Represzivna*, 337; Stroński: *Represje*, 227. Balickijról részletesebben lásd Shapoval: „Vsevolod Balickij”, 69–74. Hasonló sors várt Sztanyiszlav Kosziorra, az ukrán pártszervezet korábbi, lengyel származású vezetőjére. Ő is kiemelkedő szerepet játszott az 1933-as kiéheztetési kampányban, és őt is mint lengyel kémeket végezték ki.
- ⁹ A lengyel hadművelet kezdeteiről további részletek: Rubljov: „Represziji protyji poljakiv”, 126; Paczkowski: „Pologne”, 400; és Stroński: *Represje*, 220.
- ¹⁰ A 00485-ös parancs szövegét lásd *Leningradskij martyriolog*, 454–56.
- ¹¹ Néhány további példa: Gilmore: *Defying Dixie*.
- ¹² Petrov: „Polish Operation”, 154; Nyikolszkij: *Represzivna*, 105. A nemzeti kisebbségek képviselőinek számszerű adatait a fejezet egy későbbi részében adjuk meg.
- ¹³ A „beszervezőkről” lásd Kuromiya: *Stalin*, 118. A lengyel diplomatákról lásd Snyder: *Sketches*, 121–27. A központi bizottság adatairól lásd Kieszczyński: „Represje”, 198. A lengyel kommunisták szovjetunióbeli tapasztalatai kapcsán felbecsülhetetlen értékű Budzyńska *Strzępy* című műve.

- ¹⁴ Idézi Petrov: „Polszkaja operacija”, 23. A telefonkönyv anekdotájához lásd Brown: *No Place*, 158.
- ¹⁵ Stroński: *Represje*, 240.
- ¹⁶ Petrov: „Polszkaja operacija”, 28; Werth: *Terreur*, 294.
- ¹⁷ Idézet és szám: Naumov: *NKVD*, 299–300. A példákat lásd Stroński: *Represje*, 223, 246.
- ¹⁸ A Juriewicz családról lásd Głębocki: „Pierwszy”, 158–66 (164.-en).
- ¹⁹ A Makowski családról lásd Głębocki: „Pierwszy”, 166–72. A 6597-es számadatot lásd Petrov: „Polish Operation”, 168.
- ²⁰ Ilic: „Leningrad”, 1522.
- ²¹ Az ébresztésről lásd Dzwonkowski: *Glód*, 236. A fekete varjú a lengyel és az orosz nyelvben jelenik meg. A később a német elgázósító teherautókra használt lélekvesztőről lásd Schlögel: *Terror*, 615. Kunccevóról lásd Vashlin: *Terror*, 40, 44.
- ²² A határvidéki lengyel identitás forrásairól lásd Snyder: *Reconstruction of Nations*. Brown *No Place* című művének központi témája a szovjetunióbeli lengyelek újbóli meghatározása.
- ²³ A nemzeti tisztogatásról lásd Naumov: *NKVD*, 262–66; az értelmiség színe-javáról lásd 266. A Berman-idézet forrása: Michniuk: „Przeciwko Polakow”, 115. A 218 íróról lásd Mironowicz: *Białoruś*, 88–89. Lásd még Junge: *Vertikal*, 624.
- ²⁴ E gyilkossági módszerről további részletek Goujon: „Kurapaty”-jában; és Marples: „Kurapaty” című műve 513–17. o.-án. Lásd még: Ziolkowska: „Kurapaty”, 47–49.
- ²⁵ A 17 772 halálos ítéletről lásd Petrov: „Polszkaja operacija”, 168. Az összes haláleset számát (61 501) lásd Morris: „Polish Terror”, 759.
- ²⁶ Jansen: *Yezhov*, 258. Uszpenszkijről vö. Parrish: *Lesser Terror*, 6, 11; és Kuromiya: *Freedom and Terror*, 240.
- ²⁷ Werth: *Terreur*, 292.
- ²⁸ Moszyńskáról és Angielczykról lásd Kuromiya: *Voices*, 49–51, 221–23.
- ²⁹ Idézi Dzwonkowski: *Glód*, 94. Zsmerinkáról lásd Stroński: *Represje*, 225.
- ³⁰ Idézi Dzwonkowski: *Glód*, 244. Lásd még Stroński: *Represje*, 235; és Ivanov: *Sztalinyizm*, 153.
- ³¹ Koszewiczről, az alsóneműről és az üzenetről lásd Dzwonkowski: *Glód*, 90, 101, 147.
- ³² 1937 őszéről és az árvaházakról lásd Petrov: „Polszkaja operacija”, 26; Kupczak: *Polacy*, 337, 339; és Jansen: *Executioner*, 97. Piwińskiről és Paszkiewiczéről lásd Dzwonkowski: *Glód*, 151, 168.
- ³³ Sobolewskáról lásd Dzwonkowski: *Glód*, 215–19, a 219.-en.
- ³⁴ Petrov: „Polszkaja operacija”, 30; Binner: „Massenmord”, 591. Werth: *Terreur*, 294, 470.
- ³⁵ A 100, majd 138 ember elítéléséről lásd Stroński: *Represje*, 228.
- ³⁶ A 111 091-es számadatról lásd Petrov: „Polszkaja operacija”, 32. A 85 000 kivégzett szovjetunióbeli lengyelről lásd Petrov: „Polish Operation”, 171. Hasonló következtetésre jut Jansen is: *Executioner*, 99. Naumov a lengyel halottak számát 95 000-re becsüli; lásd NKVD, 299. Lásd még Schlögel: *Terror*, 636.
- ³⁷ Vö. Morris: „Polish Terror”, 762; az itteni számítások csaknem megegyezők.

- ³⁸ Hasonló letartóztatási számadatokról lásd Kausztov: „Gyejatyelnoszty”, 316. A lengyel hírszerzés 1937-es és 1938-as jelenlétének gyengeségét érintő megjegyzések itt is, másutt is a Központi Katonai Levéltárnak (Centralne Archiwum Wojskowe, CAW) a lengyel vezérkar második osztályával kapcsolatos iratanyaga többhetes kutatásán alapulnak. Lásd Snyder: *Sketches*, 83–112, ahol részletesebb elemzés és egész sor levéltári idézet található. Ugyanott fejtem ki azt is, mennyit ártott a terror a szovjet biztonsági helyzetnek.
- ³⁹ A Kaukázusban kisebb csoportok erőszakos áttelepítésére is sor került; lásd Baberowski: *Feind*, 771–72. A 20 474 ember megöléséről lásd Kuromiya: „Asian Nexus”, 13. Lásd még Gelb: „Koreans”.
- ⁴⁰ Idézi Evans: *Power*, 357. A német akcióról lásd a 00439-es parancsot (55 005 ítélet, 41 989 halálos ítélet). Lásd még Schlögel: *Terror*, 628.
- ⁴¹ Khlevniuk: *Gulag*, 147. A számadatokat Binner „Sz etoj”-ából idézem. Martin a 00447-es parancs halálos áldozatainak számát 386 798-ban adja meg; lásd „Origins”, 855.
- ⁴² Ukrajnában élt a lakosság 22 százaléka, és az elmarasztaló ítéletek 27 százaléka sújtotta; lásd Gregory: *Terror*, 265. A 123 421 halálos ítéletről lásd Nyikolszkij: *Represzivna*, 402; a 430-on található az 1937–38-ban Ukrajnában letartóztatottak nemzetiség szerinti megoszlása: oroszok: 7,7 százalék (a lakosság 11,3 százaléka); zsidók: 2,6 százalék (a lakosság 5,2 százaléka); lengyelek: 18,9 százalék (a lakosság 1,5 százaléka) és németek: 10,2 százalék (a lakosság 1,4 százaléka).
- ⁴³ Khlevniuk: „Party and NKVD”, 23; Binner: „Massenmord”, 591–93.
- ⁴⁴ A főtisztek arányairól lásd Petrov: *Kto rukovogyil*, 475; és Gregory: *Terror*, 63. 1936 nyarán még magasabb számban voltak reprezentálva a zsidók, mind a tábornoki karban (54 százalék), mind a moszkvai NKVD központi apparátusában (64 százalék), mind pedig az ukrainai magasabb rangú tisztek közt (67 százalék). Az első két kategóriáról lásd Naumov: *Borba*, 119, a harmadikról Zolotarjov: „Nacsalnyickij”, 326–31. A nagy terror alatt a lettek, németek és lengyelek az utolsó emberig eltűntek az NKVD legfelső soraiból. A lengyel Sztanyiszlav Redensz például a moszkvai NKVD főnöke volt, és ebben a minőségében a terror idején ő írta alá 20 761 ember kivégzési parancsát. Aztán őt is letartóztatták, és kivégezték mint lengyel nacionalistát.
- ⁴⁵ Az állami nyugdíjakról lásd Kotkin: *Magnetic Mountain*, 122.
- ⁴⁶ Haslam: *Collective Security*, 194.
- ⁴⁷ Hirsch: *Empire*, 293–94.
- ⁴⁸ Ausztriáról lásd Dean: *Robbing*, 86, 94, 105.
- ⁴⁹ A kiutasításról lásd Tomaszewski: *Preludium*, 5, 139 és még több helyen. Lásd még Longerich: *Politik der Vernichtung*, 193–204; és Kershaw: *Hitler*, 459, 472.
- ⁵⁰ Goeschel: *Concentration Camps*, 24.
- ⁵¹ 1938. november 12-ről lásd Polian: „Schriftwechsel”, 4.
- ⁵² Madagaskárról lásd Polian: „Schriftwechsel”, 4, 8. A revizionistákról lásd Arens: „Jewish Military”, 205; és Spektor: „Żydzi wolińscy”, 539.
- ⁵³ A lengyel–német viszonyról lásd Roos: *Polen*, 253, 396; Kershaw: *Hitler*, 475; és Weinberg: *Foreign Policy*, 20, 404, 484.
- ⁵⁴ Idézi Evans: *Power*, 604.

- ⁵⁵ Kershaw: *Hitler*, 482; Zarusky: „Hitler bedeutet Krieg”, 106–107.
- ⁵⁶ Lásd Haslam: *Collective Security*, 90, 153. Litvinovról lásd Herf: *Jewish Enemy*, 104; és Orwell: *Orwell and Politics*, 78.
- ⁵⁷ Idézi Wiczorkiewicz: *Łańcuch*, 323.
- ⁵⁸ Haslam: *Collective Security*, 227. Idézi Weinberg: *World at Arms*, 25. Koestler spanyolországi tapasztalataival, amelyek egybeestek barátja, Weissberg szovjetunióbeli bebörtönzésével, nem foglalkoztam; lásd *God That Failed*, 75–80.
- ⁵⁹ Idézi Lukacs: *Last European War*, 58–59.
- ⁶⁰ Krebs: „Japan”, 543; Haslam: *East*, 132.
- ⁶¹ Levine: *In Search of Sugihara*, 121; Sakamoto: *Japanese Diplomats*, 102; Kuromiya: *Między Warszawą a Tokio*, 470–85; Hasegawa: *Racing*, 13.

Negyedik fejezet

MOLOTOV ÉS RIBBENTROP EURÓPÁJA

- ¹ Böhler: *Verbrechen*, 16, 69, 72, 74, Böhler: *Überfall*, 100. A 158-as szám Datnertől ered; lásd *55 dni*, 94.
- ² Varsóról lásd Böhler: *Überfall*, 171–72. A menekülők bombázásáról lásd Datner: *55 dni*, 96; és Mazower: *Hitler's Empire*, 67.
- ³ Naumann: „Die Mörder”, 54–55; Grass: *Beim Häuten*, 15–16.
- ⁴ A német katonák „gyilkosságnak” minősülő haláláról lásd Datner: *Zbrodnie*, 73. Az „arcátlanúságról” lásd Lukacs: *Last European War*, 58. A csúrról és a lovasságról lásd Datner: *Zbrodnie*, 72, 69; Rossino: *Hitler*, 166, 169; és Böhler: *Verbrechen*, 23.
- ⁵ Íme az utasítás valamivel részletesebben: „Zárjátok el szíveteket a részvét elől. Brutális cselekvést. Nyolcvanmilliónak kell megkapnia, ami kijár neki. Az ő létüket kell biztosítani. A jog az erősebbiké. A legnagyobb szigort.” Lásd Mallman: *Einsatzgruppen*, 54. Ciepielówról lásd Böhler: *Verbrechen*, 131. A vörös kereszttről lásd Rossino: *Hitler*, 181; lásd még 184. Egyéb tankos esetekről lásd Datner: *Zbrodnie*, 62.
- ⁶ „A lengyelek a rabszolgák” kijelentésről és a halálban eltorzult arcról lásd Rossino: *Hitler*, 141, 204. „A Führer szándékáról” lásd Mallman: *Einsatzgruppen*, 57.
- ⁷ Rossino: *Hitler*, 138, 141; Böhler: *Verbrechen*, 100.
- ⁸ Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 52–53.
- ⁹ Böhler: *Verbrechen*, 19.
- ¹⁰ Solecről lásd Böhler: *Verbrechen*, 116. A zsidó fiúról, akitől vizet kértek, lásd Rossino: *Hitler*, 172. Dynówról lásd Böhler: *Überfall*, 200. Rossino becsléséről, hogy a lengyel polgári áldozatok között hány volt a zsidó, lásd *Hitler*, 234. Mallman, Böhler és Matthäus ugyanezeket az adatokat jelöli meg az *Einsatzgruppen* 88. o.-án. Böhler becslése szerint október végéig 30 000 volt az áldozatok száma (*Verbrechen*, 140), az év végéig pedig 45 000, akikből 7000 volt a zsidó (*Überfall*, 138).
- ¹¹ Az ilyen reménykedés lehetőségéről lásd Młynarski: *W niewoli*, 54–59.

- ¹² Idézi Weinberg: *World at Arms*, 57.
- ¹³ A lwówi megtevesztéséről lásd Cienciala: *Crime*, 20; Czapski: *Wspomnienia*, 9–10; és Wnuk: *Za pierwszego Sowietu*, 35.
- ¹⁴ Az ukrán sztyeppéről lásd Czapski: *Wspomnienia*, 15. A lengyel gazdák megdöbbenéséről lásd Młynarski: *W niewoli*, 98–99.
- ¹⁵ Hryciuk a hadifoglyok számát 125 000-re becsüli („Victims”, 179); Cienciala 230–240 000-re (*Crime*, 26). A szovjetek mintegy 15 000 embert nehéz bánya- és útéptési munkára is visszatartottak; közülük mintegy kétezren haltak meg 1941-ben a kiűrtések során – lásd Hryciuk: „Victims”, 180.
- ¹⁶ A börtönből a hatalomba kerülők számos körzetből merített példáiról lásd HI 209/1/10420, HI 209/6/5157, HI 209/11/4217, HI 210/14/10544, HI 210/14/4527, HI 210/14/2526, HI 209/13/2935 és HI 210/12/1467. Az itt említett erőszakos cselekményekről lásd Gross: *Revolution*, 37, 44. Hasonló esetekről részletesebben lásd HI 209/13/2935, HI 209/13/3124, HI 210/1/4372, HU 210/5/4040, HI 210/14/4908 és HI 209/7/799.
- ¹⁷ A Gulag-ítéletekről lásd Jasiewicz: *Zagłada*, 172. A 109 400 letartóztatottról és a 8513 halálra ítéltéről lásd Hryciuk: „Victims”, 182. A letartóztatás és a bebörtönzés számadatainak ellentmondásáról lásd Khlevniuk: *Gulag*, 236 és Glowacki: *Sowieci*, 292.
- ¹⁸ A 61 000 lengyel polgárról lásd Rossino: *Hitler*, 15, 30; Lengyelország „felszámolásáról” a 77-en esik szó. Lásd még általánosságban Ingrao: „Violence”, 219–20. Heydrichről és Hitlerről lásd Mallman: *Einsatzgruppen*, 57; és Mańkowski: „Ausserordentliche”, 7. A doktorátusokról lásd Browning: *Origins*, 16.
- ¹⁹ Katowicéről lásd Rossino: *Hitler*, 78. A megbízható feljegyzések hiányáról lásd Mallman: *Einsatzgruppen*, 80.
- ²⁰ A zsidók elűzésének feladata az Einsatzgruppe z. b. V.-re hárult. Lásd Rossini: *Hitler*, 90, 94, 98; a 22 000-es számadat a 101-en található. Przemyszléről lásd Böhrer: *Überfall*, 202–203. Lásd még Pohl: *Herrschaft*, 52.
- ²¹ Hitlerről lásd Rutherford: *Prelude*, 53. Frankról lásd Seidel: *Besatzungspolitik*, 184 (az idézetet is beleértve). Frankról mint Hitler korábbi ügyvédjéről lásd Mazower: *Hitler's Empire*, 74.
- ²² Wnuk: *Za pierwszego Sowietu*, 13–23. A klasszikus forrásmű Gross: *Revolution*.
- ²³ Wnuk: *Za pierwszego Sowietu*, 23; Hryciuk: „Victims”, 199.
- ²⁴ Az otthonukból elhurcolt 139 794 emberről lásd Hryciuk: „Victims”, 184. Glowacki mínusz 42 fokos hőmérsékletekről számol be. Lásd még *Sowieci*, 328; és Jolluck: *Exile*, 16.
- ²⁵ A „pokolról” és a halott felnőttekről lásd Wróbel: *Polskie dzieci*, 156, 178. Lásd még Gross: *Revolution*, 214–18. Az „álmokról és kívánságokról” lásd Gross: *Children's Eyes*, 78.
- ²⁶ Jolluck: *Exile*, 41.
- ²⁷ 1941. július 1-jéig a különleges telepekre deportáltak közül 10 864 fő halt meg; lásd Khlevniuk: *Gulag*, 279. A „bennszülöttekről” lásd *Dark Side*, 143. A csizmáról és a felpuffadásról lásd Gross: *Children's Eyes*, 78.
- ²⁸ A csontvázakról, a „mi lakik a szívében” mozzanatról és a fehér sasos jelvényről lásd Gross: *Children's Eyes*, 191, 202, 78 (és 71, 194 is).
- ²⁹ Pankowicz: „Akcja”, 43; Burleigh: *Germany Turns Eastwards*, 275.
- ³⁰ Idézi Shore: *Information*, 15. Lásd még Rutherford: *Prelude*, 56.
- ³¹ Rutherford: *Prelude*, 59, 75.

- ³² Az említett számadatokról lásd Rutherford: *Prelude*, 59; Grynberg: *Relacje*, XII; és Hilberg: *Destruction* (I. kötet), 156, 189.
- ³³ A deportálás számadatait lásd Rutherford: *Prelude*, 1, valamint 75 és 88. Owińskáról lásd Kershaw: *Hitler*, 535; és Evans: *Third Reich at War*, 75–76. Az elmeorvosintézetek 7700 lengyel áldozatáról lásd Browning: *Origins*, 189. Lásd még Mazower: *Hitler's Empire*, 85.
- ³⁴ Idézi Urbański: *Zagłada*, 32. Łowiczról lásd Grynberg: *Relacje*, 239–40.
- ³⁵ Rutherford: *Prelude*, 9; idézetek a 88-on és a 102-n.
- ³⁶ A három tábor általános leírását lásd Cienciala: *Crime*, 29–33; lásd még Abramov: *Murder*, 46, 83, 101; és Młynarski: *W niewoli*, 113–14. A karácsonyi szertartásról lásd Młynarski: *W niewoli*, 156–57.
- ³⁷ Cienciala: *Crime*, 33. A csontvázakról és a körvonalakról lásd Czapski: *Wspomnienia*, 16, 21; és Młynarski: *W niewoli*, 115–17. A varjúkról lásd Berling: *Wspomnienia*, 34.
- ³⁸ Czapski: *Wspomnienia*, 18; Swianiewicz: *Shadow*, 58; Młynarski: *W niewoli*, 205–209; Cienciala: *Crime*, 33–34, 84–99, a (mintegy száz) besúgóról adott becslése: 159.
- ³⁹ Jakubowicz: *Pamiętniki znalezione*, 31, 38, 43, 54. A feladók címéről lásd Swianiewicz: *Shadow*, 65.
- ⁴⁰ A kutyákkal barátkozó foglyokról lásd Młynarski: *W niewoli*, 256–57; Abramov: *Murderers*, 86, 102; és Czapski: *Wspomnienia*, 43. A kutyákat gondozó állatorvosról lásd Młynarski: *W niewoli*, 84, 256.
- ⁴¹ A lengyel földalatti mozgalmról lásd Wnuk: *Za pierwszego Sowietu*, 368–71. A kivégzés elhatározásáról lásd Cienciala: *Crime*, 116–20; idézetek a 118-on. Lásd még Jasiewicz: *Zagłada*, 129.
- ⁴² Jasiewicz: *Zagłada*, 131, 144–45, 19. Ezt a 7305 embert bizonyára Bikivnyában és Kuropatiban, a nagy terror nagy kivégzőhelyein lötték agyon; lásd Kalbarczyk: „Przedmioty”, 47–53.
- ⁴³ Swianiewicz: *Shadow*, 75; Cienciala: *Crime*, 122, 129–30, 176; az idézet a 130-on található. Adam Solksi naplójának további részleteiről lásd *Zagłada polskich elit*, 37.
- ⁴⁴ Cienciala: *Crime*, 124; *Zagłada polskich elit*, 43.
- ⁴⁵ Cienciala: *Crime*, 124; *Zagłada polskich elit*, 43. Blohinról lásd Braithwaite: *Moscow*, 45.
- ⁴⁶ Cienciala: *Crime*, 126–28; *Zagłada polskich elit*, 39.
- ⁴⁷ Cienciala: *Crime*, 122–23; Czapski: *Wspomnienia*, 7, 8, 15, 17, 18, 45.
- ⁴⁸ Abramov: *Murderers*, 46; Swianiewicz: *Shadow*, 63, 66.
- ⁴⁹ Cienciala: *Crime*, 34; Czapski: *Wspomnienia*, 18; Swianiewicz: *Shadow*, 64; Młynarski: *W niewoli*, 225. Az egyik besúgónak a rendszerről alkotott véleményét lásd Berling: *Wspomnienia*, 32.
- ⁵⁰ Idézi Swianiewicz: *Shadow*, 69.
- ⁵¹ A kivégzettek számát így adja meg Cienciala a *Crime* több helyén.
- ⁵² Cienciala: *Crime*, 118, 173–74, 198–99, idézet az apákról: 198. A kazahsztáni különleges telepekre küldött 60 667 emberről lásd Hryciuk: „Victims”, 187. A „korábbi emberekről” lásd Khlevniuk: *Gulag*, 282. Lásd még Goussef: „Les déplacements”, 188. A feleségeknek beadott hazugságról lásd Jolluck: *Exile*, 16. Az „örökös sárról és hóról” lásd Gross: *Children's Eyes*, 79.

- ⁵³ A trágáról és az NKVD irodájáról lásd Jolluck: *Exile*, 40, 122–23. A közigazdászról lásd Czapski: *Wspomnienia*, 27.
- ⁵⁴ A 78 339 deportált 84 százalékát kitevő zsidókról lásd Hryciuk: „Victims”, 189.
- ⁵⁵ Gross: *Children's Eyes*, 221.
- ⁵⁶ Lásd Snyder: *Reconstruction*.
- ⁵⁷ Krebs: „Japan”, 545, 548; Levine: *Sugihara*, 132, 218, 262, 273; Sakamoto: *Japanese Diplomats*, 102, 107, 113–14.
- ⁵⁸ Az idézett számokról lásd Polian: *Against Their Will*, 123. Lásd még Weinberg: *World at Arms*, 167–69; és Kuromiya: *Między Warszawą a Tokio*, 470–85.
- ⁵⁹ A deportáltakról megadott szám – 408 525 – a nagyobb akcióknak felel meg. Rutherford összesen 500 000-re becsüli számukat; lásd *Prelude*, 7.
- ⁶⁰ Eichmannról és az 1940. januári javaslatról lásd Polian: „Schriftwechsel”, 3, 7, 19.
- ⁶¹ A lódzi gettó létrejöttéről lásd Grynberg: *Życie*, 430. A varsói gettó páratlan leírását lásd Engelking: *Getto warszawskie*, angol fordításban *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*. Schönrról lásd T. B.: „Organizator”, 85–90. A német szándékokról és a népmozgásokról lásd Browning: *Origins*, 100–24.
- ⁶² Drozdowski: „Fischer”, 189–90. Lásd még Engelking: *Getto warszawskie*, 2. fejr. Ringelblumot idézi Friedländer: *Extermination*, 160; a turistákról lásd még Mazower: *Hitler's Empire*, 95.
- ⁶³ Idézi *Zagłada polskich elit*, 23. Lásd még Longerich: *Unwritten Order*, 55; Kershaw: *Fateful Choices*, 447. 1941-ben a lódzi gettóban 11 437 ember halt meg; lásd Grynberg: *Życie*, 430.
- ⁶⁴ Lásd mindenekelőtt Żbikowski: „Żydowsy przesiedleńcy”, 224–28. Lásd még Grynberg: *Relacje*, 244; Browning: *Origins*, 124; és Kassow: *Archive*, 107, 273. Ezek a tömegmozgások még német szemszögből nézve is értelmetlenek voltak: 1941 januárja és márciusa között a varsói körzetet megtisztították a zsidóktól, hogy helyet teremtsenek a Warthegauból elűzendő lengyeleknek, akiket a Szovjetunióból nyugatra érkező németek kedvéért kellett kitelepíteni – csak hogy 1941 júniusában Németország megtámadta a Szovjetuniót, tehát a németek keletre költözhetek, hogy gyarmatosítsák az új területeket.
- ⁶⁵ Sborowról és Ledermanról lásd Sakowska: *Dzieci*, 51, 50. Idézi Żbikowski: „Żydowsy przesiedleńcy”, 260.
- ⁶⁶ „Sprawozdania Światliczanek”, 65, idézetek: 70, 69.
- ⁶⁷ Az elitekkel szembeni kétféle bánásmódról lásd Friedländer: *Extermination*, 40. Lásd még Tooze: *Wages of Destruction*, 364–65; és Mańkowski: „Ausserordentliche”, 9–11 (idézet 11-en). Vö. Cienciala: *Crime*, 114–15; és Jolluck: *Exile*, 15.
- ⁶⁸ Wieliczko: „Akcja”, 34–35; Pankowicz: „Akcja”, 43–45; *Zagłada polskich elit*, 62, 67.
- ⁶⁹ Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 64–65; Dunin-Wąsowicz: „Akcja”, 24.
- ⁷⁰ Pietrzykowski: „Akcja”, 113–15; Jankowski: „Akcja”, 65–66. A német bordélyról lásd Pietrzykowski: *Akcja AB*, 77–78.
- ⁷¹ Pietrzykowski: „Akcja”, 114–15.
- ⁷² Lásd például Pankowicz: „Akcja”, 44. A „Nem tudjuk...”-ról lásd Cienciala: *Crime*, 182.

- ⁷³ Mindhármukról lásd Pietrzykowski: „Akcja”, 117–18.
- ⁷⁴ Dunin-Wąsowicz: „Akcja”, 22–25; Bauer: *Dowbor*, 217, 241; *Crime of Katyń*, 33; *Zagłada polskich elit*, 73.
- ⁷⁵ *Zagłada polskich elit*, 77.
- ⁷⁶ Himmlerről és a transzportokról lásd Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 59, 60, 123–25. A szállítmányokról további részletek: *Zagłada polskich elit*, 69; Seidel: *Besatzungspolitik in Polen*. Bach-Zelewskiről és a kivégzőhelyről lásd Dwork: *Auschwitz*, 166, 177. Az IG Farbenről lásd Tooze: *Wages of Destruction*, 443.
- ⁷⁷ A kollektivizálásról lásd az 1941. november 25-i jelentést, SPP 3/1/1/1/1; lásd még Sumuk: *Perezsitye*, 17.
- ⁷⁸ Az érintett ukránokról lásd HI 210/14/7912. Ezek a műveletek egy 1941 júniusában végrehajtott deportálási sorozathoz tartoztak, amelyet azután kiterjesztettek a Szovjetunió frissen bekebelezett régióira, a Baltikumtól Romániáig. A 11 328, illetve 22 353 lengyel állampolgárról lásd Hryciuk: „Victims”, 191, 193. Lásd még Olaru-Cemirtan: „Züge”.
- ⁷⁹ A bombázásról lásd Jolluck: *Exile*, 16. Idézi Gross: *Children's Eyes*, 52.
- ⁸⁰ A négy nagy hullámban 292 513 lengyel állampolgárt deportáltak, és további ezreket egyénileg vagy kisebb akciókban. Lásd *Deportacje obywateli*, 29; és Hryciuk: „Victims”, 175. A deportáltak közül a szovjetek 57,5 százalékot minősítettek lengyelnek, 21,9 százalékot zsidónak, 10,4 százalékot ukránnak és 7,6 százalékot belorusznak; lásd Hryciuk: „Victims”, 195. Az átfogó számadatokat Hryciuktól veszem át: „Victims”, 175, illetve Autuchiewicz „Stan”-jából merítem: 23. Lásd még Gurjanov: „Obzor”, 205.
- ⁸¹ Czapski: *Na nieludzkiej ziemi*, 68.
- ⁸² Máté 5:37; Koestler: *Darkness at Noon*, 249. Czapski és Rajhman találkozása 1942. február 3-án történt; lásd *Crimes of Katyń*, 90.
- ⁸³ Czapski: *Na nieludzkiej ziemi*, 120, 141–43, 148.
- ⁸⁴ Czapski: *Na nieludzkiej ziemi*, 149.
- ⁸⁵ Frankról lásd Longerich: *Unwritten Order*, 47. Az NKVD-ről lásd Kołakowski: *NKWD*, 74. Hitlerről lásd Mańkowski: „Ausserordentliche”, 7. Vö. Aly: *Architects*, 151.

Ötödik fejezet

AZ APOKALIPSZIS GAZDASÁGTANA

Mivel nem eszméletörténetet írok, csak a legrövidebb formában foglalkozhatom ezekkel a komplex kérdésekkel. Hitler és Sztálin mint önálló személyiségek a felvilágosodásra adott kora 19. századi német válasz különböző formáit testesítették meg. Hitler a romantika tragikus hősét képviselte, akire egy tökéletlen nemzet vezetésének terhe hárul, Sztálin pedig a hegeli világszellemet, amely feltárja a történelemben az értelmet, és azt rákényszeríti másokra. Egy teljesebb összehasonlítás, amelyet Christopher Clark javasolt, az idő eltérő felfogására is magyarázatot adna. A náci és a szovjet rendszer egyaránt elutasította a felvilágosodásnak azt az alapvető feltételezését, miszerint az idő

a maga módján mozog előre, s így termi meg a tudást és a haladást. Ehelyett mindkettő egy, a múltban feltételezett pont felé rohant. A marxizmus valóban a haladás egyfajta sémája volt, de Lenin egy ugrással túllépett Marx jövődőlésén, és egy elmaradott országban csinált forradalmat, az iparosodottabb országok pedig megcáfolták a marxi jóslatokat, mivel náluk semmilyen szocialista forradalom nem tört ki. Sztálin alatt tehát az 1930-as években a szovjetek felgyorsították a tempót, hogy a szocializmus hazája meg tudja védeni magát az imperialista világ ellenében; a náci pedig még jobban siettek egy még fantasztikusabb látomás felé. Olyan kataklizmát képzeltek maguk elé, amely elpusztítaná a Szovjetuniót, átforná Kelet-Európát, és helyreállítaná a német nagyságot és tisztaságot. Hitler azon volt, hogy álmai Németországát még a maga – félelmei szerint kurtára szabott – életében megalkossa. A kísérletekhez, hogy a náci Németország és a Szovjetunió értékelését az eszmetörténeten belül kapcsoljuk össze, megfelelő bevezetést kínál Bracher: *Zeit der Ideologien* című műve.

- ² Ez az első–harmadik fejezetekben kifejtett gondolatmenet újrafogalmazása. Az „édenkert” (1941. július 16.) lásd Mulligan: *Illusion*, 8.
- ³ Vö. Goulder: „Internal Colonialism”; és Viola: „Selbstkolonisierung”.
- ⁴ Ebben a könyvben Nagy-Britannia inkább külső tényező, semmint a vizsgálat tárgya, de e helyütt is rá kell mutatni a személyiségek történelmi szerepének fontosságára. Lásd Lukacs: *Hitler and Stalin*; és Lukacs: *Five Days in London*. Lásd még Isaiah Berlin tanulmányát: „Winston Churchill in 1940”, in: *Personal Impressions*, 1–23.
- ⁵ Lásd az Előszót. Lásd még Streit: *Keine Kameraden*, 26–27. Olajra az iparnak és a mezőgazdaságnak egyaránt szüksége volt. Németország e téren is behozatalra szorult, a valódi autarkia tehát mintegy megkövetelte a szovjet Kaukázus és az ottani olajmezők meghódítását.
- ⁶ Forduljunk Tooze: *Wages of Destruction* című művéhez: 409, 424, 429, 452. „A világ legteljesebb autarkijáról” lásd Kennedy: *Aufstieg*, 341. Az olajkészletekről lásd Eichholtz: *Krieg um Öl*, 8, 15 és másutt. Vö. Hildebrand: *Weltreich*, 657–58. A német hadvezetés meggyőződése az volt, hogy a háború megvívásához szükség van a szovjet erőforrásokra; lásd Kay: *Exploitation*, 27, 37, 40, és a „végtelen gazdagságról” 212.
- ⁷ Németország tengeri erejéről lásd Weinberg: *World at Arms*, 118; lásd még Tooze: *Wages of Destruction*, 397–99; és Evans: *Third Reich at War*, 143–46. Idézi Mazower: *Hitler's Empire*, 133. Alan Milward már rég felhívta a figyelmet a gyors győzelem feltételezésének jelentőségére; lásd *German Economy*, 40–41.
- ⁸ A Generalplan Ostról lásd Madajczyk: „Generalplan”, 12–13 és 64–66; Aly: *Architects*, 258; Kay: *Exploitation*, 100–101, 216; Wasser: *Himmlers Raumplanung*, 51–52; Tooze: *Wages of Destruction*, 466–67; Rutherford: *Prelude*, 217; Mazower: *Hitler's Empire*, 216, 210; és Longerich: *Himmler*, 597–99.
- ⁹ Himmlerről lásd Longerich: *Himmler*, 599. Hitlerről lásd Kershaw: *Hitler*, 651. Lásd még Tooze: *Wages of Destruction*, 469.
- ¹⁰ Hitler 1941. január 31-i bejelentését Tooze alapján idézzük: *Wages of Destruction*, 465. A végső megoldás végső formájával a következő fejezet foglalkozik. Evans azt fejtegeti, hogy Hitlernek még a Nagy-Britannia elleni háború befejezése előtt kellett megindítania a Szovjetunió elleni háborút, mivel a német polgárok elleneztek volna egy újabb hadjáratot; lásd *Third Reich at War*, 162.

- ¹¹ *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 1922. március 3.; Kershaw: *Fateful Choices*, 267. Az idézett százalékarányról lásd Kay: *Exploitation*, 56, 143.
- ¹² Idézi Kay: *Exploitation*, 211, 50, 40. Lásd még Tooze: *Wages of Destruction*, 469; és Kershaw: *Hitler*, 650.
- ¹³ Idézi Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 342. Az intézményi apparátusokról lásd Kay: *Exploitation*, 17–18, 148.
- ¹⁴ Kay: *Exploitation*, 138, 162–63.
- ¹⁵ „A lakosság nagy részének kiirtásáról” lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 65. A hosszú idézet lelőhelye: Kay: *Exploitation*, 133; lásd még Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 52–56. Tekintettel a szovjet zsidók települési formáira, a „főlöleges emberek” kitétel nemcsak oroszokra, beloruszokra, ukránokra és baltikumiakra vonatkozott, hanem a Szovjetunió zsidó lakosságának legalább háromnegyedére is.
- ¹⁶ Kay: *Exploitation*, 138, 162–63. Júniusban Hitler megerősítette Göringet a gazdasági tervezés első számú felelősi posztján.
- ¹⁷ Hauner: *Axis Strategy*, 378–83.
- ¹⁸ Hitler rögtönzőképessége megnehezíti, hogy a szó konvencionális értelmében vett stratégiáról beszéljünk. Véleményem szerint a kontinentális, illetve az egész világra kiterjedő stratégia híveinek vitája a legkönnyebben így oldható fel: Hitler és parancsnokai azzal érveltek, hogy bármilyen formát öltön is a háború, folytatásához először a Szovjetuniót kell legyőzni. Hitler kontinensek háborújában gondolkodott, és biztosra vette, hogy ez a háború el is következik; ám ennek a világháborúnak a megnyeréséhez szükségesnek tartotta, hogy előbb a kontinentális háborúban kerekedjen felül.
- ¹⁹ A semlegességi egyezményről lásd Weinberg: *World at Arms*, 167–69; és Hasegawa: *Racing*, 13–14.
- ²⁰ Burleigh: *Third Reich*, 484, 487.
- ²¹ A japánok ingadozásáról lásd Weinberg: *World at Arms*, 253. Az „egyelőre” határozatról lásd Hasegawa: *Racing*, 13. Az egyezmény megerősítéséről lásd Krebs: „Japan”, 554. Az olaszok gyakran elfelejtett szerepéről lásd Schlemmer: *Italianer*.
- ²² Idézetek: Römer: *Kommissarbefehl*, 204. A Hitler-idézetet lásd Kershaw: *Hitler*, 566. Lásd még Pohl: *Herrschaft*, 64; és Bartov: *Hitler's Army*, 16.
- ²³ A civilek élő pajzsként való használatáról lásd az 1941. május 13-i parancsot in: *Verbrechen der Wehrmacht*, 46. Lásd még Bartov: *Hitler's Army*, 71; Pohl: *Herrschaft*, 71; ugyanitt az egyenruhát viselő nőkről: 205; Römer: *Kommissarbefehl*, 228, 551; és Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 774.
- ²⁴ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 244, 266; Bartov: *Eastern Front*, 132.
- ²⁵ *Verbrechen der Wehrmacht*, 344; Pohl: *Herrschaft*, 185; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 266.
- ²⁶ Idézi Arnold: „Eroberung”, 46.
- ²⁷ Vö. Edele: „States”, 171. A problémát, hogy a német katonákat a fejadagok csökkentése nélkül ellássák, Tooze vizsgálja: *Wages of Destruction*.
- ²⁸ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 798. Ahogy Tooze rámutatott – lásd *Wages of Destruction* –, a németek a háborús erőfeszítések érdekében hajlandók voltak gazdasági áldozatokra.

- ²⁹ Streit: *Keine Kameraden*, 143, 153. Walther von Reichenauról (szeptember 28.) lásd Arnold: „Eroberung”, 35.
- ³⁰ Streit: *Keine Kameraden*, 143, 153. Vö. Kay: *Exploitation*, 2.
- ³¹ Lásd Keegan: *Face of Battle*, 73; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 51; Förster: „German Army”, 22; és *Verbrechen der Wehrmacht*, 288.
- ³² Arnold: „Eroberung”, 27–33.
- ³³ Kijevről lásd Berkhoff: *Harvest*, 170–86, a halottak maximális számát (56 400) lásd a 184-en; lásd még Arnold: „Eroberung”, 84. Harkovról lásd Pohl: *Herrschaft*, 192; a *Verbrechen der Wehrmacht* a 328-on minimális számként 11 918-at említ.
- ³⁴ Kay: *Exploitation*, 181, 186.
- ³⁵ 1944-ben Wagner egyike volt a Hitler elleni összeesküvőknek. Az idézeteket lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 193 és 311. A nyugati irodalom általában egymillióra becsüli a halottak számát; lásd például Kirschenbaum: *Siege*; és Salisbury: *900 Days*. A szovjet becslés 632 000 halott; lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 308. Az élelemről és a fűtőanyagról lásd Simmons: *Leningrad*, 23.
- ³⁶ Gerlach: *Krieg*, 36; Salisbury: *900 Days*, 508–509; Simmons: *Leningrad*, XXI; Kirschenbaum: *Siege*, 1.
- ³⁷ Głębocki: „Pierwszy”, 179–89.
- ³⁸ Simmons: *Leningrad*, 51.
- ³⁹ A napló a Szentpétervári Állami Történeti Múzeumban látható, a „Leningrád a nagy honvédő háború éveiben” című kiállításon.
- ⁴⁰ Az idézett számadatokat lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 209. A hadifoglyok tervezett számáról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 783.
- ⁴¹ Bartov: *Hitler's Army*, 87; Polian: „Violence”, 123; Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 800–801. Lásd még Merridale: *Ivan's War*, 28; és Braithwaite: *Moscow*, 165.
- ⁴² Berkhoff: *Harvest*, 94–96; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 845–57. A hadifoglyokkal való bánásmód áttekintéséhez lásd Keegan mesterművét: *Face of Battle*, 49–51.
- ⁴³ Polian: „Violence”, 121. Datner a halottak számát 200–250 000-re becsüli; lásd *Zbrodnie*, 379.
- ⁴⁴ Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 805; Gerlach: *Krieg*, 24.
- ⁴⁵ A „bajtársakról” lásd Dugas: *Vicserknutije*, 30.
- ⁴⁶ A hivatali hierarchiát lásd Streim: *Behandlung*, 7. Idézi Pohl: *Herrschaft*, 219; valamint Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 801. Lásd még Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 808. A kannibalizmusról lásd Shumeyko: „Atanasyan”, 174; és Hartmann: „Massenvernichtung”, 124.
- ⁴⁷ A fejadagok csökkentéséről lásd Megargee: *Annihilation*, 119. A „szintiszta pokolról” lásd *Ich werde es nie vergessen*, 178. Minszkról lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 227–29; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 768, 856; Gerlach: *Krieg*, 51; Polian: „Violence”, 121; Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 807; és Beluga: *Presztuplenyija*, 199. Bobrujszkról lásd *Herrschaft*, 224. Homelről lásd Pohl: *Herrschaft*, 224; Dugasról *Szovjetszkije vojennooplennije*, 125. Mogiljovról lásd Pohl: *Herrschaft*, 224–25. Mologyecsnóról lásd Gerlach: *Krieg*, 34; és Megargee: *Annihilation*, 90; valamint Bartov: *Hitler's Army*, 79.
- ⁴⁸ Kirovgradról lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 239–44. Horolról lásd Pohl: *Herrschaft*, 226. Sztálinóról lásd Pohl: *Herrschaft*, 227; és Datner: *Zbrodnie*, 404.

- ⁴⁹ Motyka: „Tragedia jeńców”, 2–6; Kopówka: *Stalag 366*, 47. A Főkörmányzóság táboraiiban elpusztult 45 690 emberről lásd Dugas: *Szovjetszkije vojennooplennije*, 131. Vö. Młynarczyk: *Judenmord*, 245 (250–570 000).
- ⁵⁰ A meleg öltözködési hiányáról lásd Bartov: *Eastern Front*, 112. A három szovjet katonáról lásd Dugas: *Szovjetszkije vojennooplennije*, 25.
- ⁵¹ *Ich werde es nie vergessen*, 113.
- ⁵² Az élelmiszert hozó civilekről lásd Berkhoff: *Harvest*, 95, 101; és Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 808. Kremencsukról lásd Pohl: *Herrschaft*, 226.
- ⁵³ Vö. *Verbrechen der Wehrmacht*, 188.
- ⁵⁴ A szovjet elitek megsemmisítésének szándékáról lásd Kay: *Exploitation*, 104. Hitlerről 1941 márciusában lásd Streim: *Behandlung*, 36. Az útmutatók szövegét lásd in *Verbrechen der Wehrmacht*, 53–55.
- ⁵⁵ A 2252 kivégzésről lásd Römer: *Kommissarbefehl*, 581.
- ⁵⁶ 1941. július 2-áról lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 63; Kay: *Exploitation*, 105; és Kershaw: *Fateful Choices*, 453. Az Einsatzgruppéknek adott utasításokról és azok teljesítéséről lásd Datner: *Zbrodnie*, 153; Streim: *Behandlung*, 69, 99; és Berkhoff: *Harvest*, 94. 1941 októberéről lásd Streit: „German Army”, 7.
- ⁵⁷ Pohl: *Herrschaft*, 204 (és az 50 000-es, illetve 100 000-es becslést illetően: 153 és 235). Ornemans a „Kriegsgefangenpolitik” 815. o.-án 10 000-re becsüli az agyonlőtték számát. Arad szerint összesen 80 000 zsidó hadifoglyot öltek meg; lásd *Soviet Union*, 281. Az orvostól származó idézet: Datner: *Zbrodnie*, 234. Az orvosi szakmabeliek náci meggyőződéséről lásd Hilberg: *Perpetrators*, 66.
- ⁵⁸ Streim: *Behandlung*, 102–106.
- ⁵⁹ A minimális számot Streim 2,4 millióra becsüli; lásd *Behandlung*, 244. A 3-3,3 millió becslést lásd Pohl: *Herrschaft*, 210; Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 811, 825; Dugas: *Szovjetszkije vojennooplennije*, 185; és Hartmann: „Massenvernichtung”, 97. További maximális becslést – 3,9 millió halottról – közöl Sokolov: „How to Calculate”, 452. A morálról lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 204.
- ⁶⁰ 1941. november 7-ről lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 817. Vö. Gerlach és Werth: „State Violence”, 164. Lásd még Streim: *Behandlung*, 92–102, 234. A Németországba szállítottak közötti összesen 400 000 halottról lásd Pohl: *Herrschaft*, 215. Idézet (Johannes Gutschmidt) Hartmann: „Massenvernichtung”, 158; Rosenberg hasonló becslését lásd Klee: „Gott mit uns”, 142.
- ⁶¹ Belgiumról: Kay: *Exploitation*, 121.
- ⁶² Goebbelsről lásd Evans: *Third Reich at War*, 248. Vö. Kay: *Exploitation*, 109; Longerich: *Unwritten Order*, 55, 60; Browning: *Origins*; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 747; Gerlach: *Krieg*, 178; Arad: *Reinhard*, 14; és Aly: *Architects*, 160.
- ⁶³ A gázzal végzett kísérletekről lásd Overmans: „Kriegsgefangenpolitik”, 814; Longerich: *Unwritten Order*, 82; Longerich: *Himmler*, 56; Datner: *Zbrodnie*, 208, 428; *Verbrechen*, 281; Mazower: *Hitler's Empire*, 383; Browning: *Origins*, 357; és Klee: „Gott mit uns”, 136.
- ⁶⁴ Az így beszervezett foglyok számáról lásd Pohl: *Herrschaft*, 181. Lásd még Black: „Handlanger”, 313–17; és Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 207–208.

Hatodik fejezet

A VÉGSŐ MEGOLDÁS

- ¹ Browning és Gerlach azon vitakozott, hogy vajon Hitler elhatározása 1941 nyarán és őszén avagy decemberében született-e meg. Magam ebben a fejezetben azt állítom, hogy a zsidók agyonlövése a végső megoldás ötödik változata volt, és az első, amely ígéretesnek mutatkozott. A gondolat, miszerint a zsidókat úgy is el lehet távolítani Európából, ha megölik őket, Himmler és Hitler agyában minden bizonnyal már augusztusban megfogant. Könnyen lehet, bár nem szükségszerű, hogy ezt nyíltan meg is tárgyalták. Reinhard Koselleck (*Futures Past*, 222) idézi Hitler, aki maga (nézetem szerint öntudatlanul) Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődéséből* idéz: ha terveket kovácsolunk, önmagunk előtt sem kell elismerni, hogy terveink vannak. Az én szememben 1941 decembere a döntő időpont, mivel Hitler más bizalmas munkatársai ekkor fogták fel, hogy a végső megoldás nem a zsidók bizonyos hányadának megölésében és a többiek deportálásában, hanem a zsidóság totális fizikai megsemmisítésében rejlik.
- ² Gondoljuk meg ugyanakkor, milyen jelentősen bírálja felül Speer szerepét Tooze a *Wages of Destruction*-ban. A problémát a maga klasszikus formájában Milward vetette fel: *German Economy*, 6–7 és még több helyen. Idézi Longerich: *Himmler*, 561. Az „institucionalizmussal” és „funkcionalizmussal” kapcsolatos széles körű vitát e helyütt nem mutathatjuk be. Ez a vita már akkor megkezdődött, amikor még nem vált nyilvánvalóvá, hogy a holokauszt szempontjából a keleti front központi szerepet játszik. Több más kutatóhoz hasonlóan én is azt állítom, hogy a tömeggyilkosságokkal elérendő végső megoldás elképzelhetősége és lehetősége felülről (például Hitler Himmlernek, Himmler Bachnak) és alulról (például az Einsatzgruppe A Himmlernek, Himmler Hitlernek) avagy mindkét irányból (Jeckeln és Himmler kapcsolata) érkező jelzések kombinációjából került felszínre. A helyszín, ahol a gyilkosság mint a végső megoldás módszere felmerült, a keleti front volt, ahol az első számú technika az agyonlövés volt.
- ³ Idézi Mazower: *Hitler's Empire*, 368. A Wannseeről lásd Gerlach: „Wannsee”; és Longerich: *Unwritten Order*, 95. Lásd még általánosságban Roseman: *Villa*. A Hitler és Rosenberg polgári adminisztrációja közötti összefüggésre Lower mutat rá: „Nazi Civilian Rulers”, 222–23.
- ⁴ Az Einsatzgruppe A, B, C és D sorrendben 990, 655, 700 és 600 emberből állt. Lásd MacLean: *Field Men*, 13. A „túl alacsony létszámról” lásd Browning: „Nazi Decision”, 473. Az Ordnungspolizei jelentőségéről lásd Pohl: „Schauplatz”, 152. A halálozások számát Brandon említi: „First Wave”. 1941 végéig az Einsatzgruppék legalább 457 436 zsidót öltek meg.
- ⁵ Longerich a *Himmlerben* nem állít ilyet határozottan, de ez az értelmezés nézetem szerint összhangban van a mű fejtegetéseivel. Vö. Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 115; és Lück: „Partisanbekämpfung”, 229.
- ⁶ Idézi Wasser: „Raumplanung”, 51. Lásd még Mazower: *Hitler's Empire*, 378 és másutt; és Steinberg: „Civil Administration”, 647.
- ⁷ A Sztálin által eltulajdonított romániai területeket nem a németek, hanem a román hadsereg foglalta el. Az Einsatzgruppe D a román csapatokat követte; lásd Angrick: *Besatzungspolitik*.

- ⁸ Lásd Snyder: *Reconstruction*.
- ⁹ A deportálás számadatairól lásd Angrick: *Riga*, 46. Ha a sorozásokat is beszámítjuk, a végösszeg 34 000-re nő.
- ¹⁰ MacQueen: „White Terror”, 97; Angrick: *Riga*, 59. A 2500 áldozat közé számítom a vilniusi és más, Litvániához csatolt területeken élő zsidókat is.
- ¹¹ Arad: *Soviet Union*, 144, 147; MacQueen: „White Terror”, 99–100; Angrick: *Riga*, 60.
- ¹² Tomkiewicz: *Ponary*, 191–97.
- ¹³ Uo., 203.
- ¹⁴ Angrick: *Riga*, 66–76. Lásd még Arad: *Soviet Union*, 148.
- ¹⁵ Weiss-Wendt: *Estonians*, 39, 40, 45, 90, 94–105.
- ¹⁶ A *Verbrechenben* található 9817-es számadatot lásd a 93-on. Lásd még Wnuk: *Za pierwszego Sowiet*, 371 (11–12 000); és Hryciuk: „Victims”, 183 (9400).
- ¹⁷ A két háború közti zsidóellenes politikáról lásd általában Polonsky: *Politics* és Mendelsohn: *Jews* című művét.
- ¹⁸ Białystokról lásd Matthäus: „Controlled Escalation”, 223; és *Verbrechen der Wehrmacht*, 593. Spektor (in „Żydzi wołyńscy”, 575) 38 volhíniai pogromot számolt össze: a *Wokół Jedwabnego* szerzői és szerkesztői pedig a białystoki körzetben mintegy 30-at.
- ¹⁹ Az összesen 19 655 megölt zsidóról lásd Brandon: „First Wave”. „Az utcán végigrohanó zsidókról” lásd *Verbrechen der Wehrmacht*, 99. A foglyok nemzetiségéről lásd Himka: „Ethnicity”, 8.
- ²⁰ A kétszeres kollaborálásnak mint az életrajzi önmentegetés egy válfajának gondolatát Gross fejti ki a *Neighbors*-ban. A kétszeres kollaborálás észtországi, ukrainai és belorussziai példáit lásd Weiss-Wendt: *Estonians*, 115–19; *Dubno: sefer zikaron*, 698–701; Rein: „Local Collaborators”, 394; Brakel: *Unter Rotem Stern*, 304; Musial: *Mythos*, 266; és Mironowicz: *Białoruś*, 160. Lásd még Snyder: „West Volhynian Jews”. A kétszeres kollaborálást érdemes volna módszeresen tanulmányozni.
- ²¹ Ennél közelebb nem akartam jutni Arendtnek az elidegenedésről szóló fejtegetéséhez. Jan T. Gross, Arendt követője *Revolution from Abroad* című, az első szovjet megszállással foglalkozó tanulmányában hasonló szellemben tárgyalja az erőszak privatizálását. Később azonban, amikor a *Neighbors*-ban és a *Fear*-ben a két megszállás következményeit fejtegeti, a szociológiától inkább az etika felé fordul, mintha a lengyeleknek, amikor a szovjet megszállást a német, vagy a németet a szovjet követte, kötelességük lett volna az emlékezés. Az én nézetem szerint a logikus lépés az lett volna, ha a szerző az arendti fejtegetést követve végül megállapítja, hogy azt a történelmi szerepet, amelyet Arendt a modernitásnak tulajdonít, a két „totalitáriánus” hatalom közös jellemzői töltik be. Gross ugyan tesz néhány gesztust ebben az irányban az *Upiorna dekadában*, valamint a *Neighbors* és a *Fear* bizonyos részleteiben, de a határozott állításig nem jut el. Mindazonáltal úgy vélem, hogy ha a megszállásról írt tanulmányait mint egész értelmezzük, és ha nem a lengyel etika, hanem az emberi magatartás elemzéseként vesszük őket figyelembe, úgy ez az állítás kirajzolódik belőlük. Ezt a gondolatmenetet képviselem könyvem utolsó, Következtetések című fejezetében is.
- ²² Westermann: „Ideological Soldiers” 46 (30% és 66%).
- ²³ Vö. Browning: „Nazi Decision”, 476.

- ²⁴ Longerich: *Himmler*, 551; Kay: *Exploitation*, 106. Umanyról lásd USHMM-SBU 4/1747/19–20.
- ²⁵ Matthäus: „Controlled Escalation”; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 555; Kershaw: *Fateful Choices*, 456, 458. Clippers a *Wegbereiterben* kifejti a Waffen-SS döntő fontosságú korai szerepét.
- ²⁶ Kay: *Exploitation*, 107; Browning: „Nazi Decision”, 474. Pohl megjegyzi, hogy az első erősítések Ukrajnába érkeztek; lásd *Herrschaft*, 152. Megállapítása szerint az Einsatzgruppe C augusztus elején fogta fel, hogy a nőket és a gyerekeket is meg kell ölni; lásd „Schauplatz”, 140.
- ²⁷ Mallman: *Einsatzgruppen*, 97.
- ²⁸ Pohl: „Schauplatz”, 142; Kruglov: „Jewish Losses”, 274–75; *Verbrechen der Wehrmacht*, 135.
- ²⁹ Kruglov: „Jewish Losses”, 275.
- ³⁰ Ruß: „Massaker”, 494, 503, 505; Berkhoff: „Records”, 294; Pohl: „Schauplatz”, 147.
- ³¹ Berkhoff: *Harvest*, 65–67; FVA 3267.
- ³² Darmstadti tanúvallomás, 1968. április 29., IfZ(M), Gd. 01.54/78/1762.
- ³³ Ruß: „Massaker”, 486; Berkhoff: *Harvest*, 68. Száráról lásd Ehrenburg: *Black Book*, Borogyanszkij-Knyizs tanúvallomása. Az értéktárgyakról lásd Dean: „Jewish Property”, 86. A „már véres” emberekről lásd „Stenogramma”, 1946. április 24., CDAVO, 166/3/245/118. A csontok sorsáról lásd Klee: *Gott mit uns*, 136.
- ³⁴ Darmstadti tanúvallomás, 1968. április 29., IfZ(M), Gd 01.54/78/1764–1765; Berkhoff: „Records”, 104.
- ³⁵ Prusin: „SiPo/SD”, 7–9; Rubenstein: *Unknown*, 57. Romanowsky a „Nazi Occupation” 240. o.-án kitér a hivatalos ellenségek rotációjára.
- ³⁶ Rubenstein: *Unknown*, 54, 57, 61; Prusin: „SiPo/SD”, 7–9.
- ³⁷ Harkovról lásd Pohl: „Schauplatz”, 148; és *Verbrechen der Wehrmacht*, 179. Kijevről lásd Prusin: „SiPo/SD”, 10.
- ³⁸ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 544, 567. Nebe 1944-ben csatlakozott a Hitlerrel szembeni ellenálláshoz.
- ³⁹ Megargee: *Annihilation*, 99.
- ⁴⁰ Az idézetet és a számokat lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 588, 585; lásd még Ingrao: „Violence”, 231.
- ⁴¹ A „vértengerről” lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 182. A tábornok mondását lásd *Verbrechen*, 138.
- ⁴² Ezt a gondolatmenetet az előző fejezet mutatja be.
- ⁴³ Ebben az esetben klasszikus szovjet okfejtéssel van dolgunk. Először is az NKVD megállapította: hogy a volgai németek közül sok száz kém áll Németország zsoldjában. Ezután kifejtették, hogy az egész lakosság bűnös, mivel egyetlen volgai német sem jelentette ezt az aknamunkát a megfelelő hatóságoknak. Egy különösen ravasz lépéssel az NKVD a német háztartásokban talált horogkereszteket a nációkkal való együttműködés bizonyítékaként állította be. Valójában a szóban forgó horogkereszteket 1939-ben maguk a szovjetek osztották szét, akkor, amikor Moszkva és Berlin szövetségesek voltak, és Moszkva felkészült Hitler esetleges baráti látogatására. 1942

- végéig a szovjetek mintegy 900 000 németet telepítettek át – a Szovjetunió német lakosságának túlnyomó többségét. Sor került mintegy 89 000 finn deportálására is; legtöbbjüket Szibériába szállították. Sztálinról lásd Polian: *Against Their Will*, 134. Hitlerről lásd Longerich: *Unwritten Order*, 75; Gerlach: *Krieg*, 96; Gerlach: „Wannsee”, 763; Pinkus: „Deportation”, 456–58; Mazower: *Hitler's Empire*, 370; és Friedländer: *Extermination*, 239, 263–64.
- ⁴⁴ Idézi Lukacs: *Last European War*, 154; lásd még Friedländer: *Extermination*, 239, 263–64.
- ⁴⁵ Angrick: *Riga*, 133–50.
- ⁴⁶ Chelmnórol részletesebben a nyolcadik fejezetben van szó. Az összefüggésre Kershaw hívja fel a figyelmet; lásd *Fateful Choices*, 462. Lásd még Kershaw: *Hitler*, 66. Mazower mutat rá a Warthegau központi szerepére a *Hitler's Empire*-ben, például a 191-en. A mérlegelésből kihagytam az „eutanáziaprogram” keretében megölt zsidókat.
- ⁴⁷ Himmlerrel és Globocnikkal részletesebben a nyolcadik fejezet foglalkozik.
- ⁴⁸ Megargee: *Annihilation*, 115.
- ⁴⁹ A periféria, Belorusszia és Ukrajna felől érvelve Gerlach is, Pohl is hangsúlyozza, milyen fontos szerepet játszott az élelmiszer-ellátás kérdése a zsidók kiirtásában. Aly és Heim a háború előtti tervek logikájából kiindulva egyfajta negatív magyarázatot fűz a holokauszthoz: a majdani elképzelések szempontjából a németek a zsidókat eleve kártékonynak és fölösleges fogyasztóknak tekintették. Hitler mindenképpen azért kezdeményezte a Szovjetunió elleni háborút, mert biztosra vette, hogy az élelmiszer-ellátás ekként a háború alatt és az eljövendő háborúkban is zavartalan lesz. Az is igaz, hogy az éhségterv, a Wehrmacht nagyon is valós ellátási problémái és a német polgári lakosság élelmezésének szükségessége nagy szerepet játszott az egész keleti fronton. Az ellátási gondok megkönnyítették, hogy a tisztek vállalják és pártolják a zsidók kiirtását. A háború további menete során két nézet ütközött össze: a zsidók kényszermunkájának gazdasági haszna szembekeült egy másik gazdasági érveléssel, amely a zsidók élelmiszer-fogyasztása ellen tiltakozott. Elismerem: az élelem sokkal nagyobb szerepet játszott az egész folyamatban, mintsem ez az angol nyelvű holokausztirodalomból kitűnik. Nem hiszem azonban, hogy az élelmiszer-ellátás (vagy bármilyen más gazdasági megfontolás) magyarázatot adna Hitler 1941 decemberében kinyilvánított politikájának időzítésére vagy pontos tartalmára. Ez a beszéd a kudarcot vallott gyarmatosító háborúból adódó sürgető problémák ideológiai kifejezése és politikai megoldásukra irányuló kifejtése volt; egyszersmind pedig egy döntést is tükrözött.
- ⁵⁰ Idézi Edele: „States”, 374.
- ⁵¹ Hitler és a japán nagykövet január 3-i megbeszéléséről lásd Hauner: *Axis Strategy*, 384. Lásd még Lukacs: *Last European War*, 143.
- ⁵² Krebs: „Japan”, 547–54.
- A német propaganda nyíltan hirdette ezt a magyarázatot; lásd Herf: *Jewish Enemy*, 100. i 28. Vö. Gerlach: „Wannsee”. Himmler és a december hónap szerepének a tudományos munkákban újabban megjelenő erőteljes hangsúlyozása nagymértékben összefügg Gerlach művével, valamint Witte: *Dienstkalender* és Longerich: *Himmler* című műve kiadásával. Himmler volt a legfőbb végrehajtója annak a politikának, amelyért Hitler a felelős.

- ⁵⁴ Ezt idézi és kommentálja például Longerich: *Unwritten Order*, 95; Gerlach: *Krieg*, 123; Gerlach: „Wannsee”, 783, 790; Kershaw: *Fateful Choices*, 466; Tooze: *Wages of Destruction*, 504; és Mazower: *Hitler's Empire*, 376 (itt a Frank-idézet is megtalálható). Ahogy Friedländer egy meggyőző passzusában rámutat, ez csupán egyike volt a számos hasonló kijeletésnek; lásd *Extermination*, 281.
- ⁵⁵ Hitlerről („közös front”) lásd Herf: *Jewish Enemy*, 132. Goebbelsről lásd Pohl: *Verfolgung*, 82.
- ⁵⁶ Madajczyk: „Generalplan Ost”, 17; Mazower: *Hitler's Empire*, 198.
- ⁵⁷ Vö. Browning: „Nazi Decision”; és Gerlach: „Wannsee”. Lásd még Kershaw: *Fateful Choices*, 433.
- ⁵⁸ Lásd Kroener: „Frozen Blitzkrieg”, 140, 148.
- ⁵⁹ Az idézetet és értelmezését lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 582.
- ⁶⁰ Szerbiáról lásd Manoschek: *Serbien*, 79, 107, 186–97; és Evans: *Third Reich at War*, 237, 259. Ebben a koncepcióban a zsidók haláláért nem a németek voltak felelősek. Ha az Egyesült Államok zsidó állam – érveltek a nácik –, akkor vezetőinek meg kell érteniük, hogy Hitler az európai zsidókat túszoikként hagyja egyelőre életben. Ha az Egyesült Államok belép a háborúba, onnantól Washington lesz a felelős a túsok haláláért. Az Egyesült Államokban természetesen senki sem okoskodott így, és Amerika hadba lépésének, ha egyáltalán, nagyon kevés köze volt az európai vagy amerikai zsidókhoz. Lásd Longerich: *Unwritten Order*, 55; Friedländer: *Extermination*, 265, 281; Arad: *Soviet Union*, 139; és Gerlach: „Wannsee”.
- ⁶¹ Áruklódó jel, hogy a németek szükségét érezték az effajta álcázásnak: rávilágít arra a náci előrelátásra, miszerint a háború elvesztése esetén mások is betekinthetnek dokumentumaikba. A sztálinisták és maga Sztálin sem küszködtek ilyen problémákkal, amikor papíra vetették, aláírták és közvetlen utasításokkal rendelték el töméntelen ember megölését.
- ⁶² Birn: „Anti-Partisan Warfare”, 289.
- ⁶³ A számításról lásd Brandon: „The First Wave”.
- ⁶⁴ Deletant: „Transznisztria”, 157–65; Pohl: *Verfolgung*, 78–79; Hilberg: *Destruction* (I. k.), 810.
- ⁶⁵ Deletant: „Transznisztria”, 172; Pohl: *Verfolgung*, 79. Lásd még Case: *Between States*.
- ⁶⁶ Pohl: „Schauplatz”, 153, 162. A gázkamrákról a nyolcadik fejezetben lesz szó.
- ⁶⁷ Pohl szerint 1942 júliusában az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság területén 37 000 helyi segédrendőr működött; lásd „Hilfskräfte”, 210.
- ⁶⁸ Ezekkel a volhíniai közösségekkel részletesebben foglalkozik Spector a *Volhynian Jews*-ban; és Snyder: „West Volhynian Jews”, 77–84. A galíciai zsidók sorsa, amelyről a nyolcadik fejezetben lesz szó, másképp alakult; lásd Pohl: *Ostgalizien* és Sandkühler: *Galizien*.
- ⁶⁹ Arad a *Soviet Union* 521. és 524. o.-án úgy számítja, hogy a Szovjetunió által elcsatolt területeken 1 561 000–1 628 000 zsidót öltek meg, a Szovjetunió háború előtti területén pedig 946–996 000 főt. Lásd még Snyder: „West Volhynian Jews”, 85–89.
- ⁷⁰ Grynberg: *Życie*, 602; Spector: „Żydzi wołyńscy”, 447; Snyder: „West Volhynian Jews”, 91–96; Pohl: „Schauplatz”, 158–62.

- ⁷¹ A Judenrat tárgyalásairól lásd az 1942. május 8-ról és 10-ről kelt leveleket: DAR 22/1/10=USHMM RG–31.017M–2. Lásd még Grynberg: *Życie*, 588; Spector: *Żydzi wołyńscy*, 477; és Snyder: „West Volhynian Jews”, 91–96.
- ⁷² ŻIH 301/1982; ŻIH 301/5657; *Sefer Lutsk*, „Calendar of Pain, Resistance and Destruction”; Grynberg: *Życie*, 584–86, idézet az 586-on.
- ⁷³ Spector: „Żydzi wołyńscy”, 477; Snyder: „West Volhynian Jews”, 91–96. A „kenyérpusztítókról” lásd Grynberg: *Życie*, 577. A koveli nagy zsinagógáról és a következő bekezdés idézeteiről lásd ŻIH/1644. A feliratokat Hanoch Hammer jegyezte fel. A szovjetek a zsinagógát gabonarakárnak használták.

Hetedik fejezet

HOLOKAUSZT ÉS BOSSZÚ

- ¹ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 374; Szybieka: *Historia*, 337. Vö. Edele: „States”, 348, 361. A júliusi gettórendeletéről lásd *Verbrechen*, 80.
- ² Az első gyilkos akciókról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 506, 549, 639; Matthäus: „Reibungslos”, 260; Longerich: *Vernichtung*, 370 (nők); Epstein: *Minsk*, 81; és Ehrenburg: *Black Book*, 116. A november 7-e és 9-e közti öldöklésekről lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 506, 509, 624; Smolar: *Ghetto*, 41; Ehrenburg: *Black Book*, 118; és Rubenstein: *Unknown*, 237–38, 245, 251. További szimbolikus gyilkosságok: a németek akciót hajtottak végre 1942. február 23-án (a Vörös Hadsereg napján) és zsidó nőket végeztek ki 1942. március 8-án (a nemzetközi nőnapon).
- ³ A beígért katonai parádéről lásd Braithwaite: *Moscow*, 252.
- ⁴ Smilovitsky: „Antisemitism”, 207–208; Braithwaite: *Moscow*, 262.
- ⁵ Lásd Brandenberger: *National Bolshevism*, 118–19.
- ⁶ Idézi Brandenberger: *National Bolshevism*, 119.
- ⁷ Idézi Projektgruppe: „Existiert”, 90.
- ⁸ A halott vagy fogoly katonákról lehúzott csizmákról lásd *Ich werde es nie vergessen*, 66, 188; és Merridale: *Ivan's War*, 138.
- ⁹ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 768; Epstein: *Minsk*, 22; Smolar: *Ghetto*, 15; Projektgruppe: „Existiert”, 221.
- ¹⁰ A zsidókra mért megaláztatásokról lásd Rubenstein: *Unknown*, 256; valamint Ehrenburg: *Black Book*, 125. Eberlről lásd Grabher: *Eberl*, 66. A filmről lásd Longerich: *Himmler*, 552.
- ¹¹ A „szépségversenyről” lásd Ehrenburg: *Black Book*, 132; és Smolar: *Ghetto*, 22. Az 1941-es őszi estéről lásd Smolar: *Ghetto*, 46. Idézi Rubenstein: *Unknown*, 244. A közeli Koldicsevo koncentrációs táborában az örök sorozatosan erőszakolták és gyilkolták meg a nőket; lásd Chiari: *Alltag*, 192.
- ¹² Epstein: *Minsk*, 42 és másutt. A szovjet iratokról lásd Chiari: *Alltag*, 249.
- ¹³ Epstein: *Minsk*, 130.

- ¹⁴ Projektgruppe: „Existiert“, 228. Smolar életrajzának részleteiről lásd „Ankieta“, 1949. augusztus 10., AAN,teczka osobowa 5344.
- ¹⁵ Cholawsky: „Judenrat“, 117–20; Chiari: *Alltag*, 240; Smolar: *Ghetto*, 19.
- ¹⁶ A veszély jelzéséről lásd Smolar: *Ghetto*, 62. A zsidó rendőrökről lásd Epstein: *Minsk*, 125. A kesztyűkről és zoknikról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 680. A kalauzokról lásd Smolar: *Ghetto*, 95; és Projektgruppe: „Existiert“, 164. A labdáról lásd Epstein: *Minsk*, 215.
- ¹⁷ Brakel: „Versorgung“, 400–401.
- ¹⁸ A partizánok anyagi támogatásáról lásd Epstein: *Minsk*, 96, 194.
- ¹⁹ Klein: „Zwischen“, 89. Lásd még Hull: *Absolute Destruction*; Anderson: „Incident“; és Lagrou: „Guerre Honorable“.
- ²⁰ Franz Halderről és a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos álmáról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 558. Himmlerről és a 30 millió szlávról lásd Sawicki: *Zburzenie*, 284. Idézi Lück: „Partisanenbekämpfung“, 228.
- ²¹ Idézi Birn: „Anti-Partisan Warfare“, 268; *Verbrechen*, 469. Lásd még Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 566.
- ²² Szybieka: *Historia*, 348; Mironowicz: *Białoruś*, 158; Lück: „Partisanbekämpfung“, 232; Klein: „Zwischen“, 90.
- ²³ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 680, 686.
- ²⁴ Idézi Matthäus: „Reibungslos“, 261.
- ²⁵ Smolar: *Ghetto*, 72; Cholawsky: „Judenrat“, 125. A 3412-es számadatot lásd Matthäus: „Reibungslos“, 262. Lipskiről lásd Projektgruppe: „Existiert“, 158.
- ²⁶ Cholawsky: „Judenrat“, 123; Epstein: *Minsk*, 133. Heydrichről lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 694. A bundákról lásd Browning: *Origins*, 300.
- ²⁷ Az említett számról lásd Smolar: *Ghetto*, 98. Idézi Ehrenburg: *Black Book*, 189. Lásd még Cholawsky: „Judenrat“, 126; és Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 704.
- ²⁸ Az elgázosító teherautókról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 1075; és Rubenstein: *Unknown*, 245, 248, 266–67. A „lélekvesztőkről“ lásd Projektgruppe: „Existiert“, 162.
- ²⁹ Rubenstein: *Unknown*, 246; lásd még Ehrenburg: *Black Book*, 132.
- ³⁰ Smolar: *Ghetto*, 158; Projektgruppe: „Existiert“, 231; Brakel: „Versorgung“, 400–401. Az asszonyokról és gyerekekről lásd Smilovitsky: „Antisemitism“, 218.
- ³¹ Zorinról lásd Slepjan: *Guerillas*, 209; és Epstein: *Minsk*, 24. A gettóba való behatolásról lásd Ehrenburg: *Black Book*, 135. Rufeisenről lásd Matthäus: „Reibungslos“, 254.
- ³² Tec: *Defiance*, 80, 82, 145, 185, idézet a 80-on; Slepjan: *Guerillas*, 210; Musial: „Sowjetische“, 185, 201–202.
- ³³ A 23 000 partizánról és a „partizán-köztársaságokról“ lásd Lück: „Partisanbekämpfung“, 231. A civilekről lásd Brakel: *Unter Rotem Stern*, 290, 304; Szybieka: *Historia*, 349; Slepjan: *Guerillas*, 81; és Mironowicz: *Białoruś*, 160. A mozdonyokról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 868.
- ³⁴ Musial: *Mythos*, 189, 202; Lück: „Partisanbekämpfung“, 238; Ingrao: *Chasseurs*, 131; *Verbrechen*, 495.
- ³⁵ Slepjan: *Guerillas*, 17, 42.

- ³⁶ Kravecet és Geraszimovát idézi Projektgruppe: „Existiert“, 47, 126. A „kurváról“ mint elfogadott megszólításról lásd Chiari: *Alltag*, 256. A bűjőcskáról lásd Projektgruppe: „Existiert“, 164.
- ³⁷ Augusztus 18-ról lásd Lück: „Partisanbekämpfung“, 232; és Westermann: „Ideological Soldiers“, 57. A „különleges kezelésről“ lásd Musial: *Mythos*, 145. A falusiakról, akiket úgy kell irtani, „mint a zsidókat“, lásd Lück: „Partisanbekämpfung“, 239.
- ³⁸ Westermann: „Ideological Soldiers“, 53, 54, 60; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 705, 919.
- ³⁹ Az 1942-ben legyilkolt 208 089 belorussziai zsidóról lásd Brandon: „The Holocaust in 1942“. Az adat nem foglalja magában a białystoki régiót, amely 1939 és 1941 között a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozott, bár a háború után más lett a helyzet.
- ⁴⁰ Gottbergről lásd Klein: „Massenmörder“, 95–99. Bach-Zelewskiről és az említett számokról lásd Lück: „Partisanbekämpfung“, 233, 239.
- ⁴¹ Stang: „Dirlewanger“, 66–70; Ingrao: *Chasseurs*, 20–21; a „legalább 30 000-es“ számadat a 26-on és a 132-n található; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 958; MacLean: *Hunters*, 28, 133.
- ⁴² A megölelők célszámairól lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 890. A Mocsárláz-hadműveletről lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 911–13, 930; Benz: *Einsatz*, 239; Matthäus: „Reibungslos“, 267; és Ingrao: *Chasseurs*, 34. Jeckelnről lásd Brakel: *Unter Rotem Stern*, 295. A Hornung-hadműveletről lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 946; és Klein: „Massenmörder“, 100.
- ⁴³ Brakel: *Unter Rotem Stern*, 304; Smilovitsy: „Antisemitism“, 220. A háború előtti kommunistákról lásd Rein: „Local Collaborators“, 394.
- ⁴⁴ A 800 rendőrrel és milicistárról lásd Musial: *Mythos*, 266. A 12 000 frissen toborzott partizánról lásd Mironowicz: *Białoruś*, 160. Lásd még Slepjan: *Guerillas*, 209.
- ⁴⁵ Szybieka: *Historia*, 345, 352; Mironowicz: *Białoruś*, 159.
- ⁴⁶ 1942 októberéről lásd Nolte: „Partisan War“, 274.
- ⁴⁷ Klein: „Zwischen“, 100.
- ⁴⁸ A Cottbus-hadműveletről lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 948; Pohl: *Herrschaft*, 293; Musial: *Mythos*, 195; és *Verbrechen*, 492. A disznókról lásd Lück: „Partisanbekämpfung“, 241.
- ⁴⁹ A Hermann-hadműveletről lásd Musial: *Mythos*, 212; és Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 907.
- ⁵⁰ A 127 lengyel agyonlövéséről lásd Musial: *Mythos*, 210. Lásd még Jasiewicz: *Zagłada*, 264–65.
- ⁵¹ Brakel: *Unter Rotem Stern*, 317; Gogun: *Sztalinszkije kommandosz*, 144.
- ⁵² Shepard: „Wild East“, 174; Angrick: *Einsatzgruppe D*, 680–89. Idézi Lück: „Partisanbekämpfung“, 242.
- ⁵³ Birn: „Anti-Partisan Warfare“, 291; lásd még általánosságban Klein: „Zwischen“, 96.
- ⁵⁴ Dallin: *Brigade*, 8–58.
- ⁵⁵ Chiari: *Alltag*, 138; Szybieka: *Historia*, 346; Mironowicz: *Białoruś*, 148, 155.
- ⁵⁶ Szybieka: *Historia*, 346.
- ⁵⁷ Musial: „Sowjetische“, 183.

- ⁵⁸ Az említett számadatokat (15 000 és 92) lásd Ingrao: *Chasseurs*, 36. Az 5295 helységről szóló adatot lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 943. A jelentésben szereplő 10 431 lelőtt partizánról lásd Klee: *Gott mit uns*, 55. A naplóról lásd Lück: „Partisanbekämpfung”, 239. Lásd még Matthäus: „Reibungslos”, 268.
- ⁵⁹ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 1158.
- ⁶⁰ A 17 431 árulónak minősített személy megöléséről lásd Musiał: *Mythos*, 261. Az osztályellenségről lásd Jasiewicz: *Zagłada*, 264–65.
- ⁶¹ Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 1160. Chiari becslése szerint a háború végéig 276 000 lengyelt öltek meg vagy telepítettek át; lásd *Alltag*, 306.
- ⁶² A krematóriumokról lásd Gerlach: „Mogilev”, 68. Asgardról lásd Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 425.
- ⁶³ Arad: *Reinhard*, 136–37.

Nyolcadik fejezet

A NÁCI HALÁLGYÁRAK

- ¹ Lásd ugyanannak a történésznek két alapművét: Arad: *Reinhard* és Arad: *Soviet Union*.
- ² Idézi Wasser: *Raumplanung*, 61 és 77. Lublin különleges helyzetéről lásd Arad: *Reinhard*, 14; Musiał: „Przypadek”, 24; és Dwork: *Auschwitz*, 290. A Generalplan Ost „Zamość-akció”-ként ismert végrehajtásáról lásd Autuchiewicz: „Stan”, 71; Aly: *Architects*, 275; és Tooze: *Wages of Destruction*, 468. Az idézett dátumról (1941. október 13.) lásd Pohl: „Znaczenie”, 45.
- ³ Browning: *Origins*, 419; Rieger: *Globocnik*, 60.
- ⁴ A munkaerőhiányról lásd Musiał: „Przypadek”, 31. A németek válogatási szempontjairól lásd Black: „Handlanger”, 315.
- ⁵ Browning: *Origins*, 419; Black: „Handlanger”, 320.
- ⁶ Evans: *Third Reich at War*, 84–90.
- ⁷ Idézi Gerlach: „Wannsee”, 782. Lásd még Rieß: „Wirth”, 244; Pohl: „Znaczenie”, 45; és Poprzeczny: *Globocnik*, 163. Wirth szerepéről lásd Black: „Prosty”, 105; és Scheffler: „Probleme”, 270, 276. Az eutanáziaprogram egyébként rejtettebb formában folytatódott, immár halálos injekciók és túladagolt kábítószer alkalmazásával. Az eljövendő években további több tízezer németet öltek meg.
- ⁸ Kershaw: *Final Solution*, 71; Mazower: *Hitler's Empire*, 191 és több helyen.
- ⁹ Idézi Kershaw: *Final Solution*, 66. Lásd még általánosságban Mallmann: „Rozwiazac”, 85–95, a dátum a 95-ön; Horwitz: *Ghettostadt*, 154; és Friedländer: *Origins*, 314–18. Langéről lásd Friedländer: *Origins*, 286; és Kershaw: *Final Solution*, 71.
- ¹⁰ Arad szerint az elrendezés Wirth műve volt; lásd *Reinhard*, 24.
- ¹¹ Lásd Pohl: *Ostgalizien*; és Sandkühler: *Galizien*.
- ¹² Arad: *Reinhard*, 44, 56; Młynarczyk: *Judenmord*, 252, 257. Március 14-ről lásd Rieger: *Globocnik*, 108. Az 1600 munkaigazolvány nélküli zsidóról lásd Poprzeczny: *Globocnik*, 226.

- ¹³ Młynarczyk: *Judenmord*, 260.
- ¹⁴ A napi célszámokról és általánosabb kérdésekről lásd Młynarczyk: *Judenmord*, 260; és Pohl: *Verfolgung*, 94.
- ¹⁵ A 434 508-as számadatot lásd Witte: „New Document”, 472. Pohl három túlélőről tud; lásd *Verfolgung*, 95. Wirthról lásd Black: „Prosty”, 104. Belzec parancsnoka 1942 augusztusától Gottlieb Hering volt.
- ¹⁶ Krakkóról lásd Grynberg: *Życie*, 3; Pohl: *Verfolgung*, 89; és Hecht: *Memories*, 66.
- ¹⁷ Pohl: *Verfolgung*, 95.
- ¹⁸ Április 17-ről lásd Pohl: „Znaczenie”, 49. Június 1-jéről lásd „Obóz zagłady”, 134.
- ¹⁹ Grabger: *Eberl*, 70, 74.
- ²⁰ Frankról lásd Arad: *Reinhard*, 46; Berenstein: „Praca”, 87; és Kershaw: *Final Solution*, 106. A trawnikibeliokról lásd Młynarczyk: „Akcja”, 53.
- ²¹ Idézi Longerich: *Himmler*, 588.
- ²² Friedländer: *Extermination*, 349.
- ²³ Gerlach: „Wannsee”, 791. Lásd még Pohl: „Znaczenie”, 49.
- ²⁴ Tooze: *Wages of Destruction*, 365, 549.
- ²⁵ Gutman: *Resistance*, 198. Vö. Aly: *Architects*, 211.
- ²⁶ Idézi Witte: „New Document”, 477.
- ²⁷ Arad: *Reinhard*, 61; Młynarczyk: „Akcja”, 55; Urynowicz: „Zagłada”, 108; Friedländer: *Extermination*, 428; Hilburg: „Ghetto”, 108. Az ígért kenyérről és lekvárról lásd Berenstein: „Praca”, 142. Idézi FVA 2327.
- ²⁸ Engelking: *Getto*, 661–65; Gutman: *Resistance*, 142.
- ²⁹ Urynowicz: „Zagłada”, 108–109; Trunk: *Judenrat*, 507.
- ³⁰ Urynowicz: „Zagłada”, 109–11. Lásd még Gutman: *Resistance*, 142.
- ³¹ Korczakról lásd Kassow: *History*, 268; és Friedländer: *Extermination*, 429. Idézi Engelking: *Getto*, 676.
- ³² Az idézett számokat lásd Friedländer: *Extermination*, 230. Magasabb becslésekre lásd Drozdowski: „History”, 192 (315 000 fő) és Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 195 (310 322 fő).
- ³³ „Treblinka”, 174. A „természetbeni” fizetéséről lásd Trunk: *Judenrat*, 512.
- ³⁴ Az izzadságról lásd Arad: *Reinhard*, 64. A mezőkről és erdőkről lásd Wdowinski: *Saved*, 69.
- ³⁵ Wiernikről lásd Kopówka: *Treblinka*, 28.
- ³⁶ Arad: *Reinhard*, 81; Młynarczyk: „Treblinka”, 266; „Obóz zagłady”, 141; Królikowski: „Budowałem”, 49.
- ³⁷ Augusztus 22-ről lásd Evans: *Third Reich at War*, 290. Augusztus 23-ról lásd Młynarczyk: „Treblinka”, 262. Augusztus 24-ről lásd Wiernik: *Year*, 8. Augusztus 25-ről lásd Krzepicki: „Treblinka”, 98. Augusztus 26-ról lásd Shoah 02694, in FVA. Idézet Stangl-tól (augusztus 21.): Sereny: *Darkness*, 157.
- ³⁸ Arad: *Reinhard*, 87.
- ³⁹ Wdowinski: *Saved*, 78; Arad: *Reinhard*, 65.

- ⁴⁰ Idézet Stangltól: Arad: *Reinhard*, 186.
- ⁴¹ Franzról lásd Arad: *Reinhard*, 189; Kopówka: *Treblinka*, 32; Glazar: *Falle*, 118; és „Treblinka”, 194.
- ⁴² A lengyel kormányról lásd Libionka: „ZWZ-AK”, 36–53. A tervezett támadásról lásd Libionka: „Polska konspiracja”, 482. A levelezőlapokról lásd Hilberg: „Judenrat”, 34. A gettó postájáról lásd Sakowska: *Ludzie*, 312.
- ⁴³ Az „orvosi rendelőről” lásd „Obóz zagłady”, 137; Glazar: *Falle*, 51; Arad: *Reinhard*, 122; és Młynarczyk: „Treblinka”, 267. Az „állomásról” lásd „Obóz zagłady”, 137; Arad: *Reinhard*, 123; és Willenberg: *Revolt*, 96. A zenekarról lásd „Tremblinki”, 40; és „Treblinka”, 193. A jiddisről lásd Krzepicki: „Treblinka”, 89.
- ⁴⁴ „Treblinka”, 178; Arad: *Reinhard*, 37; Młynarczyk: „Treblinka”, 269. A nemi erőszakról lásd Willenberg: *Revolt*, 105.
- ⁴⁵ Arad: *Reinhard*, 108; Młynarczyk: „Treblinka”, 267; Willenberg: *Revolt*, 65.
- ⁴⁶ Arad: *Reinhard*, 119; Młynarczyk: „Treblinka”, 259, 269.
- ⁴⁷ Kopówka: *Treblinka*, 34; Młynarczyk: „Treblinka”, 263, 269. A „metamorfózisról” lásd Rajchman: *Le dernier Juif*, 88.
- ⁴⁸ Rajgrodzki: „W obozie zagłady”, 107; Arad: *Reinhard*, 174. A melegező németekről lásd Wiernik: *Year*, 29. A hidegben didergő meztelen nőkről lásd Rajchman: *Le dernier Juif*, 96.
- ⁴⁹ A „mert fölősegesek” szavakat lásd Rajchman: *Le dernier Juif*, 33. Az ölelkező ruhákról és Ruth Dorfmannról lásd Willenberg: *Revolt*, 56, 65.
- ⁵⁰ A „helyi gazdaságról” lásd Willenberg: *Revolt*, 30; és Rusiniak: *Obóz*, 26. A hasonlatot lásd Rusiniak: *Obóz*, 27.
- ⁵¹ Friedländer: *Extermination*, 598. Sztálingrádról lásd Rajgrodzki: „W obozie zagłady”, 109.
- ⁵² A tábor bontásáról lásd Arad: *Reinhard*, 373. Az Aratóünnep- (Erntefest-) műveletről lásd Arad: *Reinhard*, 366. Agyonlőttek mintegy 15 000 białystoki zsidót is; lásd Bender: „Białystok”, 25.
- ⁵³ A treblinkai számadatok forrásai: Witte: „New Document”, 472 – itt olvasható a németek 1942-es (a britek által lehallgatott) összegzése 713 555 főről; Młynarczyk: „Treblinka”, 281 – ebben egy 1943-as, 67 308 főről szóló összegzés található. A radomi becslést lásd Młynarczyk: *Judenmord*, 275. Wiernik szerint két szállítmányban (körülmetéltlen) lengyelek voltak; lásd *Year*, 35. Az „Obóz zagłady”-ban egy 1946 elején Varsóban kiadott jelentés adja meg a 731 600-as becslést, és számos alapvető információval szolgál.
- ⁵⁴ Rusiniak: *Obóz*, 20.
- ⁵⁵ Kamenec: „Holocaust”, 200–201; Kamenec: „Deportation”, 116, 123; a számadat a 130-on található.
- ⁵⁶ Hilberg: *Destruction* (III. kötet), 939, 951; Browning: *Origins*, 421.
- ⁵⁷ Vö. Brandon: „Holocaust in 1942”; Dwork: *Auschwitz*, 326.
- ⁵⁸ Pohl: *Verfolgung*, 107; Hilberg: *Destruction* (III. kötet), 959; Stark: *Hungarian Jews*, 30; Długoborski: „Żydzi”, 147.
- ⁵⁹ Bár a halálgyárakban elhunytak számát több-kevesebb pontossággal ismerjük, a lengyel zsidók pontos számát nehéz kivonni belőle. Igaz, hogy Treblinka, Sobibór és Belzec elsősorban a Főkormányzóság lengyel zsidóságának megsemmisítésére volt hivatva, ám mindhárom táborban más nemzetiségű foglyokat is öltek, különösen 1943-ban: nem zsidó lengyeleken és romákon kívül csehszlovák, német, holland és francia zsidókat.

- ⁶⁰ A romákról lásd Pohl: *Verfolgung*, 113–16; Evans: *Third Reich at War*, 72–73, 531–35; és Klein: „Gottberg”, 99.
- ⁶¹ A „bámulatos énektehetségről” lásd Glazar, 57. A zene „forradalmi” szerepéről lásd Rajgrodzki: „W obozie zagłady”, 109. Az „El male rachamim”-ról lásd Arad: *Reinhard*, 216.

Kilencedik fejezet

ELLENÁLLÁS ÉS FELPERZSELÉS

- ¹ Lück: „Partisanbekämpfung”, 246; Zaloga: *Bagration*, 27, 28, 43, 56.
- ² Zaloga: *Bagration*, 7, 69, 71. Az amerikaiak 1943 óta állomásoztak Olaszországban.
- ³ Grossman: *Road*, 159–60. Lásd még Furet: *Passé*, 536; és Gerard: *Bones*, 187–89. Grossman talán nem fogta fel, hogy a tömeggyilkosságok nyomai csak azért láthatók, mert a helyi lengyel lakosság értéktárgyak után kutatott. És egyszerűen nem írhatta volna meg, hogy a treblinkai örök szovjet állampolgárok voltak.
- ⁴ Engelking: *Żydzi*, 260. Lásd még Miłosz: *Legends*; és Snyder: „Wartime Lies”.
- ⁵ Tokarzewski-Karaszewicz: „U podstaw tworzenia Armii Krajowej”, 124–57.
- ⁶ Lengyelországról mint majdani demokratikus köztársaságról lásd Libionka: „ZWZ-AK”, 19, 23, 34. Az NKVD-ről lásd Engelking: *Żydzi*, 147.
- ⁷ Libionka: „ZWZ-AK”, 24.
- ⁸ Wdowski: *Saved*, 78; Arens: „Jewish Military”, 205.
- ⁹ Wdowski: *Saved*, 79, 82; Libionka: „Pomnik”, 110; Libionka: „Deconstructing”, 4; Libionka: „Apokryfy”, 166.
- ¹⁰ Az Agudas Israelről lásd Bacon: *Politics of Tradition*.
- ¹¹ A Zsidó Harci Szervezet létrejöttének története elég bonyolult. Lásd Sakowska: *Ludzie*, 322–25; és Zuckerman: *Surplus*.
- ¹² A zsidómentő szervezetről lásd Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 16; és Libionka: „ZWZ-AK”, 27, 33, 36, 39, 56.
- ¹³ Libionka: „ZWZ-AK”, 60, 71.
- ¹⁴ Bartoszewski: *Ten jest*, 32; Sakowska: *Ludzie*, 321; idézet (Marek Lichtenbaum) a 326-on.
- ¹⁵ Gutman: *Resistance*, 198.
- ¹⁶ Engelking: *Warsaw Ghetto*, 763; Kopka: *Warschau*, 33–34.
- ¹⁷ A rejtett fegyvertárról lásd Libionka: „ZWZ-AK”, 69; és Moczarski: *Rozmowy*, 212. Az antiszemita kisebbségről lásd Engelking: *Żydzi*, 193 és egyéb helyeken.
- ¹⁸ Idézet (Himmler): Kopka: *Warschau*, 36.
- ¹⁹ Szapiro: *Wojna*, 9; Milton: *Stroop*, több helyen; Libionka: „Polska konspiracja”, 472.
- ²⁰ Idézi (Gustawa Jarecka) Kassow: *History*, 183.
- ²¹ Engelking: *Warsaw Ghetto*, 774; Engelking: *Getto warszawskie*, 733; Gutman: *Resistance*, 201.
- ²² Szapiro: *Wojna*, több helyen; valamint Libionka: „ZWZ-AK”, 82.
- ²³ Idézi Zuckerman: *Surplus*, 357; Szapiro: *Wojna*, 35.

- ²⁴ A zászlókról lásd Milton: *Stroop*. Idézi Moczarski: *Rozmowy*, 200.
- ²⁵ Edelman tanúvallomásának lelőhelye: „Proces Stroopa Tom 1”, SWMW-874, IVk 222/51. Az anyag jelenleg a varsói Nemzeti Emlékezet Intézetében (IPN) található.
- ²⁶ Moczarski: *Rozmowy*, 252; idézet a 253-on.
- ²⁷ Engelking: *Warsaw Ghetto*, 794.
- ²⁸ Puławski: *W obliczu*, 412, 420–21, 446. A pápáról lásd Libionka: „Głową w mur”.
- ²⁹ Idézi Engelking: *Warsaw Ghetto*, 795. A Honi Hadsereg tizenegy próbálkozásáról a zsidók megsegítésére lásd Engelking: *Getto warszawskie*, 745; és Libionka: „ZWZ-AK”, 79. A szovjet propagandáról lásd Redlich: *Propaganda*, 49.
- ³⁰ Wilnerről lásd Sakowska: *Ludzie*, 326.
- ³¹ Idézi Engelking: *Getto warszawskie*, 750; Gutman: *Resistance*, 247; Marrus: „Jewish Resistance”, 98; Friedländer: *Extermination*, 598.
- ³² Az idézett számokat lásd Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 256. 1943. június 1-jéről lásd Kopka: *Warschau*, 39.
- ³³ Lásd Zimmerman: „Attitude”, 120; és Libionka: „ZWZ-AK”, 119–23.
- ³⁴ Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 242.
- ³⁵ Madajczyk: „Generalplan”, 15; Rutherford: *Prelude*, 218; Aly: *Architects*, 275; Ahonen: *People*, 39.
- ³⁶ 1943 márciusáról lásd Borodziej: *Uprising*, 41. A zsidók kiirtásáról mint indítékról lásd Puławski: *W obliczu*, 442. A partizán ellenállás 6214 esetéről lásd BA-MA, RH 53–23 (WIG), 66.
- ³⁷ 1943. október 13-ról lásd Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 286. A leragasztásról és a földről lásd Kopka: *Warschau*, 40.
- ³⁸ Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 331, 348, 376, 378, 385, számadat a 427-en.
- ³⁹ Kopka: *Warschau*, 40.
- ⁴⁰ Uo., 46, 53, 75.
- ⁴¹ Idézi Kopka: *Warschau*, 69.
- ⁴² Kopka: *Warschau*, 60.
- ⁴³ A Bagratyion-hadművelettel való összefüggésről lásd Zaloga: *Bagration*, 82.
- ⁴⁴ Lengyelország leendő határait a szövetségesek a teheráni csúcskonferencián tárgyalták meg, 1943. november 28. és december 1. között; lásd Ciechanowski: *Powstanie*, 121.
- ⁴⁵ *Operacja „Sejm”*, 5-ön és még több helyen.
- ⁴⁶ Bielski partizánegységéről lásd Libionka: „ZWZ-AK”, 112. Bielski többoldalú bemutatására lásd Snyder: „Caught Between”.
- ⁴⁷ 1944. július 22-ről lásd Borodziej: *Uprising*, 61.
- ⁴⁸ Anders seregének mellőzését és a fegyverek kérdését lásd Borodziej: *Uprising*, 61.
- ⁴⁹ Davies a *Rising '44*-ben érzékelteti a légkört, és a csatákról is részletes leírást ad. Arról, hogy a legfontosabb célpontok nem estek el, lásd Borodziej: *Uprising*, 75.
- ⁵⁰ Engelking: *Żydzi*, Zylberbegről lásd 91; a Nemzeti Fegyveres Erőkről 62, 86, 143.

- ⁵¹ Aronsonról lásd Engelking: *Żydzi*, 61, a Nemzeti Fegyveres Erőkről lásd 62, 86, 143; és Kopka: *Warschau*, 42, 106, 110; az élet és halál iránti közönyről lásd 101.
- ⁵² Krannhals: *Warschauer Aufstand*, 124.
- ⁵³ Uo., 124–27.
- ⁵⁴ Wroniszewski: *Ochota*, 567, 568, 627, 628, 632, 654, 694; Dallin: *Kaminsky*, 79–82. A Marie Curie Intézetéről lásd Hanson: *Civilian Population*, 90. Idézetek: Mierecki: *Varsavszkoje*, 642 (a tömeges kivégzésekről); Dallin: *Kaminsky*, 81 (a nemi erőszakról); Mierecki: *Varsavszkoje*, 803 (a rablásról).
- ⁵⁵ Madajczyk: *Ludność*, 61.
- ⁵⁶ Himmler parancsáról lásd Sawicki: *Zburzenie*, 32, 35; és Krannhals: *Warschauer Aufstand*, 420. Az emberi pajzsokról (és további rémtettekről) lásd Stang: „Dirlewanger”, 71; Serwański: *Życie*, 64; Mierecki: *Varsavszkoje*, 547, 751; és MacLean: *Hunters*, 182. Lásd még Ingrao: *Chasseurs*, 180. A becsült 40 000 polgári áldozatról lásd Hanson: *Civilian Population*, 90; és Borodziej: *Uprising*, 81. Ingrao szerint – lásd *Chasseurs*, 53 – csak a Dirlewanger-egység 12 500 embert lőtt agyon egyetlen napon.
- ⁵⁷ A három kórházról lásd Hanson: *Civilian Population*, 88; és MacLean: *Hunters*, 182. A csoportos erőszakról és a gyilkosságokról lásd Ingrao: *Chasseurs*, 134, 150.
- ⁵⁸ A gyárról, ahol kétezer embert lőttek agyon, lásd Mierecki: *Varsavszkoje*, 547. Idézi Hanson: *Civilian Population*, 88.
- ⁵⁹ Borodziej: *Uprising*, 81.
- ⁶⁰ Klimaszewski: *Verbrennungskommando*, 25–26, 53, 69, 70. A zsidó munkásról lásd Engelking: *Żydzi*, 210. Lásd még Białoszewski: *Pamiętnik*, 28.
- ⁶¹ Idézi Borodziej: *Uprising*, 91. Lásd még Ciechanowski: *Powstanie*, 138, 145, 175, 196, 205.
- ⁶² Idézi Borodziej: *Uprising*, 94.
- ⁶³ Idézi Borodziej: *Uprising*, 94. Lásd még Davies: *Rising '44*.
- ⁶⁴ Himmlerről lásd Borodziej: *Uprising*, 79, 141; Mierecki: *Varsavszkoje*, 807; Krannhals: *Warschauer Aufstand*, 329 (a gettóbeli tapasztalatokról is); és Ingrao: *Chasseurs*, 182.
- ⁶⁵ Bach-Zelewskiről és a Wehrmachtról lásd Sawicki: *Zburzenie*, 284; és Krannhals: *Warschauer Aufstand*, 330–31. Az utolsó könyvtárról lásd Borodziej: *Uprising*, 141.
- ⁶⁶ Becslések: Ingrao: *Chasseurs* (200 000); Borodziej: *Uprising*, 130 (185 000); Pohl: *Verfolgung*, 121 (170 000); Krannhals: *Warschauer Aufstand*, 124 (166 000).
- ⁶⁷ Landauról és Ringelblumról lásd Bartoszewski: *Warszawski pierścień*, 385. Magáról Ringelblumról lásd még Engelking: *Warsaw Ghetto*, 671; és általánosabban Kassow: *History*.
- ⁶⁸ A bujkálók számára vonatkozó becslést lásd Paulson: *Secret City*, 198.
- ⁶⁹ Strzelecki: *Deportacja*, 25, 35–37; Długoborski: „Żydzi”, 147; Löw: *Juden*, 455, 466, 471; Bradfisch és a vonatok: 472, 476.
- ⁷⁰ Kopka: *Warschau*, 51, 116.
- ⁷¹ Strzelecki: *Deportacja*, 111.

Tizedik fejezet

ETNIKAI TISZTOGATÁSOK

- ¹ A német előzmények jelentőségéről lásd Brandes: *Weg*, 58, 105, 199 és több helyen; lásd még Ahonen: *After the Expulsion*, 15–25.
- ² A németek majdani kitelepítésére szőtt háború alatti lengyel és cseh tervekről, amelyek általában nem voltak olyan radikálisak, mint amilyenné a gyakorlatban váltak, lásd Brandes: *Weg*, 57, 61, 117, 134, 141, 160, 222, 376 és még több helyen.
- ³ Idézi Borodziej: *Niemcy*, 61. Lengyel nyelven a megkülönböztetés: *narodowy*, illetve *narodowościowy*.
- ⁴ A Mikołajczyk-idézetet lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 41; Naimark: *Fires*, 124. Rooseveltről lásd Brandes: *Weg*, 258. Hooverről lásd Kersten: „Forced”, 78. Churchillről lásd Frank: *Expelling*, 74. A felkelésről lásd Borodziej: *Niemcy*, 109.
- ⁵ Lásd Brandes: *Weg*, 257–72.
- ⁶ Frank: *Expelling*, 89.
- ⁷ Magyarországról lásd Ungváry: *Schlacht*, 411–32; és Naimark: *Russians*, 70. Lengyelországról lásd Curp: *Clean Sweep*, 51. A jugoszláv idézetet lásd Naimark: *Russians*, 71.
- ⁸ A nemi erőszak korábbi előfordulásairól lásd Gross: *Revolution*, 40; és Sumuk: *Perezsitye*, 17. Figyelemre méltók az egyik áldozat elmékedései: Anonyma: *Eine Frau*, 61.
- ⁹ Idézi Salomini: *L'Union*, 123; valamint 62, 115–16, 120, 177. Az újoncok megítélését lásd többek között: *Vertreibung*, 26.
- ¹⁰ *Vertreibung*, 33. Nagyszerű elemzés olvasható e tárgyban Naimark: *Russians* című művében, 70–74. Grassról lásd *Beim Häuten*, 321.
- ¹¹ Az anya temetéséről lásd *Vertreibung*, 197.
- ¹² Az 520 000 németről lásd Urban: *Verlust*, 517. A 40 000 lengyelről lásd Zwolski: „Deportacje”, 49. Gurjanov 39 000 és 48 000 közé teszi a számukat; lásd „Obzor”, 205. A jelek arra mutatnak, hogy ennél is több lengyelt deportáltak Belorussziából; lásd Szybieka: *Historia*, 362. A magyar civilekről lásd Ungváry: *Schlacht*, 411–32. A bányákról lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 71. A 287 000 kényszermunkásról és az 517-es táborról lásd Wheatcroft: „Scale”, 1345.
- ¹³ A 185 000 német civilről lásd Urban: *Verlust*, 117. A 363 000 német hadifogolyról lásd Overmans: *Verluste*, 286; Wheatcroft 356 687-re teszi a számukat: lásd „Scale”, 1353. Több tízezer olasz, magyar és román katona is elpusztult, miután megadta magát a Vörös Hadseregnek. Az olasz halottak számát Schlemmer 60 000-re becsüli; lásd *Italiener*, 74. A magyarokat illetően Stark 200 000-re teszi a halottakat (ez valószínűtlenül magasnak tűnik); lásd *Human Losses*, 33. Lásd még Bless: „Vom Opfer”, 365.
- ¹⁴ Az evakuáció kérdésének lélektani okairól lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 48. Idézi Hillgruber: *Germany*, 96. Lásd még Steinberg: „Third Reich”, 648; és Arendt: *In der Gegenwart*, 26–29.
- ¹⁵ A Gauleiterekéről és a hajókról lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 52–60.
- ¹⁶ Jahntzról lásd *Vertreibung*, 227. Idézi Grass: *Beim Häuten*, 170.

- ¹⁷ Nitschke: *Wysiedlenie*, 135; Jankowiak: „Cleansing”, 88–92. Ahonen szerint 1,25 millió német tért vissza; lásd *People*, 87.
- ¹⁸ Staněk: *Odsun*, 55–58. Lásd még Naimark: *Fires*, 115–17; Glassheim: „Mechanics”, 206–207; és Ahonen: *People*, 81. A Cseh–Német Egyesült Bizottság 19 000 és 30 000 közé teszi az áldozatok számát; lásd *Community*, 33. Mintegy 160 000 csehszlovákiai német esett el a Wehrmacht elleni harcokban. Grassról lásd *Beim Häuten*, 186.
- ¹⁹ Idézi Nitschke: *Wysiedlenie*, 136; Borodziej: *Niemcy*, 144. Az 1,2 millió ember kitelepítéséről lásd Jankowiak: *Wysiedlenie*, 93, 100. Borodziej becslése (*Niemcy*, 67) 300–400 000 fő. Curpnél (*Clean Sweep*, 53) 350 000-re módosul a létszám. Lásd még Jankowiak: „Cleansing”, 89–92.
- ²⁰ Potsdamról lásd Brandes: *Weg*, 404, 458, 470; és Naimark: *Fires*, 111.
- ²¹ Idézi Naimark: *Fires*, 109. Aleksander Zawadzki sziléziai kormányzóról lásd Urban: *Verlust*, 115; és Nitschke: *Wysiedlenie*, 144. Olsztynról lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 158.
- ²² A közbiztonsági ügyekről lásd Borodziej: *Niemcy*, 80. Idézi Stankowski: *Obozy*, 261.
- ²³ A łambinowicei tábor 6488 német halottjáról lásd Stankowski: *Obozy*, 280. Urban becslése szerint (*Verlust*, 129) a 200 000 németből 60 000-en haltak meg; ez a szám az egyes táborok adatainak fényében túl magasnak tűnik. Stankowski 27 847 és 60 000 közé helyezi a halottak számát; lásd *Obozy*, 281. Gęborskiról és Cedrowskiról lásd Stankowski: *Obozy*, 255–56. Az 1945. október 4-én meggyilkolt negyven fogolyról lásd Borodziej: *Niemcy*, 87.
- ²⁴ A tehervonatokról lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 154.
- ²⁵ A rablásokról lásd Urban: *Verlust*, 123; és Borodziej: *Niemcy*, 109. Nitschke becslése szerint (*Wysiedlenie*, 161) 594 000 német lépte át ekkor a határt; Ahonen (*People*, 93) 600 000 főt említ.
- ²⁶ A novemberi tervről lásd Ahonen: *People*, 93. Az említett számadatokról lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 182, 230. Vö. Jankowiakkal, aki 1946 és 1947 vonatkozásában (de csak az összeírt szállítmányok kapcsán) 2 189 286 főt említ; lásd *Wysiedlenie*, 501. A brit szektorba irányuló szállítmányok halálozási adatait lásd Frank: *Expelling*, 258–59; és Ahonen: *People*, 141.
- ²⁷ A 400 000 német halottról az eredeti becslést lásd *Vertreibung*, 40–41. Az egyezményről lásd Nitschke: *Wysiedlenie*, 231; és Borodziej: *Niemcy*, 11; a vitákról és a ki nem mondott elismerésről lásd Overmans: „Personelle Verluste”, 52, 59, 60; és a túlzások bírálatáról Haar: „Entstehungsgeschichte”, 262–70. Ahonen a halálesetek számát 600 000-re becsüli: lásd *People*, 140.
- ²⁸ A szándékos gyilkossági politika és a halálozás egyéb formái közti különbség vizsgálatát lásd a Bevezetésben és a Következtetésekben.
- ²⁹ *Eastern Europe* című művében Simons a geoetnikai problémákat is találóan mutatja be.
- ³⁰ A háború és a kommunista hatalomátvételek kapcsolatáról általánosságban lásd Abrams: „Second World War”; Gross: „Social Consequences”; és Simons: *Eastern Europe*.
- ³¹ James Byrnes külügyminiszter szerepéről és az amerikai álláspont elmozdulásáról lásd Ahonen: *After the Expulsion*, 26–27. Lásd még Borodziej: *Niemcy*, 70.
- ³² Idézi Brandes: *Weg*, 437. Lásd még Kersten: „Forced”, 81; Sobór-Świdarska: *Berman*, 202; és Torańska: *Oni*, 273.

³³ Lásd Snyder: *Reconstruction*.

- ³⁴ Az UPA lengyelelles terveinek és akcióinak dokumentációja a következő helyeken található: CDAVO 3833/1/86/6a; 3833/1/131/13–14; 3833/1/86/19–20; és 3933/3/1/60. Kapcsolódó érdekességek: DAR/30/1/16=USHMM RG-31.017M-1; DAR 301/1/5=USHMM RG-31.017M-1; és DAR 30/1/4=USHMM RG-31.017M-1. Az OUN Bandera vezette csoportjának és az UPA-nak ezek a háború idején rögzített nyilatkozatai egybeesnek a háború utáni kihallgatásokkal (lásd GARF, R-9478/1/398) és lengyel, valamint zsidó túlélők visszaemlékezéseivel (lengyel vonatkozásban például az 1943. július 12-i és 13-i tömegmészárlásról lásd OKAW, II/737, II/1144, II/2099, II/2650, II/953 és II/755, zsidó vonatkozásban pedig pl. ŽIH 301/2519; és Adini: *Dubno: sefer zikaron*, 717–18). Az alapmű jelenleg Motyka: *Ukraińska partyzantka*. Lásd még Iljusin: *OUN-UPA és Armstrong: Ukrainian Nationalism*. Magam ezt a konfliktust a következő helyeken igyekeztem megmagyarázni: „Causes”, *Reconstruction*, „Life and Death” és *Sketches*.
- ³⁵ A kommunista Lengyelországba szállított 780 000 lengyelről lásd Szlivka: *Deportacjii*, 25. A kommunista Lengyelországból Ukrajnába szállított 483 099 főről lásd Cariewskaja: *Teczka specjalna*, 544. A 100 000 zsidóról lásd Szaynok: *Polska a Izrael*, 40. A Visztula-hadműveletről lásd Snyder: *Reconstruction*; és Snyder: „To Resolve”.
- ³⁶ Az Ukrajnából a Gulagra deportált 182 543 ukránról lásd Weiner: „Nature”, 1137. A 148 079 veteránról lásd Polian: „Violence”, 129. Lásd még általánosságban: Applebaum: *Gulag*, 463.
- ³⁷ Az erőszakkal áttelepített 140 660 emberről további részletek találhatók Snyder *Reconstruction* vagy „To Resolve” című műveiben.
- ³⁸ Snyder: *Reconstruction*; és Snyder: „To Resolve”; Motyka: *Ukraińska partyzantka*, 535. Lásd még Burds: „Agentura”.
- ³⁹ Polian: *Against Their Will*, 166–68. 1949. július 5-e éjjelén a Dél-hadműveletben 35 796 embert deportáltak azokról a területekről, amelyeket a Szovjetunió Romániától csatolt el.
- ⁴⁰ Polian: *Against Their Will*, 134.
- ⁴¹ Az idézett számadatokat lásd Polian: *Against Their Will*. Lásd még Naimark: *Fires*, 96; Lieberman: *Terrible Fate*, 206–207; és Burleigh: *Third Reich*, 749.
- ⁴² A Szovjetunióba visszaküldött nyolcmillió személyről lásd Polian: „Violence”, 127. A 12 millió ukránról, beloruszról és lengyelről lásd Gerlach (*Kalkulierte Morde*, 1160), aki alaposan tanulmányozta ezeket a fejleményeket, és csak belorusz viszonylatban minimálisan hárommillióra becsüli a kényszerű helyváltoztatások számát.
- ⁴³ Weiner („Nature”, 1137) megjegyzi, hogy 1944 februárja és 1946 májusa között a szovjet jelentések 110 825 ukrán nacionalistának minősített személy kivégzéséről adnak számot. Az NKVD becslése szerint a deportálások következtében vagy röviddel az áttelepítés után 1948-ig 144 705 csecsen, ingus, balkár és karacsáj halt meg; lásd Lieberman: *Terrible Fate*, 207.
- ⁴⁴ Az éhínség túlélői jegyzik meg ezt visszaemlékezéseikben. Lásd Potichnij: „1946-1947 Famine”, 185.
- ⁴⁵ Lásd Mastny: *Cold War*, 30. Zsdanov szívrohamáról lásd Sebag Montefiore: *Court*, 506.

Tizenegyedik fejezet

A SZTÁLINI ANTISZEMITIZMUS

- ¹ A gyilkosságról lásd Rubenstein: *Pogrom*, 1. Canaváról lásd Mavrogordato: „Lowlands”, 527; és Smilovitsky: „Antisemitism”, 207.
- ² *A szovjet zsidóság fekete könyvéről* lásd Kostyrchenko: *Shadows*, 68. A csillagokról lásd Weiner: „Nature”, 1150; és Weiner: *Making Sense*, 382. A gabonaraktárnak használt zsinagógáról lásd ŽIH/1644. A Babij Jar-i hamvakról lásd Rubenstein: *Pogrom*, 38.
- ³ Rubenstein: *Pogrom*, 35.
- ⁴ A Kírímről lásd Redlich: *War*, 267; és Redlich: *Propaganda*, 57. Lásd még Lustiger: *Stalin*, 155, 192; Luks: „Brüche”, 28; és Veidlinger: „Soviet Jewry”, 9–10.
- ⁵ Az államtitokról lásd Lustiger: *Stalin*, 108. A bátorságért járó kitüntetésekéről lásd Weiner: „Nature”, 1151; és Lustiger: *Stalin*, 138.
- ⁶ Az idézett számokról már volt szó az előző fejezetekben, és a Következtetésekben ismét szóba kerülnek. A Szovjetunióban meghalt zsidókról lásd Arad: *Soviet Union*, 521 és 514. Filimosin („Ob itogah”, 124) 1,8 millióra becsüli azon civilek számát, akiket a németek a megszállás alatt szándékosan öltek meg. Magam ehhez hozzátennék mintegy egymillió éhen halt hadifoglyot és Leningrád ostromának mintegy 400 000, eddig számon nem tartott áldozatát. Ekként, a civilek és a hadifoglyok beszámításával, nyers becsléssel 2,6 millió zsidóról és 3,2 millió Oroszországban honos civilről és hadifoglyról beszélnek. Ha a hadifoglyok adatait a katonai veszteségekhez soroljuk, úgy a zsidók számadatai felülmúlják az oroszokét.
- ⁷ Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill és Joszif Visszarionovics Sztálin: „Declaration Concerning Atrocities Made at the Moscow Conference”, 1943. október 30. Ez része volt a Moszkvai nyilatkozatnak.
- ⁸ „A nemzet fiáról” lásd Arad: *Soviet Union*, 539. Hruscsovról lásd Salomini: *L'Union*, 242; és Weiner: *Making Sense*, 351.
- ⁹ Gondolatgazdag bevezetést kínál a háború utáni szovjet kultúrába Kozlov „Soviet Literary Audiences” és „Historical Turn” című műveiben.
- ¹⁰ A 70 000 zsidóról, aki elhagyhatta Lengyelországot, lásd Szaynok: *Polska a Izrael*, 49. Koestlerről lásd Kostyrchenko: *Shadows*, 102.
- ¹¹ A rós hasánáról és a zsinagógáról lásd Veidlinger: „Soviet Jewry”, 13–16; és Szaynok: *Polska a Izrael*, 159. Zsemcsuzsináról lásd Rubenstein: *Pogrom*, 46. Gorbmanról lásd Luks: „Brüche”, 34. Általában a politikai fordulatról lásd Szaynok: *Polska a Izrael*, 40, 82, 106, 111–16.
- ¹² A *Pravda*-cikkről lásd Kostyrchenko: *Shadows*, 152. A magas pártfunkciót viselő zsidók számának megcsappanásáról (1945 és 1952 között ez az arány 13 százalékról 4 százalékra csökkent) lásd Kosztyircsenko: *Goszudarsztvennij antyiszemityizm*, 352. A Grosszman-idézet: *Panta rhei* (magyar kiadás), 21.
- ¹³ A Zsidó Antifasiszta Bizottság feloszlataásáról lásd Kostyrchenko: *Shadows*, 104. A vonathasonlatot lásd Der Nister: *Family Mashber*, 71. Az MGB jelentéséről lásd Kosztyircsenko: *Goszudarsztvennij antyiszemityizm*, 327.

- ¹⁴ A Molotov-idézetet lásd Gorlizki: *Cold Peace*, 76. Lásd még Redlich: *War*, 149.
- ¹⁵ Redlich: *War*, 152; Rubenstein: *Pogrom*, 55–60.
- ¹⁶ A Szovjetunióból érkezett 100 000 zsidóról lásd Szaynok: *Polska a Izrael*, 40.
- ¹⁷ Ugyanez vonatkozott a háború utáni legtöbb rendszerre is, többek közt Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon.
- ¹⁸ Banac: *With Stalin Against Tito*, 117–42; Kramer: *Konsolidierung*, 81–84. Lásd még Gaddis: *United States*.
- ¹⁹ Gomulkáról és Bermanról lásd Sobór-Świderska: *Berman*, 219, 229, 240; Paczkowski: *Trzy twarze*, 109; és Torańska: *Oni*, 295–96.
- ²⁰ A Sztálin és Gomulka közti eszmecsereéről lásd Naimark: „Gomulka and Stalin”, 244. Idézet: Sobór-Świderska: *Berman*, 258.
- ²¹ Smolarról és az idézetről lásd Shore: „Język”, 56.
- ²² Shore: „Język”, 60. A fentiek leszögezésével is el kell mondani, hogy egyes lengyel zsidó történészek a háború utáni években is kiemelkedő holokausztutakat végeztek, és néhány munkájuk e könyv megírásához is nélkülözhetetlen volt.
- ²³ Részlet a Włodzimierz Zakrzewski tervezte, egyik legfeltűnőbb politikai plakát szövegéből.
- ²⁴ Vö. Torańska: *Oni*, 241, 248.
- ²⁵ Gniazdowski: „Ustalić liczbę”, 100–104 és más helyeken.
- ²⁶ A szovjet nagykövetről lásd Sobór-Świderska: *Berman*, 202; és Paczkowski: *Trzy twarze*, 114. A közbiztonsági minisztérium zsidó származású tisztjeinek százalékarányáról lásd Eisler: „1968”, 41.
- ²⁷ *Proces z vedením*, 9 és más helyeken; Lukes: „New Evidence”, 171.
- ²⁸ Torańska: *Oni*, 322–23.
- ²⁹ Lásd Shore: „Children”.
- ³⁰ Azt, hogy a kommunisták elleni véres tisztogatás Lengyelországban elmaradt, hasonlóan indokolja többek között Luks („Brüche”, 47). Úgy hírlík, a háború folyamán egy lengyel kommunista vezető megölte egyik elvtársát; ez is magyarázhatta az óvatosságot.
- ³¹ Paczkowski: *Trzy twarze*, 103.
- ³² A szovjetek viszont bekebelezték a Kuril-szigeteket.
- ³³ Weinberg: *World at Arms*, 81.
- ³⁴ Idézi Sebag Montefiore: *Court*, 536.
- ³⁵ Service: *Stalin*, 554. Közép-Ázsiáról lásd Brown: *Rise and Fall*, 324.
- ³⁶ Kramer: „Konsolidierung”, 86–90.
- ³⁷ Az 1950-es és 1930-as évek közti különbséget Zubok fejti ki (*Empire*, 77). Lásd még Gorlizki: *Cold Peace*, 97.
- ³⁸ Scserbakovról lásd Brandenberger: *National Bolshevism*, 119 és további oldalak; Kuromiya: „Jews”, 523, 525; és Zubok: *Empire*, 7.

- ³⁹ A győzelem napi díszfelvonulásról lásd Brandenberger: „Last Crime”, 193. Etingerről lásd Brent: *Plot*, 11. Lásd még Lustiger: *Stalin*, 213. Sztálinnak az orvosi terrorizmussal kapcsolatos aggályai legalább 1930-ra nyúltak vissza; lásd Prisztajko: *Szprava*, 49.
- ⁴⁰ Karpajról lásd Brent: *Plot*, 296.
- ⁴¹ Lukes: „New Evidence”, 165.
- ⁴² Uo., 178–80; Lustiger: *Stalin*, 264.
- ⁴³ Az idézetet és az említett arányt (tizennégy vádlottból tizenegy volt zsidó származású) lásd *Proces s vedením*, 44–47. A feljelentésekről lásd Margolius Kovály: *Cruel Star*, 141.
- ⁴⁴ Slánský vallomásáról lásd *Proces s vedením*, 66, 70, 72. A halálbüntetésről és a hóhérról lásd Lukes: „New Evidence”, 160, 185. Margoliusról lásd Margolius Kovály: *Cruel Star*, 141.
- ⁴⁵ Lengyelországról lásd Paczkowski: *Trzy twarze*, 162.
- ⁴⁶ Idézi Brent: *Plot*, 250.
- ⁴⁷ Kostyrchenko: *Shadows*, 264; Brent: *Plot*, 267. A táncról lásd Service: *Stalin*, 580.
- ⁴⁸ Mihoelsz Learjéről lásd Veidlinger: *Yiddish Theater*.
- ⁴⁹ A „minden zsidó...” kezdetű idézetet lásd Rubenstein: *Pogrom*, 62. Az „azt hiszik, hogy népüket...” kezdetűt lásd Brown: *Rise and Fall*, 220.
- ⁵⁰ Idézi Kostyrchenko: *Shadows*, 290. Lásd még Lustiger: *Stalin*, 250.
- ⁵¹ Karpajról lásd Kosztyircsenko: *Goszudarsztvennij antyiszemityizm*, 466; és Brent: *Plot*, 296.
- ⁵² Az átfogalmazásokról lásd Kosztyircsenko: *Goszudarsztvennij antyiszemityizm*, 470–78. Grosszmanról lásd Brandenberger: „Last Crime”, 196. Lásd még Luks: „Brüche”, 47. A Grosszman-idézetet lásd *Élet és sors* (angol kiadás), 398.
- ⁵³ Ehrenburgról lásd Brandenberger: „Last Crime”, 197.
- ⁵⁴ A híresztelésekről lásd Brandenberger: „Last Crime”, 202. Az orvosok számáról lásd Luks: „Brüche”, 42.
- ⁵⁵ Khlevniuk: „Stalin as dictator”, 110, 118. Sztálin hivatalos látogatásainak háború utáni elmaradásáról lásd Service: *Stalin*, 539.
- ⁵⁶ Sztálin biztonsági főnökeiről lásd Brent: *Plot*, 258.
- ⁵⁷ Sztálin november 13-án rendelte el a veréseket; lásd Brent: *Plot*, 224. A tárgyalásról lásd Lustiger: *Stalin*, 250.
- ⁵⁸ Az 1968-as „anticionista kampányról” részletek Stola: *Kampania antysyjonistyczna* és Paczkowski: *Pół wieku* című műveiben olvashatók.
- ⁵⁹ Rozenbaum: „March Events”, 68.
- ⁶⁰ A korábbi szovjet gyakorlatról lásd Szaynok: *Polska a Izrael*, 160.
- ⁶¹ Stola: „Hate Campaign”, 19, 31. Az „ötödik hadoszlopról” lásd Rozenbaum: „1968”, 70.
- ⁶² Stola: „Hate Campaign”, 20.
- ⁶³ A 2591 letartóztatottat Stola említi: „Hate Campaign”, 17. A gdański pályaudvarról lásd Eisler: „1968”, 60.
- ⁶⁴ Lásd Judt: *Postwar*, 422–83; és Simons: *Eastern Europe*.
- ⁶⁵ Brown: *Rise and Fall*, 396.

Következtetések

EMBERSÉG

- ¹ Vö. Moyn: „In the Aftermath”. A következő értelmezések az egyes fejezetekben dokumentált érveken alapulnak, ezért a jegyzetanyag korlátozott.
- ² A német táborokban (amelyek tehát nem azonosak a halálgyárakkal, a kivégzőhelyekkel és a halálra éheztető létesítményekkel) talán egymillióan haltak meg. Lásd Orth: *System*.
- ³ Vö. Keegan: *Face of Battle*, 55; és Gerlach–Werth: „State Violence”, 133.
- ⁴ A további éhenhaltak többsége Kazahsztánban pusztult el. Az ukrainai haláleseteket szándékosnak, a kazahsztániakat előre láthatóaknak nevezem. A szándékosságra vonatkozó becsléseken a további kutatások változtathatnak.
- ⁵ Ez és a soron következő idézet: *Panta rhei* (magyar kiadás), 153, 141–42. Lásd még *Élet és sors* (angol kiadás), 29.
- ⁶ Kiernan: *Blood and Soil* című művében kimerítően foglalkozik a földdel és a gyilkolással való erkölcsi gazdálkodásról.
- ⁷ Mao Kínája a harmincmillió ember halálával járó, 1958 és 1960 közötti éhínséggel túltett Hitler Németországán.
- ⁸ A „harcias cinkosságról” lásd Furet: *Fascism and Communism*, 2. Vö. Edele: „States”, 348. A Hitler-idézetet lásd Lück: „Partisanbekämpfung”, 228.
- ⁹ Todorov: *Mémoire du mal*, 90.
- ¹⁰ Milgram „Behavior Study”-ját még mindig érdemes elolvasni.
- ¹¹ Kołakowski: *Main Currents*, 43.
- ¹² A nemzetközi passzivitásról lásd Power: *Problem*.
- ¹³ Fest: *Das Gesicht*, 108, 162.
- ¹⁴ Harold James szerint az erőszakos modernizálási elméletek merőben gazdasági értelemben rosszul szoktak elsülni; lásd *Europe Reborn*, 26. A Buber-Neumann-idézet lelőhelye: *Under Two Dictators*, 35.
- ¹⁵ A legnagyobb bűn, amelyet a németek a sztálini Oroszországban elkövettek, Leningrád előre megfontolt kiéheztetése volt, amelynek következtében mintegy egymillióan haltak meg. Oroszországban a németek viszonylag kevés, talán 60 000 zsidót öltek meg. A dulagokban és a stalagokban legalább egymillió orosz hadifogoly pusztulását okozták. A szovjet és orosz becslések ez utóbbiakat katonai veszteségként tartják számon; de mivel én egy tudatos megsemmisítési politika áldozataiként tartom számon őket, tovább növelem a Filimosin „Ob itogah” című műve 124. o.-án található, 1,8 milliós becslést. Véleményem szerint a leningrádi áldozatokra vonatkozó orosz becslés 400 000-rel alacsonyabb a tényleges számnál, így ezt a többletet is figyelembe vettem. Ha Borisz Szokolovnak igaza van, és a szovjet katonai veszteség sokkal magasabb volt a hagyományos becslésekben szereplő adatoknál, akkor a magasabb becslésekben szereplő személyek zöme katona volt. Ha Ellmannak és Maksudovnak van igaza, és a szovjet katonai veszteségek valójában alacsonyabbak voltak, akkor az előbb említett személyek legtöbbje civil volt, mégpedig sok esetben nem a németek

megszállta területeken. Lásd Sokolov: „How to Calculate”, 451–57; és Ellman: „Soviet Deaths”, 674–80.

- ¹⁶ Az 516 841 Gulag-lakó haláláról lásd Zemszkov: „Szmertnosztj”, 176. A Gulagon (és a különleges telepeken) raboskodó négy millió szovjet polgárról lásd Khlevniuk: *Gulag*, 307.
- ¹⁷ Brandon és Lower becslése szerint Ukrajna összes háborús vesztesége 5,5 és 7 millió közötti halottat tesz ki; lásd Bevezetés, 11.
- ¹⁸ Az emlékezési kultúrába vezeti be az olvasót Goujon a „Memorial”-ban.
- ¹⁹ Itt is, akárcsak a Következtetések több helyén, a számadatok körüli vitákat az egyes fejezetek dokumentálják.
- ²⁰ Janion: *Do Europy*. Bermanról lásd Gniazdowski: „Ustalić liczbę”.

BIBLIOGRÁFIA

ARCHÍVUMOK

AAN	Archiwum Akt Nowych Legújabb Kori Levéltár, Varsó
AMP	Archiwum Muzeum Polskiego Lengyel Múzeum Levéltára, London
AVPRF	Arhiv vnyesnej polityiki Rossziszskoj Fegyeraciji Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltára, Moszkva
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv Szövetségi Levéltár Katonai Levéltára, Freiburg
CAW	Centralne Archiwum Wojskowe Központi Katonai Levéltár, Rembertów
DAR	Gyercsavnij Arhiv Rivnyenszkoj Oblasztyi Rivne Megyei Állami Levéltár, Ukrajna
FVA	Fortunoff Video Archive of Holocaust Testimonies, Yale University, New Haven, Connecticut Holokauszt-tanúvallomások Fortunoff Videoarchívuma, Yale Egyetem, New Haven, Connecticut
GARF	Goszudarsztvennij arhiv Rossziszskoj Fegyeraciji Orosz Föderáció Állami Levéltára, Moszkva
HI	Hoover Institution Archive, Stanford University, California Hoover Intézet Levéltára, Stanford Egyetem, Kalifornia
IfZ(M)	Institut für Zeitgeschichte, München Jelenkor-történeti Intézet, München
IPN	Instytut Pamięci Narodowej Nemzeti Emlékezet Intézete, Varsó
OKAW	Ośrodek Karta, Archiwum Wschodnie Karta Intézet, Keleti Levéltár, Varsó
SPP	Studium Polski Podziemnej Alapítvány a Lengyel Földalatti Mozgalom Tanulmányozására, London
CDAVO	Centralnij Gyercsavnij Arhiv Vicsih Orhaniv Vlagyi ta Upravlinijja Magasabb Kormányzati és Adminisztrációs Szervek Központi Állami Archívuma, Kijiv
USHMM	United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C. Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma, Washington
ŻIH	Żydowski Instytut Historyczny Zsidó Történeti Intézet, Varsó

SAJTÓCIKKEK

IDŐREND BEN

- Jones, Gareth: „Will there be soup?” *Western Mail*, 1932. október 17.
 „France: Herriot a Mother.” *Time*, 1932. október 31.
 „The Five-Year Plan.” *The New York Times*, 1933. január 1.
 „The Stalin Record.” *The New York Times*, 1933. január 11.
 „Die Weltgefahr des Bolschewismus. Rede des Reichskanzlers Adolf Hitler im Berliner Sportpalast.” *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 1933. március 3., 2.
 Jones, Gareth: „Famine grips Russia.” *New York Evening Post*, 1933. március 30.
 Duranty, Walter: „Russians Hungry, but not Starving.” *The New York Times*, 1933. március 31., 13.
 „Kardinal Innitzer ruft die Welt gegen den Hungertod auf.” *Reichspost*, 1933. augusztus 20., 1.
 „Foreign News: Karakhan Out?” *Time*, 1933. szeptember 11.
 „Die Hilfsaktion für die Hungernden in Rußland.” *Reichspost*, 1933. október 12., 1.
 „Helft den Christen in Sowjetrußland.” *Die Neue Zeitung*, 1933. október 14., 1.
 „Russia: Starvation and Surplus.” *Time*, 1934. január 22.
 Ivanuskina, Polina: „Ona napiszala blokadu.” *Argumenty i fakti*, 1997. május 2.
 Czech, Mirosław: „Wielki Głód.” *Gazeta Wyborcza*, 2003. március 22–23., 22.
 Naumann, Michael: „Die Mörder von Danzig.” *Die Zeit*, 2009. szeptember 10., 54–55.
 „Virok osztatocsnyi: vinnyil!” *Dzerkalo Tizsnyja*, 2010. január 15–22., 1.

KÖNYVEK

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK IS

- Ablažej, Natal'a: „Die ROVS-Operation in der Westsibirischen Region” in: Rolf Binner–Bernd Bonwetsch–Marc Junge (Hg.): *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*. Berlin, Akademie Verlag, 2010, 287–308.
 Abramov, Vladimir: *The Murderers of Katyn*. New York, Hippocrene Books, 1993.
 Abrams, Bradley: „The Second World War and the East European Revolution.” *East European Politics and Societies*, 16:3, 2003, 623–64.
 Abramson, Henry: *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times*. Cambridge, Harvard University Press, 1997.
 Adini, Ya'acov: *Dubno: sefer zikaron*. Tel-Aviv, Irgun yots'e Dubno be-Yisra'el, 1966.
 Ahonen, Pertti: *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945–1990*. Oxford, Oxford University Press, 2003.
 Ahonen, Pertti–Corni, Gustavo–Kochanowski, Jerzy–Schulze, Rainer–Stark, Tamás–Stelz-Marx, Barbara: *People on the Move: Forced Population Movements in the Second World War and its Aftermath*. Oxford, Berg, 2008.

- Aly, Götz-Heim, Susanne: *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*. Princeton, Princeton University Press, 2002.
- Anderson, Truman: „Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October–December 1941.” *Journal of Modern History*, Vol. 71, No. 3, 1999, 585–623.
- Andrew, Christopher–Gordievsky, Oleg: *KGB: The Inside Story of Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. London, Hodder & Stoughton, 1990.
- Angrick, Andrej: *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburg, Hamburger Edition, 2003.
- Angrick, Andrej–Klein, Peter: *The „Final Solution”: in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. New York, Berghahn Books, 2009.
- Anonyma: *Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*. München, btb Verlag, 2006. (Magyarul: Anonyma: *Egy nő Berlinben. Naplójegyzetek 1945. április 20-tól június 22-ig*. Budapest, Magvető, 2006.)
- Applebaum, Anne: *Gulag: A History*. New York, Doubleday, 2003. (Magyarul: *A Gulag története I–II*. Budapest, Európa, 2005.)
- Arad, Yitzhak: *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington, Indiana University Press, 1987.
- Arad, Yitzhak–Krakowski, Shmuel–Spector, Shmuel (eds.): *The Einsatzgruppen Reports*. New York, Holocaust Library, 1989.
- Arad, Yitzhak: *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln, University of Nebraska Press–Jeruzsálem, Jad Vase, 2009.
- Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, Harcourt, Brace, 1951. (Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.)
- Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. London, Faber and Faber, 1963. (Magyarul: *Eichmann Jeruzsálemben: tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, Osiris, 2000.)
- Arendt, Hannah: *In der Gegenwart*. München, Piper, 2000.
- Arens, Moshe: „The Jewish Military Organization (ŻZW) in the Warsaw Ghetto.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 19, No. 2, 2005, 201–25.
- Armstrong, John: *Ukrainian Nationalism*. New York, Columbia University Press, 1963.
- Arnold, Klaus Jochen: „Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik.” *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, Vol. 58, No. 1, 1999, 23–64.
- Autuchiewicz, Jerzy: „Stan i perspektywa nad deportacjami Polaków w głąb ZSRS oraz związane z nimi problemy terminologiczne” in: Marcin Zwolski (red.): *Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni)*. Varsó, IPN, 2008, 13–30.
- B., T.: „Waldemar Schön – Organizator Getta Warszawskiego.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 49, 1964, 85–90.
- Bayerlein, Bernhard H.: „Abschied von einem Mythos: Die UdSSR, die Komintern, und der Antifaschismus 1930–1941.” *Osteuropa*, Vol. 59, Nos. 7–8, 2009, 125–48.
- Baberowski, Jörg: „Der Feind ist überall”: *Stalinismus im Kaukasus*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.

- Baberowski, Jörg: *Der rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.
- Baberowski, Jörg–Doering-Manteuffel, Anselm: „The Quest for Order and the Pursuit of Terror” in: Michael Geyer–Sheila Fitzpatrick (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 180–227.
- Bacon, Gershon C.: *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939*. Jeruzsálem, Magnes Press, 1996.
- Baldwin, Peter (ed.): *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians’ Debate*. Boston, Beacon Press, 1990.
- Ball, Alan: *Russia’s Last Capitalists: The Nepmen, 1921–1929*. Berkeley, University of California Press, 1987.
- Banac, Ivo: *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, Cornell University Press, 1988.
- Bartoszewski, Władysław–Lewinówna, Zofia: *Ten jest z ojczyzny mojej: Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*. Varsó, Świat Książki, 2007.
- Bartoszewski, Władysław: *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*. Varsó, Świat Książki, 2008.
- Bartov, Omer: *Hitler’s Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York, Oxford University Press, 1991.
- Bartov, Omer: *The Eastern Front 1941–1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2001.
- Bartov, Omer: „Eastern Europe as the Site of Genocide.” *Journal of Modern History*, No. 80, 2008, 557–93.
- Bauer, Piotr: *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1988.
- Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2001.
- Beauvois, Daniel: *La bataille de la terre en Ukraine, 1863–1914: Les polonais et les conflits socio-ethniques*. Lille, Presses Universitaires de Lille, 1993.
- Beevor, Antony: *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939*. London, Penguin, 2006. (Magyarul: *A spanyol polgárháború*. Budapest, Európa, 2002.)
- Beinecke, Werner: *Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik*. Köln, Böhlau Verlag, 1999.
- Beluga, Z. I. (red.): *Presztupleniya nyemecko-fasisztszkikh okkupantov v Belorussziji 1941–1944*. Minszk, Belorusszia, 1965.
- Bender, Sara: „The Jews of Białystok During the Second World War, 1939–1943.” Doktori disszertáció, Hebrew University, 1994.
- Benz, Wolfgang–Kwiet, Konrad–Matthäus, Jürgen (Hg.): *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland”: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*. Berlin, Metropol, 1998.
- Berenstein, Tatiana: „Praca przymusowa Żydów w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Nos. 45–46, 1963, 43–93.
- Berkhoff, Karel C.: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.

- Berkhoff, Karel C.: „Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records” in: Ray Brandon–Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana University Press, 2008, 291–317.
- Berkhoff, Karel C.: „The Great Famine in Light of the German Invasion and Occupation.” *Harvard Ukrainian Studies*, megjelenés előtt.
- Berlin, Isaiah: *Personal Impressions*. Princeton, Princeton University Press, 2001.
- Berling, Zygmunt: *Wspomnienia: Z łagrów do Andersa*. Varsó, PDW, 1990.
- Beyrau, Dietrich: *Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten Von Hitler und Stalin*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- Białoszewski, Miron: *Pamiętnik z Powstania Warszawskiego*. Varsó, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970.
- Biess, Frank: „Vom Opfer zum Überlebenden des Totalitarismus: Westdeutsche Reaktionen auf die Rückkehr der Kriegsgefangenen aus der Sowjetunion, 1945–1953” in: Günter Bischof–Rüdiger Overmans (Hg.): *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg: Eine vergleichende Perspektive*. Ternitz-Pottschach, Gerhard Höller, 1999, 365–89.
- Bikont, Anna: *My z Jedwabnego*. Varsó, Prószyński i S-ka, 2004.
- Bilas, Ivan: *Represivno-karalna sziszyema v Ukraini 1917–1953*. Kijiv, Libigy, 1994.
- Binner, Rolf–Junge, Marc: „Sz etoj publikoj ceremonyitszja nye szledujet”: Die Zielgruppen des Befehls Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00447. *Cahiers du Monde russe*, Vol. 43, No. 1, 2002, 181–228.
- Binner, Rolf–Junge, Marc: „Wie der Terror »Gross« wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00447.” *Cahiers du Monde russe*, Vol. 42, Nos. 2–3–4, 2001, 557–614.
- Birn, Ruth Bettina: „Two Kinds of Reality? Case Studies on Anti-Partisan Warfare during the Eastern Campaign” in: Bernd Wegner (ed.): *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941*. Providence, Berghahn Books, 1997, 277–324.
- Black, Peter: „Handlanger der Endlösung: Die Trawniki-Männer und die Aktion Reinhard 1941–1943” in: Bogdan Musial (Hg.): *Aktion Reinhardt, Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*. Osnabrück, Fibre, 2004, 309–52.
- Black, Peter: „Prosty żołnierz, akcji Reinhardt. Oddziały z Trawniki i eksterminacja polskich Żydów” in: Dariusz Libionka (red.): *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Varsó, IPN, 2004, 103–31.
- Böhler, Jochen: „Größte Härte”: *Verbrechen der Wehrmacht in Polen September/Okttober 1939*. Osnabrück, Deutsches Historisches Institut, 2005.
- Böhler, Jochen: *Der Überfall: Deutschlands Krieg gegen Polen*. Frankfurt am Main, Eichborn, 2009.
- Borodziej, Włodzimierz–Lemberg, Hans–Kraft, Claudia (red.): *Niemcy w Polsce: Wybór dokumentów*. Vol. 1, Varsó, Neriton, 2000.
- Borodziej, Włodzimierz: *The Warsaw Uprising of 1944*. Madison, University of Wisconsin Press, 2001.
- Borzęcki, Jerzy: *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*. New Haven, Yale University Press, 2008.

- Bracher, Karl Dietrich: *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1984.
- Braithwaite, Rodric: *Moscow 1941: A City and its People at War*. New York, Knopf, 2006.
- Brakel, Alexander: „»Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern«: Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941–1944.” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, No. 3, 2007, 393–424.
- Brakel, Alexander: *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944*. Paderborn, Schöningh, 2009.
- Brandenberger, David: *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2002.
- Brandenberger, David: „Stalin's Last Crime? Recent Scholarship on Postwar Soviet Antisemitism and the Doctor's Plot.” *Kritika*, Vol. 6, No. 1, 2005, 187–204.
- Brandes, Detlef: *Der Weg zur Vertreibung: Pläne und Entscheidungen zum »Transfer“ aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. München, Oldenbourg, 2005.
- Brandon, Ray: „The First Wave.” Kiadatlan kézirat, 2009.
- Brandon, Ray: „The Holocaust in 1942.” Kiadatlan kézirat, 2009.
- Brent, Jonathan–Naumov, Vladimir: *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors 1948–1953*. New York, HarperCollins, 2003.
- Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. New York, HarperCollins, 2009.
- Brown, Kate: *A Biography of No Place*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.
- Browning, Christopher R.: „The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations. The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer–Fall 1941.” *German Studies Review*, Vol. 17, No. 3, 1994, 473–81.
- Browning, Christopher R.: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln, University of Nebraska Press, 2004.
- Bruski, Jan Jacek: *Hołodomor 1932–1933: Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Varsó, PISM, 2008.
- Buber-Neumann, Margarete: *Under Two Dictators: Prisoner of Hitler and Stalin*. London, Pimlico, 2008 [1949].
- Budzyńska, Celina: *Strzępy rodzinnej sagi*. Varsó, Żydowski Instytut Historyczny, 1997.
- Bullock, Alan: *Hitler and Stalin: Parallel Lives*. London, HarperCollins, 1991.
- Burds, Jeffrey: „Agentura: Soviet Informants Networks and the Ukrainian Underground in Galicia.” *East European Politics and Societies*, Vol. 11, No. 1, 1997, 89–130.
- Burleigh, Michael: *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Burleigh, Michael: *The Third Reich: A New History*. New York, Hill and Wang, 2000.
- Burrin, Philippe: *Fascisme, nazisme, autoritarisme*. Párizs, Seuil, 2000.
- Cameron, Sarah: „The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934.” Doktori disszertáció, Yale University, 2010.
- Cariwskaja, Tatiana–Chmielarz, Andrzej–Paczkowski, Andrzej–Rosowska, Ewa–Rudnicki, Szymon (red.): *Teczka specjalna J. W. Stalina*, Varsó, Rytm, 1995.

- Case, Holly: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford, Stanford University Press, 2009.
- Cesarini, David: *Eichmann: His Life and Crimes*. London, William Heinemann, 2004. (Magyarul: *Eichmann*. Budapest, Gold Book, 2006.)
- Chase, William: *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist repression, 1934-1939*. New Haven, Yale University Press, 2001.
- Chiari, Bernhard: *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941-1944*. Düsseldorf, Droste Verlag, 1998.
- Cholawsky, Shalom: „The Judenrat in Minsk” in: Yisrael Gutman–Cynthia J. Haft (eds.): *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe*. Jeruzsálem, Jad Vasem, 1979, 113–32.
- Ciechanowski, Jan M.: *Powstanie Warszawskie*. Varsó, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989.
- Cienciala, Anna M.–Lebedeva, Natalia S.–Materski, Wojciech (eds.): *Katyn: A Crime Without Punishment*. New Haven, Yale University Press, 2007.
- Conquest, Robert: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York, Oxford University Press, 1986.
- Cotula, Lorenzo–Vermeulen, Sonja–Leonard, Rebeca–Keeley, James: „Land Grab or Development Opportunity? Agricultural investment and international land deals in Africa.” London, IIED/FAO/IFAD, 2009.
- Courtois, Stéphane–Werth, Nicolas–Panné, Jean-Louis–Paczkowski, Andrzej–Bartošek, Karel–Margolin, Jean-Louis: *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*. Párizs, Robert Laffont, 1997.
- Cüppers, Martin: *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939-1945*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005.
- Curp, T. David: *A Clean Sweep? The Politics of Ethnic Cleansing in Western Poland, 1945–1960*. Rochester, University of Rochester Press, 2006.
- Czapski, Józef: *Wspomnienia starobielskie*. Nakład Oddziału Kultury i Prasy II Korpusu (kiadva a harctéren), 1945.
- Czapski, Józef: *Na nieludzkiej ziemi*. Párizs, Editions Spotkania, 1984.
- Czech-German Joint Commission of Historians: *A Conflictual Community, Catastrophe, Détente*. Prága, Ústav mezinárodních vztahů, 1996.
- Csirko, Bohdan: „Nacmen? Znacsit voroh. Problemi nacionalnih mensin v dokumentah partyijnih i radianszskih orhaniv Ukrajinyi v 20–30-h rr.” *Z arhiviv VUCSK-GPU-NKVD-KGB*, Vol. 1, No. 2, 1995, 90–115.
- Dallin, Alexander: *The Kaminsky Brigade: 1941-1944*. Cambridge, Mass., Russian Research Center, 1956.
- Dallin, Alexander–Firsov, F. I. (eds.): *Dimitrov and Stalin: Letters from the Soviet Archives*. New Haven, Yale University Press, 2000.
- Dalrymple, Dana G.: „The Soviet Famine of 1932-1934.” *Soviet Studies*, Vol. 15, No. 3, 1964, 250–84.
- Dalrymple, Dana G.: „The Soviet Famine of 1932-1934: Some Further References.” *Soviet Studies*, Vol. 16, No. 4, 1965, 471–74.

- Danyilov, V. P. et al. (red.): *Tragegyija szovjetszkoj gyerevnyi: kollektivizacija i raszkulacsivanyije 1927–1939*. 1–2. k., Moszkva, Rosszpen, 1999–2000.
- Datner, Szymon: *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*. Varsó, MON, 1964.
- Datner, Szymon: *55 dni Wehrmachtu w Polsce*. Varsó, MON, 1967.
- Davies, Norman: „The Misunderstood Victory in Europe.” *The New York Review of Books*, Vol. 42, No. 9, 1995. május 25.
- Davies, Norman: *Rising '44: „The Battle for Warsaw”*. London, Macmillan, 2003. (Magyarul: *A varsói felkelés. A '44-es varsói csata*. Budapest, Európa, 2008.)
- Davies, R. W.–Tauger, M. B.–Wheatcroft, S. G.: „Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-33.” *Soviet Studies*, Vol. 54, No. 3, 1995, 642–57.
- Davies, R. W.–Khlevniuk, Oleg V.–Rees, E. A.–Kosheleva, Liudmila P.–Rogovaya, Larisa A. (eds.): *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-36*. New Haven, Yale University Press, 2003.
- Davies, R. W.–Wheatcroft, Stephen G.: *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. London, Palgrave, 2004.
- Dean, Martin: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine*. London, Macmillan, 2000.
- Dean, Martin: „Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 14, No. 1, 2000, 83–101.
- Dean, Martin: *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Dębski, Sławomir: *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*. Varsó, PISM, 2003.
- Deletant, Dennis: „Transnistria and the Romanian Solution to the »Jewish Problem«” in: Ray Brandon–Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana University Press, 2008, 156–89.
- Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940/Deportatsii pol'skikh grazhdan iz Zapadnoi Ukrainy i Zapadnoi Belorussii v 1940 godu*. Varsó, IPN, 2003.
- Der Nister: *The Family Mashber*. New York, NYRB, 2008.
- Diamond, Jared: *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York, Penguin, 2005.
- Die Judenauströpfung in Polen. Die Vernichtungslager*. Genf, 1944.
- Długoborski, Wacław: „Żydzi z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w KL Auschwitz-Birkenau” in: Aleksandra Namysło (red.): *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*. Varsó, IPN, 2008, 127–49.
- Dronin, Nikolai M.–Bellinger, Edward G.: *Climate Dependence and Food Problems in Russia 1900-1990*. Budapest, Central European Press, 2005.
- Drozdowski, Marian Marek: „The History of the Warsaw Ghetto in the Light of the Reports of Ludwig Fischer.” *Polin*, Vol. 3, 1988, 189–99.
- Dugasz, I. A.–Cseron, F. Ja.: *Vicserknutije iz pamjaty: Szovjetszkije vojenno-plennije mezdu Gitlerom i Sztalinim*. Párizs, YMCA Press, 1994.

- Dugas, I. A.–Cseron, F. Ja.: *Szovjetszkije voennoplennije v nyemeckih konclagerjah (1941–1945)*. Moszkva, Avuar konszaltint, 2003.
- Dunin-Wąsowicz, Krzysztof: „Akcja AB w Warszawie” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 19–27.
- Dwork, Deborah–Jan van Pelt, Robert: *Auschwitz*. New York, Norton, 1996.
- Dziak, John: *Chekisty: A History of the KGB*. Lexington, Lexington Books, 1988.
- Dzwonkowski, Roman (red.): *Glód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947*. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 2004.
- Edele, Mark–Geyer, Michael: „States of Exception” in: Michael Geyer–Sheila Fitzpatrick (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 345–95.
- Edelman, Robert: *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia's Southwest*. Ithaca, Cornell University Press, 1987.
- Ehrenburg, Ilya–Grossman, Vasily: *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941-1945*. New York, Holocaust Publications, 1981.
- Eiber, Ludwig: „Gewalt in KZ Dachau. Vom Anfang eines Terrorsystems” in: Andreas Wirsching (Hg.): *Das Jahr 1933: Die nationalsozialistische Machteroberung und die deutsche Gesellschaft*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2009, 169–84.
- Eichholtz, Dietrich: *Krieg um Öl: Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938-1943)*. Lipcse, Leipziger Universitätsverlag, 2006.
- Eisenstadt, S. N.: *Die Vielfalt der Moderne*. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft, 2000.
- Eisler, Jerzy: „1968: Jews, Antisemitism, Emigration.” *Polin*, Vol. 21, 2008, 37–62.
- Ellman, Michael: „A Note on the Number of 1933 Famine Victims.” *Soviet Studies*, Vol. 43, No. 2, 1991, 375–79.
- Ellman, Michael–Maksudov, S.: „Soviet Deaths in the Great Patriotic War: A Note.” *Europe-Asia Studies*, Vol. 46, No. 4, 1994, 671–80.
- Ellman, Michael: „The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934.” *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No. 6, 2005, 823–41.
- Engelking, Barbara–Leociak, Jacek: *Getto warszawskie: Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Varsó, OFIS PAN, 2003.
- Engelking, Barbara–Leociak, Jacek: *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*. New Haven, Yale University Press, 2009.
- Engelking, Barbara–Libionka, Dariusz: *Żydzi w powstańczej Warszawie*. Varsó, Polish Center for Holocaust Research, 2009.
- Engerman, David: *Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Russian Development*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2003.
- Epstein, Barbara: *The Minsk Ghetto: Jewish Resistance and Soviet Internationalism*. Berkeley, University of California Press, 2008.
- Evans, Richard J.: *The Coming of the Third Reich*. New York, Penguin, 2003. (Magyarul: *A Harmadik Birodalom születése*. Budapest, Park, 2012.)

- Evans, Richard J.: *The Third Reich in Power*. London, Penguin, 2005.
- Evans, Richard J.: *The Third Reich at War*. New York, Penguin, 2009.
- Falk, Barbara: *Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33*. Köln, Böhlau Verlag, 2005.
- Fest, Joachim C.: *Das Gesicht des Dritten Reiches*. München, Piper, 2006.
- Figes, Orlando: *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*. London, Penguin, 1998.
- Fijałkowska, Barbara: *Borejsza i Różański: Przyczynek do historii stalinizmu w Polsce*. Olsztyn, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995.
- Filimosin, M. V.: „Ob itogah iszcsiszlennija potyer szregyi mirnovo naszelenija na okkupirovannoj tyerritoriji SZSZSZR i RSZFSZR v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni” in: R. B. Jevdokimov (red.): *Ljudszkije potyeri SZSZSZR v period vtoroj mirovoj vojni*. Szentpétervár, RAN, 1995, 124–32.
- Fitzpatrick, Sheila: *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Förster, Jürgen: „The German Army and the Ideological War against the Soviet Union” in: Gerhard Hirschfeld (ed.): *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*. London, Allen & Unwin, 1986, 15–29.
- Frank, Matthew: *Expelling the Germans: British Opinion and Post-1945 Population Transfers in Context*. Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Friedlander, Henry: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1995.
- Friedländer, Saul: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York, HarperCollins, 2007.
- Furet, François: *Le passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Párizs, Robert Laffont, 1995. (Magyarul: *Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, Európa, 2000.)
- Furet, François–Nolte, Ernst: *Fascism and Communism*. Lincoln, University of Nebraska Press, 2001.
- Gaddis, John Lewis: *The United States and the Coming of the Cold War*. New York, Columbia University Press, 1972.
- Gaddis, John Lewis: *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War*. Oxford, Oxford University Press, 1987.
- Gantt, W. Horsley: *Russian Medicine*. New York, Paul B. Hoeber, 1937.
- Gelb, Michael: „An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans.” *Russian Review*, Vol. 54, No. 3, 1995, 389–412.
- Gellately, Robert: *Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe*. New York, Knopf, 2007.
- Gerard, John Gordon: *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vassily Grossman*. New York, Free Press, 1996.
- Gerlach, Christian: „Failure of Plans for an SS Extermination Camp in Mogilëv, Belorussia.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 11, No. 1, 1997, 60–78.
- Gerlach, Christian: „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews.” *Journal of Modern History*, Vol. 70, 1998, 759–812.

- Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, Hamburger Edition, 1999.
- Gerlach, Christian: *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg, Hamburger Edition, 1998.
- Gerlach, Christian–Werth, Nicolas: „State Violence – Violent Societies” in: Michael Geyer–Sheila Fitzpatrick (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 133–79.
- Getty, J. Arch–Naumov, Oleg V.: *Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven, Yale University Press, 1999.
- Getty, J. Arch–Naumov, Oleg V.: *Yezhov: The Rise of Stalin's „Iron Fist”*. New Haven, Yale University Press, 2008.
- Gilmore, Glenda: *Defying Dixie: The Radical Roots of Civil Rights, 1919–1950*. New York, Norton, 2008.
- Glassheim, Eagle: „The Mechanics of Ethnic Cleansing: The Expulsion of Germans from Czechoslovakia, 1945–1947” in: Philipp Ther–Ana Siljak (eds.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham, Rowman and Littlefield, 2001, 197–200.
- Glazar, Richard: *Die Falle mit dem grünen Zaun: Überleben in Treblinka*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1992.
- Głębocki, Henryk (red.): „Pierwszy naród ukarany: świadectwa Polaków z Leningradu.” *Arcana*, Nos. 64–65, 2005, 155–92.
- Głowacki, Albin: *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.
- Gniazdowski, Mateusz: „»Ustalić liczbę zabitych na 6 milionów ludzi«: dyrektywy Jakuba Bermiana dla Biura Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów.” *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, No. 1 (41), 2008, 99–113.
- Goeschel, C.–Wachsmann, N.: „Introduction” in: uők (eds.): *The Nazi Concentration Camps, 1933–39: A Documentary History*. Lincoln, Nebraska University Press, 2010.
- Gogun, Alekszandr: *Sztalinszkije kommandosz: Ukrainszkije partyzanszkije formirovanyija, 1941–1944*. Moskwa, Centrpoligraf, 2008.
- Goldhagen, Daniel J.: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, Knopf, 1996.
- Góral, Jan: „Eksterminacja inteligencji i tak zwanych warstw przywódczych w zachodnich powiatach Dystryktu Radomskiego (1939–1940)” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 71–82.
- Gorlizki, Yoram–Khlevniuk, Oleg: *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*. Oxford, Oxford University Press, 2004.
- Gorlov, Szergej: *Szoversenno szekretno. Moskwa–Berlin 1920–1933. Vojenno-polityicseszkije otnosenyija mezsdu SZSZSZR i Germanyijej*. Moskwa, RAN, 1999.
- Goujon, Alexandra: „Kurapaty (1937–1941): NKVD Mass Killings in Soviet Belarus.” *Kiadatlan tanulmány*, 2008.
- Goujon, Alexandra: „Memorial Narratives of WWII Partisans and Genocide in Belarus.” *East European Politics and Societies*, Vol. 24, No. 1, 2010, 6–25.

- Gouldner, Alvin: „Stalinism: A Study of Internal Colonialism.” *Telos*, No. 34, 1978, 5–48.
- Goussef, Catherine: „Les déplacements forcés des populations aux frontières russes occidentales (1914–1950)” in: S. Audoin-Rouzeau–A. Becker–Chr. Ingrao–H. Rousso (dir.): *La violence de guerre 1914–1945*. Párizs, Éditions Complexes, 2002, 177–90.
- Grabher, Michael: *Irmfried Eberl: „Euthanasie”-Arzt und Kommandant von Treblinka*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- Grass, Günter: *Beim Häuten der Zwiebel*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2008.
- Grass, Günter: *Im Krebsgang*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2004. (Magyarul: *Ráklépésben*. Budapest, Európa, 2002.)
- Graziosi, Andrea: „Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930.” *Cahiers du Monde russe*, Vol. 34, No. 3, 1994, 437–632.
- Graziosi, Andrea: *The Great Soviet Peasant War*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1996.
- Graziosi, Andrea: „Italian Archival Documents on the Ukrainian Famine 1932–1933” in: Wsevolod Isajiw (ed.): *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*. Toronto, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 27–48.
- Graziosi, Andrea: „The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?” *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 37, Nos. 1–4, 2004–2005.
- Gregory, Paul R.: *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin*. New Haven, Yale University Press, 2009.
- Gross, Irena Grudzińska–Gross, Jan Tomasz: *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation and the Deportations, 1939–1941*. Stanford, Hoover Institution Press, 1981.
- Gross, Jan T.: *Upiorna dekada: trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców, i komunistów, 1939–1948*. Kraków, Universitas, 1948.
- Gross, Jan T.: *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944*. Princeton, Princeton University Press, 1979.
- Gross, Jan T.: „The Social Consequences of War: Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes in Eastern Europe.” *East European Politics and Societies*, 3, 1989, 198–214.
- Gross, Jan T.: „Polish POW Camps in Soviet-Occupied Western Ukraine” in: Keith Sword (ed.): *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941*. London, Macmillan, 1991.
- Gross, Jan T.: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton, Princeton University Press, 2001. (Magyarul: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Budapest, Új Mandátum, 2004.)
- Gross, Jan T.: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, Princeton University Press, 2002.
- Grossman, Vasily: *Life and Fate*. New York, Harper and Row, 1985. (Magyarul: *Élet és sors*. Budapest, Európa, 2012.)
- Grossman, Vasily: *Everything Flows*. New York, NYRB Classics, 2010. (Magyarul: Vaszilij Grosszman: *Pantha rhei*. Budapest, Európa, 2011.)
- Grossman, Vasily: *The Road*. New York, NYRB Classics, 2010.

- Grynberg, Michał-Kotowska, Maria (red.): *Życie i zagłada Żydów polskich 1939-1945: Relacje świadków*. Varsó, Oficyna Naukowa, 2003.
- Gurjanov, A. E.: „Polszkije szpecpereszeleni v SZSZSZR v 1940–1941 gg.” in uő (red.): *Repressziji protyiv poljakov i polszkih grazsdan*. Moszkva, Zvenya, 1997.
- Gurjanov, A. E.: „Obzor szovjetszkijh represszivnijh kampanyij protyiv poljakov i polszkih grazsdan.” in: A. V. Lipatov–I. O. Sajtanov (red.): *Poljaki i russzkije: vzaimoponyimanyije i vzaimonyeponyimanyije*. Moszkva, Indrik, 2000, 199–207.
- Gutman, Israel: *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising*. Boston, Houghton Mifflin, 1994.
- Haar, Ingo: „Die deutschen »Vertreibungsverluste« – Zur Entstehungsgeschichte der »Dokumentation der Vertreibung.«” *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, Vol. 35, 2007, 251–71.
- Hahn, Eva–Hahn, H. H.: „Die Deutschen und »ihre« Vertreibung.” *Transit*, No. 23, 2002, 103–16.
- Hanson, Joanna K. M.: *The Civilian Population and the Warsaw Uprising of 1944*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- Hanson, Stephen: *Time and Revolution: Marxism and the Design of Soviet Economic Institutions*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1997.
- Harrison, Mark: *Soviet Planning in Peace and War*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Hartmann, Christian: „Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im »Unternehmen Barbarossa«.” Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten” in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol. 49, No. 1, 2001, 97–158.
- Hasegawa, Tsuyoshi: *Racing the Enemy: Stalin, Truman, and the Surrender of Japan*. Cambridge, Harvard University Press, 2005.
- Haslam, Jonathan: *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-39*. Houndmills, Macmillan, 1984.
- Haslam, Jonathan: *The Soviet Union and the Threat from the East*. Houndmills, Macmillan, 1992.
- Hauner, Milan: *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1981.
- Hecht, Thomas T.: *Life Death Memories*. Charlottesville, Leopolis Press, 2002.
- Heim, Susanne: „Kalorien – Agrarforschung, Ernährungswirtschaft und Krieg: Herbert Backe als Wissenschaftspolitiker” in: uő (Hg.): *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten, 1933-1945*. Wallstein, Göttingen, 2003.
- Heinzen, James W.: *Inventing a Soviet Countryside: State Power and the Transformation of Rural Russia, 1917-1929*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2003.
- Herbert, Ulrich: *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*. Bonn, J. H. W. Dietz, 1996.
- Herf, Jeffrey: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge, Harvard University Press, 2006.
- Herzog, Dagmar: *Sex After Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- Hilberg, Raul: „The Judenrat: Conscious or Unconscious »Tool«” in: Yisrael Gutman–Cynthia J. Haft (eds.): *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe*. Jeruzsálem, Jad Vase, 1979, 31–44.

- Hilberg, Raul: „The Ghetto as a Form of Government.” *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 450, 1980, 98–112.
- Hilberg, Raul: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe*. New York, Harper-Perennial, 1993.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. 3 kötet. New Haven, Yale University Press, 2003.
- Hildebrand, Klaus: *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1969.
- Hildermeier, Manfred: *Sozialrevolutionäre Partei Russlands: Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich*. Köln, Böhlau, 1978.
- Hillgruber, Andreas: *Germany and the Two World Wars*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981.
- Himka, John-Paul: „Ethnicity and Reporting of Mass Murder: *Krakivski visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation.” *Kiadatlan tanulmány*, 2009.
- Hirsch, Francine: *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, Cornell University Press, 2005.
- Holquist, Peter: *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis*. Cambridge, Harvard University Press, 2002.
- Horwitz, Gordon J.: *Ghettostadt: Łódź and the Making of a Nazi City*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2008.
- Hryciuk, Grzegorz: „Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland” in: Elazar Barkan–Elisabeth A. Cole–Kai Struve (eds.): *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Lipcse, Leipzig University-Verlag, 2007, 173–200.
- Hull, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, Cornell University Press, 2005.
- Hunczak, Taras–Serbyn, Roman (eds.): *Famine in Ukraine by 1932-1933: Genocide by Other Means*. New York, Shevchenko Scientific Society, 2007.
- Hungersnot: Authentische Dokumente über das Massensterben in der Sowjetunion*. Bécs, 1933.
- Ich werde es nie vergessen: Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004-2006*. Berlin, Ch. Links Verlag, 2007.
- Ilic, Melanie: „The Great Terror in Leningrad: a Quantitative Analysis.” *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 8, 2000, 1515–34.
- Iljusin, I. I.: *OUN-UPA i ukrajinszke pitannya v roki Druhoji szvitovoi vijnyi (v szvitli polszkih dokumentyiv)*. Kijiv, NAN Ukrajinyi, 2000.
- Ingrao, Christian: „Violence de guerre, violence génocide: Les Einsatzgruppen” in: S. Audoin-Rouzeau–A. Becker–Chr. Ingrao–H. Rousso (dir.): *La violence de guerre 1914-1945*. Párizs, Éditions Complexe, 2002, 219–40.
- Ingrao, Christian: *Les chasseurs noirs: La brigade Dirlewanger*. Párizs, Perrin, 2006.
- Iwanow, Mikołaj: *Pierwszy naród ukarany: Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921-1938*. Varsó, Omnipress, 1991.
- Jackson, George D., Jr.: *Comintern and Peasant in East Europe, 1919-1930*. New York, Columbia University Press, 1966.

- Jahn, Egbert: „Der Holodomor im Vergleich: Zur Phänomenologie der Massenvernichtung.” *Osteuropa*, Vol. 54, No. 12, 2004, 13–32.
- James, Harold: *Europe Reborn: A History, 1914-2000*. Harlow, Pearson, 2003.
- Janion, Maria: *Do Europy: tak, ale razem z naszymi umarlými*. Varsó, Sic!, 2000.
- Jankowiak, Stanisław: „»Cleansing« Poland of Germans: The Province of Pomerania, 1945-1949” in: Philipp Ther–Ana Siljak (eds.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*. Lanham, Rowman and Littlefield, 2001, 87–106.
- Jankowiak, Stanisław: *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945-1970*. Varsó, IPN, 2005.
- Jankowski, Andrzej: „Akcja AB na Kielecczyźnie” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 65–82.
- Jansen, Marc–Petrov, Nikolai: *Stalin's Loyal Executioner: Nikolai Ezhov, 1895-1940*. Stanford, Hoover University Press, 2002.
- Jasiewicz, Krzysztof: *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*. Varsó, Volumen, 1998.
- Jefimenko, Hennagij: „Nacionalna polityka Kremlja v Ukrajiny pislja Holodomoru 1932–33 gg.” in: *Harvard Ukrainian Studies*, megjelenés alatt.
- Jolluck, Katherine R.: *Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2002.
- Judt, Tony: *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French Twentieth Century*. Chicago, University of Chicago Press, 1998.
- Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. New York, Penguin, 2005. (Magyarul: *A háború után: Európa története 1945 óta*. Budapest, Európa, 2007.)
- Junge, Mark–Borgyugov, Gennagij–Binnyer, Rolf: *Vertyikal bolsovo tyerrora*. Moszkva, Novij Kronograf, 2008.
- Kalbarczyk, Sławomir: „Przedmioty odnalezione w Bykowni a Kuropatach świadczą o polskości ofiar.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, No. 10–11, 2007, 47–54.
- Kamenec, Ivan: „The Holocaust in Slovakia” in: Dušan Kováč (ed.): *Slovak Contributions to 19th International Congress of Historical Sciences*. Pozsony, Veda, 2000, 195–206.
- Kamenec, Ivan: „The Deportation of Jewish Citizens from Slovakia” in: *The Tragedy of the Jews of Slovakia*. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Museum and Museum of the Slovak National Uprising, 2002, 111–40.
- Kassow, Samuel D.: *Who Will Write Our History? Rediscovering a Hidden Archive from the Warsaw Ghetto*. New York, Vintage, 2009.
- Katzer, Nikolaus: „Brot und Herrschaft: Die Hungersnot in der RSFSR.” *Osteuropa*, Vol. 54, No. 12, 2004, 90–110.
- Kausztov, Vlagyimir: „Gyejatyelnoszty organov goszudarsztvennoj bezopasznosztyi NKVD SZSZSZR (1934–1941 gg.)” *Doktori disszertáció, Akagyemija Fegyeralnoj Szluzsbi Bezopasznosztyi Rossziszkoj Fegyercsiki*, 1997.
- Kay, Alex J.: *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941*. New York, Berghahn Books, 2006.

- Kay, Alex J.: „»Hierbei werden zweifellos zig Millionen Menschen verhungern«: Die deutsche Wirtschaftsplanung für die besetzte Sowjetunion und ihre Umsetzung, 1941 bis 1944.” *Transit*, No. 38, 2009, 57–77.
- Keegan, John: *The Face of Battle*. New York, Viking, 1976. (Magyarul: *A csata arca. A közkatondák háborúja 1415–1976*. Agincourt, Waterloo és a Somme. Debrecen, Aquila, 2000.)
- Ken, Oleg: *Collective Security or Isolation: Soviet Foreign Policy and Poland, 1930-1935*. Szentpétervár, Jevropejszkij Dom, 1996.
- Ken, O. N.–Rupaszov, A. I. (red.): *Politbjuro CK VKP(b) i otnosenyija SZSZSZR sz zapadnimi szoszednyimi goszudarsztvami*. Szentpétervár, Jevropejszkij Dom, 2001.
- Kennedy, Paul M.: *Aufstieg und Verfall der britischen Seemacht*. Herford, E. S. Mittler & Sohn, 1978.
- Kershaw, Ian: *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940-1941*. London, Penguin Books, 2007.
- Kershaw, Ian: *Hitler: A Biography*. New York, W. W. Norton, 2008. (Magyarul: Kershaw, Ian: *Hitler*, I–II. Szeged, 2003, 2004.)
- Kershaw, Ian: *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. New Haven, Yale University Press, 2008.
- Kersten, Krystyna: *The Establishment of Communist Rule in Poland*. Berkeley, University of California Press, 1991.
- Kersten, Krystyna: „Forced Migration and the Transformation of Polish Society in the Postwar Period” in: Philipp Ther–Ana Siljak (eds.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*. Lanham, Rowman and Littlefield, 2001, 75–86.
- Khlevniouk, Oleg: „The Objectives of the Great Terror, 1937-1938” in: Julian Cooper–Maureen Perrie–E. A. Rhees (eds.): *Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R. W. Davies*. Houndmills, Macmillan, 1995, 158–76.
- Khlevniouk, Oleg: *Le cercle du Kremlin: Staline et le Bureau politique dans les années 30: les jeux du pouvoir*. Párizs, Éditions du Seuil, 1996.
- Khlevniouk, Oleg: „Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror” in: Barry McLoughlin–Kevin McDermott (eds.): *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*. New York, Palgrave Macmillan, 2003.
- Khlevniouk, Oleg V.: *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven, Yale University Press, 2004.
- Khlevniouk, Oleg: „Stalin as dictator: the personalisation of power” in: Sarah Davies–James Harris (eds.): *Stalin: A New History*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 109–20.
- Kiernan, Ben: *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*. New Haven, Yale University Press, 2007.
- Kieszczyński, Lucjan: „Represje wobec kadry kierowniczej KPP” in: Jarema Maciszewski: *Tragedia Komunistycznej Partii Polski*. Varsó, Książka i Wiedza, 1989, 198–216.
- King, Gary–Rosen, Ori–Tanner, Martin–Wagner, Alexander F.: „Ordinary Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler.” *Journal of Economic History*, Vol. 68, No. 4, 2008, 951–96.
- Kingston-Mann, Esther: *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*. New York, Oxford University Press, 1983.

- Kirschenbaum, Lisa A.: *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941-1995: Myth, Memories, and Monuments*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Klee, Ernst-Dreßen, Willi (Hg.): *Gott mit uns: Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939-1945*. Frankfurt, S. Fischer, 1989.
- Klein, Peter: „Zwischen den Fronten. Die Zivilbevölkerung Weißrusslands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen“ in: Babette Quinkert (Hg.): *Wir sind die Herren dieses Landes. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg, VSA Verlag, 2002, 82–103.
- Klein, Peter: „Curt von Gottberg – Siedlungsfunktionär und Massenmörder“ in: Klaus-Michael Mallmann (Hg.): *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, 95–103.
- Klimaszewski, Tadeusz: *Verbrennungskommando Warschau*. Varsó, Czytelnik, 1959.
- Koenen, Gerd: *Der Russland-Komplex: Die Deutschen und der Osten, 1900-1945*. München, Beck, 2005.
- Koestler, Arthur: *Darkness at Noon*. New York, Macmillan, 1941. (Magyarul: *Sötétség délben*. Budapest, Európa, 1988; más címen: *Napfogyatkozás*. Budapest, Pallas, 2009.)
- Koestler, Arthur: *The Yogi and the Commissar*. New York, Macmillan, 1946. (Magyarul: *A jógi és a komisszár*. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.)
- Koestler, Arthur: [Cím nélkül] in: Richard Crossman (ed.): *The God that Failed*. London, Hamilton, 1950, 25–82.
- Koestler, Arthur: Előszó in: Alexander Weißberg-Cybulski: *Im Verhör*. Bécs, Europaverlag, 1993, 9–18 [1951].
- Kołąkowski, Leszek: *Main Currents of Marxism, 3: The Breakdown*. Oxford, Oxford University Press, 1978.
- Kołąkowski, Piotr: *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*. Varsó, Bellona, 2002.
- Kopka, Bogusław: *Konzentrationslager Warschau: Historia i następstwa*. Varsó, IPN, 2007.
- Kopówka, Edward: *Treblinka. Nigdy więcej*. Siedlce, Muzeum Rejonowe, 2002.
- Kopówka, Edward: *Stalag 366 Siedlce*. Siedlce, SKUNKS, 2004.
- Kornat, Marek: *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow*. Varsó, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2002.
- Kornat, Marek: *Polityka równowagi: Polska między Wschodem a Zachodem*. Kraków, Arcana, 2007.
- Koselleck, Reinhart: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, MIT Press, 1985.
- Kostyrchenko, Gennadi: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia*, Amherst. New York, Prometheus Books, 1995.
- Koszyrcsenko, G. V.: *Tajna polityka Sztalina: właszy i antyiszemityzm*. Moszkva, Mezhdunarodnye otnosenija, 2001.
- Koszyrcsenko, G. V.: *Goszudarsztvennij antyiszemityzm v SZSZSZR ot nacsala do kulminacii 1938–1953*. Moszkva, Matyerik, 2005.
- Koszyusko, I. I. (red.): *Matyeriali „Oszoboj papki” Politbjuro CK RKP(b)-VKP(b) po voproszu szovjetszko-polszkih otnosenij 1923–1944 gg.* Moszkva, RAN, 1997.

- Kotkin, Stephen: „Peopling Magnitostroi: The Politics of Demography” in: William G. Rosenberg–Lewis H. Siegelbaum (eds.): *Social Dimensions of Soviet Industrialization*. Bloomington, Indiana University Press, 1993, 63–104.
- Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, University of California Press, 1995.
- Kovalenko, Ligyja–Maniak, Vologyimir (red.): *33i: Holod: narodna knyha-memorial*. Kijiv, Radianszkij piszmennyk, 1991.
- Kowalski, Tadeusz: „Z badań nad eksterminacją inteligencji w Rzeszowskim w okresie II wojny światowej” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 83–89.
- Kovály, Margolius Heda: *Under a Cruel Star: A Life in Prague 1941-1968*. New York, Holmes and Maier, 1997.
- Kozaczyńska, Beata: „Wysiedlenie mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942-1943 i los deportowanych” in: Marcin Zwolski (red.): *Exodus: Deportacje i migracje (wętek wschodni)*. Varsó, IPN, 2008, 70–92.
- Kramer, Mark: „Die Konsolidierung des kommunistischen Blocks in Osteuropa 1944-1953.” *Transit*, No. 39, 2009, 78–95.
- Krannhals, Hans von: *Der Warschauer Aufstand 1944*. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1964.
- Kravchenko, Victor: *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York, Charles Scribner's Sons, 1946.
- Krebs, Gerhard: „Japan and the German-Soviet War, 1941” in: Bernd Wegner (ed.): *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941*. Providence, Berghahn Books, 1997, 541–60.
- Krivosejev, G. F. (red.): *Grif szekretnosztyi sznyat: Potyeri vooruzsennih Szil SZSZSZR v vojnah, bojevih gyejsztvijah i vojennih konfliktah*. Moszkva, Vojenizdat, 1993.
- Kroener, Bernhard R.: „The »Frozen Blitzkrieg«: German Strategic Planning against the Soviet Union and the Causes of its Failure” in: Bernd Wegner (ed.): *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941*. Providence, Berghahn Books, 1997, 135–50.
- Królkowski, Jerzy: „Budowałem most kolejowy w pobliżu Treblinki.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 49, 1964, 46–57.
- Krüger, Peter: *Die Außenpolitik der Republik von Weimar*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985.
- Kruglov, A. J.: *Enciklopegyija Holokoszta: Jevrejszkaja enciklopegyija Ukrajyni*. Kijiv, Levitasz, 2000.
- Kruglov, Alexander: „Jewish Losses in Ukraine” in: Ray Brandon–Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana University Press, 2008, 272–90.
- Krzepicki, Abraham: „Treblinka.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Nos. 43–44, 1962, 84–109.
- Kulcsickij, Sz. V.: „Trahicsna sztatyzsytika holodu” in: Rudics, F. M.–Kurasz, I. F.–Pancsuk, M. I.–Pirih, P. Ja.–Szoldatyenko, V. F. (red.): *Holod 1932-1933 rokiv na Ukrajyni: ocsima isztorikiv, movoju dokumentyiv*. Kijiv, Vidavnyictvo Polityicsnoj Lityeraturi Ukrajyni, 1990, 66–85.

- Kulcsickij, Sz. V. (red.): *Kolektywizacja i holod na Ukrainie 1929–1933*. Kijiv, Naukova Dumka, 1993.
- Kulczycki, Stanisław: *Hołodomor: Wielki głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo*. Wrocław, Kolegium Europy Wschodniej, 2008.
- Kupczak, Janusz: *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.
- Kuromiya, Hiroaki: *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Kuromiya, Hiroaki: „World War II, Jews, and Post-War Soviet Society.” *Kritika*, Vol. 3, No. 3, 2002, 521–31.
- Kuromiya, Hiroaki: „Accounting for the Great Terror.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 53, No. 1, 2003, 86–101.
- Kuromiya, Hiroaki: *Stalin*. Harlow, Pearson Longman, 2005.
- Kuromiya, Hiroaki: *The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s*. London, Yale University Press, 2007.
- Kuromiya, Hiroaki–Mamoulia, Georges: „Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasian-Japanese Nexus, 1904–1945.” *Europe-Asia Studies*, Vol. 61, No. 8, 2009, 1415–40.
- Kuromiya, Hiroaki–Pepłoński, Andrzej: *Między Warszawą a Tokio: Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.
- Kuromiya, Hiroaki–Libera, Paweł: „Notatka Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938).” *Zeszyty Historyczne*, 2009, 114–35.
- Kuromiya, Hiroaki–Pepłoński, Andrzej: „Stalin und die Spionage.” *Transit*, No. 38, 20–33.
- Kuromiya, Hiroaki: „The Great Terror and »Ethnic Cleansing«: The Asian Nexus.” Kiadatlan tanulmány, 2009. október.
- Kuśnierz, Robert: *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu*. Toruń, Grado, 2005.
- Kuznyacov, Ihar (red.): *Kanvejer szmerci*. Minszk, Nasa Nyiva, 1997.
- Lagrou, Pieter: „La »Guerre Honorable« et une certaine idée de l'Occident. Mémoires de guerre, racisme et réconciliation après 1945” in: François Marcot–Didier Musiedlak (dir.): *Les Résistances, miroir des régimes d'oppression. Allemagne, France, Italie*. Besançon, Presses Universitaires de Franche-Comté, 2006, 395–412.
- Lee, Stephen J.: *European Dictatorships 1918–1945*. London, Routledge, 2000.
- Lenyngradskij martyriolog 1937–1938. 4. kötet, Szentpétervár, Rosszjizskaja nacionalnaja biblioteka, 1996.
- Leonov, Sz. V.: *Rozsgyenyije Szovjetszkoj imperiji: goszudarsztvo i igyeologija, 1917–1922 gg.* Moszkva, Gyialog MGU, 1997.
- Lesczyńska, Zofia: „Z badań nad stratami inteligencji na Lubelszczyźnie w latach 1939–1944” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 58–70.
- Levine, Hillel: *In Search of Sugihara*. New York, The Free Press, 1996.
- Libionka, Dariusz: „Apokryfy z dziejów Żydowskiego Związku Wojskowego i ich autorzy.” *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, No. 1, 2005, 165–98.

- Libionka, Dariusz–Weinbaum, Laurence: „Deconstructing Memory and History: The Jewish Military Union (ZZW) and the Warsaw Ghetto Uprising.” *Jewish Political Studies Review*, Vol. 18, Nos. 1–2, 2006, 1–14.
- Libionka, Dariusz: „Głową w mur. Interwencje Kazimierza Papée, polskiego ambasadora przy Stolicy Apostolskiej, w sprawie zbrodni niemieckich w Polsce, listopad 1942–styczeń 1943.” *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, No. 2, 2006, 292–314.
- Libionka, Dariusz: „ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich” in: Andrzej Żbikowski (red.): *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*. Varsó, IPN, 2006, 15–208.
- Libionka, Dariusz: „Polska konspiracja wobec eksterminacji Żydów w dystrykcie warszawskim.” Barbara Engelking–Jacek Leociak–Dariusz Libionka (red.): *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*. Varsó, IFiS PAN, 2007, 443–504.
- Libionka, Dariusz–Weinbaum, Laurence: „Pomnik Apfelbauma, czyli kłatwa »majora« Iwańskiego.” *Więź*, No. 4, 2007, 100–11.
- Lieberman, Benjamin: *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*. Chicago, Ivan R. Dee, 2006.
- Lih, Lars T.: *Bread and Authority in Russia, 1914–1921*. Berkeley, University of California Press, 1990.
- Lih, Lars T.–Naumov, Oleg V.–Khlevniuk, Oleg (eds.): *Stalin's Letters to Molotov*. New Haven, Yale University Press, 1995.
- Longerich, Peter: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München, Piper, 1998.
- Longerich, Peter: *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution*. Stroud, Tempus, 2001.
- Longerich, Peter: *Heinrich Himmler: Biographie*. Berlin, Siedler, 2008.
- Lower, Wendy: *Nazi Empire-building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2005.
- Lower, Wendy: „»On Him Rests the Weight of the Administration«: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr” in: Ray Brandon–Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana University Press, 2008, 224–27.
- Löw, Andrea: *Juden im Getto Litzmannstadt: Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2006.
- Lück, Moritz Felix: „Partisanenbekämpfung durch SS und Polizei in Weißruthenien 1942. Die Kampfgruppe von Gottberg” in: Alfons Kenkmann–Christoph Spieker (Hg.): *Im Auftrag: Polizei, Verwaltung und Verantwortung*. Essen, Klartext Verlag, 2001, 225–47.
- Lukacs, John: *The Last European War*. New Haven, Yale University Press, 1976.
- Lukacs, John: *Five Days in London, May 1940*. New Haven, Yale University Press, 1999. (Magyarul: *Öt nap Londonban, 1940. május*. Budapest, Európa, 2000.)
- Lukacs, John: *June 1941: Hitler and Stalin*. New Haven, Yale University Press, 2007. (Magyarul: *Hitler és Sztálin: 1941. június*. Budapest, Európa, 2009.)
- Lukes, Igor: „The Rudolf Slansky Affair: New Evidence.” *Slavic Review*, Vol. 58, no. 1, 1999, 160–87.
- Luks, Leonid: „Zum Stalinschen Antisemitismus: Brüche und Widersprüche.” *Jahrbuch für Historische Kommunismus-Forschung*, 1997, 9–50.

- Lustiger, Arno: *Stalin and the Jews: The Red Book*. New York, Enigma Books, 2003.
- Machcewicz, Paweł-Persak, Krzysztof (red.): *Wokół Jedwabnego*. 2 kötet. Varsó, Instytut Pamięci Narodowej, 2002.
- MacLean, French: *The Cruel Hunters: SS-Sonderkommando Dirlwanger: Hitler's most Notorious Anti-Partisan Unit*. Atglen, Schiffer Military History, 1998.
- MacLean, French: *The Field Men: The SS Officers who led the Einsatzkommandos*. Atglen, Schiffer, 1999.
- MacQueen, Michael: „Nazi Policy toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June-December 1941: From White Terror to Holocaust in Lithuania” in: Zvi Gitelman (ed.): *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington, Indiana University Press, 1997, 91–103.
- Madajczyk, Czesław-Getter, Marek-Janowski, Andrzej (red.): *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*. 2. kötet. Varsó, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- Madajczyk, Czesław: „Vom »Generalplan Ost« zum »Generalsiedlungsplan«” in: Mechtild Rössler-Sabine Schleiermacher: *Der »Generalplan Ost“: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*. Berlin, Akademie Verlag, 1993, 12–19.
- Madeja, Krzysztof-Żaryn, Jan-Żurek, Jacek (red.): *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*. Varsó, IPN, 2003.
- Maksudov, Sergei: „Victory over the Peasantry.” *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 25, No. 3/4, 2001, 187–236.
- Maksudov, Sergui: „Raschelovechivanie.” *Harvard Ukrainian Studies*, megjelenés előtt.
- Malia, Martin: *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812-1855*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1961.
- Mallmann, Klaus-Michael-Böhler, Jochen-Matthäus, Jürgen: *Einsatzgruppen in Polen: Darstellung und Dokumentation*. Darmstadt, WGB, 2008.
- Mallmann, Klaus-Michael: „Rozwiązać przez jakikolwiek szybko działający środek: Policja Bezpieczeństwa w Łodzi a Shoah w Kraju Warty” in: Aleksandra Namysło (red.): *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*. Varsó, IPN, 2008, 85–115.
- Mańkowski, Zygmunt: „Ausserordentliche Befriedungsaktion” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 6–18.
- Manoscchek, Walter: „Serbien ist judenfrei”: *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1993.
- Marocsko, Vaszil-Movcsan, Olha: *Holodomor v Ukrajiny 1932-1933 rokiv. Hronyika*. Kijiv, Kijevo-Mohiljanszka Akagyemija, 2008.
- Marples, David: „Kuopaty: The Investigation of a Stalinist Historical Controversy.” *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2, 1994, 513–23.
- Marrus, Michael R.: „Jewish Resistance to the Holocaust.” *Journal of Contemporary History*, Vol. 30, No. 1, 1995, 83–110.
- Marszałek, Józef: „Akcja AB w dystrykcie lubelskim” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*, Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 48–57.

- Martin, Terry: „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing.” *Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 4, 1998, 813–61.
- Martin, Terry: *Affirmative Action Empire*. Ithaca, Cornell University Press, 2001.
- Martin, Terry: „The 1932-1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin” in: Wsevolod Isajiw (ed.): *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933*. Toronto, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 97–114.
- Mastny, Vojtech: *The Czechs Under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939-1942*. New York, Columbia University Press, 1971.
- Mastny, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. Oxford, Oxford University Press, 1996.
- Materski, Wojciech: *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*. Varsó, Książka i Wiedza, 1994.
- Materski, Wojciech-Szarota, Tomasz (red.): *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*. Varsó, IPN, 2009.
- Matthäus, Jürgen: „Reibungslos und planmäßig: Die Zweite Welle der Judenvernichtung im Generalkommissariat Weißruthenien (1942-1944).” *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, Vol. 4, No. 4, 1995, 254–74.
- Matthäus, Jürgen: „Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 21, No. 2, 2007, 218–42.
- Mavrogordato, Ralph-Ziemke, Earl: „The Polotsk Lowland” in: John Armstrong (ed.): *Soviet Partisans in World War II*. Madison, University of Wisconsin Press, 1964.
- Mazower, Mark: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York, Vintage, 2000.
- Mazower, Mark: „Violence and the State in the Twentieth Century.” *American Historical Review*, Vol. 107, No. 4, 2002, 1147–67.
- Mazower, Mark: *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*. London, Allen Lane, 2008.
- McLoughlin, Barry: „Mass Operations of the NKVD, 1937-8: A Survey” in: Barry McLoughlin-Kevin McDermott (eds.): *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*. Houndmills, Palgrave, 2003, 118–52.
- Megargee, Geoffrey: *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front*. 1941, Lanham, Rowman & Littlefield, 2007.
- Mendelsohn, Ezra: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington, Indiana University Press, 1983.
- Merridale, Catherine: *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. New York, Viking, 2000.
- Merridale, Catherine: *Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939-1945*. New York, Henry Holt, 2006.
- Michniuk, Włodzimierz: „Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych” in: Wiesław Balcerak (red.): *Polska-Białoruś 1918-1945: Zbiór studiów i materiałów*. Varsó, IH PAN, 1993, 112–20.
- Mierecki, Piotr-Krisztoforov, Vaszilij et al. (red.): *Varsavszkoje vosztanyije 1944/Powstanie Warszawskie 1944*. Moskwa-Varsó, IHRAN-IPN, 2007.

- Mieszkowska, Anna: *Matka dzieci Holocaustu: Historia Ireny Sendlerowej*. Varsó, Muza SA, 2008.
- Milgram, Stanley: „Behavior Study of Obedience.” *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol., 67, No. 2, 1963, 371–78.
- Millward, James A.: *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*. London, Hurst & Company, 2007.
- Miłosz, Czesław: *Legends of Modernity: Essays and Letters from Occupied Poland, 1942–43*. New York, Farrar, Strauss, and Giroux, 2005.
- Milton, Sybil (ed.): *The Strop Report*. New York, Random House, 1979.
- Milward, Alan S.: *The German Economy at War*. London, Athlone Press, 1965.
- Mironowicz, Eugeniusz: *Białoruś*. Varsó, Trio, 1999.
- Młynarczyk, Jacek Andrzej: „Treblinka – ein Todeslager der »Aktion Reinhard«” in: Bogdan Musiał (Hg.): *Aktion Reinhardt, Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*. Osnabrück, Fibre, 2004, 257–81.
- Młynarczyk, Jacek Andrzej: „Akcja Reinhardt w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942–1943” in: Barbara Engelking–Jacek Leociak–Dariusz Libionka (red.): *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*. Varsó, IFIS PAN, 2007, 39–74.
- Młynarczyk, Jacek Andrzej: *Judenmord in Zentralpolen: Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*. Darmstadt, WGB, 2007.
- Młynarski, Bronisław: *W niewoli sowieckiej*. London, Gryf Printers, 1974.
- Moczarski, Kazimierz: *Rozmowy z katem*. Kraków, Znak, 2009. (Magyarul: *Beszélgetések a hóhérral*. Bratislava–Budapest, Madách–Európa, 1981.)
- Montefiore, Simon Sebag: *Stalin: The Court of the Red Tsar*. London, Weidenfeld & Nicolson, 2003. (Magyarul: *Sztálin. A Vörös Cár udvara*. Budapest, Alexandra, 2007.)
- Morris, James: „The Polish Terror: Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror.” *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 5, 2004, július, 751–66.
- Motyka, Grzegorz: *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. Varsó, Rytm, 2006.
- Motyka, Grzegorz: „Tragedia jeńców sowieckich na ziemiach polskich podczas II wojny światowej” *Kiadatlan kézirat*, 2009.
- Moyn, Samuel: „In the Aftermath of Camps” in: Frank Biess–Robert Mueller (eds.): *Histories of the Aftermath: The Legacies of the Second World War*. New York, Berghahn Books, 2010.
- Mulligan, Timothy Patrick: *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*. New York, Praeger, 1988.
- Musiał, Bogdan: „»Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów«: Początki »akcji Reinhardt« – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie” in: Dariusz Libionka (red.): *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Varsó, IPN, 2004, 15–38.
- Musiał Bogdan (Hg.): *Sowjetische Partisanen in Weißrussland: Innenansichten aus dem Gebiet Baranoviči*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2004.
- Musiał, Bogdan: *Na zachód po trupie Polski*. Varsó, Prószyński, 2009.
- Musiał, Bogdan: *Sowjetische Partisanen 1941–1944: Mythos und Wirklichkeit*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2009.
- Naimark, Norman: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1995.

- Naimark, Norman: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Harvard University Press, 2001.
- Naimark, Norman: „Gomułka and Stalin: The Antisemitic Factor in Postwar Polish Politics” in: Murray Baumgarten–Peter Kenez–Bruce Thompson (eds.): *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*. Newark. University of Delaware Press, 2009, 237–50.
- Naumov, Leonid: *Borba v rukovodstvie NKVD v 1936–1938 gg.* Moszkva, Modern-A, 2006.
- Naumov, Leonid: *Sztálin i NKVD*. Moszkva, Jauza, 2007.
- Nikol'skij, Vladimir: „Die »Kulakenoperation« im ukrainischen Donbass” in: Rolf Binner–Bernd Bonwetsch–Marc Junge (Hg.): *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*. Berlin, Akademie Verlag, 2010, 613–40.
- Nitschke, Bernadetta: *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*. Zielona Góra, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, 1999.
- Nolte, Hans-Heinrich: „Partisan War in Belorussia, 1941–1944” in: Roger Chickering–Stig Förster–Bernd Greiner (eds.): *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 261–76.
- Nowak, Andrzej: *Polska a trzy Rosje*. Kraków, Arcana, 2001.
- Nyikolszkij, V. M.: *Represivna gyijalnyiszy orhaniv gyerzsavnoj bezpeki SZRSZR v Ukrajyni (kinyec 1920-h – 1950-tyi rr.)*. Donyeck, Vidavnyictvo Donyeckoho Nacionalnoho Unyverszityetu, 2003.
- „Obóz zagłady Treblinka.” *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, No. 1, 1946, 133–44.
- Olaru–Cemirtan, Viorica: „Wo die Züge Trauer trugen: Deportationen in Bessarabien, 1940–1941.” *Osteuropa*, Vol. 59, Nos. 7–8, 2009, 219–26.
- Operacja „Szejm” 1944–1946/Operacja „Sejm” 1944–1946*. Kijiv–Varsó, IPN, 2007.
- Orth, Karin: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Hamburg, Hamburger Edition, 1999.
- Orwell, George: *Homage to Catalonia*. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1980. (Magyarul: *Hódolat Katalóniának*. Budapest, Cartafile, 1999.)
- Orwell, George: *Orwell and Politics*. London, Penguin, 2001.
- Overmans, Rüdiger: „Personelle Verluste der deutschen Bevölkerung durch Flucht und Vertreibung.” *Dzieje Najnowsze*, Vol. 26, No. 2, 1994, 50–65.
- Overmans, Rüdiger: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg*. München, Oldenbourg, 1999.
- Overmans, Rüdiger: „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945” in: Jörg Echternkamp (Hg.): *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. 9/2. kötet. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2005.
- Paczkowski, Andrzej: „Pologne, la »nation ennemie«” in: Courtois, Stéphane–Werth, Nicolas–Panné, Jean-Louis–Paczkowski, Andrzej–Bartošek, Karel–Margolin, Jean-Louis: *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*. Párizs, Robert Laffont, 1997.
- Paczkowski, Andrzej: *Pół wieku dziejów Polski*. Varsó, PWN, 2005.
- Paczkowski, Andrzej: *Trzy twarze Józefa Światła. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*. Varsó, Prószyński i S-ka, 2009.

- Pamiętniki znalezione w Katyniu*. Párizs, Editions Spotkania, 1989.
- Pankowicz, Andrzej: „Akcja AB w Krakowie” in: Zygmunt Mańkowski (Hg.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 43–47.
- Papuha, Jaroslav: *Zahidna Ukrajina i holodomor 1932-1933 rokiv*. Lviv, Asztroljabija, 2008.
- Parris, Michael: *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939-1953*. Santa Barbara, Praeger, 1996.
- Paulsson, Gunnar S.: *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw 1940-1945*. New Haven, Yale University Press, 2002.
- Pawlowitch, Stevan L.: *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. New York, Columbia University Press, 2008.
- Petrov, Ny. V.–Rogyinszkij, A. B.: „Polszkaja operacija» NKVD 1937-1938 gg.” in: A. Je. Gurjanov (red.): *Repressziji protyiv poljakov i polszkih grazsdan*. Moszkva, Zvenyja, 1997, 22–43.
- Petrov, Ny. V.–Szkorkin, K. V.: *Kto rukovogyil NKVD, 1934–1941: Szpravocsnnyik*. Moszkva, Zvenyja, 1999.
- Pianciola, Niccolo: „The Collectivization Famine in Kazakhstan” in: Halyna Hryn (ed.): *Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine in its Soviet Context*. Cambridge, Harvard University Press, 2008, 103–16.
- Pietrzykowski, Jan: *Akcja AB w Częstochowie*. Katowice, Wydawnictwo Śląsk, 1971.
- Pietrzykowski, Jan: „Akcja AB na ziemi częstochowskiej i radomszczańskej” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich*. Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 107–23.
- Pinkus, Benjamin: „The Deportation of the German Minority in the Soviet Union, 1941-1945” in: Bernd Wegner (ed.): *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941*. Providence, Berghahn Books, 1997, 449–62.
- Pipes, Richard: *Struve*. 2 kötet. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1970–80.
- Pipes, Richard: *The Formation of the Soviet Union*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1997.
- Pohl, Dieter: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München, Oldenbourg, 1996.
- Pohl, Dieter: „Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943” in: Norbert Frei–Sybille Steinbacher–Bernd C. Wagner (Hg.): *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München, K. G. Saur, 2000, 135–79.
- Pohl, Dieter: „Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden” in: Gerhard Paul (Hg.): *Die Täter der Shoah*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002.
- Pohl, Dieter: „Znaczenie dystryktu lubelskiego w ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej” in: Dariusz Libionka (red.): *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Varsó, IPN, 2004, 39–53.
- Pohl, Dieter: *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933-1945*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008.
- Polian, Pavel: „La violence contre les prisonniers de guerre soviétiques dans le IIIe Reich et en URSS” in: S. Audoin-Rouzeau–A. Becker–Chr. Ingrao–H. Rouso (dir.): *La violence de guerre 1914-1945*. Párizs, Éditions Complexe, 2002, 117–31.

- Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest, CEU Press, 2004.
- Polian, Pavel: „Hätte der Holocaust beinahe nicht stattgefunden? Überlegungen zu einem Schriftwechsel im Wert von zwei Millionen Menschenleben” in: Johannes Hurter–Jürgen Zarusky (Hg.): *Besatzung, Kollaboration, Holocaust*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2008, 1–20.
- Polonsky, Antony: *Politics in Independent Poland 1921-1939: The Crisis of Constitutional Government*. Oxford, Clarendon Press, 1972.
- Poprzczyński, Joseph: *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East*. Jefferson, McFarland & Company, 2004.
- Potichnij, Peter J.: „The 1946-1947 Famine in Ukraine: A Comment on the Archives of the Underground” in: Wsevolod Isajiw (ed.): *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933*. Toronto, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 185–89.
- Potocki, Robert: *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*. Lublin, IEŚW, 2003.
- Power, Samantha: *„A Problem from Hell”: America and the Age of Genocide*. New York, Basic Books, 2002.
- Prisztajko, Vologymir–Sapoval, Jurij (red.): *Szprava „Szpilki Vizvolennya Ukrainy”: Nyevidomi dokumenty i fakty*. Kijiv, Intyiel, 1995.
- Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským*. Prága, Ministerstvo Spravedlnosti, 1953.
- Projektgruppe Belarus (Hg.): *„Existiert das Ghetto noch?” Weißrussland: Jüdisches Überleben gegen nationalsozialistische Herrschaft*. Berlin, Assoziation A, 2003.
- Protyko, T. S.: *Sztanovlenyije szovjetszkoj totalitarnoj szisztymy v Belaruszi (1917-1941 gg.)*. Minszk, Tyeszej, 2002.
- Prusin, Alexander V.: „A Community of Violence: The SiPo/SD and its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 21, No. 1, 2007, 1–30.
- Puławski, Adam: *W obliczu Zagłady. Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*. Lublin, IPN, 2009.
- Radice, E. A.: „Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony” in: Martin McCauley (ed.): *Communist Power in Europe 1944-1949*. New York, Harper and Row, 1977, 3–21.
- Radice, E. A.: „General Characteristics of the Region Between the Wars” in: Michael Kaser (ed.): *An Economic History of Eastern Europe*, Vol. 1, New York, Oxford University Press, 1984.
- Rajchman, Chil: *Je suis le dernier Juif*. Párizs, Éditions des Arenes, 2009.
- Rajgrodzki, J.: „Jedenaście miesięcy w obozie zagłady w Treblince.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 25, 1958, 101–18.
- Raleigh, Donald J.: „The Russian Civil War, 1917-1922” in: Ronald Grigor Suny (ed.): *Cambridge History of Russia*, Vol. 3, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 140–67.
- Redlich, Shimon: *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR, 1941-1948*. Boulder, East European Monographs, 1982.

- Redlich, Shimon: *War, Holocaust, and Stalinism: A Documented History of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*. Luxembourg, Harwood, 1995.
- Reguła, Jan Alfred [Józef Mitzenmacher vagy Mieczysław Mützenmacher]: *Historia Komunistycznej Partii Polski*. Toruń, Portal, 1994 [1934].
- Rein, Leonid: „Local Collaboration in the Execution of the »Final Solution« in Nazi-Occupied Belarussia.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20, No. 3, 2006, 381–409.
- „Relacje dwóch zbiegów z Treblinki II.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 40, 1961, 78–88.
- Rieber, Alfred J.: „Civil Wars in the Soviet Union.” *Kritika*, Vol. 4, No. 1, 2003, 129–62.
- Rieger, Berndt: *Creator of the Nazi Death Camps: The Life of Odilo Globocnik*. London, Vallentine Mitchell, 2007.
- Rieß, Volker: „Christian Wirth – Inspekteur der Vernichtungslager” in: Klaus-Michael Mallmann (Hg.): *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, 239–51.
- Rittersporn, Gabor: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflict in the USSR, 1933–1953*. Chur, Harwood, 1991.
- Roberts, Henry L.: *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*. New Haven, Yale University Press, 1951.
- Romanowsky, Daniel: „Nazi Occupation in Northeastern Belarus and Western Russia” in: Zvi Gitelman (ed.): *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington, Indiana University Press, 1997, 230–52.
- Römer, Felix: *Der Kommissarbefehl: Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2008.
- Roos, Hans: *Polen und Europa: Studien zur polnischen Außenpolitik*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1957.
- Roseman, Mark: *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution*. New York, Penguin, 2003.
- Rossino, Alexander B.: *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*. Lawrence, University Press of Kansas, 2003.
- Rothschild, Joseph: *Piłsudski's Coup d'Etat*. New York, Columbia University Press, 1966.
- Rousset, David: *L'univers concentrationnaire*. Párizs, Éditions du Pavois, 1946.
- Rozenbaum, Włodzimierz: „The March Events: Targeting the Jews.” *Polin*, Vol. 21, 2008, 62–93.
- Rubenstein, Joshua–Altman, Ilya (eds.): *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*. Bloomington, Indiana University Press, 2008.
- Rubljov, Oleksandr–Reprincev, Vlagymir: „Represziji protyvi poljakiv v Ukrajiny u 30-tyi roki.” *Z arhiviv VUCSK-GPU-NKVD-KGB*, Vol. 1, No. 2, 1995, 119–46.
- Rudics, F. M.–Kurasz, I. F.–Pancsuk, M. I.–Pirih, P. Ja.–Szoldatzenko, V. F. (red.): *Holod 1932–1933 rokiv na Ukrajiny: ocsima isztorikiv, movoju dokumentyiv*. Kijiv, Vidavnyictvo Polityicsnoj Lityeraturi Ukrajiny, 1990.
- Rusiniak, Martyna: *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*. Varsó, Neriton, 2008.
- Ruß, Hartmut: „Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?” *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, Vol. 57, No. 2, 1999, 483–508.

- Rutherford, Philip T.: *Prelude to the Final Solution: The Nazi Program for Deporting Ethnic Poles, 1939–1941*. Lawrence, University Press of Kansas, 2007.
- Sakamoto, Pamela Rotner: *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma*. Westport, Praeger, 1998.
- Sakowska, Ruta: *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Żydzi w Warszawie w okresie hitlerowskiej okupacji*. Varsó, PAN, 1975.
- Sakowska, Ruta (red.): *Archiwum Ringelbluma. Tom 2: Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim*. Varsó, ŻIH, 2000.
- Salisbury, Harrison E.: *The 900 Days: The Siege of Leningrad*. New York, Harper & Row, 1969.
- Salomini, Antonella: *L'Union soviétique et la Shoah*. Párizs, La Découverte, 2007.
- Sandkühler, Thomas: „Endlösung” in *Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944*. Bonn, Dietz, 1996.
- Sapoval, Jurij: *Ljudyina i sziszyema. Strihi do portreta totalitarhoji dobi v Ukrajiny*. Kijiv, Nacionalna Akagyemija Nauk Ukrajiny, 1994.
- Sapoval, Jurij–Prisztajko, Vologyimir–Zolotarjov, Vagyim (red.): *CSK–GPU–NKVD v Ukrajiny: osobni, fakty, dokumenty*. Kijiv, Abrisz, 1997.
- Sapoval, Jurij–Prisztajko, Vologyimir–Zolotarjov, Vagyim: „Vsevolod Balickij” in: *CSK–GPU–NKVD v Ukrajiny: osobni, fakty, dokumenty*. Kijiv, Abrisz, 1997.
- Sapoval, Jurij: „III konferencija KP(b)U: proloha trahegyji holodu” in: Valerij Vasziljev–Jurij Sapoval (red.): *Komangyiri velikoho holodu*. Kijiv, Henyeza, 2001, 152–65.
- Šapoval, Jurij: „Lügen und Schweigen: Die unterdrückte Erinnerung an den Holodomor.” *Osteuropa*, Vol. 54, No. 12, 2009, 131–45.
- Šapoval, Jurij: „Die Behandlung der »ukrainischen Nationalisten« im Gebiet Kiev” in: Rolf Binner–Bernd Bonwetsch–Marc Junge (Hg.): *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*. Berlin, Akademie Verlag, 2010, 334–51.
- Sapoval, Jurij: „Holodomor i joho zvjazok iz represzijami v Ukrajiny u 1932–1934 rokah.” *Harvard Ukrainian Studies*, 2010.
- [Sawicki, Jerzy:] *Zburzenie Warszawy*. Katowice, Awir, 1946.
- Scheffler, Wolfgang: „Probleme der Holocaustforschung” in: Stefi Jersch-Wenzel (Hg.): *Deutsche–Polen–Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin, Colloquium Verlag, 1987, 259–81.
- Schenke, Cornelia: *Nationalstaat und nationale Frage: Polen und die Ukraine 1921–1939*. Hamburg, Bölling und Galitz Verlag, 2004.
- Schlemmer, Thomas: *Die Italiener an der Ostfront*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2005.
- Schlögel, Karl: *Terror und Traum: Moskau 1937*. München, Carl Hanser Verlag, 2008.
- Sefer, Luts: *Irgun yots'e Luts be-Yisra'el*. Tel-Aviv, 1961.
- Seidel, Robert: *Deutsche Besatzungspolitik in Polen: Der Distrikt Radom 1939–1945*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2006.
- Sen, Amartya: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford, Oxford University Press, 1982.
- Serbyn, Roman: „Lemkin on Genocide of Nations.” *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 7, No. 1, 2009, 123–30.

- Sereny, Gitta: *Into that Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*. New York, McGraw Hill, 1974.
- Service, Robert: *Stalin: A Biography*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.
- Serwański, Edward: *Życie w powstańczej Warszawie*. Varsó, Instytut Wydawniczy PAX, 1965.
- Shapoval, Iurii: „Vsevolod Balickij, bourreau et victime.” *Cahiers du Monde russe*, Vol. 44, Nos. 2–3, 2003, 371–84.
- Shearer, David R.: „Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD during the 1930s.” *Cahiers du Monde russe*, Vol. 42, Nos. 2–3/4, 2001, 506–34.
- Shepherd, Ben: *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*. Cambridge, Harvard University Press, 2004.
- Shore, Marci: „Język, pamięć i rewolucyjna awangarda. Kształtowanie historii powstania w getcie warszawskim w latach 1944–1950.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 3 (188), 1998, 43–60.
- Shore, Marci: „Children of the Revolution: Communism, Zionism, and the Berman Brothers.” *Jewish Social Studies*, Vol. 10, No. 3, 2004, 23–86.
- Shore, Marci: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism*. New Haven, Yale University Press, 2006.
- Shore, Zachary: *What Hitler Knew: The Battle for Information in Nazi Foreign Policy*. Oxford, Oxford University Press, 2003.
- Shumejko, M. F.: „Die NS-Kriegsgefangenenlager in Weißrussland in den Augen des Militärarztes der Roten Armee, L. Atanasyan” in: V. Selemenev et al (Hg.): *Sowjetische und deutsche Kriegsgefangene in den Jahren des Zweiten Weltkriegs*. Drezda–Minszk, 2004.
- Siegelbaum, Lewis: *Soviet State and Society Between Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Siegelbaum, Lewis–Sokolov, Andrei: *Stalinism as a Way of Life*. New Haven, Yale University Press, 2004.
- Simmons, Cynthia–Perlina, Nina (eds.): *Writing the Siege of Leningrad*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2002.
- Simon, Gerhard: „Holodomor als Waffe: Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus.” *Osteuropa*, Vol. 54, No. 12, 2004, 37–56.
- Simons, Thomas W., Jr.: *Eastern Europe in the Postwar World*. New York, St. Martin's, 1993.
- Siriol Colley, Margaret: *Gareth Jones: A Manchukuo Incident*. Newark, szerzői kiadás, 2001.
- Siriol Colley, Margaret: *More than a Grain of Truth: The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones*. Newark, szerzői kiadás, 2006.
- Slepyan, Kenneth: „The Soviet Partisan Movement and the Holocaust.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 14, No. 1, 2000, 1–27.
- Slepyan, Kenneth: *Stalin's Guerilla's: Soviet Partisans in World War II*. Lawrence, University of Kansas Press, 2006.
- Smilovitsky, Leonid: „Antisemitism in the Soviet Partisan Movement, 1941–1944: The Case of Belorussia.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20, No. 2, 2006, 207–34.
- Smith, Jeremy: *The Bolsheviks and the National Question*. New York, St. Martin's, 1999.
- Smolar, Hersh: *The Minsk Ghetto: Soviet-Jewish Partisans Against the Nazis*. New York, Holocaust Library, 1989.

- Snyder, Timothy: „»To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All«: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947.” *Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No. 2, 1999, 86–120.
- Snyder, Timothy: „The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943.” *Past and Present*, No. 179, 2003, 197–234.
- Snyder, Timothy: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, Yale University Press, 2003.
- Snyder, Timothy: *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven, Yale University Press, 2005.
- Snyder, Timothy: „Wartime Lies.” *The Nation*, 2006. január 6.
- Snyder, Timothy: „The Life and Death of West Volhynian Jews, 1921–1945” in: Ray Brandon–Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana University Press, 2008, 77–113.
- Snyder, Timothy: „Caught Between Hitler and Stalin.” *New York Review of Books*, Vol. 56, No. 7, 2009. április 30.
- Snyder, Timothy: „Nazis, Soviets, Poles, Jews.” *New York Review of Books*, Vol. 56, No. 19, 2009. december 3.
- Sobór-Świderska, Anna: *Jakub Berman: biografia komunisty*. Varsó, IPN, 2009.
- Sohn-Rethel, Alfred: *Industrie und Nationalsozialismus: Aufzeichnungen aus dem „Mittel-europäischen Wirtschaftstag“*. (Hg. Carl Freytag.) Wagenbach, Berlin, 1992.
- Sokolov, Boris: „How to Calculate Human Losses During the Second World War.” *Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 22, No. 3, 2009, 437–58.
- Solomon, Peter J.: *Soviet Criminal Justice under Stalin*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Solonari, Vladimir: *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2010.
- Spector, Shmuel: *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944*. Jeruzsálem, Jad Vasem, 1990.
- Spektor, Szmuel: „Żydzi wołyńscy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920–1944)” in: Krzysztof Jasiewicz (red.): *Europa Nieprowincjonalna*. Varsó, Instytut Studiów Politycznych PAN, 1999, 566–78.
- „Sprawozdania świetliczanek z getta warszawskiego.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 94, 1975, 57–70.
- Staněk, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Prága, Academia Naše vojsko, 1991.
- Stang, Knut: „Dr. Oskar Dirlwanger – Protagonist der Terrorkriegsführung” in: Klaus-Michael Mallmann (Hg.): *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, 66–75.
- Stankowski, Witold: *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950*. Bydgoszcz, Akademia Bydgoska, 2002.
- Stark, Tamás: *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War: A Statistical Review*. Boulder, East European Monographs, 2000.
- Stark, Tamás: *Hungary's Human Losses in World War II*. Uppsala, Centre for Multiethnic Research, 1995.

- Steinberg, Jonathan: „The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union.” *English Historical Review*, Vol. 110, No. 437, 1995, 620–51.
- Stępień, Stanisław (red.): *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów 1917-1939*. Przemysł, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998.
- Stola, Dariusz: *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967-1968*. Varsó, IH PAN, 2000.
- Stola, Dariusz: „The Hate Campaign of March 1968: How Did It Become Anti-Jewish.” *Polin*, Vol. 21, 2008, 16–36.
- Stone, Norman: *The Eastern Front, 1914-1917*. New York, Penguin, 1998.
- Streim, Alfred: *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa“*. Heidelberg, C. F. Müller Juristischer Verlag, 1981.
- Streit, Christian: *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1978.
- Streit, Christian: „The German Army and the Policies of Genocide” in: Gerhard Hirschfeld (ed.): *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*. London, Allen & Unwin, 1986.
- Stroński, Henryk: „Deportacja – masowe wywózki ludności polskiej z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 roku.” *Przegląd Polonijny*, Vol. 23, No. 3, 1997, 108–21.
- Stroński, Henryk: *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*. Varsó, Wspólnota Polska, 1998.
- Strzelecki, Andrzej: *Deportacja Żydów z getta łódzkiego do KL Auschwitz i ich zagłada*. Oświęcim, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2004.
- Subtelny, Orest: „German Diplomatic Reports on the Famine of 1933” in: Wsevolod Isajiw (ed.): *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933*. Toronto, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 13–26.
- Sullivan, Gordon R. et al.: *National Security and the Threat of Climate Change*. Alexandra, CNA Corporation, 2007.
- Sumuk, Danylo: *Perezsitye i peredumanye*. Kijiv, Vidavnyictvo imenyi Olenyi Tyelihi, 1998.
- Suny, Ronald Grigor: „Reading Russia and the Soviet Union in the Twentieth Century: How »the West« wrote its history of the USSR” in: uó (ed.): *Cambridge History of Russia*, 3. kötet, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 5–64.
- Swianiewicz, Stanisław: *In the Shadow of Katyń*. Calgary, Borealis, 2002.
- Szaharov, A. Ny. et al. (red.): „Szoversenno szekretno”: *Lubjanka – Sztalinu o polozsenyiji v sztranye (1922-1934 gg.)*. 6. kötet, Moszkva, RAN, 2002.
- Szapiro, Paweł (red.): *Wojna żydowsko-niemiecka*. London, Aneks, 1992.
- Szaynok, Bożena: *Z historii i Moskwą w tle: Polska a Izrael 1944-1968*. Varsó, IPN, 2007.
- Szevosztjanov, G. Ny. et al. (red.): „Szoversenno szekretno”: *Lubjanka – Sztalinu o polozsenyiji v sztranye (1922-1934 gg.)*. 4. kötet, Moszkva, RAN, 2001.
- Szlivka, Ivan (red.): *Deportaciji*. Lviv, Nacionalna Akademiya Nauk Ukrainy, 1996.
- Szokolov, A. K.: „Metodologiceszkije osnovi iszcsiszlenyija potyer naszelenyija SZSZSZR v godi Velikoj Otyecsesztvennoj wojni” in: R. B. Jevdokimov (red.): *Ljudszkije potyeri SZSZSZR v period vtoroj mirovoj wojni*. Szentpétervár, RAN, 1995, 18–24.

- Szporluk, Roman: *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, Hoover Press, 2000.
- Szybieka, Zachar: *Historia Białorusi, 1795-2000*. Lublin, IESW, 2002.
- Taylor, Sally J.: „A Blanket of Silence: The Response of the Western Press Corps in Moscow to the Ukraine Famine of 1932-1933” in: Wsevolod Isajiw (ed.): *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933*. Toronto, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 77–95.
- Tec, Nechama: *Defiance: The Bielski Partisans*. New York, Oxford University Press, 1993.
- The Crime of Katyń: Facts and Documents*. London, Polish Cultural Foundation, 1965.
- The Dark Side of the Moon*. London, Faber and Faber, 1946.
- Ther, Philipp: *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in SBZ/DDR und in Polen 1945-1956*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.
- Todorov, Tzvetan: *Les Aventuriers de l'Absolu*. Párizs, Robert Laffont, 2006.
- Todorov, Tzvetan: *Face à l'extrême*. Párizs, Editions de Seuil, 1991.
- Todorov, Tsvetan: *Mémoire du mal, Tentation du Bien: Enquête sur le siècle*. Párizs, Robert Laffont, 2000. (Magyarul: *A rossz emlékezete, a jó kísértése: mérlegen a XX. század*. Budapest, Napvilág, 2005.)
- Tokarzowski-Karaszewicz, Michał: „U podstaw tworzenia Armii Krajowej.” *Zeszyty Historyczne*, No. 56, 1981, 124–57.
- Tomaszewski, Jerzy: *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.* Łódź, PWN SA, 1998.
- Tomkiewicz, Monika: *Zbrodnia w Ponarach 1941-1944*. Varsó, IPN, 2008.
- Tooze, Adam: *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. New York, Viking, 2007.
- Torańska, Teresa: *Oni*. London, Aneks, 1985.
- Torzecki, Ryszard: *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1939*. Krakko, Wydawnictwo Literackie, 1989.
- „Treblinka” in: M. Blumental (red.): *Dokumenty i materialy. Obozy*. Łódź, Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, 1946, 173–95.
- Trunk, Isaiah: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York, Macmillan, 1972.
- Turner, Henry Ashby: *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*. Princeton, Princeton University Press, 1963.
- Ungváry, Krisztián: *Die Schlacht um Budapest: Stalingrad an der Donau, 1944/45*. München, Herbig, 1998. (Magyarul: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2009.)
- Urban, Thomas: *Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck, 2004.
- Urbański, Krzysztof: *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*. Krakko, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004.
- Uryniewicz, Marcin: „Gross Aktion – Zagłada Warszawskiego Getta.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, No. 7, 2007, 105–15.

- Vallin, Jacques–Meslé, France–Adamets, Serguei–Pyrozkhov, Serhii: „A New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s.” *Population Studies*, Vol. 56, No. 3, 2002, 249–64.
- Vasziljev, Valerij: „Cina holodnoho hliba. Polityka kerivnyictva SZRSZR i USZRR v 1932–1933 rr” in: Valerij Vasziljev–Jurij Sapoval (red.): *Komangyiri velikoho holodu: Pojizdki V. Molotova i L. Kahanovicsa v Ukrajinu ta na Pivnycsnyij Kavkaz 1932–1933 rr.* Kijiv, Henyeza, 2001, 12–81.
- Vatlin, A. Ju.: *Tyerror rajonnovo masztaba: „masszovije operaciji” NKVD v Kuncesvskom rajonye Moszkovskoj oblasztyi 1937–1938 gg.* Moszkva, Rosszpen, 2004.
- Veidlinger, Jeffrey: *The Moscow State Yiddish Theater: Jewish Culture on the Soviet Stage.* Bloomington, Indiana University Press, 2000.
- Veidlinger, Jeffrey: „Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: The »Black Years« Reconsidered.” *East European Jewish Affairs*, Vol. 33, No. 1, 2003, 4–29.
- Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944.* Hamburg, Institut für Sozialforschung, 2002.
- Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948: Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974.* Bonn, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, 1989.
- Viola, Lynne: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization.* Oxford, Oxford University Press, 1987.
- Viola, Lynne: *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Popular Resistance.* New York, Oxford University Press, 1996.
- Viola, Lynne: „Selbstkolonisierung der Sowjetunion.” *Transit*, No. 38, 34–56.
- Viola, Lynne–Danilov, V. P.–Ivničskii, N. A.–Kozlov, Denis (eds.): *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside.* New Haven, Yale University Press, 2005.
- Viola, Lynne: *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements.* New York, Oxford University Press, 2007.
- Volokityina, T. V. et al. (red.): *Szovjetszkij faktor v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953 gg.* Moszkva, Szibirskij hronograf, 1997.
- Vulpus, Ricarda: „Ukrainische Nation und zwei Konfessionen. Der Klerus und die ukrainische Frage 1861–1921.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49:2, 2001, 240–56.
- Walicki, Andrzej: *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists.* Oxford, Clarendon Press, 1969.
- Walsdorff, Martin: *Westorientierung und Ostpolitik: Stresemanns Rußlandpolitik in der Locarno-Ära.* Bréma, Schönmeyer Universitätsverlag, 1971.
- Wandycz, Piotr: *Soviet–Polish Relations, 1917–1921.* Cambridge, Harvard University Press, 1969.
- Wandycz, Piotr: *Z Piłsudskim i Sikorskim: August Zaleski, minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941.* Varsó, Wydawnictwo Sejmowe, 1999.
- Wasser, Bruno: *Himmlers Raumplanung im Osten.* Bazel, Birkhäuser Verlag, 1993.
- Wdowinski, David: *And Are We Not Saved.* New York, Philosophical Library, 1985.
- Weber, Eugen: *The Hollow Years: France in the 1930s.* New York, Norton, 1994.
- Weinberg, Gerhard L.: *The Foreign Policy of Hitler's Germany.* Chicago, University of Chicago Press, 1980.

- Weinberg, Gerhard L.: *A World at Arms: A Global History of World War II.* Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Weiner, Amir: „Nature, Nature, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism.” *American Historical Review*, Vol. 104, No. 4, 1999, 1114–55.
- Weiner, Amir: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution.* Princeton, Princeton University Press, 2001.
- Weiss-Wendt, Anton: *Murder Without Hatred: Estonians and the Holocaust.* Syracuse, Syracuse University Press, 2009.
- Weissberg-Cybulski, Aleksander: *Wielka czystka.* Párizs, Institut Littéraire, 1967.
- Wendt, Bernd-Jürgen: *Großdeutschland: Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes.* München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987.
- Werth, Nicolas: „Un État contre son peuple” in: Courtois, Stéphane–Werth, Nicolas–Panné, Jean-Louis–Paczkowski, Andrzej–Bartošek, Karel–Margolin, Jean-Louis: *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression.* Párizs, Robert Laffont, 1997.
- Werth, Nicolas: *La terreur et le désarroi: Staline et son système.* Párizs, Perrin, 2007.
- Westermann, Edward B.: „»Ordinary Men« or »Ideological Soldiers«? Police Battalion 310 in Russia, 1942.” *German Studies Review*, Vol. 21, No. 1, 1998, 41–68.
- Wheatcroft, Stephen G.: „The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45.” *Europe-Asia Studies*, Vol. 48, No. 8, 1996, 1319–53.
- Wheatcroft, Stephen G.: „Towards Explaining the Changing Levels of Stalinist Repression in the 1930s: Mass Killings.” in: uő (ed.): *Challenging Traditional Views of Russian History.* Houndmills, Palgrave, 2002, 112–38.
- Wheatcroft, Stephen G.: „Agency and Terror: Evdokimov and Mass Killing in Stalin's Great Terror.” *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 53, No. 1, 2007, 20–43.
- Wheeler-Bennett, John W.: *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace.* London, Macmillan, 1938.
- Wieczorkiewicz, Paweł Piotr: *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939.* Varsó, Rytm, 2001.
- Wieliczko, Mieczysław: „Akcja AB w Dystrykcie Krakowskim” in: Zygmunt Mańkowski (red.): *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 – Akcja AB na ziemiach polskich.* Varsó, GKBZpNP-IPN, 1992, 28–40.
- Wiernik, Yankiel: *A Year in Treblinka.* New York, General Jewish Workers' Union of Poland, 1944.
- Wilhelm, Hans-Heinrich: *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942.* Frankfurt am Main, Peter Lang, 1996.
- Williams, Kieran: *The Prague Spring And Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970.* New York, Cambridge University Press, 1997.
- Willenberg, Samuel: *Revolt in Treblinka.* Varsó, Żydowski Instytut Historyczny, 1992.
- Wirsching, Andreas: *Die Weimarer Republik in ihrer inneren Entwicklung: Politik und Gesellschaft.* München, Oldenbourg, 2000.
- Witte, Peter–Wildt, Michael–Voigt, Martina–Pohl, Dieter–Klein, Peter–Gerlach, Christian–Dieckmann, Christoph–Angrick, Andrej (Hg.): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42.* Hamburg, Hans Christians Verlag 1999.

- Witte, Peter-Tyas, Stephen: „A New Document on the Deportation and Murder of Jews during »Einsatz Reinhardt« 1942.” *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 15, No. 3, 2001, 468–86.
- Wnuk, Rafał: „Za pierwszego Sowietu”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Varsó, IPN, 2007.
- Wróbel, Janusz–Żelazko, Joanna (red.): *Polskie dzieci na tułacznych szlakach 1939–1950*. Varsó, IPN, 2008.
- Wroniszewski, Józef: *Ochota 1939–1946*. Varsó, MON, 1976.
- Yang, Dali L.: *Calamity and Reform in China: State, Rural Society, and Institutional Change Since the Great Leap Famine*. Stanford, Stanford University Press, 1996.
- Yekelchik, Serhy: *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto, University of Toronto Press, 2004.
- Zagłada polskich elit. *Akcja AB – Katyń*. Varsó, Instytut Pamięci Narodowej, 2006.
- Zaloga, Steven J.: *Bagratiön 1944: The Destruction of Army Group Center*. Westport, Praeger, 2004.
- Zarusky, Jürgen: „»Hitler bedeutet Krieg«: Der deutsche Weg zum Hitler-Stalin-Pakt.” *Osteuropa*, Vol. 59, Nos. 7–8, 2009, 97–114.
- Żbikowski, Andrzej: „Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Nos. 162–63, 1992, 3–18.
- Żbikowski, Andrzej: „Żydowskie przesiedleńcy z dystryktu warszawskiego w getcie warszawskim, 1939–1942” in: Barbara Engelking–Jacek Leociak–Dariusz Libionka (red.): *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*. Varsó, IFIS PAN, 2007, 223–79.
- Zelenyin, I. et al. (red.): *Tragediya szovjetskoj gyerevnyi: kollektivizacija i raszkulacivanyije*. 3. kötet, Moszkva, Rosszpen, 2001.
- Zemskov, V. Ny.: „Szmertnoszty zakljucsennih v 1941–1945 gg.” in: R. B. Jevdokimov (red.): *Ljudszkije potyeri SZSZSZR v period vtoroj mirovoj vojni*. Szentpétervár, RAN, 1995, 174–77.
- Zemskov, V. Ny.: *Szpecposzelenci v SZSZSZR, 1930–1960*. Moszkva, Nauka, 2003.
- Zimmerman, Joshua D.: „The Attitude of the Polish Home Army (AK) to the Jewish Question during the Holocaust: The Case of the Warsaw Ghetto Uprising” in: Murray Baumgarten–Peter Kenéz–Bruce Thompson (eds.): *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*. Newark, University of Delaware Press, 2009, 105–26.
- Ziółkowska, Ewa: „Kurapaty.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, Nos. 96–97, 2009, 44–53.
- Zlepko, D. (Hg.): *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. Sonnenbühl, Helmut Wild, 1988.
- Zolotarov, Vagyim: „Nacsalnyickij szklad NKVSZ USZRR u szeregyinyi 30-h rr.” *Z arhiv VUCSK-GPU-NKVD-KGB*, No. 2, 2001, 326–31.
- Zubok, Vladislav M.: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2007.
- Zuckerman, Yitzhak: *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising*. Berkeley, University of California Press, 1993.
- Zwolski, Marcin: „Deportacje internowanych Polaków w głąb ZSRS w latach 1944–1945” in: Marcin Zwolski (red.): *Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni)*. Varsó, IPN, 2008, 40–49.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az írás írásjelekkel tagolt magány. Könyvem befejezésével együtt jár az őszinte öröm, hogy köszönetet mondhatok azoknak, akik elősegítették a megszületését.

Krzysztof Michalski és Klaus Nellen, a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM) munkatársai beszéltek rá eredeti ötletem pontosítására. Hála a workshopoknak, amelyeket az intézet az „Egyesült Európa/Megosztott emlékezet” projekten belül szervezett, a Bécsi és a Yale Egyetemen tartott találkozókon több tucat kiemelkedő történész társaságát élvezhettem. A kézirat első változatát tudományos otthonomban, a Yale-en készítettem el olyan kollégák között, akik igen magas mércéket állítottak, majd ezt a változatot egy újabb, termékeny IWM-beli tartózkodás alatt írtam át a munkatársi gárda, különösen Susanne Froeschl, Mary Nicklas és Marie-Therese Porzer támogatásával. Igen hálás vagyok a Yale-től kapott egyéves tanulmányi szabadságért és különösen a történelem tanszéket vezető Laura Engelstein figyelmességéért. Kutatásaimat Ian Shapiro és a yale-i Macmillan Központ támogatta. Marcy Kaufman és Marianne Lyden szakértelme és bátorítása lehetővé tette, hogy yale-i adminisztratív kötelezettségeimet egyensúlyba hozzam a kutatással és a tanítással.

A jelen könyv megtervezése és első változatának elkészítése közben az a szerencse ért, hogy a Yale-en nagylelkű és tehetséges végzős diákok vettek körül. Néhányan közülük munkaigényes szemináriumokon foglalkoztak e könyv témáival, és valamennyien elolvasták az első változat egyes fejezeteit vagy megbeszélték velem a könyvet. Nagyra becsülöm munkájukat, őszinteségüket, jó kedélyüket és szellemi társaságukat. Külön köszönet illeti Jadwiga Biskupskát, Marysia Blackwoodot, Sarah Cameront, Yedida Kanfert, Kathleen Minahant, Claire Morelont és David Petruccellit. Diákjaim és én nem tarthattuk volna meg szemináriumunkat és én nem végezhettem volna el a szükséges kutatómunkát a Yale Sterling Emlékkönyvtárának csodálatos gyűjteményei nélkül; ugyanezt mondhatom el Tatjana Lorkovicról és William Larshról, a Könyvtár Szláv Olvasótermének segítőkész munkatársairól is. A kutatás egyes részleteinél

segítségemre volt két kiemelkedő, akkor még alsóbb évfolyamos Yale-hallgató: Beth Reisfeld és Andrew Koss is. El sem tudom képzelni a Yale-t, még kevésbé egy ilyen jellegű feladat New Haven-i megvalósítását Daniel Markovits, Sarah Bilston, Stefanie Markovits és Ben Polak nélkül.

Jó néhány barátom és kollégám szakította meg saját munkáját, hogy jelentős okulásomra elolvasson egyes fejezeteket az enyémből. Köztük van Bradley Abrams, Pertti Ahonen, Pavel Barša, Tina Bennett, David Brandenberger, Archie Brown, Christopher Browning, Anna Cienciała, Jeff Dolven, Ben Frommer, Olivia Judson, Alex Kay, Ben Kiernan, Hiroaki Kuromiya, Mark Mazower, Wolfgang Müller, Stuart Rachels, Thomas W. Simons, Jr., Will Sulkin, Adam Tooze, Robert Jan Van Pelt, Jeffrey Veidlinger, Lynne Viola és Iryna Vushko. Dieter Pohl és Wendy Lower a kézirat tekintélyes részét elolvasta. Nancy Wingfield volt olyan kedves, hogy a teljes első változatot elolvassa és kommentálja. Ugyanígy tett Marci Shore is, akinek emberséges tudományosságát nagyon szeretném megközelíteni. Mondanom sem kell, hogy az olvasók nem mindig fogadták el értelmezéseimet. A kritika rengeteget segített; a megmaradt hibákért egyedül én felelek.

Ray Brandon a projekt kezdetétől a befejezésig rendszeresen támogatott fontos bibliográfiai ismereteivel és erős kritikai érzékével. Timothy Garton Ash fontos kérdésekben járult hozzá szándékaim pontosításához. Az első változat felvázolása közben hetenként beszéltem Tony Judttal egy másik könyv kapcsán; ennek következtében kezdtem másként gondolkodni az olyan témákról, mint a népfront és a spanyol polgárháború. Tíz éven át folytattunk különböző helyszíneken hol egyetértő, hol vitázó beszélgetéseket Omer Bartovval, Jan Gross-szal és Norman Naimarkkal, és ezek folyamányaként seregnyi kérdésről sokkal határozottabb lett a felfogásom. Az évek során sokat tanultam a yale-beli elődömmel, Piotr Wandyczsal folytatott beszélgetésekből. Tudásomat jelentősen szélesítette az a kelet-európai történelemmel foglalkozó kurzus, amelyet a Yale-en Ivo Banackal közösen tartottunk. Munka közben vissza kellett térnem egy időre a marxizmus alapvető problémáihoz, amelyekkel először a Brown Egyetemen találkoztam Mary Gluck (és Chris Mauriello) tanítványaként, majd tovább foglalkoztam velük Oxfordban, a néhai Leszek Kołakowski irányításával. Közgazdasági tanulmányaimat, bár John Williamson már rég javasolta, nem folytattam, de megmaradt gazdasági intuícióm és tudásom java részét

neki köszönhetem. Nagymamám, Marianna Snyder sokat mesélt a gazdasági világválságról, a szüleim, Estel Eugene Snyder és Christine Hadley Snyder pedig hozzásegítettek, hogy elgondolkodjam a mezőgazdaság közgazdasági kérdésein. Fivéreim, Philip Snyder és Michael Snyder a Bevezetés megszerkesztésében segítettek.

A könyvhöz szükséges kutatásokat hosszú éveken át számos levéltárban folytattam. Ezekben az intézményekben nagyon sokat gondolkodtam is. A bibliográfiában említett intézmények levéltárosaik hálás köszönettel tartozom. A kelet-európai levéltárak kapcsán gyakran felvetődik a hozzáférhetőség kérdése; a történészek tudják, hogy anyaguk nagy része nyitott, és eredményeinket azoknak köszönhetjük, akik gondoskodnak róla, hogy az anyagok továbbra is hozzáférhetőek maradjanak. Kutatásaim megkövetelték, hogy az angolon kívül németül, lengyelül, oroszul, ukránul, beloruszul, jiddisül, csehül, szlovákul és franciául is olvassak. Meg kellett ismerkednem a jelentősebb történetírásokon, elsősorban a németen belüli vitákkal. Bizonyosra veszem, hogy munkám sokat nyert volna az olyan irodalmak ismeretével, amelyeket nyelvi hiányosságaim miatt nem használhattam. Barátaim, akik az általam olvasott nyelvekhez további segítséget adtak, ennyiből is magukra ismernek, és tudják, milyen sokkal tartozom nekik. Különös hála illet két nagyszerű nyelvtanárt, Volodymyr Dibrovát és Kurt Krottendorfert. Mark Garrison és a néhai Charles William Maynes már a munka elején belém sulykolta a nyelvtanulás és a kockázatvállalás fontosságát. Kelet-Európában Milada Anna Vachudová világított meg előttem bizonyos nyelvi átfedéseket. Stephen Peter Rosen és a néhai Samuel Huntington biztatott, hogy folytassam a nyelvtanulást, és mélyítsem el kelet-európai kapcsolataimat; az ehhez szükséges támogatásról is ők gondoskodtak. A Harvardon jutottam el egyes kelet-európai országok történeti ismeretétől az egész régió történelmének megismeréséig; a jelen könyv a párja annak, amely ott íródott.

Könyvemhez sok más irányból is érkeztek források és ösztönzések. Karel Berkhoff, Robert Chandler, Martin Dean és Grzegorz Motyka nagylelkűen megengedték, hogy kiadatlan munkákat is elolvassak, Dariusz Gawin hívta fel a figyelmemet néhány, a varsói felkelésről szóló, elfeledett műre, Gerald Kriehofer pedig fontos újságcikkeket gyűjtött számomra. Rafał Wnuk készségesen beszélgetett el velem családjá történetéről. A néhai Jerzy Giedroyc, Ola Hnatiuk, Jerzy Jedlicki, Kasia Jesień, Ivan Krastev, a néhai Tomasz Merta, Andrzej Paczkowski,

Oxana Shevel, Roman Szporluk és Andrzej Waśkiewicz sokat segített, hogy a megfelelő kérdéseket tegyem fel. Mint mindig, most is fölöttébb tanulságos volt, hogy a térképeket Jonathan Wyss-szel és Kelly Sandeferrel, a Beehive Mapping munkatársaival nézhettem át. Steve Wasserman, a Kneerim and Williams munkatársa segített a címadásban és az egész projektben, és alkalmat adott, hogy egy könyvkritikában foglalkozzam néhány idevágó problémával. Nagyra értékelem Chris Arden, Ross Curley, Adam Eaglin, Alex Littlefield, Kay Mariea, Cassie Nelson, valamint Brandon Proia, a Perseus Books munkatársa segítségét. És sok, a jelen könyv megtervezéséhez és megírásához szükséges dolgot tanultam Lara Heimerttől, a Basic Books munkatársától.

Carl Henrik Fredriksson meghívott, hogy a vilniusi Eurozine-konferencián tartsak előadást az emlékezet és a tömeggyilkosságok története közti egyensúlyhiányról. Robert Silvers segítségével sikerült az előadás gondolatmenetét egy esszében kifejtennem; az esszé ugyanarról a problémáról szól, amelyet ez a könyv igyekezett megoldani. Ugyancsak Robert Silvers és a *The New York Review of Books*-nál működő kollégái jelentették meg 1995-ben Norman Daviesnek azt az esszéjét, amely felhívta a figyelmemet a könyvemben tárgyalt problémák korábbi megközelítéseinek fogyatékoságaira.

Szerencsés alkalmat kínáltak következtetéseim ellenőrzésére azok az előadások és szemináriumok, amelyeket a New York-i Zsidó Örökség Múzeumában, a Genshagen Alapítványnál, a lisszaboni Portugál Katolikus Egyetemen, a pozsonyi Közép-európai Fórumon, a varsói Német Történeti Intézetben, a varsói Batory Intézetben, a berlini Einstein Fórumon, a stockholmi Levande Történeti Fórumon, a bécsi Kreisky Fórumon, a Harvard Egyetemen, a Columbia Egyetemen, a Princeton Egyetemen, a londoni Birkbeck College-ban és a Cambridge-i Egyetemen tartottam. Az ilyen előadások eszmecserekre teremtenek alkalmat; gondolok elsősorban Eric Weitz megjegyzésére a közvetlen és közvetett összehasonlításokról, Nicholas Stargardt tételére a katasztrófák gazdaságtanáról vagy Eric Hobsbawm összehasonlításra vonatkozó szíves tanácsára londoni és berlini találkozásaink alkalmával.

Az emberi kapcsolatok ilyen és hasonló mozzanataira őszinte hálával emlékszem.

TÉRKÉPEK MUTATÓJA

A véres övezet	9
A véres övezet 1941. augusztus	13
A véres övezet 1933 körül	17
A véres övezet 1914 körül	24
A véres övezet 1918. nyár	27
A Szovjetunió 1933 körül	35
Ukrajna 1933 körül	48
Szovjet Közép-Ázsia 1933 körül	55
Európa a két világháború között, 1933 körül	93
Kelet-Ázsia, 1933. december	96
A nagy terror a Szovjetunió nyugati részén, 1937–38	130
Kelet-Ázsia a két világháború között, 1937. december	135
Németország 1939 tavaszán	143
Lengyelország felosztása, 1940. december	154
A katóli vérengzések, 1940. április	167
Molotov és Ribbentrop Európája 1940 júliusában	174
A német előrenyomulás 1941. június 22. és október 1. között	201
A német kiéheztetés színhelyei	206
Litvánia 1941 májusában	227
Magyarország 1941 májusában	237
A német előrenyomulás 1941. október 1. és december 5. között	246
A japán előrenyomulás 1941 decemberében	251
Románia, 1940–1941	258
Az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság 1942-ben	259
A Keleti Birodalmi Főbiztosság 1942-ben	268
A keleti front 1943 júliusában	287
Németország és a Lengyel Főkormányzóság 1942 októberében	297
Szovjet erők, 1943–1944	325
Varsó, 1943. április	335
Varsó, 1944. augusztus eleje	349
Lengyelország és Németország 1945-ben	365
Ukrajna 1945 decemberében	377
A Szovjetunió nyugati része és Kelet-Európa 1945-ben	385
Kelet-Európa és Izrael 1949-ben	399
Délkelet-Ázsia 1950 körül	415
A véres övezet 2010 körül	442

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A, Á

A *bádogdob* (Günter Grass) 150
 AB-akció (Ausserordentliche Befriedungsaktion, Rendkívüli Pacifikálási Akció) 179–82, 186, 341
 Abakumov, Viktor 392, 402, 403, 417, 418, 425
 Adamczyk, Wiesław 159
 Aginszkaja, Perla 270
 Ahmatova, Anna 16, 18, 125
 A *Karamazov testvérek* (Dosztojevszkij) 169
 állambiztonsági minisztérium *lásd* MGB
 Allilujeva, Szvetlana 391
 A *Masber család* (The Family Mashber; Der Nister) 400
 Angielczyk, Czesława 129
 Anielewicz, Mordechai 335, 336
 antanthatalmak 23, 28, 308
 Antikomintern Paktum (1936) 95, 98, 147
 antiszemitizmus 267
 Belorussziában 267, 275, 390
 Csehszlovákiában 418–20, 432
 Egyesült Államokban 395
 Lengyelországban 329, 333, 350, 395, 408–19, 430–32
 Nagy-Britanniában 395
 nemzetiszocializmus és 8, 116, 252, 274–75
 Szovjetunió és 390–434, 441
 Arajs, Viktor 229
 Arendt, Hannah 18, 19, 72, 436, 437, 439, 440, 441, 443, 444, 457
 Aronson, Stanisław 350
 A *szovjet zsidóság fekete könyve* 391, 417
 A *totalitarizmus gyökerei* (Hannah Arendt) 441
 Auschwitz 8, 14, 15, 182, 186, 219, 221, 294, 296, 298, 318–21, 328, 341, 343, 360, 372, 434, 439, 440, 465
 Ausztria 32, 140, 144, 146, 150, 156, 161, 162, 213, 343, 363, 386

B

Babij Jar 16, 240, 242, 361, 391, 454, 467, 468
 Babuskina, Jevgenyija 126
 Bach-Zelewski, Erich von dem 182, 243, 272, 274, 282, 351, 353, 356–58
 Backe, Herbert 194, 195, 204
 Balickij, Vsevolod 69, 70, 80, 117–20, 123, 128
 balti államok 12, 187, 205, 225, 230, 235, 262, 380, 383, 388, 436, 440, 462; *lásd még*
 Észtország; Lettország; Litvánia
 Bechtolsheim, Gustav von 243, 275
 Belgium 8, 11, 173, 187, 199, 213, 220, 343
 Belorusszia 7, 8, 11, 12, 110, 137, 196, 199, 203, 221, 285, 290, 292, 301, 321, 323, 351, 435, 450, 456, 457, 462, 463
 holokauszt és 264, 267, 285, 443
 lengyel zsidók ~-ban 126–27, 267
 Minszk 264–70, 463–64
 nacionalizmus és 127
 nagy terror (1937–38) 127–28, 271
 német–szovjet háború (1941–45) 264–95
 partizánháború ~-ban 274–79, 281
 szovjet hadifoglyok és 214, 264
 végső megoldás ~-ban 235–36, 242–43, 256, 282–84, 288, 293–95
 zsidók ~-ban 264–84
 Belozovszkaja, Iza 241
 Belžec, halálgyár 8, 14, 15, 222, 248, 296, 298–99, 302–305, 311–13, 317, 320, 394, 437, 438, 439
 Beneš, Eduard 370, 459
 Bergen-Belsen, koncentrációs tábor 14, 360, 437
 Berger, Oskar 311
 Berija, Lavrentij 137, 166–67, 171, 172, 179, 381–82, 425
 Berman, Adolf 412
 Berman, Borisz 127, 133, 137
 Berman, Jakub 376, 407, 409–13, 423, 427, 465, 466

Bielski, Tuvia 278, 292, 347
 Bierut, Bolesław 407, 412, 413, 427
 Birkenau 319, 439; *lásd még* Auschwitz
 Bjelomorkanal *lásd* Fehér-tengeri-csatorna
 Blohin, Vaszilij 168
 Blum, Léon 94
 Bluma, B. 308
 bolsevik forradalom (1917) 38, 53, 99, 105, 107, 136, 140, 164
 bolsevikok, bolsevizmus 25, 26, 29–31, 33–34, 36, 38, 49, 53, 101, 136, 450
 Borowski, Tadeusz 439
 Brzeziński, Mieczysław 332
 Buber-Neumann, Margarete 460
 Buchenwald, koncentrációs tábor 115, 182, 219, 318, 360
 Buharin, Nyikolaj 37, 101

C, CS

Canava, Lavrentij 390, 391
 Cedrowski, Izidor 372
 Churchill, Winston 346, 347, 354, 355, 362, 364, 394
 cionisták, cionizmus 142, 328–29, 336, 392, 401–402, 406–408, 412, 413, 419, 428–31, 461
 Cukierman, Icchak 336
 Czapski, Józef 18, 155, 169, 184–85
 Czerniaków, Adam 177, 307
 csehek 30, 139, 158, 163, 193, 306, 364, 370, 398, 412, 418–20
 Cseh–Morva Protektorátus 163, 305
 Csehszlovákia 8, 32, 42, 139, 144, 146, 150, 156, 161–63, 213, 237, 370, 382, 384, 411, 418, 432, 440, 464
 Cseka 33, 99, 118, 119

D, DZ

Dąbal, Tomasz 120
 Dachau, koncentrációs tábor 14, 86, 115, 219, 318
 Daladier, Édouard 139
 Dánia 11, 173, 187, 199, 213
 Der Nister 400
 Dirlewanger, Oskar 283–84, 351, 352, 358
 Dirlewanger-brigád 283–84, 288, 293, 351, 352, 353

Dmowski, Roman 28
 Dorfmann, Ruth 316, 468
 Dowbor, Janina 181
 Dubček, Alexander 432
 Dulles, Allen 411
 Duranty, Walter 82
 Dzerzsinszkij, Feliks 83, 119

E, É

Eberl, Irmfried 269, 305, 312
 Edelman, Marek 335, 336, 337
 Egyesült Államok
 antiszemitizmus az ~-ban 395
 halálgyárak és 424
 koncentrációs táborok felszabadítása és 360
 koreai háború és 415–16
 Lengyelország felszabadítása és 362
 második világháború és 192, 249–52, 323, 338
 szovjet diplomáciai kapcsolatok és 83
 zsidók és 39, 175, 255, 338, 398, 401
 Ehrenburg, Ilja 366, 391, 423, 459
 éhségterv (Hungerplan) 15, 196–97, 200, 202–203, 206, 210, 212, 223, 224, 225, 446
 Eichmann, Adolf 140, 176, 319
 Einsatzgruppék 11, 156–57, 217–18, 224, 228–30, 232, 235, 238, 242, 260, 276, 289, 321, 397, 450
 Einsatzkommandók 157, 218, 228, 229, 235, 243, 276
 Ejzenstajn, Szojfa 241
Élet és sors (Vaszilij Grosszman) 422, 443
 elgázosítás 7, 8, 10, 12, 14, 15, 18, 242, 247–48, 259, 269, 277, 298–304, 306, 312–15, 319–21, 332, 338, 359–60, 372, 436, 437–39, 445, 453, 465, 468
 első világháború 23, 25, 30, 39, 41, 97, 99, 195, 253, 283, 414, 452
 Észtország 28, 146, 175, 187, 392
 etnikai tisztogatás ~-ban 380, 383
 nagy terror (1937–38) ~-ban 133
 német–szovjet háború (1941–45) 203, 230
 szovjet megszállás és bekebelezés 11, 173, 226, 227
 végső megoldás ~-ban 226, 230, 231, 233
 Etinger, Jakov 417–18

etnikai tisztogatás 321, 362–89, 451, 465
 Lengyelországban 370–83, 407
 Lettországon 380, 383
 Litvániában 376, 380, 383
 németek ellen 376, 383
 Szovjetunióban 382, 404
 Sztálin és 380, 381–83, 440
 eviani konferencia (1938) 142

F

fasiszták 39, 94, 319
 fasizmus 92, 93, 101, 102, 121, 144, 145, 408, 441
 Fefer, Icik 403, 412
 Fehér-ruténiai Főbiztosság 268, 291; *lásd még* Belorusszia
 Fehér-tengeri-csatorna (Bjelomorkanal) 51–52
 Fegyveres Harci Szövetség 327
 Field, Noel és Hermann 411–12
 Finnország 28, 133, 146, 187, 199, 207, 402
 Fischer, Ludwig 176
 Fiterzon, Szima 272
 Flak, Jadwiga 180
 Flak, Marian 180
 Flossenbürg, koncentrációs tábor 115
 Főkörmányszócság *lásd* Lengyel Főkörmányszócság
 Franciaország 23, 39, 83, 145, 166, 187, 213, 323, 327
 Csehszlovákia annektálása és 139
 Lengyelország német megtámadása és 149
 második világháború és 149, 173
 német elfoglalása 11, 173, 192
 versailles-i szerződés (1919) és 30
 zsidók deportálása 8, 319, 343
 Franco, Francisco 94, 144
 Frank, Hans 158, 175–77, 179, 186, 253, 305, 307, 332
 Franz, Kurt 312
 Frenkel, Pawel 328
 Furet, François 450

G, GY

Gęborski, Czesław 372
 Geibel, Paul 356

Geller, Eliezer 336
 Generalplan Ost (Általános keleti terv) 193, 195, 197, 205, 223, 225, 250, 274, 294, 298, 341, 356, 363, 446
 Geraszimova, Roza 280
 Gestapo 16, 101, 105, 163, 233, 241, 280, 331, 342
 gettók 177, 188, 238, 262, 280, 284, 302, 303, 328, 394, 447, 456
 halálgyárak és 296, 312, 313, 320
 lengyel zsidók a gettóban 176, 177, 186, 320, 328
 Łódź, Lengyelország 176, 247, 301, 359
 Lublin, Lengyelország 304, 308, 328
 Minszk, Belorusszia 247, 264, 267, 269–73, 276–78, 408
 Riga, Lettország 284
 Szluck, Belorusszia 284
 Varsó, Lengyelország 16, 176–78, 305, 308–13, 326, 328–40, 342–44, 350–53, 356–58, 408, 409, 412
 Glińska, Irena, Janina és Serafina 180
 Globocnik, Odilo 248, 298–302, 303–305, 307, 341
 Goebbels, Joseph 162, 253, 333–34
 Goglidze, Szergo Arsentyevics 425
 Gold, Artur 314
 Goloscsekin, Filip 59
 Gomułka, Władysław 363, 371, 376
 Gorbacsov, Mihail 432
 Gorbman, Jekatyerina 400
 Gottberg, Curt von 282
 Gottwald, Klement 418, 419
 Göring, Hermann 136, 141, 195–97, 203–205, 207, 220, 223–24, 234, 286, 288, 307, 459
 Görögország 8, 256, 319, 343, 406
 Granyevics, Kolja 77
 Granyevics, Vaszilij 77
 Grass, Günter 18, 150, 367, 369, 370
 Greiser, Arthur 163, 175, 176, 247, 301
 Grosszman, Vaszilij 5, 18, 47, 84, 324, 326, 354, 361, 390–91, 400, 422, 441, 443–44
 Gulag 12, 51–53, 57, 61, 67, 70, 73, 74, 94, 96, 106–109, 111–12, 115, 124–26, 131, 133, 136, 156, 159, 186, 208, 212, 220, 228, 294, 366, 368, 377–80, 391, 426, 437, 438, 447, 450, 460, 462, 463; *lásd még* különleges telepek
 „győztesek kongresszusa” (1934) 91, 103

H

Habrowski, Mieczysław 180
 hadifoglyok
 etnikai tisztogatás és 367–68
 lengyelek 150–51, 155, 164–66, 181, 185, 356
 magyar civilek mint 368
 német 368
 német–szovjet háború (1941–45) és 210–17
 szovjetek 10, 15, 16, 44, 169, 180, 204, 210–17, 218–21, 245, 259, 261, 264, 269, 298, 307, 318, 321, 435–37, 439, 449, 456, 468
 varsói felkelés (1944. augusztus) és 356
 hadműveletek
 Aratóünnep-hadművelet 317, 320
 Bagratyion-hadművelet 323–24, 344, 354, 359
 Barbarossa-hadművelet 187, 202, 216, 220, 223, 226, 250, 256, 265, 292, 323
 Büvös vadász-hadművelet 288
 Cigánybáró-hadművelet 288
 Cottbus-hadművelet 288
 Hermann-hadművelet 288, 289
 Hornung-hadművelet 284
 Húsvéti nyúl-hadművelet 289
 Kelet-hadművelet 379
 Mocsárláz-hadművelet 284
 Nyugat-hadművelet 379
 Priboj-hadművelet 380
 Reinhard-hadművelet 296, 298, 306, 317, 319, 320, 321, 341
 Tájfűn-hadművelet 243, 245, 250, 265, 268, 292
 Tannenberg-hadművelet 157, 179
 Tavaszhadművelet 380
 Vihar-hadművelet 346, 347, 348
 Vízstula-hadművelet 379
 halálgyárak 296
 Auschwitz 8, 14, 15, 182, 186, 219, 221, 294, 296, 298, 318–21, 328, 340, 341, 343, 360, 372, 419, 434, 439, 465
 Belzec 8, 14, 15, 222, 248, 296, 298–305, 311–13, 317, 320, 394, 437, 438, 439
 Chełmno 8, 14, 15, 221, 247, 248, 296, 300–302, 306, 320, 321, 338, 359, 438, 439
 „eutanáziaprogram” és 300, 301, 304, 305, 318, 438
 koncentrációs táborok és 12, 14
 lengyel zsidók és 222, 298–300, 302, 307, 317, 319–20, 340
 Majdanek 14, 296, 320, 324, 340, 341, 439
 Sobibór 8, 14, 15, 222, 295, 296, 304–305, 311–13, 317, 318, 320, 394, 438, 439
 szovjet hadifoglyok és 219, 318, 321
 Treblinka 8, 14, 15, 16, 222, 296, 298, 304, 305, 307, 308, 310–18, 320–22, 324, 326, 329, 332, 334, 338, 339, 343, 350, 361, 394, 409, 410, 412, 431, 438, 439, 458, 467
 Halder, Franz 203
 Hanke, Karl 361
 Harkov, Ukrajna 45, 46, 47, 59, 61, 70, 72, 76, 169, 171, 172, 205, 207, 242
 Hecht, Thomas 304
 Herriot, Édouard 83–84, 94
 Heydrich, Reinhard 156, 183, 192, 218, 223–24, 233, 276, 305–306, 446
 hidegháború 14, 361, 401, 405, 410, 411, 413, 421, 423, 428, 429, 433, 446
 Hilberg, Raul 436
 Himmler, Heinrich 18, 86, 104, 105, 162, 163, 164, 175, 177, 180, 182, 192, 193, 197, 269, 274, 306, 350–53, 356–59, 446, 459
 Auschwitz és 318
 halálgyárak és 298, 302, 304, 305, 307
 partizánháború és 275, 282, 283
 varsói gettó és 332–33, 336–37, 340, 343
 végső megoldás és 223–26, 232–37, 243, 244, 247, 255–57, 260, 286
 Hitler, Adolf 8, 18, 32, 85, 89, 101, 104–106, 139, 163, 189, 213, 223, 247, 250, 300, 347, 368–69, 444–46, 453
 antiszemizmusa 8, 116, 235, 253–54, 257, 267, 409
 gazdaságpolitikája 43, 44, 191–92, 196, 451, 452
 hatalomátvétele 38–41, 87
 kommunizmus és 86, 90, 91
 Lengyelország és 9, 91, 143–44, 146–52, 157, 160–61, 178, 353, 354, 356
 náci terror (1936–38) és 103
 nagy terror (1937–38) és 115, 141
 német–szovjet háború (1941–45) és 9, 11, 192, 194, 198, 200, 205, 207, 210, 242, 245, 254, 360, 435

partizánháború és 274, 275, 278, 281, 292
szovjet hadifoglyok és 10, 15, 220, 307
szovjet–német viszony és 90, 92, 136,
145–46, 397
Sztálin szövetsége Hitlerrel 7, 145–46
Hódolat Katalóniának (George Orwell) 102
Hollandia 8, 11, 173, 187, 199, 213, 343
holokauszt 9, 14, 18, 20, 264, 318, 320, 339,
366, 388, 390, 393, 394, 396–98, 405, 436,
438–40, 451, 454, 463, 464, 467
Auschwitz és 8, 318–21, 439
Belorusszia és 285
elgázosítás és 7, 8, 10, 14, 15, 18, 163, 221,
222, 248, 259, 269, 277, 296, 298–302,
304, 306, 312–13, 315, 317, 319–21, 332,
338, 359–60, 372, 395, 436, 438–39, 445,
453, 465, 468
halálgyárak és 296–322
kommunizmus és 400, 410, 413, 427, 429,
432–34, 449
nem zsidók és 10, 14, 219, 229, 230, 276,
281, 319, 321, 328, 340, 357, 410, 438, 465
szovjet történelem és 410, 432–34
Ukrajna és 449
Hoover, Herbert 364
Horthy Miklós 320
horvát bábálla 256, 321
hosszú kések éjszakája 104, 105
Höfle, Hermann 302, 304, 307–308
Höss, Rudolf 318
Hruscsov, Nyikita 155, 396, 426, 427
Hughes, John 47
Hungerplan *lásd* éhségterv

I

Innitzer, Theodor 82
iparosítás 34, 48, 107, 126, 170, 182, 191,
388, 427, 431
Izrael 142, 398, 401–402, 405, 408, 420,
422–24, 428–30, 433, 466, 467

J

Jagoda, Genrih 100, 137
Jahntz, Eva 369
Jakubowicz, Dobiesław 165, 468
jaltai konferencia 362, 364
Janion, Maria 465

Japán 55, 95–97, 147, 175, 401, 414
második világháború és 197–98, 248–50,
252, 253, 323, 386, 414, 415
nagy terror (1937–38) és 134–35
német közeledés ~-hoz 97–98
német–szovjet háború (1941–45) és 200
német szövetség ~-nal 197
szovjet semlegességi egyezmény ~-nal
174, 198, 200
Szovjetunió bekerítése és 55–56, 62, 108,
148, 189, 386
Ukrajna és 55
Jeckeln, Friedrich 237, 245, 247, 284
Jezsov, Nyikolaj 100, 102, 103, 109, 112,
119–24, 133, 137
Jones, Gareth 18, 45, 47, 72, 82, 85–87, 96
Judenrat *lásd* zsidó tanácsok
Jugoszlávia 8, 256, 366, 388, 406, 466

K

Kagan, Dobcia 467
Kaganovics, Lazar 37, 38, 58, 59, 61, 62,
65–67, 70–71, 80, 91, 204, 390, 391, 402,
403, 467
Kamenyec-Podolszkij 236, 237, 238, 242,
284
Kamenyev, Lev 37, 100, 101
Kaminszkij, Bronyiszlav 290, 351
Kanal, Izrael 335–36
kannibalizmus 63, 75–77, 79, 82, 212, 215, 443
Karpaj, Szofja 418, 422
Katyń, katyíni mészárlás (1940) 16, 18, 168,
171, 181, 182, 333–34, 345, 354, 381, 394,
435, 454
Kaukázus 191, 199, 205, 236, 250, 282, 381,
383
Kazahsztán 48, 50, 51, 74, 97, 108, 119, 134,
164, 244, 294, 328, 368, 381, 451, 465
kollektivizálás és 56, 59
Lengyelország szovjet megszállása és
159, 160, 171–72, 345
nagy terror (1937–38) és 131, 381
szovjet éhínségek és 73–74, 78, 79
Kazinyec, Iszaj 270, 271, 276
Kim Ir Szen 415
Kína 56, 62, 97, 108, 134, 147, 250, 414, 416
kirakatperek (1936–37) 100–103, 114, 120,
122, 136, 168, 404, 406, 411, 418–23, 426

Kirov, Szergej 100
Koch, Erich 261, 369
Koestler, Arthur 18, 47, 80, 146, 184, 185,
355, 398
Kołakowski, Leszek 457
kollektivizálás 42, 52–73, 85, 99, 106, 107,
111, 112, 117, 137, 183, 195, 290, 431
iparosítás és 48, 126, 170
jogi alapja 63
kudarca 65–67, 69
szocializmus és 49, 56
szovjet éhínségek és 57, 59–63, 66, 72, 73,
80, 113, 208, 441, 457
Sztálin és 37, 38, 44, 49, 87, 88, 89, 98,
113, 191, 445, 452
Kominform (Kommunista és Munkáspártok
Tájékoztató Irodája) 389, 406
Kommunista Internacionálé 31, 87, 91, 92,
95, 97, 98
kommunizmus 18, 25, 31, 36–39, 49, 64, 87,
146, 388, 414
fasizmus és 93, 408
Hitler és 40, 44, 86, 90–91, 253, 430
holokauszt és 408–10, 427, 449
Honi Hadsereg (Lengyelország) és
340–41, 409
Lengyelország és 118, 330, 354, 358, 375,
378, 408, 421, 431
Tito és Sztálin szakítása és 406
zsidók és 39, 231, 266, 427
Korczak, Janusz 309
koreai háború 413–16
Koszior, Sztanyiszlav 58–59
Koszewicz, Zeferyna 131
Kosztrovickaja, Vera 209
Kozelszk, hadifogolytábor 155, 164–65,
168–70, 180, 181, 184, 186
Krause, Franciszek 150
Kravcsenko, Viktor 73
Kravec, Lev 280
Krim 381, 382, 384, 386, 392
Kristályéjszaka (Kristallnacht) 140, 141
Krzepicki, Adam 311
Kube, Wilhelm 276, 291, 294
Kuperhand, Saul 317
Kurzmann, Martha 367
különleges telepek 51, 73, 107, 111, 115,
131, 159, 164, 171, 183, 184, 290, 378,
379; *lásd még* Gulag

L, Ł

Łabędź, Maksymilian 166
Landau, Ludwik 357
Lange, Herbert 301
Lapidus, Israel 278
Lejkin, Jakub 332
Lemkin, Rafal 79
lengyel–bolsevik háború (1919–20) 31, 118
lengyelek 8, 9, 30, 62, 114, 143, 148, 175,
186, 231, 310, 324, 326, 330, 341–55, 358,
370–71, 375, 398, 404, 413, 428, 439, 454,
465
Belorussziában 127–28
deportálásuk 56, 119, 159–61, 164, 172,
175, 183, 186, 247, 377, 382–84
első világháború és 28
kivégzésük 8, 128, 129, 132, 151, 167–69,
171, 178–80, 182, 289, 340, 357, 378
lengyel–bolsevik háború (1919–20) 29,
31, 33
nagy terror (1937–38) és 117–36, 413
német–lengyel tárgyalások 90–91
szovjet éhínségek és 54
ukrajnai éhínség és 54, 63, 79–81
Lengyel Főkörmányzóság 158, 162–64,
175–79, 183, 215, 221, 225, 248, 253, 286,
296, 298, 301, 302, 304–308, 317, 320,
324, 332, 341–42, 438
Lengyel Katonai Szervezet 117–23, 127,
128, 166
Lengyel–Litván Államszövetség 126, 261
lengyel zsidók 8, 129, 140, 152, 153, 172,
178, 296, 324, 387, 393, 398, 404, 405,
412, 430, 438, 449
Belorussziában 267
elgázosítása 8, 222, 298, 300
ellenállása 327–40, 408
gettók és 178, 186, 328
halálgyárak és 221, 222, 299, 306–22, 340,
439
Lengyelország német elfoglalása és 302,
327, 328
lublini terv 175, 220–21
Lengyelország
antiszemitizmusa 329, 333, 350, 395,
408–19, 430–32
értelmisége 155, 161, 186
etnikai tisztogatások 370–83, 407

Főkörmányzóság 158, 162, 163, 164,
175–78, 179, 183, 215, 221, 225, 248, 296,
298, 301, 302, 305–308, 317, 332, 341, 438
Japánnal való együttműködése 189, 190
Nagy-Britannia és 338, 354, 355
nagy terror (1937–38) és 128–29, 132–33,
170
német megszállás 7, 8, 11, 15, 148, 152,
156–58, 176, 185–86, 215, 221, 222, 225,
248, 272, 296, 307, 319, 324, 326
szovjet éhínségek és 54, 62–63, 69, 81–84
szovjet–lengyel meg nem támadási
egyezmény 62, 63, 81, 118
szovjet megszállása 7, 11, 155–59
Szovjetunió bekerítése és 108, 147, 148,
190, 414
varsói felkelés (1944. augusztus) és 346–
59, 360, 361, 364, 409, 465
varsói gettófelkelés (1943) és 323–40,
350, 351, 357, 408–409
végső megoldás és 260–61; *lásd még*
lengyel zsidók
zsidók ellenállása 327–40, 408
Lenin, Vlagyimir Iljics 25–26, 28–29, 31, 33,
34, 36–37, 43, 53, 59, 69, 99, 114, 189, 265
Leningrád 11, 53, 100, 112, 199, 207, 441,
468
nagy terror (1937–38) és 125–26, 435
ostroma (1941–44) 16, 205, 207–209, 226,
265, 282, 290, 435, 462
Leplevszkij, Izrail 112, 120, 128, 133, 137
Lettország 28, 146, 187, 226, 402, 451
etnikai tisztogatás 175
nagy terror (1937–38) 133
német–szovjet háború (1941–45) és 203
szovjet megszállása és bekebelezése 11,
173, 174, 227, 229, 392
zsidók legyilkolása 8, 231, 245–46
lett zsidók 8, 229, 393, 440
Levi, Primo 439
Levinson, Hanna 316
Lichtenberg, koncentrációs tábor 115
Lipszki, Feliks 276
Liszenko, Jurij 74
Litvánia 28, 29, 146, 158, 173, 187, 227, 267,
395, 451, 455
etnikai tisztogatás 175, 378
német–szovjet háború (1941–45) és 203,
226, 228, 229

szovjet megszállása és bekebelezése 9,
173, 227, 392
végső megoldás és 228–30
zsidók németek általi tömeges
legyilkolása 8, 231
Litvinov, Makszim 91, 145, 403
Łowińska, Maria 73
Lublin, Lengyelország 157, 175, 179, 182,
220, 283, 296, 298, 302, 304, 305, 328, 347
Lurie, Wanda 352
Luxemburg 187, 199, 213

M

Macuoka Jozsuke 200
Madagaszkár 141–42, 143, 177, 194, 221,
257, 296, 332
Magyarország 8, 199, 237, 252, 320, 366,
371, 388, 411, 426, 465
magyarok 30, 42, 237, 320, 343, 368, 412,
427, 432
Majdanek, halálgár 14, 296, 320, 324, 340,
341, 439
Makowski, Jerzy 125
Makowski, Stanisław 125
Mandzsukuo 95–97, 108, 147
Mandzsúria 62, 96, 134
Mao Ce-tung 97, 414
Margolius, Rudolf 419
második világháború 8, 11, 14, 217, 283,
294, 324, 326, 331, 356, 386, 392–93, 408,
410, 414, 428–29, 433, 445, 450, 455, 461,
464, 466
Mauthausen, koncentrációs tábor 219
Mein Kampf (Hitler) 40, 85
Meir, Golda 398, 400
Meyer, Konrad 193
MGB (állambiztonsági minisztérium) 392,
400, 402, 417–18, 425
Mickiewicz, Adam 161
Miete, August 314
Mihoelsz, Szolomon 390–92, 403, 412, 420, 421
Mikołajczyk, Stanisław 354, 364, 376
Miłosz, Czesław 326, 337, 344
Minc, Hilary 407, 412, 413, 427
Molotov, Vjacseszlav 37, 61, 65, 66, 70,
145–47, 266, 390, 398, 403
Molotov–Ribbentrop-paktum (1939) 147,
197, 199, 207, 226, 228, 261

Molotov–Ribbentrop-vonal 156, 158, 161,
180, 199, 225, 230, 231, 233, 235–36, 248,
259, 267, 296, 298, 302–304, 320, 323,
324, 328, 346, 376, 380, 394, 396–97, 438,
451, 457
moszkvai kirakatpercek (1936–37) 100–103,
114, 120, 122, 136, 168
Moszyńska, Jadwiga 129
Muggeridge, Malcolm 82
Mussolini, Benito 39, 92, 319
Muszyński, Marian 181
müncheni egyezmény (1938) 139

N, NY

náci terror (1936–38) 114–15
nacionalizmus 34, 121, 123, 142, 228, 266,
327, 382, 383, 407, 409, 427, 456
Belorussziában 127
Kínában 97, 414
parasztkérdés és 114
Ukrajnában 69, 80, 112, 114, 117, 119,
183, 232, 377–79, 392, 396, 450
nagy akció (1942) 308–13, 317, 326, 329,
330, 332, 342
Nagy-Britannia 25, 145, 189, 197, 198, 365
antiszemizmus ~-ban 395
Csehszlovákia annektálása és 139
Lengyelország és 338, 354, 355
második világháború és 149, 173, 190–94,
221, 252
zsidók és 39, 193
nagy gazdasági világválság 46, 83, 416, 452
nagy terror (1937–38) 15, 127, 133, 136–37,
141, 184, 265, 271, 413, 425, 426, 435, 468
Belorussziában 128, 271
Gulag és 111–12, 437
indokolása 117
Japán és 134–35, 147
külákhadművelet 108–14, 115, 116
lengyel hadműveletei 128–29, 132–33,
170
nemzetiségi hadműveletei 117–35, 133,
207, 381
NKVD és 106, 108–14, 138
szovjetunióbeli lengyelek és 119, 120, 121
Ukrajna és 117, 119, 441
NATO 416, 429
Nebe, Arthur 242

németek
etnikai tisztogatás a ~ ellen 362–65,
370–76, 381, 382, 383
felsőbbrendűségük 44, 150, 161, 210,
333, 364, 456
Németország
Anschluss és 32
Ausztria annektálása 32, 140, 144, 146
brit probléma és 190–92
Csehszlovákia annektálása 139, 144, 146,
213
éhségzónák 12
első világháború és 23, 39, 97, 253
gazdasága 40, 43, 204, 220, 223, 234,
286–88, 307, 318, 332, 447, 453
határügyi és barátsági szerződés (1939)
és 11, 148, 158
Japánnal kötött szövetsége 95, 97–98,
197–98
kiéheztetési kampány (1941) és 16
Lengyelország megszállása 7, 8, 11, 15,
148, 152, 156–58
Lengyelország megtámadása 9, 144, 146
nagy terror 1937–38 és 134, 141, 147
rapallói szerződés és 32
szociáldemokraták 30–31, 41, 86–88, 90,
93, 145, 449
szovjet megszállása 360, 366–68, 414
szovjet–német háború (1941–45) és 9, 10,
11, 183, 187, 204
Szovjetunió bekerítése és 108, 147, 148, 414
szövetsége a Szovjetunióval 10, 188, 194,
145–48, 154, 158, 170, 173–74, 176, 185,
187–90, 192, 194
német–szovjet háború (1941–45) 8, 9, 10
Bagratyion-hadművelet és 323–24, 344,
354, 359
Belorusszia és 264–95
éhségterv (Hungerplan) és 196–97, 200,
202–203, 206, 210, 212, 223, 224, 225
Generalplan Ost és 193, 195, 197, 205,
223, 225, 250, 274, 294, 298, 341, 356, 363
Japán és 197–98, 248–52
lengyel ellenállás és 326–27, 330, 340,
347, 355
Leningrád ostroma és 199, 205, 207–209,
265, 282, 290, 435, 462
Moszkva, Szovjetunió és 199, 203–205,
207, 242–43, 245, 248–50, 252–54

partizánháború és 264, 273, 274, 292, 331, 348, 436, 450
 szovjet hadifoglyok és 204, 205, 210–19, 259, 449, 456, 468
 szovjet hatalom és 244–45, 267, 290
 Sztálin és 244–45, 248, 250, 265–67, 273
 varsói gettófelkelés és 323–36, 339–40, 350
 végső megoldás és 243–50
 „villámgyőzelem” 200, 202, 204, 217, 220, 223, 224, 250, 254
 Vörös Hadsereg és 187, 200, 203, 210, 216–19, 248–50, 275, 282, 291, 323–26, 334, 344–48, 350, 353, 357, 359–61, 364, 369, 373, 374, 381
 Wehrmacht és 187, 203, 204, 205, 210, 211, 238, 248, 283–85, 289, 292, 323, 348, 350, 357, 359, 374, 437, 445, 453
 zsidó ellenállás és 323–38
 német zsidók 8, 9, 89, 117, 141, 142, 245, 247, 248
 népfront 93–95, 98, 101, 102, 117, 121, 136, 141, 144–45, 449
 Népi Hadsereg (Lengyelország) 327, 348, 350, 358
 NKVD (szovjet titkosrendőrség) 12, 16, 18, 95, 99–100, 103, 106, 108–15, 119–25, 128–33, 137–40, 155, 156, 159, 166, 168–69, 171–72, 186, 208, 228–31, 239, 241, 244, 265, 271, 277, 327, 333, 346, 384, 396, 435, 445, 450, 451, 455, 462, 463, 465
 Norvégia 8, 11, 173, 187, 199, 213
 Norwid, Cyprian 184
 nukleáris fegyverek 274, 386, 401
 nürnbergi törvények (1935) 139, 152
 Nyikolajev, Leonyid 100

O, Ö

OGPU (szovjet államrendőrség) 99
 kollektivizálás és 49
 kulákok likvidálása és 49–50, 54
 szovjet éhínségek és 75
 Orosz Felszabadító Hadsereg (ROA) 290
 orosz–japán háború (1904–1905) 55, 97
 oroszok 8, 55, 64, 78, 79, 80, 129, 137–38, 208, 212, 236, 266, 285, 299, 324, 367, 386–87, 392, 393, 428, 433, 441, 453, 463, 467
 megölése 9, 417

Orwell, George 18, 82, 95, 102, 146, 355, 365
 Osztaskov, hadifogolytábor 155, 164, 165, 168, 180, 181
 öt éves terv 37, 42, 47–48, 56, 80, 91, 98, 106–107, 117, 196, 388, 445

P

Palesztina 142, 175, 328, 329, 330, 377, 392, 398, 413
 Panaszenko, Jozsip 73
 partizánháború 264, 273–75, 277–94, 331, 348, 351, 436, 450, 473, 474
 Paszkiewicz, Eleanor 131
 Pearl Harbor 249, 250, 252, 253
 Piłsudski, Józef 28, 29, 54, 142, 143
 Politikai Bizottság (politbüro) 36, 37, 54–55, 57, 61, 65, 70, 100, 109, 159, 166, 390, 395, 396, 400, 402–403, 409, 424, 445, 460
 potsdami csúcstalálkozó 364, 371, 375
 Pravda 81, 84, 101, 400, 421, 422
 Pronyicseva, Dina 239–41, 466, 468

R

Rajchman, Chil 315, 316, 317
 Rajhman, Leonyid 185
 Rajhman, Lev 128, 137
 Rajk László 411
 Ráklépcsben (Günter Grass) 369
 rapallói szerződés 32
 Ravensbrück, koncentrációs tábor 306
 Rawa Mazowiecka 153
 Reichstag (német parlament) 41, 85, 86, 100
 Reinefarth, Heinz 352
 Ribbentrop, Joachim von 143, 144, 146
 Ringelblum, Emanuel 177, 310, 357
 Rjumin, Mihail 417–18, 425
 Rodal, Leon 328
 Románia, románok 11, 30, 42, 146, 187, 199, 226, 252, 257–59, 261, 321, 362, 381, 384, 386–88, 393, 396, 397, 412, 440, 462
 Roosevelt, Franklin D. 82, 83, 192, 249, 346, 347, 354, 362, 364, 394
 Rosenberg, Alfred 224
 Rövid tanfolyam (Sztálin) 189
 Rufeisen, Oswald 278

S, Š, Ś

SA (Sturmabteilung, rohamosztag) 103–105, 213
 Sachsenhausen, koncentrációs tábor 115, 182, 219, 221
 Sammern-Frankenegg, Ferdinand von 336
 Schön, Waldemar 176
 Schuschnigg, Kurt von 140
 Schwede-Coburg, Franz 369
 Scserebakov, Alekszandr 267, 417, 420
 SD (Sicherheitsdienst, Biztonsági Szolgálat) 156, 301
 Sen, Amartya 67
 Seng Si-caj 97, 134
 sèvres-i szerződés 23, 30, 31
 Sikorski, Władysław 338
 Škirpa, Kazys 228
 Slánský, Rudolf 418–19, 420
 Słowacki, Juliusz 184
 Smolar, Hersch 271–72, 277, 408, 412
 Sobibór, halálgyár 8, 14, 15, 222, 295, 296, 304–305, 311–13, 317, 320, 394, 438, 439
 Sobolewska, Hanna 74, 131, 435
 Sobolewski, Józef 74, 131, 435
 Sochacki, Jerzy 118
 Soliski, Adam 168, 435, 468
 Sosnowski, Jerzy 119–20
 Sosztakovics, Dmitrij 208
 Sötétség délben (Arthur Koestler) 184
 spanyol polgárháború 94, 102, 144
 Spanyolország 94–95, 102
 Speer, Albert 224
 SS (Schutzstaffel) 11, 12, 86, 103–106, 117, 137, 141, 156, 162, 172, 193, 202, 219, 225, 233–37, 239, 243–45, 247, 257, 264, 272, 276, 283, 294, 305, 307, 318, 322, 336–37, 344, 350–53, 356, 359, 396, 437, 455–56
 saint-germaini szerződés 23, 32
 Stangl, Franz 305, 311, 312, 313, 317
 Stroop, Jürgen 336, 337, 339, 340
 Strykowski, Michał 328
 Sulinszkij, Ivan 216
 Światło, Józef 413

SZ

szabadkőművesek 327, 419
 Szavhira, Petro 75
 Szaviceva, Tanya 209, 435, 468
 Szerbia 23, 256, 321
 Szeryński, Józef 177, 313, 331
 Szibéria 12, 48, 50, 51, 62, 95–97, 108, 111, 131, 147, 159–60, 171–72, 196, 200, 248–49, 345, 368, 379, 381, 451
 Szilénia 182, 368, 369, 371, 405
 Szlovákia 144, 199, 252, 318; lásd még Csehszlovákia
 Szolovki, koncentrációs tábor 50, 51, 111
 Szolzsenyicin, Alekszandr 12
 szovjet éhínségek 45–84, 91, 98, 208, 460
 halálozási arányuk 78–79
 kannibalizmus és 63, 76–77
 kollektivizálás és 51–61, 67, 69, 73, 80, 195, 445, 452, 457
 Lengyelország és 54, 62–63, 69, 81–84
 nemzetközi figyelem és 80–83
 OGPU és 49–50, 54, 75
 öt éves terv és 47, 48, 80
 parasztság és 49, 59, 60, 64, 106
 politbüro (Politikai Bizottság) és 61, 65, 70
 szocializmus és 80
 szovjet propaganda és 81
 szovjetunióbeli lengyelek és 119
 Ukrajnában 16, 18, 44, 45–80, 87, 194, 204, 215, 387, 435, 443, 463
 szovjet hadifoglyok 10, 245, 261, 298, 301, 321, 436–37
 Belorusszia és 214, 264
 halálgyárak és 318, 321, 436, 439
 Hitler és 10, 210
 kényszermunka és 220, 307
 kiéheztetésük 10, 11, 15, 16, 44, 215–17
 kivégzőhelyek és 219, 436–37
 német–szovjet háború (1941–45) és 204, 205, 210–19, 259, 449, 456, 468
 Wehrmacht és 11, 211
 szovjet parasztok 33–34, 92, 202, 206, 279, 456
 deportálásuk 43, 50–51, 57, 65, 73, 454–55
 ellenállásuk 53–54

kényszermunka és 51–52, 291
 kollektivizálás és 37, 42–44, 49, 52–53, 56–70, 447
 lengyelországi menekülésük 54
 likvidálásuk 50, 106
 nagy terror (1937–38) és 10, 108, 114, 137, 435, 441
 Sztálin öt éves terve és 37, 42, 48, 107
 Szovjetunió
 antiszemitizmus 390–434, 441, 446
 bekerítése 108, 147, 148, 414
 etnikai tisztogatás és 102, 362–68, 370–84, 404
 határügyi és barátsági szerződés (1939) 11, 148, 158
 holokauszt története és 388–93
 iparosítás és 34, 48, 107, 126, 170, 191, 196–97, 388
 Japán és 55–56, 52, 95–98, 134–35, 147, 174–75, 198–200
 kollektivizálás 38, 52, 55, 56, 67, 70, 170, 183
 lengyel–bolsevik háború (1919–20) és 31
 lengyel hadifoglyok 156, 166–71, 179
 lengyel–szovjet meg nem támadási egyezmény 62, 63, 81, 118
 Lengyelország lerohanása 11, 148, 155–56
 Lengyelország megszállása 7, 11, 155–59
 német–lengyel viszony és 90–91, 143
 német–szovjet háború (1941–45) és 9, 10, 11, 183, 187, 204
 polgárháborúk 28, 53, 59
 szövetsége Németországgal 10, 145–48, 154, 158, 170, 173–74, 176, 185, 187–90, 192, 194
 zsidók meggyilkolása 8, 9; *lásd még*
 német–szovjet háború (1941–45)
 szovjet zsidók 219, 261, 294, 319, 320, 387, 390–93, 397–404, 416, 419, 422, 25, 438
 Sztálin Joszifisszanonovics 7, 19, 11, 18, 19, 435, 440, 441, 444–46, 448–52, 455, 460
 antiszemitizmus és 267, 390–434
 etnikai tisztogatás és 380, 381–83, 440
 gazdaságpolitikája 191, 437, 451–52
 hatalomra kerülése 38, 40, 41
 iparosítás és 170, 182, 191
 kirakatperek és 100–103, 114, 120, 122

koreai háború és 413, 415, 416
 Lengyelország megtámadása és 146
 mezőgazdasági politikája 36–38, 42
 müncheni egyezmény (1938) és 139
 nagy terror (1937–38) és 7, 15, 117, 119–20, 124–25, 133, 137, 138, 141
 német–lengyel viszony és 90–91
 német–szovjet háború (1941–45) és 9, 10, 11, 183, 187, 204, 244, 245, 248, 253, 265
 öt éves terv és 37, 42, 47–48, 56, 80, 91, 98, 106–107, 117, 196, 445
 parasztkérdés és 42, 69, 114
 szovjet–német viszony és 90, 136, 145–48, 154, 158, 170, 173–74, 176, 185, 188–90, 194
 tisztogatásai 100–103, 183, 194
 Ukrajna és 44, 194

Sztójay Döme 320

Szudéta föld 364

Szulcman, Gitla 178

T

Tito, Joszip Broz 406, 409

Todorov, Tzvetan 454

Trawniki 222, 299

trawnikibeliek 303–305, 308, 311–17, 322, 336

Treblinka, halálgyár 8, 14, 15, 16, 222, 296, 298, 304, 307, 308, 310–18, 320–22, 324, 326, 329, 332, 338, 339, 343, 350, 361, 394, 409, 412, 431, 439, 467

Trockij, Lev 26, 28, 29, 34, 37, 95, 98–99, 101

Truman, Harry 406, 416

U, Ü

Ukrajna 8, 26, 27, 30, 39, 44, 119, 183, 217, 301, 379, 388, 426, 453, 456, 462–63
 antiszemitizmus ~-ban 395
 enygeterv és 196, 205, 206
 Generalplan Ost és 205
 lengyelelles kampány ~-ban 127–33, 137
 nacionalizmus ~-ban 112–14, 183, 377–78, 392, 450
 nagy terror (1937–38) és 112, 127, 128, 136, 155
 német–szovjet háború (1941–45) és 194, 199, 205, 235, 324, 366, 386

polgárháborúk ~-ban 28, 53, 59
 szovjet éhínségek ~-ban 7, 10, 18, 45–84, 87, 387, 435, 441, 443
 szovjet hadifoglyok ~-ban 214–15
 Szovjetunió elleni német támadás és 199, 203
 végső megoldás és 194, 235–56, 260–63
 zsidók ~-ban 8, 221, 235, 400, 467
 Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) 378–80
 ukránok 8, 9, 16, 29, 44, 48, 54, 62, 73, 155, 160, 171, 183, 232, 233, 236, 311, 369, 378–79, 383, 396, 404, 445, 452
 szovjet éhínségek és 16, 45–84
 Umschlagplatz 307–10, 332, 431
 Uszpenszkij, Alekszandr 128

V

Varsó, Lengyelország 8, 28, 29, 63, 90, 91, 98, 133, 142, 143, 149, 152, 158, 162, 175–78, 182, 185, 253, 305, 307, 308, 310, 313, 316, 324, 326, 332, 336–61, 388, 404, 416, 431, 436, 449, 465
 varsói felkelés (1944. augusztus) 346–59, 360, 361, 364, 409, 465
 varsói gettó 16, 177–78, 305, 308, 312–13, 342, 412
 feloszlata, felszámolása 332, 340
 lerombolása 333, 337, 340, 343
 varsói koncentrációs tábor és 333, 340, 343–44, 350
 zsidó ellenállás a ~-ban 326–36
 varsói gettófelkelés (1943) 323–40, 350, 351, 357, 408–409
 végső megoldás 176, 177, 188, 223–63, 445
 Belorussziában 235–36, 242–43, 256, 282–84, 288, 292–95
 deportálás és 225, 245, 247, 254
 éhségterv és 223, 224
 Észtországban 226, 230
 „eutanáziaprogram” és 300–301, 304–305, 438
 gyermekek és 234–35, 243, 244, 256, 263, 281, 286, 288, 300, 303, 309
 halálgyárak és 296–322
 Hitler és 224, 254, 318, 446
 Lengyelország és 260–61
 Lettországon 245–46

lublini terv 175, 220–21, 225, 245, 296, 298, 302
 madagaszkári terv 141–42, 177, 193–94, 221, 257, 296, 332
 Magyarországon 237
 náci igazolása 234, 255
 nagy akció (1942) és 308–13, 317, 326, 329, 330, 332, 342
 Romániában 257–58
 szovjet terve 220
 Sztálin és 221
 újrafoglalászása 220–22
 Ukrajnában 194, 235–56, 260–63
 végleges változata 248, 256, 296, 446
 Wehrmacht és 225, 232, 238, 239, 260, 264
 Velgyij, Petro 72
 Visinszkij, Andrej 124
 Visnyackaja, Junita 277, 435
 Volkovszkaja, Rozalija 214
 Volodimir-Volinszkij, női tábor 214
 Vorosilov, Kliment 390, 400
 Vovszij, Miron 420
 Vörös Csillag 366
 Vörös Hadsereg 28, 29, 103, 121, 147, 207, 273, 293, 331, 365–66, 378, 379, 383, 386, 390, 393, 400, 416, 433, 445
 Auschwitz felszabadítása 14
 lengyel–bolsevik háború és 29, 31, 56
 Lengyelország megszállása és 153, 154, 156, 159
 Lengyelország megtámadása és 11, 148, 150, 158
 Lengyelország német lerohanása és 11
 német–szovjet háború (1941–45) és 187, 200, 203, 210, 216–19, 248–50, 275, 282, 291, 323–26, 334, 344–48, 350, 353, 357, 359–61, 364, 369, 373, 374, 381
 polgárháborúk és 28
 szovjet éhínségek és 78
 Véres övezet és 12

W

Waffen-SS 11, 235, 264, 283, 351–52, 369
 Wagner, Eduard 207, 212
 Wandurski, Witold 118
 Warthegau (Reichsgau Wartheland) 163–64, 175, 247–48, 299, 300–302, 352

Webb, Beatrice 101
 Wehrmacht 11, 105, 106, 217, 250, 255, 369
 éhségterv és 197, 200, 202, 206, 210
 Lengyelország elleni német támadás és
 11, 144, 146, 148, 150, 151, 152, 155, 156
 német–szovjet háború (1941–45) és 187,
 203, 204, 205, 210, 211, 238, 248, 283–85,
 289, 292, 323, 348, 350, 357, 359, 374,
 437, 445, 453
 nemzetiszocializmus és 213
 varsói gettófelkelés és 337
 véres övezet és 12
 Weinstein, Edward 311
 Weissberg, Alexander 18, 80, 184, 185
 Wiernik, Yankiel 310, 311
 Wiesel, Elie 439
 Wilczyńska, Stefania 309
 Willenberg, Tamara és Itta 316, 468
 Wilner, Aryeh 339
 Wirth, Christian 300, 301, 304, 305
 Wnuk, Bolesław és Jakub 182
 Wyganowski, Stanisław 125, 435, 468

Z, ZS

Zinovjev, Grigorij 37, 100–101
 Zorin, Solem 278, 292
 Zygielbojm (Zygelbojm), Szmul Mordechaj
 339
 Zylberg, Michael 350
 Zsdanov, Andrej 389, 391, 407, 408, 417,
 418, 420
 Zsemcsuzsina, Polina 398, 403

Zsidó Antifasiszta Bizottság 390, 392, 400,
 402, 412, 417, 425
 Zsidó Harci Szervezet 329, 330–36, 339
 Zsidó Katonai Szövetség 328–29, 336
 zsidók 7–10, 14, 15, 85, 137, 138, 141, 171,
 187, 232, 234, 253–57, 296, 360, 377,
 429–30, 436, 438–41, 445–68
 Ausztriában 140, 176
 Belorussziában 127, 128, 232, 242–44,
 264, 266–70, 275–84, 292–95, 462
 Egyesült Államok és 39, 255, 338
 Einsatzgruppék és 11, 157, 232, 235, 243,
 276
 halálgyárak és 296–322
 lengyel ~k 8, 140, 142, 143, 152–53, 162,
 172, 175, 176–78, 186, 222, 247, 272,
 324–53, 357, 359, 387, 404–13
 lett ~k 8, 229, 230, 245
 litván ~k 8, 228–29
 lublini terv 175
 madagaszkári terv és 141–43
 magyar ~k 8, 320, 343, 440, 465
 Nagy-Britannia és 39, 255, 338
 német ~k 8, 9, 88, 89, 117, 140–42, 245,
 247–48
 nürnbergi törvények (1935) és 139, 152
 szovjet éhínségek és 79, 80
 szovjet ~k 8, 139, 218–19, 261, 262, 294,
 386–88, 390–404, 416–25
 Sztálin és 176, 221, 266, 390–434; *lásd*
még holokauszt; végső megoldás
 zsidó tanácsok (Judenrat) 177, 178, 261,
 262, 272, 273, 276, 307, 332, 447

TARTALOM

Előszó: Európa	7
Bevezetés: Hitler és Sztálin	23
Első fejezet: Éhínségek a Szovjetunióban	45
Második fejezet: Osztályterror	85
Harmadik fejezet: Nemzetiségi terror	117
Negyedik fejezet: Molotov és Ribbentrop Európája	149
Ötödik fejezet: Az apokalipszis gazdaságtana	187
Hatodik fejezet: A végső megoldás	223
Hetedik fejezet: Holokauszt és bosszú	264
Nyolcadik fejezet: A náci halálgyárak	296
Kilencedik fejezet: Ellenállás és felperzselés	323
Tizedik fejezet: Etnikai tisztogatások	362
Tizenegyedik fejezet: A sztálini antiszemitizmus	390
Következtetések: Emberség	435
Számok és megnevezések	469
Tartalmi kivonat	477
Jegyzetek	480
Bibliográfia	522
Térképek mutatója	561
Név- és tárgymutató	562

X

169295

Snyder úttörő jelentőségű és bátor könyve új szemmel láttatja a közelmúlt tömeggyilkosságait. Évtizedek óta a legfontosabb könyv, amely a témáról megjelent – a maga területén minden bizonnyal forrásértékű lesz.

*Tony Judt,
a Balsors ül e tájon és A háború után szerzője*

Még ki se tört a második világháború, de Sztálin már tömegesen lövette agyon és éhezettette halálra saját állampolgárait, és ezzel a háború alatt se hagyott fel. Az amerikai katonák, noha 1945-ben több koncentrációs tábor is felszabadítottak, nem jutottak el azokhoz a haláltáborokhoz, kivégzőhelyekhez és kiéheztetésre létesült táborokhoz, ahol Lengyelországtól Ukrajnáig, Litvániától Belorussziáig a polgári lakosságot milliószám éhezettették halálra, verték agyon, lötték le és gázosították el a Szovjetunió és a náci Németország hatóságai és katonái. Tizenkét év alatt egy olyan gyilkolási politikával, amelynek a harci cselekményekhez semmi köze nem volt, a két rezsim 14 millió embert gyilkolt meg ebben a halálzónában – a véres övezetben. A háború végeztével a véres övezet a vasfüggöny mögé került, történetére homály borult.

Timothy Snyder könyvében úttörő nyomozás eredményeként mutatja be azokat a helyszíneket, ahol európai polgárok milliói lelték halálukat. A bőséges szakirodalmon túl különös figyelmet szentel az áldozatoktól ránk maradt írásos anyagoknak: a leveleknek, a vonatból kidobott üzeneteknek, a holttesteknél talált naplóknek.

Mélységesen emberi hangvételű és világos álláspontokat megfogalmazó munkája a 20. század történelmét bemutató alpművek egyike.

Fotó © Ine Gundersveen

TIMOTHY SNYDER a Yale Egyetem történészprofesszora. Doktori fokozatát az Oxfordi Egyetemen szerezte, tanított és kutatott Párizsban, Bécsben, Varsóban és a Harvardon. Legújabb munkája a *The Red Prince: The Secret History of a Habsburg Archduke* (A vörös herceg: egy Habsburg-főherceg titkos története).

www.parkkiado.hu
www.facebook.com/parkkiado

VÉRES ÖVEZET

EURÓPA HITLER ÉS SZTÁLIN SZORÍTÁSÁBAN

TIMOTHY SNYDER

„Lenyűgöző bemutatása annak
a földrajzi zónának, ahol Hitler
és Sztálin gyilkos politikája
egymást átfedve tombolt.”

CHRISTOPHER R. BROWNING